HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİL KURUMU

"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" KONULU

III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu

26–29 Mayıs 2010

BİLDİRİLER KİTABI

Editör
Ülkü ÇELİK ŞAVK

1. Cilt

"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" konulu
III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu
BİLDİRİLER KİTABI

ISBN: 978-975-491-312-5

İLETİŞİM
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr
Tel: +90 (312) 297 67 71

1. Cilt

TİKA
T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
TÜRKSOY
T.C. BAŞBAKANLIK TANITMA FONU
Elginkan Vakfı
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ HEYKEL BÖLÜMÜ

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİL KURUMU

"Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" KONULU

III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu

26–29 Mayıs 2010

BİLDİRİLER KİTABI

Editör
Ülkü ÇELİK ŞAVK

1. Cilt

TİKA

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

TÜRKSOY
Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı

T.C. BAŞBAKANLIK TANITMA FONU

Elginkan Vakfı

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
HEYKEL BÖLÜMÜ

Bu kitap, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünce düzenlenen "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu" bildirilerini kapsar.

The Present volume contains the Papers which will be presented at the international symposium The 3rd International Turkish Studies Symposium on the state of Turkology after the discovery of Orkhon Inscriptions and at the 21st Century organized by Turkish Studies Institute, Hacettepe University.

ISBN: 978-975-491-312-5

Editör / Editor

Ülkü Çelik Şavk

Yayına hazırlayanlar / *Edited by*

Mikail Cengiz
Tevfik Orçun Özgün
Meral Uçmaz
Gülhan Yaman

Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi

Proje Adı: Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak

Proje No: 010A802001

Kapak tasarımı / *Cover design*

Hakan Balcı
Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri
Basım Yayın ve Tanıtım Koordinatörlüğü

Baskı / *Printing*

Hacettepe Üniversitesi Basımevi 06100 Sıhhiye, Ankara

Baskı adedi / *Printing run*

500 Adet

Ankara / 2011

Sempozyum Düzenleme Komitesi / *Organizing Committee*

Ülkü Çelik Şavk
Âbide Doğan
Özkul Çobanoğlu
İsmail Hakkı Aksoyak
Fatma S. Kutlar Oğuz
G. Gonca Gökalp Alpaslan
Hayati Beşirli
Cahit Gelekçi
Cafer Gariper
Fatih Müderrisoğlu
Erdal Aksoy
Turgay Yazar
Faruk Gökçe
Eyüp Bacanlı
Ali Emre Özyıldırım
Fatma Türkyılmaz
Bülent Gül
Mikail Cengiz
Tevfik Orçun Özgün
Gülhan Yaman

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Hacettepe University
Turkish Studies Institute

Beytepe, 06532 Ankara
Tel/Phone: +90 312 297 67 71, Belgeç/Fax: +90 312 297 71 71
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

Ankara / 2011

I. CİLT İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK i

Doç. Turhan ÇETİN iii

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN v

Düsen KASEİNOV ix

Musa KULAKLIKAYA xi

Prof.Dr. Hasan KAZDAĞLI xiii

BİLDİRİLER

A. Deniz ABİK 15
Orhun Yazıtlarında –mA- Olumsuzluk İşaretleyicisi Alan Fiiller

Metin AKAR 31
Türkiye ile Kazakistan'ın Yazılı Eski Edebiyatlarında Ortak Konulu Eserler

Rysbek ALİMOV 43
Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime: *Aco*

Ebülfez AMANOĞLU 51
Orhon Yazıtlarındaki Bulak Boy İsmi ve Türk Tarihinde Yansımaları

Aierken AREZI 55
Orhon Yazıtları'nın Çağdaş Uygurca Çevirisi ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki İlgili Çalışmaların Genel Bir Değerlendirilmesi

Numan ARUÇ 71
Makedonya'da Türkiyat Araştırmaları Tarihi

Ramiz ASKER 77
Orhon-Yenisey Yazıtlarının Azerbaycan'da İncelenmesi Tarihinden Bazı Sayfalar

Aysu ATA 83
Kur'an Tercümesi, Kısasü'l-Enbiya ve Nehcü'l-Feradis'i Ortaya Çıkaran Kaynaklar

Erhan AYDIN 89
Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Genel Sorunlar Üzerine Notlar

Ingeborg BALDAUF 97
Uzbek Dialects of North-East Afghanistan. A Preliminary Report
Kuzeydoğu Afganistan Özbek Lehçeleri Bir Çalışma Raporu
Almancadan çeviren **Semih TEZCAN** 105

Nesrin BAYRAKTAR 121
Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine

Hayati BEŞİRLİ 129
Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile Siyasal,
Kültürel ve Ekonomik İlişkilerinde Yüksek Öğrenimin Yeri -Kırgızistan Örneği-

Uwe BLÄSİNG 141
Gena Tökmiş Muruzlarini
Yörenin Diliyle Şavşatlı Bir Halk Şairi ve Karadeniz Hanımlarının Bozuk Havaları

Bernt BRENDEMOEN 161
Söz Varlığı Seviyesindeki Ödünçleme ile İlgili Bazı Düşünceler

Maryam BULGAROVA 167
Türk Dilleri Sisteminde Nogay Türkçesi

Cantürk CANER 171
Kamu Yönetimi Eğitiminde Tarih Bilinci ve Tarih Öğretimi:
Türk Yönetim Tarihi Dersleri

Suzan D. CANHASİ 189
Batı Rumeli Türk Dilinin Dünü Bugünü Yarını

Ali Asger CEMRASİ 197
Xələc Türklәriçә Küdən Mərasimi və Qədim Türk İnənlәriniyn Hizi
Halaç Türklerinde Düğün Merasimi ve Eski Türk İnançlarının İzi
Halaççadan çeviren **Semih TEZCAN** 209

Danuta CHEMIELOWSKA 227
Lehçedeki Türkçe Kelimeler

Marika CIKIA 229
Türk Tabakası Gürcü Kişi Adları Hazinesinde

M. Volkan COŞKUN 235
Orhun Yazıtları -Türkiye Türkçesi İlişkisinde Ses Akışı

Çetin CUMAGULOV 239
Kırgızistan'daki Eski Türk Yazıtlarının Bulunması ve İncelenmesi Tarihinden

Ülkü ÇELİK ŞAVK 243
Türklük Bilimi Araştırmalarında 21. Yüzyıl Hedefleri

Özkul ÇOBANOĞLU 245
Batı Sibirya Türk Kültürü Tetkiklerine Göre Kayın Ağacının Türk Mitolojisinde "Kutsal"laşmasının Maddi Kültürel Nedenleri

Yavuz DALOĞLU 249
Eski Türklerde Musiki

Robert DANKOFF 259
Is the Vatican Map of The Nile Evliya Celebi's?
Vatikan'da Bulunan Nil Haritası, Evliya Çelebi'nin mi?
İngilizceden çeviren **Rukiye Aslıhan SHERIDAN-AKSOY** 273

İsmail DOĞAN 287
Karakilise'deki Soy Damgaları ve Gotik Yazıya Türk (Runik) Yazısının Tesirleri

İsmail DOĞAN 301
Macaristan'da Ulus İnşası Sürecine Türkolojinin Etkisi

Şaban DOĞAN 303
Eski Uygurca Tövbe Duaları

Süer EKER 321
Orhon Yazıtları: İran Dilleri ile İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine

Erkin EKREM 333
General Çaça ve Gök Türk-Çin Ming-Sha Savaşı

İnci ENGİNÜN 341
Orhun Yazıtları: Besleyici Güç

Kemal ERASLAN 347
Türkiye'de Türkiyat Araştırmaları'nın Son Elli Yılı: Genel Bir Değerlendirme

Bilge ERCİLASUN 349
Göktürklerle İlgili Romanlar

Ahmet Bican ERCİLASUN 357
Köktürkçe Nasıl Bir Dildir?

Marcel ERDAL 363
Ongin Yazıtı
İngilizceden çeviren **Semih TEZCAN**

Jale GARİBOVA 373
Türk Dilleri Birleşmesinin Oluşumu ve Yeniden Doğuşu: İki Çağın Altın Rüyası

Cafer GARİPER 385
Edebiyat Teorisi ve Eleştiri İhtiyacı

Saadettin GÖMEÇ / Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU 391
Boyla ve Baga Unvanı

Viktor G. GUZEV 397
Göktürk Yazısında Resim Göstergelerinin Tespiti Yöntemleri ve Önemi Üzerine

Çimen GÜNAY ERKOL 403
Hollanda'da Türkoloji Çalışmalarında Yeni Perspektifler: Leiden Üniversitesinde Türkoloji

Abdullah GÜNDOĞDU 409
Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine
Değerlendirmeler *(Göktürklerden Osmanlılara)*

Tofiq HACIYEV 415
Kül Tigin və Bilgə Kağan Dastanlarının Şe'ri

Tacida ZUBÇEVİÇ - HAFIZ 425
Baltam'ın Balkan Türkolojisindeki Yeri ve Önemi

Nimetullah HAFIZ 429
Kosova'da Türkçe Eğitim Tarihine Genel Bir Bakış

Nazmiye HASANOVA 437
Şumnu Üniversitesinde Türkoloji Çalışmaları

Alimcan İNAYET 451
bir kişi : y(a)ŋ(ı)ls(a)r : og(u)şı : bod(u)nı : bişükiŋä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş
ve *in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oglı : k(a)ŋın : bilm(ä)z : (ä)rti* İbareleri Üzerine

Leylâ KARAHAN 457
Köktürkçe Metinlerdeki Üçüncü Şahıs Özneli Ardışık Cümlelerde Özne Bağlantıları ve
Belirsiz Özneli Cümleler

Ceval KAYA 463
Köktürkçe *idi oksuz* Üzerine

Sergei G. KLYASHTORNYJ 469
Древнетюркские Рунические Памятники И Их Авторы
Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları
Rusçadan çeviren **Eyüp BACANLI** 474

Fatma KOÇ / Emine KOCA / Beyhan PAMUK 479
17-18. Yüzyıl Türk Minyatürlerindeki Kadın Giysilerinde
Yaka ve Kol Formu Özellikleri

Kadirali KONKOBAEV 497
Kırgız Konuşma Dili ve Türk Diller Tarihine Ait Dil Özellikleri

II. CİLT İÇİNDEKİLER

Zeynep KORKMAZ 503
Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine

İgor KORMUŞİN 511
Çoyr Runik Kitabesinin Yeni Okuma Yorumlaması Hakkında

Bahıtgül KULJANOVA 519
Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü
(«Orhon» ve «Kutadgu Bilig» Eserlerine Göre)

Yuu KURIBAYASHI 523
Turkological Studies in Japan: Past and Present

Piotr KWIATKOWSKI 531
Polonya'daki Türkoloji Çalışmaları

Murat LÜLECİ 541
'Gerçek'leşsek de mi, Öğretsek? Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Otantik Malzeme

Ahtem MAZİNOV 555
Тюркские Языки Крыма. Структура, Функционирование, Контактные Явления

Galina MİŞKİNİENE 561
Vilnius Üniversitesinde Türkolojinin Durumu

Dmitriy M. NASİLOV 569
Türk Edebî Dilleri ve Lehçeleri Tarihinde Runik Anıtlar

Candan NEMLİOĞLU 575
Selçuklu ve Osmanlı Bezeme Sanatının Anlatımında Kullanılan Terim Karmaşası

Kamil Veli NERİMANOĞLU 579
Çağdaş Türkolojide Yeniden Yapılanma Şartları Üzerine (Türkoloji Strateji Denemesi)

Irina NEVSKAYA 589
Some Palaeographic and Orthographic Features of Altay Runic Inscriptions

Mehmet OKUR 599
Türklük Bilimi Araştırmalarında Halkevlerinin Rolü

Takashi OSAWA 611
Türk Bilge Kağan Tahta Oturduğu Zaman Kim Tölis Şad İdi?

Mehmet ÖLMEZ 629
Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları

Ufuk ÖZDAĞ / G. Gonca GÖKALP ALPASLAN 641
Türkiyat Araştırmalarında Yeni Bir Alan: Çevreci Eleştiri

İlhan ÖZKEÇECİ 653
Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi

Şahru PİLTEN 669
Orhon Yazıtlarında Seçmesel ve Eş Dizimsel Sınırlamalar

Gisela PROCHÁZKA-EISL 681
Viyana Üniversitesinde Türkçe Öğretimi Dünü Bugünü Yarını

Abdureşit Jelil QARLUQ 689
Orhun Yazıtlarında Gözüken Çin Kültür Analizinden Türklük Araştırmalarında Sinolojinin Önemi

Saim SAKAOĞLU 695
Orhun Anıtlarından Günümüze Süzülen Birkaç Erkek Adı

Karjaubay SARTKOJAULI 703
Eski Türkçedeki φ (ž, j) Fonemi Üzerine

Ayşegül SERTKAYA 709
Kul Süleyman Hikmetleri Üzerine

Osman Fikri SERTKAYA 721
Eski Türkçe'de "Mızrak" Anlamına Gelen Kelime [süŋ(ü)g] mü, Yoksa süŋg(ü) ~ süŋü mü Okunmalı?

Mustafa SEVER 727
Orhun Yazıtları'ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak

Elfine SİBGATULLİNA 733
Günümüzde Rusya'da Türkoloji Çalışmaları

Muratgeldi SÖYEGOV 739
Tonyukuk Yazıtının Edebi Tarihi Bir Eser Olarak Değerlendirilmesi: Günümüz Türkmence, Rusça ve İngilizce Çevirileri /

Hatice ŞİRİN USER 767
Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler -II-

Ahmet TAŞAĞIL 775
Çin Kaynaklarına Göre Köl Tigin Yazıtının Dikilişi Hakkında Bir Değerlendirme

Nuran TEZCAN 785
Nil Haritası ile *Seyahatname* Arasındaki Paralellikler

Mehmet TEZCAN.....799
Orhon Harflerinin Muhtemel En Eski Şekilleri Olarak Kuzey Hindistan Bölgesi'nde Saka / Kuşan Dönemi Yazıları

Semih TEZCAN.....819
Etimoloji Önerileri

Funda TOPRAK.....831
Orhon Yazıtlarından Anadolu Ağızlarına Karşılaştırmalı Dil Çalışmaları ve İki Örnek Fiil

Gülseren TOR.....837
Anadolu Ağızlarında 'ārı' İlgeci ve 'aŋarı' Yön Belirtecinin Kullanımı

Battulga TSEND.....859
Review on the Ancient Turkic Archaeological Monuments in Mongolia / Bayan-Ulgii Province/

Mollaniyaz TURNİYAZ.....863
Orhun Yazıtları'ndaki Ünsüzlerin Uyumu Üzerine

Nadezda TYDYKOVA.....873
О Форме –Ган В Алтайском и Форме –Dık В Турецком Языках / Altay Türkçesindeki -*Gan* ve Türkiye Türkçesindeki -*Dık* Şekilleri Hakkında.....879

Carmen URIARTE.....885
Aproximación a la Lengua y Cultura Turcas Desde la Universidad Del País Vasco / İspanya Bask Bölgesi Üniversitesinde Türk Diline ve Kültürüne Yaklaşım.....893

Dmitriy D. VASİLYEV.....901
Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler

Haydar YALÇIN / Mikail CENGİZ.....911
Türklük Bilimi Araştırmaları İçin Bir Veri Tabanı Önerisi: TBAVT

Kemal YAVUZ.....919
Âşık Ömer ve Şiiri Üzerine Bazı Dikkatler

Ahmet Burçin YERELİ.....941
Yağma Kültürüyle Üretim Kültürü Arasında Türklerin "Devlet" İdeali

Mohammed Salih Rasekh YILDIRIM.....951
Afganistan'da Türkoloji Çalışmalarının Dünü, Bugünü ve Geleceği

Peter ZIEME 955
Ein Fragment Einer Sogdisch-Altuigurischen Wortliste
Sogdca-Eski Uygurca Bir Kelime Listesinde Artakalmış Bir Parça
Almancadan çeviren **Semih TEZCAN** 959

Hamza ZÜLFİKAR 963
Meslek Ekleri ve Bazı Adlandırmalar Üzerine Değerlendirmeler

SON OTURUM 967

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU 979

KATILIMCILAR 989

SEMPOZYUM FOTOĞRAFLARI 999

SUNUŞ

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992 yılında tam da Sovyetler Birliği'nin dağılıp, Türk Cumhuriyetlerinin birer birer bağımsızlıklarını kazandıkları bir dönemde kurulmuştur. Uzun zaman alan fiziki yapılanmadan sonra lisansüstü eğitim, bilimsel etkinlikler, sosyal ve kültürel etkinlikler, dergi ve kitap yayınları ile faaliyetlerini etkili bir çizgiye taşımıştır.

2004 yılında ilk sayısı yayımlanan Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD), 13. sayısında uluslararası tarama indekslerinden üçüne (TÜBİTAK-ULAKBİM, MLA ve EBSCO) girme başarısına erişerek ulaşmıştır. Alanda önemli dergiler arasında görülen HÜTAD, kısa süre sonra elektronik erişime de açılacaktır.

Gerçekleştirilen bilimsel toplantıların bildiri kitapları kısa sürede yayımlanma özelliği ile Enstitümüzün yayın alanındaki başarısına birer örnektir. Şu ana kadar üçü uluslararası, biri ulusal nitelikte 4 sempozyum düzenlenmiştir. 2006 yılında **1. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**, *Türkiyat Araştırmalarında Yöntem ve Arayışlar* konusunda olup bildiriler kitabı yayımlanmıştır. Bir yıl sonra **Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni**'nin bildiriler kitabı da aynı yıl içinde yayımlanmıştır. UNESCO tarafından dünyada Kâşgarlı Mahmud yılı ilan edilen 2008 Mayıs *ayında Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* konulu **2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu** etkisi geniş ve başarılı bir bilimsel toplantı olmuş ve bildiriler kitabı yayımlanmıştır.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türklük Bilimi ekseninde disiplinlerarası çalışmalar yapmak, ele aldığı konuları bütüncül bakış açısı ile incelemek ve bilimsel ve evrensel değerlerden şaşmadan tarihte ve günümüzde Türk dünyasının hemen her alanında etkin olmayı hedeflemektedir. Bu yaklaşımın örneklerinden biri de **9. Türk Dünyası Ekonomi, Bilişim ve Kültür Forumu**'dur. T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından 2001 yılından itibaren başarı ile ve istikrarlı biçimde düzenlenmiş olan Forum, 2009 yılında Enstitümüz işbirliği ile ve *Küresel Krizde Türk Dünyası Ekonomileri ve Kültürel Destekler* konusunda gerçekleştirilmiştir. Dünya üzerinde birçok ülkenin zararlı etkilerinden kaçamadığı küresel ekonomik krizden Türk Cumhuriyetlerinin köklü ve güçlü ortak kültürel değer ve birikimlerinden nasıl ve ne biçimde yararlanarak en az zararla çıkabileceklerinin tartışıldığı Forum üç günde farklı ülkelerden gelen bilim adamlarının katılımı ile düzenlenmiş ve bildiriler kitabı yayımlanmıştır.

Hazırlıklarına Mayıs 2009'da başlanan ve 10-29 Mayıs 2010 tarihinde iki temel bölümde gerçekleştirilen *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl* konulu **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu** ve bu kapsamda düzenlenen *Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak konulu Taş Heykel Çalıştayı,* son derece başarılı geçmiştir.

Beytepe'de gerçekleştirilen açılış programının tamamlanmasından sonra Sempozyum katılımcıları otele geçerek, bilimsel oturumlara devam etmişlerdir. Yurt dışından 50, yurt içinden 70 bilim insanının katıldığı **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**'nda 116 bildiri sunulmuştur. Türk Dil Kurumu işbirliği ile gerçekleştirilen Sempozyuma TİKA, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu ile Kültür ve Turizm Bakanlığı da destek sağlamıştır. Elinizde bulunan Bildiriler Kitabında 97 sunulmuş bildiri bulunmaktadır.

TÜRKSOY ve Hacettepe Üniversitesi Heykel Bölümü ile birlikte gerçekleştirilen *Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak konulu Taş Heykel Çalıştayı* ise, Türk dünyası

sanatçılarının ortak kültürel miraslarımızdan birinin konu seçildiği bir etkinlikte buluşmaları yönüyle bir ilktir. Ayrıca eski Türk anıtlarının çağdaş yorumlanması da bir ilktir. Çalıştayın gerçekleştirilmesinde ELGİNKAN Vakfının ve Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Biriminin de değerli katkıları olmuştur. Türk dilinin temel dayanakları Eski Türk Anıtları'nın 21. yüzyıl Türk dünyası sanatçılarının bakış açılarından ve sanat anlayışları çerçevesinde ortak ve çağdaş yorumlanması sonucu oluşturulacak eserlerin kalıcı olarak sergilenmesi düşüncesi duyan herkesi heyecanlandırmıştır. Bu heyecan ile başlayan Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak Taş Heykel Çalıştayı'na Azerbaycan, Başkurdistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Tataristan ve Tıva'dan birer, Türkiye'den ise üç heykeltıraş katılmış ve 15 günde hepsi birbirinden güzel ve anlamlı anıt eserler oluşturmuşlardır. Eserler, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Yerleşkesi'nin Yeşil Vadi bölgesine yerleştirilmiş ve ilgilenenlerin ziyaretine açılmıştır.

Her ikisi de kendi alanında önemli ve nitelikli bu etkinlik, çeşitli kurum, kuruluş ve kişilerin katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Sempozyum, Türk Dil Kurumu ortaklığı ile ve değerli Başkan Prof.Dr. Şükrü Halûk Akalın'ın destekleriyle düzenlenmiştir. Kendisine ve Kurum çalışanlarına çok teşekkür ederim. Türk İşbirliği Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Tanıtma Fonu yönetici ve çalışanlarına sağladıkları destek için teşekkürlerimi sunarım.

Çalıştay TÜRKSOY, Hacettepe Üniversitesi Heykel Bölümü ve ELGİNKAN Vakfı işbirliği ile düzenlenmiştir. Kurumların yönetici ve elemanlarına çok teşekkür ederim.

Hem Sempozyum hem de Çalıştay'da maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Rektörümüz Prof.Dr. Uğur Erdener ve Rektör Yardımcımız Prof.Dr. Hasan Kazdağlı olmak üzere üniversitemiz yöneticilerine, değerli katkıları için Bilimsel Araştırmalar Birimi ile Basım, Yayın ve Tanıtım Koordinatörlüğü'nün bütün elemanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Hazırlık çalışmalarından gerçekleştirilmesine kadar her aşamada bir ekip olarak birlikte çalıştığım Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün akademik ve idari personeline de sevgiyle teşekkür ederim.

Ülkü ÇELİK ŞAVK

Açış Konuşmaları

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK*

3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu iki temel ve önemli etkinliği kapsamaktadır. Biri; yurt dışından 50, yurt içinden 67 bilim insanının katılımı ile 26-29 Mayıs 2010 tarihlerinde gerçekleştirilecek bilimsel toplantıdır. Sempozyumun ilanını takiben 450 bildirili başvuru olmuş, ancak toplantının konulu olması ve zaman sınırlaması gibi nedenlerle başvuruların çoğu kabul edilememiştir. Başvuru sahiplerince gönderilen bildiri özetleri Düzenleme Kurulunun ön değerlendirmesinin ardından Bilim ve Danışma Kurulu üyelerinin görüşü alınarak kabul edilmiştir. Şu an açılışını gerçekleştirdiğimiz Sempozyum bugün öğleden sonra başlayacak bilimsel oturumlarla devam edecek ve 26 oturumda 114 bildiri sunulacaktır. Alanda yetkin ve önemli akademisyenlerin yer aldığı bu bilimsel toplantı, 29 Mayıs Cumartesi günü düzenlenecek bir gezi ile tamamlanacaktır. Türklük Biliminin Orhon Yazıtları ekseninde dünü, bugünü ve yarını üzerine çok önemli görüş, fikir ve önerilerin üç gün boyunca tartışılacağı bu toplantının bildirileri kısa süre sonra yayımlanarak kalıcı hale getirilecektir.

Sempozyuma, Afganistan, Almanya, Altay, ABD, Avusturya, Azerbaycan, Bulgaristan, Çin, Gürcistan, Hollanda, İran, İspanya, İsveç, Japonya, Kazakistan, Kırgızistan, Kosova, KKTC, Litvanya, Moğolistan, Norveç, Özbekistan, Rusya, Tataristan, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna'dan katılan bilim insanları, katılımları ile Sempozyumumuzu onurlandırmışlardır. Kendilerine ayrı ayrı çok teşekkür ederim.

Sempozyum Düzenleme Kurulu ile Bilim ve Danışma Kurulu üyelerinin çok değerli yardımları olmuştur. Başta Prof.Dr. Semih TEZCAN olmak üzere bütün üyelerimize, şükranlarımı sunarım.

Sempozyumun diğer bölümü; Orhon Vadisi anıt, heykel ve balballarının Türk Cumhuriyetlerinden gelen 7, Türkiye'den katılan 3 heykeltıraşın katılımı ile yeniden yorumlandığı Taş Heykel Çalıştayı'ndan oluşmaktadır. Mahmud Rustamov / Azerbaycan, Ruslan Nigmatullin / Başkurdistan, Sultan Grigore / Gagavuz Yeri, Dair Tulekov / Kazakistan, Sadabek Ajıev /Kırgızistan, Tagir Subkhankulov / Tataristan, Aleksandr Baranmaa / Tıva, Doç.Dr. Turhan Çetin / Türkiye, Ercan Sağlam / Türkiye, Tanzer Arığ / Türkiye, Murat Yeşilgöz (Asist.), Baran Çağınlı (Asist.), değerli heykeltıraşlara çok teşekkür ederim. Hacettepe Üniversitesi Heykel Bölümü Başkanı Doç.Dr. Turhan Çetin'e hem eseri hem de destekleri için ayrıca teşekkür ederim.

Hazırlığı 1 yıla, gerçekleştirmesi ise 19 güne yayılan her iki bölümü de çok önemli bu etkinliğin düzenlenmesinde birçok kişi ve kurumun bizim için değerli katkıları oldu. Türklük Bilimi alanında çalışmış ve çalışmakta olan herkese çok teşekkür ediyorum. Değerli çalışmaları ile Türklük Bilimine büyük katkıları olan Prof.Dr. Talat Tekin'i burada saygıyla anıyorum.

Üniversitemiz Rektörlüğüne; başta Rektör Prof.Dr. Uğur Erdener olmak üzere Rektör Yardımcılarımıza, Genel Sekreter ve başta Perran Varol olmak üzere Yardımcılarına, Basın-Yayın ve Tanıtım Koordinatörlüğüne, Bilimsel Araştırmalar Birimine, Sağlık, Spor ve Kültür Dairesi Başkanlığına, Basın ve Halkla İlişkiler Merkezine, Bilgi İşlem Dairesi Başkanlığına çok teşekkür ederim.

İşbirliği ile hazırladığımız Sempozyuma büyük destek sağlayan Türk Dil Kurumuna; başta değerli Başkan Prof.Dr. Şükrü Halûk Akalın olmak üzere, Genel Sekreter ve çalışma arkadaşlarına çok teşekkür ederim.

* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

TÜRKSOY'a; başta Genel Sekreter Düsen Kaseinov olmak üzere Yardımcısı Doç.Dr. Fırat Purtaş ve çalışma arkadaşlarına teşekkür ederim.

TİKA'ya; başta Başkan Musa Kulaklıkaya olmak üzere Başkan Yardımcısı Dr. Mustafa Şahin ve çalışma arkadaşlarına teşekkür ederim.

ELGİNKAN Vakfına; başta Yönetim Kurulu Başkanı Çetin Evrenuz olmak üzere bütün Vakıf yönetim ve çalışanlarına teşekkür ederim.

T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonuna ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığına teşekkür ederim. TRT'ye; başta Başkan İbrahim Şahin olmak üzere Adnan Süer ve Hasan Ali Demircan ile çalışma arkadaşlarına teşekkür ederim.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde birlikte çalışmaktan büyük mutluluk duyduğum çalışma arkadaşlarıma çok teşekkür ederim. Bir üyesi olmaktan onur ve gurur duyduğum Türklük Bilimi ailesinin şu an aramızda bulunan temsilcilerine Sempozyumda başarılar diler, saygılarımı sunarım. Ayrıca, Sempozyumumuzun açılış törenini onurlandıran siz değerli konuklarımıza çok teşekkür ederim.

Saygılarımla…

Doç. Turhan ÇETİN*

Çok Değerli Hocalarım, Değerli Konuklar;

Türkiyat Araştırmaları Enstitümüze heykel bölümü olarak küçük bir destek verdik. Hocamız, bizim desteğimizi biraz abarttı, ben çok teşekkür ederim.

Kısaca özetlemem gerekirse; Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün, Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun küçük bir parçasını oluşturan Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak temalı bir Uluslararası Heykel Çalıştayı planlanmıştır ki, buna çalıştay demek doğru değildir. Bizim büyük sempozyumlarımız da hemen hemen aynı ölçektedir.

Yaklaşık iki haftalık bir çalışmadan sonra hazırlıklar tamamlanmış, biraz sonra da hep birlikte açılışını yapmış olacağız. Hep söylenir ya; bilim ayaklarımızı yere bastırırken, sanat bizi daha çok insanlaştırır, daha çok insan kılar. Konusu ve malzemesi ne olursa olsun üniversite ortamında gerçekleştirilen çağdaş sanat etkinlikleri bizim açımızdan oldukça önemlidir. Bu çalıştay da bunlardan biridir. Çünkü üniversitelerimizin en önemli görevi yalnız bilim üretmek değil, aynı zamanda kültürel, entellektüel ve sanatsal anlamda örnek bir model oluşturarak çağdaş insanın ve toplumun gelişimine katkıda bulunmak ve öncülük etmektir. Ancak, gençliğimizin düşüncelerini bilimin ışığıyla aydınlatırken, duygularını sanatsal güzelliklerin hazzıyla besleyerek sağlıklı bir topluma ulaşabiliriz. Öte yandan, bir tür görsel eğitim sağlayan bu tür uygulamaların ve heykel sempozyumlarının zamanla toplum yaşamında, sanatın gerekliliğine dair bir bilincin oluşması açısından da önemli katkıları vardır.

Farklı ülkelerden gelen sanatçıları ortak bir mekânda, sanatsal üretim sürecinde bir araya getirerek mesleki dayanışma içinde bilgi ve teknik deneyimlerin paylaşılmasının sağlanması da bu tür sempozyumların bir diğer özelliğidir. Ayrıca, bu tür ortamlar heykel bölümü öğrencilerimiz için de iyi bir öğrenme ve deneyim kazanma fırsatı oluşturmaktadır.

Hocamın da değindiği gibi, yedi Türkî ülkeden gelen ve üçü de bizim ülkemizden olmak üzere on sanatçının katılımıyla bu çalıştayı gerçekleştirdik. Sanatçılar, Orhon vadisi anıtlarını ya da Orhon vadisi anıtlarının sembolize ettiği kültürel ortamı kendi sanatsal yaklaşımları doğrultusunda ele alarak eserlerini oluşturdular. Bu eserler, bir süre çalışma alanlarında, biraz sonra da göreceğimiz alanda sergilendikten sonra üniversitemiz yerleşkesi içinde belirlenecek bir alanda toplu bir şekilde, birbirlerinden uzaklaştırılmadan sergileneceklerdir. Muhtemelen bu alanın adı da "Çağdaş Orhon Vadisi" olacaktır.

Sempozyum düşüncesini ortaya atarak, fikir babalığı yapan ve gerçekleşmesi için tüm ekibiyle birlikte büyük çaba sarf eden Sayın Prof.Dr. Ülkü Çelik Şavk hocama ve ekibine, bu tür etkinliklerimizden hiçbir zaman desteğini esirgemeyen, bu çalıştayı da sonuna kadar destekleyen Üniversitemiz idaresine ve özellikle iki hafta gibi kısa bir sürede büyük bir özveriyle ve işbirliği içinde çalışarak eserlerini tamamlayan ve sonsuza kadar bize armağan eden sanatçı dostlarımıza çok teşekkür ediyorum.

Saygılarımla.

---

* Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Heykel Bölümü Başkanı.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN*

Sayın Bakanım,

Sayın Rektörüm,

Türk dilinin çeşitli alanları ve konuları üzerine ülkemizde ve yurt dışında araştırmalar yaparak Türkçeye ve Türklük Bilimine (Türkoloji) hizmet eden değerli meslektaşlarım,

Basınımızın Seçkin Temsilcileri,

Kurumumuzun Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile iş birliği içerisinde düzenlediği Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Toplantısına hoş geldiniz. Türk Dil Kurumu olarak ülkemizin en başta gelen üniversitelerinden Hacettepe Üniversitesi ile iş birliği içerisinde bu etkinliği gerçekleştirmiş olmaktan büyük bir onur duyuyoruz. Böylesine büyük bir etkinliğe katılarak bu onuru bizimle paylaştığınız için hepinize teşekkür ederim.

Toplantımızın adında geçen Türklük bilimi sözü, bir bilim dalı olarak Batı dillerindeki karşılığıyla "Türkoloji"yi veya "Türkiyat"ı ifade etmektedir.

Genelde Türk dili, tarihi, edebiyatı ve halk bilimi araştırmalarını konu edinen bir bilim dalı olan Türklük biliminin, dar anlamıyla Türk dili ve edebiyatı araştırmalarını kapsadığı, hatta bazen daha dar anlamıyla Türk dili araştırmaları için kullanıldığı görülmektedir.

Avrupalıların Doğu ülkelerini, halklarını, dillerini, inançlarını ve kültür değerlerini tanımak, bu ülkelerle kuracakları ilişkileri buna göre yönlendirmek, özellikle de ticari ilişkilerinde yararlanmak amacıyla kurdukları "Doğu bilimi"ne veya eski adıyla "Şarkiyat"a, Batı dillerindeki adıyla "Oryantalizm"e bakarak "Türklük bilimi"nin de aynı düşünce ve amaçla yine Batılılar tarafından kurulduğu zaman zaman dile getirilmektedir. Oysa gerçek, bundan çok daha farklıdır… Türklük biliminin temelleri Batılılarca değil; Türkçenin ilk sözlüğü, ilk dil bilgisi kitabı hatta ilk Türk ansiklopedisi *Divanü Lugati't-Türk*'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud tarafından atılmıştır.

Birkaç sözlük ve birkaç dil bilgisi kitabı dışında ne yazık ki Türk dilinin sonraki dönemlerine ait söz varlığını ortaya koyan sözlükler, dil bilgisi özelliklerini işleyen kitaplar hazırlanamamıştır.

Evet, Türklük biliminin temelini yüzyıllar önce atmıştık ama daha sonra dilimizin araştırılmasını yabancılara bırakmıştık. Türklük bilimi artık Avrupa'da gelişen bir bilim dalı hâline gelmişti.

Ahmet Vefik Paşa, Muallim Naci gibi edebiyatçıların dönemin Türkçesinin söz varlığına dayalı olarak hazırladıkları sözlüklerle başlayan yeni dönem Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'si ile Türk sözlükçülük geleneğinin kökleşmesini sağlamıştır.

Bu toplantının çıkış noktasını oluşturan *Orhon Yazıtları*'nın bulunuşu, Türk dili araştırmalarında olduğu kadar Türk tarihinde de yeni bir dönemin müjdecisi olmuştu. Türkçenin bir uygarlık, bir kültür dili olmadığı; köklü bir tarihi bulunmadığı yolundaki görüşler önce *Orhon Yazıtları*'nın keşfi, sonra da yazısının çözülüşüyle birlikte geçerliliğini yitirmişti. Orhon Yazıtları'nın ardından Kâşgarlı Mahmud'un son birkaç yüzyıldan bu yana adı ve varlığı bilinen ancak ele geçirilemeyen *Divanü Lugati't-Türk* adlı anıtsal eserinin bulunuşuyla Türklük Biliminin altın çağı yaşanmaya başlamıştı.

Türklük Bilimi alanındaki bu gelişmeler, çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bir çıkış, bir kurtuluş yolu arayanlara esin kaynağı olmuştu. Hâkimiyet-i Milliyeyi, yani Ulusal

* Türk Dil Kurumu Başkanı

Egemenliği esas alan Millî Mücadele'nin ardından kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti de Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü temelinde yükselecekti.

Önderliği ve Başkomutanlığı ile zafere ulaşan Millî Mücadele ve yürüttüğü gerçekçi dış politikayla şekillenen Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını Misak-ı Millî ile çizen Gazi Mustafa Kemal'in kültür dünyasının sınırları ise Türk dilinin, Türk tarihinin, Türk edebiyatının, kısacası Türk kültürünün yayılma alanı kadar genişliğe ve tarihsel derinliğe sahipti. Ülke sınırları bağımsızlık aşkıyla, savaşla, kanla; diplomasiyle, gerçekçi politikalarla çizilmişti ama dilin, edebiyatın, sanatın, kültürün sınırları ülke sınırlarının dışına taşmaktaydı.

Atatürk'ün bu düşünceyi gerçekleştirmek üzere attığı adımlar sayesinde Türk dilinin bilimsel yöntemlerle, düzenli ve sürekli bir biçimde, kurumsal ölçekte araştırılması, incelenmesi ancak Türkiye Cumhuriyeti döneminde mümkün olabilmiştir.

Millet olmanın temelinde ortak geçmişin, yani tarihin ve ortak dilin bulunduğu gerçeğinden hareketle Türk dili, edebiyatı, tarihi üzerine araştırmalar yapması için 1924 yılında İstanbul'da Türkiyat Enstitüsünün kuruluşuna öncülük etmiş, 1928 yılında da Yazı Devrimi'ni gerçekleştirmiştir.

Atatürk'ün isteği talimatıyla 1931 yılında Türk Tarih Kurumu, 12 Temmuz 1932'de de Türk Dil Kurumu kurulmuştur.

Üç bine yakın kişinin izlediği Birinci Türk Dili Kurultayı ilk Türk dili kurultayı olmasının yanı sıra pek çok özelliğiyle Türk dili tarihinde ilklerin kurultayı olmuştur. Açılışında veya kapanışında açış konuşması yapmayan Gazi Mustafa Kemal, dokuz gün süren oturumları başından sonuna kadar izlemiştir. Kurultaya yalnızca dil bilginleri, öğretmenler değil, şairler, yazarlar, gazeteciler, köylüler, Yörük Türkmen aşiretlerinden temsilciler katılmıştır. Kurultay radyodan naklen yayımlanmıştır. Türk radyoculuk tarihinin ilk naklen yayınlarından birisi olan Birinci Türk Dili Kurultayı'nda okunan bildiriler, yapılan tartışmalar radyo aracılığıyla herkese ulaştırılmaya çalışılmış, herkesin evinde radyo bulunmadığı düşünülerek şehirlerin değişik yerlerinde kurulan ses düzeneğiyle konuşmalar dinleyicilere ulaştırılmıştır. İşte bu kurultayda *Türkçe Sözlük*'ün hazırlanması, terim çalışmalarının yürütülmesi, tarama ve derleme çalışmalarının yapılması kararlaştırılmıştır.

Atatürk'ün ilgisi kurultay ile de kalmamıştır. Kurumun bütün çalışmalarını yakından takip etmiş, önemli gördüğü çalışmaların yapılmasını sağlamıştır. Buna en iyi örnek 7 Mart 1933 günü akşamı Türk Dil Kurumunu ziyaretidir. Beraberinde Afet İnan, Recep Peker ile birlikte Türk Dil Kurumuna gelerek Yönetim Kurulu toplantısına katılan Atatürk, önce Kurumun çalışmaları hakkında bilgi almış sonra da yapılması gerekenler konusunda düşüncelerini söylemiştir. Bu düşünceler Karar Defterini şöyle yazılmıştır:

Hami Reis Hazretlerinin emir ve irşatları üzerine aşağıda yazılı işlerin yapılmasına karar verildi:

A. Divanü Lugati't-Türk tercümesi -alfabetik sıraya konulması bir an önce bitirilerek- bastırılacaktır.

B. Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatay Lugati alfabetik sıraya konularak hemen bastırılacaktır.

C. Orhon Kitabeleri'nin Ragıp Hulusi Bey tarafından tespit edilmiş olan kelimeleri ve manaları alfabetik sıraya konularak Hami Reis Hazretlerine takdim edilecektir.

Atatürk, Türk dilinin klasiklerinin günümüze kazandırılması yoluyla Türk dili tarihinin aydınlanmasının öncülüğünü de yapmıştır. İlk iki eserin bir an önce basılması istenirken Orhon Yazıtları'nın söz varlığının alfabetik olarak sıralanması ve anlamlarının verilmesi ile oluşturulan sözlüğün Atatürk'e verilmesi, Yazıtlara olan ilgisini ortaya koymaktadır.

Bir yandan Türk Dil Kurumunun diğer yandan İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün çalışmaları sürerken Atatürk 1935 yılında da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kuruluşuna öncülük etmiştir. Bütün bölümleri Türklük bilimi araştırmaları için gerekli alanlar olarak düşünülen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile Türklük bilimi araştırmaları yeni bir boyut kazanmıştır.

Değerli Katılımcılar,

Atılan bu adımlar, yürütülen çalışmalar sonucunda dünyada Türklük bilimi araştırmalarının merkezi olarak Macaristan kabul edilirken artık bu merkez Türkiye olmuştur.

Bugün ülkemizde Türklük biliminin en önemli alanlarından birisi olan Türk dili araştırmalarının merkezi de hiç kuşkusuz, Türk Dil Kurumudur…

Kuruluşundan bu yana, doğrudan doğruya Türk dili ile ilgili bine yakın kitap, bini aşkın dergi yayımlayan; Türk dili ile ilgili anıtsal eserleri kültürümüze kazandıran, derleme ve tarama çalışmalarıyla Türkçenin söz varlığının ortaya konulmasına önemli katkılarda bulunan, sekseni aşkın bilim dalında terim çalışmaları yürüten Türk Dil Kurumu son yıllarda yeni iletişim ortamlarında da Türk dilinin bütün kaynaklarıyla yer alması, dünyanın neresinde olursa olsun Türk dilinin sözlüklerine erişimin sağlanması uğrunda gösterdiği çabanın da sonuçlarını elde etmiştir.

Bugün Türk Dil Kurumunun sözlüklerine ağ ortamında http://tdk.org.tr adresine ulaşılabildiği gibi cep telefonlarındaki kablosuz erişim düzeneğiyle de erişilebilmektedir.

Çağımızın bilgiye ve habere ulaşmada en hızlı ve etkin aracı Genel Ağ'da (İnternet) ilk sözlüğü *Güncel Türkçe Sözlük*'ü 2002 yılında kullanıma açmasından sonra geçen sekiz yıllık süre içerisinde Türk Dil Kurumu onuncu sözlüğü *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nü hizmete sunmuştur.

Türk dili araştırmacılarının kullandığı bir diğer kaynak Tarama Sözlüğü de sanal ortamdaki on birinci sözlüğümüz olarak Dil Bayramı'nda kullanıma açılmıştır.

Bütün bu söz varlığını tek bir veri tabanında toplayan Büyük Türkçe Sözlük'ü kullanıma açtığımız günden bugüne geçen yaklaşık iki yıllık dönemde milyonlarca kullanıcı ziyaret etmiştir. Yalnızca bir haftalık ziyaretçi sayısı 1 milyon 133 bindir… Sanal ortamdaki sözlüklerimizle sözlük kullanma alışkanlığımız yaygınlaşmıştır.

Geçen ay İzmir'de Ege Üniversitesi ile birlikte düzenlediğimiz Türk Dünyası Kültür Kongresi'nde ise sanal ortamdaki sözlüğümüzde sözcüklerin parmak alfabesi ile gösterilmesi uygulaması da başlatılmıştır.

Türk Dil Kurumu, Türkçenin daha da geliştirilmesi, zenginleştirilmesi, özleştirilmesi, evrensel dil konumunun yaygınlaştırılması çalışmalarını bugün de yürütmektedir.

Yirmi üç çalışma grubunda, çeşitli bilim dallarında yeni terim ve kavramlara karşılık bulma çalışmasını sürdürmekte olan Türk Dil Kurumu, sekseni aşkın bilim, sanat ve spor dalındaki 170.196 terim ile Türk dilinin en büyük terim sözlüğünü ortaya koymuş bulunmaktadır.

Türk Dil Kurumu olarak bundan sonraki hedefimiz; telif sorunu olmayan yerli yabancı çeşitli yayınevlerince yayımlanmış Türk dili araştırmalarıyla ilgili kitaplarla Kurumumuzun yayımlayacağı kitapları sayısal ve sanal ortama aktarmaktır. Araştırmacıların sıkça kullandığı kitapları, üç ayrı süreli yayınımızın bütün sayılarındaki yazıları ve Kurumumuzun tarihsel belgelerinden oluşan kaynakları sayısal ve sanal ortama aktararak başlattığımız e-kitap uygulamasını genişletmek ve yaygınlaştırmak amacındayız. Süreli yayın külliyatımız şu anda 20 bin 408 makalenin tam metni ile dünyanın her bölgesindeki araştırmacıya hizmet veriyor. Doğrudan doğruya Türk Dil Kurumu sayfasından girilerek yapılan arama kullanıma açtığımız günden bugüne geçen on sekiz aylık süre içerisinde süreli yayın veri tabanımızda yaklaşık 250 bin kez arama yapılmış ve 90 bin kez makale indirilmiştir. Bu sayıya süreli yayın veri tabanımıza kendi sayfalarından bağlantı veren ağ sayfaları

dâhil değildir. Bu veriler, edebî ve bilimsel eserlerin, kültürümüzle ilgili bilgilerin sanal ortama aktarılması durumunda göreceği ilgiyi gözler önüne sermektedir.

Önümüzdeki aylardan itibaren, yeni çıkacak her kitabımız aynı zamanda e-kitap olarak da üretilecek ve ağ sayfamızda yerini alacaktır. Böylece dünyanın her yerinden araştırmacılar e-kitaplarımızı birkaç dakika içerisinde ve basılı kitaptan çok daha ucuza edinebilecektir.

Değerli Meslektaşlarım,

Atatürk'ün başlattığı Türk Dili Kurultayı geleneğini yaşatan Türk Dil Kurumu bu kurultayları uluslararası alanda bilim şölenine dönüştürdü. Kurultayların yanı sıra gerek Ankara'da gerek Edirne'den Ardahan'a, Acıgöl'den Digor'a yurdun dört bir köşesinde gerek yurt dışında düzenlediği söyleşi, açık oturum, bilgi şöleni ve çalıştaylarla Türk dili ile ilgili konuları bilim dünyasının ve kamuoyunun gündemine taşıyor Türk Dil Kurumu... Son yıllarda üniversitelerimizle iş birliği içerisinde düzenlediğimiz etkinliklerden birkaçı şunlardır: Ardahan Üniversitesi ile Kafkaslarda Türk Dili ve Kültürünün Etkileri, Nevşehir Üniversitesi ile Karamanlı Türkçesi ve Grek Harfli Türkçe Metinler, Kafkas Üniversitesi ile Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, Kırıkkale Üniversitesi ile Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı Bilgi Şöleni, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi ile Tatar Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni, Sakarya Üniversitesi ile Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitimi ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, İstanbul Üniversitesi ile Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bilgi Şöleni, Gazi Üniversitesi ile Türklük Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Sorunları, Afyon Kocatepe Üniversitesi ile Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe, Ege Üniversitesi ile birlikte Türk Dünyası Kültür Kongresi…

Değerli Konuklar,

Katılımınızla onurlandırdığınız Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Toplantısı da Türk Dil Kurumunun Hacettepe Üniversitesi ile iş birliği içerisinde gerçekleştirdiği önemli bir etkinliktir. Bu toplantıya sunulacak bildirilerle Türklük bilimi alanında yeni gelişmeler kaydedileceğine inanıyoruz.

Toplantımıza katıldığınız için hepinize ayrı ayrı teşekkür ederim.

Bu toplantının başarıyla gerçekleştirilmesinde büyük emekleri bulunan Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne, değerli müdürü, bölüm arkadaşım Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk ve çalışma arkadaşlarına, toplantımıza katkıda bulunan Kültür ve Turizm Bakanlığına, Başbakanlık Tanıtma Fonuna, TİKA'ya, Türksoy'a, Elginkan Vakfına; öğretim ve bilimsel araştırma için sağladığı geniş olanakların yanı sıra bilimsel etkinliklere verdiği destekle Hacettepe Üniversitemizi ülkemizin en güçlü akademik kurumu hâline getiren değerli rektörümüz Prof. Dr. Uğur Erdener'e şükranlarımı sunarım.

Bu toplantımızın başarıyla gerçekleştirilmesinde emekleri geçen Kurum Genel Sekreterimize, İdari ve Mali İşler Şube Müdürümüze, uzmanlarımıza ve çalışma arkadaşlarıma teşekkür eder, hepinizi en derin saygılarımla selamlarım.

Düsen KASEİNOV*

Sayın Bakanım,

Sayın Rektörüm,

Sayın Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü,

Değerli Katılımcılar,

TÜRKSOY Genel Sekreteri Düsen Kaseinov adına sizleri selamlamaktan büyük mutluluk duymaktayım.

Sayın Kaseinov Kazakistan'ın başkenti Astana'da devam eden TÜRKSOY ile Türkiye Mimarlar ve Mühendisler Birliğinin ortaklaşa düzenlediği Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in de onur konuğu olarak katıldığı Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Üçüncü Kurultayı nedeniyle bu önemli etkinliğe katılamamışlardır.

"***Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21.Yüzyıl***" konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nun düzenleyicilerine teşekkürlerini bildirmekte, başarılı dileklerini iletmektedirler.

Hacettepe Üniversitesi TÜRKSOY'a destek veren önde gelen yüksek öğretim kuruluşlarındadır. Bu Sempozyum kapsamında Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak temalı Taş Heykel Çalıştayı'nı da birlikte gerçekleştirmiş bulunmaktayız. Birazdan Türk Dünyasının heykeltıraşlarının eserlerinin açılışını birlikte yapacağız.

Bu vesileyle Prof.Dr. Ülkü Çelik Şavk başta olmak üzere tüm emeği geçenlere TÜRKSOY adına bir kez daha teşekkür eder, saygılar sunarım.

* TÜRKSOY Genel Sekreteri

Musa KULAKLIKAYA*

Değerli Bilim İnsanları, Değerli Katılımcılar;

Kurumum ve şahsım adına hepinizi en içten duygularımla selamlayarak sözlerime başlamak istiyorum. İnsanlık tarihi boyunca kimilerine göre medeniyetler çatışması kimilerine göre de medeniyetler karşılaşması dediğimiz bir süreç yaşanmaktadır. Adını ne koyarsak koyalım insanlık tarihi boyunca medeniyetler kurulmuş, yeni medeniyetler eskilerinin yerini almış ama hiçbirisi birbirinden bağımsız telakki edilemeyecek kadar birbirini etkilemiş ve sanki birbirinin devamı olan medeniyetler olarak algılanagelmişlerdir. Biz Türkler olarak ta, bir taraftan kendine özgü bir medeniyet anlayışı ortaya koyan ama diğer taraftan da gerek tevaruz ettiği göçebe kültürünün izlerini taşıdığı için gittiği her yerde karşılaştığı medeniyetleri hem etkileyen hem etkilenen ama neticede o özgünlüğünü sürekli muhafaza eden bir medeniyet anlayışına sahibiz. Bu itibarla tarihte karşılaştığımız önemli medeniyetleri şöyle bir göz önünde bulunduracak olursak; Çinlilerle karşılaşmışız, Moğollarla karşılaşmışız, İslam kültürüyle tanışmışız, Araplarla karşılaşmışız, Farslarla karşılaşmışız. Bugün sahip olduğumuz dil başta olmak üzere medeniyetlerimizin temel taşını oluşturan bütün unsurların içinde bu etkileri, bu yüzleşmeyi, bu karşılaşmayı görüyoruz, hissediyoruz. Bunu en iyi anlayan da siz bilim insanlarısınız şüphesiz.

Değerli Katılımcılar; tarih, belki bir karanlık daha doğrusu insanlığın karanlığı, belki insanlığın yarınını aydınlatacak bir ışık olabilir. Eğer biz tarihin derinliklerine gömülü kalıp tarihte ortaya konulan güzellikleri sadece görüp günümüze yansıtamazsak, geleceğimizin inşasında onun bize bıraktığı derslerden yararlanamazsak, bizim karanlığımız olacaktır. Ama düne bakarak dünün tecrübelerini, derslerini bugünkü hayatımızın şekillendirilmesinde ve geleceğimizin inşasında eğer kullanabilirsek, tarih işte o zaman bizim için bir ışık olacak, yol gösterici olacaktır, şüphesiz. Bu vesileyle sempozyumun konusunu teşkil eden Orhun Anıtları ile ilgili de Kurumumun çalışmalarından bir nebze bahsetmek istiyorum.

TİKA, bildiğiniz gibi 1992 yılında kurulmuş, kurulduğu dönem itibari ile dünya coğrafyasında yeniden yapılanmanın yaşandığı bir dönemde, bir anlamda yeniden kültürel farklılaşmaların ortaya çıktığı bir dönemde kurulmuş ve kuruluş amaçlarının başında da Türk dilinin ve kültürünün yaşatılması, gelecek nesillere aktarılması önemli bir görev olarak kendisine verilmiş bir kurumdur. Bu bilinçle, daha kuruluşunun ilk yıllarında 1993 yılında çalışmalarının başladığı Moğolistan ve çevresindeki tarihi eserlerin, Türk dönemine ait tarihi eserlerin incelenmesi, canlandırılmasına yönelik bir proje geliştirilmiş ve ilk basamak olarak ta Moğolistan'da bu çalışmaların başlatılması öngörülmüştür. 1996-2004 yılları arasında yapılan kazı ve benzeri bilimsel ve arkeolojik çalışmalar neticesinde gerçekten gerek Türk tarihine gerekse o dönemin yaşam tarzına ışık tutacak önemli bilgi ve belgelere ulaşılmıştır. Bir yanda Orhun yazıtlarının yer aldığı Orhun vadisinde ve diğer yanda da Tonyukuk yazıtlarının bulunduğu Nalayh bölgesinde yapılan çalışmalar ve bu çalışmalarda ortaya çıkarılan eserlerin önce bir depo müzede muhafaza edilmesi, daha sonra Moğolistan hükümeti ile işbirliği halinde Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'daki milli müzede açılan, yine başkanlarımızın destekleriyle oluşturulan Türk seksiyonunda bu kazılarda elde edilen eserler depikaları yapılarak sergilenmiştir. Daha sonraki dönemde ise anıtların bulunduğu özellikle Orhun Anıtları'nın bulunduğu bölgeye ulaşımı sağlayacak 46,5 km'lik yol ve daha önce depo müze olarak yapılan binanın müzeye dönüştürülmesiyle bizim açımızdan proje tamamlanmış oldu. Bu kazılarda elde edilen eserler, özellikle Türk hükümdarlarının özel eşyalarının bir anlamda Bilge Kağan hazineleri diyebileceğimiz hazinelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birçok altın,

* Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanı

gümüş, özel eşya vb. tarihe ışık tutacak Türk hakanlarının özel eşyaları hakkında bizlere fikir verecek, o dönemin yaşantısını bizlere anlatacak bu önemli eserler yapılan bu çalışmalarla ve kurulan bu müze ile koruma altına alınmış, gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde taşınmasına, aktarılmasına vesile olmuştur.

Değerli Katılımcılar, Başkanlığım Teşkilat Kanunuyla kendisine verilen Türk Dilinin ve Kültürünün yaygınlaştırılması amacına matuf olarak gerek dil konusunda gerekse ortak kültürel değerlerimizin yaşatılması konusunda çeşitli çalışmalar yapmakta, projeler üretmekte ve bu tür çalışmalara destek olmaktadır. Bunların başında, Türk dilinin akademik anlamda öğretilmesi amacıyla geliştirdiğimiz ve 2000 yılından bu yana başarıyla uyguladığımız 25 ülkede 35 üniversiteyle birlikte yürüttüğümüz Türkoloji projesi önemli bir projedir şüphesiz. Ülkemizin güzide üniversitelerinden gönderilen öğretim elemanlarının desteğiyle ve ilişki kurduğumuz üniversitelerin bize sağladığı imkânlarla Türk dilini akademik anlamda öğretmeye çalışıyoruz. Her yıl 5000 civarında öğrenci bu projeden yararlanıyor, başarılı olan öğrencilerden 100 adedini de her yıl ülkemize getirip ülkemizin tarihini, kültürünü tanıtmaya, bizleri, öğrendikleri dili, arkasındaki kültürü daha yakından tanımalarına fırsat veriyoruz. Bu amaçla çalıştığımız ülkelerde gerek Türkiye ile iş yapan yerel iş adamlarına gerekse o ülkelerde iş yapan Türk iş adamlarına hizmet etmek amacıyla geliştirdiğimiz Türkçe kurslarıyla bugünden sonra artık yeni oluşturulan Yunus Emre Vakfı ve bu ülkelerde açılan Yunus Emre Kültür Merkezleri bu misyonu belki devralacak ama bu süreç içerisinde bizim çalışmalarımız belki bir süre daha devam edecek. Bu Türkçe kurslarıyla da halka, akademik çevrelerden gelen insanlara, araştırmacılara yönelik Türkçe kursları da yine bu kapsamda değerlendirilebilecek önemli bir proje alanıdır. Bunun yanında ortak kültürel değerlerimiz olan tarihi eserlerin restorasyonu konusunda gerek Orta Asya coğrafyasında gerekse Osmanlı eserlerinin yoğun olarak bulunduğu Balkanlar ve Orta Doğu'da bu eserlerin restorasyonu konusunda halen devam eden 15 adet restorasyon çalışmamız bulunmaktadır. Bunlar önümüzdeki dönemde de diğer kurumlarımızla işbirliği hâlinde devam edecek önemli çalışmalardır. Yine daha önce birlikte yaşadığımız çeşitli halklarla ilişkilerimizin tarihî dayanaklarını oluşturan Osmanlı arşivleri, sadece ülkemizde değil Suriye başta olmak üzere Orta Doğu'daki ülkelerde ve Balkanlarda Bosna Hersek'ten Kosova'ya, Sırbistan'a varana kadar çok geniş bir coğrafyada bulunmakta ve o dönemin gerek yönetim gerek folklorik birtakım değerlerini bizlere anlatacak önemli belgelerdir, şüphesiz. Bu amaçla, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğümüzle işbirliği halinde bu ülkelerdeki arşivlerin dijital ortama aktarılması ve korunmaya muhtaç belgelerin restorasyonunun yapılarak sağlıklı bir şekilde muhafazasının sağlanması amacıyla yürüttüğümüz arşiv çalışmamız da önemli çalışmalardan biridir. Son olarak, fazla vaktinizi almak istemiyorum, kültür, sanat ve bilimsel alanda yapılan benzer kongre, konferans, çalıştay gibi çalışmalara başkanlığımız, bütçe imkânları çerçevesinde destek olmakta ve bu tür çalışmalara destek olmaktan da ben kurum başkanı olarak son derece onur ve gurur duymaktayım.

Değerli dostlar, böylesine tarihimize ışık tutacak, geleceğimizi aydınlatacak önemli bir çalışmaya ev sahipliği yaptığı için Hacettepe Üniversitesine ve Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne, bu etkinliği birlikte gerçekleştiren Türk Dil Kurumuna ve işbirliği yapan tüm kurum ve kuruluşlara, bildirileriyle bu etkinliği anlamlandıran ve yaptığı sanatsal çalışmalarla bu etkinliği taçlandıran bütün katılımcılara, bütün katkı sağlayanlara en içten duygularımla teşekkür ediyor, başarılarınızın devamını diliyorum.

Saygılarımla.

Prof.Dr. Hasan KAZDAĞLI*

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun Değerli Başkanı, TİKA'nın Değerli Başkanı, Türk Dil Kurumunun Değerli Başkanı, TÜRKSOY'un Değerli Temsilcileri, Üniversitemizin Çok Değerli Yöneticileri, Değerli Hocalarımız ve bu Sempozyum vesilesiyle aramızda bulunan, uzaklardan buraya gelen Çok Değerli Konuklar, Akademisyenler.
Hepinizi saygıyla, sevgiyle selamlıyorum, hoş geldiniz.

Üniversitemiz Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dil Kurumu ile birlikte ve az önce adlarını saydığımız diğer kuruluşların çok değerli katkılarıyla 3. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nu gerçekleştiriyor. Bu seneki konumuz, "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl". Bu son derece önemli bir konu ve üniversitemiz, enstitümüz ve diğer birimlerimiz vasıtasıyla bu konunun işlenmesi konusunda gelen teklifi büyük bir memnuniyetle kabul etti ve en iyisinin gerçekleşmesi için de en fazla desteği vermeye çalıştı. Bildiğiniz gibi, ileri gelen Türkologlardan Prof.Dr. Muharrem Ergin, Orhun Anıtları'nı aşağıdaki sözlerle tanıtmaktadır:

> "*Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askeri dehasının, Türk askerlik san'atının esasları. Türk gururunun ilâhi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk içtimai hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser. Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları…..",*

Daha da uzayıp gidiyor. Sempozyum aslında bu metinden hareketle bir anlamda yola çıktı. Bundan 13 yüzyıl önce yazılmış ve bulunuşundan günümüze kadar 120 yıl geçmiş olmasına rağmen, acaba biz bu yazıtları yeterince anlayabildik mi, anlatabildik mi, tanıtabildik mi? Oradaki uyarıları dikkate alıp gereğini yerine getirebildik mi? İlk 10 yılını idrak ettiğimiz 21. yüzyılda Türklük Bilimi ne aşamada? Küreselleşen Dünya Sistemi ve Avrupa Birliği'ne uyum çalışmalarında Türklük Bilimi'ne düşen görevler var mıdır? Varsa bunlar nelerdir, nasıl yerine getirilebilir? Acaba geç kalma gibi bir lüksümüz var mı? Harekete geçmek için neler yapılabilir? Dünya üzerinde çok geniş bir coğrafyada sürdürülen Türklük Bilimi çalışmalarını yürütenler birbirleriyle yeterince haberleşme içerisinde midirler? gibi konuları bize çağrıştırdı, aklımıza getirdi ve Enstitümüz Türk Dil Kurumu ile işbirliği yaparak bu sempozyumu düzenleme kararı aldı. Tabiî ki 114 bildiri, çok değerli bilim adamlarının katılımıyla, önümüzdeki günlerde sempozyumumuzda konular tek tek işlenecek. Yaklaşık iki hafta önce başlattığımız Heykel Çalıştayı ile de bunu taçlandıracağız. Az önce Heykel Bölüm Başkanımızın ifade ettiği gibi; bu anıtlar çok değerli sanatçılar, Türk Dünyası'nın yedi ayrı ülkesinden gelen sanatçılarla oluşturuldu bu kadar kısa süre içerisinde. Biraz sonra, birlikte onların açılışını gerçekleştireceğiz. Biz Üniversite olarak, böylesine önemli bir etkinliğe ev sahipliği yapmaktan son derece mutluyuz ve gurur duyuyoruz. İnanıyoruz ki; bu tür

---

* Hacettepe Üniversitesi Rektör Yardımcısı

çalışmalar, bu tür bilimsel yaklaşımlarla, geçmişimizi daha iyi anlayabilecek ve geleceği yorumlamada, az önce TİKA Başkanımızın da ifade ettiği gibi, bize çok daha yeni ışıklar gelmiş olacaktır diye düşünüyoruz. Tabii Türk Dil Kurumu çok büyük destek oldu, daha doğrusu birlikte yaptık. "Birlikten güç doğar" ifadesinin de güzel bir örneğini burada verdiğimizi düşünüyorum. Diğer önemli kurumlar her zaman yanımızdaydı. Onlarla böylesine önemli bir konuyu sizlerin karşısına, herkesin karşısına, ilgilenenlerin karşısına toplu halde, düzenli bir şekilde çıkarma fırsatı bulduk.

Teşekkürlerimiz herkese, başta Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürümüz Prof.Dr. Ülkü Çelik Şavk'a. Burada Rahmetli Prof.Dr. Cihat Özönder'i de anmakta büyük fayda var. Kendisine tekrar Tanrı'dan rahmet diliyoruz, bu tür çalışmaların başlangıcını yaptığı için.

Türk Dil Kurumu Başkanımıza, TİKA Başkanımıza, TÜRKSOY'a, Tanıtma Fonuna, TRT'ye ve emeği geçen diğer kurumlara Üniversitem adına ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Sayın Rektörümüz bu toplantıda mutlaka bulunmak istiyordu ama Yüksek Öğretim Kurumunun verdiği bir görevle şu anda yurtdışında bulunuyor. Kendisi de başarı dileklerini, saygılarını ve iyi bir sempozyum geçmesi dileklerini iletmemi istedi.

Ben tekrar teşekkür ediyorum. Bu sempozyumun çok iyi geçmesi ve bundan sonraki araştırmalara yol açmasını diliyor ve saygılar sunuyorum.

ORHUN YAZITLARINDA –mA- OLUMSUZLUK İŞARETLEYİCİSİ ALAN FİİLLER

A. Deniz ABİK

1. Dilbilimi ve dilbilgisi alanında olumsuzluk bir kategori olarak incelenmektedir. Olumsuzluk, çeşitli işaretleyicilerle ortaya çıkar. Bu işaretleyiciler, bağımlı veya bağımsız biçim birimler olabilir. Söz dizimine dayanan olumsuzluktan ve işaretleyicilerin bütününün oluşturduğu olumsuzluktan da söz edilebilir.

Topaloğlu, *olumluluk* için "yüklemin anlattığı kılış veya oluşu doğru, olabilir ya da zorunlu gösteren kategori" tanımını verir (1989, s. 113). *Olumsuzluk* için ise "yüklemin anlattığı kılış veya oluşu inkâr ya da reddetme yoluyla gerçekleştiren kategori" tanımını verir (1989, s. 113).

Vardar vd.'de, *olumluluk* "Olumsuzluğa karşıt olarak tümcenin yükleminin anlattığı oluşu doğru, olanaklı, olası, zorunlu olarak gösteren ulam. Örneğin arkadaşım geliyor cümlesi olumluluk içerir." açıklaması yer alır (Vardar vd. 1998, s. 158). Aynı çalışmada, *olumsuzluk* için ise "Tümcenin içerdiği yüklemin anlattığı oluşu yadsıma yoluyla gerçekleştiren ulam. Örneğin "arkadaşım gitmeyecek" tümcesi olumsuzluk içerir. Türkçede eyleme olumsuzluk kavramı –me(-ma) ekiyle katılır." açıklaması bulunur (B. Vardar vd. 1998, s. 158). Terim olarak verilen maddelerden biri de o*lumsuzluk öğesi* terimidir. Bu terimin açıklamasında da –mA- verilir (Vardar vd. 1998, s. 158).

Olumsuzluk ile fiilin gösterdiği hareketin yapılmaması aynı değerde değildir. Fiilin yapılmaması, anlam bilgisi açısından bir değerlendirme olan olumsuzluk kavramından farklı incelenmelidir. Ancak çoğu kez anlam bilgisi incelemesi ile biçim bilgisi incelemesi birbirine karışmaktadır. Anlam olarak olumsuzluk değeri taşıyan bir fiile, –mA- eklendiğinde anlam olumlu hale gelmektedir. Ancak bu yapıyı sözcedeki / cümledeki diğer ögeler kuvvetlendirir veya ortaya çıkarır. Söz ögeleri olumsuz birim taşımasına rağmen anlamca olumluluk veya olumlama değeri taşıyabilir. Anlam incelemelerinde de *kiplik* (modality - konuşurun öznel durumu) kavramı ortaya çıkar. Olumsuzluğu kimi dilbilimciler kipliğin alt bölümlerinden biri sayarlar (Frawley, 1992, s. 384). Olumlu görünümde olup diğer unsurlarla olumsuzluk değeri taşıyan yapılar da vardır.

1.1. Orhon Türkçesinde fiillerde, diğer işaretleyiciler dışında, *–mA-* soylu olumsuzluk işaretleyicileri olarak *-mA-, –mAz ve –mAtI(n), -mAyIn* biçim birimlerini görürüz.

Gabain, -mA- ekini yapım ekleri içerisinde vermiş, olumsuzluk bildirdiğini ve yapım ekleri içerisinde son ek olduğuna işaret etmiştir (1988, s.59,158).

Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde söz dizimi bölümü içerisinde, olumsuzluk başlığında, olumsuz cümlelerde yüklemin bir olumsuzluk öğesi taşıdığını söyler. Olumsuzluğun "yüklemin olumsuz fiil biçimi, *yok* ile kurulan yüklem ve yükleme eşlik eden *yok*" sözü ile oluşturulduğunu belirtir (T.Tekin 2000, s. 212, 481). T.Tekin, -mA- işaretleyicisini herhangi bir başlık altında incelememiştir, ancak –mAz ekli olumsuz biçimler başlığı, son eylem biçimleri içerisinde yer alır (T.Tekin 2000: 188, 439). Eylem zarfları içerisinde de –mAtI(n) biçim birimini –yU, -(X)p, -(X)pAn ekli eylem zarflarının olumsuzu olarak vermişti (2000, s.177, 421).

Erdal, *A Grammar of Old Turkic*'te fiil kategorileri başlığında olumsuzluk kategorisini verir. Olumsuzluğun *–mA-, yok* ve *+sXz* ile ortaya çıktığını belirtir. *–mA-*'nın bitimli ve bitimsiz fiil şekillerinde yer aldığını ancak *–gUçI* biçiminin nadiren *–mA-* ile kullanımının olduğuna işaret eder (2004, 229). *Old Turkic Word Formation*'da olumsuzluk eki –mA-'nın yapım eki ile işletme eki arasındaki sınırda olduğuna değinir (Erdal, 1991, s. 29); çalışmada –mA-, yapım eki olarak görülen biçim birimler arasında yer almamaktadır.

Yapım eki ile işletme eki arasındaki bu konumuyla -mA-, fiil yapım ekleri içerisinde son ektir. Bu biçimbirimden sonra fiil yapım görevli birim gelmez (Gabain, 1988, s. 59, 158). Ancak *Divanü Lugati't-Türk*'teki dörtlüklerde, –mAdIp kullanımı, –d- biçimbirimini karşımıza çıkarmış gibi görünmektedir (bkz. Tekin, 1989, s.234 körmedip). Fakat bu kullanımda, bir yapım biriminden çok, bir kuvvetlendirme unsuru olduğu düşünülmelidir. Şinasi Tekin'in, *inçip* kelimesinde, bir ap/ep edatının varlığının muhtemel olduğu düşüncesi dikkate alınırsa, -mAdIp biçimi için de benzer durum tartışılabilir (Tekin, 2001, s. 250).

-mA- biçim biriminin işlev açısından aradaki durumu dolayısıyla araştırmacıların bu ögeyi taşıyan yapılarda zaman zaman farklı uygulamaları da görülür. Örneğin, T.Tekin *Orhun Yazıtları*'nda (1988) sözlükte, *bilme-, birme-, bolma-, eşitme-, emgetme-, ıdma-, kalma-, kazganma-, kılınma-, körme-, olurma-, sıma-, taplama-, tegme-, telinme-, tolgatma-, uma-, udıma-* fiillerini ayrı madde başı olarak almıştır. Buna karşın *–mAz* geniş zaman ekli yapılar ve *–matı* zarf fiil ekli yapılar olumlu fiil gövdeleri altında verilmiştir. *Tunyukuk* yayınında, *–mA-*'lı gövdeler, madde başının içerisinde verilmiştir (Tekin, 1994).

1.2. *-mA-*'nın kökeni ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Talat Tekin (2003/1989) ve Şinasi Tekin (2001/1990) makalelerinde, ek hakkında ilk olarak görüş bildiren Bang'ın görüşünden başlayarak bu görüşlere değinmiş ve kendi görüşlerini vermişlerdir. T. Tekin, Ramstedt'in *-m* (fiilden isim)+ *e-* (olumsuz yardımcı fiil), önerisini uygun bulur ve Altay dillerine ait delillerle destekler (2003, s. 250 vd.). Ş.Tekin, ekin Toharca bir alıntı kelime olduğunu öne sürer (2001, s. 49 vd.).

T.Tekin, *-mAtI(n)* ekinin yapısını açıklarken de *–mA-*'nın yapısını tekrar etmiş ve *–tI*'nın bir zarf fiil eki olduğunu, bu zarf fiil ekinin Altayca *e-* olumsuzluk fiili üzerine geldiğini Halaççadan da tanıklar vererek anlatmıştır (2004, s. 620 vd.).

1.3. Olumsuzun kuvvetlendirmesi başlığı ile Gabain *idi, nen, arıtı* ve *anmıntın* kelimelerini verir (1988: 106, 354). Gabain ayrıca *kiçig* kelimesini de olumsuzun kuvvetlendirilmesinde saymıştır (1988: 78, 214).

2. Bu bildiride üç yazıtta -mA- ; -mAtı(n); -mAz; -mAyIn işaretleyicisini alan fiiller ayrı ayrı incelendi, Bilge Kağan Yazıtında 22; Köl Tigin Yazıtında 19; Tunyukuk Yazıtında 16 fiilin bu işaretleyicilerle kullanılmış olduğu görüldü.

2.1. Bilge Kağan

Bilge Kağan (BK) yazıtında işaretleyici alan 24 fiilin 12'si geçişli fiildir. Bu fiillerin 6 kullanımda, belirli geçmiş zaman, 4 kullanımda emir, 3 kullanımda şart, 1 kullanımda geniş zaman çekiminde, 8 kullanımda sıfat fiil, 3 kullanımda zarf fiil olarak bulundukları görülür. Bu fiiller, fiillerin kılınışı bakımından değerlendirildiğinde ise 6 fiilin bitimli, diğerlerinin sürekli fiiller oldukları görülür. Fiillerin kullanım sıklıklarına bakıldığında en sık kullanılan fiiller sırasıyla *bol-* 3/29, *kıl-* 2/21, *olur-* 2/20, *kel-* 2/18, *al-* 2/13, *bil-* 7/10, *kör-* 2/8, *ıd-* 2/7, *sakın-* 1/5 fiilleridir. Olumsuz kullanımı en yüksek fiil, *bil-* olarak görülmektedir. *Bilge Kağan*'da *emgetme-, kıdma-, kılınma-, sıma-, tolgatma-, udıma-* fiillerinin *–mA-*'sız kullanımları bulunmaz.

1. ADRIL- /geçişsiz/, /şart/, /bitimli/
BK K13 ..(...bu yeringde su)bungd(a adrıl**ma**sar) ...
Tamamlanmış metin, sözlükte madde başı olarak alınmamış. KT ve BK'de görünen metinde yok.

2. AL- /geçişli/, /zarf fiil/, /sürekli/
BK K6 igidmiş kaganıngın K7 sabın al**matın** yir sayu bardıg
BK 1/13: al-mAtın / al-

3. BİL- /geçişli/, /sıfat fiil /, /sürekli/
BK K5 bilig K6 bil**mez** kişi ol sabıg alıp ...
BK D 16 ...bil**me**dükin üçün bizinge yangıltukın yazıntukın üçün..
BK D18.. inisi eçisin bil**mez** erti oglı kangın bil**mez** erti
BK D 20 ...ol bil**me**düküng üçün yablakıngın üçün ...
BK bil-me- 7/10

4. BOL- /geçişsiz/, /emir/, /sürekli/
BK D10 ..türük bodun yok bol**ma**zun tiyin
BK D 20 ..türük bodun atı küsi yok bo**lmaz**un tiyin
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun) tiyin türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olur**ma**dım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kıl**ma**dım

BK 3/29

5. EMGET- /geçişli/, /emir/, /sürekli /
BK K13 ...emget**me**ng tolgat**ma**ng...
Fiil sadece –mA-'lı kullanımı ile mevcut.

6. EŞİT- /geçişli/, /sıfat fiil/, /sürekli/
BK K11 ...közün kör**me**dük kulkakın eşit**me**dük bodunumın ....
1 –mA-/2

7. ID- /geçişli/, /zarf fiil/, /bitimli/
BK D 33 ...)d ıd**mayın** tiyin sül(edim)
BK D 25 arkış ıd**maz** tiyin süledim (T. Tekin "kervan göndermiyor diye sefer ettim").
2 -mA-/7

8. KAL- /geçişsiz/, /emir/, /sürekli/
BK D 16...eçümüz apamız tutmış yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin **...**
BK D17 kögmen yir sub idisiz kal**maz**un tiyin
2 –mA-/ 3

9. KAZGAN- /geçişli/, /şart/, /sürekli/
BK D 33 …bunça başlayu kazgan**m(a**sar) türük bodun ölteçi erti
1-mA-/9

10. KID- /geçişsiz/, /sıfat fiil?/, /bitimli/
BK K4 uguşı bodun(ı biş)ükinge tegi kıd(**maz**) K5 ermiş
Tek kullanım, –maz iledir.

11. KIL- /geçişli/, /belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
BK D 36 .. türük bodunug (.....)i kıl**ma**dım.
2-mA-/21

12. KILIN- /geçişsiz/, /sıfat fiil/, /sürekli/
BK D5...(....inisi eçisin teg) D6 kılın**ma**duk erinç oglı kangın teg kılın**ma**duk erinç
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun) tiyin türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olur**ma**dım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kıl**ma**dım
kılın-ma- 2, olumlusu yok.

13. KÖR- /geçişli/, /sıfat fiil/, /sürekli/
BK K11 ...közün kör**me**dük kulkakın eşit**me**dük bodunumın ....
1-mA-/8

14. KEL- /geçişsiz/, /sıfat fiil? ; belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
BK D 39 ...yalabaçı edgü sabı ötügü kel**mez** tiyin yayın süledim
BK D 41 (....ar)kışı kel**me**di.
2-mA-/18

15. OLUR- /geçişsiz/, /belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
BK D 21 Nen yılsıg bodunta üze olur**ma**dım
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun) tiyin türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olur**ma**dım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kıl**ma**dım
2-mA-/20

16. Ö- /geçişsiz/, /geniş zaman/, /sürekli/
BK K6 ...açsar tosık ö**mez** sen bir todsar açsık ö**mez** sen
2-mA-/3

17. SAKIN- /geçişli/, /zarf fiil/, /sürekli/
BK D9 ...bunça işig küçüg birtükkerü sakın**matı**...
1-mA-/5

18. SI- /geçişli/, /belirli geçmiş zaman/, /bitimli/
BK K14...(...mening) sabımın sı**ma**dı
Sadece sı-ma- var.

19. TEG- /geçişsiz/, /belirli geçmiş zaman/, /bitimli/
BK K3 taluyka kiçig teg**me**dim
1-mA-/4

20. TELİN- /geçişsiz/, /şart/, /bitimli/
BK D 18 ..üze tenri basmasar asra yer telin**me**ser..
Sadece telin-me- var.

21. TOLGAT- /geçişli/, /emir/, /sürekli/
BK K13 ...emget**me**ng tolgat**ma**ng...
Sadece tolgat-ma- var.

22. U- /geçişsiz/, /sıfat fiil/, /sürekli/
BK D9 ...yagı bolup itünü yaratınu u**ma**duk yana içikmiş
1-mA-/2

23. UDI- /geçişsiz/, /b.li geçmiş zaman/, /sürekli/
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun) tiyin türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olur**ma**dım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kıl**ma**dım
Sadece udıma- var.

24. YORIT- /geçişli/, /sıfat fiil?/, / sürekli/
BK K4 edgü alp kişig yo(rıt**maz**) ermiş
1-mA-/2

2.2. Köl Tigin

Költigin Yazıtında (KT) 18 fiil, **–mA-, -mAtI(n),-mAz, -mAyIn** biçim birimlerini almıştır. Bu fiillerin 9'u geçişli, 9'u geçişsiz fiillerdir. 18 fiilin 24 kullanımından 8'i belirli geçmiş zaman, 5'i emir, 4'ü geniş zaman, 3'ü sıfat fiil, 2'si şart ve 2'si de zarf fiil kullanımıdır.

Fiillerin kullanım sıklıklarına bakıldığında en sık kullanılan *bol-* 3/38, *olur-* 2/19, *bir-* 1/16, *teg-* 3/15, *kör-* 1/10, *al-* 1/8, *bil-* 1/8, *kıl-* 1/7, *bas-* 1/7, *sakın-* 1/7 değerleri görülür. Olumsuz kullanımı en yüksek fiiller *bil-, bol-, teg-* olarak görülmektedir. *Költigin*'de *udıma-, telinme-, u-ma-* fiillerinin *–mA-*'sız kullanımları bulunmaz.

1. AL- /geçişli/, /zarf fiil/, /bitimli/
KT G 9 igidmiş kaganıngın sabın al**matın** ...
1 –mAtI /8

2. BAS- /geçişsiz/, /şart/, /sürekli/
KT D 22 ..üze tengri bas**ma**sar asra yer telinmeser...
1 -mA- /7

3. BİL- /geçişli/, /sıfat fiil 2, geniş zaman 1/, /sürekli/
KT D 18 ....(...bil**me**dükin) D 19 üçün
KT D 24 bil**me**dükin üçün (yablakıngın üçün eçim kagan uça bardı).
KT K 10 körür közüm körmez teg bilir biligim bil**mez** teg boltı
3 -mA- /8

4. BİR- /geçişli/, /belirli geçmiş zaman/, /bitimli/
KT K 9 ...ögsüz akın binip tokuz eren sançdı ordug bir**me**di.
1-ma- /16

5. BOL- /geçişsiz/, /emir 3/, /sürekli/
KT D 11 türük bodun yok bol**ma**zun tiyin
KT D 25 türük bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun tiyin...)
KT D 26 kangımız eçimiz kaz(ganmış bodun atı küsi yok bol**ma**zun) D 27 tiyin...
3-mA-/38

6. KAL- /geçişsiz/, /emir 2/, /sürekli/
KT D 19 ... ...yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin...
KT D 20 ..kögmen yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin
-ma-'lı iki kullanımdan başka kullanım yok.

7. KID- /geçişli/, /geniş zaman/, /bitimli/
KT G 6 bişükinge tegi kıd**maz** ermiş
Tek kullanım –maz ile.

8. KIL-/geçişli/, /b.li geçmiş zaman/, /sürekli/
KT D 27 türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmad(ım) ....birki bodunug ot sub kıl**ma**dım.
1/7

9. KILIN- /geçişsiz/, /sıfat fiil/, /sürekli/
KT D 5 ...inisi eçisin teg kılınmaduk erinç oglı kangın teg kılınmaduk erinç.
1/3

10. KÖR- /geçişli/, /geniş zaman/, /sürekli/
KT K 10 körür közüm kör**mez** teg bilir biligim bilmez teg boltı
1/10

11. OLUR- /geçişsiz/, /belirli geçmiş zaman 2/, /sürekli/
KT D 26 neng yılsıg bodunta üze olur**ma**dım.
KT D 27 türük bodun üçün tün udımadım küntüz olur**ma**d(ım) ....birki bodunug ot sub kılmadım.
2/19

12. Ö- /geçişli/, /geniş zaman/, /sürekli/
KT G 8 açsık tosık ö**mez sen** bir todsar açsık ömez sen..
1/3

13. SI- /geçişli/, /belirli geçmiş zaman/, /bitimli/
KT G 11 mening sabımın sı**ma**dı
1/2

14. SAKIN- /geçişli/, /zarf fiil/, /sürekli/
KT D 10 bunça işig küçüg birtükgerü sakın**matı**
1/7

15. TEG- /geçişsiz/, /belirli geçmiş zaman 3/, /bitimli/
KT G 3 ...taluyka kiçig teg**me**dim ...tüpütke kiçig (teg)**me**dim...
KT D 33 ...yüz artuk okun urtı yüz(inge) başınga bir t(eg**me**di..)
3/15

16. TELİN- /geçişsiz/, /şart/, /bitimli/
KT D 22 ..üze tengri basmasar asra yer telin**me**ser...
Tek kullanım, telinme-

17. U- /geçişsiz/, /sıfat fiil/, /sürekli/
KT D 10 yagı bolup itinü yaratınu umaduk
Tek kullanım, u-ma-

18. UDI- /geçişsiz, belirli geçmiş zaman/, /bitimli?/
KT D 27 türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olurmad(ım) ....birki bodunug ot sub kılmadım.
Tek kullanım, udı-ma-

2.3. Tunyukuk

Tunyukuk (T) yazıtında 16 farklı fiil, **–mA-, -mAz, -mAtI(n), -mAyIn** işaretleyicisini almıştır. Toplam 23 kullanım vardır. Bu fiiller içerisinde en sık kullanılan fiil, ***kel-*** (5) fiilidir. Bu fiillerin 8'i geçişli fiil, 7'si geçişsiz fiildir. Bu kullanımların 19'u çekimli fiil, 3'ü fiilimsidir. Çekimli fiillerde, 7'si belirli geçmiş zaman, 4'ü geniş zamanlı (geniş z., hikaye, şart), 5'i şart, 3'ü emir, 1'i gelecek zaman çekimindedir. Fiillerin kılınışı açısından bakıldığında, 5'i bitimli; 10'u sürekli fiillerdir.

Fiillerin kullanım sıklıklarına bakıldığında, en sık kullanılan *kel-*5/19, *olur-* 3/13, *yorı-* 2/8, *kazgan-* 4/7, *süle-* 1/5, *kal-* 1/3, *udı-* 1/3 değerleri görülür. Olumsuz kullanımı en yüksek fiiller, *kel-, kazgan-, yorı-* olarak görülmektedir. *Tunyukuk*'ta *basıtma-, korkma-, tuyma-, unama-, yarama-, yeltürme-, yügürtme-* fiillerinin *–mA-*'sız kullanımları bulunmaz.

1. BASIT- /geçişli/, /emir/, /bitimli/
T1 K10 ...kargu edgüti urgıl basıt**ma** temiş.
(T. Tekin 34 "...baskına uğratma demiş"). Olumsuzluk değil olumluluk. Fiilin anlamı ile.
Sadece basıt-ma- var (1).

2. BİL- /geçişli/, /geniş zaman/, /sürekli/
T1 B6 ... toruk buka teyin bil**mez** ermiş teyin
(T. Tekin 6 "hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş")
1/2

3. BUL- /geçişli/, /zarf fiil/, /bitimli/
T1 B2 kanın bul**mayın** tabgaçda adrıltı
(T. Tekin 2 "Türk halkı kendi hanını bulmayınca Çin'den ayrıldı")
1/2

4. KAL- /geçişsiz/,/belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
T1 B 4 türk sir yerinte bod kal**ma**dı.
(T. Tekin 4 " Türk Sir halkının ülkesinde boy kalmadı.")
1/3

5. KAZGAN- /geçişli/, /şart/, /bitimli/
T2 D4 ..ilteriş kagan kazgan**ma**sar D5 udu ben özüm kazgan**ma**sar...
T2 K1 ilteriş kazgan**ma**sar...
(T. Tekin 54 "ilteriş kağan kazanmasa idi" ; 55 "ben kendim kazanmasa idim") Olumsuzluk değil olumluluk. Şarttan kaynaklanan.
(T. Tekin 58 "ilteriş kağan kazanmasa idi")
4/7

6. KEL- /geçişsiz/, /belirli geçmiş zaman, geniş zaman~sıfat fiil/, /bitimli/
T1 G 5 ...tün udısıkım k/el**me**di küntüz olursıkım kel**me**di
(T.Tekin 12 "...gece uyuyasım gelmedi gündüz oturasım gelmedi")

T1 D 5 ..tün yeme udısıkım kelm**ez** erti (kün yeme) olursıkım kel**mez** erti
(T. Tekin 22 "...gece uyuyasım gelmiyordu (gündüz) oturasım gelmiyordu")
T1 K8 ..kelir erser körü kelür kel**mez** erser tılıg sabıg alı olur tidi.

(T. Tekin 32 "(Düşman) gelir ise görülüp gelir, gelmez ise haberlerini alarak oturun dedi")
5/19

7. KORK- /geçişsiz/, /belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
T2 B6 ...üküş tiyin kork**ma**dımız...
(T. Tekin 40-41 "(düşman çok diye korkmadık"). Olumsuzluk değil olumluluk. Kork- olumsuz.
Sadece kork-ma- var(1).

8. OLUR- /geçişsiz/, /zarf fiil/, /bitimli/
T2 D1 ..tün udı**ma**dı D2 küntüz olur**matı**
(T.Tekin 51-52 geceleri uyumadan gündüzleri oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi döktürerek hizmet ettim)
1-mAtI/13

9. SÜLEME- /geçişli/, /şart/ , /başlamalı/
T1 D 3 ...anaru süle**me**ser kaç nen erser ol bizni...
(T. Tekin 20 "eğer onların üzerine doğru ordu sevk etmezsek ne zaman olsa onlar bizi ... öldüreceklerdir")
1-mA-/5

10. TUY- /geçişli/, /belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
T2 B3 ...kelmişi alp tidi tuy**ma**dı.
(T.Tekin 38 "Buralara gelenler geliş zordu dediler ama pek de zorluk hissetmediler.")
Sadece *tuy-ma-* var (1).

11. UDI- /geçişsiz/, /zarf fiil/, /sürekli/
T2 D1 ..tün udı**ma**dı D2 küntüz olur**matı**
(T.Tekin 51 "geceleri uyumadan gündüzleri oturmadan")
1-mA-/3

12. UNA- /geçişli/, /emir/, /sürekli/
T1 K 11 ...una**ma**ng.
(T.Tekin 35 "orduyu sevk edelim diyecektir, kabul etmeyin")
Sadece unama- var (1).

13. YARA- /geçişsiz/, /gelecek zaman/, /sürekli/
T1 D6 ..bu yolın yorısar yara**ma**çı tedim..
(T.Tekin, 23 "bu yoldan yürürsek iyi olmayacak dedim")
Sadece yara-ma-çı var.

14. YELTÜR- /geçişli/, /belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
T2 D4 ..bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltür**me**dim tügünlüg atıg yügürt**me**dim
(T. Tekin 54 "bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim")
Sadece *yeltürme-* var (1).

15. YORI- /geçişsiz/, /emir 2, şart/, /sürekli/
T1 G4 türk sir bodun yirinte idi yorı**maz**un
(T.Tekin 11 "Türk Sir halkı ülkesinde asla gelişmesin")
T1 K5 ..yorı**masar** bizni kaganı alp ermiş...bizni ölürteçik ök temiş.
(T.Tekin 29 "sefer etmezsek bizi kağanı cesur imiş ...bizi mutlak öldürecektir demiş")
2/8

16. YÜGÜRT- /geçişli/,/belirli geçmiş zaman/, /sürekli/
T2 D4 ..bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltür**me**dim tügünlüg atıg yügürt**me**dim
(T. Tekin 54 "bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkân vermedim düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım")
1-mA-/2

2.4. Bilge Kagan, Köl Tigin ve Tunyukuk Yazıtlarında –ma- soylu olumsuzluk işaretleyicisi taşıyan fiiller ve tanık cümleler aşağıda birlikte verilmiştir.

1. AL-
KT G 9 igidmiş kaganıngın sabın al**matın** ...
BK K6 igidmiş kaganıngın K7 sabın al**matın** yir sayu bardıg
al-/ al-ma- BK+KT+T (22) 2/22

2. ADRIL-
BK K13 ..(...bu yeringde su)bungd(a adrıl**ma**sar) ...
Sadece *adrılma-* var.
BK+KT+T (2) ½

3. BAS-
KT D 22 ..üze tengri bas**ma**sar asra yer telinmeser...
BK D 18 … üze tengri bas**ma**sar asra yer telinmeser...
bas-/ bas-ma- BK+KT+T (11) 2/11

4. BASIT-
T1 K10 ...kargu edgüti urgıl basıt**ma** temiş.
(T Tekin 34 "...baskına uğratma demiş"). Olumsuzluk değil olumluluk. Fiilin anlamı ile.
basıt-ma- tek kullanım.
BK+KT+T (1)

5. BİL-
T1 B6 ... toruk buka teyin bil**mez** ermiş teyin
(T. Tekin 6 "hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş")
BK K5 bilig K6 bil**mez** kişi ol sabıg alıp ...
KT D 18 ....(...bil**me**dükin) D 19 üçün
KT D 24 bil**me**dükin üçün (yablakıngın üçün eçim kagan uça bardı).
KT K 10 körür közüm körmez teg bilir biligim bil**mez** teg boltı
BK D 16 ...bil**me**dükin üçün bizinge yangıltukın yazıntukın üçün..
BK D18.. inisi eçisin bil**mez** erti oglı kangın bil**mez** erti
BK D 20 ...ol bil**me**düküng üçün yablakıngın üçün ...
BK+KT+T (20) 11/20

6. BİR-
KT K 9 ...ögsüz akın binip tokuz eren sançdı ordug bir**me**di.
BK+KT+T (45) 1/45

7. BOL-
KT D 11 türük bodun yok bol**ma**zun tiyin
KT D 25 türük bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun tiyin...)
KT D 26 kangımız eçimiz kaz(ganmış bodun atı küsi yok bol**ma**zun) D 27 tiyin...
BK D10 ..türük bodun yok bol**ma**zun tiyin
BK D 20 ...türük bodun atı küsi yok bol**ma**zun tiyin
BK D 21 ... .türük bodun atı küsi yok bol**ma**zun tiyin özümin ol tengri kagan olurtdı
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun) tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kılmadım

BK+KT+T (75) 7/75

8. BUL-

T1 B2 kanın bul**mayın** tabgaçda adrıltı
(T. Tekin 2 "Türk halkı kendi hanını bulmayınca Çin'den ayrıldı")
BK+KT+T (5) 1/5

9. EŞİT-

BK K11 ...közün körmedük kulkakın eşit**me**dük bodunumın ....
BK+KT+T (16) 1/16

10. EMGET-

BK K13 ...emget**me**ng tolgatmang...
BK+KT+T (1)

11. ID-

BK D 33 ...)d ıd**mayın** tiyin sül(edim)
BK+KT+T (21) 2/21

12. KAL-

KT D 19 ... ...yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin...
KT D 20 ..kögmen yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin...
BK D 16...eçümüz apamız tutmış yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin ...
BK D17 Kögmen yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin.
T1 B 4 türk sir yerinte bod kal**ma**dı.
(T. Tekin 4 " Türk Sir halkının ülkesinde boy kalmadı.")
BK+KT+T (6) 5/6

13. KAZGAN-

BK D 33 men iniligü bunça başlayu kazgan**m**(**a**sar) türük bodun ölteçi erti
T2 D4 ..ilteriş kagan kazgan**ma**sar D5 udu ben özüm kazgan**ma**sar...
T2 K1 ilteriş kazgan**ma**sar...
(T. Tekin 54 "ilteriş kağan kazanmasa idi"; 55 "ben kendim kazanmasa idim") Olumsuzluk değil olumluluk. Şarttan kaynaklanan.
(T. Tekin 58 "ilteriş kağan kazanmasa idi")
BK+KT+T (23) 5/23

14. KEL-

BK D 39 ...yalabaçı edgü sabı ötügü kel**mez** tiyin yayın süledim
BK D 41 (....ar)kışı kel**me**di.
T1 G 5 ...tün udısıkım kel**me**di küntüz olursıkım kel**me**di
(T.Tekin 12 "...gece uyuyasım gelmedi gündüz oturasım gelmedi")
T1 D 5 ..tün yeme udısıkım kelm**ez** erti (kün yeme) olursıkım kel**mez** erti
(T. Tekin 22 "...gece uyuyasım gelmiyordu (gündüz) oturasım gelmiyordu")
T1 K8 ..kelir erser körü kelür kel**mez** erser tılıg sabıg alı olur tidi.
(T. Tekin 32 "(Düşman) gelir ise görülüp gelir, gelmez ise haberlerini alarak oturun dedi")
BK+KT+T (51) 7/51

15. KORK-

T2 B6 ...üküş tiyin kork**ma**dımız...
(T. Tekin 40-41 "(düşman çok diye korkmadık"). Olumsuzluk değil olumluluk. Kork- olumsuz.
BK+KT+T (1) Sadece korkma- var.

16. KID-

KT G 6 bişükinge tegi kıd**maz** ermiş (T.Tekin , "(öte yandan) bir kişi suç işlese onun boyuna halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş" 1988: 5).

BK K4 uguşı bodun(ı biş)ükinge tegi kıd(**maz**) K5 ermiş
BK+KT+T (2) ikisi de –maz ile

17. KIL-
KT D 27 türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmad(ım) ....birki bodunug ot sub kıl**ma**dım.
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(lmazun) tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kıl**ma**dım
BK D 36 .. türük bodunug (.....)i kıl**ma**dım.
BK+KT+T (28) 3/28

18. KILIN-
KT D 5 ...inisi eçisin teg kılın**ma**duk erinç oglı kangın teg kılın**ma**duk erinç
BK D5...(....inisi eçisin teg) D6 kılın**ma**duk erinç oglı kangın teg kılın**ma**duk erinç
BK+KT+T (6) 4/6

19. KÖR-
KT K 10 körür közüm kö**rmez** teg bilir biligim bilmez teg boltı
BK K11 ...közün kör**me**dük kulkakın eşitmedük bodunumın ....
BK+KT+T (21) 2/21

20. OLUR-
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(lmazun) tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olur**ma**dım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kılmadım
T2 D1 ..tün udımadı D2 küntüz olur**matı**
(T.Tekin 51-52 geceleri uyumadan gündüzleri oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi döktürerek hizmet ettim)
KT D 26 neng yılsıg bodunta üze olur**ma**dım.
KT D 27 türük bodun üçün tün udımadım küntüz olur**ma**d(ım) ....birki bodunug ot sub kılmadım.
BK+KT+T (56) 5/56

21. Ö-
KT G 8 açsık tosık ö**mez** sen bir todsar açsık ö**mez** sen..
BK K6 ...açsar tosık ö**mez** sen bir todsar açsık ö**mez** sen
BK+KT+T (6) 4/6

22. SAKIN-
KT D 10 bunça işig küçüg birtükgerü sakın**matı**
BK D9 ...bunça işig küçüg birtükkerü sakın**matı**...
BK+KT+T (16) 2/16

23. SI-
KT G 11 mening sabımın sı**ma**dı
BK K14...(...mening) sabımın sı**ma**dı
BK+KT+T (3) 2/3

24. SÜLEME-
T1 D 3 ...anaru süle**me**ser kaç nen erser ol bizni...
(T. Tekin 20 "eğer onların üzerine doğru ordu sevk etmezsek ne zaman olsa onlar bizi ... öldüreceklerdir")
BK+KT+T (46) 1/46

25. TAPLA-
BK D 35 ..ıduk yer sub (eçim k)agan kutı tapla**ma**dı erinç (T. Tekin "yukarıda Tanrı aşağıdaki) kutsal yer (ve) su (ruhları ile)amcam hakanın ruhu tasvip etmedi hiç kuşkusuz" 1988, s. 51)
BK+KT+T (1) Tek kullanım tapla-ma-

26. TEG-
KT G 3 ...taluyka kiçig teg**me**dim ...tüpütke kiçig (teg)**me**dim...
KT D 33 ...yüz artuk okun urtı yüz(inge) başınga bir t(eg**me**di..)
BK K3 taluyka kiçig teg**me**dim
BK+KT+T (26) 2/26

27. TELİN-
KT D 22 ..üze tengri basmasar asra yer telin**me**ser...
BK D 18
BK+KT+T (2) Sadece telin-me- var.

28. TOLGAT-
BK K13 ...emgetmeng tolgat**ma**ng... Olumluluk. emget- sıkıntı vermek, -me- zahmet vermemek. Tolgat- olumsuz, -ma- olumlu.
BK+KT+T (1) Sadece tolgat-ma- var.

29. TUY-
T2 B3 ...kelmişi alp tidi tuy**ma**dı.
(T.Tekin 38 "Buralara gelenler geliş zordu dediler ama pek de zorluk hissetmediler.")
BK+KT+T (1) Sadece tuy-ma- var.

30. U-
KT D 10 yagı bolup itinü yaratınu u**ma**duk
BK D9 ...yagı bolup itünü yaratınu u**ma**duk yana içikmiş (T. Tekin, "düşman olmuş (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş yine (Çinlilere) bağımlı olmuş" 1988, s. 39.)
BK+KT+T (4) ¼

31. UDI-
BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(lmazun) tiyin türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olurmadım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kılmadım
KT D 27 türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olurmad(ım) ....birki bodunug ot sub kılmadım.
T2 D1 ..tün udı**ma**dı D2 küntüz olurmatı
(T.Tekin 51 "geceleri uyumadan gündüzleri oturmadan")
BK+KT+T (5) 3/5

32. UNA-
T1 K 11 ...una**ma**ng.
(T.Tekin 35 "orduyu sevk edelim diyecektir , kabul etmeyin")
BK+KT+T (1) Sadece una-ma- var.

33. YARA-
T1 D6 ..bu yolın yorısar yara**ma**çı tedim..
(T.Tekin, 23 "bu yoldan yürürsek iyi olmayacak dedim")
BK+KT+T (1) Sadece yara-ma- var.

34. YELTÜR-
T2 D4 ..bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltür**me**dim tügünlüg atıg yügürtmedim
(T. Tekin 54 "bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim"). Olumluluk söz konusu. Silahlı düşmanı koşturmak olumsuz, koşturmamak olumlu.
BK+KT+T (1) Sadece yeltür-me- var.

35. YORI- /geçişsiz/, sürekli, emir/ şart
T1 G4 türk sir bodun yirinte idi yorı**maz**un
(T.Tekin 11 "Türk Sir halkı ülkesinde asla gelişmesin")
T1 K5 ..yorı**masar** bizni kaganı alp ermiş...bizni ölürteçik ök temiş.

(T.Tekin 29 "sefer etmezsek bizi kağanı cesur imiş ...bizi mutlak öldürecektir demiş")
BK+KT+T (16) 2 /16

36. YORIT-
BK K4 edgü alp kişig yo(rıt**maz**) ermiş
BK+KT+T (6) 2/6

37. YÜGÜRT-
T2 D4 ..bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltür**me**dim tügünlüg atıg yügürt**me**dim
(T. Tekin 54 "bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım") Olumluluk söz konusu. Düğümlü atı koşturmak, olumsuz, koşturmamak olumlu.
BK+KT+T (2) ½

2.4.1. Yazıtlarda –mA-'lı işaretleyicileri alan fiillerin sıklık durumlarına bakıldığında çoktan aza doğru sıralamada durum şöyledir:

Olumsuzluk sıklığı	Toplam kullanım
bil- 9	9/20
bol- 7	7/82
kel- 7	7/51
kal- 5	5/6
olur- 5	5/56
kazgan- 5	5/23
kılın- 4	4/6
ö- 4	4/6
teg- 4	4/26
kıl- 3	3/28
udı- 3	3/5
al- 2	2/22
bas- 1	2/11
kıd- 2	2 kıdmaz
kör- 2	2/21
sakın- 2	2/16
sı- 2	2/3
telin- 2	2 telinme-
u- 2	2/4
yorı- 2	2/16
yorıt-	2/6
adrıl- 1	1/2
basıt- 1	1 basıtma-
bir- 1	1/45
bul- 1	1/5
eşit- 1	1/16
emget- 1	1 emgetme-
ıd- 1	1/21
kork- 1	1 korkma-
süle- 1	1/46
tapla- 1	1 taplama-

tolgat- 1	1 tolgatma-
tuy- 1	1 tuyma-
una- 1	1 unama-
yara- 1	1 yarama-
yeltür- 1	1 yeltürme-
yüğürt- 1	1 yügürtme-

2.4.2. Üç yazıtta (BK+KT+T=) ~211 fiilden 37 fiil**,** *–mA-, -mAz, -mAtI(n), -mAyIn* biçimbirimleri ile kullanılmıştır. Oranlama yapıldığında, fiillerin bütününde söz konusu işaretleyicilerle kullanım, %17.5' tur. Bu oran, Türkçenin diğer dönemleri ve sahaları için de aynı mıdır?

Kutadgu Bilig'de 730-764. beyitler arası ~ 103 fiil görülür (Arat, 1947, ss. 90-93). Bunlardan 3'ü -mA- almıştır: % 2.9. KB 1948-2047. Beyitlerde ~ 215 fiil vardır (Arat, 1947, ss. 213-221), bunların 23'ü bu işaretleyicilerden birini almıştır: % 10.6.

İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde ~198 fiil vardır (Hamilton, 1998). Bunlardan ~36'sının -ma- soylu işaretleyicili kullanımları görülür. 198 fiilin –mA-'sız toplam kullanım sayısı 597, -mA-'lı kullanım sayısı 53'tür. Bu durumda, toplam 650 kullanımın % 8.1'i –mA- soylu işaretleyici ile kullanımdır.

Tasvir fiili *u-ma-* ile kullanılan birleşik fiilleri olumsuz saymalı mıyız? Yukarıdaki sayımda bu yapılar sayılmamıştır. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*'nde *una-ma-* fiilinin hiç –mA-sız kullanımı yoktur.

T.Tekin'in *Divanü Lugati't-Türk*'teki şiirleri incelediği çalışmasının sözlüğünde, madde başı olarak 554 fiil var (1989). Bunlardan 38'i –mA-'lı işaretleyici almış. Madde başı durumundaki bütün fiillerde -mA- soylu biçim birim alan fiil sayısı % 6.8 değerindedir. Madde başı içindeki bütün kullanımların sayımı yapılmamıştır.

Bu sınırlı sayıma göre yazıtlardaki -mA- işaretleyicili kullanım, *Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't-Türk* ile *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*'ndeki kullanımdan yüksektir. Yazıtlardaki bu kullanım durumunun sonraki dönemlerde bir azalma gösterdiği düşünülebilirse de bunu tür ile, üslup ile dönem ile birlikte değerlendirmek uygun olur.

Bu tür karşılaştırmalar arttırıldığında durum ne olur? Bunun için benzer üslup özelliklerindeki metinlerde sayıma dayalı karşılaştırmalar yapılmalıdır.

2.4.3. Yazıtlarda –mA- soylu olumsuzluk işaretleyicisi alan 82 fiilin toplam kullanımına bakıldığında sırasıyla en çok belirli geçmiş zaman çekiminde (24'ü), sonra emir çekiminde(14'ü), şart ekli (9'u), geniş zamanlı (8'i), sıfat fiilli (8'i), zarf fiilli (6'sı), gelecek zaman (1'i) çekimli kullanım görülür. Bu kullanımların olumsuzluk parçasıyla bir ilişkisinin olup olmadığını anlamak için üslup incelemelerinin ve sıklık incelemelerinin verilerinin elimizde olması gerekir.

2.4.4. –mA-'lı fiillerin çoğu geçişlidir (37 fiilden 20'si geçişli). Yine elimizde geçişli ve geçişsiz fiillerin sayısına, birbirleri ile oranına ilişkin bir veri olmadığı için –mA-'lı kullanımların geçişlilik ve geçişsizlik ilgisini kurmak güçtür.

2.4.5. Türkçede fiillerin kılınışı çok belirgin özellikler göstermez. Johanson, çağdaş Türk dillerinde kılınışın zayıf bir şekilde temsil edildiğini, kılınışın daha çok ekleşik tasviri birleşik fiille ortaya çıktığını belirtir (Johanson, 2007, s. 86). Fiillerin kılınış değerlerinde araştırmacılara göre farklı değerlendirmelerin olması muhtemeldir. Bu çalışmada, fiillerin kılınışına ait tespitler öznel tespitler olarak değerlendirilmeye açıktır. Bu nokta göz önüne alınarak yazıtlardaki –mA-'lı fiillerin kılınışlarına bakıldığında, esas olarak bitimli ve sürekli fiillerin varlığı görülür. Burada alanda da diğer metinlere ilişkin bu türden verinin olmaması, karşılaştırmaya olanak vermemektedir.

2.4.6. –mA-'nın yapım eki ile çekim eki arasındaki yeri, değişik araştırmacılarca değerlendirilmiştir. Bu özelliği, kuramsal olarak her fiilin bu eki alabileceğini göstermektedir. Ancak, her fiilde bunun gerçekleşip gerçekleşmediği sorgulanabilir. Ayrıca Erdal'ın belirttiği gibi bazı fiilimsilerin veya bazı fiil işletme eklerinin öncesinde –mA-'lı fiilin bulunup bulunamayacağı

araştırılabilir. Yazıtlardaki bütün fiillerin –mA-'lı olumsuzluk işaretleyicisi alıp almadığı incelendiğinde, *BK* ve *KT*'de *emgetme-, taplama-, telinme-, tolgatma-, udıma-* fiillerinin olumlu ya da *–mA-*'sız kullanımları yoktur. *Tunyukuk*'ta *basıt-, una-, yeltür-* fiilleri sadece *-mA-*'lı kullanım ile görülürler.

Yazıtlarda, *basıtma-,* Uygur ve Karahanlı metinlerinde *basıt-* var. Yazıtlarda *unama-,* Uygurca ve sonrasında *una- ve unama- var.* Yazıtlarda *emgetme-,* sonrasında tanıklar *emget- fiilini de gösteriyor.* Yazıtlarda *telinme-*, Uygurcada her iki şekil de var *telin-/ telinme-*. Yazıtlarda *tolgatma-*. Uygurcada *emget-* ile birlikte *tolgat-* kullanılır, tolgat- tek başına kullanılmamıştır. *udı-* yazıtlarda BK ve KT *udıma-*, T'de *udıma-* ve *udısık(ım) kelme-* olarak kullanılmış. Uygur ve Karahanlı metinlerinde bu fiillerin her iki biçiminin de (–mA-'lı ve –mA-'sız) kullanıldığı görülür (Clauson, 1972). Örneklerden de görüldüğü üzere bu fiilleri daha sonraki dönem metinlerinde izlediğimizde her iki kullanımlarının varlığı ile karşılaşılır.

3. Yazıtlardaki –mA- soylu işaretleyici alan cümlelere anlam bilgisi dikkati ile bakıldığında, çeşitli değerlendirmelere olanak veren görünümlerden söz etmek mümkündür.

3.1. Fiiller, anlam yönünden incelendiğinde anlamı olumsuz değer taşıyan fiillerin –mA-'lı biçimlerinin fiillerin anlamca olumlu hale gelmesini sağladığı görülür. Anlamca bir olumsuzluk, -mA- ile olumluluk değerini oluşturmaktadır. Olumsuz çağrışımlı fiilin gerçekleşmemesi anlamca olumluluğu oluşturur. Bu durum, kiplik değeriyle ortaya çıkar.

T1 K10 ...kargu edgüti urgıl *basıt**ma*** temiş. (T. Tekin 34 "...baskına uğratma demiş"). - Fiilin anlamı ile olumsuzluk değil olumluluk..-

KT K 9 ...ögsüz akın binip tokuz eren sançdı *ordug bir**me**di*. (T.Tekin "karargâhı düşmana vermedi" Olumluluk. *ordug bir-* olumsuzluk , -mA- ile olumluluk. Fiilin gerçekleşmemesi anlamca olumlu.

BK K13 **...**emget**me**ng tolgat**ma**ng... (T. Tekin, "... halkı da iyi besleyin eza cefa etmeyin" 1988: 33). Olumsuz anlamlı fiil, olumsuzluk eki ile olumlu hale gelir. *Emget-* sıkıntı vermek, *-me-* "zahmet vermemek". *tolgat-* olumsuz, *-ma-* olumlu. Anlamca olumsuz olan –mA- ile olumlu hale geliyor. İki olumsuz bir olumluluk olarak düşünülebilir.

KT G 6 bişükinge tegi kıd**maz** ermiş (T.Tekin , "(öte yandan) bir kişi suç işlese onun boyuna halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş" 1988, s.5). ; BK K4 uguşı bodun(ı biş) ükinge tegi kıd(**maz**) K5 ermiş. Anlam olarak olumludur. Olumsuzluk işaretleyicisiz kullanım, olumsuz; fakat işaretleyicili biçim olumludur. İki olumsuzluk olumluluğu ortaya çıkarır.

KT D 27 türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmad(ım) ....birki bodunug *ot sub kıl**ma**dım.* (T. Tekin "öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş ile su (gibi birbirlerine düşman) etmedim" 1988, 15) ; BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun) tiyin türük bodun üçün tün udı**ma**dım küntüz olur**ma**dım.....ança kazganıp birki bodunug *ot sub kıl**ma**dım*. Ateşle suyun birbirine karşıtlığı olumlu fiille olumsuz anlamı ortaya çıkarırken olumsuz fiille olumlu hale getirmektedir.

KT G 11 mening *sabımın sı**ma**dı*; BK K14...(...mening) sabımın sı**ma**dı. *sab sı-* anlam bakımından olumsuzdur, -mA- ile olumlu değer kazanmaktadır.

KT G 3 ...taluyka kiçig teg**me**dim ...tüpütke kiçig (teg)**me**dim.. T.Tekin "Tibet'e az kala durdum"; BK K3 taluyka kiçig teg**me**dim. *Kiçig tegme-*, bu fiildeki anlam olumsuzluk değildir. Konuşan bakımından ileri gidiş, bir hedefe yaklaşmadır. Kazanım, alanını genişletmedir. Gabain, olumsuzun kuvvetlendirmesinin "hiç, asla" anlamına gelen kiçig "küçük" ile de yapıldığını söyler ve "denize asla ulaşmadım" diye çevirir (1988, s. 78, 214). Gabain gibi düşünülürse olumsuzluk değerlendirmesi yapılmalıdır.

(KT D 33 ...yüz artuk okun urtı yüz(inge) başınga bir t(eg**me**di..) T.Tekin "yüzden fazla okla vurdular ama yüzüne ve başına bir ok bile değmedi"). Eksik metin tamamlanmıştır. *teg-* "isabet etmek" anlamıyla kullanılmıştır.

T2 D4 ..bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltür**me**dim tügünlüg atıg yügürtmedim (T. Tekin 54 "bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim"). Olumluluk söz konusu. Halk içinde "silahlı düşmanı koşturmak" olumsuz, "koşturmamak" olumludur.

T2 D4 ..bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltür**me**dim tügünlüg atıg yügürt**me**dim

(T. Tekin 54 "bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına imkan vermedim düğümlü (düşman) atlarını koşturmadım") Olumluluk söz konusudur. Düğümlü atı koşturmak, olumsuz, koşturmamak olumludur.

T2 B6 ...üküş tiyin kork**ma**dımız...

T. Tekin 40-41 "(düşman çok diye korkmadık"). Anlam bakımından olumsuzluk değil olumluluk vardır. *kork*- olumsuz, korkma- olumlu değerdedir.

3.2. Kimi kullanımlarda olumsuzluk işaretleyicili kelimenin anlamının sözcenin bağlamı içerisinde olumluluk taşıdığı görülür.

BK D 33 ...)d ıd**mayın** tiyin sül(edim)… (T. Tekin "oğuz halkı.....göndermeyeyim diye sefer ettim" 1988: s.49). Anlam bağlam içerisinde olumluluk ifade etmektedir.

T2 B3 ...kelmişi alp tidi tuy**ma**dı.

(T.Tekin 38 "Buralara gelenler geliş zordu dediler ama pek de zorluk hissetmediler.").Bağlam olumluluk anlamı veriyor.

BK K 11 …közün körmedük kulkakın eşitmedük bodunumın ("gözle görülmedik kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride...yerleştirdim." Tekin, 1988, s. 33) Çokluk ifadesi için olumsuzluktan yararlanmış ama olumsuzluk mudur?

3.3. Aşağıdaki örneklerde, iki olumsuzluk işaretleyicisinin veya olumsuzluk anlamının olumluluk değeri ortaya çıkardığı görülür.

KT D 19 **...** ...yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin...(T. Tekin "Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek" 1988, 13); KT D 20 ..kögmen yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin...(T. Tekin "Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halklarını örgütleyip geldik ve savaştı" 1988: s.13); BK D 16...eçümüz apamız tutmış yir sub idisiz kal**ma**zun tiyin ...(T. Tekin, "Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği topraklar ve sular sahipsiz kalmasın diye (Az halkını düzene sokup örgütleyerek)..." (Tekin, 1988, s. 43). İki olumsuz unsur olumluluk kazandırmaktadır.

BK D22 ..eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo(l**ma**zun) tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım.....ança kazganıp birki bodunug ot sub kılmadım. İki olumsuzluk işaretleyicisi olumluluk oluşturmuştur.

BK D 33 men iniligü bunça başlayu kazgan**m**(**a**sar) türük bodun ölteçi erti (T.Tekin " ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim Türk halkı ölecek idi" 1988: 49). "Kazandım" anlamı, sonraki fiilin olumsuz anlamından gelir.

4. Sonuç

Türkçenin genel eğilimlerini görmek için tarihi ve günümüz Türk dillerinin değişik sayısal araştırma verilerine ihtiyaç vardır. Bu türden veriler, burada aralarında anlamlı bir ilişkinin var olup olmadığını sorgulamaya çalıştığımız konuları aydınlatacaktır. Bu çalışma denemesi, metin dilbiliminin ve edim biliminin alanı içerisine giren olumsuzluk kavramının Orhon yazıtlarındaki görünümünü önce en açık –mA-'lı işaretleyicileri ile incelemenin birinci basamak olacağı düşüncesinden ortaya çıktı.

Bu ilk bakışla, -mA- işaretleyicili fiillerin çekimli veya çekimsiz fiil oluşlarının, fiillerin geçişlilik veya geçişsizliğinin, fiillerin kılınışının özel bir ilişkisine rastlanmadı.

–mA-'lı işaretleyiciler ile fiillerin anlamlarının farklı ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. –mA-'lı biçimbirimler anlamca olumsuz fiili, olumlu anlamlı fiillerdekinden farklı olarak olumlu hale

getirmektedir. –mA-'lı biçimbirimleri alan olumlu anlamlı fiiller, kendilerinden önceki diğer olumsuzluk, yokluk işaretleyicileri ile olumluluk değeri taşımaktadırlar.

Türkçenin tarih içerisinde olumsuzluk ifadesini oluşturma yolları, bu yolların değişim özellikleri ve zamanları, üslup çalışmaları, istatistik çalışmalar ve metin dilbilimi, edim bilimi verileri ile değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I- II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

_____ . (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden- Boston: Brill.

Frawley, W. (1992). *Linguistic Semantics*, Hillsldale, HJ, Hove& London: Lawrence Erlbaum.

Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, J. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Çeviren: Vedat Köken)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Johanson, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çeviren Nurettin Demir), Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekin, Ş. (2001). Türkçede –mA- Olumsuzluk Eki ile –DİK+ Eki Nereden Geliyor? *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, İstanbul: Simurg, 43-58.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ . (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divanü Lugati't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ . (2003). Olumsuzluk Eki –ma/-me'nin Etimolojisi. *Makaleler 1 Altayistik* (Yayıma Hazırlayanlar Emine Yılmaz- Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yayınları, 247-252.

_____ . (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 5.

_____. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri,* Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.

_____ . (2004). On the Turkic Gerundial Suffix {-mAtI(n)}. *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yayıma Hazırlayanlar Emine Yılmaz- Nurettin Demir), Ankara: Öncü Kitap, 613-623.

Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Ötüken.

Vardar, B. vd. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Ankara, İzmir: ABC Kitabevi.

TÜRKİYE İLE KAZAKİSTAN'IN YAZILI ESKİ EDEBİYATLARINDA ORTAK KONULU ESERLER

Metin AKAR

Türk lehçeleri edebiyatlarında mukayeseli çalışmalarda niçin geç kalındı?

Yakın geçmişte, birbirinden oldukça uzak vatanlarda, ayrı ve hasım veya uzlaşmaz siyasî ve askerî birlikler içinde yaşamaları, ilişkilerin en aşağı seviyelerde seyretmesi gibi sebeplerle, kardeş edebiyatların benzerlik ve başkalıklarını araştırmamız, inceleme ve Türk edebiyatının bütünü üzerinde bilimsel hükümler vermemiz mümkün olmuyordu. 1991 yılından sonra ortaya çıkan hürriyet ve bağımsız devlet organizasyonları ortamında Kazakistan ve Türkiye Türklerinin yazılı eski edebiyatlarını inceleme imkânı bulundu. Artık, aynı dinî ve ortak millî kaynaklardan beslenen iki kardeş halkın edebiyatlarının arasında benzerlikler, paralellikler ve önemli sayıda ortak konulu eserler bulunduğunu biliyoruz. Bu benzerlikler özellikle geniş halk kitlelerine hitap eden "basit plânlı, İslâm tarihi temalı halk hikâyeleri"nde [=***kissa dastan*** türü eserlerde] görülmektedir. Biz bu bildirimizde bir antolojide neşredilen, konusunu İslam kültüründen ve tarihinden alan manzum eserlerin Türkiye Türklerinin yazılı eski edebiyatındaki paralelleri ile İslâm an'anesine dayanan eserlerden ortak bir edebî tür üzerinde duracağız.

Halk tipi mesneviler, Mevlid hikâyeleri, basit plânlı mesneviler, "kissa dastandar"

İlk üç terim Türkiye Türklerinin edebiyat tarihinden bahseden eserlerde rastlanır. "Halk tipi mesneviler"i Amil Çelebioğlu'nun yazılarında görülür (Çelebioğlu, 1976, 28). "Mevlid hikâleri" terimine kütüphane kataloglarında rastlarız. Biz "basit plânlı mesneviler" demeyi, yazmayı tercih ediyoruz. Sonuncu terim ise Kazakistan edebiyat tarihçilerince kullanılmaktadır (Şafigov, 1999, 214).

"*Basit plânlı*", "*halk tipi*" veya "*mevlid hikâyeleri*" sıfatlarıyla anılan bu eserlerin ortak özelliklerini Âmil Çelebioğlu şöyle tespit etmiştir:

1. Bu mesnevilerin beyit adedi azdır.
2. Baştan sona tek bir aruz kalıbı ile yazılır. (Tercihen *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbı kullanılır.)
3. Vezin ve kafiye ihmâlleri fazladır.
4. Asıl hikâye ile ilgisi olmayan tevhid, münacat, na't, mi'râciye, hükümdar methi, sebeb-i te'lif gibi protokol metinlerine ya hiç yer verilmez veya eserin başında birkaç beyitle geçiştirilir. [İstisnaları vardır.]
5. Bu tür eserler halkın okuması veya dinlemesi için yazıldığından halkın dili ile kaleme alınır.
6. Bazıları birkaç saatte okunabilecek "meclis"ler hâlinde düzenlenir.
7. Üslûp sanatkârane değildir (Çelebioğlu, 1976, 28).

Basit plânlı mesnevilerde, İslâm dini, ahlâk, hamaset ve İslâm tarihinin popüler konuları/temaları işlenmiştir (Çelebioğlu, 1976, 28). Bu özelliklere ilâve olarak şunları da ekleyebiliriz:

8. Bu türden bir eserin elyazması nüshalarında birden çok müellif / şair adına rastlayabiliriz. Bu sebeple eserin gerçek sahibini tespit bazen mümkün olmamakta veya çok zaman alabilecek araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

9. Aynı eserin elyazması (ve matbu nüshaları) birbirine benzemeyen metinler, beyitler, mısralar, ibareler, müstensih veya anlatıcı / okuyucu ilaveleri ihtiva ettiği için, bunların tenkitli metnini hazırlamak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir.

10. Eserin orijinaline çok müdahale edildiğinden, müellifi bilinse bile, müellifin edebî şahsiyeti hakkında doğru karar vermek mümkün değildir.

11. Halk tarafından beğenildiği ve çok okunduğu elyazması nüshaların çokluğundan hareketle ifade edilebilir.

12. Kanaatimizce aydınlar da bu türün revacından etkilenmişler, bu türe yakın özellikte olan klâsik mesneviler sınıfına da dâhil edilemeyecek özellikler taşıyan eserler vermişlerdir. Bazı mevlidler ile mi'râc-nâmeler bu yapıya sahiptir.

Vefat-ı Muhammed Aleyhisselâm ve diğer basit plânlı eserlerin kaynakları

Başta "kütüb-i sitte" (altı kitap) diye bilinen ve Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin hadis kitaplarının Hz. Muhammed'in vefat öncesi, vefatı ve vefat sonrası ile ilgili sözleri ile bu konudaki sahabe rivayetleri; siyer edebiyatından Muhammed İbni İshak'ın *Siyer-i İbni İshak*'ı ile Abdülmelik İbni Hişam'ın *Sîretü İbni Hişam*'ı; İbn-i Sa'd'ın *Tabakât*'ı; Tabarî'nin *Tarih*'i, Vefat-ı Resul Aleyhisselâm türündeki eserlerin temel kaynaklarını teşkil etmektedir. Fuat Köprülü bunlara eski Türk, İslâm ve İran an'anelerini de eklemektedir (Köprülü, 2004, 317-356.) Türkiye Türklerinin edebiyatında olduğu gibi, aynı soy, dil ve kültür dairesinden olduğumuz Kazak Türklerinin edebiyatında da yukarıda zikredilen kaynaklardan ve Türkiye Türkçesi ile yazılmış bu tür edebî eserlerden beslenmiş olduğunu sanıyoruz. Tabiî, Ahmed Yesevî ile Hakim Süleyman Ata'nın, doğuda, batıda ve kuzeyde, bu edebî türün oluşmasındaki öncülüğünü de hatırdan çıkarmamalıyız.

Basit plânlı dinî hikâyelerin prototipleri

Bugünkü bilgilerimize göre, basit plânlı dinî mesnevilerin prototipleri XII. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Hoca Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'indeki *Hikâyet-i Mi'râc* (Yassavi, 1991, 208-211; Eraslan, 1983, 262-273), onun öğrencisi ve "izbasar"ı olan Hakîm Süleyman Ata'nın şiirleri arasında gördüğümüz birinci *Mi'râciye* (Eraslan, 1979, 243-304), ikinci *Mi'râciye* (Güzel, 2008, 391-392), *İsmail Kıssası* (Bakırgani, 2000,31-35), *Hazret-i Muhammed'in Vefatı* (Güzel, 2008,462-464), *Hz. İsmail Kıssası* (Güzel, 2008, 434-441), *Âhir Zaman Kitabı* (Bakırganî, 1991, 57-62) adlı hikâyeler, ulu Türkistan'da olduğu gibi Selçuklu ve Osmanlı sahalarında da tekrarlanmış, tür ve konu bakımından zenginleştirilerek geliştirilmiştir

Basit plânlı dinî hikâyelerin yazılma sebepleri

Türkiye Türklerinin yazılı manzum halk hikâyeleri yoğun olarak XIV. yüzyılda görülür. Bu yoğunlaşmanın tarihî, dinî ve sosyal sebepleri arasında şunları sayabiliriz: 1. Bugün modern edebiyata sahip olan bütün kavimlerin (Türkiye Türkleri dâhil) ortaçağ edebiyatları dinî ağırlıklıdır. 2. Sürekli savaşlar, sürekli fetihler sebebiyle Türk halkını sık sık farklı din ve milliyetten olan insanlarla karşı karşıya getirdi. Millî vasıfları korumak isteyen halkın bu tür eserlere ihtiyacı vardı. 3. Beylikler arası rekabet yahut komşu devletlerle barışa dayanmayan ilişkiler sebebiyle de halkın morale ihtiyacı oluyor, ihtiyaç kısmen bu tür eserlerle karşılanıyordu. 1348'de dünyayı sarsan "kara veba" Anadolu ve Rumeli Türklerini de kırıp geçirmişti. Bu salgın hastalık karşısında çaresiz kalan, morale ihtiyacı olan insanları tesellî edecek kitaplara ihtiyaç vardı; bu tür eserler yazıldı. Daha sonraki asırlarda bu tür telif eserlerin sayısı giderek azalmıştır.

Kazakistan Türkleri XIX. asra kadar daha çok sözlü edebî ürünler veriyorlardı. Basılı eserler 1807 yılından itibaren ortaya çıkar (Subhanberdina, 1999, 383). Rus emperyalizmi ve vatanın işgal edilmesi sebebiyle ümitsizliğe kapılan halkın moral değerleri savunan, telkin eden eserlere gereksinim duyuluyordu. Çarlık Rusyası ile Sovyetler Birliği yöneticilerinin Orta Asya

ve Kafkaslardaki Türkler üzerinde uyguladığı emperyalizmin bir aracı olmak üzere ortaya atılan ve gerçekleştirilen "farklı alfabe", "ayrı dil" politikaları sonucu Kazak Türkleri de geçmiş yıllardan daha fazla yazılı ürünler verdiler. Bu dönemde halk için yazılan basit edebî eserleri de millî bir refleks olarak görebiliriz. Bir diğer sebep olarak da Batı'ya (Rus dili ve edebiyatına) yönelişe tepki olarak bunların yazılmış olması ihtimali akla gelmektedir.

Türkiye Türklerinin ilk basit plânlı mesnevilerin ilkel örnekleri XIII. yüzyıla tarihlendirilebilir. Örnek olmak üzere Yunus Emre Dîvânı'nda yer alan mi'râciye (Timurtaş, 1972, 90-91) ile kayıp *Şeyh-i San'an* hikâyesini zikredebiliriz. Ancak türün çok gelişmiş örnekleri ve şaheserleri, Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-necât*'ı, Abdülvâsî Çelebi'nin *Mi'râc-nâme*'si gibi eserler XIV ve XV. asırlarda karşımıza çıkar. Daha sonraki asırlarda da olgun örnekler verilmiştir. Abdülbâkî Arif Efendinin (ö.1713) *Mi'râc-nâme*'si bunlardan sayılabilir.

Türkiye Türkleri ile Kazakistan Türklerinin basit plânlı, İslâm tarihi temalı, manzum (nadiren mensur), yazma ve basma eserleri arasında bir eşleştirme denemesi

Hz. Muhammed:

Hayatı (genel olarak): Amasyalı Münirî Çelebi, *Siyer-i Nebî*, (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., K.8-995.); Mehmed Rif'at, *Sîre-i Muhammediyye*, (Şam 1308.) / -?-, *Muhammed Paygambar* , 1679 mısra. (*Babalar Sözi*, 2005, 9-54)

Mu'cizeleri, Mi'râcı : Kirdeci Ali veya Sadreddin, *Geyik Destanı* [(Millî Ktp., A.2720, yk.73a-77a.), (-?-, *Kitâb-ı Geyik*, Millî Ktp., A.3881, yk.55b-59a, 96 beyit.) (Çelebioğlu, 1976, 69-70; Erimbetova, 2004, 2-60.)]; Aksaraylı 'İsâ (?), *[Mi'râc-nâme]*, (XIV. asır, Süleymaniye Ktp., Laleli Bl., nr. 3756, yk. 64a-75b.); Şeyyâd Hamza, *Mi'râc-nâme*, (Millî Ktp. Nr. 3772, yk. 80b-101b.); -?-, Kitâb-ı Mi'râc, [(XIV-XV. asır, Süleymaniye Ktp., Lâleli Bl., nr.3756, yk. 76a-98b; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., K.989, 1a-22a.; Süleymaniye Ktp., Serez Bl., nr. 3839, yk. 24a-50a.; İÜ Edebiyat Fak., TDEBl., Seminer Ktp., nr. 4038 ve 4039.) (Develi, 1998, 81-228)]; Abdülvasi Çelebi, *Mi'râc-nâme-i Seyyidü'-Beşer*, (Afyon İl Halk Ktp., Gedik Ahmed Paşa Bl, nr. 34, yk. 63a-76a); Ârif, *Mi'râcü'n-Nebî*, (Süleymaniye Ktp., İbrahim Ef. Bl., nr. 355, yk.94b-157b.); Şeyh İsmail Hakkı Bursavî, *Mi'râciyye*, (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., E.H. 1790, yk. 66b-82b.); Nâyî Osman Dede, *Mi'râcü'n-Nebî Aleyhi'sselâm*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Bl., nr. 567-2, yk. 19b vd.); Mecidî, *Hâzâ Mi'râciyye-i Risâlet-penâh Aleyhi's-selâm*, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, 4009, yk. 49b-55b.); Hafız Ömer Yenişehir-i Fenârî, *Mi'râciyye*, (Millet Ktp., Ali Emirî Bl., Mzm. 1375); Abdülbâkî Ârif, *Mi'râciyye* , (Kayseri, Raşit Ef. Ktp., nr. 186, yk. 35b-46b.); Seyyidî, *Der-Beyân-ı Kıssa-i Mi'râc*, Ankara Cebeci Halk Ktp., yazma nr. 1061, yk. 62b-65a.); Muhammed Feyzî, *Kudsiyyü's-Sirâc fî Nazmi'l-Mi'râc*, (İstanbul 1307, 16 s.); Receb Vahyî, *Minhâcü'l-Mi'râc*, (Cemal Efendi Mtb., İstanbul 1315, 52 s.) (Akar, 1987-1, 155-202). Ancak bu listedeki eserlerin tamamı basit plânlı mesnevi türünden değildir. Tür incelemeleri yaparken gerekli olacaklardır.) // Äbdiräsil Ahmedov, *Kissa Anhaziret Räsuldıñ Migrajga Konak Bolganı*, (derleyen: Kıdıräli Sattarov, neşreden: Şemseddin Huseyinov vartası), 697 mısra, 1917 yılında Kazan'da basıldı. (Babalar Sözi, 2005, 55-76); Şayhıslamuglı Jüsipbek, [*Migrâj-name*], 1886, 1896, 1899, 1904, 1908,1912, 1917 yıllarında Kazan'da basıldı. (Babalar Sözi, 2005, 297); Şerniyazov, *Muhammed Paygambardıñ Migrajga Uşkanı*, 19. yüzyıl. (ÄOİ Kolyazba Ortalıgı, Ş.855 ve Ş.850 içinde).

Vefatı: Şeyyâd Hamza, *Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm*, [(Millî Ktp., nr. 3772, yk.101b-121a. Bu konuda bakınız: (Turhal-Güler, 1996, 1-123)]; Ârif, *Vefâtü'n-Nebî*, (Süleymaniye Ktp., İbrahim Ef. Bl., nr.355, (Mazıoğlu, 1982, 107-108; Çelebioğlu, 1976,355-363.); -?-, *Vefat-ı Resul,* (Millî Ktp., nr. A. 2139, yk. 59-a62a); -?-, *Kitâb-ı Mevt-i Muhammed-nâme*, (Millî Ktp., nr. A.3881, yk.59a-62a.); -?-, *Vefat-ı Resul,* (Millî Ktp., nr. A. 4103, yk. 15a-22a.); -?-, *Vefat-ı Resul*, (Millî Ktp., nr. A. 2139, yk. 23a-34a.); -?-,*Vefâtü'n-Nebî Aleyhi's-selâm,* Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1311/1893, s.18-24.) / Şayhıslamuglı Jüsipbek, *Kissa Muhammed*

Rasul Allahnıñ Darul Peniden Darül Bakaga Rihlat Etken Mäselesi.582 mısra. (*Babalar Sözi*,2005, 77-95)

Savaşları:

Bedir Savaşı: Mazlûmî, *Bedriyye*, (Millî Ktp., A.3995, yk. 1b-30b.) / -?-, *Kıssa-i Bedir*, C.XVI'da, 456 mısra. (*Babalar Sözi*, 2005)

Uhud Savaşı: (Benzeri bir eseri şimdilik tespit edemedik.) / -?-, *Kıssa-i Uhud*, C. XVI'da, 256 mısra. (Babalar Sözi, 2005)

Genel: -?-, *Gazavât-ı Resûlullâh*, (Çelebioğlu, 1976, 63-64); (Tursun Fakih ?), *Zikr-i Gazâ-i Muhammed Mustafâ ve Cihâr Yâr-i Güzîn*, (Millî Ktp., nr. A.37.); (Tursun Fakih ?), *Gazavât-ı Resûlullâh Aleyhi Vessellem*, (Fatih Millet Ktp.); -?- *Gazavat-ı Nebi*, (Millî Ktp.,nr. A.3941, 76 yk. ve Millet Ktp., Ali Emiri , nr. 1222.); Zaifî, *Gazavatü'n-Nebi*, (Millî Ktp., nr. A.3935, 188 yk.).

Hz. İsa

Kirdeci Ali veya Sadık Veli, *Cümcüme-nâme*, Ankara Millî Ktp.,nr. A.1891, yk. 9b-13b; Ankara Millî Ktp.,nr. A.4654, yk. 24-28; Ankara Millî Ktp., Cönk 96, yk. 28b-35b; Ankara Millî Ktp., nr. A.3381-8, yk.75a-80a; Ankara Millî Ktp., Cönk 2, yk. 30b-34a; Ankara Millî Ktp., Cönk 95, yk. 28b-35b; -?-, *Cimcime Sultan Destanı*, (Kocatürk, 1964, 159); -?-, *Dastan-ı Hz.-i İsa*, (Çelebioğlu, 1976, 100-101). / Matbu, *Juma-juma* kitabı **(**Subhanberdina, 1999, 385; Şafigov, 1999, 214).

Hz. Yûsuf

Şeyyâd Hamza, *Yusuf ve Zeliha*, (nakleden: Dehri Dilçin, TDK yayını, İstanbul 1945); Erzurumlu Darir, *Kıssa-i Yusuf*, (İstanbul Üniversitesi Ktp., T.Y., nr. 311/1, yk.1b-53b.); Sule Fakih, *Yusuf ve Zeliha*, (Atatürk Üniversitesi Ktp., S. Özege 'A. Sırrı' Bl., nr. 318.); Sule Fakih, *Hazret-i Yusuf ve Sitta Zeliha*, (Paris Bibliotheque Nationale, Suppl Turc 1542, Acq 23855-90, J. Deny kitapları, 87 yk.); Süli Faki b. Mahmud**,** *Yusuf u Züleyha*, (Millî Ktp., FB Bl, nr 155; A.2883, 179 yk.); // -?-, *Kıssa-i Hazret-i Jusup Aleyhissalam İlan Zelîha'nıñ Mes'eles*i, C.XVIII'de, 4676 mısra. (Babalar Sözi, 2005). Basılmış, *Jüsip-Zılha* kitabı da vardır. (Subhanberdina, 1999, 384; Kıravbayeva, 1999, 413).

Hz. Ayşe:

(Mensur siyer kitaplarında bu olaya bir iki paragrafla yer verilir.) / Yazid Konayulı, *Kissa Hazireti Ayşanıñ Tohmatı*, 494 mısra, 1912'de Kazan'da basıldı. (Babalar Sözi, 2005, 228-243)

Hz. Ali

Savaşları:

Cenadil Kalesi Cengi: Beypazarlı Maazoğlu Hasan, *Cenadil Kalesi*, (İstanbul Millet Ktp., Manzum Eserler Bl., nr. 1222/ı, yk. 13a-34b ve İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 311.) / -?-, *Hazret-i Ali'niñ Cenâdil Şehrinde Töbeleskeni*, C.XVI'da, 404 mısra. (Babalar Sözi, 2005)

Salsal-nâme: İbni Yûsuf, *Salsal-nâme* (Köprülü, F. 1928, 298.) / -?-, *Kissa-i Salsal*, C. XV'de, 6321 mısra. (Babalar Sözi, 2005). Basılmış *Sal-sal* kitabı da vardır (Subhanberdina, 1999, 384).

-?-, *Kıssa-i Kal'a-i Berber*, (Millî Ktp, nr. 88 içinde) / -?-, *Kissa Hazret-i Ali Radıya'llâhu Anhânıñ Şâh-ı Barbarga Kul Bolıp Satılganı*, C. XVI'da, 517 mısra. (Babalar Sözi, 2005)

[Aşağıdaki listede Kazak Türkçesi ile yazılmış üç metne karşılık, Türkiye Türkçesi ile yazılmış dokuz metnin künyesini verdik. Bunların birbiriyle alakası konusunda şimdilik bir fikre sahip olmadığımızı belirtmek isteriz.

-?-, *Gazavât-ı Ali*, (Millî Ktp., nr. A. 2720, yk.29a-40a); İbrahim, *Gazavat-ı Ali*, (Millî Ktp., nr. A. 1132-2, yk.97a-109b); .-?-, *Hz. Ali'nin Cenkleri*, (Millî Ktp., nr. A.2763-2, yk 45a-98b); Tursun Fakih, *Gazavat-ı Hz.-i Ali*, (Millî Ktp., nr. A.2266); .-?-, *Gazavat-ı İmam Ali*, (Millî Ktp., nr. A. 2630-2, yk.31b vd.); -?-, *Gazavat-ı Hz. Ali*, (Millî Ktp., nr. B.274); -?-, *Gazavat-ı İmam Ali,* (Millî Ktp., nr. A.1703, 83 yk.); .-?-, *Gazavat-ı Ali Kıssası*, (Millî Ktp., nr. A.3115, yk.22b-31a); -?-, *Gazavat-ı Emirü'l-Mü'minîn*, (Millet Ktp., Ali Emiri, nr. 1222) / Şorman Biltebayulı, *Hz. Ali'niñ Sogusı*, C.XV'te, 1706 mısra. (Babalar Sözi, 2005, 209-263); -?-, *Kissa Hazret-i Ali'niñ Sereñbaynı Jolga Salganı*, C. XVI'da, 500 mısra. (Babalar Sözi, 2005).] ,

Hz. Osman

(İkinci derecede kahraman olarak) Beypazarlı Maazoğlu Hasan, *Cenadil Kalesi*, (İstanbul Millet Ktp., Manzum Eserler Bl., nr. 1222/ı, yk. 13a-34b ve İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 311) / -?-, *Hazret-i Osman Radıyallâhu Anhânıñ Konakga Çıkarganı***,** C XVI'da, 162 mısra. (Babalar Sözi, 2005). Ayrıca, basılmış *Haziret-i Gosman* kitabı da var (Subhanberdina, 1999, 384).

Hz. Hüseyin

Kerbela olayı: Kastamonulu Şazi, *Dâstân-ı Maktel-i Hüseyin*, (Üsküdar, Selim Ağa Ktp., Kemankeş Bl., nr. 528); -?-, *Maktel-i Hüseyin*, (noksan, Millî Ktp., nr. A.3825); -?-, *Maktel-i Hüseyin*, (Millî Ktp., nr. A. 3825, yk.45b-91b, noksan nüsha); -?-, *Masumlar Destanı*, (Millî Ktp., nr. A.1583, yk.3b-8b); -?-, *Hikaye-i Masumlar*, (Millî Ktp., nr. A.4630 içinde); -?-, *Maktel-i Hüseyin*, (Millî Ktp., nr. A. 3803-1, yk.1b-13b); İbrahim, *Mektel-i Hüseyin*, (Millî Ktp., nr. B. 432) / Hüseyinov (?), *Kissa(-i) Vakiga(-i) Kerbala Uşbudur*, 3114 mısra, 1916 yılında Kazan'da basıldı. (Babalar Sözü, 2005, 129-227). Matbu Kerbalanıñ Şölinde adlı kitap da vardır (Subhanberdina, 1999, 384).

Sa'd İbni Vakkas

(İkinci derecede kahraman olarak) Beypazarlı Maazoğlu Hasan, *Gazavat-ı Emire'l-Mü'minin, Fethi Kal'a-yı Selasil*, (Çelebioğlu, 1976,75-76) / -?-, *Kıssa-i Sa'd u Vakkâs*, C. XVI'da, 264 mısra. (Babalar Sözi, 2005). Bir de 1880 yılında basılmış *Kisa-i Koja Gafan va Sagdivakas* kitabı da vardır (Subhanberdina,1999,384).

Temim-i Dârî

-?-, *Hikâyet-i Temim-i Dârî*, (Afyon İl Halk Ktp., Gedik Ahmed Paşa Bl., nr. 34/2, yk. 78b-104a); -?-, *Temim-i Dari*, (Kocatürk,1964, 161) / -?-, *Kıssa-i Temim-i Dârî* , C.XVI'da, 862 mısra. (Babalar Sözi, 2005).

Mâlik Ejder

-?-, *Hâverân-nâme*, (Çetin, 1997, 242-245, 317) / -?-, *Kıssa-i Mâlik Ecder,* C. XVI, 740 mısra. (Babalar Sözi, 2005).

Hallac Mansur,

Niyazî, *Mansur-nâme*, (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Bl., nr. 3572, yk. 63b-81a); Ali Çelebi, *Hikayet-i Mansur-ı Bağdadi*, (Millî Ktp., nr. 3685, 30 yk.); -?-, *Mansur-nâme,* (Ankara Üniversitesi, DTCF Ktp., nr. 3355.) / Şayhıslamulı Jüsipbek, *Kissa Mansur El-Hallaj*, 1509

mısra, 1912'de Kazan'da basıldı. (Babalar Sözi, 2005, 244-288.) Ayrıca, 1857 yılında basılan Mansur el-Hallaj adlı kitabı da zikretmeliyiz (Subhanberdina, 1999, 383).

Muhammed Hanefî

Tursun Fakih, *Muhammed Hanefi Cengi*, (Naşiri: Mehmet Şakir, İstanbul 1933; Tursun Fakih, *Hikaye-i Muhammed Hanefi*, (Millî Ktp., nr. A.4630 içinde); Tursun Fakı, *Muhammed Hanefî Cengi*, (Millî Ktp., nr. A. 924-5.); Fakih, *Dastan-ı Muhammed Hanefi*,(Prusya Kültür Eserleri Vakfı, Marburg, Staqtsbibliothek, Ms. Orient nr. 2628.); -?-, *Gazâ-yı Muhammed Hanefî*, (Millî Ktp., nr. B. 88 içinde); -?-, *Muhammed Hanefî Cengi*, (Millî Ktp., nr. A. 1521, 59 yk.); -?-, *Muhammed Hanefî Destanı*, (Millî Ktp., nr. A. 3809, yk. 53a-60b); -?-, *Muhammed Hanefî Cengi*, (Millî Ktp., nr. A. 4053, yk.163a-171a); -?-, *Muhammed Hanefî Cengi*, (Millî Ktp., nr. A. 2139, yk. 60b-75b); -?-, *Muhammed Hanefî Cengi*, (Millî Ktp., nr. A. 2175, 22 yk.); -?-, *Muhammed Hanefî Cengi*, (Millî Ktp., nr. A. 1521, 59 yk.); -?-, *Muhammed Hanefî Cengi*, (Millî Ktp., nr. A. 1454-1, yk. 1a-18a); -?- *Kitâb-ı Muhammed Hanefi*, (Millî Ktp., nr. A. 3538-6, yk.151b-169b); -?-, Muhammed Hanefî Destanı, (Millî Ktp., A. 3809, yk. 53a-60b); -?-, *Dâstân-ı Muhammed Hanefi*, (Millî Ktp., nr. A. 4736-3, yk. 8b-21a); -?-, *Ceng-i Muhammed Hanefî*, (Millî Ktp., nr. A. 3803-5, yk. 41a-68b ve Millî Ktp., nr. A. 4053-3, yk.163a-171a); -?-, *Ceng-i Muhammed Hanefi*, (Millî Ktp., nr. A. 88 sonunda); -?-, *Kıssa-i Muhammed Hanefi*, (Millî Ktp., nr. A. 3616-2, yk. 13a-24b); -?-, *Muhammed Hanefî,* (Millî Ktp., nr. A.744, yk. 49a-64a); -?-, *Hikaye-i Muhammed Hanefi Cengi,* (Millî Ktp., nr. 4630 içinde); -?-, *Hâzâ Dâstân-ı Muhammed Hanefî Radiya'llâhu Te'âlâ Anh*, (Mattei, 2004, 151-161); / Dosı, *Muhammed Hanefi*, (Beysenova, 2005, 24, 76). Basılmış, *Muhamed Hanafiya* kitabı da mevcuttur (Subhanberdina, 1999, 384).

Battâl Gazi

Darendeli Bakaî, *Battal-nâme*, TDK. Dehri Dilçin Kitapları, (Levend, 1973, 127) / -?-, *Gazavat-ı Sultan* **,** C.XIII'de. (Babalar Sözi, 2005); Nâzım (?), *Hazret Sultan Seyit Battal Gazi*, C. XIV'te, 18.186 mısra (?). (Babalar Sözi, 2005); -?-**,** *Kıssa-i Seyid Battâl* **,** C. XVI'da, 1372 mısra (Babalar Sözi, 2005).

Nuşirevan

Ahmedî, *Vasiyet-i Nuşirevan*, (Ertaylan, 1952, 300-308). / -?-, *Kıssa-i Nuşirevan*, C. XV'da, 576 mısra (Babalar Sözi, 2005).

Ebu Şahmâ

(Benzeri bir eseri şimdilik tespit edemedik.) / -?-, *Kıssa-i Ebu Şahmâ*, C. XV'te, 475 mısra. (Babalar Sözi, 2005); *Hikâyet-i Ebu Şahmâ*, C.XV'te, 386 mısra (Babalar Sözi, 2005).

Birbirine benzer, paralel veya eş olabilecek eserler elbette bunlardan ibaret değildir. Bu listeye "aşk" temalı eserleri de eklediğimiz zaman ayrı vatanlarda oluşan kardeş edebiyat arasındaki benzerliklerin insanı hayrete düşürecek nitelikte olacağını biliyoruz.

***Vefat-ı Hazret-i Muhammed (s.a.s.)* türünün yazma plânı hakkında genel bilgiler**

Bu türde tema, Hz. Muhammed (s.a.v.)in vefatıdır. Bu olay, M.Âsım Köksal'ın eserinde de görüldüğü gibi (Köksal, 1981, 13-127), peygamberler tarihi veya siyer kitaplarında ayrıntılı olarak anlatılır. Bazı kitaplarda, kitabın hacmine uygun olarak olaylar ana hatlarıyla nakledilir. Örnek olmak üzere Faruk Yılmaz'ın *Peygamberler Tarihi*'ndeki bilgileri kısaltarak aktarıyoruz:

*Davet ve İslam tebligatının tamamlanmış ve vefatının yaklaşmış olmasının belirtileri. (Bu husus Maide Suresi'nin 3. ayeti ile Nasr Suresi'nin 1-3. ayetleri delil gösterilerek anlatılır).

* Hz. Muhammed'in şiddetli baş ağrısı şikâyetleri ve rahatsızlığın, Hayber'de tatmış olduğu zehirli etin tesirinin nüksetmesi şeklinde yorumlanması.
* Peygamber'in Üsame bin Zeyd bin Haris komutasındaki bir İslâm ordusunu, Filistin'deki Belka'yı müşriklerden temizleme göreviyle sevk etmesi.
* Hastalığı sırasında kendisini ziyarete gelen Müslümanlara Kasas-83 ve Zümer-60. ayetleri ile öğüt vermesi.
* Ölmeden önce evinde bulunan, sayısı 9'u geçmeyen altınları fakirlere dağıttırması.
* Bir sabah namazı vaktinde sık sık bayılması sebebiyle imamlığı Hz. Ebubekr'e devretmesi.
* Sahabe ile son namazında, cemaate öleceğini bildirmesi.
* Öldüğü günün sabahında, sabah namazını kılan Müslümanları sevinçle seyretmesi.
* Son konuşmasında, Arap topraklarında başka dinden kimsenin bırakılmayacağı söylemesi ve peygamberlerinin kabirlerini mescit hâline getiren Musevilere ve Hıristiyanlara lânet etmesi.
* Hz. Peygamberin son sözleri ve vefatı.
* Dünyada servet bırakmaksızın gitmesi.
* Başta Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir olmak üzere sahabenin ölüm haberi karşısındaki hâli, söz ve davranışları.
* Hz. Ebubekr'e biat.
* Yıkanması, tekfin edilmesi ve defni; cenaze namazı.
* Hz. Bilâl'in okuduğu ezan dolayısıyla hatırlananlar (Yılmaz, 2004, 323-333).

Genel plân böyle olmakla birlikte ileri geri alınan motiflere, şahsi tasarruf ve anlatımlara, eklemelere rastlanması da daima mümkündür.

Karşılaştırılan eserler ve şairleri hakkında bilgiler

Bildirimizde Türkiye Türklerinden Şeyyâd Hamza'nın *Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm*'ı ile Kazak Türklerinden Şayhıslamuglı Jüsipbek'in *Kissa Muhammed Rasul Allahnıñ Darul Peniden Darül Bakaga Rihlat Etken Mäselesi* adlı kitapları karşılaştırılmıştır.

Şeyyâd Hamza

Şeyyâd Hamza, XIV. yüzyılın ortalarında, 1348 yılında henüz hayattadır (Akar, 1987-2, 1-9). İnceleme konumuzu teşkil eden eserinden başka, *Mi'râc-nâme, Ahvâl-i Kıyâmet, Yusuf u Zeliha ve Hâzâ Dâstân-ı Sultân Mahmûd* isimli mesnevileri ile perakende şiirleri mevcuttur. [*Ahvâl-i Kıyâmet*'in bilinen iki nüshasından bir Şeyyâd Îsâ, diğeri Şeyyâd Hamza adını taşımaktadır. Sahibinin kimliği konusunda kesin kanaata varabilmemiz için başka nüshaların şahitliğine ihtiyacımız vardır (Akar, 1987-2, 10-14).]

Şayhıslamuglı Jüsipbek

XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk yarısında Kazakistan'da yaşamıştır. Hayatı hakkında bilgimiz yoktur. *Babalar Sözü* adlı risaleler kitabında üç eseri mevcuttur. Bu bildiride adı geçen kitabından başka iki eseri daha vardır: *Kissa Mansur El-Hallaj, [Migraj-name]*. Her üç kitabı da Kazan'da basılmıştır.

Şeyyâd Hamza'nın *Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm*'ı

Şeyyâd Hamza'nın eseri mesnevi nazım şekli ile yazılmıştır. 522 beyitten oluşur. Vezni *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*'dür. İçinde mesnevidekinden başka vezinle, *mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün* kalıbı ile bir Hz. Muhammed mersiyesi vardır (342-349). Yine ikinci kalıpla, *mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün* kalıbıyla evlat acısını anlatan bir terkib-i bent yazılmıştır (357-368). Eski Anadolu Türkçesi ile yazılan bu kitapta yer yer vezin ve kafiye ihmalleri de görülmektedir. İncelediğimiz nüsha, bilim âlemine ilk defa tarafımızca, V. Millî Türkoloji Kongresi'nde, "Şeyyâd Hamza ve Bir Şiiri" başlıklı bildirimizle duyurduğumuz risaleler mecmuası içindedir. Millî Kütüphane'de 3772 numarada kayıtlıdır.

Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm'da, ilk bakışta ayrı iki eser hissi veren iki büyük bölüm vardır. Birinci bölümde Hz Peygamber'in vefatı; ikinci bölümde, kendisi gibi, 1348 veba salgınında çocuklarını kaybeden anne ve babalara teselli verecek, onları sabra sevk edecek dinî bilgi ve öğütlere yer verilmiştir.

Birinci bölümde yer alan alt başlıkları –Jüsipbek'in eseriyle karşılaştırma yapabilmek için- şöyle sıralayabiliriz (metinde alt başlıklar yoktur; beyit numaraları ayraç içinde gösterilmiştir):

1. **Ömrün sona ereceğinin bildirilmesi**: Cebrail, mescitte oturan Hz. Muhammed'in yanına gelip ona vadesinin yettiğini bildirir. Peygamber evine geçip kızı Fatma'dan, Hz. Ali ile ashabını çağırmasını söyler (1-13).
2. **Rüyalar**: Ashab gelir. O gece herkes bir düş görmüştür. İleri gelenler, düşlerini birer birer anlatırlar (14-15).
3. Hz. Ebûbekir'in düşünü anlatması: "Doğudan sert bir yel çıktı. Taşı toprağı savuruyor, kapıları yerinden söküyordu. Sarığımı alıp gitti. Başım çıplak kaldı." (16-23)
4. Hz. Ömer'in rüyasını anlatması: "Doğudan bir yel çıktı, parmağımdan yüzüğümü çekip aldı, uzaklara götürdü." (24-28)
5. Hz. Osman'ın düşünü anlatması: "Mekke tarafından güçlü bir yel çıktı. Elimdeki Kur'ân'ın yapraklarını koparıp havaya uçurdu." (29-35)
6. Hz. Ali'nin rüyasını anlatması: " Düldülün sırtında, elimde Zülfikar, savaştaydım. Kâfiri kırarken sert bil yel çıktı, kılıcımı mızrağımı kırdı, gürzümü elimden aldı, zırhımı giysimi soydu, hâlsiz ve çaresiz kaldım." (37-49)
7. Hz. Ayşe: "Gökten kara bir gömlek geldi. Bana giydirdiler. Aklım başımdan gitti." (50-56)
8. Hz. Fatma: "Giderken, Güneş'in tutulduğunu gördüm. Evimden cenaze çıkıyordu; kapımızda insanlar oturuyordu. Yüzümü açıp yırttım; kanlı gözyaşları döktüm. Çocuklarım ağlıyor, gökler yanıyordu." (57-64)
9. **Rüyaların yorumları**: Hz. Muhammed sırayla bu rüyaları yorumlar: "Yaman düşün sebebi uykudur. Az uyuyun. Katı yel, Azrail'dir. Sarık, yüzük, Kur'ân Hz. Muhammed'dir. Cemaatin birikmesi ve ağlaşması, ölüm ve ayrılıktır." (65-117)
10. **Yorumların tesiri**: İleri gelen 4 halife ile İbni Abbas ağlaşırlar; gamdan belleri bükülür. Hz. Ayşe, çok etkili bir "ağıt" söyler. Hz. Fatma, üzüntüsünü ağlayarak, feryat ederek gösterir (118-134).
11. **Azrail'in ilk gelişi**: Hastalığı 18 gün sürer. Canı yanmaktadır. Tanrı, Cebrail'e Hz. Muhammed'in canını nezaketle, kolaylıkla ve onun iradesi dâhilinde almayı emreder (135-150). Azrail, bir Arap suretinde gelir. Peygamberin izni ile içeri girer. Emri tebliğ eder. Hz. Muhammed, Cebrail'le vedalaşmak ister. Azrail onu çağırmak üzere göğe uçar (151-194).

12. **Hz. Fatma'ya müjde**: Azrail'in gidişinden sonra Peygamber, torunlarını görmek ister. Hz. Hasan'a, zehirleneceğini; Hz. Hüseyin'e belâ içindeyken hançerleneceğini, susuz öleceğini; Hz. Fatma'ya birazdan öleceğini, fakat kısa bir süre kendisiyle öbür dünyada buluşacaklarını söyler (195-216).
13. **Cebrail'in aracılığı**: Cebrail, Azrail'le gelir; göklerdeki hazırlığı anlatır. Peygamber, ümmetinin ne olacağı endişesi içindedir. Cebrail'e, gidip Tanrı'dan ümmetinin sonunun ne olacağını sormasını ister. Tanrı, onların tövbe ederlerse affedileceğini bildirir. Tövbe ile ölüm arasındaki zaman için Cebrail 4 defa Tanrı katına varıp gelir (224-272).
14. **Şairin kendisine öğüdü** (273-292).
15. **Kıssaya dönüş ve Peygamber'in vasiyeti, nasihati:** Azrail'e canını alması için izin verir. Ümmete nasihat ve vasiyetini anlatır. Arkadaşlarıyla vedalaşır (294-332).
16. **Vefatı:** (323-356)

İkinci bölümdeki alt başlıklar:

1. **Ağıt**: Ölen çocuklar için söylenmiş ağıt (356-368).
2. **Herkes ölecek**: Ölümü herkes tadacak. Peygamberler, Lokman Hekim, Rüstem, veliler, Hz. Muhammed, 4 halife… Ölüme çare yok (369-431).
3. **Ölen çocuklar cennete gidecektir:** (432-472)
4. **Mâlik tasviri**: (484-497)
5. **Ebeveynin cehennemden çıkarılması:** Çocukların anne ve babası olmadan cenneti istememesi sebebiyle Tanrı ebeveyni affeder ve cennete girerler (517-522).

Şayhıslamuglı Jüsipbek'in *Kissa Muhammed Rasul Allahnıñ Darul Peniden Darül Bakaga Rihlat Etken Mäselesi* adlı kitabı

Jüsipbek'in kitabı 11'li hece ölçüsü ile, dörlükler hâlinde, Kazak Türkçesi ile yazılmıştır. Her dörtlük kendi içinde *aaxa* şeklinde kafiyelendirilmiştir. 145 dörtlük ile bir beyitten ibarettir. (Muhtemelen bu beyit, kitaba alınmayan bir dörtlüğün son iki mısraıdır.) Şair, bu kitabı yazmadan çeşitli matbu ve elyazması eserleri incelediğini, sonra kendi eserini yazdığını söylemektedir.

Bu kitabı da şu bölümler hâlinde incelemek mümkündür (buradaki numaralar beyit değil, mısra numaralarıdır):

1. Tevhid, münacat, na't muhtevalı protokol metni (1-60).
2. Cebrail'in Tanrı davetini duyurması. O gece rüya gören 8 kişinin (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Ayşe, Hz. Fatma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin) rüyalarını Hz. Muhammed'e anlatması ve Hz. Peygamber'in bu rüyaları yorumlaması (61-168).
3. Sabah namazını kılmak için mescide gitmesi. Namaz kıldırması. Ashabdan helâllik dilemesi. Akaşa (Ukkaşe)'nin Peygamber'in sırtındaki nübüvvet mührünü görme hilesi (169-304).
4. Azrail'in eve gelmesi, izin verilmesinden sonra içeri girip olacakları anlatması. Peygamberin yakınları Hz. Ayşe, Hz. Fatma, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ağlaşmaları (305-466). Sabah ezanının okunması (467-468).
5. Hz. Peygamber hasta olduğu için mescide gidemez. Mihrapta onu göremeyen sahabe feryat eder. Hz. Ali ile İbni Abbas, Peygamberi alıp getirirler. Namaz kılındıktan sonra evine taşırlar (469-487).
6. Medineliler kapı önünde ağlaşırlar. Resulullah sahabe ile görüşüp vedalaşır. Herkes ağlar. Hz. Ebubekr'e imamlığı vasiyet, sahabeyi de Allah'a emanet eder (488-510).

7. Peygamber, ümmetini anarak vefat eder. Ölüm yaşı, yılı, günü bildirilir. Evine defnedilir. Cenaze merasimine cennetten huriler katılır (511-550).
8. Eser hatime ile bitirilir. Burada Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili olarak 2 eser verdiğini, bunları yazmadan önceki hazırlıklarını anlatır. Okuyucudan dua talep eder. Kendi künyesini verir (551-582).

İki eser arasındaki benzerlikler ve farklar

Hz. Muhammed'in vefatından önce olanlar, vefatı, vefat sonrası olayları her iki eserde de siyer kitaplarında olduğu gibi anlatılmıştır.

Ş. Jüsipbek'in kitabı Türkiye Türklerinin mesnevi düzenleme plânına daha çok benzemektedir. Şeyyâd Hamza'nınki özellikle ikinci bölümü ile önemli farklılık gösterir. Şeyyad Hamza, mesnevi nazım şeklini tercih etmekle birlikte Türk mesnevi edebiyatının ayırıcı özelliklerinden olan "mesnevi içinde farklı şekil ve vezinde manzume söyleme" geleneğini de yaşatmıştır. Ş. Jüsipbek ise dörtlüklerle hikâye etme yolunu tercih etmiş, Türk halk edebiyatında ve Ali'nin Kıssa-i Yusuf'unda gördüğümüz geleneği sürdürmüştür.

Rüya anlatan ve rüyası yorumlanan şahıs sayısı iki eserde farklıdır. Şeyyâd Hamza'da 6 kişinin, Jüsipbek'te 8 kişinin rüyası nakledilmiştir.

Şeyyâd Hamza'da rüyalar, nakilden hemen sonra yorumlanmaz. Jüsipbek'te her rüyayı yorumları takip eder.

Şeyyâd Hamza'da, Hz. Muhammed'in nasihat ve uyarıları Jüsipbek'teki nasihatlerden farklıdır. Bu bakımdan Şeyyâd Hamza'nın eseri siyer metinlerine daha yakındır.

Şeyyâd Hamza'da uzun uzun anlatılan "ümmetin tövbe etme ve kabul süresi"yle ilgili motif Jüsipbek'in eserinde çok kısa olarak zikredilmiştir.

Şeyyâd Hamza'nın sanat dili daha zarif, ifadesi daha diplomatçadır. Bu vasıf, Hz. Peygamber'in –vefatının anlatımında daha açık şekilde ortaya çıkar. Şair burada "öldü, vefat etti yahut rıhlet etti" fiillerini kullanmamış,"eyvah yâ Muhammed" redifli şiiri ile bu olayı duyurmuştur.

Bu konuya bildiri hacmi içinde bu kadar yer vermek yeterlidir sanıyoruz.

Sonuç ve bu konuda yapılması gerekenler hakkında birkaç not

Yukarıda, Kazakistan İlimler Akademisi'nin *Babalar Sözü* serisinde yer alan basılmış veya elyazması hâlinde olan eserlerin pek çoğu ile Türkiye Türklerinin basit plânlı mesnevileri arasında çok önemli paralellikler olduğunu gördük. Bu mevcudiyet kardeş iki Türk lehçesini konuşan halkların ortak millî hassasiyetlerinin birer yazılı belgesidir.

Daha önceki yıllarda Kazakistan'da, öğrencilerimizden birine, yüksek lisans tezinde, *Geyik Destanı*'nın Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesiyle yazılan nüshaları; bir başka öğrencimize Anadolulu şair Tursun Fakih'in *Muhammed Hanefi Cengi* ile Kazakistanlı şair Dosi'nin *Hz. Ali Oğlu Muhammed Hanefiye'nin Padişah Tabut ile Savaşı* adlı eserini karşılaştırdık. Tema birliğinin yanı sıra motiflerde, olaylarda, vak'a kuruluşunda büyük benzerlikler olduğu ortaya çıktı. Hattâ bir ileri adım daha atınca iki eserde *Dede Korkut Kitabı'*ndakilere benzer ortaklıklara şahit olduk. Bu bildirimizde de "*vefat-ı Resul"* adıyla andığımız türün de edebiyatlarımız arasında ortak temalardan olduğunu gördük. Benzeri çalışmaların devam ettirilmesinde büyük yarar görüyoruz. Bu yol Türk edebiyatının ne kadar zengin olduğunu, bütünlük arz ettiğini âleme gösterecektir.

Kazak kardeşlerimizin yazılı edebiyata diğer Türk halklardan sonra, XIX. yüzyılda geçtikleri hepimizin malumudur. Ancak geç geçiş bu tür eserlerde Kazakların geri kaldığı

izlenimini bize vermemelidir. Çünkü bazı edebî-dinî destanlarda, bir konuda Türkiye'de bir örnek varsa Kazaklarda birden çok örneğe, zenginliğe de rastlayabiliyoruz. Bu düşüncemize delil olarak *Salsal-nâme* ile *Muhammed Hanefi Cengi*'ni verebiliriz. Bu iki destan Kazakların edebiyatında birden fazladır ve her biri farklı olan destandır.

Kaynakça

Akar, M. (1987-1). *Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-Nâmeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Akar, M. (1987-2).“Şeyyâd Hamza Hakkında Yeni Bilgiler-I”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı.2, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Akar, M. (2009). “Türik jəne Kazak jazba halık ədebiyetindegi ortak takırıptı şıgarmalar”., *TÜRKSOY Halıkaralık Uyımı, Mədeni Satasat jəne Önertanu İnstitutı, ''Örkeniyetter Diyalogı'', Əlemdik Kogamdık Forum, Halıkaralık Gılımi Simpozyum, Örkeniyetter Diyalogındagı Türki Əleminiñ Roli*, Almatı: Kazakstan Respublikasınıñ Mədeniyet jəne Akparat Ministrligi. / “Türk ve Kazak Yazılı Halk Edebiyatlarında Ortak Konulu Eserler”, *Мәдениет жәнә Ақпарат Министрлігі Түрксойә Халықаралық ұйымы Мәдени Саясат жәнә Өнертану Институты "Өркениеттер Диалогы" ДкФ, Халықаралық ғылыми Симпозиумы, Өркениеттер диалогындағы Түркі әлемінің ролі,* Almatı: Мәдениет жәнә Ақпарат Министрлігі.

Babalar Sözi. (2005). *Babalar Sözi, Dini Dastandar*, Astana : Foliant. / Бабалар Сөзі, (2005). *Бабалар Сөзі, Діні Дастандар*, 11 том, Астана:«Фоліант».

Bakırgani, K. S. (2000). *Akırzaman Jırları*, Şımkent: SiBat.

Beysenova, J. (2005). *Tursun Fakih'in Muhammed Hanefî Cengi ile Dede Korkut Kitabı'nın Karşılaştırılması,* YL Tezi, Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan.

Çelebioğlu, A. (1976). *Sultan II. Murad Devri (824-855 / 1421-1451) Mesnevileri*, (Basılmamış) Doçentlik Tezi, Erzurum.

Çetin, İ. (1997). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Develi, H. (1998). “Eski Türkiye Türkçesi Devresine Ait Manzum Bir Miracname”, İÜ Edb. Fak., *TDED,* C. XXVIII, İstanbul: Edebiyat Fakültesi.

Eraslan, K. (1979). “Hakim Ata ve Mi'racnamesi”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (Ahmed Caferoğlu Özel Sayısı)*, Sayı 10, Ankara.

Eraslan, K. (1983). *Ahmed-i Yesevî, Divan-ı Hikmet, Seçmeler*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erimbetova, D. (2004). *Geyik Destanı'nın Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi Varyantları ve Bunların Karşılaştırılması,* YL tezi, Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi, Türkistan.

Ertaylan, İ. H. (1952). *Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri*, İstanbul.

Güzel, A. (2008). *Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, 3.Baskı, Ankara.

Kıravbayeva, A. (1999). “Kissa”, *Kazak Ädebyeti Ensiklopediya*, Almatı: Bilik. / Қыраубаева, А. (1999), “Қисса”, *Қазақ Әдебиеті, Энциклопедия*, Алматы: Білік.

Kocatürk, V. M. (1964). *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Edebiyat Yayınevi.

Köksal, M. Â. (1981). *İslâm Tarihi, Hz. Muhammed (a.s.) ve İslâmiyet*, C. XII, İstanbul: Şâmil Yayınevi.

Köprülü, M. F. (1928). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.

Köprülü, M. F. (2004). "Meddahlar" *Edebiyat Araştırmaları-1*, 4. Baskı, Ankara: Akçağ.

Levend, A. S. (1973). *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mattei, J-L. (2004). *Hz. Ali Cenknâmeleri*, İstanbul: Kitabevi.

Mazıoğlu, H. (1982). "Türk Edebiyatı, eski", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Subhanberdina, Ü. (1999). "Kazak Kitaptarı", *Kazak Ädebyeti Ensiklopediya*, Almatı: Bilik. / Субханбердина, Y. (1999). "Қазақ Кітаптары", Қазақ *Әдебиеті, Энциклопедия*, Алматы: Білік..

Şafigov, M. (1999). "Dini Dastandar", *Kazak Ädebyeti Ensiklopediya*, Almatı: Bilik. / Шафигов, M. (1999). "Діни Дастандар", *Қазақ Әдебиеті, Энциклопедия*, Алматы: Білік.

Timurtaş, F.K. (1972). *Yunus Emre Divanı*, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı.

Turhal-Güner, F. (19969. *Şeyyâd Hamza'nın "Vefât-ı Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm" Adlı Mesnevisi*, YL tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Yassavi, A. (1991). *Hikmatlar*, Taşkent: Gafur Gulam Namındagi Adabiyet va San'at Naşriyati. / Яссавий, A. (1991). *Ҳикматлар*, Тошкент: Ғафур Ғулом ннномидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Yılmaz, F. (2004). *Peygamberler Tarihi*, C.III, Ankara: Berikan.

BUGÜNKÜ KIRGIZCADA BİR HAYALET KELİME: *ACO*

Rysbek ALİMOV

Sözlük çalışmalarıyla ilgili kaynak tenkidinin en önemli yönlerinden biri hayalet kelimelerin tespitidir. Hayalet kelime (ghost word) aslında var olmayan, ancak bir yazım hatası, yanlış okuma veya anlamlandırma sonucu bir dilde kullanılmaya başlayıp varlığını sürdüren kelimedir. Bildirimizin konusu bugünkü Kırgız sözlüklerinde yer alan ve bizce bir hayalet kelime olan *Aco* lemmasıyla ilgilidir.

Aco kelimesi bugünkü Kırgızcada "devlet başkanı, devletin lideri" anlamında kullanılmaktadır. Örnek: *Быйыл кыргыз **ажо**су Курманбек Бакиев АКШ коргоо министри Дональд Рамсфельд менен эки ирет кездешип, ижара акыны кыйла көтөрүү маселесин койду*. [Bu sene Kırgızistan Devlet Başkanı Kurmanbek Bakiyev ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld'le iki kez bir araya gelerek görüşmelerde kira bedelinin artırılması gerektiğini belirtmiştir.] (BBC); *Француз президенти Николя Саркозинин да, орус **ажо**су Дмитрий Медведевдин да бою кыска*.[Hem Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy'nin, hem Rusya lideri Dmitri Medvedev'in boyu kısadır.] (Uçur).

Bununla birlikte *aco* tarihî bir terim olarak "Erken Ortaçağ Kırgız devletinin hükümdar unvanı" anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin, *840-жылы кыргыз **Ажо**су да ыйык жерди ээлеш үчүн уйгур каганатын талкалап, Монгол Алтайына өз ордосун орноткон.* [840'ta Kırgız *aco*su (hükümdarı) da kutsal yurdu ele geçirmek için Uygur Kağanlığını yıkmış ve kendi karargâhını Moğol Altaylarına tesis etmiştir.] (Kocobekov).

Aco kelimesi Kırgızca sözlüklerde ilk olarak 1969'da yayımlanan *Kırgız Tilinin Tüşündürmü Sözdügü*'nde (KTTS) geçmektedir. Ancak bu leksikografik çalışmada kelime **Aca** biçimiyle yer almaktadır:

> **АЖА** зат. тар. башкаруучу. Ай деген ажа жок, кой деген кожо жок. (макал);
>
> [**ACA** *isim, tarih* hükümdar. Ne "dur" diyen bir aca, ne de "yapma" diyen bir hoca var (atasözü (*doğrusu* deyim – RA)]
>
> Abdullayev, E., İsayev, D. (ed.) (1969). *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, Frunze: Mektep, s. 12

Aynı kelime ikinci kez 1986'da H. Karasayev'in *Özdöştürülgön Sözdör* (Ödünçlemeler) adlı sözlüğünde geçer. Kelime burada hem **Aca**, hem de **Acoo** olarak iki farklı imlayla verilmektedir:

> **АЖА** (кырг.-монг.) 1. түрк элдеринде эже, эне, ата, чал сыяктуу түрдүүчо мааниге ээ; монг.-ата, чон ата (*ажаа*). 2. **Ажа, Ажоо** - байыркы кыргыздардын (болжолу 9-кылым ченде) кол башчысы. Ажо өлгөндөн кийин кыргыздар бытырап, бүлүнгөн имиш. Ошондон "ай деп коёр ажоо жок, кой деп коёр кожо жок" деген ылакап чыгып, кийин "ажа" деген жалпы маанидеги сөз тараган. *О илгери жер заманда бир каардуу ажо "Күндүн чыккан жерине, күндүн батkан жерине жортуул кыламын. Жолго бүдөө болот, алтымыштан ашкан кары калбасын, бүт кырылып таштalсын" деп буйрук кылган* (Т. Касымбеков). (s. 19)
>
> [**ACA** (Kırgızca – Moğolca) 1. Türk halklarında *abla, anne, baba, ihtiyar* gibi çeşitli anlamlara sahiptir; Moğolca baba, dede (*acaa*). 2. **Aca**, **Acoo** – Eski Kırgızların (takriben 9. yy.) lideri. **Acoo**'nun vefatıyla birlikte Kırgızlar bölük pörçük olmuş derler. İşte o zamanlardan "Ne dur diyen bir *acoo*, ne de yapma diyen bir hoca var." diye bir deyim oluşmuş, bilahare (kelime) **Aca** şeklini almış ve anlam genişlemesine uğramıştır. *Ta bir zamanlar merhametsiz bir **Aco**: "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar asker sevkedeceğim. Harekâtta elimizi kolumuzu bağlarlar, altmışını geçkin kimse kalmasın, hepsi öldürülsün!" diye emir buyurmuş* (T. Kasımbekov)].
>
> Karasayev, H. (1986). *Özdöştürülgön Sözdür*, Frunze: Kırgız Sovyet Entsiklopediyası, s. 19.

Sözlük maddesinden anlaşıldığı üzere Karasayev söz konusu kelimeyle ilgili *aco(o) > aca* şeklinde bir fonetik, *hükümdar →yaşça büyük kimse* (*ağabey, amca, ihtiyar; abla, anne* vs.) şeklinde bir de anlam değişmesi olduğu görüşündedir. Ancak aşağıda da belirtileceği gibi hem ilk sözlüğün yazarları, hem Karasayev hatalı olarak iki farklı kelimeyi aynı lemma içerisinde değerlendirmektedirler.

Kırgızistan'ın bağımsızlığıyla birlikte aco kelimesi basın yayında sıkça kullanılmaya başlanmış ve bu durum ikili sözlüklere de yansımıştır. Örneğin;

> **АЖО**- (noun) leader, head of state (especially in reference to the President of Kyrgyzstan; historically the title of the first feudal ruler of medieval South Siberian Kyrgyz khanate. "*Аскар Акаевич!...Аман болунуз, урматтуу* ***ажо****буз! Askar Akaevich!....May you be well, our esteemed* ***leader***!"
>
> **[ACO**- (isim) önder, devlet başkanı (özellikle Kırgızistan Cumhurbaşkanına hitaben) tarihî açıdan Güney Sibirya'daki Ortaçağ Kırgız Kağanlığının ilk feodal yöneticisinin unvanı. "*Askar Akayeviç!...Aman boluŋuz, urmattu* ***aco****buz! Askar Akayeviç!....Sağ olunuz, var olunuz, değerli* ***önder****imiz*!"**]**
>
> Krippes, K. A. (1998). *Kyrgyz – English Dictionary*, Maryland, Kensington: Dunwoody Press, s. 14.

Kelime son olarak kalıplaşmış **Aco** imlasıyla Kırgız Bilimler Akademisinin yayımladığı *Kırgız Tilinin Sözdügü* adlı akademik bir yayında geçmektedir.

> **АЖО** 1. тар. Эне-Сайдагы Кыргыз кагандыгынын алгачкы феодализм доорундагы бийлик ээсинин кытай жылнаамаларында эскерилген чини, титулу. Ошондо ак күп жөжөдөй кары " а улук *ажо*м, кулак сал! Же өзүндө акыл болбосо, же жанында көптү көргөн бирөө болбосо жолго чыкпа. Жолун болбойт, көп колуң бөөдө опат болот: акыры өзүндүн кара башына күч келет..." деген экен. Ошондо ажо көп толгонуп, көп ойлонуп, сыр сандыктын түбүнөн акылга баш ийип, "карынын кебин капка сакта" деп, көп колун жортуулдан кайрып өз жерине жөнөгөн экен. (Т. Касымбеков); 2. Мамлекет башчысы, падыша.
>
> [**ACO** 1. *tarih*. Feodalizmin ilk dönemindeki Yenisey Kırgız Kağanlığı hükümdarının Çin vakainamelerinde zikredilen rütbesi, unvanı. O zaman bembeyaz sakallı ihtiyar "Hey, yüce *Aco*m, dinle! Ne sende akıl ve izan var, ne de yanında çok şey görmüş ve bilmiş biri var, bu yüzden sefere çıkma. Muvaffak olamazsın, elindeki askerin beyhude yere telef olur, nihayetinde zahmete katlanacak yine sen olursun." demiş. *Aco* ise uzun uzun düşünmüş taşınmış, sağduyusu galip gelmiş ve "yaşlı ne söylerse doğru söyler" diye ordusunu yarı yoldan çevirerek öz yurduna dönmüş (T. Kasımbekov); 2. devlet başkanı, hükümdar.].
>
> *Kırgız Tilinin Sözdügü*, (2010). Bişkek: Kırgızistan Bilimler Akademisi, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yayınevi, s. 32.

Gösterilen örneklerden ilk iki sözlükte kelimenin imlasıyla ilgili tereddütlerin olduğu, ancak sonraki çalışmalarda *aco* şeklinin kalıcılaştığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda da kısmen belirttiğimiz gibi, söz konusu kelimelerin sözlüklerdeki imlasına ve onlarla ilgili önerilen anlamlara bakıldığında sözlük yazarlarının iki farklı kelimeyi karıştırmış olduğu görülmektedir; bunlardan biri *aca/acaa*, diğeri ise *aco*'dur.

Kırgızcanın en önemli sözlüklerinden biri olan Yudahin'in *Kırgızca-Orusça Sözdük*'ünde bu iki kelimeden yalnızca ilki yer almaktadır:

> **АЖА** (встречено только в одной поговорке: ср. то же слово у алтайцев, тувинцев и др). Старшой; "ай!" деген (или дээр) ажа жок, "кой!" деген (или дээр) кожо (или ага) жок. Погов. Нет старшего, который бы сказал "эй!", не ходжи, который бы сказал "оставь!"; некому унять прикрикнуть, навести порядок.
>
> Юдахин, К. (1965). *Киргизско-Русский Словарь*, Москва: с. 23

.

ACA (tek bir deyimde geçmektedir; krş. aynı kelime Altayca, Tuvaca vd.) Yaşça büyük bir kimse; Ay degen (yahut) deer aca cok, koy degen koco cok. "susturan, bağıran, intizama bakan kimse yok (harfiyen "hey" diyecek büyük yok, "bırak!" diyecek hoca yok).

Yudahin, K. (1988). *Kırgız Sözlüğü* (Türkçeye çev. A. Taymas), Cilt 1 (A-J), Ankara, s. 3.

Aca ile ilgili Yudahin'e benzer tanıma Mukambayev'in hazırlamış olduğu *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü*'nde de rastlanılmaktadır.

АЖАА түнд. бирөөлөрдү башкарып, тыйып коюучу кадырман адам; ай деген ажаа жок, кой деген кожоо жок, 21-бет,

ACAA kuzey (ağızlarında) sözü geçer, eşraftan bir kimse: Ne "dur" diyen bir aca, ne de "yapma" diyen bir hoca var (deyim).

Mukambayev, C. (1972). *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü*, Frunze: İlim, s. 21.

Yapılan dil derlemelerinde şimdilik Kırgızcada tek bir örnekte karşımıza çıkan *aca* kelimesi son iki sözlükte verilenlerle aynı anlamda ve aynı deyim içerisinde bugünkü Kazakçada da karşımıza çıkmaktadır:

АЖА көне. Үй іші, аул-аймақтағы бас көтерер ақылшы адам. Ай дер ажа жоқ, қой дер қожа жоқ (мақал).

[**ACA** *eskimiş*. Hısım akraba, köy kasaba halkı arasında sözü geçer kimse, eşraftan bir kimse. Ne "dur" diyen bir aca, ne de "yapma" diyen bir hoca var (deyim).]

Canuzakov, T. (ed.) (1999). *Kazak Tiliniŋ Sözdigi*, Kazakistan Bilimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü, Almatı: Daik Press, s. 32.

Söz konusu kelime "ağabey, amca" anlamlarında ayrıca Hakasçada (*aca* bk. Arıkoğlu, 1995, ss. 25-26), Tuvacada (*aça/aaca* "baba", bk. Tatarintsev, 2000, ss. 155-156) ve Altaylıların dilinde (*aça/acı* bk. Radloff, 1893, ss. 502-518) de görüyoruz.

Görülen o ki Kırgızcadaki *aca(a)* Eski Türk runik metinlerinde yine "ağabey, amca" anlamında geçen *äçi* (𐰀𐰍) kelimesinden başkası değildir (*äçi* için bk. User, 2009, s. 248).

Aca kelimesi Tuvaca, Hakasça ve Altayca'da Eski Türkçedeki anlamını korurken, Kazakça ve Kırgızcada anlam kaymasına uğramıştır. Bu durum aynı zamanda *aca* kelimesinin "hükümdar" anlamı taşıyan tarihî bir terim olmadığını da kesinlikle ortaya koymaktadır.

Gelelim *aco* kelimesine. Yudahin'in sözlüğünde bu kelime yoktur. Bu durum aynı zamanda söz konusu kelimenin sözlüğün ortaya çıktığı tarihten çok sonra kullanılmaya başlandığına ve Kırgızcanın asıl sözvarlığında bulunmadığına da işaret etmektedir.

Kelimenin sahip olduğu "devlet başkanı" anlamı yukarıdaki sözlüklerdeki bilgilere göre, *aco*'nun tarihî metinlerdeki esas anlamına dayanmaktadır. Mezkûr sözlüklere göre, Kırgızların Erken Ortaçağ dönemindeki hükümdarının unvanı *Aco* idi.

Ancak Erken Ortaçağ Kırgız tarihiyle ilgili kaynaklarda (ki kaynakların çoğu Rusçadır) VII-IX yy. Kırgız hükümdarlarının unvanı mezkûr Kırgızca sözlüklerdeki gibi *Aco* değil *Ajo*[*] olarak geçmektedir. Örneğin;

[*]Kırgız alfabesinde /c/ ve /j/ seslerine karşılık ortak "ж" harfi kullanılır. Rusçada ise Türk dillerindeki /c/ sesi için "дж" digrafı, /j/ sesi için de "ж" harfi kullanılır. Kırgız sözlüklerindeki karışıklık bu durumdan kaynaklanabilir. Aslında bu durum bile Erken Ortaçağ döneminde Kırgız hükümdar unvanının *aco* olamayacağının bir kanıtıdır.

"... Kırgızlar üzerinde Çin vakainamelerinde *Ajo* unvanıyla anılan yegane hükümdar vardı (Barthold, 1963, s. 19)."

"820'den sonra Çin kaynaklarında göre unvanı *Ajo* olan Kırgız hükümdarı Moğolistan'da hakimiyeti ele geçirmek için Uygur Kağanlığına savaş açtı (Klyaştornıy, 1994, s. 34)[1]."

"VI-VII. yy.da Yenisey Kırgız devletinin idarî-askerî düzeni oluşmuştu ve bu devletin hükümdarı *Ajo* unvanına sahipti (bk. Baktıgulov, 1996, ss. 102-126)."

"Kırgız hükümdarının unvanı *ajo* (*aje*) idi. Çin kaynaklarına göre *ajo* (*aje*) VIII-IX. yy.da Kırgızların hükümdar ailesinin hem unvanı hem de klan ismi idi (Butanayev-Hudyakov, 2000, s. 71)."

Yukarıdaki parçalardan anlaşılacağı gibi Erken Ortaçağ Kırgız tarihiyle ilgili araştırmacıların çoğu o dönemki Kırgız hükümdarlarının unvanının *Ajo* olduğu konusunda hemfikirdir. Ancak son örnek söz konusu unvanın sadece *Ajo* değil, aynı zamanda *Aje* diye de okunabileceğini göstermektedir.

Peki, fonetik özellikleri bakımından Türk dillerindeki duruma pek uygun olmayan bu kelime, ister Ajo, ister Aje olsun, ister unvanın Çince telaffuzuyla gösterilsin, ister Türkçe unvanın tam fonetik karşılığını yansıtsın, gerçekten de tarihçilerin dediği gibi Erken Ortaçağ Kırgız hükümdarının unvanı mıydı, acaba?

Tarih kaynaklarına baktığımız bu terimin yalnızca Çin kroniklerinde, *Tang shu* ve *Tai ping huan yu ji*'de geçtiği görülür.

Tang shu'da[2] kelimenin geçtiği ilgili kısmın tercümesini Biçurin şu şekilde vermektedir:

"...(Kırgızların) hükümdarına *Ajo* denir, bu yüzden başkaları tarafından da *Ajo* diye isimlendirilir. ...Ajo kışın samur kürkünden börk giyer, yazın ise üst kısmı konik, alt kısmı ise kavisli altın şeritli şapka giyer. ...*Ajo* Kara Dağlarda ikamet eder (Biçurin, 1851, s. 445).

Aynı pasajı W. Schott şöyle çevirmektedir:

I(h)ren könig betitelten sie *A-śe*. …Imm winter trug er eine kopfhülle aus zobelfell; sein sommerhut war mit gold überzogen, oben zugespitzt, und der rand aufgekrempt. ... Der *A-śe* residirte auf dem berge *Tshing-śân* (Schott, 1865, s. 434).

Tai ping huan yu ji'da geçen ilgili kısmın Kyuner'e göre tercümesi şöyledir:

"*Aje*nin karargâhında ağaçlar diktiler ve böylelikle çit oluşturdular, ortaya keçeden yapılmış büyük çadır yerleştirdiler…".

*Aje*nin yemeğine kıtır ekmek de ilave ederler. Tabiiyetindeki boylara gelince, onlar sadece et, at eti, deve eti yerler, başka şey yemezler.

Onları tuğ ve bayrakları vardır. Onların *Aje*si kendi forsunu diktirdi, ki onun alt kısmı tamamen kırmızı renktedir (Kyuner, 1961, ss. 58-59).

Biçurin'in *Ajo* diye okuduğu Kırgızların hükümdarının unvanını Schott *A-śe*, Kyuner ise *Aje* diye transkripsiyonlamaktadır. Bu kıyaslamadan aynı zamanda Kırgız hükümdar unvanının *Ajo* şeklini kime borçlu olduğumuz da ortaya çıkmaktadır.

---

[1]Klyaştornıy başka bir çalışmasında Aco'nun Kırgız hanlarından birinin adı olabileceğini de belirtmektedir (bk. Klyaştornıy, 1959/5, s. 164).

[2] Bilgi N. Biçurin'in Tang dönemi resmi tarihleri *Jiu Tang-Shu* ve *Xin Tang-Shu*'dan derlediği çevirilerine dayanmaktadır. Bk. N. Biçurin, *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena,* I-III, Sanktpeterburg, 1851.

Ancak unutulmaması gereken şudur; her üç okuma da aslında Çincenin tarihî değil, bugünkü telaffuzunu dikkate almaktadır.

Peki Tang dönemi Çin kroniklerinde geçen Kırgız hükümdarının unvanının gerçek transkripsiyonu nedir?

Ünlü sinolog Karlgren bir yazısında şu veya bu karakterin tarihte karşıladığı telaffuzunun dikkate almadan tarihî Çince ve Japonca metinleri okumanın boş bir uğraş olduğunu söylemektedir (bk. Karlgren, 1940, s. 1) ve kendisi ilgili yazısında bize üzerinde durduğumuz kelimenin doğru okunması için dolaylı olarak olsa da yol göstermektedir (bk. Karlgren, 1940, s. 330/j).

Çin kroniklerinin *Ajo*/*Aśe*/*Aje* şeklinde verdiği Erken Ortaçağ Kırgız hükümdarlarının unvanının Tang dönemindeki gerçek telaffuzuyla karşıladığı Türkçe unvanı ortaya çıkarmak için öncelikle söz konusu kelimenin ilgili kaynaklardaki sinograflarla yazılmış şeklini gösterilmesi gerekir.

阿熱

Sinograf	阿	熱
Anlamı	A (harfi)	sıcak
Bugünkü Çince telaffuza göre	ā	rè/jè
Karlgren'e göre karakterlerin Tang dönemi (VII-X yy.) Çincesine göre muhtemel telaffuzu	'ā	ńźiät/ńiät
Yahontov'a göre karakterlerin karşıladığı Türkçe kelime	a/ä ünlü	ñar/ñär ñal/ñäl
Suprunenko'ya göre karakterlerin karşıladığı Türkçe kelime	a a	ñat/ñar/ñal yat/yar/yal

Görüldüğü gibi hem Yahontov'un, hem Suprunenko'nun rekontruksiyonunda özellikle tarihî metinlerde sıkça kullanılan *ınal* unvanına yakın bir biçim de yer almaktadır. Üstelik her iki sinolog tarihçi de Çin kroniklerinde geçen Kırgız hükümdarının unvanının *ınal* olduğu görüşünü desteklemektedirler (bk. Yahontov, 1970, ss. 110-120; Suprunenko, 1970, ss. 79-81).

Erken Ortaçağ Kırgız devletinin hükümdarlarının Çin kroniklerinden *Tang shu* ve *Tai ping huan yu ji*'de geçen unvanının *ınal* olduğuna işaret eden dolaylı kanıtlardan biri Yenisey Kırgızlarına ait olduğu düşünülen Güney Sibirya'daki eski Türk runik yazıtlarıdır. Bu bölgede bulunan Bay-Bulun II (E-49/3), Çaa Hol XI (E-23/2), Köjeelig-Hovu (E-45/1), Ottuk-Daş III (E-54/1), Kara-Bulun I (E-65/2) ve Bay-Bulun I (E-42/1) yazıtlarında *ınal* unvanı geçmektedir (bk. Kormuşin, 1997, 287). Bu unvan *qan* "han" ile birlikte bu bölge yazıtlarında en fazla kullanılan

unvandır. Aynı unvan Talas yazıtlarından T-10'da da karşımıza çıkmaktadır (bk. Cumagulov, 1982, ss. 15-16).

Çin kroniklerinde geçen Kırgız hükümdar unvanının *ınal* olduğuna işaret eden bilgileri Doğu dillerinde yazılmış tarihi eserlerde de görüyoruz.

Reşidüddin'in *Camiü't-Tevarih*'inde şöyle bir ibare geçmektedir: ...başka isimleri olmasına rağmen, onların (Kırgızların –RA) hükümdarlarına inal (ایذال) denir… Onların bir başka ülkesinin ismi Yedi Urun idi, hükümdarlarının ismi ise Urus İnal idi (bk. Berezin, 1858, ss. 130-131).

Reşidüddin'den sonra benzer bilgileri Ebulgazi Bahadur Han'ın *Şecere-yi Türk*'ünde de buluyoruz: Ḳırġız éli töresini ınal dérler, Moġol <ḳaan> ve Tācīk pādşāh dégen dék. Ol vaḳıtda töreleri Urus Inal érdi. ...Çingiz ḫān Bura Tégenni élçi ḳılıp maŋa baḳınsun dép Ḳırġız éline yiberdi. Urus Inal élçisin yaḫşı sıylap özi kélmedi. Köp peşkeşler birlen yaḫşı kişiler ḳoşup yiberdi, baḳındı (bk. W. Schott, 1865, s. 460; Sablukov, 1854, s. 41).

Böylece Çin kroniklerinde geçen Kırgız hükümdar unvanının doğru transkipsiyonunun *ınal* olduğu anlaşılmaktadır. Rus sinoloğu Biçurin ilgili kelimenin transkripsiyon için ajo şeklini tercih etmiş, bu da bugünkü Kırgızcaya *aco* şeklinde kabul edilmiştir. Üstelik Kırgız sözlükçüleri "yaşça büyük akraba" anlamına gelen *aca* kelimesini *aco* ile karıştırmışlardır.

Sonuç olarak, Kırgız sözlüklerinde (a) Erken Ortaçağ Kırgız devleti hükümdarının unvanı; (b) devlet başkanı anlamlarında kullanılan *aco* kelimesinin gerçekte var olmayan, diğer bir tabirle hayalet bir kelime olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

Abdullayev, E., İsayev, D. (ed.) (1969). *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, Frunze: Mektep.

Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Baktıgulov, K. (1996). Kırgızı: etnogenetiçeskiye i etnokulturnıye protsesı v drevnosti i srevnevekovye s Tsentralnoy Azii, *Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşçonnoy 1000 letiyu eposa Manas, 22-24 Sent. 1994 g*., Bişkek: Kırgızstan.

Barthold, W. (1963). Kırgızi. İstoriçeskiy Oçerk, *Soçineniya*, II/1 Moskva:

Berezin, İ. (1858). *Sbornik Letopisey. İstoriya Mongolov. Soçineniye Raşid-ed-dina. Perevod s persidskogo. Vvdeniyie*. Sankt Petersburg.

Biçurin, N. (1851). *İstoriya o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena* 1/2, Sankt-Petersburg.

Butanayev, V., Hudyakov, Yu. (2000). *İstoriya Yeniseyskih Kırgızov*, Abakan.

Canuzakov, T. (ed.) (1999). *Kazak Tiliniŋ Sözdigi*, Kazakistan Bilimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü, Almatı: Daik Press.

Cumagulov, Ç. (1982). *Epigrafika Kirgizii* II, Frunze: İlim.

Karasayev, H. (1986). *Özdöştürülgön Sözdür*, Frunze: Kırgız Sovyet Entsiklopediyası.

Karlgren, B. (1940). Grammata Serica. Script and phonetics in Chinese and Sino-Japanese, *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*, 12/I.

Kasımbekov, T. (1998). *Sıngan Kılıç*, Bişkek: Kırgızstan.

Klyaştornıy, S. (1994). Drevnetyurkskiye plemennıye soyuzı i gosudarstva Velikoy Stepi, *Stepnıye İmperii Yevrazii* (Klyaştornıy S., Savinov, D.), Sanktpeterburg: Farn.

Kormuşin, İ. (1997). *Tyurskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i İssledovaniya*. Moskva: Nauka.

Krippes, K. A. (1998). *Kyrgyz – English Dictionary*, Maryland, Kensington: Dunwoody Press.

Kyuner, N. (1961). *Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*: Moskova: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.

Mukambayev, C. (1972). *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü*, Frunze: İlim.

Radloff, W. (1893). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Erster Band, Die Vocale*, Sankt Petersburg: İzdatelstvo Akademii Nauk.

Sablukov, G. (1854). *Rodoslovnaya Tyrukskogo Plemeni. Soçineniye Abul-Gazi*, Kazan.

Schott, W. (1865). Über die ächten Kirgisen, *Abhandlungen der König- lichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Aus dem Jahre. 1864*, Berlin.

Sıdıkbekov, T. (2004). *Kök Asaba*, Bişkek Biyiktik.

Suprunenko, G.P. (1970). İz drevnekırgızskoy onomastiki, *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 1970/3.

Tatarintsev, B. İ. (2000). *Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka* I, A-B, Novosibirsk: Nauka.

Yahontov, S. E. (1970). Drevneyşiye upominaniya nazvaniya kirgiz, *Sovyetskaya Etnografiya*, 1970/2.

Yudahin, K. (1965). *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva: Sovyetskaya Ensiklopediya.

Yudahin, K. (1988). *Kırgız Sözlüğü* (çev. A. Taymas), cilt 1 (A-J), Ankara: TDK Yayınları.

http://www.bbc.co.uk/kyrgyz/news/story/2005/09/050927_us_manas.shtml (BBC)

http://www.presskg.com/uch/09/1210_6.htm (Uçur (10.12.2009), s. 6)

http://www.azattyk.kg/content/article/1231857.html (Kocobekov, M. "Kırgız ulamıştarındagı Altay atalışının maanisi").

ORHON YAZITLARINDAKİ BULAK BOY İSMİ VE TÜRK TARİHİNDE YANSIMALARI

Ebülfez AMANOĞLU

Türk dili etimolojisinin çözülmemiş problemlerinden biri de adbilimin bir kolu olan kavim adlarıdır. Bu problemi yalnızca dilin kendi yapısı ile çözmenin yetersiz olduğu saptanmaktadır. Boy adlarının etimolojisi kapalı bir türden bilgi oluşturmaktadır ki burada eski insanın mitolojik düşüncesi önemli rol oynamıştır. Boy adlarının kökenini çözmek, kavmin tarihi, etnografik, psikolojik özelliklerini ve sosyokültürel dokusunu öğrenmek demektir. Belki de boy etimolojisinin henüz çözülmemiş olmasından Türk milletini oluşturan boyların ayrı ayrı tarihi yeterince araştırılamamıştır. Türk kavim adlarının etimolojisini çözmekle bu veya diğer boyun tarihte göstermiş olduğu birtakım davranış sapmalarını veya özelliklerini anlamak mümkündür (7. s. 48). Etnonimin kökeninin aydınlatılması halkın tarihinin araştırtılmasında büyük öneme sahiptir. Çünkü etnonimler kortebii şekilde oluşmamış, etnoslar arasındaki belirli ilişkileri ifade etmiştir. Bu bakımdan etnonimlerin etimolojisi hakkında Baskakov'un aşağıdakı görüşü bizce çok doğrudur: *"Этимология тюркских этнонимов – одна из сложнейших задач тюркологии. Она может быть решена только глубокими и всесторонними исследованиями, которые требуют некоторых предварительных изысканий, определяющих метод и очередность разработки сначала отдельных частных вопросов а затем и общих проблем тюркской этнонимии"* (8. s. 199). Türk boy isimlerinin kökeni Türkolojinin en zor sorunlarından biridir. Bu mesele Türk etnoniminin her şeyden önce bir kaç yöntemle önemli, özel ve genel meselelerinin aydınlatılmasını taleb eden geniş çaplı araştırmalar vasıtasıyla çözümlenebilir.

Eski Türk yazıtlarında kullanılmış boy isimleri renkli özelliklere sahiptir. Bu boyları ilk kez bilimsel açıdan ele alan XI. yüzyıl Türk bilgini Kaşgarlı Mahmut'tur.

Kaşgarlı Mahmut'un etnik bölgüsüne göre Türkler aslında 20 boydur. Her boyun da kendi kolları, yazarın tabiriyle oymakları vardır. Yazar bunlardan ancak temel boyları göze almış, onların yerleştikleri yeri tespit etmiş, oymakları ise çok olduklarından dolayı göstermemiştir. Coğrafi prensibe dayanarak yazar temel Türk boylarını divanda aşağıdaki şekilde tasnif etmiştir:

1. Beçenekler, Bizans-Rum ülkesine en yakın olan boydur.

2. Kıfçak, Oğuz, Yemek, Başkırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız. Kırkızlar Çin ülkesine yakındılar. Bu boyların hepsi Rum ülkesinden doğu tarafına uzanmaktadır.

3. Çigil, Tuhsi, Yağma, Iğrak, Çaruk, Çumul, Uyğur, Tangut, Kıtay. Kıtay ülkesi Çindir.

4. Tavğaç. Burası Maçindir (MK, I, 29).

"Divânü-lügati't Türk"ü karıştırarken dikkatimizi bir boy ismi çekti: Bulak. Aslında bulak boyuna daha Göktürk yazıtlarında bile rastlıyoruz. Bu onomastik birim sadece Şine Usu abidesinde iki kere kullanılmıştır. Şunu da belirtelim ki ilk dönemlerde bu yazıtı ilk tespit edip yayımlayan G. Ramstedt ve sonralar H. N. Orkun söz konusu kelimeyi Buluk şeklinde okumuşlardır. Birinci örnek aynen böyledir: *Örün begig Kara bulukığ Anı olurmış* (Ş-U, D 10). - Asil beyleri, avam bulukı (?) Anıda oturmuş (9. ETY, 172). II örnek: *bir yegirminç ay yegirminç öndin Sokak yolı anda Çigil tutuk....*(Ş-U, c. 11).- On birinci ayın yirmisinde Kara Buluk şarkında Sokak yolunda, orada Çigil tutuk.... (ETY, 178). Sergey Malov da cümleleri farklı şekilde okusa da söz konusu kelimeyi aynen Buluk şeklinde vermiştir (10. s. 90). Son dönem araştırmaları Buluk şeklinde yazılmış sözcüğün Bulak şeklinde olduğunu tespit etmiştir (11. s. 55). H. Orkun ikinci cümledeki Kara Bulak ifadesini yer ismi olarak belirtse de, bu aslında etnotoponimdir. İkinci cümledeki Bulak sözcüğünü o boy ismi olarak kabul etme eğiliminde olmuştur. Burada Bulak boyunun bir kısmı kara sıfatı ile ifade edilmişdir. Belli olduğu üzere

Türkçede boy isminden önce kara sıfatının kullanılması yaygın bir dil olayıdır. Mesela, Kara Kıtay, Kara Türgeş, Kara Kırgız, Kara Nogay, Kara Tatar vs. Göktürk yazıtlarından sonra bu boy ismine diğer kaynaklarda da rastlamaktayız. Böyle ki X. yüzyıla ait (982) Farsça yazılmış "Hüdudül-alem minel maşrik ilel mağrib" isimli coğrafya konulu eserde Orta Asya'daki Türk alemine ait şehirlerin adları ve onlara dair kısa, fakat faydalı bilgiler verilir. Burada yağmalardan bahsedilirken yazılmıştır: "Yağmaların pek çok oymakları da vardır. Onların 1800 oymakları olduğu söylenir. Gerek asiller, gerek halk kitlesi hükümdarlarına yükünürler. Bulaklar yağmalardan olup Toğuz Guzzlar ile karışık bir halde yaşarlar. Onların köyleri azdır" (12. s. 72). Bunun dışında Mesudi, Bulak Türklerinden bahseder (13. s. 18). Merzevi'ye göre Karlukların dokuz boyundan birini Bulaklar teşkil eder (14. s. 19). XI. yy. abidesi "Divânü-lügati't Türk" te Kaşgarlı Mahmut Bulak boyu hakkında şunları yazıyor: "Türklerden bir cinstir. Kıpçaklar tarafından esir edilmişler, sonra kurtulmuşlardır (MK, I, 317). Kaşgarlı Mahmud aynı zamanda Elke Bulaklardan da bahsetmeyi unutmamıştır: "Bulak Türklerden bir oymak. Bunları Kıpçaklar tutsak etmişlerdi. Sonra yüce Tanrı bunları kurtardı" (MK, I, 379). Bu boya daha sonra Elke Bulak adı verildiğini de belirten yazar *Bulak at* bileşik kelimesinden de bahsetmiştir (MK, I, 116). İbn Fadlan seyahatnamesinde de Akhunların bakiyesi olan dokuz karluk boyundan birinin bulaklar olduğu belirtilmektedir (15. s. 100). F. Raşideddin Bulak boyunu Bulğaçin şeklinde belirterek Bulğaçin ve Keremuçin boylarını moğol devrindeki Türk kabileleri olarak gösteriyor (16. s. 153). Ebulgazi Bahadırhan bu boylar hakkında şöyle yazıyor: "Bulağaçin, Keremüçin bu iki soy kardeştir. Bunların yurduna Kırgızlar yakındır.... Hepsi avcıdır. Samur, sincap ve kunduz, suda balık, kırda keyik, canlı her ne görürlerse avlarlar" (17. s. 43). Vladimirtsov da bu konuda şöyle yazıyor: "...Avcı kabileler her türlü yabani hayvan avlamakla beraber başlıca avladıkları hayvanlar samur ve sincap idi. Bulağaçin, yani samurcu, samur avcıları ve Keremuçin, yani sincapçı, sincap avcıları adını taşıyan birçok kabilelerin bulunduğu malumdur" (18. s. 59).

Bu numunelerde Bulağaçin kelimesi görüldüğü gibi sincapçı anlamındadır. Şunu da belirtelim ki, "Hududul-alem" de tesadüf ettiğimiz Bulakiyan (Bulak boyunun bir çeşit ismi) da aynı anlamdadır diye düşünüyoruz.

Müşahideler gösteriyor ki Bulak örneğinde olduğu gibi Türkolojide boy adlarının birçoğu hayvan adından oluşmuştur. Hayvanlar hem mitolojik yönüyle, hem de insanların ihtiyaçlarını karşıladığı için Türk adbiliminde unutulmamıştır. Böyle ki Türkoğlu etini yediği, kürkünü sarındığı hayvanların adını dahi kendine ve toplumuna, hatta devletine ad olarak almıştır. Bu kavimlerin başlıcaları şunlardır: Ti, Ting-ling, Tiele, Töles, Teleüt, Telengit, Kil, Kiş, Kemek, Heftalit, As, Usun... Bu ve sair Türk kavim ve boyları MÖ 3. asrın sonundan itibaren MS 10. asra kadar Çin, Büyük Asya, Türkistan, Hindistan hatta Avrupa tarihinde mühim rol oynamışlardır (19. ss. 172-173).

Çin kaynaklarına göre bu bölgenin en eski kavimlerinden biri Ting-linglerdir. İlk kez Gyula Nemeth Çin kaynaklarında rastladığımız Ting-ling Türk kavim isminin Türkçedeki Tiyinlig kelimesiyle aynı olduğunu ve bu sözcüğün sincap kürklü anlamına geldiğini tespit etmiştir (20. s. 53). Segledi Ting-linglerin tarihinin MÖ 3. yüzyıla kadar izlenebildiğini, MS 4. asrın sonundan itibaren Ting-ling adının kaybolduğunu, yerini Ti-li, daha sonra Tie-lö adını aldığını belirtir (21. s. 20, 25, 57). Segledy'e göre Ting-lingler, Hiungnular döneminde Çin kaynaklarında geçen ve onların kuzeyinde yaşayan büyük güney-batı Sibirya kavimler birliğinin adıdır. Batıdaki kavimleri İrtış ırmağı çevresinde yaşadı. MS 4. asırdaki hareketlenmeler esnasında Ting-linglerin batı kanadı Güney Kazakistan'a, orta kanadı Altay ve Tanrı dağları etrafına, doğu kanadı ise Çin sınırına göç etti. Son araştırmalara göre Ting-ling adı sonraki Tielö adının ilk şeklidir (22. Segledi, s. 24, 160). Segledy, Ting-linglerin batı gurubunu teşkil eden Ogur Türklerine Çinlilerin daha sonra Tielö dediğini yazar. MS 600 yıllarındaki Çin kavim kütüklerine göre Tielölerin batı gurubu Doğu Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz eyaletlerinin doğusunda, orta grubu Sogdiana'nın kuzeyinde, yani Sırderya yakınlarında, doğu grubu ise

Orhundaki Göktürklerin kuzeyinde, Altaylardan Baykal gölüne uzanan sahada ve Mancurya'da yaşıyordu. Batılı ünlü bilgin, Doğu Tielöler içerisinde en önemli rolü Dokuz Oğuz ve Uygurların oynadığını kaydeder. Böylece doğu kolu Oğuz, batı kolu Ogur idi (23. Czegledy. s. 154). Segledy Ting-ling kavimlerine Kao-çö (yüksek arabalılar) adının verildiğini de ifade eder. Başka bir kaynağın belirttiğine göre Ting-linglerin batı kolu Segledinin de gösterdiği gibi, Ogurlar olarak adlandırılıyordu. Ogurlar daha sonra karışık anlamına gelen bulgar adıyla anılmaya başladılar. Geldikleri sahada da üç ayrı kütle halinde yaşamaya devam ettiler: Kafkasların kuzeyinde Azak denizinin doğusunda On Ogurlar, Don Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, batıda Dnyeper'e doğru Dokuz Ogurlar. Otuz Ogur ve On Ogur gurupları Büyük Bulgarya adı verilen devleti kurdular (24. s. 189).

Çağdaş dönemde Türk Dünyasının engin coğrafyasında Akbulak, Kara Bulak, Kırk Bulak, Sarıbulak, Gürbulak vs. yer isimlerine sık sık rastlıyoruz. Bu tür yer isimlerinin coğrafyası çok yaygındır. Ona Kafkaslarda, Anadolu'da, İran'da, Volgaboyu ve Orta Asya ve başka bölgelerde rastlıyoruz. Kimi araştırmacılar bu onomastik birimin sadece pınar, çeşme anlamını ifade ettiğini belirtmekteler. Ama müşahideler gösteriyor ki, çağdaş Türk toponimi sistemindeki Bulak unsuru her zaman bu anlamı taşımıyor. Bu toponimlerin terkibinde rastladığımız Bulak dil biriminin bir kısmı kanımızca eski Türkçe ve Kaşgarlı Mahmut'daki Bulak boy isminin bir kalıntısı olarak ele alınmalıdır. Şunu da belirtelim ki Ferdinand D. Lessingin "Moğolca-Türkçe sözlük" isimli iki ciltlik kitabında Bulak sözcüğünün Moğolcada samur, sincap, zerdeva anlamında kullandığını belirtmesi bu konunun çözülmesine yardımcı olabilir diye düşünmekteyiz (25. s. 213). Böylece Nihat Çetinkayanın (26. s. 205) ve Yusuf Gedikli'nin araştırmalarından yola çıkarak birtakım Türk kavimlerinin çok eski dönemlerde Bulak adlandıklarını, aynı zamanda kürkçülük mesleği ile uğraştığından dolayı bu ismi aldıklarını varsayabiliriz.

Kaynakça

Amanoğlu, E. (1992). Mahmud Kaşgarlı ve Türk dilleri. *Varlık dergisi*, 2.

Baskakov, N. A**.** (1980). *Modeli Tyurkskix Etnonimov i ix Tipologiçeskaya Klassifikasiya*. Toponimika Vostoka, M.

Bayat, F. (2005). *Türk Boy Adları Etimolojisi*. Ankara: 3 Ok Yayıncılık.

Caferoğlu, A. (1999). *Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmud*. Ankara: MEB Yayınları.

Caferoğlu, A. (2003). *Türk Dili Tarihi*: *Cilt II*. Enderun Kitabevi.

Czegledy, K. (1999). *Turan kavimlerinin göçü*, İstanbul: Turan Kültür Vakfı yay.

Çetinkaya, N. (1996). *Iğdır Tarihi*. İstanbul.

Divânü-lügati't Türk, (1915-1917). Cilt I.-III. İstanbul.

Gedikli, Y. (2007). Kürk Hayvanlarının Adlarıyla Anılan Türk Etnonimlerinin Etimolojileri. Bakü: *I. Türkoloji Kurultayın 80 Yıllığına İthaf Edilmiş İlmi Konferansın Bildirileri*.

Kafesoğlu, İ. (1991). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi yay.

Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, I. c. Ankara: T.D.K. yay.

Malov, S.Y. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kırgizii M.-L.,*.

Nemeth, G. (1982). *Attila ve Hunları*. (tercüme: Şerif Baştav), Ankara: A.Ü.D.T.C.F. yayınları.

Orkun, H. N. (1999). *Eski Türk Yazıtları*, I c. Ankara: T.T.K. yay.

Sumer F. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik,* Ankara:, T.T.K. yay.

Şeşen, R. (1998). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: T.K.A.E. yay.

Şeşen, R. (1985). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul.

Şeşen, R. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*.

Taşağıl, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, (M. Ö. III. yy, M.S. X. asır.) Ankara: T.T.K. yay..

Ülkütaşır, M. (1970). *İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmud*. Ankara.

Vladimirtsov, B.Y. (1995). *Moğolların İctimai Teşkilatı*, çeviren A. İnan, Ankara: T.T.K. yay.

Yüksel, Z. (2003). *Şecereyi-Türke Göre Moğol Boyları*, Kebikec: İstanbul.

Kısaltmalar

MK: *Kâşgarlı Mahmud Divanü-Lûgat-it-Türk*. (Çev. Besim Atalay). 2003. Ankara: TDK Yay.

Ş.-U.-Şine-Usu Yazıtı (754-759 Yılları)

ORHON YAZITLARI'NIN ÇAĞDAŞ UYGURCA ÇEVİRİSİ VE ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDEKİ İLGİLİ ÇALIŞMALARIN GENEL BİR DEĞERLENDİRİLMESİ

Aierken AREZI

Çin'de Orhon Yazıtlarıyla ilgili ilk Çince kayıt Yuan Sülâlesi döneminde (XII. yüzyıl) yaşayan Ye Lüzhu (耶律铸) tarafından kaleme alınan (双溪醉隐集) *Shuang-xi-zui-yin-ji* adlı kitapta geçmektedir. Yazar, söz konusu kitabının II. cildindeki (取和林) *Qu He-lin* mevzulu şiiri için yazdığı açıklamada şöyle demektedir (Lin Gan, 1981):

Helin şehri Bilge Kağan'ın memleketidir. Şehrin 30 km kuzeybatısında Bilge Kağan kalesinin izleri bulunmakta, şehrin 30 km kuzeydoğusunda Tang Minghuang tarafından yazdırılan Kül Tigin yazıtı bulunmaktadır. T*angshu*'nun *Türkler* cildine göre, Kül Tigin, Kutluk Kağan'ın oğlu ve Bilge Kağan'ın küçük kardeşidir. Kül onun adı, kağanın oğluna Tigin denir. Yazıtın başlığı ile metinde geçen 特勤 işte bu kelimedir. 特勤 kelimesi eski ve yeni *Tashu*'larda yanlış olarak 衡勒 diye yazılmıştır. Bu kelime yazıttaki şekliyle düzeltilmelidir.

Çin'de Orhon Yazıtlarıyla ilgili ilk ayrıntılı tanıtma yazısı 1911 yılında kaleme alnmıştır. Qing sülâlesinin Xuangtong yıllarında (1910) Qing Hükümeti'nin Kulun'a (Ulanbatır) gönderilen valisi Sanduo (三多) bir iş gezisinde Kül Tigin Yazıtını görmüş ve 200 adet estampaj yaptırıp arkadaşlarına hediye etmiştir. Sanduo döndükten sonra (1911) *Kül Tigin Yazıtına Giriş* başlığıyla bir tanıtma yazısı yazmış ve dönemindeki *Edebiyat Sanat Dergisi*'nin 8. sayısında yayımlamıştır. Söz konusu yazıda Sanduo şunları kaydetmektedir:

Bu yazıt Ye Lüzhu'dan beri çok az bilinmektedir. Gerçi Rus bilim adamları Orhon Yazıtları keşfedilip yayımlandıktan sonra Çinli ve yabancı birçok bilim adamı tarafından incelenmişse de yazıtın öbür taraflarındaki Türk Yazısı bugün kullanılmamaktadır.

Tanıtma yazısından anlaşılacağı üzere, Sanduo 阙特勤 (Kül Tigin)in anlamını yanlış yorumlamıştır. O 阙/que/ karekterini 贰/er/ diye okumuş ve 阙特勤 (Kül Tigin)ni 贰特勤 /Er-te-qin/ (ikinci Tigin) diye yorumlamıştır. Aynı zamanda 特勤 /te-qin/ (Tigin) kelimesini 特勒 /te-le/ diye okuyup, Çince Tarihnamelerde geçen Tie-le, yani Tölislere bağlamak istemiştir (Lin Gan, 1987).

Onu izleyen yıllarda Huang Zhongqing (1929, 1930, 1933), Le Jiazao (1934) gibi tarihçi bilginler Orhon Yazıtlarıyla ilgili döneme kadarki Çince kayıt ve yayımlarından yararlanarak Kül Tigin, Bilge Kağan ve Moyunçur yazıtlarını tarih açısından incelemiş ve özellikle San Duo'nun tanıtma yazısındaki yanlış yorumları düzeltmişlerdir.

Görüldüğü üzere, Çin'de Orhon Yazıtlarıyla ilgili 1934 yılına kadarki çalışmaların hiç birinde yazıtların Türkçe kısmı ve içeriği üzerine bir şey söylenmemiştir. Yazıtların Türkçe kısmını çeviren ve yorumlayan ilk kişi tarihçi ve aynı zamanda Moğolist olan büyük bilgin Han Rulın'dir. Ancak o doğrudan Türkçe metinlerden çeviri yapmamıştır. Han Rulin, yazıtların H. H. Schaeder ve E. Denison Roos tarafından yapılan Almanca ve İngilizce çevirilerine dayanarak

kendi çalışmalarını yürütmüştür. Han Rulin'in konuyla ilgili çalışmalarını şöyle sıralayabiliriz:

Han Rulin (1935), Kül Tigin Yazıtını Okuma Notları, bkz. 1935 年 11 月 (国立北平研究院院务汇报) 第 6 卷第 6 期；1982 年经作者复校转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，512-530 页，北京：中华书局.

Han Rulin (1936), Bilge Kağan Yazıtını Okuma Notları, bkz. 1936 年 11 月 (禹贡) 半月刊第 6 卷第 6 期；1982 年经作者复校转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，531-541 页，北京：中华书局.

Han Rulin (1940). Türk Unvanları Üzerine İncelemeler, bkz. 1940 年 9 月华西协和大学 (中国文化研究所集刊) 第 1 卷第 1 号；1982 年经作者复校转载于林榦编《突厥与回纥历史论文选集》上册，234-256 页，北京：中华书局.

Thomsen (1935). Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Kül Tigin Yazıtı, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, bkz. 1935 年 8 月 (国立北平研究院院务汇报) 第 6 卷第 6 期；1982 年经译者复校转载于林榦编《突厥与回纥历史论文选集》上册，479-487 页，北京：中华书局.

Thomsen (1936). Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Bilge Kağan Yazıtı, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, bkz. 1936 年 11 月《禹贡》半月刊第 6 卷第 6 期；1982 年经译者复校转载于林榦编《突厥与回纥历史论文选集》上册，487-497 页，北京：中华书局.

Thomsen (1936). Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk Yazıtlarında Geçen Terim ve Özel Adlar Listesi, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, bkz. 1936 年 12 月 (禹贡) 半月刊第 6 卷第 7 期；1982 年经译者复校转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，505-510 页，北京：中华书局.

Thomsen (1936). Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Tunyukuk Yazıtı, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, bkz. 1936 年 12 月 (禹贡) 半月刊第 6 卷第 7 期；1982 年转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，498-504 页，北京：中华书局

Thomsen (1937). Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Giriş, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, bkz. 1937 年 4 月 (禹贡) 半月刊第 7 卷第 1、2、3 合期；1982 年经译者复校转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，465-478 页，北京：中华书局.

1930'lu yıllarda Orhon Yazıtlarının incelenmesine büyük katkıda bulunan diğer bir alim, ünlü tarihçisi Cen Zhongmian olmuştur. Ağırlıklı olarak eski Türk tarihi üzerinde çalışan Cen Zhongmian 1937 yılında kaleme aldığı *Eski Türkçe Kül Tigin yazıtı* başlıklı makalesinde, yazıtlardaki tarihî olaylar, kavim adları ve yer adlarını ilgili Çince tarih kitaplarındaki kayıtlarla karşılaştırarak çok ayrıntılı bir şekilde yorumlamıştır. Aynı zamanda o, Han Rulin'in çevirilerini tekrar ele alarak, çevirideki yanlışları düzeltmiştir. Ceng Zongmian'in ilgili incelemeleri sonra onun eski Türk tarihi konusunu işleyen iki ciltlik önemli eseri 突厥集史 (*Türk Tarihinden Toplamalar*, 1958)'da ek olarak verilmiştir. Burada özellikle şunu belirtmek gerekir, Ceng Zhongmian Türklerin eski Çin kültürüne yaptığı etkiler üzerinde de önemli incelemeler yapmıştır.

Bu konuda onun 隋唐史 (*Sui ve Tang Sülâlesi Tarihi*), 两周文史论从 (*İki Zhou Tarihi Üzerine İncelemeler*) ve (楚辞) 中的古突厥语 *Chu Şiirleri'nde Geçen Türkçe Kelimeler* gibi çalışmalarına bakılabilir.

Çin'de Orhon Yazıtlarıyla ilgili asıl metin yayınları 1976 senesinden sonra başlamıştır. 1976 yılında merkez yönetiminde görevli bulunan Seypidin Ezizî'nin emri üzerine Merkezî Milletler Üniversitesi'nde Eski Türkçe Konusunda uzmanları yetiştirmek amacıyla *Eski Türkçe Sınıfı* açılmıştır ve ünlü Türkolog Geng Shimin bu sınıfın sorumlu öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Geng Shimin bu sınıf için 7 ciltten oluşan ders kitabı hazırlamıştır. Bunun ilk iki cildi Orhon Yenisey Yazıtlarına ayrılmış olup, kitapta Eski Türk Yazıtlarının bulunuşu, okunuşu ve batı ülkelerindeki inceleme tarihi ayrıntılı tanıtıldıktan sonra, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Köliçur, Ongin, Moyunçur, Terhin, Tes ve Suci yazıtlarının Türk Runik yazısındaki metni, çeviriyazımı, Çince çevirisi ve açıklamalı notları verilmiştir. Kitabın sonuna Orhon Türkçesi Grameri ana hatlarıyla ilave edilmiştir. Bu kitap Merkezî Milletler Üniversitesi Yayınevi tarafından 2005 senesinde *Eski Türkçe Yazıtlar Üzerine İncelemeler* adıyla yayımlanmıştır. Geng Shimin'in bu konudaki diğer çalışmaları şunlardır:

Geng Shimin (1982). Qädimki Türk Yeziqi Bilän Pütülgän Muhim Mänggü Taşlar vä Ularning Oquluşi, Tätqiq Qilinişi, *Türkiy Tillar Tätqiqati*, Millätlär Näşriyati, 1982-Yilliq 1-san, pp. 169-180.

--- (1982). Xinjiangdiki Qädimki Til-yeziqlarnig Bilinişi Vä Tätqiq Qilinişi, *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*，1982-yilliq 2-sani.

--- (1980). Eski Türkçe Önemli Yazıtlar; Çözümü ve Üzerinde Yapılan Araştırmalar, (图书评价) 1980 年第 4 期, pp. 32-39.

--- (1980). Eski Türkçe Yazıtlar Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, bknz. 1980 年 7 月出版的 (考古学参考资料) 第 3、4 合期；1987 年转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集)上册，566-581 页，北京：中华书局.

--- (1984). Eski Türk Yazısı, bknz.中国民族古文字研究编 (中国民族古文字研究) 北京：中国社会科学出版社, pp. 87-96.

--- (1988). Eski Türk Yazıtlarının Çince Çevirisi, bknz. 林幹著 (突厥史) 呼和浩特：内蒙古人民出版社.

--- (2002). Eski Türkçe Bazı Sözcükler Üzerine İncelemeler, (民族语文) 2002 年第 4 期, p. 58-60.

--- (2004). Eski Türkçe Yazıtların Bulunuşu ve Çözümlenmesi; Yazıtların Thomsen Tarafından Çözümlenmesinin 110. Yıldönümü Anısına, (西北民族研究) 2004 年第 3 期, p. 5-13.

--- (2005). Eski Türkçe Yazıtların Bulunuşu, Çözümlenmesi ve Araştırılması, (西北民族研究) 2005 年第 1 期, p. 5-17.

--- (2006). Danimarkalı Bilgin Thomsen ve Eski Türk Yazısının Çözümü, (民族语文) 2006 年第 6 期, pp. 58-62.

Thomsen, V (2009). *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü; İlk Bildiri*, Fransızcadan Çinceye Çeviren: Geng Shimin, (黑龙江民族丛刊) 2009 年第 2 期，pp. 91-96.

Beklendiği gibi üniversitemizde 1976 yılında açılan Eski Türkçe Sınıfından mezun olan Tursun Ayup, Israpil Yüsüp, Abduqeyun Hoca, Yasin Ashuri, Muhemmetrehim Sayit gibi bilim adamları da Orhon Yazıtlarıyla ilgili Uygurca çalışmalar yayımladılar. Burada şunu özellikle belirtmek gerekir, 2009 senesinden önce üniversitelerimizde ders kitaplarında yer alan yazıtların çevirileri onlara aittir. Onlar kendi yayımlarını yazıtların Çince, Türkçe ve Rusça ilgili yayınlardan yararlanarak hazırlamıştır.

Çin'de Orhon Türkçesinin dil yapısıyla ilgili en önemli çalışma Abdureshit Yaqup ile Geng Shimin'e aittir. Esas olarak Abdureshit Yaqup tarafından Çince olarak kaleme alınan (鄂尔浑—叶尼塞碑铭语言研究) (*Orhon Yenisey Yazıtlarının Dili Üzerine İnceleme*) adlı eser 1999 yılında Ürümçi'de yayımlanmış olup, eserde Orhon Türkçesinin yapısı ses bilgisi, biçim bilgisi, sözvarlığı ve söz dizimi son derece ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Eserin hazırlanmasında 1999 yılına kadarki konuyla ilgili önemli yabancı ve Çince kaynaklar gözönünde bulundurulmuştur. Abdureshit Yaqup'un yazıtlarla ilgili diğer çalışmaları şunlardır:

Abdureshit Yaqup (1992). Orhun-Yenisäy Yadikarliqliri Tilining Fonetikiliq Sistemisi, *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*, 1992-yilliq 3-san, pp. 107-113.

--- (1993). Orhun-Yenisäy Yadikarliqliri Tilining Leksikiliq Qurulmisi, *Til vä Tärjimä*, 1993-yilliq 3-san, pp. 3-11.

--- (1991). Eski Türkçe Ongin Yazıtının Açıklamalı Çevirisi, (新疆地方志) 1991 年第 2 期.

--- (1993). Orhon Yenisey Yazıtları Dilinde İsmin Hal Durum Ekleri, (新疆大学学报) 1993 年第 1 期, pp. 105-108.

--- (1994). Orhon Yenisey Yazıtları Dilinde Sözdizimsel Yapılar, 载李祥瑞、牛汝极主编《阿尔泰学论丛》第 1 集，乌鲁木齐：新疆大学出版社，pp. 260-275.

--- (1999). Orhon Yenisey Yazıtları Üzerine Dilbilimsel İnceleme; Araştırma Tarihini Dönemlendirme Denemesi, (新疆大学学报) (哲学社会科学版)，1999 年 9 月第 27 卷第 3 期, pp. 104-107.

Çin'de Eski Türk Tarihi çok önem verilen konulardan biridir. Yazıtlar bulunduktan sonra birçok bilim adamı yazıtlara dayanarak ve yazıtlarda geçen tarihle ilgili kayıtları Çince Tarihnamelerdeki kayıtlarla karşılaştırarak Eski Türk tarihiyle ilgili çeşitli konuları incelemiştir. Burada bu konuda yayımlanan üç kitabı tanıtmakla yetineceğiz. Bunlardan ilki Rui Chuanming tarafından kaleme alınan *Eski Türk Yazıtları Üzerine İncelemeler*'dir. Bu eser Eski Türk Yazıtlarını toplu olarak tarih açısından değerlendiren ilk eserdir. İkincisi de Cai Hongsheng tarafından kaleme alınan T*ang Sülalesi Dönemindeki Dokuz Ğuzlar ve Türk Kültürü* adlı çalışmadır. Kitap Orhon yazıtlarından en iyi şekilde istifade edilerek ortaya konmuş bir çalışmadır. Özellikle Türk kültürünü yazıtlardaki kayıtlardan ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiştir. Üçüncüsü ise Lin Gan tarafından derlenip, 1987 yılında Pekin'de yayımlanan 1919 yılından 1981 yılına kadarki Türk ve Eski Uygur tarihiyle ilgili yazılan önemli makalelerin hemen hemen hepsini

içeren külliyattır.

Cai Hongsheng (2008). Tang Dävridiki Toqquz Ğuzlar vä Türk Mädäniyiti, Çinceden Uygurcaya çeviren: Qurban Turan, XIV+457 s. Qäşqär Uyghur Näşriyati, Qäşqär 2009.

--- / 蔡鸿生 (1998). (唐代九姓胡与突厥文化) / Tang-dai Jiu-xing-hu yu Tu-jue Wen-hua / Tang Sülalesi Dönemindeki Dokuz Ğuzlar ve Türk Kültürü, 北京：中华书局.

Lin Gan / 林幹编 (1987). (突厥与回纥历史论文选集) / Tu-jue yu Hui-he Li-shi Lun-wen Xuan-ji / Türk ve Uygur Tarihiyle İlgili Seçme Makaleler Külliyatı, 上下册 / I-II Cilt，XI+1030 页，北京：中华书局.

Rui Chuanming / 芮传明 (1998). (古突厥碑铭研究) / Gu-tu-jue Bei-ming Yan-jiu / Eski Türk Yazıtları Üzerine İncelemeler, IX+314 页，上海：上海古籍出版社.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde Orhon Yazıtlarıyla İlgili Yapılan Çalışmaların Toplu Bir Kaynakçası

Abduqeyum Hoca, Tursun Ayup, Israpil Yüsüp (1983). *Qädimki Uyghur Yazma Yadikarliqliridin Tallanma,* s. 31-122, Xinjiang Hälq Näşriyatı, Ürümçi: 1983.

Bernştam, A. N. / 伯恩什达姆著，杨讷译 (1997). (6至8世纪鄂尔浑叶尼塞突厥社会经济制度（东突厥汗国与黠戛斯）)/ *6 zhi 8 Shi-ji E-er-hun Ye-ni-sai Tu-jue She-hui Jin-ji Yan-jiu; Dong-tu-jue yu Xia-jia-si / VI ve VIII Yüzyıllarda Orhon ve Yenisey Türklerinde Sosyal ve Ekonomik Sistem; Doğu Türk Hakanlığı ve Eski Kırgızlar,* Rusçadan Çinceye çeviren: Li Ne，VII+289 页，乌鲁木齐：新疆人民出版社

Cai Hongsheng (2008). *Tang Dävridiki Toqquz Ğuzlar vä Türk Mädäniyiti*, Çinceden Uygurcaya çeviren: Qurban Turan, XIV+457 s. Qäşqär Uyghur Näşriyati, Qäşqär: 2009.

--- / 蔡鸿生 (1998). (唐代九姓胡与突厥文化) / *Tang-dai Jiu-xing-hu yu Tu-jue Wen-hua / Tang Sülalesi Dönemindeki Dokuz Ğuzlar ve Türk Kültürü,* 北京：中华书局.

Geng Shimin / 耿世民 (2005). (古代突厥文碑铭研究) / *Gu-dai Tu-jue-wen Bei-ming Yan-jiu / Eski Türkçe Yazıtlar Üzerine İnceleme*, XIII+334 页，北京：中央民族大学出版社.

Geng Shimin, Abdureshit Yaqup / 耿世民、阿不都热西提·亚库甫 (1999).(鄂尔浑—叶尼塞碑铭语言研究) / *E-er-hun Ye-ni-sai Bei-ming Yu-yan Yan-jiu / Orhon Yenisey Yazıtlarının Dili Üzerine İnceleme*, VIII+218 页，乌鲁木齐：新疆大学出版社.

Giraud, René / 勒内·吉罗著，耿升译 (1984). (东突厥汗国碑铭考释—骨咄禄、默啜和毗伽可汗执政年间（680—734）) / *Dong-tu-jue Han-guo Bei-ming Kao-shi; Gu-duo-lu, Mo-chuai yu Pi-jia Ke-han Zhi-zheng Nian-jian (680-734) / Gök Türk İmparotorluğu; İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, Fransızcadan Çinceye çeviren: Geng Sheng，VI+321 页，乌鲁木齐：新疆社会科学院历史研究所.

Klyaştornıy, S. G. (2000). *Qädimki Türk Runik Yeziqidiki Abidilär; Ottura Asiya İptidaî Yazma Yadikarliqliri*, Çinceden Uygurcaya çeviren: Abdubäsir Şükürî, X+380 s. Xinjiang Hälq Näşriyati, Ürümçi: 2000.

--- / 克利亚什托尔内著, 李佩娟译 (1991). (古代突厥鲁尼文碑铭—中亚细亚史原始文献) / *Gu-dai Tu-jue Lu-ni-wen Bei-ming; Zhong-ya-xi-ya-shi Yuan-shi-Wen-xian / Eski Türkçe Yazıtlar; Orta Asya Tarihinin İlk Kaynakları*, Rusçadan Çinceye çeviren: Li Peijuan，XIV+355 页，哈尔滨：黑龙江教育出版社.

Lin Gan / 林幹编 (1987). (突厥与回纥历史论文选集) / *Tu-jue yu Hui-he Li-shi Lun-wen Xuan-ji / Türk ve Uygur Tarihiyle İlgili Seçme Makaleler Külliyatı*, 上下册 / I-II Cilt，XI+1030 页，北京：中华书局.

Nasilov, V. M. (2005). *Orhon Yenisäy Vadiliridin Tepilghan Yadikarliqlarning Tili*, Rusçadan Uygurcaya çevirenler: Uyghur Sayranî, Sabit Rozi, s. 1-142, Xinjiang Hälq Näşriyati, Ürümçi: 2005.

Rui Chuanming / 芮传明 (1998). (古突厥碑铭研究) / *Gu-tu-jue Bei-ming Yan-jiu / Eski Türk Yazıtları Üzerine İncelemeler*, IX+314 页，上海：上海古籍出版社.

Talat Tekin (2009). *Orhon Abidiliri*, Türkçeden Uygurcaya çevirenler: Erkin Ariz, Abdubesir Şüküri, XVII+196+X s. Milletler Näşriyati, Beijing: 2009.

Abdusalam Şükür / 阿布都沙拉木·旭库尔 (2009). 古代突厥文碑铭文学研究—以(暾欲谷碑)、(阙特勤碑) 和 (毗伽可汗碑) 为例 / Gu-dai Tu-jue-wen Bei-ming Wen-xue Yan-jiu —Yi *Tun-yu-gu-bei, Que-te-qin-bei* he *Pi-ga-ke-han-bei* Wei-li / *Eski Türk Yazıtlarının Edebiyat Açısından İncelenmesi; Tunyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları Temelinde*, 中央民族大学博士学位论文 / Merkezî Milliyetler Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009, 175 p.

Hong Yongming / 洪勇明 (2009). 回纥汗国古突厥文碑铭语言和历史研究 / Hui-he Han-guo Gu-tu-jue-wen Bei-ming Yu-yan he Li-shi Yan-jiu / *Ötüken Uygurlarından Kalma Eski Türk Yazıtlarının Dil ve Tarih İncelemeleri*, 中央民族大学博士学位论文 / Merkezî Milliyetler Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009, 166 p.

3. Makaleler

Abdunäzär Abla (1997). Qädimki Zaman Uyghur Tilidiki Süpätdaşlar vä Ularning Jümlidiki Roli Toghrisida Izdiniş, *Til vä Tärjimä,* 1997-yilliq 6-san, p.41.

Abduqeyum Hoja, Tursun Ayup (1981). Qädimki Uyghur Yazma Yadikarliqliridin *Tunyuquq Mänggu Teşi*ni Qisqiçä Tonuşturuş, *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*, 1981-yilliq 3-sani, p.46.

--- (1981). Tunyuquq Mänggü Teşining Tekisti vä Tärjimisi, *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*, 1981-yilliq 3-sani, p. 51.

Abduqeyyum Hoja (1987). Qädimki Türk (Orhun) Yeziqining Kelip Çiqişigha Munasivätlik Bälgilär, *Xinjiang Mädäniyät Yadikarliqliri Jornili,* 1987-yilliq 1-san.

--- (1992). Uyghurlarning Tarihta Işlätkän Teziqliri vä Uyghur Yazma Yadikarliqlirining Tepiliş, Tätqiq Qiliniş Ähvali, *Xinjiang Mädäniyät Yadikarliqliri Jurnili,* 1992-yilliq 2-san.

--- (1993). Uyghur Yazma Yadikarliqlirining Tepilişi vä Tätqiq Qilinişi, *Xinjiang Ijtima'iy Pänlär munbiri,* 1993-yilliq 3-san.

Abdureshit Yaqup (1992). Orhun-Yenisäy Yadikarliqliri Tilining Fonetikiliq Sistemisi, *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*, 1992-yilliq 3-san, pp. 107-113.

--- (1993). Orhun-Yenisäy Yadikarliqliri Tilining Leksikiliq Qurulmisi, *Til vä Tärjimä,* 1993-yilliq 3-san, p. 3-11.

--- / 阿不都热西提·亚库甫 (1991). 鄂尔浑文《翁金碑》译释 / E-er-hun-wen *Weng-jin-bei* Yi-shi / Eski Türkçe Ongin Yazıtının Açıklamalı Çevirisi,《新疆地方志》1991 年第 2 期.

--- / 阿不都热西提·亚库甫 (1993). 鄂尔浑—叶尼塞碑铭语言名词的格位系统 / E-er-hun—Ye-ni-sai Bei-ming Yu-yan Ming-ci de Ge-wei Xi-tong / Orhon Yenisey Yazıtları Dilinde İsmin Hal Durum Ekleri, (新疆大学学报) 1993 年第 1 期, pp. 105-108.

--- / 阿不都热西提·亚库甫 (1994). 鄂尔浑—叶尼塞碑铭语言的句法结构 / E-er-hun—Ye-ni-sai Bei-ming Yu-yan de Ju-fa Jie-gou / Orhon Yenisey Yazıtları Dilinde Sözdizimsel Yapılar, 载李祥瑞、牛汝极主编 (阿尔泰学论丛) 第 1 集，乌鲁木齐：新疆大学出版社，pp. 260-275.

--- / 阿不都热西提·亚库甫 (1999). 鄂尔浑-叶尼塞碑铭的语言学研究—研究史分期的尝试 / E-er-hun Ye-ni-sai Bei-ming de yu-yan-xue yan-jiu—Yan-jiu-shi fen-qi de Chang-shi / Orhon Yenisey Yazıtları Üzerine Dilbilimsel İnceleme; Araştırma Tarihini Dönemlendirme Denemesi, (新疆大学学报)（哲学社会科学版），1999 年 9 月第 27 卷第 3 期, pp. 104-107.

Abdusalam Şükür / 阿布都沙拉木·许库尔 (2008). 古代突厥一回鹘碑铭文献的叙述特点 / Gu-dai Tu-jue yi Hui-gu Bei-ming Wen-xian de Xu-shu Te-dian / Eski Türk ve Uygur Yaıtlarının Anlatım Özellikleri, (民族文学研究) 2008年1期, pp. 64-67.

Ablajan Muhämmäd Ümidyar (1995). Mänggü Taş ädäbiy Yadikarliqlirining Bädiiy Alahidilikliri, *Til Vä Tärjimä,* 1995-yilliq 6-san, p. 34.

Ablikim Yasin (1993). Qädimki Türk-Hotän Sak Tili Sözlüki Häqqidä， *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*，1993-yilliq 2-sani.

Aliye Eniver / 阿利娅·艾尼瓦尔 (2007), 鄂尔浑回鹘汗国及其回鹘文字 / E-er-hun hui-gu-han-guo ji-qi Hui-gu Wen-zi / Orhon Uygur Kağanlığı ve Uygur Yazısı, (西北民族大学学报) 2007年第5期, pp. 154-156.

Aydar Mirkamal / 阿依达尔·米尔卡马力 (2008). 阙特勤碑 silik 一词考 / Que-te-qin-bei *Silik* Yi-ci kao / Tunyuku Yazıtında Geçen *silik* Kelimesi Üzerine, (语言与翻译) 2008年第2期, pp. 11-13.

Azat Ezola / 阿扎提·依佐拉 (1996). 试探古代突厥语 Ötüken 一词词源 / Shi-tan Gu-dai Tu-jue-yu Ötüken Yi-ci Ci-yuan / Eski Türkçe *Ötüken* Kelimesi Üzerine Etimoloji Denemesi, (语言与翻译)1996 年第 2 期, pp. 64-67.

Bernştam, A. N. / 伯恩什坦著, 张铁弦译 (1943). 突厥钱币考 / Tu-jue Qian-bi Kao / Türk Sikkeleri Üzerine, Ruscadan Çinceye çeviren: Zhang Tiexuan, 载 1943 年 5 月《说文月刊》第 3 卷第 10 期.

Buhäyra Ablät (1996). Qädimki Zaman Uyghur Tilidiki San Kategoriyisi Toghrisida Däsläpki Izdiniş, *Til Vä Tärjimä,* 1996-yilliq 5-san, p. 19.

--- (1997). Qädimki Uyghur Tilidiki Sözlärning Qurulma Tipliri Toghrisida mulahizä, *Til Vä Tärjimä,* 1997-yilliq 3-san, p. 21.

--- (1998). Qädimki Uyghur Tilidiki Yardämçi Sözlär Toghrisida qisqiçä Mulahizä, *Til Vä Tärjimä,* 1998-yilliq 3-san, p. 36.

Cai Hongsheng / 蔡鸿生 (1963). 突厥汗国的军事组织和军事技术 / Tu-jue Han-guo de Jun-shi Zu-zhi yu Jun-shi Ji-shu / Göktürk İmparotorluğunda Ordu Teşkilatı ve Askerî Teknik, 原载 (学术研究) 1963 年第 5 期; 1982 年经作者修订后转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，257-276 页，北京：中华书局.

--- / 蔡鸿生 (1965). 突厥法初探 / Tu-jue-fa Chu-tan / Türk Töresi Üzerine İnceleme, 原载《历史研究》1965 年第 5 期；1982 年经作者修订后转载于林幹编《突厥与回纥历史论文选集》上册，277-306 页，北京：中华书局.

Cen Zhongmian / 岑仲勉 (1937). 跋突厥文阙特勤碑 / Ba Tu-jue-wen Que-te-qin-bei / Eski Türkçe Kül Tiğin Yazıtına Takdim, 原载 1937 年 6 月 (辅仁学志) 第 6 卷第 1、2 合期；1987 年转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，542-565 页，北京：中华书局.

--- / 岑仲勉 (1961). (楚辞) 中的古突厥语 / *Chu-ci* zhong de Gu-tu-jue-yu / *Chu Şiirleri*'nde Geçen Türkçe Kelimeler, (中山大学学报) 1961 年第 2 期.

Chang Hong, Li Yanping / 常红、李燕萍 (2008). 古代突厥语量词研究 / Gu-dai Tu-jue-yu Ling-ci Yan-jiu / Eski Türkçe Ölçü Sözleri Üzerine İnceleme, (喀什师范学院学报) 2008 年第2期, p. 53-57.

Chen Xia / 陈霞 (1999). (古突厥碑铭) 介评 / *Gu-tu-jue Bei-ming* Jie-ping / Tanıtım: *Eski Türk Yazıtları*, (西域研究) 1999 年第 4 期, pp. 107-108.

Chen Zhongzhen / 陈宗振 (2000). 试论古代突厥文献语言的 ärinč 以及 ol 和 turur / Shi-lun Gu-dai Tu-jue Wen-xian Yu-yan de *ärinč* Yi-ji *ol* he *turur* / Eski Türkçe Metinler Dilindeki *ärinč*, *ol* ve *turur*, (民族语文)，2000 年第 1 期，pp. 59-66.

--- / 陈宗振 (1981). 突厥文及其文献 / Tu-jue-wen ji-qi Wen-xian / Türk Runik Yazısı ve Metinleri, (中国史研究动态) 1981 年 11 月, pp. 26-31.

--- / 陈宗振 (1991). 古代突厥文献中的 BERMEK 及其演变 / Gu-dai Tu-jue Wen-xian zhong de BERMEK ji-qi Yan-bian / Eski Türkçe Metinlerde *BERMEK* ve Değişme Süreci, (中国民族古文字研究)（三）天津古籍出版社, 1991 年 12 月, pp. 103-113.

Cheng Suluo / 程溯洛 (1978). 释汉文 (九姓回鹘毗伽可汗碑) 中有关回鹘和唐朝的关系 / Shi Han-wen Jiu-xing Hui-hu Pi-jia-ke-han-bei zhong You-guan Hui-hu he Tang-chao de

Guan-xi / Çince *Dokuz Uygur Bilge Kağan (Moyunçur) Yazıtı*'ndan Uygurlar ile Tang Sülâlesinin İlişkisine Açıklamalar, 原载 (中央民族学院学报) 1978 年第 2 期；1982 年经作者复校转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集) 下册，706-719 页，北京：中华书局.

Erkin Avgali / 阿力肯·阿吾哈力 (2003). 古代突厥如尼文字源自旧粟特文说质疑 / Gu-dai Tu-jue Ru-ni-wen-zi yuan zi Jiu Su-te-wen-shuo yi-zhi / Türk Runik Yazısının Eski Soğut Menşeli Görüşüne Şüphe, (中央民族大学学报) 2003 年第 2 期, pp. 137-144.

--- / 阿力肯·阿吾哈力 (2004). 突厥如尼文字溯源 / Tu-jue Ru-ni Wen-zi Su-yuan / Türk Runik Yazısının Menşei, (西域研究) 2004年第2期, pp. 108-116.

Eziz Atawulla (1996). Mänggü Taşlardiki Tängri Muqäddäsliki, *Xinjiang İjtima'iy Pänlär Tätqiqati,*1996-yil 4-sani.

Gao Renxiong, Fan Yunjing / 高人雄，樊运景 (2009). 古代突厥碑铭文的文学性探析 / Gu-dai Tu-jue Bei-ming de Wen-xue-xing Tan-xi / Eski Türk Yaıztlarına Edebiyat Yönünden Yaklaşma Denemesi, (新疆大学学报) 2009年第2期, pp. 124-127.

Geng Shimin (1982). Qädimki Türk Yeziqi Bilän Pütülgän Muhim Mänggü Taşlar vä Ularning Oquluşi, Tätqiq Qilinişi", *Türkiy Tillar Tätqiqati,* Millätlär Näşriyati, 1982-Yilliq 1-san, pp. 169-180.

--- (1982). Xinjiangdiki Qädimki Til-yeziqlarnig Bilinişi Vä Tätqiq Qilinişi, *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*，1982-yilliq 2-sani.

--- / 耿世民 (1980). 古代突厥文主要碑铭及其解读研究情况 / Gu-Dai Tu-Jue-Wen Zhu-Yao Bei-Ming Ji-Qi Jie-Du Yan-Jiu Qing-Kuang / Eski Türkçe Önemli Yazıtlar; Çözümü ve Üzerinde Yapılan Araştırmalar, (图书评价) 1980 年第 4 期, pp. 32-39

--- / 耿世民 (1980). 古代突厥文碑铭述略 / Gu-tu-jue-wen Bei-ming Shu-lue / Eski Türkçe Yazıtlar Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, 原载 1980 年 7 月出版的 (考古学参考资料) 第 3、4 合期；1987 年转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，566-581 页，北京：中华书局.

--- / 耿世民 (1984). 古代突厥文 / Gu-dai Tu-jue-wen / Eski Türk Yazısı, 载中国民族古文字研究编 (中国民族古文字研究) 北京：中国社会科学出版社, pp. 87-96.

--- / 耿世民 (1988). 突厥文碑铭汉译文 / Tu-jue-wen Bei-ming Han-yi-wen / Eski Türk Yazıtlarının Çince Çevirisi, 载林幹著 (突厥史) 呼和浩特：内蒙古人民出版社.

--- / 耿世民 (2002). 若干古代突厥词的考释 / Ruo-gan Gu-dai Tu-jue-ci de Kao-shi / Eski Türkçe Bazı Sözcükler Üzerine İncelemeler, (民族语文) 2002 年第4期, pp. 58-60.

--- / 耿世民 (2004). 古代突厥文碑铭的发现和解读—纪念汤木森解读古代突厥文110年 / Gu-dai Tu-jue-wen Bei-ming de Fa-xian he Jie-du — Ji-nian Tang-mu-sen Jie-du Gu-dai Tu-jue-wen Yi-bai-yi-shi-nian / Eski Türkçe Yazıtların Bulunuşu ve Çözümlenmesi; Yazıtların Thomsen Tarafından Çözümlenmesinin 110. Yıldönümü Anısına, (西北民族研究) 2004年第3期, pp. 5-13.

--- / 耿世民 (2005). 古代突厥文碑铭的发现和解读研究 / Gu-dai Tu-jue-wen Bei-ming de Fa-xian he Jie-du Yan-jiu / Eski Türkçe Yazıtların Bulunuşu, Çözümlenmesi ve Araştırılması, (西北民族研究) 2005年第1期, pp. 5-17.

--- / 耿世民 (2006). 丹麦学者汤姆逊与古代突厥文的解读 / Dan-mai Xue-zhe Tang Mu Sen yu Gu-dai Tu-jue-wen de Jie-du / Danmarkalı Bilgin Thomsen ve Eski Türk Yazısının Çözümü, (民族语文) 2006 年第6 期, pp. 58-62.

Ghäyrätjan Osman (1984). Uyghurlarning Qädimki Mänggü Taş Yazma Yadikarliqi, *Ürümçi Käçlik Geziti*, 1984-yil 18-April, 4-bät.

--- (1988). Uyghurlarning Qädimki Mänggütaş Ädäbiy Tätqiqati, *Xinjiang İjtima'iy Pänlär Tätqiqati*,1988-yil 4-sani.

Hädiyä Muhemmet / 艾娣雅·买买提 (2001). 鄂尔浑—叶尼塞碑铭文献古俗寻绎 / E-er-hun — Ye-ni-sai Bei-ming Wen-xian Gu-su Xun-yi / Orhon Yenisey Yazıtlarından Eski İnançları Aramak, (西域研究) 2001年第3期, pp. 89-94.

Haji Yaqup, Tursun Hoşur (1982). Költegin Mänggü Teşining Tekisti vä Terjimisi, *Xinjiang Universiteti Ilmiy Jornili*,1982-yil 1-sani 107-bät.

Han Rulin / 韩儒林 (1935). 读阙特勤碑札记 / Du Que-te-qin-bei Zha-ji / Kül Tiğin Yazıtını Okuma Notları, 原载 1935 年 11 月 (国立北平研究院院务汇报) 第 6 卷第 6 期;1982 年经作者复校转载于林干编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，512-530 页，北京：中华书局.

--- / 韩儒林 (1936). 读苾伽可汗碑札记 / Du Bi-jia-ke-han-bei Zha-ji / Bilge Kağan Yazıtını Okuma Notları, 原载 1936 年 11 月 (禹贡) 半月刊第 6 卷第 6 期；1982 年经作者复校转载于林干编《突厥与回纥历史论文选集》上册，531-541 页，北京：中华书局.

--- / 韩儒林 (1940). 突厥官号研究 / Tu-jue Guan-hao Yan-jiu / Türk Ünvanları Üzerine İncelemeler, 原载 1940 年 9 月华西协和大学 (中国文化研究所集刊) 第 1 卷第 1 号；1982 年经作者复校转载于林干编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，234-256 页，北京：中华书局.

Han Zhongyi / 韩中义 (2006). 北亚突厥百年研究 (1900-2000 年) / Bei-ya Tu-jue Bai-nian Yab-jiu (1900-2000 Nian) / Kuzey Asya Türkleri Araştırmalarının 100 Yılı (1900-2000), (青海民族研究) 2006 年第 1 期.

Haşim Turdi / 阿西木·图尔迪 (1991). 从一个词的转写中看阙特勤碑的解读 / Cong yi-ge-ci de Zhuan-xie zhong kan Que-te-qin-bei de Jie-du / Bir Kelimenin Çeviriyazımından Kül Tiğin Yazıtının Çözümüne Bakış, (中国民族古文字研究) 第三集，天津古籍出版社.

Hong Yongming / 洪勇明 (2007). 试论古代突厥语造词法 / Shi-lun Gu-dai Tu-jue-yu Zao-ci-fa / Eski Türkçede Sözyapımı, (伊犁师范学院学报) 2007年9月第3期, pp. 14-17.

--- / 洪勇明 (2009). 回纥汗国古突厥文碑铭研究述略 / Hui-he-han-guo Gu-tu-jue-wen Bei-ming Yan-jiu Shu-lue / Ötüken Uygurlarından Kalma Eski Türk Yazıtları Üzerindeki

Araştırmaların Kısa Bir Değerlendirmesi, (伊犁师范学院学报) 2009年9月第3期, pp. 14-19.

Huang Zhongqin / 黄仲琴 (1929). 阙特勤碑 / Que-te-qin-bei / Kül Tiğin Yazıtı, 载 1929 年 10 月 (中山大学语言历史学研究所周刊) 百期纪念号.

--- / 黄仲琴 (1930). 再谈阙特勤碑 / Zai-tan Que-te-qin-bei / Yine Kül Tiğin Yazıtı Üzerine, 载 1930 年 2 月 (中山大学语言历史学研究所周刊) 第十集第 120 期.

--- / 黄仲琴 (1933). 唐突厥苾伽可汗碑 / Tang Tu-jue Bi-jia-ke-han-bei / Tang Sülâlesi Dönemindeki Türk Bilge Kağan Yazıtı, 载 1933 年 (河北第一博物院半月刊) 第 43 期.

--- / 黄仲琴 (1933). 唐突厥阙特勤碑 / Tang Tu-jue Que-te-qin-bei / Tang Sülâlesi Dönemindeki Türk Kül Tiğin Yazıtı, 载 1933 年 (河北第一博物院半月刊) 第 40 期.

Hummel Siegbert / 胡梅尔著，季洪玉译 (1996). 评《鄂尔浑考察著作集》— 纪念 W •拉德洛夫逝世七十五周年 / Ping *E-er-hun Kao-cha Zhu-zuo-ji* — Ji-nian W. Radloff Shi-shi Qi-shi-wu Zhou-nian / Radloff'un Orhon Yazıtlarıyla İlgili Seri Eserlerinin Değerlendilmesi; Radloff Vefatinin 57 Yıldönümü Anısına, Almancadan Çinceye çeviren: Ji Hongyu, (蒙古学信息) 1996 年第 3 期，pp. 44-49.

İbrahim Mutiyi / 穆铁义 (1948). 突厥语言文字之统一 / Tu-jue-Yu-yan Wen-zi zhi Tong-yi / Türk Dil ve Yazılarının Birliği, (新疆日报) 1948 年 3 月 25 日.

Jeniyev, A. R. (1990). Mongghuliyining Altay Teghidin Yengidin Tepilghan Ronik Yeziqidiki Mänggütaş, *Qäşqär Pidagogika İnistituti İlmiy Jornili*, 1990-yil 2-san.

Klyaştornıy, S. G. (1982). Terhin Manggü Teşi (Däsläpki Tätqiqat), Rusçadan Uygurcaya çeviren: Irçan Şähidi, Pärhat Jilan, *Xin-jiang Ijtimaiy -Pänlär Tätqiqati,* 1982-yil 3-san, p. 109.

Kosetsu, Suzuki. / 铃木宏节著, 罗新译 (2006). 暾欲谷碑文研究史概论 / Tun-yu-gu Bei-wen Yan-jiu-shi Gai-lun / Tunyukuk Yazıtı Üzerindeki Araştırmalaeırn Kısa Tarihi, (中国史研究动态) 2006 年第1期, pp. 20-27.

Le Jiazao / 乐嘉藻 (1934). 和林三唐碑纪略 / He-lin San-tang-bei Ji-lue / Orhon Vadisiendeki Üç Yazıt; Kül Tiğin, Bilge Kağan ve Moyunçur Üzerinde Notlar, 载 (河北第一博物院半月刊) 第 40 期.

Li Jingwei / 李经纬 (1981). 突厥如尼文《苏吉碑》译释 / Tu-jue Ru-ni-wen *Su-ji-bei* Yi-shi / Türk Runik Yazısındaki *Suci Yazıtı*'nın Açıklamalı Çevirisi, (新疆大学学报) 1982 年第 2 期, pp. 113-114.

Li Sen / 李森 (1991). 论突厥文 / Lun Tu-jue-wen / Eski Türk Yazısı Üzerine,《语言与翻译》1991 年第 1 期, pp. 13-15.

Li Zhanyang / 李占扬 (2008). 叶尼塞札记 / Ye-ni-sai Zha-ji / Yenisey Üzerinde Notlar, (人与自然) 2008 年第2期, p. 36.

Lin Gan / 林榦 (1981). 突厥的习俗与宗教 / Tu-jue de Xi-su yu Zong-jiao / Eski Türklerde Örf Adetler ve Din, 原载 (民族研究) 1981 年第 6 期；后转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，307-318 页，北京：中华书局.

--- / 林干 (1983). 古突厥文碑铭札记 / Gu-tu-jue-wen Bei-ming Zha-ji / Eski Türkçe Yazıtlar Üzerine Notlar, 原载 (西北史地) 1983 年第 2 期, 5-11 页, 1987 年转载于林干编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，582-594 页，北京：中华书局.

Liu Ge / 刘戈 (1991). 鄂尔浑突厥文碑铭与鄂尔浑回鹘史 / E-er-hun Tu-jue-wen bei-ming yu E-er-hun Hui-gu-shi / Orhon Türkçesi Yazıtları ve Orhon Uygur Tarihi, (新疆文物) 1991 年第 1 期，pp. 109-125.

--- / 刘戈 (1996). 关于 (古代突厥鲁尼文碑铭) 的一些问题 / Guan-yu *Gu-dai Tu-jue Lu-ni-wen Bei-ming* de Yi-xie Wen-ti / *Eski Türkçe Yazıtlar* Üzerine Notlar,《西域研究》1996 年第 2 期, pp. 54-63.

Liu Ping / 刘平 (1998). 回纥汗国使用突厥文的原因探讨 / Hui-he Han-guo shi-yong Tu-jue-wen de Yuan-yin Tan-tao / Orhon Uygurların Türk Runik Yazısını Kullanmasının Nedeni Üzerine, (新疆大学学报) 1998 年第 2 期, pp. 107-108.

Liu Yuanfeng / 柳元丰 (2009). 7～11 世纪突厥文献语言名词格位对比研究 / 7-11 Shi-ji Tu-jue Wen-xian Yu-yan Ming-ci ge wei dui-bi Yan-jiu / VII. ve XI. Yüzyıllara Ait Türkçe Metinlerdeki İsmin Hal Eklerinin Karşılaştırmalı İncelemesi, (喀什师范学院学报) 2009 年第 2 期, pp. 63-66.

Liu Zhiyi / 刘志一 (1991). 漫话突厥文的起源 / Man-hua Tu-jue-wen de Qi-yuan / Türk Runik Yazısının Menşei Üzerine Notlar, 载 (人民日报 • 海外版) 1991 年 1 月 31 日

Luo Xin / 罗 新 (2006). 北魏太武帝的鲜卑本名 / Bei-wei Tai-wu-di de Xian-bei Ben-ming / Kuzey Wei Kralı Tai Wu'nun Siyanpice Asıl Adı, (民族研究) 2006 年第4 期, p. 71-74.

--- / 罗新 (2006). 再说暾欲谷其人 / Zai-shuo Tun-yu-gu Qi-ren / Yine Tunyukuk'un Kimliği Üzerine, 原载 (文史) 2006 年第 3 期；后转载于罗新著《中古北族名号研究》北京：北京大学出版社, 2009 年, pp. 213-224.

--- / 罗新 (2007). 柔然官制续考 / Rou-ran Guan-ming Xu-kao / Rouran'ların Yönetim Sistemi Üzerine İnceleme, 载 (中华文史论丛) 2007 年第 1 期, p. 1-11.

--- / 罗新 (2008). 论阙特勤之"阙" / Lun Que-te-qin zhi *Que* / Kül Tiğin Ünvanındakı *Kül* Üzerine, (中国社会科学) 2008 年第 3 期, pp. 192-208.

Mähmut Abduveli (1996). Qädimki Uyghur Yazma Yadikarliqlirining Çät Ällärdä Tätqiq Qiliniş Ähvali, *Xinjiang Täzkirisi Jurnili,* 1996-yilliq 4-sani.

Masao, Mori. / 护雅夫著，吴永明译 (1979). 阿史德元珍与暾欲谷 / A-shi-de Yuan-zhen yu Tun-yu-gu / A-Shi-De Yuan-Zhen ve Tunyukuk, (民族译丛) 1979 年第 3 期, pp. 35-39.

Meng Yi / 孟毅 (2006). 鄂尔浑叶尼塞碑铭与哈萨克语言文学 / E-er-hun Ye-ni-sai Bei-ming yu Ha-sa-ke Yu-yan Wen-xue / Orhon Yenisey Yazıtları ile Kazak Dili ve Edebiyatı, (伊犁师范学院学报) 2006年第2期, pp. 31-34.

Nie Hongming / 倪宏鸣 (2005). 古回鹘文献 (占卜书) 及其内涵 / Gu Hui-hu Wen-xian *Zhan-pu-shu* Ji-qi Nei-han / Eski Uygurların Fal Kitabı *Irq Bitig* ve İçeriği, (民族文学研究) 2005 年第 2 期, pp. 123-126.

Niu Ruchen, Niu Ruji / 牛汝辰、牛汝极 (1987). 古代突厥文《翁金碑》译注 / Gu-dai Tu-jue-wen *Weng-jin-bei* Yi-zhu / Eski Türkçe *Ongin Yazıtı*'nın Açıklamalı Çevirisi, (喀什师范学院学报) 1987 年第 3 期, pp. 39-49, 69.

Niu Ruji / 牛汝极 (1985). (古代突厥语文献选注) 评介 / Gu-dai Tu-jue-yu Wen-xian Xuan-zhu / Değerlendirme: *Eski Türkçe Metinler Üzerinde Seçmeli Notlar*, (新疆社会科学情报) 1985 年 9 月.

--- / 牛汝极 (1988). 古突厥文之谜 / Gu-tu-jue-wen zhi Mi / Eski Türk Yazısının Gizemi, (乌鲁木齐晚报) 1988 年 3 月 8 日.

--- / 牛汝极 (1993). 突厥文起源新探 / Tu-jue-wen Qi-yuan Xin-tan / Türk Runik Yazısının Menşei Üzerine Yeni İnceleme, (新疆大学学报) 1993 年第 4 期, p. 113-122, 110.

Osman Häsän (1986). Tunyuquq Mänggü Teşidin Tunyuquqqa Baha, *Xınjıang Ma'arip Inistituti İlmiy Jornili*, 1986-yil 2-san.

Ou Weizhen / 欧伟贞 (2001). 浅谈古突厥文与现代维语语法中名词和动词之异同 / Qian-tan Gu-tu-jue-wen yu Xian-dai Wei-yu Yu-fa zhong Ming-ci he Dong-ci zhi Yi-tong / Orhon Türkçesi ile Çağdaş Uygurcada İsim ve Fiillerin Benzerlik ve Farklılıkları, (喀什师范学院学报) 2001年第 3 期.

Pärhat Jilan (1996). Yughur Tilining Tätqiq Qiliniş Tarihidin Obzor, *Til vä Tärjimä,* 1996-yilliq 4-san, p. 43.

Qadir Äkbär (1987). Orhun-Yänisäy Yeziqliri, *Xinjiang Geziti*, 1987-yili 10-ayning 22-künidiki sani.

--- (1988). Orhun-Yänisäy Yeziqliri Toghrisida, *Til väTtärjimä,* 1988- yilliq 1- sani.

Qahar Barat (1982). Terhin Mänggü Teşi Ustidä Mulahizä, *Xinjiang Ijtimaiy Pänlär Tätqiqati*, 1983-yilliq 3-san, p. 121.

Qahar Barat, Liu Yingsheng (1985). Idiqut Gavçang Vangliqi Töhpä Mänggü Teşining Qädimki Uyghurçä Tekisti Üstidä Selişturma vä Tätqiqat, *Xinjiang Ijtimaiy Pänlär Tätqiqati*, 1985-yil 1-san, p. 89.

Qähriman Abdukerim (1995). Tunyuquq Mänggü Teşining Bädi'iyliki Toghrisida, *Xinjiang Pedagogika Universititi İlmiy Jornili*, 1995-yıl.

Rähmitulla Häsän (2008). Qädimki Uyghur Yeziqining Ottura Asiyada Qollinilişi, *Til vä Tärjimä,* 2008-yilliq 4-san, p. 20.

Ramstedt, G. J. / 兰司铁著, 王静如译 (1938). 突厥文回纥英武威远毗伽可汗碑译释 / Tu-jue-wen Hui-he Ying-wu Wei-yuan Pi-jia-ke-han-bei Yi-shi / Eski Türkçe Moyunçur Yazıtının Açıklamalı Çevirisi, 原载 1938 年 12 月 (辅仁学志) 第 7 卷第 1、2 期合刊；1982

年经译著者复校转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集) 下册，669-705 页，北京：中华书局；1983 年又以“突厥文〈回鹘英武威远毗伽可汗碑〉”之名转载于 (西北民族文丛)（兰州）1983 年第 2 辑, pp. 143-146.

Rui Chuanming / 芮传明 (1990). 暾欲谷征讨黠戛斯的行军路线考 Tun-yu-gu Zheng-tao Xia-jia-si de Xing-jun Lu-xian Kao / Tunyukuk'un Kırgızlar Üzerinde Açtığı Savaşa Giden Yol Üzerinde İnceleme, (铁道师院学报) 1990 年第 2 期, pp. 48-53

--- / 芮传明 (1990). 毗伽可汗远征 kacin 事件考述 / Pi-jia-ke-han Yuan-zheng *kacin* Shi-jian Kao-shu / Bilge Kağan'ın Keçinler Üzerine Açtığı Savaş Üzerine İnceleme, (新疆社会科学) 1990 年第 4 期，pp. 81-87.

San Do / 三多 (1911). 阙特勤碑跋 / Que-te-qin Ba / Kül Tiğin Yazıtı'a Giriş, 载 1911 年 (文艺杂志) 第八期.

Sawada, Isao. / 泽田勋著，陈翰译 (1991). 关于翁金突厥碑文的一个考察—碑文的设立目的和设置年代 / Guan-yu Weng-jin Tu-jue Bei-wen de Yi-ge Kao-cha; Bei-wen de She-li Mu-di he She-zhi Nian-dai / Eski Türkçe Ongin Yazıtı Üzerinde Bir Araştırma; Yazıtın Dikilme Amacı ve Tarihi, (西北民族研究)1991 年第 1 期, pp. 207-218.

Shiratori, Kurakichi. / 白鸟库吉著，刘选民译 (1937). 可汗可敦名号考 / Ke-han Ke-dun Ming-hao Kao / *Kağan, Katun* Ünvanları Üzerine, Japoncadan Çinceye çeviren: Liu Xuanming, 载 1937 年 7 月 (史学消息) 第 1 卷第 8 期.

Thomsen, V. / 汤姆森著，耿世民译 (2009). 鄂尔浑和叶尼塞碑铭的解读—初步概述 / E-er-hun he Ye-ni-sai Bei-ming de Jie-du—Chu-bu Gai-shu / Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü; İlk Bildiri, Fransızcadan Çinceye Çeviren: Geng Shımın, (黑龙江民族丛刊) 2009年第2期，p.91-96.

--- / 汤姆森著，韩儒林译 (1935). 蒙古古突厥碑文：阙特勤碑文=[突厥文阙特勤译注] / Meng-gu Gu-tu-jue Bei-wen: Que-te-qin Bei-wen / *Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Kül Tigin Yazıtı*, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, 原载 1935 年 8 月《国立北平研究院院务汇报》第 6 卷第 6 期；1982 年经译者复校转载于林幹编《突厥与回纥历史论文选集》上册，479-487 页，北京：中华书局

--- / 汤姆森著，韩儒林译 (1936). 蒙古古突厥碑文：暾欲谷碑文=[突厥暾欲谷碑译文] / Meng-gu Gu-tu-jue Bei-wen: Tun-yu-gu Bei-wen / Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Tunyukuk Yazıtı, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, 原载 1936 年 12 月《禹贡》半月刊第 6 卷第 7 期；1982 年转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，498-504 页，北京：中华书局.

--- / 汤姆森著，韩儒林译 (1936). 蒙古古突厥碑文：苾伽可汗碑文=[突厥文苾伽可汗碑译注] / Meng-gu Gu-tu-jue Bei-wen: Bi-jia Ke-han Bei-wen / *Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Bilge Kağan Yazıtı*, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, 原载 1936 年 11 月《禹贡》半月刊第 6 卷第 6 期；1982 年经译者复校转载于林幹编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，487-497 页，北京：中华书局.

--- / 汤姆森著, 韩儒林译 (1936). 蒙古古突厥碑文：阙特勤、苾伽可汗、暾欲谷三碑术语及专门名词表 / Meng-gu Gu-tu-jue Bei-wen: Que-te-qin, Bi-jia Ke-han, Tun-yu-gu San-bei Shu-yu ji Zhuan-men Ming-ci-biao / *Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk Yazıtlarında Geçen Terim ve Özel Adlar Listesi*, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, 原载 1936 年 12 月 (禹贡) 半月刊第 6 卷第 7 期；1982 年经译者复校转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，505-510 页，北京：中华书局.

--- / 汤姆森著, 韩儒林译 (1937). 蒙古古突厥碑文：导言=[蒙古之突厥碑文导言] / Meng-gu Gu-tu-jue Bei-wen: Dao-yan / *Moğolistan'daki Eski Türkçe Yazıtlar; Giriş*, Almanca ve İngilizceden Çinceye çeviren: Han Rulin, 原载 1937 年 4 月《禹贡》半月刊第 7 卷第 1、2、3 合期；1982 年经译者复校转载于林榦编 (突厥与回纥历史论文选集) 上册，465-478 页，北京：中华书局.

Tuguşeva, L. Yu (2001). Qädimki Türk Yazma Yadikarliqliridiki *Tūrk yocul bodun* Häqqidä, Rusçadan Uygurcaya çeviren: Qurban Turan, *Xinjiang Täzkirisi Jurnili,* 2001-yilliq 1-sani.

--- (1998). Orhun Türkiy Tili bilän Qädimki Zaman Uyghur Tili häm Ularning Ohşaşliqi vä Pärqi, Rusçadan Uygurcaya çeviren: Turnisa Rozi, *Til vä Tärjimä,*1998-yilliq 1-san, p. 30.

Tursun Ayup (1996). Uyghur Yyeziq Tili Tereqqiyatidiki Asasliq Özgirişlär vä Ularning Säväbliri Toghrisida, *Til vä Tärjimä,* 1996-yilliq 4-san, p. 24.

Tursun Huşur (1990). Orhon Yenisäy Abidilirining Tepilişi, *Xinjiang Universiteti İlmiy Jornili*, 1990-illiq 1-san, p. 118-125.

Tursunmuhämmät Savut (2002). *Ikki Teginning Hekayisi* Toghrisida, *Uyghur Klassik Ädäbiyat Tarihi, I. Tom*, Xinjiang Maarip Naşriyati, 2002-yil 8-ay näşri.

Wang Dafang / 王大方 (2005). 蒙古国突厥考古获重大新发现—毗伽可汗墓地出土大批文物/ Meng-gu-guo Tu-jue Kao-gu Huo Zhong-da Xin-fa-xian — Pi-jia-ke-han Mu-di Chu-tu Da-pi Wen-wu / Moğolistan'da Türk Arkeolojisiyle İlgili Büyük Keşif; Bilge Kağan Mezerinda Elde Edilen Bulgular, (内蒙古文物考古) 2005 年第 1 期, p. 109-110.

Wang Jie, Yang Fuxue / 王洁、杨富学 (2009). 突厥碑铭所见黠戛斯与突厥、回鹘关系考 / Tu-jue Bei-ming suo-jian Xia-jia-si yu Tu-jue, Hui-gu guan-xi kao / Eski Türk Yazıtlarından Kırkızların Türkler ve Uygurlarla Olan İlişkileri Üzerine, (内蒙古社会科学) 2009年第1期, p. 48-52.

Wang Xinqing / 王新青 (2006). 谈突厥语 "**ol-**"一词的历史演变 / Tan Tu-jue-yu ***ol-*** Yi-ci de Li-shi Yan-bian / Eski Türkçe *ol-* Fiilinin Tarihî Değişimi Üzerine, (敦煌学辑刊) 2006 年第3 期, p. 133-140.

Yang Fuxue / 杨富学 (1994). 古代突厥文 (台斯碑) 译释 / Gu-dai Tu-jue-wen *Tai-si-bei* Yi-shi / Eski Türkçe *Tes Yazıtı*'nın Açıklamalı Çevirisi,《语言与翻译》1994 年第 4 期, p. 22-28.

Yin Weixian / 尹威先 (1997). 关于突厥—维吾尔文献中的"吐蕃"名称问题 / Guan-yu Tu-jue — Wei-wu-er Wen-xian zhong de *Tu-fan* Ming-cheng Wen-ti / Türk ve Uygur

Metinlerinde Geçen *Tibet* Etnonimi Üzerinde，(西北史地) 1997 年第 2 期, p. 6-19.

Zhang Tieshan / 张铁山 (1990). 我国突厥文文献研究现状及其发展设想 / Wo-guo Tu-jue-wen Wen-xian Xian-zhuang ji-qi Fa-zhan She-xiang / Ülkemizde Eski Türk Yazıtları Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Geliştirme Düşüncesi, (西北民族研究) 1990 年第 2 期，p.117-121

--- / 张铁山 (2006). (古代突厥文碑铭研究) 评介 / *Gu-dai Tu-jue-wen Bei-ming Yan-jiu* Ping-jie / Değerlendirme: Geng Shimin, *Eski Türkçe Yazıtlar Üzerinde İnceleme*, (语言与翻译) 2006年第1期, p. 78-80.

Zhang Tieshan, Zhao Yonghong / 张铁山，赵永红 (1993). 古代突厥文《占卜书》译释 / Gu-dai Tu-jue-wen *Zhan-pu-shu* Yi-shi / Eski Türkçe *Irq Bitig*'in Açıklamalı Çevirisi,《喀什师范学院》1993 年第 2 期, p. 31-42.

Zhang Wanjing / 张万静 (2006). 突厥和党项关系略考 / Tu-jue he Dang-xiang Guan-xi Lue-kao / Eski Türkler ile Dangxiangların İlişkileri, (宁夏社会科学) 2006 年第 6 期.

Zheng Jie / 郑婕 (1997). 试论回鹘文献语言和突厥碑铭文献语言的差异 / Shi-lun Hui-gu Wen-xian Yu-yan he Tu-jue Bei-ming Wen-xian Yu-yan de Cha-yi / Uygur Metinleri Dili ile Eski Türk Yazıtları Dilinin Ortak ve Farklı Yönleri Üzerine,《西北民族学学报》1997 年第 4 期，p. 89-96.

Zhong Chongfeng / 仲崇峰 (2009). 试析古代突厥语与现代哈萨克语的语音和名词 / Shi-xi Gu-dai Tu-jue-yu yu Xian-dai Ha-sa-ke-yu de Yu-yin he Ming-ci / Orhon Türkçesi ile Çağdaş Kazakçada Sesler ve İsimler, (伊犁师范学院学报) 2009年第3期, p. 33-36.

Zhu Yanfeng / 朱延丰 (1934). 突厥职官名号考 / Tu-jue Zhi-guan Ming-hao Kao / Eski Türk Makam Unvanları, 载 1934 年 7 月 (女师学院期刊) 第 2 卷第 2 期.

--- / 朱延丰 (1943). 突厥暾欲谷碑铭译文笺证 / Tu-jue Tun-yu-gu Bei-ming Jian-zhen / Türk Tunyukuk Yazıtı Çevirisinin Açıklaması, 载 1943 年 1 月 (志林) 第 4 期.

MAKEDONYA'DA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI TARİHİ

Numan ARUÇ

Makedonya, Türk kültürü ve medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olarak her zaman önemini korumuş, kültür ve medeniyet alanlarındaki faaliyetler konusunda hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Çünkü Türk, Osmanlı, İslam kültürü ve medeniyeti alanındaki çalışmalar konusunda en engin tecrübeye sahip, bereketli Türk kültürü ve medeniyeti havzasıdır.

Makedonya, Türk kültürü ve medeniyeti ile çok erkenden şereflenen ve tanışan en önemli Osmanlı Devleti merkezlerinden biridir. Makedonya'nın bugünkü başkenti Üsküp İstanbul'dan nerdeyse bir asır önce bu kültür ve medeniyet ile tanıştı ve bu medeniyeti geliştirerek İstanbul'un fethini sağladı.

Osmanlı Avrupası olan Rumeli diyarının en önemli merkezi Üsküp, Manastır, Selanik bugün Türk kültür ve medeniyetinin başkenti İstanbul'dan önce Türkçe konuştu, Türkçe alışveriş yaptı, mektepte Türkçe okudu, o dönemin üniversitesi olan medreseler Türkçe eğitim yaptı, gazeteler Türkçe yazdı ve camilerde Türkçe vazunasihat edildi ve yeni kurulan Türk mahallelerinde çocuklar Türkçe nara attı ve şarkı söyledi.

Hiç şüphesiz kimsenin de aksini ispatlayamayacağı bir gerçek, Türkçe, Türk dili ve edebiyatı, Türk şiiri, Türk tarihi ve de Türk kültürü ve medeniyeti asırlar boyu sistematik olarak ve müessesevi bir şekilde Makedonya topraklarında yaşatıldı, canlı tutuldu ve ilmi olarak nesilden nesile aktarıldı. 14. asırdan 20. asıra kadar bu çalışmalar rahatlıkla kendini canlı tuttu.

Ancak Osmanlı Devletinin sona ermesi, Türk hakimiyetinin ortadan kalkmasıyla Türk kültürü ve medeniyeti üzerindeki çalışmalar da kendi nasibini aldı. Tabiatın gereği olarak Türk hakimiyeti sona erince 1912 yılında Türk kültür ve medeniyet çalışmaları müessesevi olarak değerini kaybetti ve ilk darbeyi bu müesseseler yedi. Türk kültürü ve medeniyetinin ilmi ve müssesevi faaliyetleri tamamen sona ermesi gerekirken ve bu beklenirken tam aksi gerçekleşti. Bu alanlardaki faaliyetler tamamen durmadı, belli ve bazı merkezlerde faaliyetine devam etti. Sadece tabela değişikliği yapılarak farklı isimler altındaki eğitim ve ilim yuvalarında, hiç duraksamadan Türk kültürü ve medeniyeti ilmi faaliyetlerine devam etti. Çünkü Türk hakimiyeti sona erdi, ancak Türk nüfusu hala kabarıktı, şehirlerde belli merkezlerde Türkler nüfus olarak öndeydi. Birinci ve ikinci dünya savaşı esnasında Türkler ne kadar göç etmiş ise de yine ikinci dünya savaşından sonra Türklerin nüfusu çok gerilemedi, Slav milletlerinden sonra ikinci sıradaydı.

Türk halkı fazla sayıda olduğu için, milletin bekasının bir göstergesi olarak, o halkın kültürü ve medeniyeti kendini ispat etmek zorundaydı, ancak unutulmaması gereken bir husus da o zamanki çevreye ve milletlere bu alanlardaki çalışmalar yabancı bir şey değildi. Çünkü bu kültür ve medeniyet asırlar boyu devam eden bir olgunun ta kendisiydi.

Maalesef o zamanın hakim gücü de facto ve de jure olan Türk kültürü ve medeniyeti Türk hakimiyetinin sona ermesi ile müessesevi ve örgün eğitim faliyetleri değerini kaybetti ve de bu alanlardaki faaliyetlerini müesseselere tam olarak taşıyamadı. Çünkü bu kültür ve medeniyet hakimiyetini kaybeden güçtü, karşı çıkılan kültür ve medeniyetti, galip ve hakim güç tarafından ortadan kaldırılması gereken bir olguydu. Galip ve hakim tarafın öncelikli faaliyetlerinin başında Türk kültür ve medeniyetini ortadan kaldırmaktı.

İşte böyle bir dönemde bu çeşit hadiseler ile dolu bir asırda Türk kültür ve medeniyetini yaşatmak kolay değildi. Onu müesseselere tekrar taşımak ise hiç kolay değildi, zorlukların en çetini ve de en zoru Türk kültürü ve medeniyetini müesseseleştirmekti. Ancak Makedonya'da Türk nüfusunun varlığının devam etmesi Türk kültür ve medeniyet alanında şahsi ve de

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 71-75

müessesevi faaliyetlerin yapılmasına her zaman zemin hazırlamıştır. Bu alanlardaki gayretler hiçbir zaman eksik kalmamıştır, değerini yitirmemiştir[1].

Bu makalemizde hiçbir zaman küçümsenmeyecek ve gözardı edemeyeceğimiz Türk kültür ve medeniyet tarihinde yaptıkları katkıları altın harflerle yadetmemiz gereken şahsi, bireysel ve müesseseler dışındaki faaliyetleri konu edinmiyoruz. Makedonya'da bu alanın pirleri kıymetli hocaları Fettah Rauf'u, Kemal Aruç'u, Arif Starova'yı, Necati Zekeriya'yı, Fahri Kaya'yı, İlhami Emin'i, Esad Bayram'ı, Nusret Dişo Ülkü'yü, Aleksandar Stoyanovski'yi, Metodiya Sokolovski'yi ve Aleksandar Matkovski v.s. gibileri kimse inkâr edemez ve onların Türkoloji, Türkiyat, Şarkiyat ve Osmanlı araştırmaları tarihi alanındaki katkılarını gözardı edemez. Bunların manevi ve ilmi şahsiyetleri ayrı ayrı birer müessese olarak Makedonya'daki Türk-İslam kültürü ve medeniyetinin abidevi şahsiyetleridir. Her birinin ayrı ayrı incelenmesi ve kamuoyuna tanıtılması değer, Makedonya'daki çağdaş Türkiyat ve Şarkiyat araştırmalarının kutup yıldızlarıdır, asla ve asla ihmal edilmemesi gereken sembol isimlerdir.

Bu makalede Üsküp Az. Kiril ve Metodi Üniversitesi çatısı altında bulunan Filoloji Fakültesi bünyesinde faaliyet yapan Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü konu edilmiştir. Türk kültürü ve medeniyetinin, Türkçenin, Türk dili ve edebiyatının ve de Türkolojinin müessesevi ve ilmi faaliyetleri ele alınmıştır.

Üsküp Devlet Üniversitesinde faaliyet gösteren Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 1976 yılında Makedonya Cumhuriyeti İcra Kurulu kararıyla kuruldu. Kurulma sebebi Makedonya'da Türk Dili ve Edebiyatı kadrosu yetiştirmek ve Türkçe eğitim gören İlkokul ve Lise okullarına öğretmenlerin yetiştirilmesidir. Makedonya Cumhuriyeti İcra Kurulu kararıyla aynı şekilde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü kurucu heyeti kuruldu.

Kurucu kurul ve komisyon heyeti üç kişiden oluşuyordu:

- Prof.Dr. Olivera Yaşar-Nasteva[2],
- Prof.Dr. Metodiya Sokolovski,
- Prof.Dr. Arif Ago.

Bu üç değerli şahsiyet kürsünün ilk plan programını, çalışma şeklini ve kadro politikasını oluşturan tarihi şahsiyetlerdir. Kurucu heyetin oluşturduğu Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü plan programı, çalışma şekli ve kadro politikası Üniversite Senatosu ve Filoloji Fakültesi Dekanlığı Bilim Kurulu tarafından kabul edilince plan ve program yürürlüğe girerek ilk eğitim ve öğrenim yılına 1976/1977 öğrenim döneminde başlandı.

Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsünün ilköğretim kadrosu kurucu heyetin tarihi üyeleri Prof.Dr. Olivera Yaşar-Nasteva, Prof.Dr. Metodiya Sokolovski ve Prof.Dr. Arif Ago[3] başta olmak üzere onlar tarafından kürsüye alınan, bölümün ilk kadrolu üyeleri olarak ve bu komisyon tarafından atanan Prof.Dr. Hamdi Hasan ve Prof.Dr. Sebahat Mahmut ve de Türkiye'den gelen iki okutman Abdülkadır Hayber ve Ruhsar Zübeyiroğlu tarafından oluşmuştur. Kürsü ilk eğitim ve öğrenim faaliyetine bu öğretim kadrosu ile adım attı[4]. Daha sonra 1982 yılından itibaren Prof.Dr. Vanço Boşkov ve 1998 yılından sonra Prof.Dr. Mücahit Asimov da emekliliğine kadar bu kürsüde görev yapmıştır.

Kürsünün ilk ve kurucu başkanı Prof.Dr. Olivera Yaşar-Nasteva'dır. Kendisi MANU-Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi Makedonya'nın ilk kadın üyesidir. Makedonya'daki

[1] Arif Ago (2007). *Makedonya ZAMAN*, Üsküp: ss. 34-35.
[2] Numan Aruç, (2006). "Makedonya Türk Kültürü'nün Bilge Hanımefendisi Akademik Olivera Yaşar-Nasteva", HİKMET Dergisi, Gostivar, , yıl 4, s. 8, ss. 61-77.
[3] Kefayet Abdürrahman, (2005). "Hocamız Arif Ago ile Reportaj" KÖPRÜ Dergisi, Üsküp, yıl 3, s. 7, s. 20-23.
[4] 50 Godini Monografija, (1996). Univerzitet Sv. Kiril i Metodij-Filološki Fakultet, Skopje, s. 39.

akademik hayatın tarihi şahsiyetidir. Aynı zamanda Makedonya Türk kökenli ilk akademi üyesi ve ilk MANU-Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akademisi Türk kadını akademisyendir[5].

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ilk dersler programında okutulan bazı dersler şunlardır:

- Çağdaş Türk Dili
- Türk Edebiyatı
- Edebiyat Teorilerine Giriş
- Türk Dili Öğretimi Metodolojisi
- Özel Türk Dili Kursu
- Türk Dili Tarihi
- Türk Dili Diyalektolojisi
- Osmanlıca Dersi
- Dünya Edebiyatı
- Avrupa Dili ve Edebiyatı
- Makedon Dili
- Türk Dili Fonetiği
- Türk Dili Morfolojisi
- Türk Dili Sintaksı
- İslam Medeniyeti
- Türk Halk Edebiyatı
- Çocuk Edebiyatı
- Pedagoji
- Psikoloji
- Edebiyat Teorisi[6]

Türk Dili ve Edebiyat bölümünün ilk asistanları şunlardır:

- Nizam Reşit,
- Sena Arif,
- Gülten Selim,
- Hülya Daut,
- Fadıl Hoca,
- Oktay Ahmet,
- Sevin Alil,
- Mariya Leontiç
- Nazim İbrahim.

Türk Dili ve Edebiyat Bölümünün Türkiye'den gelip okutmanlık yapan değerli hocaları şunlardır:

- Ruhsar Zübeyiroğlu,
- Abdülkadır Hayber,
- Mehmet Akay,

[5] Milan Gurçinov, *Olivera Yaşar-Nasteva*, (2000). *1922-2000*, MANU- Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, Üsküp.

[6] 50 Godini Monografija, (1996). Univerzitet Sv. Kiril i Metodij-Filoloşki Fakultet, Skopje, ss. 39-41

- Zeliha Güneş,
- Emel Deniz,
- Fikret Yıkılmaz,
- Çiğdem Ülker,
- Hayati Yavuzer,
- Zeki Gürel,
- Şecattin Tural'dır.

Üsküp Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bugün ayakta tutan kıymetli kadro şunlardır:

- Prof.Dr. Hamdi Hasan
- Doç.Dr. Sevin Alil,
- Doç.Dr. Oktay Ahmet,
- Doç.Dr. Fadıl Hoca,
- Doç.Dr. Nazım İbrahim,
- M-r. Sena Arif.

Doç.Dr. Sevin Alil kürsünün şu andaki bölüm başkanıdır.

Türkiye'den okutman olarak çalışanlar:

- Yrd.Doç.Dr. Said Okumuş.
- Dr. Recai Özcan.

Üsküp'teki Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün bir kürsü kadar önemli bir kütüphanesi vardır. Bu kütüphane bölümün çok önemli bir bölümü olarak 1991 yılında kurularak, o günden beri kütüphane görevlisi Dr. Fatma Hocin tarafından yönetilmektedir.

Bu kürsüde ilk doktora ve master yapan akademik kadro şunlardır: Arif Ago, Sevin Alil, Oktay Ahmed, Fadil Hoca, Nazim İbrahim, Aktan Ago, Mariya Leontiç, Maida Şabanova, Mahmud Çelik.

Üsküp'teki Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü iki bölümden oluşmaktadır. Bir bölümde kuruluş gayesine uygun olarak sadece ana dili Türkçe olanlar öğrenim görmektedirler ki bunlar Makedonya'da yaşayan Türkler ve Türkiye'den gelen talebelerdir. Diğer bölüm ise ana dili Türkçe olmayanların eğitim aldığı bir bölümdür. Burada Makedonya'da yaşayan bütün diğer etnik toplulukların mensuplarıdır.

Üsküp'teki Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü eğitim ve öğretim faliyetlerini kredi transfer sistemine göre yapmaktadır. Bu yıl 40 ana dilinde ve 40 ana dili olmayan sıralı talebelerin yanında 25 talebe de açık öğretim olarak bölüme kaydını yaptırmıştır. Türkiye'den gelen talebeler bu sayının içinde yeralmamaktadırlar. Onlara ayrı kontenjan uygulanarak, onlar kabul imtihanına girmeden direkt olarak kaydını yaptırmaktadırlar. Bu bölümün diploması Türkiye'deki bütün Türk Dili ve Edebiyatı diplomalarına denktir.

Üsküp'teki Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bugün Türkiye dışında Türk dilini, kültürünü, edebiyatını, medeniyetini ve tarihini kurumsal olarak üniversite çatısı altında yaşatan ve Türkiye Türkçesi üzerine eğitim yapan nadir bölümlerden biri olarak değeri paha biçilmez kıymetli ilim ve bilimsel bir yuvadır. Bu merkezi var gücümüzle yaşatıp çağımıza uygun ilmi faaliyetler yapmasını sağlamalıyız. Özellikle Avrupa standartlarına ve kriterlerine cevap verebilecek hale getirilmelidir.

Kaynakça

AGO, A. (2007). *Makedonya Zaman*: Üsküp.

ARUÇ, N. (2006). "Makedonya Türk Kültürü'nün Bilge Hanımefendisi Akademik Olivera Yaşar-Nasteva", *HİKMET Dergisi*: Gostivar.

GURÇİNOV, M. (2000). *Olivera Yaşar-Nasteva, 1922-2000*, MANU- Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite: Üsküp.

KEFAYET, A. (2005). "Hocamız Arif Ago ile Reportaj" *Köprü Dergisi*: Üsküp.

50 Godini Monografija, (1996). Univerzitet Sv. Kiril i Metodij-Filoloşki Fakultet, Skopje.

ORHON-YENİSEY YAZITLARININ AZERBAYCAN'DA İNCELENMESİ TARİHİNDEN BAZI SAYFALAR

Ramiz ASKER

1893'te Vilhelm Thomsen'in Orhon-Yenisey Yazıtlarını çözmesi o dönemde çağdaş anlamda hiçbir bilim kurumuna sahip olmayan Azerbaycan'da doğal olarak yankı bulmamıştır. 1919'da Bakü'de ilk üniversite kurulmasıyla başlatılan bilimsel çalışmalarsa Orhon-Yenisey Yazıtlarını kapsayacak düzeyde değildi. Fakat 1920'li yıllarda Bakü Türkoloji alanında büyük kültür hamlelerinin yapıldığı, dil ve alfabe sorunlarının hararetle tartışıldığı bir kent haline gelmiştir. 1924'te Prof.Dr. Bekir Çobanzade ünlü 'Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal' adlı eserinde Orhon-Yenisey Yazıtları ve Divanü Lugati't-Türk hakkında ilk bilimsel bilgileri vermiştir. Bekir Çobanzade 1926'da Bakü'de düzenlenen 1.Türkoloji Kurultayında Türk dillerinde 'İlmi terminolojinin temelleri' konusunda sunduğu tebliğinde ve 1929'da Ferhat Ağazade ile birlikte yazdığı 'Türk Grameri' kitabında sık sık yazıtlara ve Divan'a temas etmiş, kendi görüş ve tezlerini bunlara dayandırmıştır.

1930'lu yıllarda Azerbaycan'da Türkçenin en eski kaynakları olan Orhon-Yenisey Yazıtları, Kitab-ı Dede Korkut ve Divanü Lugatı't-Türk'e karşı sonsuz bir ilgi uyanmış ve bu listede hem lugat oluşu, hem de ansiklopedik değer taşıması dolayısıyla Divan öncelik kazanmıştır. Ünlü dilci Halit Sait Hocayev 1935-1937 yılları arasında Divanü Lugati't-Türk'ü Azerbaycan Türkçesine çevirmiş, Divan verilerine ve malzemesine istinaden birkaç önemli kitap, o sıradan 'Türkçenin Tarihi Grameri', 'Türkistan Tarihinin Kısa İcmali' ve 'Orhon Yazıtlarının Şerhli Tetkiki' adlı eserlerini yazmıştır. Fakat 12 Ekim 1937'de 'Türk Milliyetçisi ve Koyu Pantürkist' gibi sahte ithamlarla kurşuna dizilmiş, adı geçen eserlerine gizli polis teşkilatı KGB tarafından el konulmuş ve mahvedilmiştir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklerde milli bilinci ve ulusal duyguları körükler endişesiyle Divanü Lugati't-Türk çevirisinin el altından gayrı-resmi yasaklanması, arkasından Kitab-i Dede Korkut'un eski Türk feodalite hayatını öven ve Sovyet halklarının kardeşlik duygularına ters düşen (?!) bir eser olarak nitelendirilmesi ve resmen yasaklanması Orhon-Yenisey Yazıtları üzerine de sessiz bir yasak perdesi çekmiştir. Geçen asrın 20'li yıllarından 1936 yılına dek üniversitelerin Edebiyat Fakültelerinde okutulan Türkoloji dersleri de bu tarihten itibaren tümüyle kaldırılmış, Bilimler Akademisi bünyesinde yapılan tetkikler asgari düzeye indirilmiştir.

Yalnız 1956'da Sovyet lideri Nikita Kruşçev, Yozef Stalin'in kişiliğine tapma ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için başlattığı politik harekat sonrası sosyal bilimler, o sıradan Türkoloji devlet güdümünde kalmakla birlikte ideolojik açıdan kısmi serbestlik kazanmıştır. İşte bu ortamda 1956 yılından itibaren 'Kadim Türk Yazılı Abideleri' dersi yeniden üniversite programlarına alınmış, Rusya'da ve doğal olarak Azerbaycan'da Orhon-Yenisey Yazıtları incelenmeğe başlanmıştır.

Bu konuda Azerbaycan'da 'Kadim Türk Runik Yazılar' adlı ilk kitabı Azerbaycan Devlet Pedagojik Üniversitesi Öğretim Üyesi Abbaskulu Muharremov yazmıştır. Toplam 39 sayfa hacminde olan bu küçük kitapta Orhon-Yenisey Yazıtları hakkında genel bilgiler, bazı metinlerin transkripsiyonu ve tercümeleri yer almıştır.

Bunu gene Azerbaycan Devlet Pedagojik Üniversitesi Öğretim Üyesi Yunus Memmedov'un 'Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar' adlı iki küçük hacimli kitabı izlemiştir. Aslında basılmış Doktora tezi durumundaki bu kitaplarda ilk defa olarak yazıtların morfolojisi adıllar, yani isim, sıfat, sayı ve zamirler bazında incelenmiştir. Kendi alanında bir ilke imza atmış olan bu titiz araştırma uzmanlarca yüksek değerlendirilmiştir.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 77-82

1970'li yıllarda Abbaskulu Muharremov'un, öğrencisi Alisa Şükürlü ile birlikte yazmış olduğu 'Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili' kitabı basılmış ve programa uygun yazılan kapsamlı ilk ders kitabı olarak yirmi yıldan fazla bir süre zarfında öğrencilerin ihtiyacını karşılamıştır. Daha sonra Prof.Dr. Alisa Şükürlü'nün 'Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili' kitabının çıkmasıyla bu alanda çalışmalar ivme kazanmıştır.

1980'li yıllarda Azerbaycan'da Orhon-Yenisey Yazıtları konusunda en fazla kitap ve makale yazan kişi olarak Bakü Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi Ebülfez Recebli'yi (Sovyet döneminde soyadı Recebov olarak geçer) görmekteyiz. O, bu alanda peşpeşe 20'den fazla kitap ve onlarca makale kaleme almıştır. 'Orhon-Yenisey Abideleri Dilinde Fiilin Mana Nevleri' adlı ilk kitabından sonra Ebülfez Recebli 'Orhon-Yenisey Abideleri Dilinde Fiilin Tarzları' kitabıyla fiil bahsini iyice incelemiştir. Ardından Yunus Memmedov'la birlikte yazdığı 'Orhon-Yenisey Abideleri' kitabını 1993'te piyasaya sunmuştur.

Daha sonraki dönemde Ebülfez Recebli Orhon-Yenisey Yazıtlarını enine boyuna araştırmaya devam etmiş, arka arkaya 4 değerli kitap bastırmıştır. Bunlar 'Göktürk Dilinin Sentaksı', 'Göktürk Dilinin Morfolojisi', 'Göktürk Dilinin Fonetiği' ve 'Göktürk Dilinin Leksikası' kitaplarıdır. Adlarından da görüleceği üzere Orhon-Yenisey Yazıtları bu kitaplarda gramer bakımından yüzde yüz ele alınmıştır. Fakat Ebülfez Recebli 'Kadim Türk Yazısı Abidelerinin Dili' adlı kitabının 1. ve 2. cildinde Orhon-Yenisey Yazıtlarının yanısıra Doğu Türkistan, Orta Asya ve Uygur abidelerini fonetik, morfoloji, sentaks ve leksika yönünden bir arada gözden geçirmiş, onların tarihi-siyasi tasnifini ve tetkiki tarihini başka bir boyutta incelemiştir. Yazar, 2010'da bastırdığı 'Kadim Türk Yazısı Abidelerinin Dili' adlı 4 ciltlik kitabında da aynı çizgiyi izlemiş, 1. ciltte Orhon ve Turfan, 2. ciltte Yenisey, Talas ve Altay, 3. ciltte nazım ve nesirle yazılmış Mani ve Burhan abidelerini, 4. ciltte Uygur, İslam, Hıristiyan yazıtlarını ve hukuk vesikalarını işlemiştir. Bunların dışında Prof.Dr. Ebülfez Recebli 'Uygurlar' 'Ulu Türkler', 'Kadim Türkçe-Azerbaycanca Lugat' adlı daha 3 kitap yazmıştır. Geçen yıl Ebülfez Recebli 1967'de yazdığı Doktora ve 1978'de savunduğu profesörlük tezlerini (bu iki eser Rusça yazılmıştır) bazı eklemelerle Rusça kitap halinde bastırmıştır.

1990'lı yıllarda Nahçıvan Devlet Üniversitesi hocalarından Ebülfez Kuliyev Orhon-Yenisey yazıtlarını başka bir açıdan incelemeye başlamıştır. Bu alanda onun 10 kitabı ve çok sayıda makalesi basılmıştır. Prof.Dr. Ebülfez Kuliyev genel olarak Orhon-Yenisey Yazıtlarının sentaksini, fiillerini, leksik-semantik sistemini, onomastiğini, toponim ve etnonimlerini araştırmıştır. İlki 1992'de çıkan bu değerli kitaplardan 'Kadim Türk Abidelerinin Sentaksı' adını taşımaktadır. Daha sonra yazarın arka arkaya 'Eski Türk Yazılı Abideleri Müntehabatı', 'Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Sözlüğü', 'Kadim Türk Yazılı Abidelerine Ait Materiyaller', 'Orhon-Yenisey Abidelerinde Fiilin Tesriflenmeyen Formaları', 'Eski Türk Onomastik Sözlüğü' kitapları, 'Kadim Türk Onomastikasının Leksik-Semantik Sistemi' adlı eserinin 1. ve 2. ciltleri, 'Kadim Türk Onomastikası' basılarak bu alandakı boşluğu önemli ölçüde doldurmuştur. Son olarak yazarın 'Orhon-Yenisey Abidelerinde Toponim ve Etnonimler' adlı çok değerli eserini kaydetmemiz lazım. Ebülfez Kuliyev'in geniş bir alanda yaptığı kapsamlı araştırmaları sürmektedir. Hocamızdan bizzat aldığımız bilgilere göre önümüzdeki aylarda daha iki kitabı yayınlanacaktır.

2000'li yıllarda Gence Devlet Üniversitesinde Yadigar Aliyev bazı önemli kitaplara imza atmıştır. Genç araştırmacı 'Kadim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinin Dili' adlı ilk kitabında Orhon-Yenisey yazıtlarını genel olarak incelemiş, 'Kadim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinden Orta Asırlar Türk Yazılı Abidelerine Geçiş: Edebi Dil Normlarının İnkişafı' adlı kitabında artık Eski Türkçenin ayrışma dönemini ele almıştır. Yazarın, 'Orhon-Yenisey Abideleri ve Orta Asırlar Türk Edebi Dili - Türki' kitabı bilim çevrelerinde büyük tartışmaya neden olmuştur. Yadigar Aliyev 2008'de 'Kadim Türk Elifbası: Tarihi, Menşeyi, Teşekkülü' ve 'Kadim Türk (Runik) Yazılı Abideleri' kitaplarını yayınlamıştır.

Bunların dışında Bakü Devlet Üniversitesi Türkoloji Kürsüsü Hocalarından Doç.Dr. Kızılgül Abdullayeva'nın 'Kadim Türk Yazılı Abideleri', 'Kül Tigin Abidesi' ve Doç.Dr. Gülhanım Veliyeva'nın 'Kadim Türk Dili' ve adlı monografileri yayınlanmıştır. Bu eserler Bakü Devlet Üniversitesi'nde ders kitapları olarak okutulmaktadır.

Birkaç ay önce sempozyuma tez özetimizi gönderirken son 50 yılda yazıtlar konusunda Azerbaycan'da bir profesörlük, iki doktora tezi savunulduğunu yazmış olduğumuzu hatırlatarak şimdi huzurlarınızda bu rakamları düzeltiyorum. Bizim şahsen tanıdığımız yaşlı kuşak dışında daha birçok genç arkadaşımız bu alanda değerli araştırmalar yapmışlardır. Son verilere göre, bugüne değin Azerbaycan'da Orhon-Yenisey yazıtları üzerine üç profesörlük, yedi doktora tezi savunulmuş, çok sayıda makale yazılmıştır. Tez yapan kişiler ve tez konuları şunlar:

1. Ebülfez Recebli. Yazık Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti. Morfologiya (Kadim Türk Yazısı Orhon-Yenisey Abidelerinin Dili. Morfoloji). Dr. tezi, 1967.

2. Ebülfez Recebli. Qlaqoloobrazovaniye v Yazıke Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov (Orhon-Yenisey Yazıtlarının Dilinde Fiil Yapımı). Prof. tezi, 1978.

3. Ebülfez Guliyev. Orhon-Yenisey Abidelerinin Dilinde Fiilin Tesriflenmeyen Formaları. Dr. tezi, 1979.

4. Ebülfez Guliyev. Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dilinde Onomastik Sistem. Prof. tezi, 2003.

5. Yunus Memmedov. Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar. Dr. tezi, 1977.

6. Yadigar Aliyev. Kadim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinin Dili Diyalektfevki (Edebi) Olaydır. Dr. tezi, 1999.

7. Yadigar Aliyev. Kadim Türk Edebi Dilinden Orta Asırlar Türk Edebi Diline (Türki) Geçiş. Prof. tezi, 2007. (Bu tez Azerbaycan Ali Atestasyon Komisyonunca yenibaştan işlenmesi tavsiyesiyle iade edilmiştir. Şu anda yazar gerekli tashihleri yaparak savunma aşamasına gelmiştir).

8. Vefa Yunusova. Orhon-Yenisey Abidelerinde Şahıs Adları. Dr. tezi, 1999.

9. Sevinç Kuliyeva. Orhon-Yenisey Abidelerinde Toponimler. Dr. tezi, 2003.

10. Akşin Memmedov. Orhon-Yenisey Abideleri ve Azerbaycan Dili. Dr. tezi, 2004.

Azerbaycan'da gerçekleştirilen bilimsel tetkiklerin iki önemli özelliği vardır. Bunlardan birincisi yapılan araştırmaların ruh, muhteva ve yöntem biçimiyle ünlü Rus Türkoloji ekolüna yakınlığı ve bağlılığı, Rus bilginlerine özgü ciddiyet ve titizliktir. Maalesef bu husus Türkiye'de iyi bilinmemekte ve sanırım hiç mi hiç bilinmemektedir. Hatta çeşitli ülkelerde ve dillerde yapılmış yabancı kaynakları birinci elden titzlikle gözden geçiren, tetkik eden ve bilimsel devreye sokan Prof.Dr. Talat Tekin gibi bir ünlü bilginin araştırmalarında Azeri yazarların eserlerine atıfta bulunulmaması bunun kanıtıdır.

Azerbaycan'da Orhon-Yenisey Yazıtları konusunda yapılan tetkiklere ilişkin ikinci özellik kimi arkadaşların Ruslar dışında yabancı araştırmacıların eserlerini dikkate almamaları ve çoğu kez Rusları körü körüne taklit etmeleridir. Bazı kişiler bu konuda o kadar ileri gidiyorlar ki, Bilge Kağan'ın adını Rusça imlaya özenerek Bilqe Kaqan diye yazıyorlar.

Azerbaycan'da Orhon-Yenisey Yazıtları konusunda ders programları da tertip edilmiştir. Bunlardan en kapsamlısı Prof.Dr. Tevfik Hacıyev'in başkanlığı altında Bakü Devlet Üniversitesi Türkoloji Kürsüsü hocalarınca hazırlanan bakalavr (lisans) programıdır. Bunun dışında Yadigar Aliyev iki adet mastır programı hazırlamıştır.

Şu anda Azerbaycan'ın dört bilim ve eğitim kurumunda, daha doğrusu Bakü, Nahçıvan ve Gence Devlet Üniversitelerinde: ayrıca Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Nesimi Dilcilik

Enstitüsünde Orhon-Yenisey yazıtları aktif biçimde incelenmektedir. Azerbaycan'daki 34 üniversiteden yaklaşık 20'sinde Filologiya ve ya Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Fakültesi / Bölümü bulunmakta, bunlardan yalnızca ikisinde Türkoloji kürsüsü faaliyet göstermektedir. Bunlar Bakü Devlet Üniversitesi ve Bakü Slav Üniversitesidir. Bu iki kürsüde 30 civarında uzman, o sıradan 5 Prof.Dr., 20 Doç.Dr. çalışmaktadır. Eski Türk Yazıtları üzerine dersler mevcut müfredata uygun olarak tüm Filologiya Fakültelerinde, hatta Bakü Devlet Üniversitesinin Tarih Fakültesinde ders programına alınmakta ve okutulmaktadır. Eski Türk yazıtları konusunda doktora ve profesörlük tezleri Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi Dilcilik Enstitüsü'nde bulunan İlmi Şurada 10.02.06 Türk Dilleri endeksi altında savunulmaktadır. Ali Attestasyon Komisyonunca ara sıra bir defaya mahsus olmak üzere özel tez savunma şuraları da oluşturulmaktadır.

Kaynakça

Abdullayeva. K. (2002). Kadim Türk Yazılı Abideleri. Bakü: I.

Abdullayeva. K. (2006). Kadim Türk Yazılı Abideleri. Bakü: II.

Abdullayeva. K. (2007). Kül Tigin Abidesi. Bakü.

Aliyev. Y. (2002). Kadim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinin Dili. Magistrler için Ders Programı. Bakü: 8 s.

Aliyev. Y. (2002). Kadim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinin Dili. Magistrler için Metodik Gösteriş (Talimat). Bakü: 17 s.

Aliyev. Y. (2004). Kadim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinin Dili. Bakü: Nurlan, 182 s.

Aliyev. Y. (2004). Kadim Türk (Runik) Yazılı Abidelerinden Orta Asırlar Türk Yazılı Abidelerine Geçiş: Edebi Dil Normlarının İnkişafı.. Bakü: Nurlan, 190 s.

Aliyev. Y. (2005). Orhon-Yenisey Abideleri ve Orta Asırlar Türk Edebi Dili - Türki. Bakü: Nurlan, 173 s.

Aliyev. Y. (2008). Kadim Türk Elifbası: Tarihi, Menşeyi, Teşekkülü. Bakü: ADPÜ neşri, 234 s.

Aliyev. Y. (2008). Kadim Türk (Runik) Yazılı Abideleri. Bakü: ADPÜ neşri, 120 s.

Çobanzade. B. (2006). Türk-Tatar Lisaniyatına Medhal. Bakü: Azpoligraf, 180 s.

Çobanzade. B. (1929). Ferhat Ağazade. Türk Grameri. Bakü: 201 s.

Guliyev. E. (1992). Kadim Türk Abidelerinin Sentaksi. Bakü: 92 s.

Guliyev. E. (1993). Eski Türk Yazılı Abideleri Müntehabatı. Bakü: 320 s.

Guliyev. E. (1994). Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Sözlüğü. Bakü : 190 s.

Guliyev. E. (1996). Kadim Türk Yazılı Abidelerine Ait Materiyaller. Bakü : 96 s.

Guliyev. E. (1997). Orhon-Yenisey Abidelerinde Fiilin Tesriflenmeyen Formaları. Bakü: 142 s.

Guliyev. E. (1999). Eski Türk Onomastik Sözlüğü. Bakü: 128 s.

Guliyev. E. (2001). Kadim Türk Onomastikasının Leksik-Semantik Sistemi. Bakü: I. cilt, Elm, 130 s.

Guliyev. E. (2001). Kadim Türk Onomastikasının Leksik-Semantik Sistemi. Bakü: II cilt, Elm, II cilt, 208 s.

Guliyev. E. (2006). Orhon-Yenisey Abidelerinde Toponim ve Etnonimler: Bakü, 130 s.

Guliyev. E. (2007). Kadim Türk Onomastikası. Bakü : 186 s.

Meherremov. A. (1967). Kadim Türk Runik Yazılar. Bakü: APİ neşri, 39 s.

Memmedov. Y. (1979). Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar. Bakü:I cilt, 114 s.

Memmedov. Y. (1981). Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar. Bakü: II cilt,111 s.

Recebli. E. (1982). Orhon-Yenisey Abideleri Dilinde Fiilin Mana Nevleri. Bakü: BDÜ neşri, 80 s.

Recebli. E. (1988). Orhon-Yenisey Abideleri Dilinde Fiilin Tarzları. Bakü: BDÜ neşri, 79 s.

Recebli E., Memmedov. Y. (1993). Orhon-Yenisey Abideleri. Bakü: Yazıcı, 400 s.

Recebli. E. (1996). Uygurlar. Bakü: Azerneşr, 84 s.

Recebli. E. (2001). Kadim Türkçe-Azerbaycanca Lugat. Bakü: 192 s.

Recebli. E. (2002). Göktürk Dilinin Sentaksi. Bakü: Nurlan, 633 s.

Recebli. E. (2003). Göktürk Dilinin Morfolojisi. Bakü: BDÜ neşri, 475 s.

Recebli. E. (2003). Ulu Türkler. Bakü: Nurlan., 319 s.

Recebli. E. (2004). Göktürk Dilinin Fonetiği. Bakü: Nurlan, 418 s.

Recebli. E. (2004). Göktürk Dilinin Leksikası. Bakü: Nurlan, 427 s.

Recebli. E. (2006). Kadim Türk Yazısı Abidelerinin Dili. Bakü: Nurlan, I cilt, 648 s.

Recebli. E. (2006). Kadim Türk Yazısı Abidelerinin Dili. Bakü: Nurlan, II cilt, 480 s.

Recebli. E. (2009). Yazık Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti. Morfologiya (Kadim Türk Yazısı Orhon-Yenisey Abidelerinin Dili. Morfoloji). Bakü: Nurlan.

Recebli. E. (2010). Kadim Türk Yazısı Abideleri. Bakü:Nurlan, I cilt, 568 s.

Recebli. E. (2010). Kadim Türk Yazısı Abideleri. Bakü: Nurlan, II cilt, 464 s.

Recebli. E. (2010). Kadim Türk Yazısı Abideleri. Bakü: Elm ve Tahsil, III cilt, 664 s.

Recebli. E. (2010). Kadim Türk Yazısı Abideleri. Bakü: Elm ve Tahsil, IV cilt, 500 s.

Recebli. E. Qlaqoloobrazovaniye v Yazıke Orhono-Yeniseyskih Pamyatnikov (Orhon-Yenisey Yazıtlarının Dilinde Fiil). Bakü: Nurlan, 340 s.

Şamil A. Said H. (2007). Ömrünü Türk Kültürüne Adayan Adam / Yom, sayı 6, s. 60-74; A.Tahirzade. Hocayev H. S. (1988). / ST, No. 3, ss. 96-97.

Şükürlü. A. (1993). Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili. Bakü: Maarif, s. 3, 336.

Şükürov A.C., Muharremov. A.M. (1976). Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili. Bakü: 200 s.

Türkologiya Kafedrasının Bakalavr Pillesi İçin Fen Programları. (2008): Bakü, 144 s.

Veliyeva. G. (2005). Kadim Türk Dili: Bakü,102 s.

Veliyeva. G. (2008). Kadim Türk Dili: Bakü,112 s.

KUR'AN TERCÜMESİ, KISASÜ'L-ENBİYA VE NEHCÜ'L-FERADİS'İ ORTAYA ÇIKARAN KAYNAKLAR

Aysu ATA

Düzenlenen sempozyumun adı, "Orhun Yazıtlarının bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl". Kısaca söyleyecek olursak sunulan bildirilerin konuları, bu başlığı kapsamalı. Başka açıdan bakacak olursak da bu başlığın Türk kültür tarihinin tek bir ifade ile kapsamının açıklandığını kolayca görebiliriz. Orhon yazıtları dikileliden bugüne yaklaşık 1300 yıl geçti. Bu zaman dilimini tam ortadan ikiye ayırdığımızda, son yarısında, Anadolu'da yerleşik olarak yaşadığımızı söyleyebiliriz. İlk yarıyı Orhun Irmağı'nın kenarında başlatıyoruz. İşte Orhun ırmağının yanı başında yaşanan hayatlar, zaman içerisinde bu ırmağı ve pek çok ırmağı aşarak Anadolu'ya kadar geliyorlar. Bu serüven içerisinde her ırmak aşılırken birtakım taşlara basarak karşı tarafa geçiyoruz. Bu taşların kimi kez büyüklükleri, kimi kez renkleri, kimi kez de mesafeleri farklı oluyor. İlk taş Orhun Irmağı'nın yanı başındaki Orhun anıtları, Anadolu'daki son taş ise birkaç Türkçe beyiti ile Mevlana ve onun oğlu Veled Çelebi.

Bildirimizin başlığında yer alan eserler yazılana kadar kültür tarihimizin temelini oluşturan bu taşların sayısının azlığı ise, burada bulunan herkesin bilgisi dâhilindedir. Bizler Türkoloji eğitiminde görev alan kişiler olarak çok iyi biliyoruz ki yetiştirdiğimiz her öğrenci bu taşların yani kaynak eserlerin birbirleri ile olan bağlantısını ve anlamlarını kolayca açıklayabilirler. Ama kültür tarihimiz içindeki yerlerini ve anlamlarını açıklayamazlar. Bu taşlar, yalnızca bu bağlantının açıklanmasının ötesinde de birtakım görevler üstlenmiştir. O da Türk kültür tarihinin hatta genel Türk tarihinin yazılmasında temel kaynakları oluşturmalarıdır. Gerek kültür tarihi, gerekse genel Türk tarihi elbette ki yalnızca bu kaynaklarla yazılamaz. Bunlarla aynı dönemde veya öncesindeki zamanlarda yazılmış komşu ülkelerdeki eserler ve birlikte olduğumuz kültürlerin oluşturduğu eserler daha doğrusu kaynaklar da bu konuda önemlidir.

Orhun yazıtları ve öncesi dönemi, yakın zamanlara kadar takip edeceğimiz, karşılaştıracağımız herhangi bir Türkçe yayının olmadığını hepimiz biliyoruz. Son 10 yıl içerisinde Tarih Kurumunun başlatmış olduğu Çin tarihine dair çalışmalar anıtların bulunuşundan neredeyse 110 yıl sonraya ait.

Eski Uygurca dönemi ile ilgili çalışmaların da farklı olmadığını söyleyebiliriz. Hemen ardından Türkler yeni bir din ve yeni bir kültürel çevre ile iç içe yaşamaya başlar: İslamiyetle birlikte Arap ve Farslar. Bu kültürel çevrenin dilinde ve inancında çok önemli eserler ortaya koymamıza rağmen aynı dönemleri kapsayan o çevredeki gelişmeleri dilimize fazlaca aktaramamışız.

Bu bildiride akademik yaşantıma başladığım andan itibaren ortaya koyduğum yayınlarla İslâm kültür tarihi arasında bağ kurulmaya çalışılacaktır.

Kısasü'l-Enbiya, bilindiği üzere 1310 yılında Nasırüddin bin Burhanüddin Rabguzi tarafından yazılıp İslâmiyeti sonradan kabul etmiş aslen Moğol prensi Tok Buga'ya sunulmuştur. Bu eser adından da anlaşılacağı üzere peygamberler tarihidir. İslâm dininin doğruladığı peygamberlerin kıssaları ve Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı kıssalar yanında Hz. Muhammed'in ehl-i beyti, girdiği savaşlar yani gazveler, dört halife dönemleri konu edilmiştir. Giriş bölümünden sonra yaratılışın anlatıldığı, sonra da ilk insan ve ilk peygamber olarak değerlendirilen Hz. Âdem'in konu edildiği 249 varaklık eserde, Hz. Muhammed'le ilgili bölüm 181. varaktan itibaren başlamaktadır. Yani eserin yaklaşık dörtte birlik kısmı Hz. Muhammed ve İslâmiyete ayrılmıştır. Rabguzi, ele aldığı konuyu İslâmiyetle bağdaştırmak için sık sık Kur'an'dan parçalar verdiği gibi kendinden önceki İslâm âlimlerinin konu hakkında

söylediklerini veya yazdıklarını da "rivāyetinçe", "rivāyet ḳılur" ve "… aytur raẕiya'llāhu ʿanhu" şeklinde aktarmıştır.

Nehcü'l-Feradis ise Kerderli Mahmud bin Ali tarafından 1358 yılında yazıldığı sanılan, siyer-i nebi türünde yazılmış mensur bir eserdir. Bilindiği üzere eser, dört bab ve her bab da onar fasldan oluşur. Eserde her fasl bir hadisle başlamış, arkasından bunun Türkçeye tercümesi yapılmış ve sonra da tanınmış İslâm âlimlerinin konuyla ilgili görüşlerine ve aktardıkları hikâyelere geçilmiştir.

Karahanlı Türkçesi İlk Kur'an Tercümesi adı ile 2004'te yayımladığım ve bugüne kadar bu iddiama olumlu veya olumsuz herhangi bir söz veya yazı yazılmamış olan bu çalışmam yani Rylands nüshası Kur'an tercümesi de bu bildiri kapsamındadır.

Yukarıda adları sayılan bu eserlerden KE ve NF'te geçen âlim kişi isimlerinden bazıları ve bu isimlerin İslâm tarihi açısından değerlendirilmesi bildirinin konusunu oluşturmaktadır.

Aşağıda vereceğim isimlerin geçtiği *Ḳāmusu'l-Aʿlām* ve *Keşfü'z-Zünūn* gibi eserler dışında iki eserden bahsetmek istiyorum. Bu konuda ilk olarak okuduğum kitap, Ramazan Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* adlı çalışmadır. Yıllar öncesi kitabı okuduğumda kitapta geçen isimlerden bazıları tanıdık gelmişti. Şeşen'in kitabının önsözünde bahsettiği gibi söz konusu çalışma alanında yazılmış ilk eser değildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıl *İslâmda Tarih ve Müverrihler* adı ile basılan Şemseddin Günaltay'ın eseri, bildiğim kadarıyla bu konuda Türkiye'de hazırlanmış ilk çalışmadır. Bu çalışma, 1991 yılında yeni harflere çevrilerek *İslâm Tarihinin Kaynakları: Tarih ve Müverrihler* adı ile yayımlanmıştır. Bu arada Şemseddin Günaltay ismi daha önceki bir çalışmamda da geçmişti. Onu burada kısaca anlatmak ve Günaltay'ı anmak isterim. 2006 yılında DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü yayını olarak çıkan *DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü* adlı kitabın "Kuruluş Öyküsü" adlı ilk makalesinde şu şekilde geçtiğini sizlerle paylaşmak isterim. DTCF'nin açılışı o zamanki *Ulus* gazetesinde "Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi bugün törenle açılıyor" başlığı ile duyurulur. Başlığın altında Atatürk'ün buyruğu ile fakülteye profesör olarak atananların vesikalık fotoğrafları verilir. Yedi vesikalık fotoğrafın altında ise kısaca bunların kimlere ait oldukları yazılıdır: "Reislerimiz fakültenin profesörlerinden Sivas mebusu B. Şemseddin Günaltay'ı, fakülte dekanı Konya mebusu B. Muzaffer Göker'i … göstermektedir." Yani Şemseddin Günaltay, Eski Türk Tarihi ve Orta Asya Tarihi derslerini veren DTCF'nin ilk profesörleri arasındadır. Bu arada Günaltay'ın pek çok çalışmasının yanı sıra Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan tamamlanmamış bir İran tarihinin de olduğunu hatırlatmak isterim.

Bu anekdottan sonra konumuza geçelim. İlk önce dinî konuda yazılan KE ve NF'te geçen bu isimlerin yukarıda adlarını verdiğimiz kitaplarda tarih ilmini başlatanlar olarak geçmesi beni epey düşündürdü. Bunun altında yatan sebep, "dinî nitelikte bir eser çalışıyor isem bunu ancak içinde yer aldığı kültür çevresinde değerlendirebilirim" sonucuna geç ulaşmış olmamdı. Başlangıçta söylediğim gibi eski yazın tarihimizde bulunan bir eseri, aynı kültür çevresi içinde yer alan diğer milletlerin ortaya koydukları eserlerle karşılaştırmalı tarzda anlamadan bunlardan yalnız biri hakkında bir şeyler söylemenin imkânı olmadığı burada ortaya çıkıyor.

KE ve NF'te tespit etiğimiz bu isimler, aşağıda yapacağımız açıklamalarla birlikte her iki eserde de İslâm tarihçileri, daha doğrusu ilk İslâm tarihçileri arasında geçiyor. Bunlardan kalan eserler, bugünün bilimsel anlayışına göre metodik birer tarih kitabı sayılmasa da modern metotlara göre tarihî araştırmalarda bulunacaklar için kıymetli bir hazinedir. Şimdi bu isimler hakkında ilk önce KE ve NF ardından Günaltay ve Şeşen'in kitaplarında geçen bilgiyi kısaca şöyle aktarabilirim:

Burada bahsedeceğimiz hem KE hem NF'de yer alan isimlerden ilki, *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās*. Bu isim, KE'nın yaratılış bahsinde, Kur'an'ın 15/27. ayeti tanık gösterilerek Allah'ın

ateşten ilk olarak yarattığı, eserde "yeryüzi halkı" şeklinde tanımlanan cinlerin kaç yıl yeryüzünü mülk tuttukları konusunda, "*ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās* rivayetinçe on sekiz miñg yıl mülk tutdılar" ifadesiyle geçmektedir. KE'da bu ismin geçtiği yerleri sayısal olarak verecek olur isek 15 kez Hz. Muhammed'den önceki kıssalarda, 13 kez de Hz. Muhammed'le ilgili kıssalarda geçtiği görülecektir. NF'de ise "zekātnıñg taḳı ṣadaḳanıñg fażāyilinіñg beyānı" konusu *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās*'ın başından geçen bir olayla da pekiştirilmeye çalışılır: *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās* bir hizmetkârı ile yola çıkar. Sahrada bir Arap'ın evine misafir olurlar. O Arap'ın oğullarını sütüyle beslediği bir tanecik koyunu vardır. Arap, karısına Peygamber'in amcasının oğlunun misafirleri olacağını ve bu koyunu kesmeleri gerektiğini söyler. Kadın buna "oğlanlarım açtıktan ölecekler mi" diyerek karşı çıkar. Fakat kocası bu söze aldırış etmeden o koyunu keser. Hep birlikte yemek yenildikten sonra *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās*, hizmetkârına yanındaki nakdi, 500 kızıl altını tamamıyla ev sahibine vermesini söyler. Hizmetkârın "bu bizke bir ḳoy boġuzladı, muñga ekki koy bahāsı bersek yetmez mü" demesine karşılık, *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās* "ol miskīn dervīşliki, ʿācizliki birle mülkinde barını bizke taṣarruf ḳıldı" diye karşılık verir. NF'teki bu kısa anlatıdan *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās*'ın kimliği de ortaya çıkar.

> *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās* (öl. 697), NF'te de söylendiği gibi Peygamber'in amcasının oğludur. Tefsir ve hadisle uğraşan din âlimlerinin ortaya çıkardığı Medine tarih ekolüne mensup ilk tarihçi olarak kabul edilen *Abdu'llāh bin ʿAbbās,* Kur'an, hadis, fıkıh (hukuk), şiir, ahbar (tarihî nakiller) konularında zamanının en yetkin kişilerindendi. ʿUrvet bin ez-Zübeyr ve Vehb bin Münebbih'in hocası olan *ʿAbdu'llāh bin ʿAbbās*'ın kitabı yoktur, fakat sayfalar hâlinde yazılı defterler bırakmıştır.

Her iki eserde geçen isimlerden bir diğeri *Kaʿbü'l-Aḫbār*'dır. KE'da daha çok Musa Peygamber kıssasında ve ilk kez de Nemrud kıssasında, Nemrud-ı laʿinin dört yüz yıl mülk tuttuğu konusunda "*Kaʿbü'l-Aḫbār* rivāyetinçe" diyerek tanık gösterilmektedir. NF'te ise Hz. ʿOsman *razhu*'nun faziletleri anlatılırken *Kaʿbü'l-Aḫbār* isminin geçtiği yer, onun kim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir: Bir gün Ebu Zer Ġafarî, Hz. ʿOsman katına girdi. Hz. ʿOsman'ın yanında *Kaʿbü'l-Aḫbār* vardı. Ebu Zer, "ya emire'l-müminîn her yıl zekâtını veren zenginlere, kendilerine komşu olan derviş ve miskinleri koruyup kollamalarını buyur" dedi. *Kaʿbü'l-Aḫbār* sözü aldı ve "Ey Ebu Zer, zenginler için her yıl zekât vermek farzdır, zekâttan gayrı vermek farz değildir, isterlerse verirler, istemezlerse vermezler." dediğinde Ebu Zer öfkelendi ve "ey Yahud oğlu, sen bana Osman katında nasıl cevap verirsin" diyerek elindeki asa ile *Kaʿbü'l-Aḫbār*'a vurdu. Hz. Osman bu duruma "*Kaʿbü'l-Aḫbār*'ın bu kadarcık sözüne şeriatta sövmek ya da vurmak hoş değil" diyerek cevap verdi.

> *Kaʿbü'l-Aḫbār* (öl. 652), sonradan Müslüman olan Yahudi din âlimdir. Kendisinden İsrailiyata ve eski Arap tarihine dair pek çok rivayet aktarılmıştır. Verdiği bilgiler tarihten çok hurafe ve menkıbeye dayalı bilgilerdir. Yer ve zaman unsurundan mahrumdur.

KE ve NF'te yer alan isimlerden diğeri *Vehb bin Münebbih*'tir. KE'da, Kur'an-ı Kerim'deki kıssaların en uzunu ve en faydalı olması sebebiyle "ahsenü'l-kasas" olarak adlandırıldığı söylenilen Yusuf Peygamber kıssasında ilk olarak bu isim geçmektedir. Yusuf'un kuyudan çıkarılıp köle olarak satılması olayında, Yusuf Peygamberin bahası, "rivāyetde kelmiş Vehb bin Münebbih *razhu*" denilerek verilmiş. NF'te ise bu isim, gece-gündüz ibadet etmenin faziletleri faslında geçmektedir. Otuz yılını geceleri yanını yere koymadan ibadetle geçiren *Vehb bin Mühebbih*, bu konuda şunu söyler: "Şeytanı görmek yastık görmekten daha sevimlidir."

> *Vehb bin Münebbih* (öl. 732) Müslüman olmadan önce Yahudi veya İran asıllı olduğunu iddia edenler olmuştur. Peygamberler tarihine dair *Kitabü'l-mübtela ve kısasü'l-enbiya*,

> Yemen tarihine dair *Kitabü'l-mülukü'l-mütevvece min Himyer ve ahbârihim* adlı eserleri vardır. Kur'an ve hadiste yer aldığı için İslâm tarihçileri İsrailiyata dair çalışmalara önem vermişlerdir. İslâm tarihçileri Kur'an ve hadiste verilen bilgileri İsrailiyat ve Tevrat'tan aldıkları bilgilerle tamamlamışlardır. Taberî ve Mesudî gibi büyük tarihçiler Peygamberler tarihi ve eski Yemen tarihi konularında Vehb bin Münebbih'ten faydalanmışlardır.

Sadece KE'da geçen bir başka isim ise *Muḥammed bin İsḥāḳ*. Hz. Muhammed'e peygamberliğin gelmesi aktarılırken *Muḥammed bin İsḥāḳ*'ın rivayeti de şöyle aktarılır: Bir gün Cebrail Resul *'as*'a görünür ve 'ey Muhammed müjdeler olsun, yüce Allah sana diğer peygamberlere vermediği on ihsan bağışladı. İlk olarak hangi yerde Tanrının adı anılacak olsa senin adın da geçecektir. İkincisi ümmetini diğer bütün ümmetlerden daha iyi kıldı, üçüncüsü yeryüzünü sana mescit yaptı ve temiz kıldı …".

> *Muḥammed bin İsḥāḳ* (705-767), Medine'de doğdu, zamanının büyük hadisçilerinden ve tarihçilerinden okudu. Topladığı hadis ve siyere ait malzemeyle *Sīretü'n-nebeviyye* adlı kitabını yazdı. Bu eseri önce Halife Ebu Cafer el-Mansur'a, sonra eklemeli nüshasını Halife Mehdi'ye takdim etti. *İbn İsḥāk*'ın zamanımıza kadar ulaşan ve Türkçeye çevirisi yapılan (Çevirenler: Neşet Çağatay ve İzzet Hasan, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1971) bu eserin bir özelliği kaynakların çeşitliliğidir. *İbn İsḥāk,* yalnız Peygamber'in değil peygamberlik müessesesinin de tarihini vermiştir. Eserin ilk bölümünde yaratılıştan itibaren İslâm öncesi peygamberler tarihinden bahsetmiştir.

Yine sadece KE'da geçen isimlerden bir diğeri *İmam Kelbī*'dir. KE'nın girişinde yaratılışın anlatıldığı bölümde ve Süleyman Peygamber kıssasında iki rivayetine yer verilmiştir.

> *El-Kelbī* (öl. 763), Arapların soyları ve İslâm'dan önceki dinî ve toplumsal hayatları bakımından en fazla bilgi verenlerin başında gelir. *Kelbī*, Arap soylarına dair bir eserle cahiliye Araplarının putları hakkında bir kitap yazmıştır.

Şimdi de sadece NF'te yer alan *ʿUrve bin Zübeyr*'in geçtiği yere bakalım. Eserde, Ebu Bekr *razhu*'nun anlatıldığı faslda, Kur'an-ı Kerim'in 92/5-7. ayetlerinin Ebu Bekr hakkında nazil olduğu *ʿUrve bin Zübeyr* tarafından söylenmektedir. Bu ayetlerin anlamı şu şekilde aktarılmaktadır: "O kimse ki malını Hak rızası için verirse, yani zekâtı ve daha fazlasıyla sadakasını verirse, Hak ta'aladan korkarsa ve buyrulanı yapar yasak edilenden sakınırsa, Hak ta'alanın vaad ettiği sevaba ve cennete inanırsa ona taat ve ibadet kılmayı kolay ederiz ve her işinde yardımcı oluruz."

> *ʿUrvet bin el-Zübeyr*, 644'te doğup 713 yılında ölmüştür. Annesi Hz. Ebu Bekr'in kızı Esma'dır. Megazi ilminin ve İslâm tarihçiliğinin babası sayılır. Eseri günümüze kadar ulaşmasa da Taberi başta olmak üzere daha sonraki tarihçiler ondan nakiller yapmışlardır.

Vāḳidī ismi de NF'te geçen isimlerdendir. "Nā-ḥaḳ ḳan tökmekniŋ āfātı" konulu fasl anlatılırken "Ne zaman ki Kabil Habil'i öldürdü, teni cümle karardı. Bu dünyadaki Hindular ve Habeşiler onun neslinden gelir." aktarımı *Vāḳidī*'nin sözleri ile yapılır. Ayrıca bu isim bir yerde daha geçmektedir. O da eserin sonunda, temmet bölümünde, eseri yazarken faydalanılan kitaplar ve yazarları sayılırken *Meġāzī* kitabının ardından *Vāḳidī*'nin ismi gelmektedir.

> *Vāḳidī*, 747 yılında Medine'de doğup 823 yılında Bağdat'ta öldü. Bağdat'a geldikten sonra Abbasilerin veziri Yahya el-Bermeki ve Halife Me'mun, *Vakidi*'nin erdemini ve

zekâsını takdir etmekte gecikmedi, ihsana boğduğu gibi kadılığa da tayin etti. *Fütuhu'ş-Şam* adlı eserinden başka Hz. Muhammed'in vefatını izleyen yıllarda Arapların dinden dönüşüyle ilgili *Kitabu'r-Ridde* adıyla bir kitap daha yazdığı söylenir.

Şimdi de konuyla ilgili açıklamalarımıza geçelim: İslâmiyet öncesi, Müslüman dünyanın komşuları olan Bizans ve Çin tarihine dair yazılı vesikalar ile bir dereceye kadar İbranilerin ve İranlıların yazılı bir tarihi vardı.

İslâm tarihçiliği birdenbire meydana gelmiş bir mucize değildir. Üstelik Araplarda tarih düşüncesinin ortaya çıkışında İslâmiyete kadar bazı etkenler de büyük rol oynamıştır. 328 yılından itibaren Arapça yazılmış yazıtların oluşu, Cahiliye Devrinde Araplar arasında meydana gelen önemli savaşlardan bahseden sözlü edebiyatlarının bulunması, Arap kabileleri ve kabiledeki ailelerin soy kütüklerinin tutulması, Cahiliye Devri Arap şairlerinin şiirlerinde sosyal hayatın işlenmesi ve önemli olaylardan bahsedilmiş olması, Arabistan'daki kabilelerle ilişkileri olan toplumların yazılı tarihlerinin Araplar tarafından bilinmesi bu etkenler arasında sayılabilir.

Gerek Günaltay gerekse Şeşen'in söylediğine göre, tarih ilmi doğrudan doğruya İslâm medeniyetinin ürünü olup İslâm tarih yazarlığı Peygamber'in hayatından ve savaşlarından bahseden sîret ve megâzî ile yani KE ve NF'te işlenen konu ile başlamıştır. Daha Emevîler zamanında Peygamberlik dönemine ait olaylar, menkıbeler mukaddes anılar şeklinde korunmuştur. Kur'an ayetlerinin tefsiri ve hadislerin açıklanması, bunların iniş ve söyleniş nedenlerinin bilinmesini gerektirdiğinden, Peygamberlik dönemi hakkında anlatılan menkıbe ve olayların çok erken bir zamanda toplanıp kayıt altına alma zorunluluğu doğmuş, bu şekilde ilk kez sîret ve megâzî kitapları meydana getirilmiştir. Yani tarihî malzemeyi belli bir kronoloji ve mekâna oturtarak bugünkü tarihçiliğin temelleri atılmıştır.

İslâm tarihinde "tarih" adını alan ilk kitap, Avâne binü'l-Hakem (öl. 765)'in *Kitabü't-tarih*'idir. Ancak IX. yüzyılda tarih kelimesi yaygın hâle gelmiş ve bir ilmin adı olmuştur. Tarih ilmini Müslümanların meydana getirdiği ilimler arasında gösteren ilk yazarlar, X. yy.da yaşamışlardır.

İslâm dini ile birlikte kurulan devletle büyük bir sosyal olay başlamıştır. Yabancı takvimlerin bilinmesine rağmen hicrî takvimin kabulü bunu gösterir. Araplar arasında hicrî takvimden önce daimi ve düzenli bir tarih yani takvim yoktu. Hicrî tarihlendirmeye kadar İslâm dünyasında Âdem peygamberin yaratılışı ile başlayan hilkat takvimi, Nuh tufanını başlangıç sayan tufan takvimi, Babil hükümdarı Nabikadanassor'un tahta çıkış yılını (MÖ 747) esas alan Buhtunnasr takvimi, MÖ 324 yılı ile başlayan İskender takvimi, MÖ 311 yılı ile başlayan Selevkiler (Yunan) takvimi ve Sasanilerin son hükümdarı III. Yezdgerd'in tahta çıkış yılını (632) esas alan Yezdgerd takvimi ile Türkler ve Çinliler tarafından da kullanılan on iki hayvanlı takvim kullanılmıştır. Hicri takvimin kabulü ile olaylar zamanlanmaya başlanmıştır. Bu, devlet müesseselerinin yerleşmeye başladığı Hz. Ömer'in hilafeti zamanında (17/638) yazılan evraka tarih koymak ihtiyacından doğmuştur. Bu takvimin kabulü konusundaki rivayetler muhtelif olmakla birlikte kesin olan hicretin İslâm dini ve devleti bakımından taşıdığı önem ve tarihin kesin olarak bilinmesi dolayısıyla hicret olayı tarih başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

İslâmın altın çağını yaşamaya başladığı Emevîlerin sonu ile Abbasîlerin ilk zamanlarındaki tercüme faaliyetleri arasında, Beytül-hikme'de tarihin yeri yoktur. Sadece İran Şehnâmesi'ne dair Hüdaynâme tercüme edilmiştir. Bu da daha ziyade edebî bir eserdir. Yine kaynaklar, Yunan ve Helenizm medeniyetlerinden tarihle ilgili eserlerin tercüme edildiğini bilmediğimizi söylüyor. Yunan ilimleriyle uğraşan İslâm filozofları ilimleri tasnif ederken tarih ilminden bahsetmemişler, eserlerinde bu ilme yer vermemişlerdir.

Kur'an-ı Kerim'de diğer peygamberlerin kıssalarına ilişkin ayetlerin bulunması ise zorunlu olarak peygamberler tarihi hakkındaki araştırmaları doğurmuş yani "kısasü'l-enbiya" türü

eserlerin yazılmasına sebep olmuştur. Kur'an ve hadislerin tefsiri yolundaki gayretler, Arap diliyle incelemeleri gerektirmiş, bu incelemelerde cahiliye dönemi şiirleriyle, kabileler arasında yaygın olan sözlerin toplanması yani dil alanında yapılan incelemelerle sonuçlanmıştır. Tarih ilmi, dinî ve filoloji ilimleriyle beraber doğmuş ve gelişmiştir.

Hz. Ebu Bekr ve Osman zamanlarında Kur'an'ın toplanıp mushaf haline getirilmesi de bir tür tarih çalışması olarak kabul edilir.

İslâm dünyasında, Anadolu'da Türkçe tarih yazımı, önce XIV. yy.da Arapça ve Farsçadan tercüme, sonra telif edilen yeni eserlerle başlamıştır. XV. yy.da Aşıkpaşazade, Ahmedi (öl. 1413) ve Neşri ile gelişen bu tarihçilik XVI. yy.da İbn Kemal (öl. 1534) ile büyük eserler vermeye başlayacaktır. Fakat Türklerin İslâmiyeti resmen kabul etmelerinin ardından Sul-tegin gibi Türk asıllı fakat Arapça yazan âlimler de vardır. Günaltay, *Ebu Bekr Muhammed bin Yahya el-Suli*'yi anlattığı yazısına "Hicri dördüncü (M. IX) yüzyılda İslâm kültürü üç önemli şahsiyet tarafından temsil ediliyordu" diyerek başlamıştır. Soylu bir aileye mensup el-Suli, IX. yy.ın ikinci yarısında Bağdat'ta doğmuş ve 946'da Basra'da ölmüştür. Edebiyat, tarih ve özellikle satranç konularında üstad olan Sul-tegin, satranç oyunundaki ustalığından dolayı bu konuda bir kitap yazmış ve oyunun mucidi sanılmıştır. Suli, Abbasiler döneminin edebiyat ve tarihini işleyen eserler yazmıştır.

Sonuç olarak, bildirimi bir dilekle bitirmek istiyorum. VII. yy.da başlayan İslâmiyetle birlikte verilen zenginleşen yazın tarihimizde verilen her eser, kültürümüzün temel taşlarıdır. Benim dileğim bundan sonra eski Türk diliyle yazılmış eserlerin çevriyazılarının yapılıp bırakılmaması. Biraz da o eserin içeriğiyle ilgili kültürel bağların kurulması.

YENİSEY YAZITLARIYLA İLGİLİ GENEL SORUNLAR ÜZERİNE NOTLAR

Erhan AYDIN

Giriş

Genel anlamda Yenisey Yazıtları olarak bilinen ve bugün toplam sayısı 180 civarında olan yazıtlar Orhon bölgesindeki kağanlık yazıtlarından çok daha önce keşfedildikleri hâlde onlar kadar üzerinde çalışma yapılmamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Moğolistan bozkırlarında bulunan ve özellikle II. Kök Türk kağanları veya ileri gelenleri adına dikilen yazıtların satır sayısı bakımından çok daha hacimli olmasıdır. Moğolistan bozkırlarında bulunan bu kağanlık yazıtları ile yazıt çevresindeki diğer tarihî eserlerin yapılmasına, dönemin Çin hükümdarlarının bir iyi niyet gösterisi olarak katkıda bulunduğu düşünüldüğünde Yenisey Yazıtlarının çok daha mütevazı kalacağını söylemek gerekir.

Adını Yenisey ırmağından alan Yenisey Yazıtlarının ilki 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Philipp T. von Strahlenberg ile Daniel G. Messerschmidt'in Güney Sibirya bölgesindeki çalışmaları sırasında ele geçmiştir. 1721 yılında Uybat ırmağının sol kıyısında, ırmaktan 1 km. uzakta bulunan bu ilk yazıt daha sonra E 32 olarak numaralandırılmış ve yazıta Uybat III adı verilmiştir. Yazıt 1886 yılında P. E. Kuznetsov-Krasnoyarskiy ve D. A. Klementz tarafından Minusinsk Müzesi'ne taşınmış ve 8 numara ile müzenin envanterine kaydedilmiştir (Temir, 1991, ss. 38-40), (Vasilyev, 1983, s. 26).

1889 yılında Rus Coğrafya Kurumu tarafından Karakurum ve Karabalgasun harabelerini incelemek üzere bölgeye gönderilen N. M. Yadrintsev'in Orhon ırmağı kıyısında, Koşo-Çaydam gölü yakınlarında iki büyük taş bulması dikkatleri Yenisey havzasından alıp Moğolistan'a çekmişti. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları ile Tonyukuk I ve II Yazıtları'nın bulunduğu tarihten bugünlere kadar Yenisey Yazıtları, araştırmacılar için hep ikinci planda kalmıştır. Bunun en önemli nedeni Moğolistan'daki 4 büyük yazıtın satır sayılarının çok oluşunun yanı sıra çok sayıda tarih, kültür ve gündelik hayata dair sözcük, deyim ve atasözlerini de içermesi olmalıdır.

Aşağıda, Yenisey Yazıtlarıyla ilgili çalışmalarımız esnasında gözlemlediğimiz sorunlar üzerinde durulacak ve çeşitli çözüm önerileri getirilecektir.

1. Yenisey Yazıtlarının Adlandırılması ve Numaralandırılması ile İlgili Sorunlar:

Yenisey Yazıtlarıyla ilgili en önemli sorun, bir araştırmacının kullandığı adlandırma ile kısaltmaların başka araştırmacılarca kullanılmamasından ileri gelmektedir. Yazıt sayısı çok olunca bu tür karışıklıkların olması kaçınılmazdır. Hele çok sayıdaki Yenisey Yazıtı'nın az satırlı oluşu ve cümlelerin birbirine aşırı benzemesi yazıtların birbirine karışmasına neden olmaktadır.

Yenisey Yazıtları, derli toplu ve bilimsel olarak ilk kez W. Radloff'un 1895 baskı tarihini taşıyan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* adlı eserinde yayımlanmış olup burada incelenen yazıt sayısı 40'tır. Radloff ile Thomsen arasındaki büyük kağanlık yazıtlarını okuma ve anlamlandırma yarışının gölgesinde kalan Yenisey yazıtları, Radloff tarafından 2 bölümde incelenmiş, 1. bölüme Yenisey Yazıtları, 2. bölüme ise Güney Sibirya Yazıtları denmiştir. Radloff, yazıtları bulundukları yerlere göre adlandırmış ve çeşitli kısaltmalar kullanmıştır.

Radloff'tan sonra Hüseyin Namık Orkun da Radloff'un kullandığı adlandırma ve kısaltmaları kullanmıştır. 1952 yılında S. Ye. Malov *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı* (Moskova-Leningrad) adlı çalışmasında 51 Yenisey Yazıtı'nı, Uyuk-Tarlak'a 1 numara vermek suretiyle, numaralandırmıştır. Malov'un bu numaralandırma işinde Radloff'un verdiği sırayı izlediğini söylemek gerekir. Malov'un 51 yazıtı numaralandırmasının ardından Radloff'un ve Orkun'un izlediği kafa karıştırıcı kısaltmalardan kurtulmak mümkün olabilmiştir. Artık Rus ve

Avrupa kaynaklarının kullandıkları E kısaltması ile Türkiye'de kimi araştırmacılarca kullanılan Ye veya Y kısaltmasının ardındaki numara sayesinde hangi yazıttan söz edildiği kolaylıkla anlaşılmaktadır.

1969 yılında yayımlanan *Drevnetyurkskiy Slovar*'ın yazarları sözlükte kullandıkları 85 Yenisey Yazıtı'nın adları ile kısa künye bilgilerini vermişlerdir (DTS XXII-XXVI).

Yenisey Yazıtlarının künyelerini vermek ve bulundukları yerleri bildirmek gayesiyle hazırlanmış bir önemli çalışma da A. M. Şçerbak'a aittir. "Yeniseyskiye runiçeskiye nadpisi k istorii otkrıtiya i izuçeniya" (*Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1970, Moskova, 1970, ss. 111-134) adını taşıyan makalenin giriş bölümünde Yenisey Yazıtları'nın estampaj kopyalarını alan, müzeye taşımaya yardım eden kişilerin adları ve eserleri anılmış, makalenin ilerleyen bölümlerinde ise o zamana kadar bilinen yazıtların numaraları ve bulundukları yerler yazılmıştır. Yazıtlar müzelere göre sınıflandırılmış olup listeye göre Tuva Müzesinde 18, Minusinsk Müzesinde 30, Leningrad Antropoloji ve Etnoğrafya Müzesinde 5, Helsinki Ulusal Müzesinde 1 yazıt bulunmakta olup dikildiği veya tesis edildiği yerde bulunanların sayısı ise 18'dir. Elbette bu veriler makalenin yayımlandığı 1970 yılı öncesine aittir. Şçerbak para, ayna ve metal parçası gibi eşyalar üzerinde yazı bulunan eserleri ise ayrıca sınıflandırmıştır.

D. D. Vasilyev, *Sovyetskaya Tyurkologiya* dergisinin 1976/1 sayısında yayımladığı "Pamyatniki Tyurkskoy runiçeskoy pismennosti Aziatskogo areala" (ss. 71-81) adlı makalesinin ikinci bölümünde 122 Yenisey Yazıtı'nın adlarını ve bunların bir kısmı ile ilgili envanter kayıtlarını vermiş, bir kısmı üzerinde yapılan ilk çalışmalardan söz etmiştir.

Vasilyev'in 1983 yılında yayımladığı *Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya* (Leningrad: Akademiya Nauk SSSR) adlı çalışmasının birinci bölümünde Uyuk-Tarlak (E 1) yazıtından başlamak üzere toplam 145 yazıtın envanter bilgileri, yazıt üzerinde çalışanlar vs. verildikten sonra yazıtın harf çevrimli metni, ikinci bölümde 145 yazıtın metin görüntüleri, üçüncü bölümde ise yazıtlara ait fotoğraflara yer verilmiştir. Bu yıllardan sonra birçok yeni yazıtın bulunduğu bilinmekte ise de bunların bilim dünyasına duyurulması ve diğer araştırmacıların da inceleyebilmesi için olanak tanınması konusu çok yavaş ilerlemektedir. 1983 yılı itibarıyla Vasilyev'in verdiği son yazıtın numarası 145, adı ise Mugur-Sargol III'tür.

Türk Dünyası Tarih dergisi, 88. sayısında (Nisan, 1994) Yenisey Yazıtlarının 145 tanesinin adını, L. R. Kızlasov'un "Hakasların Hükümdarlık Ünvanı, "Ajo" ve Yenisey Runik Yazıları'nın Kullanıştan Kaldırılmasının Zamanı Hakkında" (ss. 49-51) başlıklı makalesinin sonunda liste hâlinde vermiştir (s. 51).

2002 yılında Yeni Türkiye Yayınları tarafından çıkarılan *Türkler* adlı çalışmaya "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat" (c.2, ss. 481-501) başlıklı makale ile katılan Sema Barutçu Özönder, "Asya Alanı Türk Runik Harfli Yazıtların Bölgelere Göre Dağılımı" başlıklı ana bölümün "Güneydoğu Sibirya'da" başlıklı alt bölümünde, Vasilyev'in verdiği 145 yazıtın ardından 9 adet yazıt daha eklemiştir. Barutçu Özönder, Güney Yenisey Yazıtları olarak nitelendirilip diğer Yenisey Yazıtları'ndan farklı harflere ve şekillere sahip olduğu söylenen ve genellikle Yu, SE veya GY olarak kısaltılan yazıtların da 18 tanesinin adını vermiştir.

Son olarak Osman F. Sertkaya'nın *Dil Araştırmaları* dergisinin 2. sayısında (Bahar 2008, s. 7-34) çıkan ve "Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine" adını taşıyan makalesinde, Vasilyev'in verdiği 145 yazıt liste hâlinde sıralandıktan sonra Eerbek I (E 147), Eerbek II (E 149), Şan'çi III (E 152) yazıtlarının Kormuşin'in 1997 yılında yayımladığı *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, tekstı i issledovaniya* adlı eserinde bulunduğunu ancak 146 numaralı yazıttan itibaren bir liste yapılmadığını belirtmiştir (2008, s. 13). Sertkaya, makalesinde, 2007 yılında Ankara'da yapılan 38. ICANAS (International Congress

of Asian and North African Studies) kongresinin panel oturumlarında Vasilyev'in, son buluntularla Yenisey Yazıtlarının 184'e çıktığını söylediğini belirtmiştir (200, s. 14).

Yenisey Yazıtlarının sayısının her geçen gün arttığı görülmektedir. Güney Yenisey olarak adlandırılan ve alfabedeki bazı şekillerin Yenisey'dekinden farklı olduğuna dair öneri ve iddialar sonucunda elde edilen 18 adet Güney Yenisey Yazıtı'nın bir bölümü önceden numaralandırılmış Yenisey Yazıtlarından olduğu için bunları toplam rakamdan düşmek gerekmektedir. Aşağıda elde ettiğimiz verilere göre Vasilyev'in verdiği 145 yazıttan sonra bulunan ve numaralandırılan yazıtlar şunlardır:

E 146 ?
E 147 Eerbek I
E 148 ?
E 149 Eerbek II
E 150 ?
E 151 ?
E 152 Şan'çi III
E 153 Alaş I
E 154 Alaş II

Adları bilinen ama numaralandırılmayan yazıtlar da şunlardır:

Lisiç'ya I
Lisiç'ya II
Kök Haya
Kunya Dağı Kaya Yazıtı
Beyskoye Köyünden Gümüş Kama
Knışi Köyünden Bronz Ayna Starı
Bronz Para-Kamenka Köyü
Bronz Para-Krasnoyarsk
Devlet Ermitajından Gümüş Kap
Adrianov Koleksiyonundan Bir Yazıt

2. Yenisey Yazıtlarının Envanter Bilgileri ile İlgili Sorunlar:

Yenisey Yazıtlarıyla ilgili bir diğer sorun da yazıtın nerede olduğuna dair çelişkili bilgilerin verilmiş olmasıdır. Bu sorunu ortaya koymaya yönelik olarak tespit ettiğimiz birkaç örnek aşağıda bulunmaktadır:

* Çaa-Höl III (E 15) yazıtı Şçerbak'a göre dikildiği yerde (1970, s. 113), Sertkaya'ya göre Tuva Müzesinde (2008: 9), Bazılhan'a göreyse nerede olduğu bilinmemektedir:

Bazılhan: http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=107&lang=k

* Çaa-Höl VII (E 19) yazıtı Şçerbak (1970, s. 112), Vasilyev (1983, s. 22), Kormuşin (2008, s. 110) ve N. Bazılhan'a göre Minusinsk Müzesinde, envanter numarası ise 35'tir. Sertkaya'ya göreyse Tuva Müzesindedir (2008, s. 9).

Bazılhan: http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=111&lang=k.

* Uybat IV (E 33) yazıtı Şçerbak'a göre yerinde (1970, s. 113), Sertkaya (2008, s. 9) ve Vasilyev'e (1983, s. 26) göre Minusinsk Müzesindedir. Bazılhan'a göreyse nerede olduğu bilinmemektedir:

http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=280&lang=k.

* Tuba II (E 36) yazıtı Şçerbak'a göre yerinde (1970, s. 113), Sertkaya (2008, s. 9) ve Vasilyev'e (1983, s. 28) göre Minusinsk Müzesindedir. Bazılhan'a göreyse nerede olduğu bilinmemektedir:

http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=283&lang=k.

* Taşeba (E 40) yazıtı Şçerbak'a göre Minusinsk Müzesindedir (1970, s. 112). Vasilyev ise Adrianov'un verdiği bilgiden hareket ederek Minusinsk Müzesinde 43 envanter numarasıyla saklandığını bildirmiş ancak 1973-1975 yılları arasında müzeye yaptığı gezide yazıta rastlamadığını belirtmiştir (1983, s. 29). Sertkaya'ya göreyse kayıp veya Minusinsk Müzesindedir (2008, s. 9). Bazılhan da Vasilyev'in, Minusinsk Müzesinde bulunmadığına dair verdiği bilgiyi aktarmıştır:

http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=118&lang=k.

* Ottuk-Daş III (E 54) yazıtı Şçerbak (1970, s. 112), Vasilyev (1983, s. 16), Kormuşin (2008, s. 145) ve Bazılhan'a göre göre Tuva Müzesinde, Sertkaya (2008, s. 10)'ya göre Minusinsk Müzesindedir.

Bazılhan: http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=95&lang=k.

* Malinovka (E 56) yazıtı Şçerbak (1970, s. 113)'a göre Minusinsk Müzesindedir. Vasilyev'in verdiği bilgiye göre yazıt 1948 yılında Rıgdılon tarafından ikinci kez bulunmuş ve Minusinsk Müzesine taşınmış ancak daha sonra kaybolmuştur (1983, s. 15). Sertkaya'ya göre ise kayıp veya Minusinsk Müzesindedir (2008, s. 10).

* Kara-Bulun III (E 67) yazıtı Şçerbak (1970, s. 113)'a göre yerinde, Vasilyev'e göre Tuva Müzesinde (1983, s. 35), Sertkaya (2008,s. 10) ve Bazılhan'a göreyse nerede olduğu bilinmemektedir:

Bazılhan: http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=289&lang=k.

* Podkuninskaya (E 71) yazıtı Şçerbak (1970, s. 113) ve Erdal (2002, s. 59)'a göre St.-Petersburg Antropoloji ve Etnoğrafya Müzesinde, Sertkaya'ya göreyse kayıp veya St.-Petersburg Antropoloji ve Etnoğrafya Müzesindedir (2008, s. 10). Bazılhan'ın verdiği bilgiye göre envanter no. : 2564-1. http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=290&lang=k.

* İyme I (E 73) yazıtı Şçerbak (1970, s. 113)'a göre yerindedir. Yerel ahalinin verdiği bilgiye göre 1971-1972 yıllarında yöreye gelen keşif heyetinin ünlü bir üyesi tarafından alıp götürülmüştür (Vasilyev, 1983, s. 36). Sertkaya (2008, s. 10) ve Bazılhan'a göre nerede olduğu bilinmemektedir. Kormuşin ise Tuva Müzesinde olduğunu belirtmiştir (2008, s. 155).

Bazılhan: http://irq.kaznpu.kz/?mod=1&tid=2&oid=292&lang=k.

Yukarıda verilen birkaç örnekte de görüldüğü gibi bazı yazıtların bugün nerede olduğu bilinmemekte veya çelişkili bilgilerle karşılaşılmaktadır. Bunu önlemek için öncelikle Minusinsk, Tuva, Abakan ve Krasnoyarsk kentlerinde bulunan müzelerdeki yazıtların tek tek envanter bilgileri çıkarılmalıdır.

3. Yenisey Yazıtlarının Yayımları ile İlgili Sorunlar:

V. Thomsen, ölümünden önceki döneme kadar ele geçen yazıtların tümünü asistanı Kurt Wulff ile birlikte yayımlama düşüncesinde idi. Ancak Thomsen'in 1927'de, Wulff'un ise 1939'da ölümü, çalışmanın tamamlanmasına engel olmuştu. Hem Thomsen'in hem de Wulff'un okuma ve anlamlandırma denemeleriyle özellikle kimi yazıtların sorunlu yerlerindeki harf teşhislerini içeren materyal P. Aalto tarafından yayımlanmıştı. Bk. Aalto 1976, 1981 ve 1991.

Yenisey Yazıtlarının önemli çalışmalarından sayılan D. D. Vasilyev'in *Korpus*'unda bazı yazıt metinleri bulunmamaktadır. Örneğin: Haya-Uju (E 24) (Radloff: Kemçik-Kaya-başı), Taş Ağırşak I (E 87) (Kamennoye Pryaslitse I), Mugur-Sargol III (E 145). Üstelik Vasilyev, yazıt metnini yalnızca harf çevrimi (transliterasyon) ile vermiştir. Yazı çevrimi (Transkripsiyon) ve çeviri olmadığı için Türk dili araştırmacılarının dışındakilerin eserden yararlanması oldukça zordur.

Yenisey yazıtlarını numara sırasına göre değil de yazıtın bulunduğu bölgeye göre sıralayan İ. V. Kormuşin'in yayımladığı *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, tekstı i issledovaniya* (Moskova, 1997) adlı çalışmasının ilk ve genişletilmiş 2. baskısında (2008), birçok yazıtın bulunmadığı söylenebilir.

4. Güney Yenisey Yazıtları ile İlgili Sorunlar:

1977 yılında V. F. Kapel'ko Hakasya'da bulunan Ozernaya II (GY 10) yazıtı ile Edegey I (GY 11) ve daha sonra Edegey II (GY 12), Edegey III (GY 13) ve Çinge (GY 14) Yazıtlarındaki kimi harflerin diğer Yenisey Yazıtlarındaki harflerden farklı olduğu sonucuna varmıştı (Sertkaya, 2008, s. 13). Bunun üzerine önceki Yenisey Yazıtları tekrar gözden geçirildi ve bazıları oradan çıkarılıp farklı alfabe iddiasıyla Güney Yenisey Yazıtları bölümüne aktarıldı. Güney Yenisey Yazıtları'nın farklı bir alfabe ile yazıldığı düşüncesinin en hararetli savunucusu İ. L. Kızlasov'dur. Özellikle 1994 yılında yayımlanan *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey* (Moskova, 1994, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Arheologii) adlı önemli eserinde hem Avrasya boyunca kullanıldığı bilinen Kök Türk harflerinin izini sürmüş hem de Yenisey Yazıtları ve Güney Yenisey Yazıtlarındaki kimi sorunlu yerler üzerinde durmuştur. Bu çalışmanın dışında bir önemli çalışma da L. R. Kızlasov ile İ. L. Kızlasov'un beraber hazırladıkları ve Muvaffak Duranlı'nın çevirisi ile Türkiye'de de yayımlanan "Sayan-Altay Türklerinin Yeni Runik Yazısı" (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1990, Ankara, 1994, s. 85-136) adını taşımaktadır. İ. L. Kızlasov, 1994 yılında yayımladığı *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey* adlı kitabında 18 Güney Yenisey Yazıtı'nın envanter bilgileri ile metne ait şemaları vermişti. İ. L. Kızlasov'un verdiği 18 yazıt (1994, ss. 289-318), diğer Yenisey Yazıtlarıyla karşılaştırıldığında ortaya şu şekilde bir tablo çıkmaktadır:

* Sulek III (GY 1) Yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) Yazıtı'nın 2. satırıdır.

* Sulek IV (GY 2) Yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) Yazıtı'nın 3. satırıdır.

* Sulek V (GY 3) Yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) Yazıtı'nın 4. satırıdır.

* Sulek VI (GY 4) Yazıtı, Kara-Yüs I (E 39) Yazıtı'nın 6. satırıdır.

* Minusinsk Müzesindeki Ağırşak (GY 5) yazıtı, Taş Ağırşak I (E 87) Yazıtıdır.

* Uybat Gümüş Kap (GY 6) Yazıtı, Uybat VII (E 83) Yazıtıdır.

* Sargol (GY 7) Yazıtı, 1982 yılında M. A. Devlet tarafından Ortaa-Sargol ve Mugur-Sargol civarında bulunmuştur. Yazıtta 17 harf bulunmakta olup satır uzunluğu 14 cm.'dir. Bu yazıt öncekiler gibi eski Yenisey Yazıtları'ndan olmayıp yeni bulunanlardandır.

* Aymırlıg I (GY 8) Yazıtı, Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı I (E 141) Yazıtıdır.

* Aymırlıg II (GY 9) Yazıtı, Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfı II (E 142) Yazıtıdır.

* Ozernaya II (GY 10) Yazıtı da yeni yazıtlardan olup 1977 yılında V. F. Kapel'ko tarafından Hakasya'da Ozernaya dağının incelenmesi sırasında bulunmuştur.

* Edegey I (GY 11) yazıtı 1977 yılında V. F. Kapel'ko tarafından Yenisey'in sol kıyısındaki Turan dağının iç eteğindeki Tagar kurganlarından birinin köşeli güneydoğu taşında bulunmuştur. Bu yazıta Turan III yazıtı da denmektedir.

* Edegey II (GY 12) Yazıtı da yeni bulunmuş yazıtlardan biri olup Edegey II Steli'nin doğu kenarına kazınmış toplam 11 harften oluşmaktadır.

* Edegey III (GY 13) Yazıtı 1978 yılında L. R. Kızlasov tarafından bulunmuştur. Harfler, Edegey anıt yapısı merkezinde duran dar bir stelin kuzeydoğu tarafındadır.

* Çinge (GY 14) Yazıtı da Edegey I, II, III gibi yeni yazıtlardan olup 1985 yılında N. V. Leontiyev tarafından Yenisey'in Çinge ırmağına akan sağ kolunun sol kıyısında bulunmuştur.

* Edegey IV (GY 15) Yazıtı 1987 yılında İ. L. Kızlasov tarafından bulunmuştur. Harfler levhanın uzun ekseninin köşesi altındadır. İşaretler 12 değişik şekildedir.

* Edegey V (GY 16) Yazıtı ise 1987 yılında İ. L. Kızlasov tarafından diğer Edegey Yazıtlarının yakınında bulunmuştur. Metin soldan sağa doğrudur. Yazıt 30 cm uzunluğunda olup 23 işaret seçilebilmekte, 4 işaret ise seçilememektedir.

* Edegey VI (GY 17) Yazıtı 1987 yılında İ. L. Kızlasov tarafından bulunmuş olup Stelin uzun ekseninin köşesi altına bir satır olarak (3,3 cm.) kazınmış üç runik işaretten oluşmaktadır.

* Karban (GY 18) Yazıtı 1988 yılında V. N. Elin ve E. P. Matoçkin tarafından Katun ırmağı civarında Karban vadisinde bulunmuştur. 17 harften oluşan satırın uzunluğu 20 cm.'dir.

Görüldüğü gibi toplam 18 tane olduğu bildirilen bu yazıtların 8 tanesi önceki Yenisey Yazıtlarından olup geri kalan 10 tanesi ise son yıllarda bulunmuştur. Genel olarak farklı harf şekillerinin olduğu doğru olsa da İ. L. Kızlasov'un verdiği tek metinden hareket ederek buradaki harflerin diğer Yenisey Yazıtlarındakilerden farklı olduğu hükmüne varmak için çok daha fazla tartışılması gerektiği düşünülmektedir. Ancak neredeyse Kızlasovlardan başka araştırmacıların konu ile ilgilenmedikleri açıktır.

5. Yazıtlardaki Harf ve Damgalarla İlgili Sorunlar:

Yenisey Yazıtlarıyla ilgili anılmaya değer en önemli özelliklerinden biri onların büyük bir olasılıkla halkın elinden çıkmış olmasıdır. Bu bakımdan dönemin diyalektik özelliklerini daha iyi yansıtması mümkündür. Günümüz mezar taşlarındaki veciz sözleri andıran bu yazıtlardaki cümlelerin kısalığı ne yazık ki anlamdaki bütünlüğü yakalamaya engel olmaktadır. Bu nedenle yazıtların estampajını alacak kişilerin rötuş yapmadan ham hâliyle bilim dünyasının yararına sunması çok büyük önem kazanmaktadır. Eğer estampaja alma olanağı yoksa çözünürlüğü yüksek fotoğraflarla da harflerin teşhisi mümkün olabilecektir. Her araştırmacı kendi gözlemiyle teşhis ettiği harfi işaretlediğinde ortaya çok farklı metinler çıkabilmektedir. Gerçekten de elimizdeki metin görüntülerinin birbirinden farklı olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle araştırmacı, kendi metni üzerinde değişiklikler yapmadan önce başkalarının da kendi materyalinden yararlanmasına olanak tanımalıdır.

6. Sonuç:

Yenisey Yazıtlarının toplam sayısı 180 civarında olsa da Moğolistan bozkırlarındaki yazıtlar kadar ses getirici etkiye sahip olamamışlardır. Elbette bunun temel nedeni Yenisey metinlerinin genelinin az satırlı olmasıdır. Ancak yine de bazı yazıtlardaki anlam bütünlüğü oldukça iyidir. Özellikle Elegest I (E 10), Begre (E 11), Oçurı (E 26), Altın-Köl I (E 28), Altın-Köl II (E 29), Hemçik-Çırgakı (E 41), Köjeelig-Hovu (E 45), Abakan (E 48) gibi çok satırlı yazıtlar gerçekten hem Yenisey Kırgızları için hem de bütün Türk halkları için paha biçilmez değere sahiptir.

Kaynakça

Aalto, P. (1976). Vilhelm Thomsen und die geplante Gesamtausgabe der alttürkischen Inschriften. Walther Heissig (Hrsg.): *Altaica Collecta*. (Berichte und Vorträge der XVII. PIAC 1974 in Bonn/Bad Honnef). Wiesbaden: Harrassowitz, ss. 77-81

Aalto, P. (1981). Central Asiatic epigraphic and manuscript material in Finland. *Journal Asiatique* 269, 3-10.

Aalto, P. (1991). Old Turkic epigraphic materials. (Gathered by. J. G. Granö). *Journal de la Société Finno Ougrienne* 83, 7-78.

Barutçu Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. *Türkler*, c. 3, 481-501.

Devlet, M. A. (1982). *Petroglifi na koçevoy trope*. Moskova.

DTS : Nadelyayev, V. M. - D. M. Nasilov - E. R. Tenişev - A. M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Erdal, M. (1998). Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion. J. P. Laut – M. Ölmez (hzl.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı). Freiburg-İstanbul: Simurg, 83-96.

Erdal, M. (2002). Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften. M. Ölmez - S.-Ch. Raschmann (Hzl.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags. İstanbul, Berlin, 51-73.

Kızlasov, İ. L. (1994). *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey*. Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Arheologii.

Kızlasov, L. R. – İ. L. Kızlasov (1994). Sayan-Altay Türklerinin Yeni Runik Yazısı. Çev.: M. Duranlı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1990, 85-136.

Kormuşin, İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, tekstı i issledovaniya*. Moskova: Nauka.

Kormuşin, İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye epitafii, grammatika, tekstologiya*. Moskova: Nauka.

Malov, S. E. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov, tekstı i perevodı*. Moskova-Leningrad.

Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Orkun, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.

Sertkaya, O. F. (2008). Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine. *Dil Araştırmaları* 2, Bahar, 7-34.

Şçerbak, A. M. (1970). Yeniseyskiye runiçeskiye nadpisi k istorii otkrıtiya i izuçeniya. *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1970, 111-134.

Temir, A. (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Vasilyev, D. D. (1976). Pamyatniki Tyurkskoy Runiçeskoy Pis'mennosti Aziatskogo Areala. *Sovyetskaya Tyurkologiya* 1976/1, ss. 71-81.

Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih runiçeskih Pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

http://irq.kaznpu.kz/?lang=k&mod=1&tid=2 (15.04.2010).

UZBEK DIALECTS OF NORTH-EAST AFGHANISTAN. A PRELIMINARY REPORT

Ingeborg BALDAUF

Research on the Uzbek dialects of Afghanistan was initiated by European Turkologists in the 1970s who relied on a rather scanty basis of materials collected in occasional encounters rather than systematic research work. I may put it this way since I was one of these Turkologists, too.

When I discovered that a Qypchaq Uzbek dialect was spoken by the inhabitants of a few villages of what is today the province of Sar-i Pul, north of the Band-i Turkestan range, I was thrilled.[1] Had I known that they shared this dialect with almost half of the Uzbeks of Afghanistan, I might not have been as enthusiastic. Some colleagues did not fare much better. A small group of German Turkologists assumed that the Moγolî dialect of Badakhshan were a rare idiom and most probably clearly distinct from Uzbek[2]. In fact the majority of Turkic language speakers of a broad belt stretching from the North Eastern provinces of Kunduz and Takhar well into Badakhshan use some kind of Moγolî, while due to the internal complexity of that cluster of sub-dialects the question of similarity or dissimilarity, in relation to other Uzbek dialects of the region, still needs to be addressed.

Yet another colleague devoted an in-depth study to the idiolect of a man from a town in Central North Afghanistan but failed to realize that the materials he used – which, as he explains in his introduction, had been collected by a colleague of his – might have been from just anywhere in northern Afghanistan. Thus that it could have been the kind of *lingua franca* used by males who travel a lot in different dialect areas, picking up features of several dialects and in the end hardly preserving even the most obvious particularities of their home dialect.[3]

To put it short, these endeavors were just the first steps and demanded more depth before they would stand up to scrutiny. Unfortunately however, they had to be discontinued from the early 1980s onward due to the Soviet takeover and the rising tides of civil war obstructing research in most of the region. Soviet Turkologists on the other hand, who were free to move in Afghanistan and carried out professional dialect studies, were in the end preoccupied with practical translation and intelligence work rather than feeding their findings back into the Turkological community.

Regrettably, no research in the Uzbek dialects has as yet been done by Afghan scholars. And this is why Article 14 of the new Afghan Constitution of 2004 confronted intellectuals and politicians with a newly granted right that they were unprepared for: According to the Constitution, languages spoken by the majority of the population in a given region were admitted as of 2004, along with the official languages Dari/Persian and Pashto, for usage as "third official language" in that region. Uzbek is among the languages which were granted this status.

The future of the Uzbek language of Afghanistan was hotly debated in a series of conferences and workshops in which I was granted the honor of assisting as a foreign expert. To everyone's disappointment it soon became clear that the preconditions for successful language planning did not exist at all. What could have been the basis on which to build an Afghan Uzbek literary language? To give just a few examples, not even the largest and most enthusiastic one of these assemblies succeeded in even as much as establishing the full picture of, say, present tense

[1]Thalhammer (1980)
[2]Hesche & Hildebrandt & Thermann (1978:3)
[3] Boeschoten (1983)

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 97-104

forms used in the Uzbek speaking regions or collecting key lexemes like 'mountain', 'calf', 'to rain' or others from all dialect zones. It is unfortunate to see that as a result of this lack of information, the project of a literary Afghan Uzbek language has not significantly progressed to this day.

For myself, however, I have decided to devote as much energy as possible to a systematic study of the Uzbek dialects of Afghanistan. On five extended field trips from 2004 to 2008, I have so far collected materials at approximately 25 different places, partly through participant observation and partly through immediate elicitation. More than 240 hours of recordings, along with some photographic documentation, are now awaiting painstaking analysis.

As mentioned above, in the 1970s we knew next to nothing about the Afghan Uzbek dialects, nor were we able to interpret correctly what little information was at hand. Today, after so many years, I feel on somehow safer ground, although I may not yet be far beyond the point of understanding how much work still remains to be done. I recently learned that a dissertation on Uzbek dialects from North Afghanistan is under way at the University of Mainz and this may not be the only current project in the field. Still, a lot of fundamental work remains to be done and certainly many more colleagues should join in on this effort. I will now briefly outline my preliminary findings, starting with what was a surprise for me, although not for Turkology:

A very small Turkic speaking ethnic group resides in Andkhoy, a small town in northwest Afghanistan. They differ from their local Uzbek and Turkmen neighbors in linguistic terms as well as in customs and many matters of daily life. On theoretical grounds, the late Gerhard Doerfer had anticipated the existence of such a linguistic entity many years ago – an entity he suggested to define as 'Uzbek Oghuz'. Today we have empirical evidence that such a group does exist, although their idiom is on the verge of disappearance. They are called 'Dayı' by their Uzbek and Turkmen neighbors while they themselves prefer the ethnonym 'Kargil', whose historical and regional provenience still remains to be determined.[4]

I have not worked intensely on other northwest Afghan Uzbek dialects lately so I cannot provide more findings here. Instead, I will render an outline of major – though not all – Turkic speaking groups of northeast Afghanistan with particular regard to dialectological features. In addition, I will briefly touch on some ethnographic specifics of these groups.

Qarluq

The Qarluq are doubtlessly the most ancient Turkic language group of Afghanistan. The Qarluq (also named *Qallıγ, Qarlılar*) share some basic cultural features with their immediate local neighbors since hundreds of years, the 'Farsivan' who from the 1980s onward have come to be called 'Tajik' in scholarly literature as well as in local lore.[5] If acculturation had continued the way it was practiced in the 1970s, the Qarluq might in the end even have given up their language. However, due to changes in politics and power relations in North Afghanistan over the last decade, being Uzbek[6] and speaking a Turkic idiom has gained prestige again so that today not only the young generation but people also beyond their forties are going back to their *turkî* dialects, which in fact has led to an increase in percentage of Turkic-speakers as compared to the pre-war situation.

---

[4]Baldauf (2007).

[5]Karmışeva (1976: 186-193).

[6]'Uzbek' and 'Tajik', introduced in the Soviet Union in the 1920s as political terms rather than linguistic or ethnographic concepts, have since the 1980s made their way into Afghan scholarly, political and everyday usage, too, and this is how I apply them here. In order to distinguish Uzbeks in a more precise, historical sense from the others I will use the term 'Real Uzbeks' (*çin özbäk*), just like they prefer to call themselves.

In terms of vocabulary, the Qarluq dialect[7] is much more heavily Iranicized than all other Turkic dialects of Afghanistan. Persian lexemes have replaced Turkic equivalents even in fundamental words and phrases such as *angur* 'grapes'[8], *pas* 'low(er)'[9], *ma:r sındır-* 'agree on the dowry'[10], *ičimizgä bır bėhtärråġı* 'a better-off (person) from among us'[11], and Persian syntax underlies constructions such as

agärki säyl bėlmadı,[12] *wŏt-bėradı* 'If there are no races, they give (their horses) green fodder'. The Qarluq dialect's lexicon even in its genuinely Turkic parts preserves features that are alien to all of the neighboring dialects, e.g. *törpi* 'calf', *çŏd* 'hoe', *åça* 'mother', *çė:qa-* 'to wash', *ŏşa* 'that (one)', *-dåγ* '(equative suffix)', and so does verbal morphology, e.g. *yåġış yå:qmırdı* 'it did not rain'[13], *å:ma kėlma* 'don't bring!'[14], *kėllikdi* 'we had come'[15].

During my fieldwork I have collected some ethnographic information along with the language materials. In North Afghanistan, just like anywhere on Earth, there is a lot of individualism in clothing, furniture, food and other matters of every-day life just as in religious practices and representations of life and afterlife. Collective preferences seem to have been on their retreat over the last half century, giving way to individual modes and diversity, while on the other hand this cultural change comes with an omnipresent discourse of decline ("We have lost our right way of life," that is to say, "We are losing our identity"). Phenomena I am characterizing as "typically Qarluq" should thus be understood as being subject to dynamic change, neither holistic nor essentialist. My observations are just snapshots out of a complex process of change. Women's costume, the cloth on which meals are served, and the size of home-baked bread are examples from the interface where linguistic belonging and distinctive ethnographic features seem to correlate most obviously. (Many other features from cutting the umbilical cord to laying a dead person to eternal rest might be taken up as examples of "typical Qarluq", "typical Moγol" etc. modes, but this would be beyond the scope of this article.)

As far as costume and furniture are concerned, most Qarluqs follow overall contemporary Afghan examples and do not seem to keep to specific modes of their own. Their table-cloths are made of colorful-patterned modern fabric and they prefer to bake huge flat bread loaves (cf. ill. 4-5). The Qarluq share all these features with their 'Farsivan' / 'Tajik' neighbors.

Qarluqs readily accept close contacts with their neighbors anyway, including intermarriage. (Other Turkic speakers of the region may in actual life practice intermarriage just like the Qarluqs do, but on direct inquiry would rather deny this option and insist on marrying within their own ethnic group.)[16]

---

[7] The Qarluq dialect seems to fall into a Western and an Eastern variety, the former being spoken in northern Kunduz and Takhar while the latter dominates in eastern Takhar and in Badakhshan. Out of the samples given below, only *çŏd* and *çėqa-* are 'western Qarluq'.

[8] As opposed to *cüzzim* / *uzım* of the other dialects.

[9] Cp. *ėtag* / *yėtag* / *quyı*.

[10] Cp. *qalın piş-*.

[11] Cp. *bir yakhşıråġımız / durustråġımız*.

[12] Cp. *sayl bŏlmasa*.

[13] Moγol (v.i.) living close to Qarluq settlements instead say *yåmγır yåγmaredı*; Qataghani Uzbeks say *cawın cawmas edi*; Sarıbåş and Moγol living among those use *cawın/cåwın cåwġın emes edi* or *bå:rın cawmagıcedı*.

[14] In all other dialects, negation of the gerundial construction is used instead: *ålıb kėlma*, *a:p kelme*....

[15] In the other dialects *kė:wedik* etc. are used. Even in Uzbek dialects from Uzbekistan *keldik-di* etc. is a scarce phenomenon; Şoabdurrahmonov (1984: 143) mentions it for Iqon and Qorabuloq only.

[16] Rasuly-Paleczek (1994) describes the actual marriage strategies of a non-Qarluq family living in northern villages of the Kunduz and Takhar provinces: In the case of polygyny a man would first marry a girl from

Moγol / Moγıl / Moγal / Måγån

Moγols live in the Kunduz, Takhar and Badakhshan provinces. So far I have located Moγol villages and urban settlements in the oases of central and northern Kunduz and Takhar, in adjacent areas of rain-fed agriculture (*lalım*) and on the northern alluvial fans of the Takht-e Sulayman range.

Among the Turkic speaking groups of northeast Afghanistan the Moγol stand out in terms of internal linguistic and ethnographic diversity, which until now makes it impossible to even decide whether they really form one single group or rather fall into two or even more sub-groups with significantly different historical backgrounds.

Moγols are basically aware that their ethnic group consists of several *uruq* and they consider this internal differentiation as important. Members of urban communities often do not preserve any information about their personal ethnic attribution and have barely heard of myths or stories about their ancestors and their places of origin; all they would know is that they are Moγol. Inhabitants of small remote villages, on the other hand, appear to consider belonging to a specific sub-group (like *Gaci* etc.) much more important than affiliation to an overarching identity like "Moγol".[17]

In the provincial capital Taluqan I have repeatedly heard people call their own idiom *mŏγŏlî*, but most speakers of that dialect prefer to call it simply *turkî* or *ŏzbak / ŏzbakî*. Bilkis Karmysheva, the most prominent and knowledgeable expert on the ethnic groups of Uzbekistan and Tajikistan, quotes the Uzbek dialectologist Reshetov as attributing the Moγol dialect to the *j*-group, that is, Qypchaq Uzbek, but relying on her own, however limited in scope, linguistic findings suggests that they might rather belong to the *y*- (Qarluq) group.[18] The materials I have collected so far would indicate that both scholars are right: While with some of my interlocuters Qypchaq phenomena dominated, others showed almost exclusively Qarluq features and yet others included both types in their idiolects without an evident preference.[19] My preliminary suggestion would be that Moγolî was initially a *y*-dialect, a condition that has been preserved with isolated groups in more remote areas to this very day. In ethnically diverse regions such as the oases and lowlands, however, the influence of neighboring Qypchaq dialects (such as e.g. the dialect of the Sarıbåsh[20] in central and northwestern Takhar) has turned Moγolî into a *j*-dialect. While this process is still ongoing, we can today observe yet another tendency where a modest "(re-)Qarluqization" interferes with the dialect, since *y*-varieties enjoy higher social prestige in Afghanistan, so that many *j*-speakers – especially educated people – attempt to suppress Qypchaq features as best they can. For the time being the question of what the Moγolî dialect actually is, must remain open. Solving this puzzling question is perhaps the most challenging task for Northeast Afghan Uzbek dialectology.

---

his own ethnic group, but through further marriages is then free to forge strategic alliances with other ethnic groups.

[17] Baldauf (2010: 153)

[18] Karmışeva (1976: 205 footnote 70; Reşetov 1959: 67). Hesche et al. (1978) don't go in any detail on these matters, probably since their limited material does not allow them to.

[19] One of my interlocutors, for example, would use three different lexemes for 'mother (reference term)' (ė:nä, åça ve appa); many informants use two forms of habitual past tense side by side (–arėdi and –ġıcedi); again quite a few people switch from initial c- to y- and back again; I am not yet able to explain the logics behind these phenomena.

[20] Among the Sarıbåş, who form a large part of the population of central Takhar, I have collected much material which, however, I have not yet started to scrutinize. Karmysheva (1976: 84 et al.) obviously counts them among the Qataγani Uzbeks. My materials do not immediately support this, but give reason to assume that they belong to an older stratum.

Much the same ambivalence is symptomatic of ethnographic features observed with Moγol people. I have often been told that 'authentically Moγol' bread loaves should be very big – as big as the loaves baked by Qarluqs. In fact, so far I have only seen such huge bread loaves in the village of Båγak near Taluqan (ill. 6), while everywhere else in Moγol homes only loaves of modest size were served, much like those baked by 'Real Uzbeks' (v.i.). Women's clothing does not point into one single direction, either: While not only most young women, but many elderly women as well, wear "non-traditional" standard Afghan gear, there is a certain faithfulness to tradition in one item – women's long pants (*ištån*), which form part of the dress-and-pants ensemble, are very often bloomers with cuffs, tailored from black fabric with patterns of small flowers (ill. 6-8).

'Real Uzbeks'

'Real Uzbeks' (*çin özbäk, asli özbäk*) is a term normally used for self-denotation by those who attribute themselves to that group, while it is hardly ever used by others. The term includes the 'Qataγani' and 'Caŋataγan' and other larger or minor groups living in the provinces of Samangan, Baghlan, Kunduz and Takhar. Reliable information on their provenance and time of invasion into today's North Afghanistan is not yet established. In any case they have moved into the region only much later than Qarluq, Moγol and Sarıbåş and their tribes seem to have settled on territories north and south of the Amu Darya, moving to and fro under previous local rule as well as later on under the Amirs of Kabul and the British on one side, and the Emirate of Bukhara and the Russians on the other side.[21]

As of the 19th century, the 'Real Uzbeks' inhabited barren lands of North Afghanistan; over the last century, partly due to Afghanistan's official settlement policy that favored Pashtun newcomers to the region, they were pushed to even poorer soil.[22] In the 1920s and 1930s a few thousand Burka, Mirişker, Qurççı and other 'Real Uzbeks', who had opposed the Soviet takeover and were seeking refuge from increasing political pressure, joined their fellow tribespeople south of the river[23], where most of them would practice transhumance in remote hilly areas until the 1970s.

Today many 'Real Uzbeks' do not remember their seven forefathers. Still, most of them would know their personal tribal affiliation and have at least some general knowledge of Uzbek tribes (*uruq*).

The 'Real Uzbek' dialects belong to the Qypchaq group. There is not too much internal differentiation between these dialects, but on the other hand they are clearly distinct from the Qypchaq varieties of Moγolî. The most significant marker in which they differ from Moγolî is the preservation of voiceless occlusives in intervocalic position (e.g. *tıkärädık* 'we used to sew', *tepä* 'hilltop') as opposed to voicing in Moγolî (*tigärädıg* 'id.', *tėwa* 'above'). Assimilation of consonants is a familiar phenomenon in 'real Uzbek' dialects just as in Moγolî, but to a significantly lower degree (compare '*r.uz.*' *tilımızdän/tilımıznan* 'from our language', *çapandazdık* 'buzkashi horsemanship' to *moγ. tilımızzän, çåwandåzziy* 'id.').

---

[21] A lady from the Cåγåγ ethnic group, who had married a Tåşkandi man from the village of Qŏştėrman near Haybak, proudly related that their forefathers would steadily rebel against the Amir of Bukhara and finally escaped from his cruelty across the river (Baldauf Sound Archive, recording 5/2006).

[22] Adamec (1972: 6). In the Province of Samangan, Uzbeks settle – and seem to have settled for some time – on fertile irrigated lands, too, from where they have apparently in their turn pushed back other ethnic groups (e.g. Hazara).

[23] Cf. Karmışeva (1976: 11), Bademci (2010).

The 'real Uzbek' lexicon also differs from more ancient Qypchaq dialects of Afghanistan (such as the Sarıbåş dialect) in distinctive features as *yåyårı/cåyårı* 'above', *påyån* or *quyı* 'below' (vs. *sar*. *tėwa* and *ėtag*, respectively).

'Real Uzbeks' take pride in their traditional costume and regret that in actual life this type of garment gives way to all-Afghan clothing. Young women and girls no longer put on the crown-like headgear *laççag* or *arayçın*, initially made of bread dough, and have replaced the typical red-and-white paisley headscarves with fashionable light shawls. Old women and villagers from remote areas are the only ones who still keep to the traditional headgear and wear traditional bloomers made of light green or turquoise[24] fabric with tiny floral patterns. Hand-woven tablecloths and colorful embroidered curtains to cover stacked-away bedding at daytime are much in demand with families who can afford such luxuries[25] (ill. 15). Their bread loaves are of moderate size at best, while in many families loaves as small as bakery bread are made (ill. 9-14).

Qŏŋurat

According to the narrations of my male and female Qŏŋurat interlocutors, the Qŏŋurat have moved to Afghanistan from Bukharan soil in the 20th century only.[26] Over the centuries the Qŏŋurat played an important role in Central Asia but since the days of Chingiz Khan they kept being defeated by their adversaries, and this condition persisted into the Stalin era. Part of the Bukharan Qŏŋurat felt constrained to take refuge to Afghanistan, leaving behind all their livestock and belongings. They faced much trouble before and after settling down south of the Amu Darya.[27] Today there are a few small Qŏŋurat settlements in the province of Balkh (central North Afghanistan)[28]. In the province of Kunduz there are some 20 Qŏŋurat villages on newly irrigated soil. Many Qŏŋurat have only small plots of land and are part of the poor segment of the rural population.

The idiom of the Qŏŋurat is a purely Qypchaq dialect like the dialects of the 'Real Uzbeks', but it differs from the latter in some decisive points. The Qŏŋurat dativ *-DA* does not only stand out against neighboring Qypchaq dialects but against all Turkic idioms of Afghanistan[29] (e.g. *qŏŋırat şuåxta kė:gän* 'The Qŏŋurat came to this side [of the Amu Darya]'). Multi-chain gerundial constructions are much more extensively used by Qŏŋurats than by any other groups, including even the 'Real Uzbeks' although the latter make ample use of the device, too. The present continuous tense in *yap-* (which is the standard form in modern Uzbek of Uzbekistan) is unknown to almost all other dialects of Afghanistan, but is regularly used in the Qŏŋurat dialect (e.g. *ruzmaruz pėš kėt-bar΄yaptı ul* 'it progresses day by day'). The genitıve in *-Dıŋ/-dey* (e.g. *yė:ktasıtıŋ* 'of both of them', *å:tadey şu tŏ:şägı* 'this mattress of father's') is peculiar of their idiom, too.

---

[24] This spectrum of colors is called *pistaq* 'pistachio'.

[25] People who have lost their livestock during the war period cannot easily afford wool for hand-woven cloth and therefore must resort to cheap manufactured fabric.

[26] Karmışeva quotes historical sources that mention the Qŏŋurat tribe as inhabiting North Afghanistan as early as the 13th century, but the gap to our times is not bridged by further evidence (cf. Karmysheva 1976: 219).

[27] Baldauf Sound Archive 14/2008 (recorded from an 88 year old informant from Asqalån / Kunduz province); Bademci 2010: 289.

[28] ʿAbdulaziz Dehqån, a Qŏŋurat intellectual and native of the region, relates narrations collected from inhabitants of these villages in a somewhat fictionalized form (cf. ʿAbdulaziz Dehqån 2003).

[29] This phenomenon seems to be yielding to *-ġa/gä* and has widely been replaced by the latter. In emotional speech, however, it makes a spontaneous return. Interestingly, the *–DA*-dativ is widespread among Uzbekistani Uzbek dialects (Şoabdurrahmonov 1984: 47).

Finally, the Qŏŋurat lexicon includes words that do not exist in other dialects at all, or differ in generalities or subtleties of meanıng (e.g. *çalwar* 'male bloomers'[30], *-dı axta:r- / aγdar-* 'to stray'[31], *-man å:lmaşıp kėt-* 'to mix with ...'). Some of the dialect's lexical peculiarities are due to the Qŏŋurats' recent Soviet experience (e.g. *pänçıbik* 'Bolshevik', *där-zabåne: sıta:jıl* 'in Stalin times', *kä:tçkä* 'potatoes'[32]).

Most of the Qŏŋurat men and women whose acquaintance I have made are very much aware of the process of dynamic cultural change their communities find themselves in. They observe what they understand as a decline of morals and values, and join in a discourse of general decay.

The traditional female costume would have consisted of a high turban-like headgear (called *salla, telpäk* or *qasaba*)[33]; a long unwaisted dress; bloomers that ought to be red in young age and *pistaq* color in later years; a lengthy waistcoat (*kurta*) and a lightly quilted coat to be thrown over one's head when leaving the house.[34] Today only a few very old Qŏŋurat ladies are said to dress like this (ill. 16), while the next generation dresses similar to the 'Real Uzbeks' and young women and girls prefer all-Afghan styles.

Traditional male costume has hardly been passed down to present day. Men remember a specific kind of bloomers (*çalwar*), an overcoat (*çė:kmän*) and a kind of scull-cap called *dŏppı*, but the only traditional garments that still seem to be used are a kind of trousers called *patlın* and the galoshes-gaiters combination of *patır* and *massı.*

As for the tablecloths I have seen in Qŏŋurat houses, along with one handwoven specimen they were all modern manufactured fabric. Home-made bread was not served in my hosts' places so that I don't know details about it.

All this information, as stated above, is preliminary, most likely incomplete and perhaps even partly wrong. It may thus serve as a basis for debate and I hope to come up with deeper and broader studies in the near future.

[30] This lexeme is unknown in all other dialects, where *iştån* or *låzım* are used instead.
[31] This verb is used instead of all other dialects' *akhtar-* 'seek' and also instead of 'real Uzbek' *–dı qıdır-* 'to roam'; it also replaces the other dialects' various lexemes for 'to roam / wander / range' (*då:lı-, äynal-, bålla-, arala-* etc.).
[32] Cp. *kaçålu:* in all other dialects.
[33] Young girls would wear a so-called *kallapaş / kallapac* instead.
[34] An undated photograph, most probably from the 1960s, is found in Karmysheva (1976: 220).

Bibliography

ʿAbdulazīz Dehḳån: *Razm-åvarî az tabår-i bahådurån*, Mazar-i Şarif 1382/2003.

Adamec, Ludwig W.: *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan vol. 1. Badakhshan Province and Northeastern Afghanistan*, Graz 1972.

Bademci, Ali: *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumî Muhaberat Müdürü Molla Nâfiz'in Hâtıraları: Sarıklı Basmacı*, İstanbul 2010.

Baldauf, Ingeborg: 'The *Dāyı ~ Kārgıl* of Andkhoy: Language, History and Profession in Local Identity Discourses', *ASIEN* 104 / Juli 2007, 135-152.

---------- 'Sprache, Dislozierung und Identität bei Özbeken Nordostafghanistans', *Jahrbuch des Phonogrammarchivs der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 1, Göttingen 2010, 139-169.

Boeschoten, Hendrik E.: *Özbekisches aus Aibak (Samangan)*, Utrecht 1983.

Hesche, Wolfram & Wolf-Dieter Hildebrandt & Andreas Thermann: *Das Moγolî in Badachschan (Afghanistan)*, Göttingen 1978.

Karmışeva, B.Kh.: *Oçerki etniçeskoy istorii yujnıkh rayonov Tajikistana i Uzbekistana (po etnografiçeskim dannım)*, Moskva 1976.

Rasuly-Paleczek, Gabrıele: 'Kinship and Politics Among the Uzbeks of Northeastern Afghanıstan', *Bamberger Zentralasienstudien*, ed. I. Baldauf & M. Friederich, Berlin 1994, 11-27.

Reşetov, V.V.: Uzbekskiy yazık, çast' 1. Vvedenie. Fonetika, Taşkent 1959.

Schurmann, H.F.: *The Mongols of Afghanistan. An Ethnography of the Moghôls and Related Peoples of Afghanistan*, 'S-Gravenhage 1962.

Şoabdurrahmonov, Ş.Ş. (ed.): *O'zbek xalq shevalari morfologiyasi*, Taşkent 1984.

Thalhammer, Ingeborg: 'Zum Dialekt der Ĝoq in Afghanisch-Turkestan', *Turcica* XII.1980, 7-39.

KUZEYDOĞU AFGANİSTAN ÖZBEK LEHÇELERİ BİR ÇALIŞMA RAPORU

Ingeborg BALDAUF
Almancadan Çeviren ***Semih TEZCAN***

Afganistan Özbek lehçelerinin araştırılması 1970'li yıllarda başlamıştı. Uygun fırsatlar bulup derlemeler yapabilmiş Avrupalı Türkologlar pek az kaynak metne dayanan küçük çalışmalar yayımlamaktaydı. Bunu böylece ifade etmekten çekinmiyorum, çünkü onlardan biri de bendim.

Bend-i Türkistan Sıradağlarının kuzeyinde Sar-e Pol vilayetindeki birkaç köyde insanların bir Kıpçak lehçesi konuştuklarını keşfettiğimde fena hâlde heyecana kapılmıştım.[1] Oysa Afganistan Özbeklerinin neredeyse yarısının Kıpçak lehçeleri konuştuklarını biliyor olsaydım, herhalde hiç de öyle heyecanlanmazdım. Başka meslektaşlarımın durumu da benimkinden farklı değildi. Küçük bir Alman Türkologları grubu, Bedakhşan Moġoli lehçesini, pek nadir ve herhalde Özbekçeden ayrı olan bir lehçe zannetmişti.[2] Oysa gerçekte Moġoli, Kuzeydoğu Afganistan'da Kunduz vilayetinden başlayıp Takhar üzerinden Bedakhşan'a kadar uzanan geniş bir bölgede, oradaki Türk dilli nüfusun çoğunluğu tarafından konuşulan lehçedir, bu lehçenin karmaşıklığı yüzünden onun öteki Özbek lehçelerinden ne derecede farklı veya onlara ne derecede benzer olduğu şimdilik belirlenebilmiş değildir.

Yine bir başka meslektaş, Kuzey Afganistan'ın orta bölümünden bir adamın idiolektini, yani kendine özgü dilini, büyük özenle işleyip çözümlemişti, ancak bunu yaparken kullandığı malzemenin, Kuzey Afganistan'da genel anlaşma diline ait tipik dil örnekleri olduğunun farkında değildi.[3] O Türkoloğun (çalışmasının 'Giriş' kısmında belirttiği üzere) bir meslektaşından alıp işlediği malzeme, sık sık değişik bölgelere gidip gelen erkeklerin konuştuğu dil için tipik olan örneklerdi. Bu gibi adamlar, her gittikleri yerin ağzından bazı özellikler kapar, bunun sonucunda, asıl lehçeleri büsbütün tanınmayacak hale gelir.

Kısaca söylemek gerekirse, bunlar ilk adımlardı ve pek de sağlam ve kalıcı adımlar değildi. Ne yazık ki, 1980'li yılların başlarında, Sovyet işgaliyle ve içsavaşın patlamasıyla birlikte bu adımlar da durdu. 1980'lerden başlayarak Sovyetler Birliği, Afganistan'da Sovyet Türkologları bulundurdu. Bu Türkologlar çok yoğun biçimde lehçe araştırmaları da yapmaktaydı, ancak onların yaptığı araştırmalar, bilimsel Türkolojinin amaçlarından çok, tercümanlık ve casusluk gibi uygulamaya yönelik amaçlara hizmet etmekteydi.

Yazık ki, ülkede doğrudan doğruya Afganistanlıların giriştiği Özbek dialektolojisi araştırmaları hiçbir zaman yapılmadı. İşte bu yüzden 2004'te ilân edilen yeni Afganistan Anayasasının bir maddesi, ülkenin aydınlarını ve siyasetçilerini pek hazırlıksız yakaladı: Yeni Anayasanın 14. maddesine göre Afganistan'ın resmî dilleri olan Dari (Farsça) ve Peştu yanında, ülke topraklarının bir kısmında yaygın olarak konuşulan başka diller de, o dilin konuşulduğu bölgelerde 'bir diğer resmî dil' olarak kullanılabilecekti. Özbekçe de bu dillerden biriydi.

Afganistan'da yapılmış olan bir dizi toplantıda bu dilin, yani Özbekçenin geleceği tartışıldı. Ben de bu toplantılara Afganistan dışından yabancı uzman olarak katılabilmenin onur ve sevincini tattım. Ne yazık ki, bir Özbek yazı dili yaratmak için gereken önkoşulların mevcut olmadığını pek kısa zaman içerisinde gördük: Bu yazı dili hangi esas üzerinde meydana getirilecekti ki?!

---

[1] Thalhammer (1980)
[2] Hesche & Hildebrandt & Thermann (1978:3)
[3] Boeschoten (1983)

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 105-120

Örnek verecek olursam: Afganistan'da Özbekçe konuşulan bölgelerin her birinden şimdiki zaman için kullanılan bütün biçimbirim ögelerini veya 'dağ', 'dana', 'yağmur yağmak' için kullanılan bütün kelimeleri bir araya toplamak, en geniş katılımla yapılan görüşme ve tartışmalarda bile mümkün olmadı. Bu bilgi açığı yüzünden Afganistan Özbekçesi için bir yazı dili yaratma projesi, bugüne değin sonuçsuz kalmıştır, ne yazık!

Benim, bu durumdan kendim için çıkardığım sonuç şu oldu: Gücüm yettiğince kendimi bu ağızların sistematik araştırmasına vermem gerekir. Bunun üzerine, 2004 yılından bu yana yaptığım 5 araştırma seyahatinde, yaklaşık 25 değişik yerde, bazen gözlem ve arada bir söze karışma, bazen de doğrudan doğruya sorular yöneltme yöntemleriyle dil malzemesi derledim. Derlemeler boyunca yaklaşık 240 saatlik ses kaydı yapılmış oldu, bunun yanısıra etnografik olguları da fotoğraf çekmek suretiyle belgeledim. Tabii, şu ana kadar bu zengin malzemenin ancak bir kısmını işleyebildim.

Sözlerime başlarken 1970'li yıllarda Afganistan'daki Özbek lehçeleri hakkında hiçbir şey bilmediğimizi ve hemen hemen hiçbir olguyu doğru yorumlayamadığımızı söylemiştim. Aradan bunca zaman geçtikten sonra kendimi biraz olsun yol almış hissetmekteyim. Ama gerçekten *biraz, birazcık*; açıkçası, ayrıntılar hakkında hâlâ *ne denli az* bilgi sahibi olduğumuzu tahmine yetecek kadar. Kısa bir süre önce öğrendiğime göre Mainz Üniversitesinde, Kuzey Afganistan Özbek lehçeleri üzerine bir doktora çalışması yapılmaktaymış. Belki başka yerlerde de bu gibi çalışmalar yapılmaktadır. Herkes şunu açıkça ve kesin olarak bilmeli: Bu alanda herkes için yapacak daha pek çok iş bulunuyor. Şimdi, söz konusu Özbek lehçeleri hakkında şu ana kadar edinmiş olduğum bilgileri, ana hatlarıyla ortaya koymak istiyorum.

Elde edebildiğim birinci sonuç şudur: Afganistan'ın kuzeybatısındaki Andkhoy şehrinde, yerli Özbek ve Türkmenlerden gerek dil bakımından, gerekse gelenekler ve hayat tarzı bakımından epeyce farklı bir etnik grup yaşamaktadır. 2003'te yitirdiğimiz Gerhard Doerfer, böyle bir grubun mevcut olması gerektiğini teorik kanıtlara dayanarak önceden anlamış, bu grup mensuplarının 'Özbek Oğuzları' diye tanımlanmasını önermişti. Artık –dilleri kaybolmak üzere olsa bile– böyle bir grubun gerçekten mevcut olduğunu kanıtlamış bulunuyoruz. Aralarında yaşadıkları Özbek ve Türkmenler onları 'Dayı' diye adlandırıyor, kendileri ise tarihî ve nereden geldiği şimdiye kadar belirlenmemiş olan 'Kargil' etnonimini kullanıyor.[4]

Ülkenin kuzeybatısında yaşayan başka gruplardan şimdilik söz etmeyeceğim, çünkü onlar üzerine son yıllarda ayrıca lehçe araştırmaları yapamadım. Bunun yerine, Kuzeydoğu Afganistan'daki Türk dilli gruplar hakkında dialektoloji bakış açısından söyleyebileceklerimi şimdilik bir taslak olarak ortaya koymak istiyorum. Etnik grupların kendilerine özgü kimi etnografik özelliklerine de kısaca değineceğim.

Karluk

Afganistan'da en eski zamandan beri yaşayan Türk dilliler her halde Karluklardır. Karluk (*Qarluq* ya da *Qallığ*, *Qarlılar*) yüzyıllarca yan yana yaşadıkları yerli 'Farsivan' ya da 1980'lerden beri bilimsel literatürde olsun, halk ağzında olsun 'Tacik' diye adlandırılagelen komşularıyla temel kültür özelliklerini paylaşmaktadır.[5] Eğer akkültürasyon sürmüş olsaydı, yani bunlar, kendilerinden daha güçlü olan komşu halkların yaşam tarzına ayak uydurmaya, 1970'li yıllarda olduğu gibi devam etselerdi, belki yavaş yavaş kendi dillerinden bile vazgeçeceklerdi. Ancak siyasi durumun değişmesi sonucu son senelerde Kuzey Afganistan'da Özbek[6] olmak ve bir

[4] Baldauf (2007).

[5] Karmışeva (1976: 186-193).

[6] 'Özbek' de 'Tacik' gibi Sovyetler Birliğinde 1920'li yıllardan itibaren terim olarak kullanılmış, bu kullanımda dilden ve etnik özelliklerden ziyade belirli siyasal temeller göz önünde tutulmuştur. 1980'lerden beri Afganistan'da da bu terimler kullanılagelmiştır. Tarihsel anlamda Özbek olan etnik

çeşit Türkî konuşmak yeniden moda olmuştur. İşte bu yüzden olsa gerek, bugünkü genç kuşağın yanı sıra, yaşı kırkı aşmış olanlar bile tekrar Türkî konuşmaya başlamıştır, hatta bunlar arasında Türkî konuşanların sayısı eski zamana göre daha da artmıştır.

Karluk lehçesinin[7] sözvarlığı, bütün öteki Afganistan Türkî lehçelerinin sözvarlığına göre çok daha fazla İranîleşmiştir. En basit kavramlar için bile Farsça kelimeler, ödünçleme çeviri deyimler kullanılır: *angur* 'üzüm'[8], *pas* 'aşağı'[9], *ma:r sındır-* 'başlık parası belirlemek'[10], *ičimizgä bır bėhtärråġı* 'aramızda daha iyi olan birisi'[11] gibi. Sözdiziminde de Farsçanın etkisi kendini belli eder: *agärki säyl bėlmadı,*[12] *wŏt-bėradı* 'eğer yarış olmazsa (ata) ot verilir'. Aslında Türkî olmakla beraber Karluk lehçesinde komşu Özbek lehçelerinden farklı ve kendine özgü birçok leksem ve morfem kullanılır: *törpi* 'dana', *çŏd* 'çapa', *åça* 'anne', *çė:qa-* 'yıkamak', *ŏşa* 'o', *-dåġ* '(eşitlik durumu eki)'; bazı fiil kipleriyle de bu lehçe başka lehçelerden ayrılır: örn. *yåġış yå:qmırdı* 'yağmur yağmazdı'[13], *å:ma kėlma* 'getirme!'[14], *kėllikdi* 'gelmiştik'[15].

Araştırmalarım sırasında, dil derlemeleri yaparken bir yandan da mümkün olduğu kadar fazla etnografik bilgi toplamak için sürekli çaba gösterdim.

Kuzey Afganistan'da yaşayan insanların gerek giyimleri, evlerini tefriş etmeleri, yiyip içmeleri ve daha başka günlük meşgaleler konusunda olsun, gerekse dinî hayatla ilgili uygulamalarında, bu dünyaya ve öteki dünyaya ilişkin tasavvurlarında olsun, dünyanın başka yerlerinde yaşayan insanlar kadar bireyci davranmadıklarını farz etmek, işi pek basitleştirmek olurdu.

Kolektif olanın öneminin bireysel olanın önemi karşısında son yarım yüzyılda hızla gerilediği görülmektedir. 'Doğru olan yaşam biçiminin kaybolduğu' yani 'kendimize özgü olanın yitip gittiği' üzerine yapılan 'değerler çöküşü tartışması'[16] dünyanın her yerinde ortaya çıkmakta. Bu bakımdan, benim 'Karluklar için tipiktir vb.' diye gözlemlediğim fenomenler, bütün bireyleri kapsamına almaz, bunların bağlayıcı kesinliği yoktur ve bu fenomenler hızlı bir değişime açık bulunmaktadır. Ben sadece anlık belirlemeler yapmaktayım.

Dilsel (ve etnik) aitlik ile etnografik fenomenlerin korelasyonunu kanımca nispeten açık seçik yansıtan örnekler olmak üzere burada, grupların her birinde kadın giyimi, sofra örtüsü ve ekmeklerin büyüklüğü hakkında ayrıntılar vermek istiyorum. (İnsanın anadan doğuşuyla toprağa verilişi arasında bu sayılanlar gibi daha pek çok hususta, nelerin 'tipik Karluk', 'tipik Moġol' vb. olduğu üzerinde durulabilir, tabii burada bu işe girişmem mümkün değil.)

---

grupları ötekilerden ayırt edebilmek için, kendilerinin kullandığı 'Gerçek Özbek' (*çin özbäk*) ibaresini kullanıyorum.

[7] Karluk lehçesinin herhalde biri batı, öteki doğu olmak üzere iki çeşidi (değişke, Varietät) bulunmaktadır, bunlardan birincisi Kunduz ve Takhar vilayetlerinin kuzeyinde, ikincisi ise Takhar'ın doğu yörelerinde ve Bedakhşan'da konuşuluyor olmalı. Aşağıda Karluk lehçesinden verilecek örneklerden *çŏd* ve *çėqa-* dışındakilerin hepsi doğu değişkesinden alınmadır.

[8] Krş. *cüzzim* / *uzım*.

[9] Krş. *ėtag* / *yėtag* / *quyı*.

[10] Krş. *qalın piş-* vb.

[11] Krş. *bir yakhşıråġımız / durustråġımız*.

[12] Krş. *sayl bŏlmasa*.

[13] Karluk kasabalarına yakın köylerde yaşayan Moġollar bunun yerine *yåmġır yåġmaredı*, Qatağani Özbekler *cawın cawmas edi*, Sarıbåşlar ve onlarla yanyana yaşayan Moġollar ise *cawın/cåwın cåwġın emes edi* veya *bå:rın cawmagıcedı* derler.

[14] Bütün öteki lehçelerde ise önce gerundial yapı meydana getirilir, sonra bu olumsuzlanır (*ålıb kėlma*, *a:p kelme*...).

[15] Öteki lehçelerdeki *kė:wedik* vb. karşılığı olarak. Özbekistan Özbek lehçelerinde bile *keldik-di* vb. pek nadir bulunmaktadır; Şoabdurrahmonov (1984: 143) ancak Iqon ve Qorabuloq bölgelerinden örnekler verir.

[16] Almanca *Dekadenzdiskurs* terminusunu 'değerler çöküşü tartışması' diye çeviriyorum. Bundan anlaşılması gereken, alışıldık olan ve geleneksel sayılan değerlerin değişime uğramasından veya büsbütün kaybolmasından dolayı duyulan hayıflanmanın dile getirilmesi ve bu konuda yapılan tartışmalardır (Çeviren).

Karlukların giyim kuşamı ve ev eşyası çoğunlukla çağdaş beğeniye uygundur ve herhangi bir özellik göstermez. Yaydıkları sofra modern desenli fabrika dokuması bezden yapılmıştır. Ekmekleri tandırda pişirilen büyükçe çörektir (bk. resim 4-5). Karluklar, bütün bu özellikleri yerli 'Farsivan' komşularıyla (bunlara son zamanda 'Tacik' de denmektedir, yukarıya bk.) paylaşmaktadır. Öğrendiğim kadarıyla Karluklar zaten bu komşularıyla yakın ilişkilere geçmekten hiç kaçınmazlar, kız da alıp verirlermiş. (Yörenin başka Türk dilli etnik grupları ise, kız alıp verme konusunda, gerçekte tıpkı Karluklar gibi davrandıkları hâlde, açıkça sorulduğunda bunu inkâr ederler, sadece kendi etnik grupları içerisinde evlilik yaptıkları hususunda ısrar ederler.[17])

Moġol / Moġıl / Moġal / Måġån

Moġollar, Kunduz, Takhar ve Bedakhshan vilayetlerinde geniş bir alana yayılmıştır. Bunlar, bu vilayetlerin kuzey ve merkez bölgelerinde bulunan vadilerdeki köy ve kasabalarda, yine buraların kuzey ve güney kesimlerinde uzanan daha yüksek, yağmur dışında sulama olanağı olmayan, *lalım* denilen arazilerde ve Takhar ile Bedakhşan'ın güneyindeki yüksek dağların yamaçlarında yaşarlar.

Moġollar, iç bünyelerindeki çeşitlilik dolayısıyla bölgenin son derecede dikkate değer Türk dilli gruplarıdır. Bunların, gerçekte tek bir grup mu olduğu, yoksa farklı tarihsel arka planlara sahip çeşitli Moġol gruplarının mı söz konusu olduğu, ancak derinleştirilmiş dialektoloji ve etnografya araştırmalarıyla ortaya çıkartılabilecektir.

Soylara, yani *uruq*'lara bölünmüş oldukları Moġolların bilincinde yerleşiktir ve buna önem verirler. Şu da var ki, nispeten büyükçe vadi yerleşim merkezlerinde yaşayan birçok birey, Moġol olduğunun ötesinde, kişisel olarak kendisinin bu grubun hangi alt grubuna mensup olduğunu söyleyemez, kökleri hakkındaki mitlerden ya hiç haberi yoktur ya da pek az bir şey işitmiştir.

Daha başkaları için, kendi gözlemlerime göre özellikle son zamanlarda eski yerleşim yerleri olan dağlık bölgelerdeki küçük köylerden daha kalabalık yerlere göç etmiş olan Moġollar için küçük bir alt gruba (*Gaci* vb.) mensup oluş alt kimliği daha canlıdır ve Moġol grubuna mensup oluş üst kimliğinden daha önemlidir.[18]

Özellikle vilayet merkezi Taluqan'da tek tek bireylerin kendi konuştukları dili, *möġöl*î diye adlandırdıklarını işittim. Ancak bu dili konuşanların çoğu başka bir kelime kullanmaksızın kendi dilleri için de *türkî* veya *özbak / özbakî* der. Bugünkü Özbekistan ve Tacikistan Özbeklerinin önde gelen etnografya uzmanı Bilkis Karmışeva, Moġol lehçesini bir *c*-lehçesi sayan Özbek lehçeleri uzmanı Reşetov'u alıntılamakla birlikte, kendi derlemiş olduğu az miktarda dil örneğine göre bu lehçenin bir *y*-lehçesi sayılması gerektiğini belirtir.[19] Benim derlediğim malzeme, ikisinin de haklı olduğunu ortaya koymaktadır: Kimi kaynak kişilerimde Kıpçak Özbekçesi özellikleri, kimilerinde Karluk Özbekçesi özellikleri öne çıkmakta, birçoğunun kişiye özgü ağzında (Idiolekt) ise her iki lehçenin özellikleri bir arada bulunmaktadır.[20] Bu soruya kesin bir yanıt verememekle birlikte bu konudaki tahminim şöyledir: Moġolî aslında bir *y*-lehçesiydi, tarihsel açıdan

[17] Rasuly-Paleczek (1994), yaşanmış bir evlenme stratejisine ilişkin, ilgi çekici bir örneği, Kunduz ve Takhar vilayetlerinin kuzeyindeki köylerde yerleşik bir aile örneğinde gösterir: Erkeğin birden çok evlilik yapması durumunda, ilk gelin erkeğin mensup olduğu uruktan olmalıdır, ancak sonraki evliliklerde başka boydan kadın alınabilir.

[18] Baldauf (2010: 153)

[19] Karmışeva (1976: 205 dipnot 70; Reşetov 1959: 67). Hesche ve bşk. (1978) bu sorun hakkında bir şey yazmamışlardır, onların derlediği malzeme de bu konuda kesin bir bilgi vermez.

[20] Bu cümleden olmak üzere bir kaynak kişi, 'anne' için üç değişik leksem (*ė:nä, åça* ve *appa*) kullanır; birçok kaynak kişi, geçmiş zaman alışkanlık biçimi olarak hem *–arėdi* hem de *–ġıcedi* kullanır; yine birçok kaynak kişi önseste, kimi kelimede *c-*, kim kelimede *y-* telaffuz eder; şimdiye kadar bu değişimin açık seçik bir kurala bağlı olduğunu belirleyebilmiş değilim.

bakıldığında, izole durumdaki bölgelerde hâlâ bir *y*-lehçesidir. Buna karşılık etnik bakımdan karışık olan nehir vadilerinde, komşu *c*-lehçelerinin (örn. Takhar vilayetinin merkez kısımlarında ve kuzeybatısında Sarıbâş[21] lehçesinin) etkisi altında bir *c*-lehçesine dönüşmüştür.

Bu süreç hâlâ devam etmekte ise de, aynı zamanda buna karşıt yönde gelişen 'Karluklaşma' süreci, bu süreci bastırmaktadır, çünkü Afganistan'da *y*-lehçeleri daha itibarlıdır, özellikle eğitimli kişiler, kendi lehçelerindeki *c*-belirtilerini gizlemeye gayret ederler. Moġolî'nin gerçekten ne olduğu sorusuna kesin bir yanıt bulmayı, kuzeydoğu Afganistan Özbek dialektolojisinin ele alması gereken en çetin mesele olarak görüyorum.

Moġol denilen kişilerin etnografik özelliklerinde de durum, dillerinde olduğuna benzer şekilde çeşitlilik ve belirsizlik gösterir: Kendileri bana kaç kere –Karluk ekmekleri gibi– koskocaman ekmeklerin 'gerçek' Moġol ekmeği olduğunu söylediler. Fakat gerçekte, böyle koskocaman ekmekleri sadece Taluqan yakınında bulunan Båġak'taki bir evde gördüm; bunun dışında her yerde ekmeklerin çapı çok daha küçüktü, dolayısıyla 'Gerçek Özbek' (aşağıya bk.) ekmeğine benziyordu. Kadınların giyimi de açıkça belli bir gruba mensup oluşu belli etmez: Aslında, sadece genç kadınlar değil, yaşlıca kadınlar da (tıpkı Karluk kadınları gibi) geleneksel olmayan genel Afgan kıyafeti giymektedir. Ancak bir konuda geleneğe bağlılık (tutuculuk) eğilimi gördüm gözlemledim: Kadınların iç giyimi hep, *işton* (< *iç ton*) denilen ufak çiçekli siyah bezden dikilmiş şalvardır (bk. resim 6-8).

'Gerçek Özbekler'

'Gerçek Özbek' (*çin özbäk, asli özbäk*) adlandırması, çoğu zaman kendilerini bu grubun mensubu sayanların ağzından işitilir. Bu üst kavram içerisinde, Samangan, Bağlan, Kunduz ve Takhar vilayetlerindeki 'Qataġani Özbek', 'Caŋataġan' ve daha başka kalabalık gruplar bir araya gelir. Bunların bu bölgeye ne zaman girdikleri şimdilik kesinlikle söylenemez, bu hususta tarihi kaynaklara baş vurmak gerekmektedir. Herhalde Karluk, Moġol ve Sarıbâşlardan epeyce sonra gelmişlerdi ve herhalde Afganistan'ın kuzeyindeki eski yöresel beyliklere ait topraklar, güneyden önce Afgan Emîrleri, sonra Büyük Britanya, kuzeyden ise önce Buhara Emirliği, sonra Rusya tarafından zaptedilmeye başlandığı sırada da onlar, Amu Derya'nın kuzey ve güneyindeki bölgelerde, oraya buraya hareket halinde bulunuyorlardı.[22]

19. yüzyıldan itibaren Afganistan'da suyu az, toprağı pek verimli olmayan bölgelerde yerleşmiş, daha sonra, son yüzyıl içinde devletin giderek daha çok desteklediği Peştunlar tarafından oralardan daha da yoksul bölgelere sürülmüşlerdir.[23]

Boydaşları, önceden Amu Derya'nın hem Buhara tarafında, hem de Afganistan tarafında yerleşmiş olan Burka, Mirişker, Qurççı ve başka 'Gerçek Özbekler'den bir kaç bin kişi daha 1920'li ve 30'lu yıllarda Sovyet Birliği'nde süregiden çatışmalardan ve siyasal baskıdan kaçarak[24] Afganistan'ın kuzeydoğu vilayetlerine göçüp gelmiş, 1970'li yıllara değin orada çoğu

---

[21] Takhar vilayetinin merkezî kesiminde sayıları oldukça yüksek olan Sarıbâş grubundan derlediğim malzemeyi henüz yeterince çözümleyebilmiş olmadığımdan dolayı bu grup üzerinde daha fazla durmayacağım. Karmışeva'nın (1976: 84 ve bşk. yerl.) bunları Qataġani grubuna dâhil etmek istediği anlaşılıyor, kendi derlediğim malzeme buna imkân vermediği için ben, bu grubun daha eski bir katmana mensup olduğunu düşünüyorum.

[22] Cåġåġ grubundan konuştuğum bir hanım –kendisi, Samangan vilayetinin Qöştėrman/Haybak köyünde yaşayan Tåşkandi'lere gelin gelmiş– atalarının sürekli bir inatla Buhara emîrine karşı koyduklarını, sonunda ondan uzaklaşıp kurtulmak amacıyla göç ederek Afganistan'a gelmiş olduklarını övünçle anlatmıştı (Baldauf Ses Kaydı Arşivi, Kayıt 5/2006).

[23] Adamec (1972: 6). Daha önceleri olduğu gibi günümüzde de Özbekler, Samangan vilayetinde, çok iyi, sulanabilir tarım arazilerini elde bulundurmaktadır; onların (başta Hazaralar olmak üzere) öteki etnik grupları sürüp bu arazilerden çıkarmış oldukları anlaşılıyor.

[24] Bu konuda bk. Karmışeva (1976: 11), Bademci (2010).

göçebe hayatı sürmüşler. 'Gerçek Özbekler'in çoğu yedi ceddini sayamaz ise de, hemen herkes kendisinin hangi boya (*uruq*) mensup olduğunu bilir ve birkaç etnik grubun adlarından bahsedebilir.

'Gerçek Özbekler'in farklı şiveleri vardır, ama bunların hepsi Özbekçenin Kıpçak dalına girer. Ve bunlar Moġolî'nin Kıpçak variyetelerinden oldukça belirgin biçimde ayırt edilebilir. Bana göre en açık seçik ölçüt, iki ünlü arasındaki ünsüzün tonsuz olarak korunmuş olmasıdır (örn. *tıkärädık* 'diker idik' ve *tepä* 'tepe') Moġolî'de ise bu durumdaki bir ünsüz tonlulaşır (buna karşılık moğ. *tigärädıg* 'diker idik', *tėwa* 'yukarı, tepe'). 'Gerçek Özbek' ağızlarında ünsüz benzeşmesi de Moġolî'de karşılaştığımız ileri, hatta aşırı dereceye varan ölçüde değildir ('Gerçek Özbek' *tilımızdän/tilımıznan* 'dilimizden', *çapandazdık* 'buzkeşî oyunu'; buna karşılık Moġolî *tilımızzän*, *çåwandåzziy* vb.).

'Gerçek Özbek' lehçeleri, bu lehçelerde kullanılan pek karakteristik leksik ögelerle de Afganistan'da daha eskiden yerleşmiş Kıpçak Özbek dialektleri konuşan grupların lehçelerinden (örneğin Sarıbåş lehçesinden) ayrılır: örn. 'Gerçek Özbek' ağızlarında *yåġårı/cåġårı* 'yukarı', *påyån* ve *quyı* 'aşağı' anlamına gelir; buna karşılık Sarıbåş lehçesinde 'yukarı' için *tėwa*, 'aşağı' için *ėtag* kullanılır).

'Gerçek Özbek' boylarına mensup insanlar, geleneksel giyim kuşamlarından onur ve övünç duyuyor, bunun yavaş yavaş ortadan kaybolmasından dolayı da üzüntülerini ifade ediyorlar. Genç kadınlar ve kızlar, artık ekmek hamuruyla biçimlendirilmiş *laççag* veya *araġçın* denilen tacları giymekten vazgeçmişler, eskiden başlarına bağladıkları tipik badem nakışlı kırmızı başörtülerinin yerine artık hafif çağdaş başörtüleri sarıyorlar. Sadece yaşlı hanımlar ve taşralılar hâlâ başlarına geleneksel giyim takım koyup açık yeşil veya *pistaq* [25] renkli, küçük çiçekli şalvar giyiyorlar. Hali vakti yerinde olanlar, sofralarına el işi kilimler[26] örtüyor, yüklüklerinin önüne bol nakışlı kilim perde çekiyor (bk. resim 15). Ekmekleri ancak orta büyüklükte, hatta çarşıda satılan küçük pide şeklinde de olabiliyor (bk. resim 9-14).

Qŏŋurat

Konuştuğum Qŏŋurat erkek ve kadınlarının anlattıklarına göre Qŏŋuratlar ancak 20. yüzyılda Buhara toprağından göçüp Afganistan'da yerleşmiştir.[27] Qŏŋuratlar Orta Asya'da, tarihi en eskilere uzanan, en itibarlı etnik gruplardan sayılır, ama Cengiz Han zamanından bugüne değin sürekli düşmanları tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. En son Stalin zamanında da böyle olmuştur: Buhara Qŏŋuratlarının bir kısmı kendilerini, mal ve mülklerinden vaz geçerek Afganistan'a kaçmaya mecbur hissetmiş, Amu Derya'nın bu tarafında sürünüp zahmetler çekip yerleşebilmiş.[28] Günümüzde Qŏŋuratlar, Kuzey Afganistan'ın orta kesiminde bulunan Belkh vilayetindeki birkaç köyde[29] ve Kunduz vilayetinde, son zamanlarda sulama kanallarıyla tarıma elverişli hâle getirilmiş arazi üzerinde yer alan yaklaşık 20 köyde yaşarlar. Çoğu kırsal kesimin yoksul ahalisindendir.

Qŏŋuratların lehçesi, sırf Kıpçak Özbekçesi lehçesidir, ama bu lehçe, yerli 'Gerçek Özbek'lerin lehçesinden epeyce farklıdır, hem de son derecede önemli noktalarda epeyce farklıdır.

---

[25] *pistaq* 'fıstikî' demek ise de kullanımda bu sıfat, cartlak maviden yeşile varan bir spektrumu ifade eder.

[26] Savaş yüzünden sürülerinden mahrum kalmış olanlar, kilim dokumak için gerekli yünü elde edemedikle-rinden ister istemez çarşıdan ucuz dokuma bez sofra almaktadır.

[27] Karmışeva, Kŏŋurat kavminin daha 13. yüzyılda bugünkü kuzey Afganistan'da bulunduğunu kaydeden tarihi kaynaklardan alıntılar yapmış (bk. Karmışeva 1976: 219), fakat bu topluluğun aynı bölgede daha sonra süregiden tarihi hakkında bilgi vermemiştir.

[28] Baldauf Ses Kaydı Arşivi 14/2008 (Kunduz vilayeti Asqalån köyünden 88 yaşında bir kaynak kişiden derlenmiştir); Bademci 2010: 289.

[29] Bu köylerin ahalisinden derlenmiş sözel tarihsel gelenek bilgileri, edebi metinler haline sokulmuş biçimde ʿAbdulaziz Dehqån'ın kitabında yer alır (bk. ʿAbdulaziz Dehqån 2003).

Bu cümleden olmak üzere: Qŏŋurat lehçesinde datif *-da/-dä* biçiminde kullanılır[30] (örn. *qŏŋırat şuåxta kė:gän* 'Kŏŋuratlar nehrin [Amu Derya'nın] bu yakasına geldiler'). Bu, Afganistan'ın bütün öteki 'türkî dilli' gruplarında hiç rastlanmayan bir şeydir. Öteki 'Türkî dilli' gruplarda görülmeyen özellikler olarak şunları da sayalım: Bu lehçede modal gerundial yapılar (zincirlemeli olarak da) sınırlamasızca kullanılır (bu tür kullanım 'gerçek Özbek' lehçesinde ölçülü diye nitelendirilebilecek düzeydedir, öteki lehçelerde ise buna hemen hiç rastlanmaz). Sürüp giden şimdiki zaman[31] için *yap-* fiili kullanılır (örn. *ruzmaruz pėš kėt-bar'yaptı ul* 'günbegün ilerleme yapıyor'). *-Dıŋ/-dey* biçiminde bir genetif vardır (örn. *yė:ktasıtıŋ* 'her ikisinin', *å:tadey şu tŏ:şägı* 'babanın bu döşeği'). Söz varlığı da öteki lehçelerden açıkça farklılık gösterir (*çalwar* 'şalvar'[32], *-dı axta:r- / ağdar-* '-i gezmek; -de dolaşmak'[33], *-man å:lmaşıp kėt-* '..le karışmak' ve bunun gibi daha birçok deyim).

Qŏŋuratların söz varlığı, onların yakın tarihlerinde Sovyetler Birliği uyruğu olarak yaşamış olduklarını ortaya koyan ve Afganistan'da Qŏŋuratlar dışında kimsenin bilmediği ögeler de içerir (*pänçıbik* 'bolşevik', *där-zabåne: sıta:jıl* 'Stalin zamanında', *kä:tçkä* 'patates').

Görüştüğüm Qŏŋuratlara göre, grupları şiddetli bir kültür değişimi evresinde bulunmaktadır, kendileri, bunu manevi değerlerin çöküşü[34] olarak görüyor ve bundan üzüntü duyuyorlar.

Eskiden geleneksel kadın giyimi, yüksek bir başlıktan (*salla, telpäk* veya *qasaba*)[35], bel kesimi olmayan düz uzun bir elbiseden, rengi gençlikte kırmızı, daha sonra *pistaq* olan bir şalvardan ve entarinin üzerine giyilen bir cepkenden (*kurta*) oluşmaktaydı. Kadınlar evden çıkarken üstlerine, içine ince bir pamuk katmanı yerleştirilerek dikilmiş (yani "kapitone") hafif bir manto (*cėläk*) giyerlerdi.[36] Bu kıyafet, bugün çok yaşlılar arasında tek tük birkaç kadın üzerinde görülüyor, orta kuşaktan kadınlar 'Gerçek Özbek' kadınları gibi giyiniyorlar, genç kadınlar ve kızlar ise bütün öteki Afgan kadınları gibi giyinmeyi tercih ediyorlar.

Geleneksel erkek giyimi unsurları olarak insanların hatırında kalmış olan şeyler şunlardır: *çalwar* denen belli bir tipte bir tür pantolon, *çė:kmän* denen üst giyimi, *dŏppı* denen başlık. Bugün geleneksel giyim olarak ancak kimi erkeklerin giydiği *patlın* denen bir tür pantolona rastlanıyor. *Patır* denen, bacaklara sarılan dolakla, *massı* denen mestten oluşan kombinasyon da geleneksel kıyafetten kalmış bir unsurdur.

Kullandıkları *sofra*'lara gelince, sadece fabrika dokuması desenli kumaşlardan yapılmış sofralar gördüm. Konuğu olduğum evlerde, bana evde pişirilmiş ekmek ikram edilmedi, bu yüzden ekmeklerinin biçimi ve büyüklüğü üzerine bilgim yok.

Sözlerime başlarken belirttiğim üzere verdiğim bu bilgilerin hepsi, sürmekte olan bir çalışmanın kısımlarıdır, dolayısıyla bunlar eksiksiz değildir, bazıları yanlış da olabilir. Bunları,

---

[30] Bu fenomenin, *-ġa/gä* karşısında gerilediği, yerini *-ġa/gä*'ye bıraktığı belli olmakta ise de özellikle duygusal ve heyecanlı konuşma sırasında her zaman yeniden ortaya çıkmaktadır. Özbekistan Özbek lehçelerinde bu fenomen epeyce yaygınmış (Şoabdurrahmonov 1984: 47).

[31] Almanca *Verlaufspräsens* terminusunu 'sürüp giden şimdiki zaman' diye çevirdim (Çeviren).

[32] Bütün öteki lehçelerde bu kelime bilinmemektedir; bunun yerine *iştån* ya da *låzım* kullanılır.

[33] Bu fiil, hem bütün öteki lehçelerdeki *akhtar-* 'aramak' kelimesi yerine, hem Kıpçakçadaki *–dı qıdır-* '-i gezmek' yerine, hem de bölgedeki öteki lehçelerde bulunan 'belli bir amacı olmaksızın dolaşmak, gezinmek' anlamına gelen *då:lı-, äynal-, bålla-, arala-* ve daha bşk. kelimeler yerine kullanılmaktadır.

[34] Almanca *Dekadenz* terminusunu bu bağlamda 'manevi değerlerin çöküşü' diye çeviriyorum (Çeviren).

[35] Genç kızlar için: *kallapaş / kallapac.*

[36] Karmışeva'nın kitabında hangi tarihte çekildiği bilinmeyen bir fotoğraf da bulunur (bk. Karmışeva 1976: 220), bu fotoğrafın 1960'larda çekilmiş olması mümkündür.

geçici olarak tartışmaya sunuyor, yakın zamanda bunların yerine geçecek daha esaslı ve sağlam incelemeler yapabilmeyi umuyorum.

Kaynakça

ʿAbdulazīz Dehḳån: *Razm-åvarî az tabår-i bahådurån*, Mezar-i Şerif 1382/2003.

Adamec, Ludwig W.: *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan vol. 1. Badakhshan Province and Northeastern Afghanistan*, Graz 1972.

Bademci, Ali: *Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumî Muhaberat Müdürü Molla Nâfiz'in Hâtıraları: Sarıklı Basmacı*, İstanbul 2010.

Baldauf, Ingeborg: 'The *Dāyı ~ Kārgıl* of Andkhoy: Language, History and Profession in Local Identity Discourses', *ASIEN* 104 / Juli 2007, 135-152.

------ 'Sprache, Dislozierung und Identität bei Özbeken Nordostafghanistans', *Jahrbuch des Phonogrammarchivs der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 1, Göttingen 2010, 139-169.

Boeschoten, Hendrik E.: *Özbekisches aus Aibak (Samangan)*, Utrecht 1983.

Hesche, Wolfram & Wolf-Dieter Hildebrandt & Andreas Thermann: *Das Moγolî in Badachschan (Afghanistan)*, Göttingen 1978.

Karmışeva, B.Kh.: *Oçerki etniçeskoy istorii yujnıkh rayonov Tajikistana i Uzbekistana (po etnografiçeskim dannım)*, Moskva 1976.

Rasuly-Paleczek, Gabriele: 'Kinship and Politics Among the Uzbeks of Northeastern Afghanıstan', *Bamberger Zentralasienstudien*, yayımlayanlar I. Baldauf & M. Friederich, Berlin 1994, 11-27.

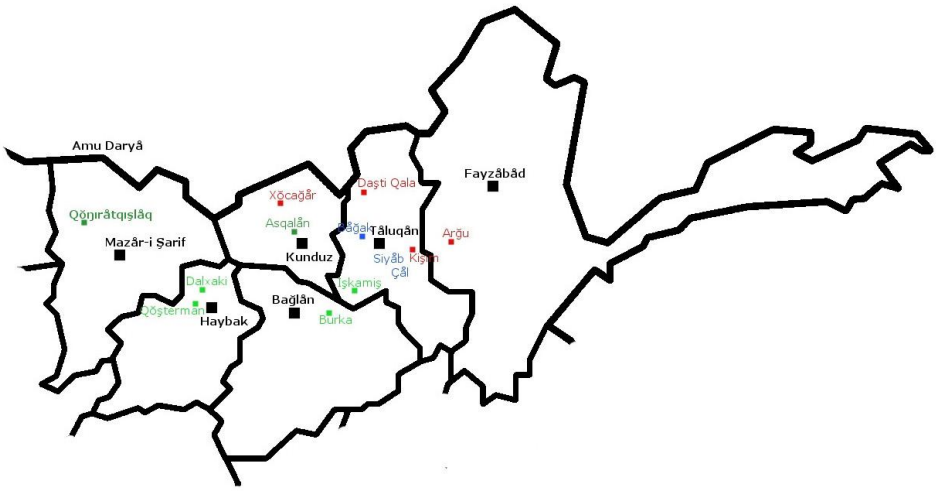
Reşetov, V.V.: Uzbekskiy yazık, çast' 1. Vvedenie. Fonetika, Taşkent 1959.

Schurmann, H.F.: *The Mongols of Afghanistan. An Ethnography of the Moghôls and Related Peoples of Afghanistan*, 'S-Gravenhage 1962.

Şoabdurrahmonov, Ş.Ş. (yayımlayan): *O'zbek xalq shevalari morfologiyasi*, Taşkent 1984.

Thalhammer, Ingeborg: 'Zum Dialekt der Ġoq in Afghanisch-Turkestan', *Turcica* XII.1980, 7-39.

EKLER / APPENDICES

Bu çizim üzerinde Afganistan'ın kuzeydoğusundaki vilayet merkezleri ve makalede adı geçen büyük-küçük köy, kasaba ve bölgeler yer almaktadır.

Schematical map of North and Northeast Afghanistan with place names mentioned in the text

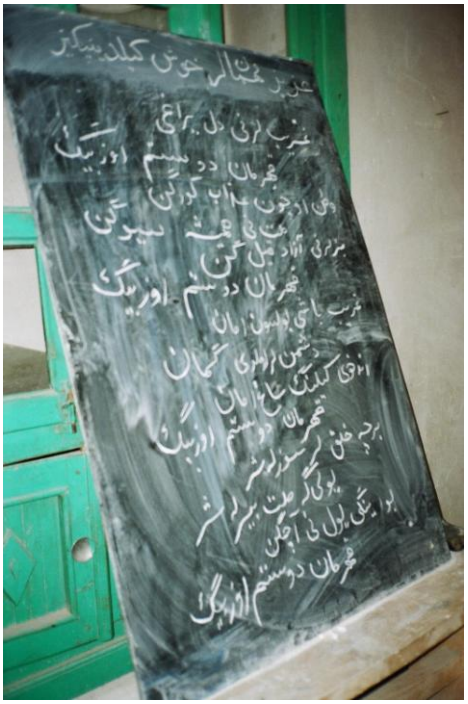
Resim 1. Anayasa'nın uygulanması yönünde bir adım: "Afganistan Türk Dilleri Kurultayı" (Nisan 2004) - *Nakhostīn Seminār-i ʿelmī • Rasmiyat-i zabānhā-ye Turkī dar Afġānistān • Az qānūn ba-ʿamal*

Illustration 1. A step towards realization of the constitutional rights: "1st Congress of the Turkic Languages of Afganistan" (April 2004, Mazar-i Sharif) - *Nakhustīn Seminār-i ʿilmī • Rasmiyat-i zabānhā-yi Turkī dar Afġānistān • Az qānūn ba-ʿamal*

Resim 2. Afganistan Türk yazı dillerini oluştururken temel alınacak lehçeler konusu tartışılıyor (Taluqan, Ağustos 2004)

Illustration 2. Workshop participants discussing the dialectal basis of the Turkic languages of Afghanistan (Taluqan, August 2004).

Resim 3. Dil ve yazım bakımından geç dönem Çağatayca metinleri örnek alınarak yazılmış Özbekçe bir şiir (2004)

Illustration 3. An Uzbek poem – orthography and morphology follow late Chagatay modes (2004).

Resim 4. Varlıklı bir Karluk ailesinin oturma odası (Daşti-Qala, 2004).

Illustration 4. Living room of a wealthy Qarluq family (Daşti-Qala, 2004).

Resim 5. Ekmek pişiren Karluk kadını (Khŏcaġår, 2006).

Illustration 5. A Qarluq lady baking bread (Khŏcaγår, 2006).

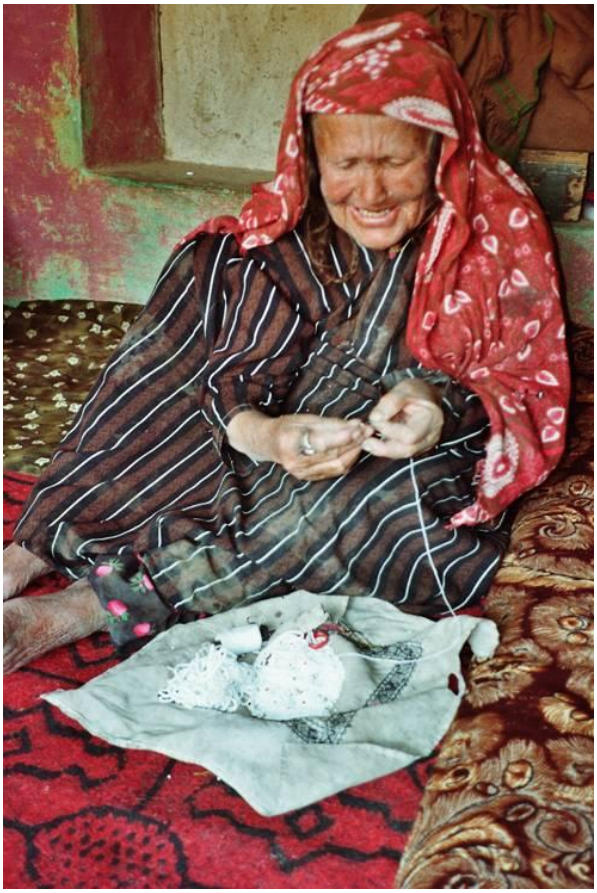
Resim 6. Geleneğe göre olması gereken büyüklükte ekmek pişirmiş Moğol kadını (Taluqan vadisi, 2008).

Illustration 6. A Moγol lady from the Taluqan oasis demonstrating what size good traditional bread should be (2008).

Resim 7. Moğol ailesinde sofra (Siyâb bölgesi, 2008).

Illustration 7. A meal served in a Moγol home (Siyâb region, 2008).

Resim 8. - Geleneksel çiçekli *şalvar* giymiş Moğol kadını (Çål bölgesi, 2008).

Illustration 8. A Moγol lady wearing traditional bloomers and headscarf (Çål region, 2008).

Resim 9. Başlarında komutanlarıyla Tirsakçėşmalı 'Gerçek Özbekler' (Bağlån vilayeti, 2006).

Illustration 9. 'Real Uzbeks' from Tirsakçėşma with the regional commander (Baghlan province, 2006).

Resim 10. İki 'Gerçek Özbek' (Siyâb bölgesi, 2008).

Illustration 10. 'Real Uzbeks' (Siyâb region, 2008).

Resim 11. İki kuşaktan iki 'Gerçek Özbek' kadını (Çâl bölgesi, 2008).

Illustration 11. 'Real Uzbek' women of two generations (Çâl region, 2008).

Resim 12. Süt sağan 'Gerçek Özbek' kızı (İşkamiş, 2006).

Illustration 12. A 'Real Uzbek' village girl milking her cow (İşkamiş, 2006).

Resim 13. *Pistaq* renkli geleneksel içdon giymiş Burka kadını (2006).

Illustration 13. Burka lady wearing *pistaq* color bloomers (2006).

Resim 14. Sofralık kumaş dokuyan kadın (Haybak yakınında Dalkhaki, 2006).

Illustration 14. A 'Real Uzbek' lady weaving cloth for tableware (Dalkhaki / Haybak, 2006).

Resim 15. Önüne kilim perde gerilmiş yüklük (Burka, 2006).

Illustration 15. Beddings stored away behind colorful woven curtains (Burka, 2006).

Resim 16. Geleneksel *salla* başlığıyla bir Qŏŋurat kadını (Asqalån, 2008).

Illustration 16. Qŏŋurat lady wearing the traditional headgear *salla* (Asqalån, 2008).

Resim 17. Asqalânlı Qŏŋurat erkekleri (2008).

Illustration 17. Qŏŋurat men from Asqalân (2008).

Resim 18. Qŏŋurat ailesinde sofra (Asqalân, 2008).

Illustration 18. A meal served in a Qŏŋurat home (Asqalân, 2008).

ORHON YAZITLARINDA GEÇEN RENK ADLARININ ANLAM ALANLARI ÜZERİNE

Nesrin BAYRAKTAR

Giriş

Renk adları, temelde soyut olan renklere gönderme yapan ve cümle içinde sıfat olarak kullanılan sözcüklerdir. Günümüz Türkçesinde renk adlarının kullanım alanı oldukça geniştir. Sıfat olarak çeşitli adları nitelemelerinin yanında sözcük ve özel ad yapımında da sıklıkla kullanılırlar. Renk adlarıyla yapılmış pek çok hayvan, bitki, eşya, yiyecek, hastalık, tıp ve kimya terimi vardır. Ayrıca dağ, su, yerleşim yeri ve insan adlarında da renk adlarının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımlar incelendiğinde, renk adlarının anlam alanlarının çok geniş olduğu görülmektedir. Bunların yanında renklerin atasözü, deyim ve ikilemelerde kullanımı, renk adlarının anlam alanlarına birçok mecaz anlam da katmıştır.

Türkçedeki renk adlarının bir başka ilgi çekici yönü de aslen soyut kavramlar olan renklerin doğadaki çeşitli unsurların yardımıyla somutluk kazanmalarıdır. Bu somutluk orman yeşili, buz mavisi, altın sarısı, kahverengi, kavuniçi, vapurdumanı grisi, vişneçürüğü gibi doğadaki renk benzerlerinin aracılığıyla yapıldığı gibi; neftî yeşil, fıstıkî yeşil, demirî, hakî örneklerindeki gibi renk tanımlayıcısına Farsça î eki getirilerek de yapılabilmektedir. Ayrıca soyut ya da somut ifadeli renk adları açık, koyu, hareli, pırıltılı, sütlü gibi sıfatlarla daha da somut hâle getirilebilmektedir.

Gabain (1968), Türkçede renklerin sembolik anlamlarını ele aldığı makalesinde yönlerin diğer unsurlarla ve renklerle ilişkisini ayrıntılı olarak ele almıştır. Bu ilişki aşağıdaki gibi gösterilebilir.

						KUZEY						
						gece yarısı						
						kış						
						kara						
						kertenkele (yılan)						
						su						
BATI	akşam	güz	ak	pars	maden	**MERKEZ** ORTA sarı/yaldız toprak	Tahta	ejderha	**mavi/yeşil**	ilkbahar	sabah	**DOĞU**
						ateş						
						kuş (saksağan)						
						kızıl						
						yaz						
						öğle						
						GÜNEY						

Wu-lun (Beş Dolaşanlar) Gabain, 1968, ss. 107-109

Gabain, renklerin dünyayı dörde bölerek dört yönü ifade etmesi fikrinin Çin ve Türk Moğol görüş dairesinin yanı sıra Hindistan'da, Lamaist Kalmuklarda, Eski Ahit'te, İlâhî Vahiyler 6'da, Amerikan Yerlilerinde (Kızılderililer), Mayalarda, Eski Mısırlılarda, Yunan ve Roma astrolojilerinde de yer aldığına dikkat çekmektedir (1968, ss. 108-109).

Gabain, renklerin yönleri ifadesinin pek çok örneğini sunmuştur: Çin'in doğudaki vilâyeti Şantung'un aynı zamanda 'mavi vilâyet' olarak adlandırılmasının bu vilâyetin Çin'in merkezinin doğusunda olduğunu göstermesi; Köktürklerin, merkezin 'Altın dağ' olarak da bilinen Altay dağları olmasından kaynaklanması; Kökmen dağlarının kök+men yapısında olması ve 'doğu' anlamında kullanılması; Karahanlıların adının kara 'kuzey' anlamıyla ilişkili olması; Karakum çölünün Batı Türkistan'daki üç çölden kuzeydeki olması; Karakurum adının 'kuzey' ile ilişkili olması bunlardan bazılarıdır.

Gabain, ak/kara Han, Ak/Kara Koyunlular, Ak/Kara Tatarlar, Ak/Kara Hazarlar gibi kullanımlarda ak ve karanın bir değer yargısına değil ak ve kara renk adlarının birlikte kullanıldıkları adları 'o' ve 'öteki' ilgisiyle nitelediğini belirtmektedir. Ancak bunların yanında Rus tarihî belgelerinde Kara ve Ak Kalmukların yer aldığına ve Kara Kalmukların gerçekte Türklere (Teleüt) olmasından; Kara Kırgız'ın 'gerçek Kırgız' anlamında kullanılmasından yola çıkarak kara sözcüğünün 'gerçek' anlamına da gelebildiğine işaret etmektedir. Bunun yanında ak süyek 'asiller' ve kara bodun 'avam' zıtlığındaki ak ve karanın daha alışıldık olduğunu vurgulamakta, *kara*nın 'gerçek' ifadesinin açıklanamadığını belirtmektedir.

Köktürk dönemine ait olan ya da Köktürk yazısıyla yazılmış olan çeşitli eserlerde âla (IB 2), boymul ('beyaz boyunlu' IB 64), tig ('sarımtırak; bu renkte at' IB 39, 50), yazıg ('koyu kahverengi (at donu); koyu kahverengi at' IB 11, 51), yegren (kestane rengi (at) Küliçor D 3, 9) gibi renkler de mevcut olmakla birlikte bu çalışmanın kapsamında yer almayacaktır. Burada yalnızca Kül Tigin, Bilge Kagan ve Tunyukuk Yazıtlarında geçen renk adları ele alınacaktır. Diğer yazıtların da bazı durumlarda tanıklığına başvurulacaktır.

Bu çalışmada, Orhon Yazıtlarında saptanan renk adları ve renk ifadeli sözcükler, alfabetik sırayla ve geçtiği yerlerden örneklerle ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Renk adları bu başlıklar altında, sırasıyla renk ifadeli kullanımı, at donu olarak kullanımı ve özel ad yapımında kullanımına göre sınıflandırılmıştır. Bunlar sırasıyla ak, boz, kara, kızıl, kök, sarıg, torug, ürüñ, yagız, yaşıldır.

1. AK

Orhon Yazıtlarında ak renk adının renk ifadesi verecek kullanımına rastlanmamakla birlikte at donu olarak kullanımı ve özel ad yapımında kullanımı bulunmaktadır.

Yazıtlarda yoğun olarak at donuna işaret etmektedir. Tespit edilen 6 örnekten dördünde ak, doğrudan at donuna işaret etmekte ve at adını da içinde barındıracak biçimde kullanılmıştır. Cümlelerden birinde ak adgır (KT D-36), birinde de ak atin (KT D-40) biçiminde nitelediği adla birlikte kullanılmıştır.

ol t(e)gdükde: b(a)y(ı)rkuuniñ: (a)k: (a)dg(ı)r(ı)ġ: udl(ı)kin: sıyu: urtı: 'O hücumda Bayırkuların **ak** aygırını uyluğunu kırıp vurdular (KT D-36)'

(a)lp ş(a)lçı: (a)k (a)tin: bin(i)p: t(e)gm(i)ş: 'Alp Şalçı **kır** atına binip hücum etmiş (KT D-40)'

(a)lp ş(a)lçı: (a)kin: bin(i)p: opl(a)yu: tegdi:'Alp Şalçı **kır** (at)ına binip sabırsızca hücum etti ' (KT K-2)

(a)lp ş(a)lçı: (a)kin: bin(i)p: opl(a)yu tegdi: 'Alp Şalçı **kır** (at)ına binip sabırsızca hücum etti (KT K-2/3)'

kül tig(i)n: (a)lp ş(a)lçı: (a)kin: bin(i)p: o[pl(a)yu t(e)gd]i: 'Kül Tigin Alp Şalçı **kır** (at)ına binip sabırsızca hücum etti (KT K-3/4')

kül tig(i)n: ögs(ü)z (a)kin: bin(i)p: tokuz: (e)r(e)n: s(a)nçdı: ordug: birm(e)di: 'Kül Tigin öksüz **kır** (at)ına dokuz er(i) mızrakladı, karargahı (düşmana) vermedi (KT K-8/9)'

Bir örnekte de ak renk adı özel ad yapımında kullanılmıştır. Günümüzde de Türkçede ak, su ve dağ adları için tercih edilen renk adlarından biridir. Gömeç, Ak Termel ırmağından söz etmekle birlikte yönle ilişkisine değinmemiştir. Yazıtlarda bu bölümün Kögmen dağlarıyla ilişkili olduğu ve Kögmen adının da doğu ile ilişkisi düşünülecek olursa ırmağın güneyde olması olasılığı bulunmaktadır.

(a)k t(ä)rm(ä)l k(ä)çä ug(u)r k(a)l(ı)td(ı)m: 'Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım.' T-25, K

1.2. AZMAN AK

Azman sözcüğü ak renk adıyla birlikte iki kez kullanılmıştır.

kül tig(i)n: (a)zm(a)n (a)k(ı)g: bin(i)p: opl(a)yu t(e)gdi 'Kül Tigin Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. (KT, K-5)'

kül tig(i)n: (a)zm(a)n (a)k(ı)g: bin(i)p: t(e)gdi: s(a)nçdı: 'Kül Tigin kır (at)ına binip hücum etti, mızrakladı. (KT, K-6)'

Bu sözcüğün anlamı konusunda çeşitli görüş ve yorumlar bulunmaktadır. 'Az halkı tarafından yetiştirilmiş' (Togan'a göre (Sağol, 1995 s. 127)) anlamına gelebileceği gibi 'iğdiş edilmiş (Clouson, 1972, s. 288, Tekin, 2003, s. 239)', 'atın özel adı (Orkun, 1987 s. 904, Ergin; 1980, s. 105)' veya 'sarımtırak (Tekin, 2008, s. 125)' anlamlarını da verebilir. Ercilasun (1985, ss. 73-74), azman sözcüğünü iki cümlede de büyük harfle yazmış ve özel ad kabul etmiştir. Tekin (2008, s. 36) bu sözcüğün geçtiği art arda gelen iki satır için farklı yorumlar getirmiştir. Geçtiği ilk satırda (KT, K-5) *azman* sözcüğü özel ad kabul edip büyük harfle yazmıştır. Bu yazımdan anlaşıldığı kadarıyla azman burada atın özel adı olarak alınmıştır. İkincisindeyse (KT, K-6) doğrudan 'kır at' anlamı verilmiş ve sözcük at donu olarak kabul edilmiştir. Bu iki farklı anlamlandırmanın ardından Sözlük-Dizin bölümünde azman maddesinde sözcüğe 'sarımtırak' anlamı verilmiş ve her iki satıra da gönderme yapılmıştır. Bu durumda her iki satırda sözcük farklı açıklanmış ancak sözlükte aynı sözcük olarak kabul edilmiştir. Sağol (1995, s. 128), bu sözcüğün az 'sarı renkli at (Krş. Kitabü'l-İdrak)' + man 'Addan ad yapım eki' "sarımtırak" biçiminde ya da az- 'yoldan çıkmak' + man eylemden ad yapım eki "iğdiş edilmiş; çok gelişmiş" veya 'Az kavmine ait' biçiminde açıklanabileceğini ancak bir kesinlik getirmenin güç olduğunu belirtmiştir (Geniş bilgi için Bkz. Sağol, 1995, ss. 130-131).

Ayrıca Tekin (2003, s. 84), +mAn eki için yaptığı açıklamada "küçültme sıfatları türetir (?)" açıklamasını yapmış ve "ataman 'yüksek, baş (unvan)', ataman tarkan (BK G-14) < ata "baba" Krş. baga tarkan" örneklerini vermiştir. Bu açıklamadan yola çıkılarak az ve azman sözcükleri arasında da böyle bir ilgi kurulabilir gibi görünmektedir.

2. BOZ

Yazıtlarda tek başına iki kez tespit edilen boz renk adı her iki örnekte de at donuna işaret etmektedir ve her iki örnekte de at adının sıfatı konumundadır.

(e)ñ (i)lki: t(a)d(ı)k(ı)ñ çor(ı)ñ: boz [(a)t(ı)g: bin(i)p: opl(a)yu t(e)gdi] '(Kül Tigin) ilk önce Tadık Çor'un **boz** atına binip hücum etti. (KT D-32)'

(e)kinti : ışb(a)ra y(a)mt(a)r : boz (a)t(ı)g : bin(i)p t(e)gdi : 'İkinci olarak Işbara Yamtar'ın **boz** atına binip hücum etti. (KT D-33)'

2.1. BAŞGU BOZ

Başgu sözcüğü, Yazıtlarda aynı satır içinde iki kez geçmektedir.

*kül tig(i)n: b(a)şgu **boz** (a)t: bin(i)p t(e)gdi* 'Kül Tigin alnı akıtmalı boz ata binip hücum etti. (KT, D-37)'

*b(a)şgu **boz*** …….. 'alnı akıtmalı boz (at) …. (KT, D-37)'

Orkun (1987, s. 771), bu sözcüğe baş maddesinde gönderme yapmış, baş sözcüğüyle ilgili kabul etmiş ancak herhangi bir anlam vermemiştir. Ergin (1980, s. 106), bu sözcüğü 'alnı beyaz (at)' olarak anlamlandırmıştır. Ercilasun (1985, s. 73), bu sözcüğü 'ak akıtmalı boz at' biçiminde tercüme etmiştir. Tekin ise sözcüğü eserlerinde benzer anlamlarda açıklamıştır. Orhon Yazıtları adlı eserinde [ilk baskıda 'başı (alnı) akıtmalı (?) at (1988, s. 124)' biçiminde vermiş, ikinci baskıda (2008, s. 127) soru işareti kaldırılmış] 'başı (alnı) akıtmalı' biçiminde anlamlandırmıştır. A Grammar of Orkhon Turkish (1968, s. 104) adlı eserinde 'white headed' biçiminde anlam vermiş ve baş 'head' + gu 'nominal suffix' biçiminde açıklayarak Dîvânü Lugâti't-Türk'teki baş+gıl ile karşılaştırmıştır. Aynı eserin Türkçe çevirisi olan Orhon Türkçesi Grameri adlı

eserindeyse (2003, s. 240) 'başında beyaz leke olan (at)' olarak anlamlandırmıştır. Ilse Laude-Cirtautas'ın eserinde (1961, ss. 113-114) başgu sözcüğüne dair herhangi bir açıklama yer almamakla birlikte başgıl sözcüğünün yapı ve anlamına dair Kâşgarlı ve Derleme Sözlüğü'ne dayandırılarak açıklama ve örneklendirmeler yapılmıştır.

Ölmez (2008, ss. 229-230), başgu sözcüğüyle ilgili yapılan yapı ve anlam çözümlemelerine değindikten sonra Gabain, Erdal ve Clauson'da bu sözcüğün örneklerde ya da açıklamalarda yer almadığını belirtmiştir. Bu sözcüğün ilk dönem İslamî eserlerde ve Uygurcada görülmediğini vurgulamıştır. Sözcüğün 'alnında beyaz lekesi olan, akıtmalı' anlamında Ergin ve Tekin ile hemfikir olarak Kâşgarlı'da bu anlama gelen *başgıl* ve *başıl* sözcüklerini işaret etmiştir. Orhon Yazıtlarında geçen sözcüğün Kâşgarlı'daki gibi başgıl okunmasının daha uygun olduğunu zaten yazıtların orijinalleri incelendiğinde TİKA edisyonunun da başgıl okumaya daha müsait olduğunu belirtmiştir. Bu durumda, iki yerde kullanılan bu sözcük *başgıl boz* biçiminde okunmalı ve 'alnı akıtmalı boz (at)' biçiminde anlamlandırılmalıdır.

3. KARA

Kara Türkiye Türkçesinde anlam alanı oldukça geniş renk adlarından biridir. Bu anlam genişliğinin Türkiye Türkçesindeki kadar olmasa da Orhon Yazıtlarında da diğer renk adlarıyla karşılaştırıldığında kendini hissettirdiği görülmektedir. Kara renk adı aşağıdaki iki örnekte kiş 'samur' hayvan adının renk sıfatı olarak 'en koyu renk' anlamında kullanılmıştır.

s(a)r(ı)g (a)lt(u)nin: ürüñ: küm(ü)şin: kırg(a)gl(ı)g: kuut(a)yin: kinl(i)g: (e)şg[(i)tis]in: özl(i)k (a)tin: (a)dg(ı)rin: k(a)ra k[işin] 'Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, **kara** samurlarını (ve gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim. (BK K-11)'

(e)dgü: özl(i)k: (a)tin: k(a)ra: kişin: kök: t(e)y(e)ñin: s(a)ns(ı)z: k(e)lür(ü)p: koop: koot(t)ı: 'Cins has atlarını, **kara** samurlarını gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar. (BK Teñri Kagan G-12)'

Aşağıdaki cümlede kara ter 'ter' sözcüğünün renk sıfatı olarak kullanılmıştır. Ancak *kara ter* sıfat tamlamasında kara sözcüğü 'siyah' değil 'kıymetli' veya 'çok' anlamında gibi görünmektedir. Bu anlamlar Anadolu ağızlarında da korunmaktadır. Bkz. Bayraktar 2004.

kız(ı)l k(a)n(ı)m: tök(ü)ti: k(a)ra t(e)r(i)m: yüg(ü)rt[i]: (i)ş(i)g küç(ü)g b(ė)rt(i)m ök: 'kızıl kanımı akıtarak, **kara** terimi döktürerek hizmet ettim. (T-52)'

Kara renk adının yazıtlardaki en yaygın kullanımı, 'sıradan, alelade' anlamına bağlı olarak 'avam, avam tabakası'nı işaret etmektedir. Sözcük, bu anlamıyla ve hepsinde bir sıfat tamlamasının sıfatı konumunda olmak üzere 7 kez tespit edilmiştir.

k(a)ra bodun: k(a)g(a)n(ı)m: k(e)lti tip: ög(i)r(i)p s(e)b(i)nti: '**Avam halkı** (ise) "Hakanım geldi" diye kıvanıp sevindi. (BK D-41)'

k(a)ra türg(i)ş: bod(u)n: koop iç(i)kdi: 'Türgişlerin **avam halkı** hep (bize) tabi oldu. (KT D- 38)'

[b(a)s]m(ı)l: ***k(a)ra*** *[.....] k(a)rluk: bod(u)n: tir[(i)l(i)p k(e)lti .....]m* '….Basmıl **avam** …. Karluk halkı toparlanıp geldi (BK D-29)'

(a)nta kirse: k(a)ra türg(i)ş: bod(u)n: y(a)gı bolm(ı)ş 'Ondan sonra Türgiş **avam halkı** (yine) düşman olmuş. (KT D-39)'

k(a)ra türg(i)ş bod(u)n(u)g (a)nta öl(ü)rm(i)ş (a)lm(ı)ş "(Kültigin) Türgiş avam halkını orada öldürmüş, (tutsak) almış. (KT D- 40)'

türük: k(a)ra k(a)m(a)g: bod(u)n (a)nça tim(i)ş 'Türk **avam tabakası** şöyle demiş. (KT D-8)'

türük: k(a)ra k(a)m(a)g: bod(u)n (a)nça tim(i)ş 'Türk **avam tabakası** şöyle demiş. (BK D-8)'

Kara sözcüğü yazıtlarda özel ad yapımında da kullanılmıştır. Bunlardan biri bugünkü Moğolistan'ın batı taraflarında bulunan (Gömeç, 2007, s. 1289) Kara Göldür. Bu gölün merkeze

göre kuzey ya da kuzeybatıda olması nedeniyle bu adı aldığı söylenebilir. Kara Kum çölü ise Batı Türkistan'daki üç kum sahasından kuzeydoğuda olanıdır (Gabain, 1968, s. 110).

çog(a)y kuzin: k(a)ra kum(u)g: ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z: 'Çogay (dağlarının) kuzeyinde, **Kara**kum'da oturuyor idik. (T-7).

k(a)ra költe: süñ(ü)şd(ü)m(i)z: '(Onlarla [Az halkı ile]) **Kara** gölde savaştık. (KT K-2)'

Kara renk adı Şine Usu Yazıtında 3 kez geçmektedir. Aydın (2007) çalışmasında bu sözcükleri "alt tabaka, (halk, avam)" biçiminde anlamlandırmıştır. Ayrıca yine aynı yazıtta Kara Buluk (2 kez) ve Kara Kum (1 kez) yer adlarıyla Kara Yotulgan (3 kez) ırmak adında da kullanılmıştır. Aydın bu özel adların yönlerle ilişkisine değinmemiştir.

Tekin, Orhon Yazıtları ve Orhon Türkçesi Grameri'nde Kara Köl, Kara Kum ve Kara Sub özel adlarına yer vermiş ancak o da bu özel adların yönle ilişkisinden söz etmemiştir.

4. KIZIL

Kızıl renk adı yazıtlarda bir kez geçmektedir. Kan adının niteleyicisi olarak kullanılmıştır. Buradan sözcüğün anlam alanıyla ilgili fazla bir şey anlaşılmamaktadır. Kızıl daha sonraları Kızıl Meydan, Kızıl Ordu gibi kullanımlarda da görüldüğü gibi "aşırılık" anlamı kazanmış, kan, bayrak gibi kutsal değerler için *al* renk adı kullanılır olmuştur.

kızı(ı)l k(a)n(ı)m: tök(ü)ti: k(a)ra t(e)r(i)m: yüg(ü)rt[i]: (i)ş(i)g küç(ü)g b(ė)rt(i)m ök: '**kızıl** kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim' T-52

Tekin, bu sözcüğün yapısıyla ilgili olarak "*kız "sıcak" +Il Krş. Uyg. Kız, MK kızar- "kızıla dönmek" < kız+ar- (2003: 83)" açıklamasını getirmiştir.

5. KÖK

Kök, Yazıtların en sık kullanılan renk adlarından biridir. Aşağıdaki örneklerde mavi anlamında ve teñri 'gökyüzü' kullanılmıştır.

üze kök: t(e)ñri: (a)sra: y(a)g(ı)z: y(e)r: kıl(ı)ntukda: (e)kin (a)ra: kişi oglı kıl(ı)nm(ı)ş: 'üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, insan oğulları yaratılmış. (KT D-1)'

üze kök: t(e)ñri: (a)sra: y(a)g(ı)z: y(e)r: kıl(ı)ntukda: (e)kin (a)ra: kişi oglı kıl(ı)nm(ı)ş: 'üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, insan oğulları yaratılmış. (BK D-2)'

Kök sözcüğü aşağıdaki iki cümlede teyeñ 'sincap' sözcüğünün niteleyicisi olarak kullanılmıştır. Tekin bu sözcüğe 'gök' anlamını vermiştir. Ancak gök kök teñri örneğindeki gibi 'mavi' anlamında gibi görünmemektedir. Bu sözcüğe bu iki örnekte 'gri' anlamının verilmesi daha doğru görünmektedir. Ayrıca Tekin (2003, s. 248)'in Abakan Yazıtında tespit ettiği kökşin 'turna' sözcüğü de 'gri' anlamından +şIn ekiyle oluşmuş izlenimi vermektedir.

(e)dgü: özl(i)k: (a)tin: k(a)ra: kişin: kök: t(e)y(e)ñin: s(a)ns(ı)z: k(e)lür(ü)p: koop: koot(t)ı: 'Cins has atlarını, kara samurlarını **gök** sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar. (BK Teñri Kagan G-12)'

s(a)r(ı)g (a)lt(u)nin: ürüñ: küm(ü)şin: kırg(a)gl(ı)g: kuut(a)yin: kinl(i)g: (e)şg[(i)tis]in: özl(i)k (a)tin: (a)dg(ı)rin: k(a)ra k[işin] kök t(e)y(e)ñin: türük(ü)me: bod(u)n(u)ma 'Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, **kara** samurlarını ve gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim. (BK K-12)'

Aşağıdaki cümlelerde kök sözcüğü Türk adıyla birlikte ve 'Doğu Türkleri' anlamında kullanılmıştır.

(e)kin (a)ra: idi oks(u)z: köök: türük: < iti >: (a)nça: ol(u)rur (e)rm(i)ş: '(Bu) iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (KT D-3)'

(e)kin ara: idi oks(u)z: kök türük: iti (a)nça: ol(u)rur (e)rm(i)ş: '(Bu) iki (sınır) arasında, pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Gök Türkleri düzene sokarak öylece hükmederler imiş. (BK D-4)'

Bir cümlede özel ad içinde kök renk adı kullanılmıştır. Gömeç, bu kullanımın Ongin nehrine işaret ettiği inancındadır (Gömeç, 2007, s. 1291).

kök öñ(ü)g: yog(u)ru: öt(ü)k(e)n yışg(a)ru ud(u)zt(u)m: 'Kök Öng (ırmağı)nı geçerek (orduyu) Ötüken dağlarına doğru sevkettim. (T-15)'

6. SARIG

Sarıg renk adı, Yazıtlarda iki kez ve altun 'altın' madeninin renk tanımlayıcısı olarak kullanılmıştır.

s(a)r(ı)g (a)lt(u)nin: ürüñ: küm(ü)şin: kırg(a)gl(ı)g: kuut(a)yin: kinl(i)g: (e)şg[(i)tis]in: özl(i)k (a)tin: (a)dg(ı)rin: k(a)ra k[işin] kök t(e)y(e)ñin: türük(ü)me: bod(u)n(u)ma 'Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını ve gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim. (BK K-11)'

ol y(ė)rke: b(e)n bilge: tunyukuk: t(e)gürtük üç(ü)n s(a)r(ı)g (a)ltun: ür(ü)ñ küüm(ü)ş: kız kood(u)z: (e)gri t(e)bi: (a)gı buñs(ı)z: k(e)lürti: 'O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekleri kumaşları fazlasiyle (önümüze) getirdiler. (T-48)'

Sarıg renk adı Irk Bitig 11'de de kullanılmıştır.

7. TORUG

Tekin'in 'kızılımsı-kahverengi (at donu)' anlamını verdiği sözcük, günümüzde de at donu olarak kullanılmaktadır. Yazıtlarda at donu olmasına karşın at sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır.

üç(ü)nç: y(i)g(e)n sil(i)g b(e)g(i)ñ: k(e)d(i)ml(i)g: tor(u)g (a)t: bin(i)p: t(e)gdi: 'üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. (KT D-33)'

8. ÜRÜÑ

Yazıtlarda iki kez tespit edilen ürüñ sözcüğü, her iki cümlede de gümüş madeninin rengini nitelemektedir. Bu renk adı için Tekin, 'beyaz; soylu, aristokrat' anlamını vermiş ve 'beyaz, ışık' anlamındaki yürüñ biçimine de işaret etmiştir.

s(a)r(ı)g (a)lt(u)nin: ürüñ: küm(ü)şin: kırg(a)gl(ı)g: kuut(a)yin: kinl(i)g: (e)şg[(i)tis]in: özl(i)k (a)tin: (a)dg(ı)rin: k(a)ra k[işin] kök t(e)y(e)ñin: türük(ü)me: bod(u)n(u)ma'Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını ve gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim. (BK K-11)'

ol y(ė)rke: b(e)n bilge: tunyukuk: t(e)gürtük üç(ü)n s(a)r(ı)g (a)ltun: ür(ü)ñ küüm(ü)ş: kız kood(u)z: (e)gri t(e)bi: (a)gı buñs(ı)z: k(e)lürti: 'O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tunyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekleri kumaşları fazlasiyle (önümüze) getirdiler. (T-48)'

Ürüñ renk adı Şine Usu Yazıtında Ürüñ Beg (D-10) biçiminde bir yer adı olarak da bir kez geçmektedir.

9. YAĞIZ

Günümüz Türkiye Türkçesinde esmer ten rengini gösteren yagız renk adı, yazıtlarda toprağın rengini göstermek üzere iki kez kullanılmıştır.

üze kök: t(e)ñri: (a)sra: y(a)g(ı)z: y(e)r: kıl(ı)ntukda: (e)kin (a)ra: kişi oglı kıl(ı)nm(ı)ş: 'üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, insan oğulları yaratılmış. (BK D-2)'

üze kök: t(e)ñri: (a)sra: y(a)g(ı)z: y(e)r: kıl(ı)ntukda: (e)kin (a)ra: kişi oglı kıl(ı)nm(ı)ş: 'üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, insan oğulları yaratılmış. (KT D-1)'

9.1. AZ YAGIZ

Yagız renk adının az sözcüğüyle birlikte kullanıldığı iki cümle bulunmaktadır. Her iki cümlede de yagız sözcüğünün at donu olduğu açıktır.

kül tig(i)n: (a)z y(a)g(ı)zin: bin(i)p t(e)gdi: 'Kül Tigin Az yağız atına binip hücum etti (KT K-8)'

kül tig(i)n: (a)z y(a)g(ı)zin: bin(i)p: opl(a)yu: t(e)g(i)p: bir (e)r(i)g: s(a)nçdı: 'Kül Tigin Az yağızına binip sabırsızca hücum ederek bir eri mızrakladı. (KT, K-5)'

Buradaki az sözcüğü için çeşitli çalışmalarda farklı açıklamalar getirilmiştir. Orkun, buradaki az sözcüğü için 'kavim adı (1987, s. 907)' açıklamasını getirmiştir. Ergin, az (yağız at), bir at ismi veya rengi (1980: 105), biçiminde açıklamıştır. Ercilasun (1985, s. 74), 'Az'ların yağızına' biçiminde tercüme etmiştir. Tekin (2003, s. 239), Az 'etnik ad (KT K-2, vb.)' ve az 'sarı (at donu?) (KT K 5, 8)' anlamlarını vermiştir. Orhon Yazıtları adlı eserindeyse her iki cümleyi Az 'kavim adı (Azlar)' maddesi altında vermiştir (2008, s. 125). Sağol, sözcüğün sadece Yazıtlarda karşımıza çıktığını belirtmiş ve yağız sözcüğüyle birlikte 'sarımtırak yağız donlu (at)'ı gösterdiğinin ileri sürülebileceğini ifade etmiştir (1995, s. 142). Bu açıklama her iki kullanımda da at donuna işaret eden az sözcüğü için uygun görünmektedir.

Az yagız ve azman ak kullanımlarında az ve azman sözcükleri yağız ve ak renk adlarının niteleyicisi olarak birbirleriyle ilişkili gibi görünmektedir. Bkz. 1.2.

10. YAŞIL

Bu renk adı, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında aynı cümle içinde geçmektedir. Burada ilgi çekici olan, Yazıtlarda Yaşıl Ügüz olarak kullanılmasına karşın anlamlandırmada Sarı Irmak adının tercih edilmesidir. Gabain bu durumu, ırmağın Çinlilere göre merkezde, ancak Türklere göre doğuda olmasıyla açıklamaktadır (1968, s. 111). Zaten *ilgerü* 'doğu' sözcüğü de bu açıklamayı kanıtlamaktadır. Yaşıl sözcüğünün renk ifadesiyle kullanımına Irk Bitig'de 51. satırda rastlanmaktadır. Yazıtlarda renk ifadesi olarak kullanımı yoktur.

(e)ç(i)m k(a)g(a)n: birle: ilg(e)rü: y(a)ş(ı)l üg(ü)z: ş(a)ntuñ: y(a)zıka t(e)gi: sül(e)d(i)m(i)z
'Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik. (KT D-17)'

(e)ç(i)m k(a)g(a)n: birle: ilg(e)rü: y(a)ş(ı)l üg(ü)z: ş(a)ntuñ: y(a)zıka t(e)gi: sül(e)d(i)m(i)z
'Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik. (BK D-15)'

Tekin, sözcüğün yapısıyla ilgili olarak "yāş "yaş, taze, yeşil ot"+Il (2003, s. 83)" açıklamasını getirmiştir. Sözcüğün yaş tabanı Irk Bitig'de (17, 17 ve 54) de geçmektedir. Yaşıl sözcüğü Irk Bitig 51'de de kullanılmıştır.

Sonuç

Orhon Yazıtlarında toplam on renk adı saptanmıştır. Bu renk adları, renk ifadesinin yanı sıra at donu olarak ve özel ad yapımında da kullanılmıştır. Toplamda 44 renk adı geçen cümlenin renklere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

Renk adı	Ak	Boz	Kara	Kızıl	Kök	Sarıg	Torug	Ürüñ	Yağız	Yaşıl
Renk ifadesi	0	0	2+1+7	1	2+2	2	0	2	0	0
At donu	6+2	2+2	0	0	0	0	1	0	4	2
Özel ad	1	0	2	0	3	0	0	0	0	0
Toplam	11	4	12	1	7	2	1	2	4	2

En sık kullanılan renk adları sırasıyla kara, ak ve köktür. Bu renk adlarını boz ve yağız; sarıg, ürüñ ve yaşıl izlemektedir. Kızıl ve torug renk adlarıysa en az kullanılanlardır. Renk adları içinde anlam alanı en geniş olan kara, ak ve köktür.

Finnegan ve Besnier (1989, ss. 249-252), Chomsky'nin Evrensel Dil Bilgisi çerçevesinde gelişmişlik göstergesi olarak dillerdeki renk adlarına bakıldığında dillerin yedi gruba ayrıldığını belirtmektedir. İlk tipte siyah ve beyaz; ikinci tipte birinci tipe ek olarak kırmızı; üçüncü tipte ikinci tipe ek olarak ya sarı ya da yeşil-mavi; dördüncü tipte, siyah, beyaz, kırmızı, sarı ve yeşil-mavi; beşinci tipte dördüncü tipe ek olarak yeşil ve mavinin artık ayrı renkler olduğunu, yedi ve üzeri renk kavramı olan altıncı tipteyse tüm sayılan renklerin üzerine kahverenginin eklendiğini; yedinci tipte de sayılan renklerin üzerine mor, pembe, turuncu ve gri renklerin dâhil olduğunu belirtmektedir.

Orhon Yazıtlarında saptanan renk adlarına bakıldığında, kapsamı sınırlı olmasına ve içeriği bir edebî eserden daha çok siyasî nitelik taşımasına karşın Köktürkçenin 6. tipte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta kök teyeñ örneğinden yola çıkılarak kök renk adının 'gri' anlamını içerdiği de göz önünde bulundurulursa Köktürkçenin 7. tip dil olma safhasına geçtiği de söylenebilir.

Kaynakça

Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*, Çorum: KaraM Yayınları.

Bayraktar, N. (2004)."Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine" *TÖMER Dil Dergisi,* Sayı 126, Ekim-Kasım-Aralık 2004, ss. 56-77.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteen Century Turkish*, Oxford.

Ercilasun, A. B. (1985). "Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri" *Başlangıcından Günümüze Kadar büyük Türk Klasikleri*, C. 1, ss. 56-78, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları.

Ergin, M. (1980). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 8. Baskı.

Finnegan, E.-Niko B. (1989). *Language Its Structure and Use,* Harcourt Brace Javanovich College Publishers: Florida-Orlando.

Gabain, A. von (1968). "Renklerin Sembolik Anlamları" (Çev. Semih Tezcan) *Türkoloji Dergisi,* 3 (1): ,107-113.

Gömeç, S. (2007). "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler" *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Vol.: 2/4 Fall 2007*, ss. 1283-1296.

Kaymaz, Z. (1997). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1997,* ss. 251-341, Ankara: TDK Yayınları.

Koca, S. (2002). "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat" *Türkler Ansiklopedisi*, B: 16: Eski Türklerde Toplum ve Ekonomi, C: 3, ss.15-37

Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtlar I-IV*, Ankara: TDK Yayınları.

Ölmez, M.(2008). "Alttürkischen Etymologien (2)" Silk Road Studies XVI, Aspects of research into Central Asian Buddhism, In memoriam Kögi Kudara, Editor: Peter Zieme, s. 229-236, Turnhout: Brepols Publication.

Sağol, G. (1995). "Tarihi Şivelerde At Donları" *Türk Kültüründe At ve Atçılık,* Ed. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul: Resim Matbaacılık.

Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları,* Ankara: TDK Yayınları 540, 3. Baskı.

Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı,* Ankara: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.

TÜRKİYE'NİN TÜRK CUMHURİYETLERİ VE TÜRK TOPLULUKLARI İLE SİYASAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK İLİŞKİLERİNDE YÜKSEK ÖĞRENİMİN YERİ -KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİ-

Hayati BEŞİRLİ

Giriş

Tarihsel süreç içinde farklı dönemlerde bilim ve kültür merkezi niteliği kazanan şehirler, bölgeler söz konusu olmuştur. Diğer toplumlar için de çekim merkezi olan bu merkezler içinde Semerkant, Buhara, Kurtuba, Bağdat, İstanbul, Paris'i saymak mümkündür. Hâkimiyeti altında oldukları devletlerin ekonomik ve siyasal gücünün bir yansımasını ifade eden bu merkezler dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan bilim ve sanat adamları için bilgilerinin artacağı veya değerini bulacağı merkezlerdir. 19 yy.dan itibaren bilginin üretiminde Doğunun öneminin azaldığı görülmektedir. Özellikle teknoloji alanında ortaya çıkardığı buluşlar, Batıyı önemli bir çekim merkezi haline getirmiştir. Teknolojinin gündelik yaşantıyı kolaylaştırması batının çekiciliğini daha da arttırmıştır. Batının yakaladığı gelişme ivmesini çeşitli sebeplerden dolayı yakalayamayan toplumlar için Batıdaki bu değişimi ortaya çıkaran dinamiklerin anlaşılması isteği Batı ülkelerine -başlangıçta yoğun olarak Fransa, sonraları Almanya ve İngiltere- "öğrenci göçünü" ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan yeni göç türü ve göçmen tipi sadece bilgi ve teknoloji transferinde değil ülkelerin sosyo-kültürel değişiminde de oldukça etkili olmuştur. Günümüzde ise öğrenim esaslı göç ekonomisi, göç veren ve göç alan ülkelerin ekonomilerdeki yeri yadsınamaz bir düzeye ulaşmıştır. Bugün gelişmekte olan ülkelerde düzenlenen eğitim fuarları ile gelişmiş olan ülkeler gelişmekte olan ülkeler için çekici kılınmak istenmekte ve ekonomilerde yabancı uyruklu öğrenci getirisine dayalı payı arttırmak istemektedirler.

1. Türkiye ile Kırgızistan Arasındaki Eğitim İlişkileri

Türkiye' de çevre ülkeler arasında sağladığı eğitim imkânı ve eğitimin teknolojik boyutu ile çekici durumdadır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye ile bağımsızlıklarını ilan eden Türk Cumhuriyetleri ve özerk yönetime kavuşan Türk toplulukları arasında yoğun bir ilişki başlamıştır. Bu ilişkilerin önemli bir kısmı eğitim ilişkileri şeklinde kendini göstermektedir. Türkiye ile Türk devlet ve toplulukları arasındaki eğitim ilişkisini dört kategoride toplamak mümkündür. Bunlardan birinci kategoriyi Kırgızistan'dan eğitim görmek için TCS ve YÖS ile Türkiye'ye gelen ve aynı amaçla Kırgızistan'a giden öğrenciler oluştururken, ikinci kategoriyi Türkiye Cumhuriyeti devletinin Kırgızistan'a verdiği eğitim desteği kapsamında bu ülkede açtığı eğitim kurumları oluşturmaktadır. Üçüncü kategoride ise Türkiye kaynaklı sivil toplum kuruluşları "vakıflar, dernekler- in bu ülkedeki eğitim kuruluşları, dördüncü kategoride ise Türk girişimcilerin bu ülkelerde kurduğu eğitim kurumları yer almaktadır.

A) Kırgızistan'dan Yüksek Öğrenim Görmek İçin TCS ve YÖS ile Türkiye'ye Gelen / Aynı Amaçla Kırgızistan'a Giden Öğrenciler

Öğrencilerin Kırgızistan'dan yükseköğrenim görmek için Türkiye'ye gelirken izledikleri iki yol söz konusudur. Bunlardan birincisi, Büyük Öğrenci Projesi ve bunun öğrenci seçme esasını oluşturan Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) tarafından gerçekleştirilen, lisans ve ön lisans düzeyinde öğrenim görmek isteyen adayların müracaat ettiği Türk Cumhuriyetleri ile Türk Akraba Toplulukları Sınavı (TCS) dır. Bir diğer yol da Yabancı Uyruklu Öğrenci Sınavı (YÖS) dır. Bu sınav Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarında okumak isteyen yabancı uyruklu öğrencilerin girecekleri ve sonuçlarını bu kurumlara kabul için başvururken kullanabilecekleri bir sınavdır. YÖS de Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce (ÖSYM)

yapılmaktadır. Bilindiği gibi YÖS sınavı bu yıl son kez uygulanmaktadır ve bundan sonra Türkiye'deki yüksek öğretim kurumları yabancı öğrenci seçimini kendileri gerçekleştireceklerdir.

TCS ile Türkiye'ye gelen öğrenciler Türkiye ve Kırgızistan arasında gerçekleştirilen ikili anlaşmalar ve Büyük Öğrenci Projesi kapsamında Türkiye Cumhuriyeti devletinin sağladığı burs ile öğrenimlerini sürdürmektedirler. Büyük Öğrenci Projesi'nin amacı; Türk Cumhuriyetlerinin ve Türk Topluluklarının, yetişmiş insan gücü ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olmak, bu ülkelerde Türkiye dostu genç bir nesil yetiştirmek ve Türk Dünyası ile kalıcı bir kardeşlik ve dostluk köprüsü kurmak, Türkçeyi öğretmek ve Türk kültürünü tanıtmak, Türk Dünyası'nda yer alan ülkeleri, bu ülkelerin kendi aralarındaki ilişkileri geliştirerek bir büyük şemsiye oluşturmak olarak ifade edilmiştir. (http://yeogm.meb.gov.tr/istatistik/aogrenci.html)

Büyük Öğrenci Projesi, Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile yapılan işbirliği anlaşmaları, protokoller, mutabakat zabıtları, daimî komisyon kararları, 2922 Sayılı Türkiye'de Öğrenim Gören Yabancı Uyruklu Öğrencilere İlişkin Kanun, bu Kanuna dayalı olarak çıkarılan Yönetmelik ve söz konusu Kanun gereği kurulan değerlendirme kurulu kararları ile öğrencilerin bursluluklarıyla ilgili iş ve işlemleri düzenleyen şartnamelere göre yürütülmektedir. Amaçlarına uygun olarak Büyük Öğrenci Projesi kapsamındaki öğrencilerle ilgili işlemleri Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü tarafından yürütmektedir. Bakan onayı ile söz konusu Genel Müdürlüğün görev alanı Türk Cumhuriyetleri ve Akraba Toplulukları olarak belirlenmiştir. Proje ile ilgili işlemler için projenin en önemli alanlarını oluşturan Türk Cumhuriyetinden seçilen eğitim temsilcileri, ülkelerimiz arasındaki eğitim ilişkilerini geliştirmek ve ülkemizde öğrenim gören öğrencilere rehberlik etmek amacıyla Milli Eğitim Bakanlığı'nda sözleşmeli personel olarak görevlendirilmiştir. Son yıllarda bu görevin ülkelerin Büyükelçilikleri bünyesinde Eğitim Müşavirlikleri olarak yürütülmesi yolunda çalışmalar yapılmaktadır. Halen bakanlıkta Kırgızistan Eğitim Temsilcisi görev yapmaktadır. Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığına kavuştuğu 1992 yılından itibaren Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan Cumhuriyetinde açılan T.C. Büyükelçilikleri bünyesinde Eğitim Müşavirlikleri ve Ataşelikleri de açılmış, daha sonra Türk Cumhuriyetlerindeki Eğitim Ataşeliği ile Tacikistan'daki Eğitim Müşavirliği kadrosu iptal edilmiştir. Bu kurumlar birer Eğitim Müşaviri ve Mahallî Sekreter kadrosu ile projenin yurt dışı faaliyetlerini de yürütmektedirler. Bakanlık verilerine göre projede yaklaşık 100 kişi görev yapmaktadır (Vural, 2009, ss. 6-7).

Başlangıçta beş Türk Cumhuriyetini kapsayan proje, bugün Balkanlar'daki ve Orta Doğudaki ülke ve toplulukları da içine almıştır. Bu proje kapsamında, halen ayrılan kontenjanlar dâhilinde, dört Türk Cumhuriyeti başta olmak üzere 57 farklı topluluktan öğrenciler Türkiye' de eğitim görmektedirler. 1992–1993 öğretim yılında başlayan Büyük Öğrenci Projesi kapsamında 03.10.2010 tarihi itibari ile 40796 devlet bursu kontenjanı verilmiş, bu kontenjandan günümüze kadar 11.137 adeti kullanılmamış ve toplam 29659 öğrenci öğrenim görmek üzere Türkiye'ye gelmiştir. Eğitim görmek için ülkemize gelen öğrencilerden ise 15044'ünün çeşitli sebeplerden bursu kesilmiştir. Büyük Öğrenci Projesiyle 8207 öğrenci mezun olmuştur. 10/03/2010 verilerine göre 6294 öğrenci Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve akraba Topluluklarından gelerek devlet burslusu olarak Türkiye'de Yüksek öğrenimine devam etmektedir. Yıllara göre proje kapsamında ülkelere tahsis edilen kontenjanlar tablo 1'de gösterilmiştir. Halen Türkiye'de öğrenim gören devlet burslusu öğrencilerin geldikleri ülke, topluluklar ve sayıları ise Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 1. Büyük Öğrenci projesi kapsamında ülkeler tahsis edilen kontenjanların yıllara göre dağılımı

ÜLKE ADI	1992-1993	1993-1994	1994-1995	1995-1996	1996-1997	1997-1998	1998-1999	1999-2000	2000-2001	2001-2002	2002-2003	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010	ÜLKE TOPLAM
Türkmenistan	1400	600	240	200	377	407	205	191	150	150	150	150	151	150	150	150	125	114	**5060**
Kırgızistan	1400	590	240	225	165	195	220	194	176	197	199	177	200	196	196	170	155	152	**5047**
Azerbaycan	1400	600	240	238	278	210	177	181	150	165	174	175	171	170	172	175	155	150	**4981**
Kazakistan	1400	600	240	234	189	210	177	184	150	165	172	178	185	185	180	176	157	160	**4942**
Özbekistan	1400	600	240	200	150	175	150	150	1	1			16	2	16	5	30	46	**3182**
Bulgarisin	132	157	81	115	149	107	70	72	120	83	94	90	90	80	67	65	55	54	**1681**
Afganistan	1	602	26	70	65	27	35	25	5	15	38	71	85	60	42	57	91		**1315**
Kosova	16	50	46	36	36	30	35	132	98	67	78	101	114	84	101	103	107	123	**1357**
Sancak	763	14	28	20	26	20	15	20	20	20	20	24	25	10	5	9	10	12	**1061**
Ukrayna	48	23	38	81	109	74	61	64	90	54	69	60	54	45	46	40	5	3	**964**
Irak	9	4	73	80	95	50	51	50	41	40	43	80	80	70	75	80	83	82	**1086**
Bosna Hersek	8	391	40	60	60	43	35	36	26	36	32	32	30	30	25	25	23	27	**959**
Makedonya	5	86	39	47	47	30	30	41	36	43	53	58	74	45	40	46	43	50	**813**
Tataristan	29	99	35	30	74	60	55	42	30	36	50	32	36	31	26	26	19	29	**739**
Tacikistan	2	40	40	30	60	61	61	75	40	40	40	40	42	30	25	20	15	16	**677**
Moldova	84	100	20	20	21	33	26	22	30	42	40	42	41	40	36	25	26	35	**683**
Moğolistan	26	30	18	15	10	20	22	31	40	41	57	63	74	60	54	55	59	62	**737**
Batı Trakya			10	15	10	10	10	19	22	31	30	31	38	40	42	79	83	58	**528**
Rusya Federasyonu	38	35	11	14	20	15	20	22	20	11	20	36	22	21	25	25	31	29	**415**
Çin	45	20	15	10	16	20	15	25	21	21	21	20	35	20	22	25	30	32	**413**
Başkurdistan	21	61	30	30	30	30	25	40	23	11	10	13	5	4	2	1	2	1	**339**
Suriye	4	4	60	41	45	13	20	20	11	12	23	20	10	10	16	20	32	45	**406**
Iran	6	8	17	5	11	15	20	30	35	28	24	22	30	20	27	27	36	37	**398**
Arnavutluk			20	30	29	25	25	25	15	16	15	20	25	20	20	14	15	19	**333**
Dağıstan	4	30	27	49	20	15	15	32	20	11	8	5	21	5	12	8	4	5	**290**
Romanya		39	30	10	13	10	15	10	8	8	20	26	24	23	20	20	22	7	**305**
Karaçay-Çerkez	52	53	20	23	20	11	10	20	8	6	5	5	3		1	1	1		**239**
Çeçenistan		85	20	13	22	10	8	5	13	10	19	10	5	4	4	3	3	2	**236**
Kabartay-Balkar	34	57	20	20	10	20	10	12	10	7	8	5	3	2	2	1	1		**222**
Çuvasistan		13	22	40	20	15	10	18	6	6	5	3	4	2	2	2	2	1	**171**
Gürcistan		5	10	10	8	10	10	2	2	12	11	15	22	10	10	10	17	21	**184**
Inguşetya		36	34	6	5	5	4	2	2	3	3	3	1	1	1	1	1		**108**
Tuva	4	11	10	10	5	5	5	7	8	8	8	5	3	3	3	4	4	4	**107**
Yakutistan (Sakha)		20	15	15	5	5	5	2	3	6	3	3	1	1	1	1			**86**
Buryat			20	10	2	5	2	4	4	4	4	3	4	3	5	5	4	4	**83**
Hakasya	7	10	10	10	5	3	5	4	3	3	4	3	1	1	3	1	1	1	**75**
Altay	8	10	10	10	5	5	5	3	3	3	3	3	1	1	1	1	1	1	**74**
Hırvatistan						5	7	5	6	5	5	5	6	3	4	2	4	3	**60**
Litvanya		1	5		4	5	5	5	5	5	8	2	2		1	1			**49**
Adıgey		15	3	5	2	2			3	3	3	3	1	1	1	1			**43**
Ürdün										2	6	4	6	6	8	9	9	5	**55**
Lübnan						2	2	2	2	5	4	5	4	2	2	2	4	13	**49**
Karadağ						3	2	2	2	2	2	2	13	4	5	5	5	20	**67**
Polonya		6	3			2	2	2	2	2	1						1		**21**
Yugoslavya											5	6	7						**18**
Belarus					1	2	2	3	2	2	2	2	1						**17**
Kalmukya									2	2	1	1	1	1	1	1	1		**12**
Şor Türkleri		3		1							2	1	1	1	1	1			**11**
Kafkas	6																		**6**
Mordoviya			1	2		2													**5**
Letonya					1							1	1			1	1	2	**7**
Samara			4																**4**
Estonya												1			1	1			**3**
Marri			1	2															**3**
Perm Oblastı			2																**2**
Ukrayna-Kırım Özerk Cum																	25	37	**62**
Sırbistan																	3	3	**6**
TOPLAM	8352	5108	2114	2082	2220	2022	1684	1831	1464	1440	1592	1657	1768	1497	1499	1500	1501	1465	**40796**

Büyük öğrenci projesini değerlendirmeye yönelik olarak gerçekleştirilen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Projenin yürütülmesinden sorumlu Milli Eğitim Bakanlığı Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü bu konuda bir çalışma yaptırmıştır. Çalışmada Ağustos 2008'e kadar 272 öğrenci, 96 mezuna ulaşılmıştır. Böyle bir çalışmanın toplam verdiği mezun kişi sayısı 8207 olduğu düşünüldüğünde mezunların durumunu tespit açısından başarısızlığı ortadadır. Bunun yanı sıra Türkiye'de öğrenim gören Türk Cumhuriyetleri öğrencilerine yönelik olarak Açıkalın, Demirel ve Önsoy' un ortak çalışmalarında ise diğer çalışmalarla paralel olarak öğrencilerin yaşam ve eğitim koşullarına yönelik tespitlerde bulunulmuştur (1996), Çağlar'ın Hacettepe Üniversitesinde gerçekleştirdiği çalışmasında da (1996, ss. 152-162) benzer bulgular yer almaktadır. Türk devlet ve topluluklarından gelen öğrencilere yönelik olarak gerçekleştirilen çalışmalar arasında yer alan Arslan'ın "Türk Cumhuriyetleri ve Türk topluluklarından Türkiye'ye gelen Öğrenciler (1992-1993)" adlı çalışma ise (1994) betimleyici bir çalışma niteliğindedir. Bu çalışmalar esas itibarıyla öğrencilerin, çalışmayı gerçekleştiren kurumdan beklentilerini ve durumlarını tespite yönelik olarak gerçekleştirilen çalışmalardır. Ertürk, Beşirli ve Dursun'un gerçekleştirdikleri (2004), "Türk Cumhuriyetleri Öğrencilerinin Türk Dünyasına Bakışları" adlı çalışma temel hareket noktası ve sonuçları itibarıyla bu çalışmalardan farklılaşmaktadır. Çalışmada Bağımsız Devletler Topluluğuna dahil Türk devlet ve topluluklarından yüksek öğrenim görmek için Türkiye' ye gelen öğrencilerin Türk dünyası, Türk kimliği, Türk kültürü konularındaki algılamaları ve düşünceleri ortaya konulmuştur.

Tablo 2. Türk cumhuriyetleri ile Türk ve akraba topluluklarından gelerek ülkemizde yüksek öğrenim gören devlet burslusu öğrencilerin, öğrenim düzeylerine göre dağılımı (10/03/2010)

Ülke/Grup Adı	*TÖMER*	*Ön Lisans*	*Lisans*	*Yüksek Lisans*	*Doktora*	Toplam
Adıgey			2			2
Afganistan	1	7	258	10	10	286
Altay				2	1	3
Arnavutluk	3	1	33	11	3	50
Azerbaycan	56	7	309	110	209	691
Başkortostan	1		4		1	6
Bosna Hersek	16	3	47	19	5	90
Bulgaristan	36	15	202	27	11	291
Buryat	2		11	4	1	18
Çeçenistan			6	1	1	8
Çin		4	64	41	5	114
Çuvaşistan				1		1
Dağıstan		1	16	1	2	20
Gürcistan	16	2	19	18	8	63
Hakasya			2	1	1	4
Hırvatistan	2		8			10
Inguşetya			3			3
Irak	68	9	110	133	46	366
İran	15		45	31	45	136
Kabartay-Balkar			3	3	1	7
Kalmukya				2		2
Karadağ	10		20	4		34
Kazakistan	126	21	213	151	51	562
Kırgızistan	47	34	343	175	80	679
Kosova	71	40	340	53	11	515
Litvanya			1			1
Lübnan	14		16			30
Makedonya	4	3	129	12	4	152
Moğolistan	65	8	209	14	4	300
Moldova	22	1	92	27	10	152
Özbekistan	28		41	7	1	77
Romanya	3	3	29	12	2	49
Rusya Federasyonu	24	8	97	4	5	138
Sancak	13	1	34	1		49
Sırbistan	3		3			6
Suriye	32	3	85	1	2	123

Tacikistan	10		38	7	2	57
Tataristan	15		27	22	6	70
Tuva	5	1	9	1	1	17
Türkmenistan	22		623	14	8	667
Ukrayna	2	9	88	6	7	112
Ukrayna Kırım Özerk Cumhuriyeti	24		22	7	3	56
Ürdün	5		23	1	2	31
Yakutistan (Sakha)			1			1
Yugoslavya			7			7
Toplam	**761**	**180**	**3852**	**946**	**555**	**6294**

Kaynak: http://yeogm.meb.gov.tr/istatistik/aogrenci.html

Kırgızistan'la olan eğitim ilişkilerine gelindiğinde ise, 12 Temmuz 1991 tarihinde Ankara'da, Kırgız Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında l991–1993 dönemi kültürel, eğitsel ve bilimsel değişim protokolü imzalanmıştır. Bu protokol kapsamında Kırgız Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti SSCB ile TC arasında imzalanmış bulunan 1989–1990 yılları Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı'nın hükümlerinin geliştirilmesi ve aralarındaki kültürel ve bilimsel işbirliğinin kuvvetlendirilerek güçlendirilmesi amacıyla, 1991-1993 yılları için Kültürel, Eğitsel ve Bilimsel Değişim protokolü üzerinde anlaşmışlardır (Milli Eğitim Bakanlığı 1993, ss. 244-249). 3 Mart 1992 tarihinde Bişkek'te imzalanan "Türkiye Cumhuriyetinin Milli Eğitim Bakanlığı ile Kırgız Cumhuriyeti'nin Halka Bilim Öğretme Bakanlığı Arasında İşbirliği Hakkında Protokolü" nde ise 23 Aralık 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti' nin arasında dostluk ve işbirliği ile ilgili anlaşmaya ve 12 Temmuz 1991'de Ankara'da imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti arasında 1991–1993 yıllarında kültür, eğitim-öğretim ve bilim alanında birbirleriyle münavebe yapmasıyla ilgili alınan karara atıf yapılmıştır. Bu amaçla da Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti aralarındaki dostluk ilişkilerinin bundan sonra geliştirmenin gerekliliğine inanıp, sosyal-ekonomik uzmanlaşmanın bütün alanlarını daha da geliştirilmesi ve derinleştirilmesi amacıyla kararlar aldıkları belirtilmiştir. Bu protokolde ise (Milli Eğitim Bakanlığı 1993, ss. 260-262). Bu protokoller kapsamında Kırgızistan'dan Türkiye'ye gelen öğrencilere ilişkin bilgiler tablo3' te verilmiştir.

Tablo 3. Kırgızistan'dan Türkiye'ye yüksek öğrenime gelen öğrencilerin kontenjan ve burs durumlarına göre dağılımı

Ülke	*Öğretim yılı*	*Verilen Kontenjan*	*Kullanılan Kontenjan*	*Kullanılmayan Kontenjan*	*Bursu Kesilen*	*Mezun*	**Öğrenim Gören**
Kırgızistan	1992–1993	1400	264	1136	184	80	
	1993- 1994	590	268	322	206	62	
	1994–1995	240	201	39	160	41	
	1995–1996	225	123	102	101	2 2	
	1996–1997	165	135	30	100	35	
	1997–1998	195	169	26	110	59	
	1998–1999	220	181	39	108	72	
	1999–2000	194	168	26	109	53	6
	2000- 2001	176	176	0	106	58	12
	2001- 2002	197	177	20	109	41	27
	2002- 2003	199	199	0	126	32	41
	2003- 2004	177	168	9	75	21	72
	2004- 2005	200	181	19	41	3	136
	2005- 2006	196	147	49	21	2	123

	2006- 2007	196	140	56	6		133
	2007–2008	170	131	39			131
	Toplam	**4740**	**2828**	**1912**	**1562**	**581**	**681**
Toplam		**4740**	**2828**	**1912**	**1562**	**581**	**681**

Yüksek öğrenim görmek amacıyla Kırgızistan'a giden öğrenciler konusuna gelindiğinde ise öğrencilerin büyük bir çoğunluğu, Uluslar arası Sebat Eğitim Kurumlarına Bağlı Uluslar arası Atatürk Alatoo Üniversitesi ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfına bağlı İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Fakültelerin'de eğitim görmektedir. TC Bişkek Eğitim Müşavirliği verilerine göre Kırgızistan' da eğitim gören Türk uyruklu vatandaşların sayıları ve eğitim gördükleri eğitim kurumları aşağıda belirtilmiştir.

Atatürk Alatoo Üniversitesi 1996 yılından bu yana Bişkek şehrinde faaliyet göstermektedir. Bünyesinde mühendislik, iktisadi idari bilimler, fen-edebiyat ve eğitim fakültesi bulunduran üniversite İngilizce eğitim vermektedir. 2009- 2010 öğretim yılı itibarıyla öğrenci sayısı 2000'e ulaşmıştır. Öğrencilerin %70'i Kırgızistan diğerleri ise 14 ayrı ülkedendir[1].

Tablo 4. Kırgızistan'da Yüksek Öğrenim Gören Türk Uyruklu Öğrencilerin Eğitim Kurumlarına Göre Dağılımları

Üniversite	**Sayı**
ALATOO ÜNİVERSİTESİ	82
BATKEN ÜNİVERSİTESİ	4
BGU ÜNİVERSİTESİ	35
CELALABAD ÜNİVERSİTESİ	39
ÇÜY ÜNİVERSİTESİ	3
ARABAYEV ÜNİVERSİTESİ	2
İLİMLER AKADEMİSİ	2
İKTİSAT VE GİRİŞİMCİLİK ÜNİVERSİTESİ	246
ISIKGÖL ÜNİVERSİTESİ	10
SLAV-RUS ÜNİVERSİTESİ	4
KIRGIZ-ÖZBEK ÜNİVERSİTESİ	2
NARIN DEVLET ÜNİVERSİTESİ	10
OŞ DEVLET ÜNİVERSİTESİ	94
TALAS ÜNİVERSİTESİ	5
TIP AKADEMİSİ	4
TURİZM ÜNİVERSİTESİ	11
ULUSLARARASI ÜNİVERSİTE	4
BALASAGUN MİLLİ ÜNİVERSİTESİ	102

Kaynak: TC. Bişkek Eğitim Müşavirliği

B) Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kırgızistan'a Verdiği Eğitim Desteği Kapsamında Kırgızistan'da Açtığı Eğitim Kurumları

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Kırgızistan' da açılan, Türkçe ve ücretsiz öğretim veren okulların adları ve bu okullardaki öğrenci sayıları uyruklarına göre aşağıda belirtilmiştir;

[1] Bu konuda Atatürk Alatoo Üniversitesi Rektörü Prof.Dr. Erol ORAL ile Yankı Siyasi-Aktüel dergisinde Aralık 2009. sayı: 1069 yapılan derginin 01.12.2009 tarihli sayısında yayımlanan görüşmeden faydalanılmıştır.

-Bişkek-Türk İlköğretim Okulu: 290 kişi (T.C. uyruklu)

-Kırgız-Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi:173 kişi (Kırgızistan uyruklu)

-Kırgız-Türk Anadolu Lisesi Türkçe 142 Kırgızistan uyruklu, 31 T.C. uyruklu

-Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi (TÖMER) 590 Kırgızistan uyruklu

Bişkek-Türk İlköğretim Okulu'nda öğrencinin T.C. nüfus cüzdanına sahip olması zorunluluğu vardır. Kırgız-Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi'ne öğrenciler sınavla alınmaktadır. Eğitim süresi hazırlık dahil dört yıldır. Kırgız-Türk Anadolu Lisesi'ne öğrenciler sınavla alınmaktadır. Türk öğrenciler için Türkiye'deki Anadolu Lisesi sınavlarına denk bir sınav yapılmakta, ancak sınavda başarılı olamayan öğrenciler de okula kaydedilmektedir. Bu öğrencilere Türkiye'ye nakillerinde Anadolu Lisesi yerine, normal lise diploması verilmektedir. Eğitim süresi, hazırlık dâhil dört yıldır.

Türkiye'nin Kırgızistan'daki en önemli yatırımlarından birini Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi oluşturmaktadır. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi 30 Eylül 1995 tarihinde İzmir'de imzalanan *"Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti hükümeti arasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek şehrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmasına dair anlaşma"* nın her iki ülke yetkili makamlarınca onaylanmasına müteakip 1997–1998 öğretim yılında öğretime başlamıştır. Üniversite Kırgızistan uyruklu öğrencileri kendi Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce yaptığı sınavla, Türk öğrencileri ise Türkiye Cumhuriyeti Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce yapılan Öğrenci Seçme Sınavı ile, diğer Türk ve akraba topluluklarına mensup öğrencileri ise yine Türkiye Cumhuriyeti Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce yapılan TCS *(Türk Cumhuriyetleri Sınavı)* ile almaktadır. Üniversite bünyesinde sekiz Fakülte, dört Yüksekokul, iki Meslek Yüksekokulu bulunmaktadır. Toplam 3018 öğrencisi bulunan üniversitenin 2480 öğrencisi Kırgızistan uyruklu, 344'ü Türkiye uyruklu öğrencilerden oluşmaktadır. 194 öğrenci ise farklı uyruklardandır. Bunlardan 2 kişi Afganistan, 28 kişi Çin, 1 kişi Gürcistan, 3 kişi İran, 1 kişi Kosova, 27 kişi Moğolistan, 37 kişi Özbekistan, 46 kişi Rusya, 11 kişi Tacikistan, 18 kişi Türkmenistan ve bir kişi ise Ukrayna vatandaşıdır.

C) Türkiye Kaynaklı Sivil Toplum Kuruluşlarının Vakıflar, Dernekler- Kırgızistan'daki Eğitim Faaliyetleri

Türkiye kaynaklı Sivil Toplum Kuruluşlarının Kırgızistan'daki eğitim faaliyetlerinin içinde Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na bağlı Türk Dünyası Fakülteleri oldukça önemlidir. Fakülteler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof.Dr. Turan YAZGAN 1993 yılında Celalabat-Kırgızistan Valiliği ile imzaladığı anlaşma kapsamında Kommersiyalık Enstitüsü çatısı altında ilk olarak Türk Dünyası Celalabat İşletme Fakültesi kurulması ile temellenmiştir. Halen Kırgızistan'ın Güney kesiminde yer alan Celalabat kentinde Türk Dünyası Celalabat İşletme Fakültesinde (İşletme Bölümü, Uluslararası İlişkiler Bölümü) ve Türk Dünyası Celalabat Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesinde (Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tarih Bölümü) olmak üzere toplam 515 öğrenci (246 kişi Türkiye uyruklu, 228 kişi Kırgızistan uyruklu ve 41 kişi diğer Türk ve akraba topluları) ile öğretimine devam etmektedir. Fakültelerde eğitim-öğretim Türkiye Türkçesi ile yapılmaktadır. Bunun yanında vakfa bağlı "Türk Dünyası Kültür Merkezi" bünyesinde Celalabat ve çevresinde halka yönelik "Türkiye Türkçesi" kursları da yürütülmektedir[2]. Bugün Başta Kırgızistan olmak üzere, Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tataristan, Hakasya, Altay, Makedonya, Tuva, Gürcistan, Tacikistan, Afganistan, Suriye ve daha birçok yerden öğrencisi bulunmaktadır. Türk Dünyası Fakülteleri'nin mezunlarının bir kısmı kendi ülkelerine dönüp önemli vazifeler üstlenirken diğer bir kısmı da vakıf aracılığıyla Türkiye'de yüksek lisans ve doktora eğitimlerini yapmaktadırlar.

[2] Bu konuda www.turan.org adresinden ayrıntılı bilgilere ve görsel verilere ulaşılabilir.

Kırgızistan'da din adamı yetiştiren Oş İlahiyat Fakültesi, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Türkiye Diyanet Vakfı ile Oş Devlet Üniversitesi arasında 17.11.1993 tarihinde imzalanan protokol ile 1993–1994 eğitim–öğretim döneminde itibaren öğrenci almaya başlamıştır. Fakülte 03.05.2010 tarihi itibarıyla toplam 336 mezun vermiştir. Beş yıl eğitim veren fakültenin hazırlık sınıfı öğrencileri öğrenimlerini Türkiye'de (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde) görmektedir. Halen 199 öğrencinin lisans eğitim gördüğü fakültede, 29 öğrenci lisansüstü öğrenimi görmektedir. Mezunlardan 2008–2009 öğretim yılı itibarıyla 13 öğrenci Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde doktorasını tamamlayarak Kırgızistan'a dönmüştür.

Başka bir ilahiyat fakültesi de Mahmut Hüdai Vakfı ile Oş Devlet Üniversitesi arasındaki protokollerle öğretim gösteren Araşan İlahiyat Fakültesidir. Araşan İlahiyat Fakültesi Bişkek-Araşan' da faaliyet göstermektedir.

D) Türk Girişimcilerin Kırgızistan'da Kurduğu Eğitim Kurumları

Kırgızistan'da eğitim hizmeti veren kuruluşlar içinde en önemlisini "Uluslararası Sebat Eğitim Kurumları" USEK oluşturmaktadır. USEK, 2 Mayıs 1992 Yılında Kırgızistan Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ve USEK arasında yapılan anlaşma çerçevesinde faaliyetini yürütmektedir. USEK faaliyetini Kırgızistan Cumhuriyeti kanunlarına, anayasasına, çocuk hakları hakkında uluslararası sözleşme ve KC Adalet Bakanlığında kayıtlı Tüzüğe bağlı olarak yürütmektedir. Uluslararası Sebat Eğitim Kurumlarını - 14 Lise, Uluslararası "Atatürk-Alatoo Üniversitesi", Uluslararası "Silk Road" Okulu, "Secom" Dil, Bilgisayar Merkezi ve Oş, Bişkek şehirlerinde öğrenci yurtları ile hizmet vermektedir. Başkent Bişkek'in yanı sıra Oş, Celalabat, Narın, Isıkgöl ve Talas şehirlerinde de faaliyetlerini sürdüren Sebat Eğitim Kurumları toplam 6098 öğrenciyi bünyesinde barındırmaktadır.

2) Türkiye ve Kırgızistan İlişkilerinde Eğitim Kuruluşlarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Fonksiyonları İtibarıyla Değerlendirilmesi

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ekonomik sosyal ve siyasal ilişkiler Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarihten itibaren yoğun bir şekilde devam etmektedir. Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş ve iki ülke arasında 29 Ocak 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler tesis edilmiştir. Kırgızistan ve Türkiye arasında 1992 tarihli "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması", 1997 tarihli "Gümrük Alanında İşbirliğine İlişkin Mutabakat Muhtırası" ve "Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması", 1999 tarihli "Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması" ve 2002 tarihli "Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Programı" imzalanmak suretiyle ekonomik/ticari ilişkilerin yasal çerçevesi büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Kırgız Cumhuriyeti Milli İstatistik Komitesi verilerine göre Türkiye Kırgızistan'ın ithalatında Türkiye sahip olduğu %1,8'lik payla Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti, Kazakistan, Özbekistan ABD, Ukrayna ve Almanya'dan sonra 8'inci sıradadır[3]. Aynı verilere göre, Türkiye Kırgızistan'ın ihracatında %3,8 payla 7'inci sırada bulunmaktadır.

[3] T.C. Bişkek Büyük Elçiliği, Ticaret Müşavirliği, Kırgızistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri, Mayıs 2009 Raporu

Tablo 5. Türkiye-Kırgızistan İkili Ticari Veriler

Yıllar	*İhracat Milyon $*	*İthalat Milyon $*	*Dış Ticaret Hacmi Milyon $*	**Dış Ticaret Dengesi Milyon $**
1997	49,6	7,6	57,2	42
1998	41,5	6,8	48,3	34,7
1999	23	3	26	20
2000	21	2	23	19
2001	17,3	6,3	23,6	11
2002	23,6	15,7	39,3	8
2003	40.1	10.5	50.6	29.6
2004	72,7	13,1	85,8	59,6
2005	88,8	13,6	102,4	75,2
2006	130,5	27,3	157,8	103
2007	150.6	30.4	181.1	120.1
2008	191.6	47.9	239.5	143.7
2009	128.8	23.4	152.2	105.4

Türkiye'nin Kırgızistan'la olan ekonomik ilişkilerinde Kırgızistan'da halen faaliyet gösteren 300 civarındaki Türk firmasının toplam 400 milyon doları aşan yatırımları oldukça önemlidir. Kırgızistan'daki Türk sermayeli yatırımlar içecek, pet perform, bisküvi, şekerleme, çikolata gibi çeşitli gıda ürünleri, mobilya, temizlik maddeleri, çay, un, tuz, şeker, boya, pvc ve plastik boru, yapı malzemeleri üretimi ile alışveriş merkezi işletmeciliği, marketçilik, bankacılık, tekstil üretimi, matbaa, turizm acenteliği, eğitim işletmeciliği, inşaat gibi çok çeşitli alanları kapsamaktadır. Kırgızistan'daki Türk firmaları Kırgız Türk İş Adamları Derneği (KİTİAD) adı altında örgütlü olarak faaliyetlerine devam etmektedirler.

Türk girişimcilerin bölgedeki yatırımlarını gerçekleştirmeleri sürecinde en önemli unsur bölgenin ekonomik potansiyeli, imkânları ve sorunları hakkında danışmanlık hizmetlerini sağlanması ve bürokratik süreçlerin takibindeki destek hizmetleri oluşturmaktadır. Bu kapsamda KİTİAD'ın Türk girişimcilere verdiği destek önem kazanmaktadır. Türk yatırımlarının gerçekleşmesinde Kırgız bürokrasisi ile ilişkilerin düzenlenmesi sürecinde yeterli insan gücünün sağlanmasında, Türkiye' de veya Kırgızistan'daki Türk okullarında eğitim görmüş Kırgız vatandaşların önemli bir katkısı söz konusudur. Türkiye'de yüksek öğrenim görmüş ve Kırgızistan' a dönmüş bireylere yönelik olarak 2009 yılında Kırgızistan'ın Celalabat, Oş, Narın, Issık Göl ve Karakol şehirlerinde gerçekleştirdiğimiz saha çalışmasından elde edilen veriler de bunu destekler niteliktedir.

Gerçekleştirdiğimiz çalışmada Türkiye'de yüksek öğrenim gören Kırgızistan vatandaşlarının Kırgızistan'daki Türk müteşebbisler için önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Özel sektörde çalıştığını ifade eden bireylerden %62,8'i şimdi veya daha önceden Türk işadamlarıyla çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Daha önce veya şimdi Türk işadamlarıyla çalışmadıklarını ifade edenlerin oranı ise %37,2'dir. Çalışanların Türk iş adamalarını tercih etmelerinde önemli bir unsuru ekonomik faktör oluşturmaktadır. Bireylerin Türkçeyi öğrenmeleri, Kırgızca ve Rusçaya hâkim olmaları bölgede iş yapan Türk müteşebbisler için önemlerini arttırmaktadır.

> …Ama Türkiye'de eğitim alıp da ülkeye dönenlerin %70'i hayatlarını kurtardı diyebiliriz. Bu Türkiye'nin şu an Kırgızistan'da ticaret ilişkileri önemli biliyorsunuz, birçok çalışmasından dolayı bir çok Türkiye'de mezun olanların kendi branşında olmasa da Türkçe için kullanıldıklarını görüyoruz (Kırgız, Kamu Görevlisi, Kadın 14.07.2008 Bişkek).

> …..Artı ben şu anki işimi Türkçe sayesinde buldum. Türkçe bilmeseydim iş bulamazdım. Bulurdum da bu kadar yüksek maaşla bulamazdım. Kırgızistan şartlarında 300 dolar iyi bir maaş. En azından bir ay karnınızı rahat doyurabilirsiniz.….Rusya'dan gelen müşterilerin gezdirilmesinden tut, bilet ayarlamasından tut, her şeyle komple ilgilendiğin için özel sektörde sadece sen bu işi yapacaksın diye bir şey yok. Rusça biliyorsan her işi yapacaksın

> yani. O yüzden orada yaptığım tüm işlerin avantajlarını ben burada görüyorum. Buradaki Türkler de Rusçayı iyi bilmiyorlar. Anlamadıkları bazı konular oluyor ya da danışacakları bazı konular oluyor. Sen hâkimsin hem Rusça'ya hem Türkçe'ye hakimsin. Onları doğru yönlendiriyorsun. Bir işi doğru yaptırıyorsun. Ya da iki kere yaptırmıyorsun. Doğru zamanda doğru yerde doğru tercüme ederek doğru tercihlerde bulunulmasını sağlıyorsun (Kırgız, Yönetici Asistanı 1 Kadın 03.07.2008 Bişkek)

> "Şimdi ben burada okumadım, üniversite eğitimini bilmiyorum. Kötülemek gibi olmasın ya da üstte tutmak gibi de olmasın, bildiğim tek şey var: Biz (Türk okullarında eğitim görmüş bireyler) daha çabuk adapte oluyoruz. Şartlar ne kadar zor olursa olsun fark etmez biz daha çabuk uyum sağlıyoruz. Türkler için derler ya leb demeden leblebiyi anlıyor. Buradaki gençler çalışıyorlar, eğitim görüyorlar tabii. Ancak birtakım iletişim kopukluğu oluyor ya da öğretim üyeleri ile aralarındaki ilişkiyi sağlayamıyorlar. Yani biraz girişimci ruhlu oluyoruz. 15 sene yaşadıktan sonra Türklerin iyi huylarını, kötü alışkanlıklarını ediniyorsun. Buraya geldiğinde adam sana baktığı zaman konuştuktan sonra işine yarayıp yarayamayacağını anlıyor. Şimdi Rusça ve Türkçe bilen bir sürü insan var. Kırgızistan'da okuyup Türkçe bilen bir sürü insan var" (Kırgız iş kadını, 03.07.2008: Bişkek).

Türk girişimcilerin Türkiye'de eğitim almış bireyleri tercih etmelerini sebeplerini incelediğimizde ise;

> … Doğdukları bölgenin kültürünü Türkiye'den aldıkları kültürle ilerletip, içselleştirip buradaki Türk iş adamlarının yolunu açmaktadırlar. Ben bazen duygularımı net ifade edemem. Burada doğmuş arkadaşım benim düşüncemi, ne demek istediğimi anlamaktadır, ben bu süreçte karşımdaki insanla rahat iletişim kurabiliyorum. Bu bizim için önemli, 100 günde alabileceğiniz yolu 50 günde alıyorsunuz. Bu tercihinizi yaparken önemli bir şey. En büyük sebeplerden bir tanesi de güven. İnsanlar Türkiye'deki hızlı yaşamı bildikleri için buradaki insanlar gibi monoton yaşamayı benimsemiyorlar. Diğerlerinden bir adım öndeler, çok farkları var. "Ben oradan ekmek yiyorum" der. Fazla mesai yapması gerekiyorsa yapar. 10 saat mesai yapması gerekse yine yapar. Yarına ürün çıkması mı lazım sabaha kadar benimle beraber çalışır. Ama yerliler için saat 17:00 deyince mesai biter. Ücret verelim desen hayır istemeyiz derler. Örneğin Altın'a tatilini ertele iş var desen erteler. Ancak yerli vatandaşa diyemezsin –Bana ne der. Ona uymak zorundasın (Türk Üst Düzey yönetici, Erkek, 03.07.2007, Bişkek).

Türkçe bilmek aynı zamanda Kırgız vatandaşlarının ülkelerinde daha iyi yaşam standartlarında çalışmaları için önemli bir unsurdur.

> "Artı etkisi var. Ben şu anki işimi Türkçe sayesinde buldum Türkçe bilmeseydim iş bulamazdım. Belki bulurdum da bu kadar yüksek maaşla bulamazdım. Kırgızistan şartlarında 300 dolar iyi bir maaş. En azından bir ay karnınızı rahat duyurabilirsiniz." (Kırgız iş kadını, 03.07.2008: Bişkek)

Tablo 6. Bireylerin Türkiye'de Eğitim Görmenin Sağladığı Avantajlara Göre Dağılımı

	Cevaplanan		***Durumsal Yüzde***
	S	Yüzde	N
İş ve arkadaş çevresi	29	13,9%	21,6%
Bilgi birikimi, kaliteli eğitim	21	10,1%	15,7%
Türkçe bilme	104	50,0%	77,6%
Olaylara daha farklı bakış açısıyla bakma, vizyon	19	9,1%	14,2%
İnsan ilişkilerinde başarılı olma	5	2,4%	3,7%
İş tecrübesi	16	7,7%	11,9%
Kültür ve görgü	8	3,8%	6,0%
Dini bilgi	3	1,4%	2,2%
Politik bilgi	1	,5%	,7%
Yeni teknolojileri kullanma	2	1,0%	1,5%
Toplam	208	100,0%	155,2%

İş hayatıyla ilgili olarak, araştırmaya katılan bireylerden %86,6'sı Türkiye'de aldığı eğitimin işindeki statüsünü elde etmede etkili olduğunu düşünmektedir. Bu verinin, özel sektörde çalışan, Türk işadamlarıyla çalışan bireyler üzerindeki etkisi değerlendirildiğinde bulgular birbirini desteklemektedir. Bunu destekleyen başka bir gösterge de katılımcıların %87,9'unun Türkiye'de eğitim görmelerinin kendileri için bir avantaj sağladığını ifade etmesidir. Bu avantajın ne olduğu sorusuna verilen cevaplarda ise aşağıdaki tablodan görülebileceği gibi %50'si dil avantajı sağladığını ifade etmiştir. Türkiye'de eğitim görmenin iş ve arkadaş çevresi sağladığını ifade edenlerin oranı %13.9, bilgi birikimi sağladığı ve kaliteli eğitim aldığını ifade edenlerin oranı ise %10.1 olarak görülmektedir. Bu dağılım tablo 6'da görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Eğitim amacıyla gerçekleştirilen sosyal hareketliliğin en önemli sonucu gelişme düzeyleri farklı topluklar arasında bilgi ve teknoloji transferinin sağlanmasıdır. Bu sonuç kadar önemli bir sonuçta farklı topluluk fertlerinin birbirlerini tanımasının sağlanmasıdır. Eğitim nedeniyle gerçekleştirilen hareketlilikler kültürel temasın sağlanmasında yadsınmayacak kadar önemlidir. Çünkü eğitim amacıyla gerçekleştirilen hareketlilik, gerek göç veren ülke gerekse göç alan ülke açısından nitelikli bireylerin etkileşimde olduğu bir topluluğu ifade etmektedir. Türk toplumunun modernleşme sürecini de kapsayan, sosyo-kültürel değişmesinde yurtdışına eğitim için gönderdiği bireylerin önemi açıktır. Bu kapsamda Türkiye cumhuriyeti Post Sovyet ülkeleri için sosyal ve ekonomik alanda çekim merkezi durumundadır. Bu durum Türk ve akraba topluklarla olan ilişkilerde önemli açılımlar sağlamaktadır.

Türkiye'nin yurtdışında bulunan özel öğrencilerin sayısı incelendiğinde lisans, yüksek lisans ve doktora programlarında toplam 21778 öğrenci söz konusudur. Bunlardan 17373 kişi lisans düzeyinde eğitim görürken 4405 kişi ise lisansüstü düzeyde eğitim görmektedir. Yurt dışında burslu olarak bulanan öğrencilerin sayısı ise 1384 kişidir.

Kırgızistan'da lisans ve lisansüstü olmak üzere toplam 851 kişi bulunmaktadır. Bunlardan 820 kişi lisans düzeyinde eğitim görmektedir (www.meb.gov.tr).

Türkiye ve akraba topluluklar arasında tesis edilen ilişkileri kapsamında gerçekleştirilen öğrenci değişim programlarının asıl amacı da bu kültürel yakınlaşmanın sağlanması ve temellerinin sağlamlaştırılmasıdır. Bu kapsamda 1992 yılından itibaren uygulanmakta olan Büyük Öğrenci Projesi de bu amaç etrafında düşünülmelidir. Bu projenin iki amacı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yeni kurulan devlet ve topluluklara destek olmak, ihtiyacı olan yetişmiş işgücünü sağlamaktır. Projenin ikinci amacı ise ortak değerlerimizi yenileyerek topluluklar arasındaki kaynaşmayı tesis etmek Bağımsız Devletler Topluluğuna bağlı devlet ve topluluklardan yüksek öğrenim görmek için Türkiye' ye gelen öğrencilerdeki Türk Kimliğine, Türk kültürüne ve Türk Dünyasına ilişkin tutumlarında olumlu değişmeler sağlamaktır. Gerçekleştirdiğimiz çalışmada gerek yüksek öğrenim görmek için gerek Kırgızistan'dan Türkiye'ye gelen öğrencilerin gerekse Türkiye'den Kırgızistan'a giden öğrencilerin iki farklı toplumun kaynaşması ve tarihsel bağların yeniden tesisinde önemli roller üstlendikleri görülmüştür. Türk girişimcilerin bölgede gerçekleştirdikleri faaliyetlerde en önemli yardımcıları Türkiye veya Türkiye'nin bölgedeki eğitim kurumlarından mezun olmuş bireyler oluşturmaktadır. Bununla beraber Kırgız uyruklu bireyler ile Türkiye uyruklu bireyler arasındaki evliliklerin yaygınlaşması akrabalık ilişkileri esasında oluşan sağlam ilişkiler için önemli bir örnektir.

Türk Diyanet Vakfının, Oş Devlet Üniversitesiyle ortak yürüttüğü İlahiyat Fakültesi bölgenin din adamı ihtiyacına cevap vermeye başlamıştır ve bu okulun bölgenin dini canlanmasında etkisi oldukça önemlidir. Bu çalışma, dini algılama bakımından Türkiye ve Kırgızistan arasındaki yakınlaşmayı daha da arttırmaktadır. Bu kapsamda bölge halkının dinî olumlu algılamaları sağlamakta din ve şiddet ilişkilendirmesinin yanlışlığı pekiştirilmektedir.

Büyük Öğrenci Projesi gibi, Türk Diyanet Vakfı, İslam Kalkınma Bankası gibi oluşumlardan da Kırgızistan'dan Türkiye'ye öğrenciler getirilmekte ve bu öğrencilerin Türkiye'deki durumları ve ülkelerine döndüklerindeki durumları akademik ve sosyo-kültürel uyum süreçlerinin takibi gerçekleşememektedir. Öğrencilerin bursluluk süresince akademik ve sosyo-kültürel takibi söz konusu kurumlara ve kuruluşlara bırakılmakta bu da karşılaşılan sorunlarda bilgi aktarım sürecini aksatmaktadır. Bunun için gerek Türkiye'ye eğitim amacıyla öğrenci getiren kurumları ve kuruluşları koordine edecek, gerekse tüm burslu öğrenci bilgilerinin bir araya getirileceği bir üst oluşuma ihtiyaç söz konusudur. Böyle bir oluşumdan iki temel fonksiyonun beklenmesi gereklidir. Bunlardan birincisi Türkiye'ye gelen öğrencilerin Türkiye'de kaldıkları süre boyunca akademik ve bürokratik sorunlarına çözümler üretilmesinde koordinasyonun tesisi ve bilgi eksikliğini ortadan kaldırılması ikinci olarak da farklı ülkelerden öğrencilerin ülkelerine döndüklerinde oluşturacağı sivil toplum kuruluşlarının koordinasyonunu sağlanmasıdır. Bu süreçte çalışmada önemli bir amaç olan Türkiye gönüllüsü vatandaşlar tesisi bakış açısı desteklenmiş olacak ve genç bireyler Türkiye'de öğrenim görme farklılığını bir vasıf olarak ülkelerine taşıyabileceklerdir.

Kaynakça

Açıkalın, A, ve diğerleri. (1996) *Türkiye'de Yüksek Öğrenim Gören Türk Cumhuriyetleri Öğrencilerinin Sorunları.* Ankara: Pegem Yayınları.

Arslan, A. (1994). *Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarından Türkiye'ye Gelen Öğrenciler(1992–1993)*, İstanbul:Yay Ofset.

Beşirli, H. (2007). Türkiye'ye Yüksek Örenim Görmek Amacıyla Gelen Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Öğrencilerinin Sosyo-Politik Tutumlarına Yönelik Sosyolojik Bir Analiz. *1.Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi, Kocaeli,* cilt 2, 873-899.

Beşirli, H. (2008). Türkiye'ye Yüksek Öğrenim Görmek İçin Gelen Kırgız Öğrencilerin Ülkelerine Döndüklerinde Karşılaştıkları Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Süreçlere Yönelik Sosyolojik Tespitler. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı İçin Hazırlanmış ve Basılmamış Proje Sonuç Raporu, Ankara.

Çağlar, A. (1996).Yeni Bir Göçmen Türü Türk Üniversitelerinde Yabancı Uyruklu Öğrenci Olmak. *4. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum ve Göç*, Ankara. Sosyoloji Derneği Yayınları, 152-162.

Ertürk, Y.E. ve diğerleri. (1996). *Türk Cumhuriyetleri Öğrencilerinin Türk Dünyasına Bakışları.* Ankara: Siyasal Yay.

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar. Cilt: 1, İlişkiler ve Faaliyetler, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi, Yayın no:1, Ankara 1993.

Vural, F. Yarman, T. ve Alkan, S. (2009). Büyük Öğrenci Projesinin Değerlendirilmesi (1992-2008), Milli Eğitim Bakanlığı Yurt Dışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü için hazırlanmış rapor.

Yankı, Siyasi Aktüel Dergi, Aralık 2009. Sayı: 1069.

http://yeogm.meb.gov.tr/istatistik/aogrenci.html

<u>Kaynak kişiler</u>

Kırgız, iş kadını, 03.07.2008, Bişkek.

Türk, Üst Düzey yönetici, Erkek, 03.07.2007, Bişkek

Kırgız, Yönetici Asistanı 1, Kadın, 03.07.2008, Bişkek

Kırgız, Kamu Görevlisi, Kadın, 14.07.2008, Bişkek

GENA TÖKMİŞ MURUZLARİNİ
Yörenin Diliyle Şavşatlı Bir Halk Şairi ve Karadeniz Hanımlarının Bozuk Havaları

Uwe BLÄSING

> *The world is a looking-glass, and gives back to every man the reflection of his own face. Frown at it, and it will in turn look sourly upon you; laugh at it and with it, and it is a jolly, kind companion*; ... (William Thackeray, Vanity Fair).[1]

Türklük ne kadar kadimse,Türk insanının nazım sanatına sevgisi, hayranlığı da o kadar kadimdir. Yani en eski devirlerden beri destancılık, türkücülük ve tabii ki şairlik gibi sanat-ı latifenin ifade tarzları Türk medeniyetinde çok özel bir yer tutup tam bir gelenek haline gelmiştir. Dünya tarihi sahnesine çıkmalarıyla birlikte Türkler çok sayıda mükemmel edebî eserler yaratıp bize miras bırakmış olup günümüze dek de bu yolu takip etmektedirler. Ancak bu ince alanı yaratıcılık gücüyle süsleyerek daima zenginleştiren meşhur üstatların birer birer sayılması artık mümkün değildir. Üstelik bu gelenek yüksek zümre edebiyatının meşhur yıldızlarıyla bitmez, çünkü bir atma türküsü, bir mâni, bir koşma olsun Türk halkının dili her anda şairâne bir lafa dönebilir. Bu çalışma kapsamında edebî hayatın yerleştiği kavşakları ve tanınmış merkezleri bir yana bırakıp taşradaki "mürekkepli" faaliyetlere ışık tutmak istiyorum. Ziyaret edeceğimiz yer Türkiye'nin en uzak ve en güzel uçlarından birinde kalan, Doğu Karadeniz bölgesinin dağlı dereli iç kesimlerindeki yeşil ormanlarının taze serinliğine sokularak saklanmış olan alımlı, sevimli Şavşat'tır.

Doğa güzelliği nedeniyle ancak turistik gezinti yahut tatile elverişli olan böylesi yerler ne zaman edebiyat yuvası olmuştur? — Hayret edip, — tamam Şavşat'ta öğretmenlik yaptığı yıllarda Fakir Baykurt oranın *Efkâr Tepesi*'ni öykü sahnesi olarak seçmiştir, ama yerli kalemlerden ne beklenir... Şairlik mi, şairimsilik mi? — Şüphelenerek kendi kendinize soracak olabilirsiniz. Bu sorulara cevap almayı hem de yöresel üstatlarla tanışmayı gerçekten arzu ederseniz, ya kendiniz oraya gidip araştırın ya kitap ve bilgisayardan buna göre bilgi toplayın. En kolayı ise şimdi geriye yaslanıp beni dinleyin; buyursunlar, hanımlar ve beyler!

Eğer Artvin'i gezecek olursak, yörenin sakinleri hemen sağlıklı bir gurur ve rengârenk sözlerle kendilerinin fevkalade hüneri ile zekasını överek, geçmişte aralarından çıkmış olan bütün büyüklerin isimlerini tek tek saymaya girişeceklerdir. Gerçekten aklımızı durdurabilecek kadar ilginç bu hikâyeleri dinlemek çok zevkli bir uğraştır. Fakat Türkiye'nin tüm illerini içeren istatistiklere baktığımızda Artvinlilerin eğitim seviyesinin diğer illere nispetle bir hayli yüksek olduğunu tespit etmemekteyiz. Sakın kimse — ve en başta sevgili Artvinliler olmak üzere — beni yanlış anlamasınlar. Ama insanların kendi memleketine, yani doğdukları toprağa karşı böylesi saf ve tatlı sevgisi gayet tabiidir, zira tam atalarının dedikleri gibi "*Her kuş kendi yuvasını beğenir*."[2] Yine de bu Artvinlilerin bir özelliği vardır, muhakkak, çünkü şairlere bakılırken Artvin yöresi ta eskiden beri bayağı zengin, verimli bir ortamdır. Bu konuya sahip çıkan antoloji ile araştırmaların sayısı da az değildir. Kendi çalışmamın kapsamında ayrıca Bekir Karadeniz'in hoşça hazırladığı *Artvinli Halk Şairleri* (AHŞ) adındaki kitabı tavsiye etmek istiyorum. Bekir Bey en tanınmış şairleri seçip her birinin kısa bir özgeçmişini takdim ettikten sonra eserinden birçok numune göstermektedir. Bu eserlerin çoğu genellikle daha çok klasik edebiyatın yüksek standartlarına dayanmaktadır.

---

[1] William Makepeace Thackeray (18 Temmuz 1811, Kalküta – 24 Aralık 1863, London). Hindistan doğumlu İngiliz yazarın en tanınmış eseri, ilk kez 1848'de yayımlanan *Vanity Fair* "kibirlilik pazarı" adlı hicivli romandır. Yukarıda gösterilen satırlar *Wordsworth Classics, William Thackeray, Vanity Fair,* 1994 baskısından alınmıştır (s. 9). Türkçe çevirisi *Gurur Dünyası* adı ile yayımlanmıştır.

[2] *Her kuş kendi yuvasını beğenir* gibi *Šapa ta xăy külline muxtat'* (Çuvaşça), yani 'Kurbağa da kendi gölünü över'; bu atasözünün çeşitleri için bk. Bläsing, 1994, no. 1171-1172).

Her nasıl olursa olsun, bugün örnek olarak ismi daha antolojilerde de pek yer almamış olan Şavşatlı şair Erdem Uzaklar'ın yerel dili kullanarak karaladığı *Gena Tökmiş Muruzlarini* 'Yine surat asmış' adındaki çok nefis ve tam da yöre insanının saflığını, tabiîliğini yansıtan halk şiirini sizlere sunup metnindeki bazı ağız sözcükleri ile bunların tarihî içyüzü üzerinde kısaca durmak istiyorum.[3] Fakat bundan önce şiiri okumamız gerekir.

GENA TÖKMİŞ MURUZLARİNİ
Erdem Uzaklar[4]

Sanki Karadeniz'de gemileri batmiş.
Sabah sabah gena tökmiş muruzlarini.
Sökide muçurlanmış da beyhaber yatmiş.[5]
Heç bilmiyerim
neye tökmiş muruzlarini.

Ne sorarsan sor asla ses vermiyer.
Gözüne batsan da bir şey görmiyer.
Ne tevatür işdür, aklım ermiyer.[6]
İşte böylesine
bize tökmiş muruzlarini.

Bir tafraynan, bir hersinan içeri girer.
Yastuği, minderi tutar yere serer.
Kedelden kedele bacağlarini gerer.[7]
Göriyersiz ki
eyce tökmiş muruzlarini.

Sobanın önünde duriyer küller.
Heç gülmez konuşmaz lal olmiş diller.
Bu vazyeta ne der bilmem ki eller?
Ben ne bilem
neye tökmiş muruzlarini.

Boçocuvalar sarmiş her yeri.[8]

---

[3] Bütün ağız sözcüklerini ele alıp bunlara ayrıntılı ışık tutmak bu çalışmanın kapsamında mümkün olmadığından az ilerideki notlarda "açıklamalar" şeklinde bilinmesi gerekli veya faydalı olan bazı bilgiler vereceğim.

[4] *Erdem Uzaklar Şiirleri*'nden (bk. EUŞ). *Uzaklar* şairin mahlası, Erdem Beyin gerçek soyadı ise *Uzun*'dur. *08Haber, Artvin'in Sesi* gazetesinin 5 Mart 2009 sayısında *Toplasan Dünyayı Bir Artvin Etmez* adıyla çıkan bir yazıda Rasim Yılmaz tarafından 'Sayın Erdem Uzaklar, sizi tanıyabilir miyiz, kimdir Erdem Uzaklar?' diye sorulan soruya cevap vererek yazar kendi kendini tanıtmaktadır (bk. AS; Erdem Beyin portresi aynı siteden alınmıştır).

[5] Açıklamalar: 1. *söki* (aşağıya bk.); 2. *muçurlanmak* 'vücudunu bükülmüş hale getirmek' ‹?›, bu sözcük mevcut ağız sözlüklerinde maalesef hiç geçmemektedir! Ancak Ardahan köyleri ile ilgili olan bazı internet sitelerinde *muçurlamak* (Geç Köyü–Ardahan) 'buruşturmak' gösterilmektedir (bk. GKİS), üstelik krş. *mocurlamak* (Bağlıca–*Ardanuç*—Artvin) 'bir araya toplayarak buruşturmak, kışkırtmak, çok kırıştırmak; yoğurmak' (Özkan, 1994, s. 127a; DS, 9, s. 3207a); 3. *beyhaber* = *bihaber* 'habersiz, bilgisiz; habersiz bir biçimde' < FARSÇA *bī-xabar* a.m. (Tietze, 2002, s. 338a). FARSÇA *bī-* '-siz' > TÜRKÇE *bi-* ~ (en ziyade ağızlarda) *bey-* (a.y., s. 327b).

[6] Açıklama: *tevatür iş* 'acayip, yaman iş'; krş. *tavatur* (Erzincan) 'çok acayıp', *tavatir* (Malatya) 'şaşılacak durumda, yaman' (Sağır, 1995, s. 427a; DS, 12, s. 4743a); yazı dilinde kullanılan *tevatür* biçimi 'bir haberin ağızdan ağıza yayılması, yaygın söylenti' gibi manaları taşımaktadır (TürkSöz, 2005, s. 1969b). ‹— (FARSÇA) ARAPÇA *tavātur* 'bir haberin ağızdan ağıza dolaşarak yayılması' (Wehr, 1968, s. 930a).

[7] Açıklama: *kedel* (aşağıya bk.).

[8] Açıklama: *boçocuva* (aşağıya bk.).

Kurtlanmiş peynir teptuğumuz deri.[9]
Kararmiş gözleri kalmamiş feri.[10]
Baksana, ne
fena tökmiş muruzlarini.

Ne pileki dayatmiş ne cadi vurmiş.[11]
Ahşama kadar dodopal gibi durmiş.[12]
Kafasında kim bilür neler da kurmiş?
Anasigile gedememiş
diye tökmiş muruzlarini.

Şalçokadan yamaluhlar sökülmiş.[13]
Kedellerden hali kilim tökilmiş.
Geconun dibine çökmiş bükülmiş.[14]
Aleme ibretluğa, bir
köye tökmiş muruzlarini.

Bir tiknam tohunsan elletmiyer.[15]
Sohulsan usulca, yoh belletmiyer.[16]
Pırtıkleniyer bir söyletmiyer.[17]
Anlaşıliyer ki her
şeye tökmiş muruzlarini.

Her gün tana toluği kayiran ben.[18]
Her gün oduni çırayi yaran ben.
Her gün çalayi nekeri kıran ben.[19]

---

[9] Açıklamalar: 1. *tepmek* (Uşhum–*Yusufeli*—Artvin) ‘sıkıca doldurmak, sıkıştırmak’ (Turan, 2006, s. 282); 2. *deri* burada ‘gön ve bundan yapılmış peynir tulumu’ anlamındadır.

[10] Açıklama: *fer* ‘parlaklık, aydınlık’ < FARSÇA *far* a.m. (TürkSöz, 2005, s. 689b; Tietze, 2009, s. 44a).

[11] Açıklamalar: 1. *pileki* ‘mısır ekmeği pişirilen, toprak ya da taştan yapılmış yuvarlak tepsi gibi kap’ (DS, 9, ss. 3452-3453), 2. *cadi* ‘mısır unundan saçta pişirilen mayasız çörek’ vs. (ayrıntılı bilgi için bk.: Bläsing, 2005, ss. 73-79).

[12] Açıklama: *dodopal* (aşağıya bk.).

[13] Açıklamalar: *şalçoka* ayrıca Artvin yöresinde erkekler için bir tür ‘takım elbisesi’dir. *Çoka* (~ *çuka*) “kuy denen yerli tezgâhlarda tamamı yün dokumadan yapılan yakasız, önde ilik-düğme bulunmayan ve çaprazlama birbirinin üstüne aşan etekleri özel olarak yapılmış ve eteklerin ön kısımlarına bağlanmış kaytanlarla bele sıkılan ... bir üst beden giysidir”. *Şal* ise bir şalvardır. İki giyim parçası “yerli olarak üretilen ve adına ‘şal’ denen” yün dokumadan yapılır (Tokdemir, 1993, ss. 228-229).

[14] Açıklama: *ğeço* (*Şavşat*—Artvin) ‘ahşap evlerde duvarların çıkıntısı’ (Polat, 2000, s. 156) ~ *ğeco* ‘ahır ile yanyana binanın alt katında bulunan ‘alt evler’deki yaka tahtalarının dışta kalan 20-25 cm.lik kafalar’ (Tokdemir, 1993, s. 49 ve kroki, s. 51).

[15] Açıklama: *bir tiknam*, krş. *bir tikna* (*Şavşat*—Artvin) ‘bir parça, azıcık, biraz’ (DS, 2, s. 687a).

[16] Açıklama: *sohulmak* (Uşhum–*Yusufeli*—Artvin) = *sokulmak* ‘yaklaşmak, yanaşmak’ (Turan, 2006, s. 275).

[17] Açıklama: *pırtıklenmek* = *pırtıklanmak* (*Şavşat*—Artvin) ‘debelenmek, aniden sıçramak, yerinde duramamak’ (ŞCSöz).

[18] Açıklamalar: 1. *tana* ‘dana, buzağı’, *toluk* (Elazığ, Sivas) ‘koyun ve keçi yavrusu’, fakat ikili sözcük olarak, yani *ṭana ṭuloḫ* şeklinde (Uşhum–*Yusufeli*—Artvin) ‘çoluk çocuk takımı; ayak takımı’ (Turan, 2006, s. 285); 2. *kayırmak* ‘koruyarak başarını sağlamak, elinden tutmak, himmet etmek’, (halk dilinde) ‘korumak, merak etmek’ (TürkSöz, 2005, s. 1116a; DS, 8, s. 2701a).

[19] Açıklamalar: 1. *çala* ~ *cala* (Karadeniz, Kuzey Anadolu) ‘hayvanlara yedirilen tahıl sapları, mısır koçanı’ (DS, 3, s. 1047a; Özkan, 1994, s. 104b; Tietze, 2002, s. 468b), *çala* (*Şavşat*—Artvin) ‘koçanı ayrılmış yaşlı mısır bitkisi’, yemeğin tatsız tuzsuz olduğunu belirtmek için de ‘çala gibi yemek’ değimi

Hal böyle böyleyken
gene tökmiş muruzlarini.

Satıp kurtulasın mal değil ki...
Bu kabullanacah bir hal değil ki...
Verip sormiyasın bir nal değil ki...
Allahisen ağnadız mi[20]
neye tökmiş muruzlarini?

Evet, herkesin bundan bir şeyler kavramış olduğuna eminim, fakat şiiri tamamen anlayabilmek için metinde geçen, mutlaka bilemediğiniz bazı sözcüklere bakmak faydalı olur. Bilemediğimiz sözcükler ... vallahi, ne demektir? Bu şiir Türkçe değil midir? Türkçedir, haklısınız, şiirin dili Türkçedir! Ama buna rağmen daha hiç duymadığınız bazı kelimelerle karşı karşıya bulunmaktasınız, değil mi? Yani, muruzlarini tökmüş bizim bu nazik hanımcağız bacaklarını *kedel*'den *kedel*'e gerse, ne yapar acaba? Ya siz hiç her yeri sarmış *boçocuva*'ların umurunda olmayan, *neker*'i de kırmayan bir *dodopal* gibi oldunuz mu? Tahmin etmiyorum, bu sözcüklerin — aktif olsun, pasif olsun — kendi söz varlığınızın bir parçası olması hiç de olası değildir, ancak ... Artvinli ya da ... Gürcü olursanız ... Demek, şiir Türkçedir, fakat bazı sözcüklerin kökeni Gürcücedir, zira yörenin bugünkü Türk kültürünün dibinde uyuyan çok eski bir Gürcü geçmişi vardır. Asırlarca süren bu tarihten canlı miras kalan simgeler yöredeki toplumun hemen hemen her alanında az çok devam edip de — örneğin bunun sırasına giren bazı sözcüklerimiz gibi — derhal "yabancı"nın gözüne batarak dikkatini çekmektedir. Bu olağanüstü ilginç medeniyetler kaynaşmasına parlak temsilcilik eden dört kelimenin önünü arkasını şimdi birlikte daha ayrıntılıca inceleyeceğiz.

1. Başlamak için biz de bacaklarımızı *kedelden kedele* rahat rahat gerip de artık *kedel*'in ne olduğunu ve hangi kökene dayandığını öğrenelim:

kedel (Maden Köyü–*Artvin Merkez*) 'sırıklarla yapılan damın köşesi', ya da 'yan duvarlar yerine geçen ağaçlar' ~ ***gedel*** (Ersis–*Yusufeli*) 'birbirinin üzerine konulan merteklerin dışarda kalan uçları' hem de *Şavşat* yöresinde ***ġedel*** 'tahta duvar'a, daha doğrusu 'ahşap evlerin duvarına verilen bir ad'dır (İlker, 1992, ss. 138a, 324a; İlker, 1989, ss. 172, 311b; DS, 6, 1965b; ŞYDK; Polat, 2000, s. 155; KAS, 1, s. 412b).

Bu biçimler GÜRCÜCE *ḳedel-i* (*kedl-isa*) 'duvar' terimini yansıtmaktadır (KEGL, 4, kol. 1120-1121; Tschenkéli, s. 562b). Bunun ilk izlerini Kitab-ı Mukaddes'in Eski Gürcüce tercümelerinde bulmaktayız, mesela (4. [2.] Krallar 20, 2; Oškʲi tercümesi):[21] *miikcia ezeḳia ṗiri twisi ḳedlad* ... (Sardshweladse & Fähnrich, 2005, s. 558a) = (Septuaginta): καὶ ἀπέστρεψεν Ἐζεκιας τὸ πρὸσωπον αὐτοῦ πρὸς τὸν τοῖχον ... 'Esekiya yüzünü duvara çevirdi ...'. Bünyesine bakıldığında sözcüğün ANA-KARTVELCE **ḳad-* ('inşa etmek, dikmek') kökünden türeyen **ḳad-el-* (gerileyici benzeşme şartiyle —› *ḳed-el-*) sıfat-fiili olduğu anlaşılmaktadır (daha ayrıntılı bilgi için bk.: Fähnrich, 2007, s. 217; Klimov, 1998, ss. 87-88).[22]

---

kullanılır (Polat, 2000, s. 153) = GÜRCÜCE *čala* 'saman, kamış' (bk. Ǯangiǯe (1980, ss. 101-102); 2. *neker* (aşağıya bk.).

[20] Açıklamalar: *ağnadız* 'anladınız' = *ağnamak* 'anlamak' (Özkan, 1994, s. 97b; DS, 1, s. 107b) + geçmiş zaman eki (yöresel) *-dız* '-dınız'; krş. (yöresiyle *Şavşat*—Artvin) *oḫudız* 'okudunuz', ekdız 'ektiniz' vs. (Polat, 2000, s. 82) ve (Uşhum–*Yusufeli*—Artvin) *bilduz* 'bildiniz' *ettuz* 'ettiniz' vs. (Turan, 2006, s. 86).

[21] Kitab-ı Mukaddes'in bu tercümesi 978 senesinde meşhur Oškʲi (Öşvank) manastırında tamamlanmıştır. Tortum vadisinde bulunmakta olan bu manastırın kilisesi de eski Gürcü kültürünün Türkiye topraklarında miras bıraktığı bir parçadır (bk. Djobadze, 1992, ss. 141 ve 'plate', 119-189).

[22] Türkçe biçimlerde meydana gelen *k* ~ *g* değişimi Gürcüce (ve diğer Kafkas dilleri) için çok tipik olan patlayıcı gırtlak ünsüze (ejective *ḳ*) bağlıdır.

Yörenin günlük Türkçesine tam olarak yerleşmiş olan bu terim ayrıca folklorda da oldukça yaygındır; bunu ispatlayan bir iki örnek daha göstermek mümkündür.

a) Yöresel bir mâni:

Gedela asdım kilimi
Ḳaynaya çeḲsın dilini
Egar dilini çeḲmassa
Ḳaçar gedar gelini

(Polat, 2000, s. 147)

b) *Yayla gelinleri yayla kızları* adlı halk türküsü:

Aynası elinde sabah süslenir
Kedelden kedele bakıp seslenir
Sanmıyasız deli gönül uslanır
Yayla gelinleri yayla kızları
Acep çekilir mi cümle nazları

(Söz ile müzik: Rasim Yılmaz; bk. AYBN)

2. Pekâla, ahşap evimizin sadece kedellerini değil, her tarafını saran ve dolayısıyla bütün titiz ev hanımlarının bir numaralı düşmanı sayılan *boçocuva*'lara baktığımızda şu geniş çeşitler ağı elde edilir:

bocacuva (*Şavşat*) 'örümcek ağı', ***boçocova*** (*Şavşat*) hem de ***bococu*** (*Ardanuç*), ***boçoça*** (Artvin) 'örümcek', ***boçoç*** 'örümcek ağı' ve ***bocicav*** (Ortaköy–*Merkez*), ***bococa*** (Narlık–*Yusufeli*), ***boçaçav*** (Ortaköy–*Merkez*), ***boçiçva*** (Boyalı–*Yusufeli*), ***boçoca*** (*Yusufeli*—Artvin) 'örümcek' (DS, 2, ss. 715b, 717a; Tokdemir, 1993, ss. 573, 631b; Özkan, 1994, s. 103a; Artvinli, 2007).[23]

Eklembacaklı bu haşarat ordusunun kaynağı ayrıca Gürcücenin Güney-Batı ağızlarında görünen *boçoçava* (*Imerxeuli*), *boçoçua* (*Mesxuri*) ve *boçoçvav-i* (*Açaruli*, *Imerxeuli*) gibi biçimlerdir (bk. Marr, 1911, s. 82a; Puṭḳaraʒe, 1993, s. 402b; Nižaraʒe, 1971, s. 112a; Ɣlonṭi, 1984, s. 85b). Edebî dilde ise bunların yerine GÜRCÜCE *babaçua* 'örümcek' geçmektedir (Tschenkéli, s. 57a; KEGL, 1, kol. 940). Tarihî sesbilgisi kurallarına göre bunun eşi sayılan LAZCA *bobo(n)çva* ('böcek') (Čikobava, 1938, s. 112) ile birlikte Gürcüce biçimin temelinin iki leksik öge ihtiva eden bileşik bir sözcük olduğu bellidir. İlk kısımlar, yani GÜRCÜCE *bab-a-* ve LAZCA *bob-o-* umumi olarak SVANCA *meɣ-bab-il* ('örümcek') adında geçen *bab-* ile birlikte ANA-KARTVELCE ***bab-* köküne bağlanmaktadır;[24] ikinci ögeyi 'küçük böcek, tırtıl' gibi manaları taşıyan GÜRCÜCE *çua* (Tschenkéli, s. 2276a), LAZCA *-(n)çva* teşkil etmektedir (Fähnrich, 2007, ss. 43-44). GÜRCÜCE *babaçua* örümcek ismini gösteren en eski kaynak Sulḫan Saba Orbeliani'nin 18. yüzyılın başında tamamlanan *Leksiḳoni kartuli* adındaki lugatidir (1, s. 85b);[25] üstelik krş.: *baba-çwa* "паук, l'araignée" (Čubinašvili, 1840, s. 44b).[26]

Boçoçua (~ *boçoçava*, *boçoçvav-i*) ile *babaçua* biçimleri arasındaki ilişki bilhassa bunların ilk ögesindeki *ç* : *b* tutmazlığından doğan zorluk dolayısıyla tam belli değildir. Böylesi *b* > *ç* geçişmesi Gürcücede normal şartlar altında mümkün olmadığı için hadisenin belki gerileyici bir benzeşmenin sonucu olarak değerlendirilmesi düşünülebilir (işte: *ç*–*č* < *b*–*č*). Aynı zamanda bu biçimlerin — *a* yerine *o* göstermelerinden dolayı — "Zancalaştırılmış" olmaları da gerekir,

---

[23] Üstelik krş.: (Zeytinlik–*Merkez*) *boçoçvi* 'tırtıl' ve *boçoçvi* 'böcek' (Artvinli, ay.).

[24] ANA KARTVELCE **a*: = GÜRCÜCE *a*, ZANCA (Lazca ile Megrelce) *o*, SVANCA *a*.

[25] *Babaçua*'nın 'Türkçe' tercümesi olarak Orbeliani (2, s. 482b) ორომჩაქ (*oromčak*) sözünü göstermektedir = TÜRKÇE *örümcek* (TürkSöz, 2005, s. 1550a).

[26] Eski Gürcücede örümcek adı olarak yalnız *dedazardli* geçmektedir (Sardshweladse & Fähnrich, 2005, s. 405a). Bunun da geç bir torununu yerel Türkçede bulmaktayız: *dedezal* (Yağcılar–*Yusufeli*—Artvin) 'örümcek' (Artvinli, 2007).

demek Gürcücede geçmekle birlikte bunlar LAZCA *bobo(n)čva* biçimine daha yakın düşmektedirler. Zancalaşma zaten Gürcücenin Batı ağızlarının bir özelliği sayılmaktadır.

3. Titiz ev hanımlarının baş belası olan *boçocuva*'larını terk etmek üzere bunları silmeyen ve bu nedenle hiç bir kaynananın hoşlanmadığı *dodopal*'a geçelim.

Bu ifadeden kolaylıkla anlaşıldığı gibi ***dodopal*** (*Şavşat*) 'gelin' ve ayrıca "ata binmiş valalı (duvaklı) gelin" demektir. Bunun yanı sıra terimi 'yaylalarda yaşlıların fareye, zararından korunacaklarına inanarak verdikleri ad' olarak, veya daha düzcesi, tabu sözcüğü görevinde de görmekteyiz (Polat, 2000, s. 154; DS, 4, s. 1534b).[27]

Adın dolaysız çıkış noktası Gürcücenin *Meshur* ve *Açar* ağızlarında tespit edilen GÜRCÜCE *dodopal-i* ('evlendiği günde gelin') biçimidir (Dondua, 1967, s. 370a; Nižaraʒe, 1971, s. 7).[28] Yazı dilinde bu terimi GÜRCÜCE *dedopal-i* 'kraliçe; yeni evlenmiş kadın, gelin' olarak bulmaktayız (Tschenkéli, s. 301b).[29] Ayrıca Eski Gürcücede *dedupal-i*, *deupal-i*, *deopal-i* ve *diopal-i* ('kralice, sahibe') gibi farklı farklı biçimler de geçmektedir (Abulaʒe, 1973, s. 139b; Sardshwelwdse & Fähnrich, 2005, s. 408a); üstelik bk.: Orbeliani (1, s. 213a) und Čubinašvili (1840, s. 186a).

Biçimsel bakımdan bu terim de bileşik bir sözcüktür. İlk ögesini GÜRCÜCE *ded-a* 'anne, kadın', *ded-al-i* 'dişi; tavuk' veya *m-ded-r-i* 'dişi' gibi türemelerde geçen *ded-* kökü teşkil etmektedir (< ANA KARTVELCE ***ded-*** 'anne'; Fähnrich, 2007, ss. 128-129). İkinci öge 'tanrı, hükümdar, amir, sahip' anlamlarını yansıtan GÜRCÜCE *up-al-i*'dir (Tschenkéli, s. 1419a). Bunun kökü olan GÜRCÜCE-ZANCA ***up-*** 'sahip olmak, elde tutmak' (Klimov, 1998, s.196; Fähnrich, 2007, s. 421) bundan başka GÜRCÜCE *me-up-e(-j) ~ me-p-e(-j)* ('kral, hükümdar') sözcüğünde de bulunmaktadır (Abulaʒe, 1973, ss. 234-235; Sardshweladse & Fähnrich, 2005, ss. 659-660; Tschenkéli, s. 756-757).

4. Artık evden çıkıp ahıra bir inelim. Zira orada *baga*'lara[30] bağlı olan büyük baş hayvanlar *çala* ile ***neker***'in verilmesini sabırsızlıkla bekleyerek artık açlıktan bağırmağa başlarlar.

Çala gibi ***neker*** de bir çeşit hayvan yemidir. Şavşat ve Ardanuç'ta 'meşegillerden söğüt, kavak, karaağaç, pelit vb. ağaçların, kışın hayvanlara yedirilmek için saklanan yapraklı dalları'dır (DS, 9, s. 3244b; Polat, 2000, s. 161; Özkan, 1994, s. 128a).

Bu terimin dolaysız kaynağı *Imerxeuli* yöre ağzında 'kışın hayvanlara yedirilmek üzere toplanıp saklanan meşe yaprakları', yazı dilinde ise '(kışın ormandaki hayvanlara yedirilecek) taze ağaç dalı, sürgün' gibi manaları taşıyan GÜRCÜCE *neḳer-i*'dir (Marr, 1911, s. 83a; Tschenkéli, s. 952a). Yapılış bakımından bu sözcük büyük olasılıkla *-er-* eki (bk. Ǯorbenaʒe vd., 1988, s. 151) vasıtasıyla *neḳ-i* ('budanmış asma kütüğü')[31] kökünden türemiş olan bir biçimdir. Eski

---

[27] Dodopal adı yörenin yer adlarına da karışmıştır, krş.: Ardanuç'a bağlı Torbalı Köyü'nde bulunan *Dodopal Gelin Kayaları* ile *Dodopal Çermiği* (*çermik* ‹— ERMENİCE *ǰermuk* 'kaplıca'; bk. Dankoff, 1995, no. 637), Ardahan'ın Posof ilçesindeki *Dodopal Kalesi* (Erim) ya da Yusufeli/Boyalıköy'ün *Dodopalivake* adındaki yaylası (bk. AKT; ArdPos; KAS, 1, s. 332b) vs. *Vake* sözcüğü (‹— GÜRÇÜCE *vaḳe* 'düzlük, ova'; Tschenkéli, s. 361a) Artvin bölgesindeki yeradları arasında bayağı yaygındır, krş. *Didvake*, *Zom(i)vake*, *Kohvake*, *Zedvake* vs. (İlker, 1992, ss. 325b, 326a, 116; KAS, 2, s. 1198a).

[28] Bunun aksine Acaristan'daki Gürcüler 'yeni evlenmiş kadın, evin gelini' için *gelin-i ~ genil-i* biçimlerini de kullanmaktadırlar (< TÜRKÇE *gelin*; bk.: Nižaraʒe, 1971, s. 145a).

[29] TÜRKÇE *dodopal* ile GÜRCÜCE *dedopali* arasındaki bağlantıya daha önce Venera Ǯangiʒe (1983, s. 85) kısaca değinmiştir.

[30] Bk.: Uwe Bläsing, *Artvin Yöresel Sözlüğünden Örnekler*. Bildiri olarak Kasım 2005 senesinde İstanbul'daki *Orient-Institut der DMG*'de sunulmuştur.

[31] Üstelik krş.: *neḳ-* 'asma kütüklerini iki-üç tomurcuk bırakarak budamak' (Tschenkéli, a.y.).

Gürcücede tespit edilmeyen *neḳer-i* Sulḫan Saba Orbeliani'ye göre (1, s. 585b) 'bir ağacın kışın çıkan tomurcuğu'dur.

Neker'in Artvin'in *Aşağı* ve *Yukarı Maden* köylerindeki hazırlanma tarzlarına dair çok değerli ve tereffuratlı bir bilgiyi Osman İlker (1989, ss. 259-260 ve 1992, ss. 251-252) vermektedir, buna göre:

> "Ağustos ayında yeşil yapraklı meşe (pelüt) dalları doğranarak bir yere yığılır ve kışın çekilerek hayvanlara verilen bu yaprağa halk 'neker' demektedir. Yaprakların kesilip yığılmasına 'neker kurma' denir.
>
> Bunun için bir kişi tahrayı eline alır ve ağacın tepesine kadar çıkar.[32] Tepeden aşağı doğru tahra ile dalları doğrayarak dibine uçurur. Hiç bir dal kalmamak üzere tüm dallar kesilir. Her üç dört yılda bir doğranıldığı için dalların hepsi aynı boyda ve taze olur. Sadece gövde ile kalın dallar kalır. Budanan ağaç yeni baştan daha gür sürgünler çıkarıp dallanır yapraklanır.
>
> Kesilen yapraklı dallar dibinde bir iki kişi tarafından sapların uçları bir sırada olmak üzere üstüste konarak büyükçe demetler yapılır ki halk buna 'kona yapmak' der.[33]
>
> Kaç ağaç varsa budanması tamamlanır ve yapraklar demet halinde toplanır. Sıra yaprakları istif etmeye gelir. Bunun için iki üç çatal yüksek ağaçlar bulunur. Arıca dirgen gibi kullanılacak çatal bir dal bulunup düz dirgen yapılır.
>
> Bir kişi ağaç çatalı üstüne çıkar. Diğeri ağaç etrafına toplanmış olan yaprak demetlerini dirgen ile kaldırarak ağacın üstündeki kişiye verir. Yaprak demetleri çatal arasına uygun şekilde konur ve üstüne çıkıp bastır[ıl]ır. Sıra ikinci üçüncü ilah demetler verilir ve demetler aynı vaziyette üst üste konarak yığılır. Ağacın ve çatalının durumuna göre bir ağaca on onbeş arka yaprak yığılabilir.[34]
>
> Yığının en üstüne kalın bir dal uzatılır ve dalın üstünden biri kısa çatal iki üç kazık batırılır. Böylece yapraklar bastırılıp sıkıştırılmış olur. Hem rüzgar dağıtmaz, hem iyi basılınca yaprak yeşil ve güzel olarak kurur. Kışın hayvanlar iştahla yerler. Yaprağı meralarda yükseğe yığmak gerekir, yayılan davar yemesin diye. Aksi halde böyle bir mahsur yoksa yaprak yerde iki ağaç arasına yığılabileceği gibi yamaçta tek ağaca yaslandırarak da yığılır. Yine üstüne kalın ağaç veya taşlar bastırılır.
>
> Yapraklı ağaç kişinin kendi mülkü içinde olduğu gibi köye ait meralarda da olabilir. Meralar çok olduğundan isteyen istediği yerde kurabilir."
>
> Kurulan ve kuruyan yapraklar kış bastırmadan veya kışın at, hayvan veya arka ile çekilip çatmalara doldurulur. Kışın zamanı gelince hayvanlara verilir.

Şimdiye kadar gözden geçirdiğim terimler hep yabancı, daha açıkçası pek de eski sayılmayan alıntılardır. Bunlardan başka mutlaka duyup tanıdığınız fakat anlamını belki tam net olarak çıkaramadığınız Türkçe bir sözcük de şiirimizde geçmektedir. Kasdedilen terim *seki* ~ *sekü*, *sekkü*, *söki*, *sökü*, *seke*'dir.[35] Bayağı geniş anlam çeşitliliğinden dolayı *seki*'nin hangi yerde hangi mana(lar)da kullanılmış olduğuna karar vermek bazen epeyce zor olabilir. Bunu aydınlatan basit bir örneğe hemen bakalım:

> — "Of canım, boş ver. Bu herif var ya, bekledim de bekledim, ama bir daha çıkmadı, nihayet uykum bastırınca yanımdaki sekiye rahat rahat uzandım".

---

[32] TÜRKÇE (standart dilde) *tahra* 'bir tür eğri budama bıçağı' (TürkSöz, 2005, s. 1885b), (ağızlarda) *dehre* (*Ardanuç*—Artvin) 'ağaç dallarını budamak ve genellikle neker kesmek için kullanılan ağzı eğri budama baltası' (Özkan, 1994, s. 108a; DS, 4, s. 1329-1330) ‹— FARSÇA *dahra* "A reaping-sickle, a purning-hook" (Steingass, 1957, s. 548b).

[33] Krş.: *kona* (*Şavşat*—Artvin) "neker demeti" (Polat, 2000, s. 159), (Erkinis–*Yusufeli*—Artvin) 'iki elle kavranabilecek kadar olan ot ya da çalı çırpı bağlamı' (DS, 8, s. 2915a) ‹— GÜRCÜCE *ḳon-a* 'demet, bağlam, deste', *ḳon-* '(demet) bağlamak' (Tschenkéli, s. 610; Sardshweladse & Fähnrich, 2005, s. 573b).

[34] Böylesi bir "neker yığını"na Ardanuç'ta *dip* derler (Özkan, 1994, s. 108b).

[35] Bu biçimlerden *seki* en yaygın olanıdır. Diğerleri ise nadir ve ayrıca *ö*'lüler sadece Artvin yöresinde ve *sekkü* Kerkük'te, yani İrak Türkmencesinde bulunmaktadır.

— "Ne ettin? ... Abiciğim, lafını seveyim, manyak herifi siktiret, ama sen, sen 'alçak ayaklı, arkalıksız iskemle'ye nasıl uzandın? Nasıl da rahatmış ya! ... Vallahi, keşke seni öyle bir görmüş olsaydık."

— "Aman, kerata, ben ne diyorum, sen ne diyorsun, bacakları yamuk iskemleyi şimdi nereden çıkardın be? Benim bahsetiğim, işte seki, bilmiyor musun?, 'kerevet, karyola'dır bu".

Karagöz ile Hacivat arasındaki bir münakaşayı andıran tarzda uydurduğum bu küçük diyaloga devam ederek *seki*'nin

— 'evlerin önüne yazın oturmak için taş ve çamurdan yapılan, yarım metre yüksekliğinde set',
— 'toprağın kayıp akmasını önlemek için çekilen duvar',
— 'toprak üstündeki yükseklik, doğal set'.
— 'eşik, ayakkabı çıkarılan yer',
— 'balkon',
— 'nem yapmaması için sidiği aşağı geçiren aralıklı tahta, ahır döşemesi',
— 'merdiven, merdiven basamağı',
— 'ormanlık, kayalık yerlerde merdiven basamağı biçiminde düzlük'[36]

gibi daha çok manaları ve üstelik de namı Artvin köylerini bile sarmış Şadan Hanım, Tisyar ve Tuzsuz Bekir gibi tipleri de oyunumuzun gidişatına katsak, ortam tahminimce acayip karışabilir. Her nasıl olursa olsun, anladığımız gibi sözcüğümüz en başta halk dilinde ve yöresel alanda geçtiğinden bir "yabancı" için anlamındaki ince ayrıntıların önceden bilinmesi aslında mümkün değildir. Sadece Artvin yöresinde kalmak üzere orada geçen biçim ve anlam çeşitlerine bakıldığında şu tablo ile karşı karşıya gelmekteyiz (DS'e göre):

1. Erkinis–*Yusufeli* (*seki*) 'evlerin önüne yazın oturmak için taş ve çamurdan yapılan, yarım metre yüksekliğinde set',
2. *Ardanuç* (*seki*) 'alçak ayaklı, arkalıksız iskemle'[37]
3. Bağlıca–*Ardanuç* (*sökü*) 'alçak ayaklı, arkalıksız iskemle',
4. Bağlıca–*Ardanuç* (*sekü*) 'sedir, kerevet',
5. Çavdarlı–*Şavşat* (*söki*) 'minder, sedir',
6. Yavuz–*Şavşat* (*söki*) 'karyola'.

Anlamdaki farklar, ilk bakışta ne kadar küçük olursa olsun, terimin doğru kavranışı için azımsanmayacak dercede önem taşımaktadır. Hırçın Artvinli hanımcığımız mesela 'çamurdan yapılan bir set' yada bir 'iskemle'de değil, fakat 'karyola' ya da büyük bir 'minder' üzerinde "muçurlanmış da beyhaber yatmiş" durumda bulunmaktadır.

---

[36] DS (10, ss. 3568-3570, 3573a; 12 ss. 4679-4680) ve ZTS (1976, s. 166). Üstelik krş. (TürkSöz, 2005, s. 1723a) "**seki** (**I**) *is. hlk.* 1. Oturmak için evlerin önüne taş ve çamurdan yapılan set. 2. Oturulacak sedir biçiminde taş veya set. 3. Toprak üstündeki yükseklik, doğal set, taraça. 4. *coğ.* Akarsuların iki yakasındaki yamaçlarda, bazı deniz ve göl kıyılarında görülen basamak biçiminde yeryüzü şekli, set taraça, teras".

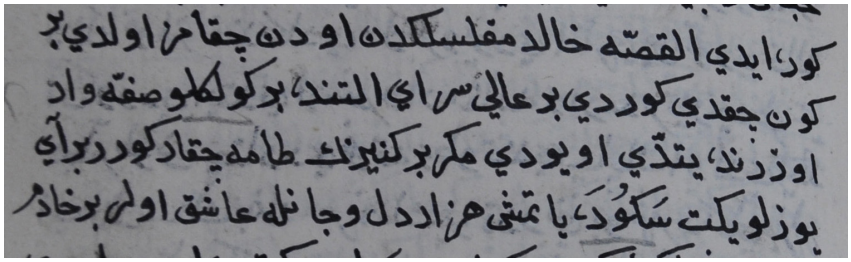
Kıbrıs'ta ise *seki* 'yaya kaldırım' için de yaygınca kullanılan bir sözcüktür (Hakeri, 2003, ss. 257-258). Bu manayı Adana bölgesinde de bulabiliriz. Bu özel bilgi için sevgilili iş arkadaşım, Sayın Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya şükranlarımı sunarım.

Ayrıca Balkan Türkçesinde, örneğin Doğu Rodop ağızlarında yine *sekä* ('iskemle') biçimi de göze çarpmaktadır (Mollova, 2003, s. 331). Üstelik krş.: TÜRKÇE *seki* —› SIRPÇA-HRVATÇA sèćija 'eski evlerin her odasının duvarında, pencerenin yanında bulunan, tahtadan yapılmış olan genellikle bir ya da iki kişilik bir oturacak, üzerine oturmadan önce bir minder yada yün yastığı konur' (Škaljić, 1978, p. 553a).

[37] İbrahim Ethem Özkan'ın topladığı malzemeye göre (1994, s. 132a) Ardanuç'ta *seki* 'alçak ve enli yapılmış sedir'dir.

Terimin daha önce Osmanlıcada da oldukça yaygın olduğu *Tarama Sözlüğü*'nde (TarSöz, 5, ss. 3372-3373) gösterilen uzun örnekler şöleninden anlaşılmaktadır. Buna göre ilk tespitler ta 15. yüzyıla aittir; mesela *Ferec ba'd eş-Şidde* (1451) adlı malum hikaye kitabında şu alımlı sahneye şahit oluruz:[38]

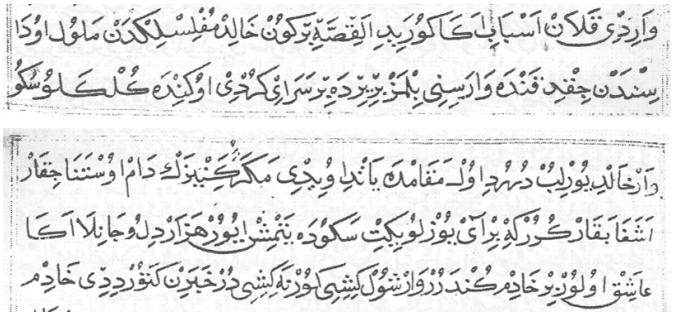
> A. (232.a.) (5) ... *Ḫālid, müflislikten evden çıḳamaz oldu; bir* (6) *gün çıḳtı gördü bir 'āli sarāy, altında bir gölgeli ṣuffe var,* (7) *üzerinde yattı uyudu. Meğer bir kenīzek ṭama çıḳar görür bir ay* (8) *yüzlü yiğit seküde yatmış, hezār dil ü cān(ı)la 'āşıḳ olur ...* (Tarama Sözlüğü'ne göre TDK nüshası, sayfa ٤٦٣ (463) = varak 232a).[39]

Terceme-i ferec ba'de'ş-şidde (çeviren: Molla Lütfi, Lutf-Allah b. Hasan Tokâd)

TDK Yz. A/64, s. 232a, 5.-8. satır

> B. (206b) (20) ... *Elḳıṣṣa bir gün Ḫālid müflislikden melūl oda-*(21)*sından cıḳdıₒ; ḳanda varasını bilmez. Bir yėrde bir sarāy*[ıₒ] *gördü, öŋinde gölgelü sekü* [S_aK_uW] (207a) (1) *var. Ḫālid yorılub-dururdıₒ, ol maḳāmda yatdı uyıdı. Meger kenīzek dam üstüne cıḳar,* (2) *aṣaġa baḳar, görür kĭ bir ay yüzlü yigit seküde yatmış, uyur. Hezār dil ü cānıla aŋa* (3) *'āşıḳ olur...* (Hazai & Tietze, 1, s. 553).

Ferec'in Török F.71 no.lu yazmasından
varak 206b, 20.-21. satır ve varak 207a, 1.-3. satır
(tıpkıbasım, Hazai & Tietze, 2, s. 363-364)

---

[38] *Ḥikāyet-i sī-vüsivüm, ez-ān Ḫālid ve Yūsuf-i Ḥaccām-i Fużūlī* adındaki 33. hikâyeden bir parça. Gösterdiğim ilk örnek (A.) *Türk Dil Kurumu* kütüphanesinde bulunan bir yazmadan, ikinci örnek (B.) *Magyar Tudományos Akadémia*, yani Macar Bilimler Akademisi'nde saklanan *Török F.71* no.lu nüshadan alınmıştır. Dikkat! TDK'daki nüshanın kayıt numarası (TarSöz, 1, xxix. sayfada bildirildiği gibi) 5777/432 değil, fakat Yz. A/64'tür! Bu değerli bilgi hem de yazmanın 232. sayfasının fotoğrafı için Kütüphane Şube Müdürüne, Sayın Nilberk Bozkurt'a çok minnettarım.

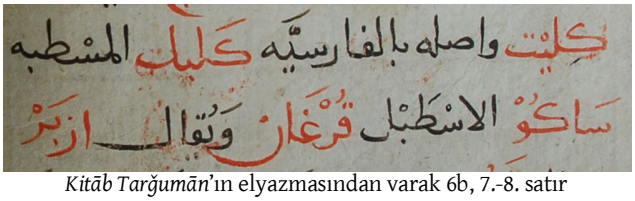
[39] Açıklamalar: *elkısa* 'nihayet, sonuç olarak, sözün kısası' = FARSÇA *al-qiṣṣa* a.m. (bk.: Tietze, 2002. s. 1000a); *müflislik* 'iflas, batkınlık' ‹— ARAPÇA *muflis* 'batkın' (Wehr, 1968, s. 649a); *melül* 'hüsünlü' = ARAPÇA *ma'lūl* 'hasta' (Wehr, 1968, s. 569a); *kanda* 'nerede, nereye' (TarSöz, 4, s. 2209); *suffe* = ARAPÇA *ṣuffa(t)* 'taştan çıkıntı, pervaz' (Wehr, 1968, s. 469b); *kenizek* = FARSÇA *kanīzak* 'kız' (Steingass, 1957, s. 1057a); *hezar* = FARSÇA *hazār* 'bin' (Steingass, 1957, s. 1497b); *dilücan* = FARSÇA *dil u ǰān* 'kalp ve can' (Steingass, 1957, s. 531a).

Terimin kullanılması, tabii ki, Türkçe ve Osmanlıca ile bitmez. Diğer Türk dillerinde de bayağı iz bırakmıştır.[40]

Dolayısıyla hemen tarihî gezintimize devam etmek üzere 14. asra uzanıp Türklerin Memluk devletinde kendi dilini yaymak üzere kaleme aldıkları dil rehberlerini tarayalım (Toparlı vd., 2007, s. 231a):

1. *Kitāb al-'Idrāk li-Lisān al-'Atrāk* (20 Ramaḍān 712 = 19 Ocak 1313) adlı eserden bize kadar ulaşan üç elyazmasından İstanbul'daki *Beyazıt Devlet Kütüphanesi*'nde saklanan *Veli ed-Dīn* 2896 no.lu nüshası olağanüstü geniş ve zengin haşiyelere sahip olduğundan çok özel bir önem taşımaktadır.[41] Adı ve şanı unutulmayan Kilisli Rıfat üstadın hazırlayıp sonra da arkadaşı, Velet İzbudak'a hediye vermiş olduğu bu haşiyelerdeki sözvarlığını hedef alan bir lugatçe nihayet Velet bey tarafından daha da tamamlanıp 1936 senesinde *El-İdrâk Haşiyesi* adında yayımlanmıştır. Buna göre yazmanın 16. yaprağında geçen *sekü* "seki – bir arşın kadar yükseltilmiş bir mahaldir, kapı önünde bir miktar yüksek mahal; ahır sekisi – seyisin oturduğu yüksek yer"dir (İzbudak, 1936, s. 40).

2. Meydanda kalmış olan tek elyazması *Universiteitsbibliotheek Leiden* (Warner no. 517), yani Leiden Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilen *Kitāb Tarğumān Turkī wa-'Arabī wa-Muġalī* (27 Ša'bān 743 = 25 Ocak 1343) adlı esere göre $S_a ʔ K_u W^o$ (*seküw!?*), ARAPÇA *al-masṭaba* sözcüğünün[42] karşılığıdır:

Kitāb Tarğumān'ın elyazmasından varak 6b, 7.-8. satır
(orijinaldan fotoğraf)

3. *Kitāb Bulġa al-Muštāq fī Luġa at-Turk wa-l-Qifǧāq* adlı eserde (14. yüzyıl) — *Kitāb Tarğumān*'dan kopyalanarak alınmışçasına — şu kayıt geçmektedir: $S_a ʔ K_u W^o$ (*seküw*) al-maṣṭaba (Zajączkowski, 1958, s. 45).[43]

Kitāb Bulġa, tıpkıbasım, varak 18v, 1. sütun 2. "dörtgen"
(Zajączkowski, 1958, "Planches" s. ▪ ▪)

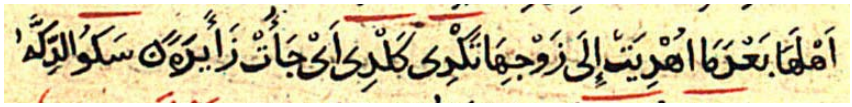
[40] Umumi olarak bk.: ÈSTJa (2003, ss. 224-225), Eren (1999, s. 359), Leksika, 1997, ss. 518-519; Doerfer (3, no. 1258), Räsänen (1969, s. 408a), Clauson (1972, s. 819a).

[41] Diğer iki yazmanın biri Kahire'deki *Dār al-Kutub*'da, birisi *İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi*'nde (Arapça Yazmalar No. 3856) muhafaza edilmektedir.

[42] ARAPÇA *masṭaba(t), miṣṭaba(t) ~ maṣṭaba(t), miṣṭaba(t)* 'duvara bitiştirilerek taştan yapılmış olan geniş sıra, mastaba' (Wehr, 1968, ss. 373a, 467a; Lane, s. 1356c).

[43] Bu eserin tek elyazması (Mss. Turcs, Supplément, no. 293) şimdi Paris'teki *Bibliothèque Nationale*'de muhafaza edilmektedir.

Beklendiği gibi sözcüğü *Dīwān Luġāt at-Turk*'te de bulmaktayız. Oradaki kayıt aynı zamanda da bunun en eski kaydıdır. *Maḥmūd al-Kāšġarī*'nin açıklaması şöyledir: S_aK_uW (*sekü*) – ad-dikkatu.[44]

DLT, 547. sahife, 6. satır

Nihayet çağdaş Türk dilleri sahasına döndüğümüzde, *seki*'ye dair şu kapsamlı malumat elde edilir:

AZERBAYCANCA *säki* 1. 'kaldırım 2. 'evin hayatı, hamam, kapı yanı gibi yerlerde bulunan oturacak' 3. 'basamak, eşik' 4. 'podyum' (ADİL, 2006, 4, s. 76b; AzbR, 3, s. 98b).

TÜRKMENCE *seki* 'üzerinde oturmak ya yatmak için çamur, tahta ve kerpiç gibi maddelerden yapılmış olan özel bir yer' (TDS, 1962, s. 589a; TkmR, 1968, s. 571a);

HORASAN TÜRKÇESİ (Kalāt) *säkį* 'peyke' (Tulu, 1989, s. 330) ve (Boǰnurdi) *sȧkkᵾ̣* 'taraça' (Bozkurt, 1975, s. 289).

TATARCA (standart dil) *säkĕ* (TatR, 1966, s. 498a), (ayrıca Başkurtistan'daki ağızlarda) *sikĕ* 'kerevet', (Börĕ ağzı/Bşk.) *buy sikĕ* 'duvar boyunca dar bir sıra' (TTDS, 1969, s. 369) ve (Kazan ağzı) *säki ~ sikĭ* (Radloff, 4, kol. 442, 681).[45]

BAŞKURTÇA *hikĕ* (standart dil) 'kerevet', (ağızlarda) 'mutfak masası', 'bank' (BškR, 1958, s. 627a; BTDH, 2002, s. 376a).

KIRGIZCA (standart dil) *seki* 'dağ eteğindeki küçük çıkıntı', *sekiče* (küçültme) 1. 'dağ eteğindeki ufacık çıkıntı' 2. 'kerevet', *sekiček* ~ (Çatkal'skij govor) *sökücök* 1. 'kumaştan yapılan asma raf, raf' 2. 'bahçe ya avlularda sıcak mevsimde oturmağa ve yatmağa yarayan bir toprak seddi' (KrgR, 1965, ss. 641a, 659a; KırgSöz, 1948, s. 643a)

ÇUVAŞÇA (standart dil) *sak*, (ağızlarda) *sakă* /saɢa/ 'kerevet; sıra, bank', *urlă sak* 'kerevet', *vărăm sak* 'çiftlik evlerinde bir tür sıra', *malti sak* 'çiftlik evinin ön tarafındaki sıra', *sontăk sak* 'ocak yanında bulunan bir oturacak', *tărăx sak* 'geniş bir sıra türü, peyke' (Ašmarin, 11, s. 14-15; ČuvR, 1982, s. 339b; Fedotov, 2, ss. 5-6).[46]

TUVACA *segi* (= *seri* "навес") 'saçak' (TuvR, 1968, ss. 370b, 374a): mesela *serilig kažaa* (aynen: "saçaklı avlu" =)[47] 'samanlık, depo' (сарай) (TuvR, 1955, ss. 355b, 358b).

UYGURCA *sükä* (Karlukskij podgovor, Niyaskij podgovor ile Kerjskij govor ve Čerijskij govor)[48] 'ısıtılmayan yatak yeri', (standart dil) 'bahçe, avlu ve evlerin önüne oturmak veya yatmak için çamur yada kerpiçten yapılan, ufak bir sed' (Tenišev, 1990, s. 155; UjgR, 1968, s. 525c), *sökü* (Lobnor şivesi) 'kamış kulübelerinde bulunan, ısıtılmayan yatak yeri' (Malov, 1956, s. 163b).

---

[44] ARAPÇA *dikka(t)* 'peyke' (Wehr, 1968, s. 259b), "an elevated place; a flat-topped structure, upon which one sits; a kind of wide bench, of stone or brick & c., generally built against a wall" (Lane, s. 899b).

[45] Üstelik bk.: Budagov (1, s. 330b).

[46] ESKİ ÇUVAŞÇA **säkü* —› MACARCA *szék* 'oturacak, sandalye, peyke' (bk. Gombocz, 1912, ss. 154, 161) ve ÇUVAŞÇA *sakă* /saɢa/ —› ÇEREMİSÇE *šaγă* "Brettergerüst für Schober, heidnischer Opferaltar, Pritsche" (bk. Doerfer, 3, no. 1258).

[47] TUVACA *kažaa* 'avlu, ağıl, ahır'.

[48] Burada sözü geçen 'ağız' ile 'altağız'lar Uygurcanın "Južnyj dialekt"ine, demek ki 'güney şivesi'ne aittir.

SALARCA *siuɣu* (Lín, 1992, s. 56a) ~ *soɣe, sōɣı, sogu* (sel. Mynta uezda Sjun'xua); *sugu*, *sùgù* (sel. Altijuli uezda Sjun'xua); *ʒ'ūgu, ʒ'ügü* (sel. Udžirem uezda Sjun'xua) 'kerpiçten yapılan, ısıtılen yatak yeri' (= ÇİNCE 炕 *kàng*)' (Tenišev, 1976, ss. 484, 487, 489, 568).[49]

ÖZBEKÇE (Qarnoq ağzı) *sōki* ~ (İqon ağzı) *söki* 'üzerinde oturmak ya da yatmak için topraktan yapılmış set' (ÜXŠL, 1971, s. 241).

KAZAKÇA *säki* 'kerevet, karyola' (QNS, 1992, s. 257b; QTDS, 1969, s. 289).

KARAKALPAKÇA *säki* 'sedir' (ĖSTJa 2003, ss. 224-225).

Seki sözcüğünün etimolojisine dair esaslı üç öneri yapılmıştır.

1. Sir Gerard Clauson (1972, s. 819a) bunu Farsçadan bir alıntı olarak belirtmektedir. Bu yaklaşımın yanlış olup tam bunun aksine Farsçadaki sözcüğün Türkçeden ödünçlenmiş olduğu Gerhard Doerfer'in *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* adındaki çalışmasından anlaşılmaktadır; yani: FARSÇA *sakū* < OGUZCA **säkü* (Doerfer, 3, no., 1258). Klasik Farsça kaynaklarda geçmeyen sözcüğün ilk tespiti ancak 19uncu yüzyıla aittir. Üstelik de İran dil ailesinde zaten bunun bağlanmasına elverişli köken bulunmamaktadır.[50] TATİCE *saku* (bk. Doerfer, 3, no., 1258) ile KÜRTÇE *seko*, *sekû* 'peyke' (Omar, 1992, s. 556b) gibi biçimler — büyük olasılıkla Farsçadan bağımsız olan — yerel alıntılar olarak değirlendirilmelidir. Dolaysız kaynağı Azerbaycanca (—› Tatice) ve Türkçedir (—› Kürtçe).

2. Gustav John Ramstedt (1949, s. 227) Ana Altaycaya bakarak sözcüğümüzün Türkçe biçimlerini KORECE *sjęk* "mat, matting, seat', MOĞOLCA *segli* "a hide or something else spread out for sitting, or for use in slaughter" ve bazı Tunguz dillerinde geçen *sęktę-* "to spread out a mat", *sęglę̄-* "to spread out a mat for sleeping or sitting" gibi sözcükler ile bir sıraya koymaktadır. Çok tartışılmış olan bu önerinin doğru olmadığını nihayet yine Gerhard Doerfer açıkça gösterdiği için burada bu konu ile ilgili sorulara bir daha girmeğe hiç gerek duymuyorum (ayrıntılı bilgi için bk.: Doerfer, 3, no. 1258).

3. Yine Ana Altaycaya bakarak Sergei Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak (EDAL, 2, ss. 1246-1247) — yukarıdakinden tamamen farklı olan — şu modeli önermektedirler:

a. MANCU *sixin* "penthouse", *sixáqu* "a bar (under threshhold, into which the door heel is inserted" —› ANA TUNGUZCA **siK-* a.m.,

b. HALHA, KALMUKÇA vs. *seg* "tent" —› ANA MOĞOLCA **seg* a.m.,

c. ESKİ JAPONCA *sikjimji*, ORTA JAPONCA *síkímí*, MODERN JAPONCA (Tokyo ağzı) *shìkii*, (Kyoto ağzı) *shíkíí*, (Kagoshima ağzı) *shikíi* "threshhold" —› ANA JAPONCA **síkímí* a.m. ve

d. yukarıda gördüğümüz Türkçe biçimler esasında ANA TÜRKÇE **sekü* "stone bench, pedestal";

a., b., c., d. —› ANA ALTAYCA **sík'e* / **síke* "a detail of a house entrance".

Kanımca bu model de hem biçimbilimsel hem de anlambilimsel açıdan güvenilir değildir. Sadece bu kıt malzemeye dayanarak onun doğru olup oladığını net bir şekilde ortaya koymak zaten mümkün değildir, yani EDAL'da sunulan bir çok etimolojik öneri olduğu gibi bu öneri de olabilir de, olmayabilir de!

---

[49] Tenišev'e göre (a.y., s. 484) < ÇİNCE 座位 *zuò wèi* 'oturacak'. Bence Salarca biçimler de — olabilir Çince sözcüğün bir yan etkisiyle — nihayet diğerlerle kardeş olmalı, yani *sekü*'ye bağlanmalıdır.

[50] Sadece Horasan Türkçesinin Boǰnurdi ağzında ve Kerkük Türkçesinde geçen *sȧkkụ̄, sekkü* Farsçadan geri alınmış bir biçim olabilir, Kalāt'taki *säkį* ise diğer Türk dillerinde geçen biçimlerin arasına girmektedir.

Seki'nin yanı sıra Türkiye Türkçesinin ağızlarında geçen *sek-men* 'sedir, kerevet, ahır ya da ağıllarda çobanın yatması için yapılan yüksekçe yer, yüksek seki, iki yassı bacaklı oturak, tabure, merdiven', *sek-meç* 'tarla ve bahçelerdeki basamak biçiminde düzlükler, kerpiç ya da ağaç merdiven, merdiven basamağı, yerden 40-50 cm. yükseklikte, oturmak, yatmak için taş ya da topraktan yapılan yer', *sek-it-men*, *sek-mek* 'alçak ayaklı, arkalıksız iskemle' ve *sek-te* 'alçak ayaklı, arkalıksız iskemle, alçak, küçük sandalye, tezgahta dokuma yapan kimsenin üzerinde oturduğu oturak' (DS, 10, ss. 3568-3569; 12, s. 4679-4680; ZTS, 1976, s. 166) gibi biçimler *sek-*'in bütün bu terimlerin (fiil) kökü olabileceğini telkin etmektedir.[51] Bu çözüm ne kadar çekici görünürse, o kadar da sakıncalı olur. En başta böylesi türemeler — Türkiye Türkçesinden hariç — diğer Türk dillerinde bulunmadığı gibi bu biçimlere uygun gelen *sek-* fiil kökü de tespit edilememektedir. Yine de bu itirazlara rağmen *sek-* ögesini kök olarak kabul etsek, *sek-i* biçiminin ne olabileceğini de tartışmak gerekir. Bu hususta bunun daha eski türünden, yani *sekü*'den başlamamız şarttır. Bunu örneğin *kapı*/*kapu* ile bir araya koyunca *sekü* biçimi **sek-üg*'den oluşmuş olabilir. Fakat o zaman *Dīwān Luġāt at-Turk*'te *qapuġ* (sayfa 188, 10. satır) olduğu gibi **sekü̈g* de beklenirdi. Diğer tarafta Kölemen zamanı eserleri olan *Kitāb Tarğumān Turkī wa-'Arabī wa-Muġalī* ve *Kitāb Bulġa al-Muštāq fī Luġa at-Turk wa-l-Qifğāq*'ta ilginç bir kayıt ile karşı karşıya gelmekteyiz: S_a?K_uW^o! Göründüğü gibi yazar/müstensih burada *vāv*'ın üzerine bir *sükun* işareti koymuştur. *Vāv* sadece uzunluk işareti olarak kullanılırsa, *sükun* konmaz (وٗ = *..ū*/*..ṻ*), fakat bu pozisyonda gerçekten ünsüz olursa, *sükun*'un kullanılması gayet tabiidir (وْ = *..uv*/ *..üv*). Bazı araştırmacılar (örneğin Clauson, 1972, s. 819a) belki bu *sükun*'lu *vāv*'ı dikkate alınca $_{..u}$W^o grubunu uzun ünlü, yani *ṻ* olarak çeviri yazılarında göstermektedirler; üstelik de krş. FARSÇA *sakū*, KÜRTÇE *sekû*. Fakat bu noktaların nasıl yorumlanması gerekir? Acaba *seki* < *sekü* < *sekṻ* < *seküw* < **sek-üg* gibi bir gelişme zinciri düşünebilir mi? Her nasıl olursa olsun, şüpheli birkaç biçime hem de cılız bir *sükun*'a dayanarak bu soruna kesin karar vermek sadece tehlikeli değil, aynı zamanda imkânsızdır.

Şimdi, Allah korusun, Karadeniz "zenne"lerinin[52] *töktükleri muruzlara* değil, *muruz* sözcüğünün kendine bakmamızın sırası gelmiştir.

En başta Artvin-Kars bölgesinde olmak üzere *muruz* biçimi, ancak Karadeniz sahili boyunca (Samsun'dan Rize'ye) umumiyetle *munzur*, *muncur* biçimleri daha da yaygındır, krş.:[53]

1. Merkezi Artvin-Kars olan *muruz* (~ *mırız*, *miriz*) tipi:

> ***muruz*** (*Şavşat* köyleri, Erkinis–*Yusufeli*, Bağlıca–*Ardanuç*—Artvin; (*Arpaçay*—Kars); *Erciş*—Van) 'surat, yüz'; (Trabzon ilçe ve köyleri; Bağlıca–*Ardanuç*, Yavuz–*Şavşat*—Artvin; Ergan–Erzincan; *Pertek*—Elazığ; *Arapkir*—Malatya) 'asık yüz' (DS, 9, s. 3222a; Olcay vd., 1976, s. 395a; KAS, 2, s. 880a);
> ***mırız*** (*Afşin*—Maraş; Çöplü–*Gürün*—Sivas) 'yüz, çehre', (Erzurum) 'kısa burunlu'; ***miriz*** (Başvartenik–*Çemişkezek*—Elazığ) 'asık yüz, çatık yüz' (DS, 9, ss. 3186b, 3203a; Atılcan, 1977, s. 85).

2. Mekezi Doğu Karadeniz bölgesi olan *munzur*, *muncur* (~ *münzur*, *mınzır* ve seyrekçe *murunç*) tipi:

> ***munzur*** (Samsun; Trabzon; *Kelkit*—Gümüşhane; *Güneyce*—Rize) "burun", (*Güneyce*—Rize) 'dudak, insan ve hayvanın burun ve ağız kısmı; çene', (Trabzon; Gümüşhane)

---

[51] Ekler için bk.: Korkmaz, 2003, ss. 94-95 (*-mAç*) , 97 (*-mAn*), 95-96- (*-mak*). *-ta* = *-t-a* ‹?›. Fakat bunların yanı sıra Anadolu ağızlarında *sekemeç*, *sekemen*, *sekümen*, *sekemek* ve *seklām*, *sekçe* gibi biçimler de tespit edilir.

[52] Krş. *zenne duguni* (Ardanuç) 'kadınlar arasında yapılan adetlerle, gelinin yüzünün açıldığı düğün günü, yüzaçımı' (Özkan, 1994, s. 138b).

[53] = *muruZ* ~ (ikincil, yani kökene dair olmayan *n* ile) *murunZ* ~ (*r* x *nZ* göçüşmesi ile) *munZur*.

'hayvan burnu, hayvanların burunlarının ucu', (Rize) 'domuzun çene, ağız ve burun kısmı', (*Maçka*—Trabzon; Uluşiran–*Şiran*—Gümüşhane; Erkinis–*Yusufeli*—Artvin) 'asık surat'; ***münzur*** (Balıkesir ve çevresi) 'hayvan yüzünün alt ve sivri yeri'; ***munzır*** (Gümüşhane) 'yüz, çehre' (DS, 9, ss. 3220b, 3229a, 3186a; Yanıkoğlu, 1943, s. 286; KAS, 2, s. 880a):

Tufeğumin munzuri *karişturi furuni*
Afgurma kara köpek *yirtarum munzuruni*

(Mâni; bk.: Emiroğlu, 1989, s. 184a)[54]

Keynananun iyisi
Derin olsun kuyusi
Yedi kat mezerlukten
Corunur munzurisi

(Türkü; bk.: Kara, 2001, s. 137)[55]

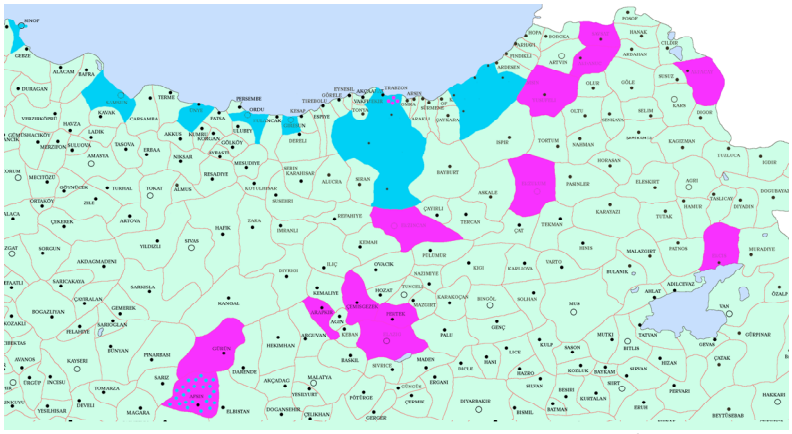
muncur (~ ***muncuri***, ***muncuru***) (Şimşirli, Güneyce–*İkizdere*—Rize) 'dudak', (Kaptanpaşa köyleri–*Çayeli*—Rize; Trabzon) 'dudak, burun', (Güneyce–*İkizdere*—Rize) 'hayvanlarda burun delikleri ve ağız bölümü', (*Afşin* ve köyleri—Maraş) 'kadının dişilik organı' (DS, 9, 3219b, 3220a; DS, 12, 4600a) ***munc'ur*** (Hala Deresi–Çamlıhemşin—Rize) 'dudak' (Bläsing, 1995, no. 72; Günay, 1978, s. 327; KAS, 2, s. 880a);
murunç (Hemşin) 'surat' (Emiroğlu, 1989, s. 184a).

Türkçenin yanı sıra bazı komşu dillere de bakınca terimimiz ile ilgili şu veriler çıkmaktadır:

ERMENİCE (Hamşen ağzı) *munjuṙ* 1. 'hayvan hortumu' 2. 'domuzun burnu' (HLBB, 4, s. 94b).

LAZCA *munzur* 'hayvan ağzı, burnu'; *murzuri* ~ *munzuri* ‹?› 'surat asmak, burnunu indirmek' (Benli, 2004, s. 136a); *muncuri* 'herhangi bir şeyin en ucu' (Erten, 2000, s. 230).

PONTUS RUMCASI μουντζούριν (*Kerassoûs*/Giresun, *Oinóē*/Ünye), μουντζούρι (*Sinṓpē*/Sinop), μουντζούρ' (*Kotúōra*/Ordu, *Sánta*/Dumanlı Köyü-Gümüşhane, *Trapezoûs*/Trabzon, *Xaldía*/Gümüşhane) 1. 'hayvan burnu; surat' 2. 'kuş gagası, burun, bir şeyin ucu' (Papadopoulos, 1961, 2, s. 59a) ve ἀγρῳμούντζουρος (*Oinóē*/Ünye) 'yaman yüzlü, yüzü yaman olan' (Papadopoulos, 1961, 1, s. 19a)

muruz-murunç-munz/cur biçimlerin dağılma alanı[56]
(koyu gri = *mUrUz*, açık gri = *murunç-mUnz/cUr*)

[54] 'Ağız, dudak, burun' gibi temel manalarının yanı sıra *munz/cur-muruz* ailesi "sopa, tüfek, vb.nin ucu anlamında da kullanılır" (Emiroğlu, a.y.).

[55] Açıklama: *corunur* = *görünür*.

[56] Bu basit haritada (Balıkesir'den kaynaklı kayıttan hariç olmak üzere) gösterilen dağılım krokisi en başta DS ile Papadopoulos'daki verilere dayanmaktadır.

Terimin köken tarihine gelince buna yönelik bildiğim tek öneri Anthimos Papadopoulos (1949, s. 14 ve 1961, s. 59a) tarafından yapılmıştır, buna göre PONTUS RUMCASI μουντζούριν (< *μουζούριν), -ούριν eki vasıtasıyla İTALYANCA *muso* /mu:zo/ 'hayvan burnu, surat' sözcüğünden türemiş olan bir biçimdir. Ama bu görüşün doğru olması biraz şüphelidir, çünkü Pontus Rumcasından hariç İtalyanca sözcük Rumcanın ne standart dilinde ne de İtalyancanın etki sahasına düşen ya en azında buna daha yakın olan diğer ağızlarında tespit edilmemektedir. Başka bir deyişle, böylesi bir İtalyanca sözcük nasıl sadece Pontus Rumcasına girip Türkçeleştikten sonra bu kadar popülarite hem de yaygınlık kazanabilmiştir? Diğer taraftan da sözcüğün kökeninin Türkçe olması da olası değildir. Bundan hareketle Ermenice ve Lazcayı eşeleyince bunun bu dillerde de ancak yöresel ağızlar seviyesinde nadiren meydana gelen (yabancı) bir unsur olduğunu öğrenmekteyiz. Nihayet güneye, Anadolu'nun iç kesimlere açılarak İran dilleri sahasına girince KÜRTÇE ("güney") *mirûç* 'yüz, surat' (Omar, 1992, s. 410a; KR, 1960, 544a) ile ZAZACA *mırûz* 'yüz hatları, surat' (Malmisanıj, 1992, s. 220b)[57] gibi biçimler göze çarpmaktadır! Bunlar ilk bakışta insanın aklına hemen FARSÇA *rū* ya KÜRTÇE *rû* 'yüz' (Steingass, 1957, s. 589b; Omar, 1992, s. 547b) getirmektedir.[58] Fakat ikinci bakışta bu yaklaşım da çözüm olmaktan çok bir çıkmaz yol gibi görünür, zira sözcüğün diğer bileşenleri olarak zannedilen *mi*.. ve ..*ç*/*z* parçalarını İrancanın zemininde takı ya da ayrı leksemler olarak yorumlamak çok zor, hatta mümkün değildir. Üstelik de Anadolu'da konuşulan Kürtçe ile Zazacadan hariç İran dilleri sahasında böylesi bir biçimin yada bunun açıklanmasına yardım edecek benzer bir biçimin hiç bir izi bulunmamaktadır. Bu düşünceleri dikkate alınca terimin kökeni büyük olasılıkla İranca da olamaz ve daha ziyade diğer dillerde tespit ettiğimiz biçimler gibi Kürtçe ve Zazacanınkilerin de bir tür alıntı olarak değerlendirilmesi gerekir. Her nasıl olursa olsun, eğer konuya dair daha ayrıntılı verilerin elde edilmesi mümkünse bu ilginç soru gelecekte bir daha hem de daha derinlemesine ele alınmaya değerdir.

Somurtmak da yöreden yöreye değişen bir sanattır, yani ...: ***Surat asmak*** aslında Türkiye'nin her yerinde mümkündür. Ama Artvin'e gelince ***muruzlarını tökmek*** daha da uygundur,[59] Erzurum'da *tökmek* şart değil, ***muruz asmak*** da geçerlidir. Karadeniz'de ise ***munz/cur asmak*** değilse (DS, 12, s. 4600a) ***munz/cur etmek*** en doğrusudur (DS, 9, s. 3219b).[60] Eğer ise ***surat dökmek***, ***murunç asmak*** yahut ***murunç etmek*** (KAS, 2, s. 880a) daha çok hoşunuza giderse, buyurun, Hemşin'in dağlarında buna uygun arkadaş bulmak kolaydır. Yalnız *munc*/*zur töken* birisiyle henüz tanışmış değilim![61]

Pekâla bu kadar muruz astıktan sonra Türkiye'nin gerisinin nasıl surat astığını da hemen öğrenelim:[62]

(Bolu) ***alavant etmek*** 'surat asmak, terslemek, başa kakmak', (Niğde) ***avırt itmek*** 'surat asarak çalım satmak', (Burdur, Denizli) ***bertilmek*** 'surat asmak, somurtmak',[63] (Nevşehir, Niğde) ***betelmek***, (Aydın, Çorum) ***betermek***, (Çorum) ***beterleşmek*** 'kafa tutmak, surat asmak, sert, kaba davranmak', (Giresun, Sivas)

---

[57] Üstelik krş.: ZAZACA *mırûz ê xwı cal kediş* 'somurtmak, yüzünü buruşturmak, suratını asmak', *mırûz ê xwı tırş kerdiş* 'suratını ekşitmek, yüzünü buruşturmak, somurtmak' (Malmisanıj, a.y.).

[58] Krş.: PAHLAVİCE *rōy* a.m. (MacKenzie, 1971, s. 72).

[59] Üstelik krş.: *muruslarını dökmek* (Ardahan ağzı), *murzunu dökmek* (İrişli, Bayburt–*Sarıkamış*, *Selim*—Kars) 'surat asmak' ve *muruzunu sallamak* (GKİS; DS, 9, s. 3222b; KİK).

[60] Hem de: *munc'urlanmak* (Rize) 'dudak bükmek, surat asmak' (Günay, 1978, s. 327).

[61] Üstelik krş.: *konkaşları asmak* (Haçavera–Maçka—Trabzon) 'dargınlık belirtmek üzere surat asmak' (DS 2918a).

[62] İlerki örnekler *Derleme Sözlüğü*/*Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*'nden (DS) alınmıştır.

[63] Suratını iyice asan 'komşu', *Grumpy Smiley*'dir. İnternet adresi <http://tribes.tribe.net/grumpyoldmen/photos/e4ead3db-8347-4767-bac3-da9bfaefdf28>dir.

burtarmak ‘surat asmak’, (Hatay) ***cemkirmek*** ‘surat asmak, kızmak’, (Artvin) ***çörüşmek*** ‘surat asmak’, (Gümüşhane), ***dadarmak*** ‘küsmek, surat asmak’, (Kars) ***ekşimek*** ‘surat asmak’, (Niğde) ***eşgimek*** ‘surat asmak, surat asarak küfretmek’, (Niğde) ***hamurtmağ*** ‘dargın durmak, surat asmak’, (Konya) ***homurmak***, (Isparta) ***homurtmak***, (Balıkesir, Isparta, Konya, Niğde) ***homutmak*** ‘surat asmak’, (Kırklareli) ***kararmak*** ‘surat asmak’, (Sivas) ***masatlamak*** ‘surat asmak’, (İçel) ***mıdığını eğmek*** ‘surat asmak, somurtmak’, (Eskişehir) ***morutmak***, (Kayseri) ***mortuşmak*** ‘surat asmak, somurtmak’, (Çankırı) ***okutmak*** ‘surat asmak’, (Afyon, Niğde, Konya) ***purtarmak***, (Çanakkale) ***portarmak***, (Niğde) ***purtartmak***, ***purtatmak*** ‘yüzü gülmemek, surat asmak’, (Burdur) ***pusarmak*** ‘surat asmak’, (Bolu) ***samıtmak*** ‘surat asmak’, (Kütahya) ***sanırtmak*** ‘surat asmak, sessiz durmak’, (Amasya) ***sımkırtmak*** ‘surat asmak, somurtmak’, (Gümüşhane) ***sımhırmağ*** ‘surat asmak, somurtmak’, (Gümüşhane) ***sırpatlamak*** ‘surat asarak direnmek, inatçılık etmek’, (Bolu) ***somartmak***, ***samurtmak***, (İçel) ***somarmak***, ***somudmak***, (Isparta, Eskişehir) ***somurmak***, (Ankara) ***somutmak*** ‘surat asmak’, (Bitlis, Urfa) ***sursutmak*** ‘surat asmak’, (Rize) ***şişirtmek***, (Isparta, Balıkesir) ***şişinmek*** ‘surat asmak, dargın durmak’, (Denizli, Çorum, Niğde) ***tomsumak***, (Muğla, Ordu) ***tomalmak***, (Bilecik) ***tomarmak***, (Muğla) ***tomkurmak***, (Manisa) ***tomsurmak***, (Denizli, Amasya) ***tomsurtmak***, (Bilecik, Ordu, Giresun, Sivas, Konya) tosarmak, (Sivas) ***tosnamağ***, (Çankırı, Malatya, Adana) ***tosnamak*** ‘somurtmak, surat asmak, küsmek’, (İzmir, Denizli, Isparta, İçel, Niğde, Sivas, Erzincan, Artvin, Yozgat, Çorum, Kırklareli) ***yüz ekşitmek***, (Hatay) ***yüz eşkitmek*** ‘surat asmak, hoşlanmadığını belli etmek’.

‘İllerarası’ *surat asması*’nın fırıstı bu kadardır. Köken tarihi araştırılmağa değer bu söz varlığına artık ayrı bir çalışma kapsamında bakmalıdır.

Başında olduğu gibi bu çalışmanın sonunda da edebî bir numuneye yer vermek fikrimce en uygun olanıdır. Hayat gerçekten — merhum İngiliz yazarı William Thackeray’in ileri sürdüğü gibi — bir ayna ise, Artvinli insan her zaman bir güler yüz ile içine bakar da, karşısında neşeli ve sevimli bir ahbap bulur. Artık hayata olumlu bu bakış onun samimî ve dekolte konuşmağa alışık olan dilinin ucuna gelirse, bazen yeni bir Neyzen Tevfik doğar. Bu ne demek? Pekâla ... mademki sordunuz, işte ....

Ne demek
Dansözün üstünde pasta yalamak
Baldır bacağına viski bulamak
Eğlence olamaz bu kadar salak
Külotuna marklar sokmak ne demek

Enver Çelik (AHŞ, 2002, s. 99)

Kaynakça

Abulaʒe, I. (1973). *ƷveliKartuli enis leksikoni ‹Slovar' drevnegruzinskogo jazyka›*, Tbilisi.

ADİL (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*, 1-4, Bakı.

AHŞ (2002) = Karadeniz, Bekir. *Artvinli Halk Şairleri*, Ankara.

AKT. *Ardanuç Kaymakamlığı, Turizm*, <http://www.ardanuc.gov.tr/kultur_turizm.html> (04. 2010).

ArdPos. Posof, Ardahan, *Vikipedi, özgür ansiklopedi* <http://tr.wikipedia.org/wiki/Posof,_Ardahan> (04. 2010).

Artvinli, T. (2007). Artvin halk dilinden zoolojik adlar (omurgasızlar). *Pirosmani*, 2 (Güz 2007) <http://www.artvinansiklopedisi.com/dosya/TA-Zoolojik_Adlar1.pdf> (02. 2010).

AS. *08Haber, Artvin’in Sesi*, Toplasan Dünyayı Bir Artvin Etmez, <http://www.08haber.com/?page=makale&file=makale_goster&yazid=31&id=449> (04. 2010).

Ašmarin, N. I. (1928-50). *Thesaurus Linguae Tschuvaschorum*, 1-17, Kazan' & Čeboksary.

Atılcan, İ. C. (1977). *Erzurum ağzı, halk deyimleri ve folklor sözlüğü*, Erzurum.

AYBN. *Ardanuçluyuz, Ardanuçluların Yeni Buluşma Noktası*, <http://www.ardanucluyuz.com/index.php?option=com_content&view=article&id=122%3Aartvini-yaayanlar-yaatanlar&Itemid=73> (03. 2010).

AzbR (2006). *Azärbaycanca-rusca lüğät*, 1-4, Bakı.

Benli, F. (2004). *Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca ansiklopedik sözlük*, İstanbul.

Bläsing, U. (1994). *Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten*, Wiesbaden.

Bläsing, U. (1995). *Armenisch - Türkisch, Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Amsterdam & Atlanta.

Bläsing, U. (2005). Kaukasisch-Türkische Streiflichter. *Iran and the Caucasus*, 9, 73-80, Leiden & Boston.

Bläsing, U. (2005). *Artvin Yöresel Sözlüğünden Örnekler, Türkiye Türkçesine Etimolojik Katkılar*, Bildiri olarak Kasım 2005 senesinde İstanbul'daki *Orient-Institut der DMG*'de sunulmuştur.

Bozkurt, M. F. (1975). *Untersuchungen zum Boǰnurd-Dialekt des Chorasantürkischen*, Göttingen.

BškR (1958). *Baškirsko-russkij slovar' ‹Bašqortsa-russa hüðlĕk›*, Moskva.

BTDH (2002). *Bašqort tĕlĕnĕŋ dialekttarı hüðlĕgĕ ‹Dialektologičeskij slovar' baškirskogo jazyka›*, Öfö.

Budagov, L. (1869-71). *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskix narečij*, 1-2, S. Peterburg.

Čikobava, A. (1938). *Čanur-megrul-kartuli šedarebiti leksiḳoni ‹Čansko-megrel'sko-gruzinskij sravnitel'nyj slovar'›*, Ṭpilisi.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Čubinašvili (1840) = Čubinov, D. *Gruzinsko-russko-francuzskij slovar' ‹Dictionnaire Géorgien-Russe-Français›*, Sanktpeterburg.

ČuvR (1982). *Čuvašsko-russkij slovar' ‹Čăvašla-vırăsla slovar'›*, M. I. Skvorcov redakcileně, Moskva.

Dankoff, R. (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden.

Djobadze, W. (1982). *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i, and Šavšet'i*, Stuttgart.

DLT (1990). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lûgati't-Türk, Tıpkıbasım*, Ankara.

Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 1-4, Wiesbaden.

Dondua, Ḳ. (1967). Mesxskij govor gruzinskogo jazyka. *Rčeuli našromebi*, 1, ss. 341-383, Tbilisi.

DS (1963-82). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*, 1- 12, Ankara.[64]

EDAL (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, by Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak, Leiden & Boston.

Emiroğlu, K. (1989). *Trabzon-Maçka etimoloji sözlüğü*, Ankara.

Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*, Ankara.

Erten, M. (2000). *Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca sözlük*, İstanbul.

[64] Üstelik *Derleme sözlüğü*'nün hem de Türk Dil Kurumun'da yayımlanmış olan ağızlarla ilgili diğer bazı çalışmaların sözvarlığını içeren *Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü* (<http://www.tdkterim.gov.tr/ttas/>) bu çalışma için kullanılmıştır.

ĖSTJa (2003). *Ėtimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov, Obščetjurkskie i mežtjurkskie leksičeskie osnovy na bukvy «L, M, N, P, S»*, Moskva.

EUŞ. *Erdem Uzaklar Şiirleri, Gena Tökmüş Muruzlarini*, <http://www.savsat.com/index.php?n=poe&begin_limit=0&member=47&poe_code=1130112000&action=siir> (01. 2010).

Fähnrich, H. (2007). *Kartwelisches Etymologisches Wörterbuch*, Leiden & Boston.

Fedotov, M. R. (1996). *Ėtimologičeskij slovar' čuvasškogo jazyka*, 1-2, Čeboksary.

GKİS. *Geç Köyü İnternet sitesi, Ardahan/Hanak, Kültür* < http://www.geckoyu.com/kultur.htm> (04. 2010)

Ɣlonṭi, A. (1984). *Kartul ḳilo-temata siṭqvis ḳona*; meore gamocema, Tbilisi.

Gombocz, Z. (1912). *Die Bulgarisch-Türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache*, Helsinki.

Günay, T. (1978). *Rize İli ağızları, inceleme, metinler, sözlük*, Ankara.

Hakeri, B. H. (2003). *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*, Gazimağusa.

Hazai, G. & Tietze, A. (2006). *Ferec ba'd eş-şidde, "Freud nach Leid" (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch)*, 1-2, Berlin.

HLBB (2001-2007). *Hayoc' lezvi barbaṙayin baṙaran ‹Dialectological Dictionary of the Armenian Language›*, 1-4. Erevan.

İlker, O. (1989). *Yukarı Maden ve Yukarı Madenliler (Y. Hod ve Y. Hodlular), Köyün doğal ve toplumsal yapısı, cilt 1*, İstanbul.

İlker, O. (1992). *Aşağı Maden ve Aşağı Madenliler (A. Hod ve A. Hodlular), Köyün doğal ve toplumsal yapısı, cilt 1*, İstanbul.

İzbudak, V. (1936). *El-İdrâk haşiyesi*, İstanbul.

Kara, İ. (2001). *Güneyce - Rize sözlüğü, bir Doğu Karadeniz köyünün hafızası ve nâtıkası*, İstanbul.

KAS (2005) = Özhan Öztürk. *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, 1-2, İstanbul.

KEGL (1950-64). *Kartuli enis ganmarṭebiti leksiḳoni ‹Tolkovyj slovar' gruzinskogo jazyka›*, 1-8, Tbilisi.

KİK. *Kars İmla Klavuzu* <http://karscom.blogspot.com/2007/12/kars-imla-szl.html> (04. 2010).

KırgSöz (1945-1948). *Kırgız Sözlüğü*, 1-2, Ankara.

Klimov Georgij A. (1998). *Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages*, Berlin & New York.

Korkmaz, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara.

KR (1960). *Kurdsko-russkij slovar' ‹Ferhenga kurdî-rûsî›*, Moskva.

KrgR (1965). *Kirgizsko-russkij slovar' ‹Qırgızča-orusča sözdük›*, sostavil K. K. Yudaxin, Moskva.

Lane Edward William (1863-93). *Arabic-English Lexicon*, London.

Leksika (1997). *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov, Leksika*, Moskva.

Lín, L. (1992). *Sala-Han Han-Sala cihui,* Chengdu.

Malmisanıj (1992). *Zazaca-türkçe sözlük ‹Ferhengë dımılki-tırki›*, İstanbul.

Malov, S. Ė. (1956). *Lobnorskij jazyk, teksty, perevody, slovar'*, Frunze.

Marr, N. J. (1911), *Dnevnik poezdki v Šavšetiju i Klardžetiju*, S. Peterburg.

Mollova, M. R. (2003). *Doğu Rodop Türk ağızlarının sözlüğü ‹Dictionnaire Dialectologique du Turc du Rhodope de l'Est-Turc-Français›*, Ankara.

Nižaraʒe, Š. (1971). *Kartuli enis aǯaruli dialekṭi, leksiḳa ‹Adžarskij dialekt gruzinskogo jazyka, leksika›*, Batumi.

Olcay, S., Ercilâsun, A. B. & Aslan, E. (1976). *Arpaçay köylerinden derlemeler*, Ankara.

Omar, F. F. (1992). *Kurdisch-Deutsches Wörterbuch*, Berlin.

Orbeliani, S.S. (1966-93). *Leksiḳoni kartuli*, 1-2, Tbilisi.

Özkan, İ. E. (1994). *Ardanuç ve yöresi ağızları*, Kayseri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi)

Papadopoulos, A. A. (1949). Γλωσσικαί ἔρευναι. *Archeion Pontou*, 14, 3-35, Athenai.

Papadopoulos, A. A. (1958-61). *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς ποντικῆς διαλέκτου*, 1-2, Athen.

Polat, F. (2000). *Şavşat ve yöresi ağızları*, Kayseri. (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi)

Puṭḳaraʒe, Š. (1993). *Čveneburebis kartuli ‹The Georgian Language of "Chveneburebi" in Turkey›*, Batumi.

QNS (1992). *Qazaqša-nemisše sözdik ‹Kasachisch-Deutsches Wörterbuch›* (Red. Q. Myrzabekova), Almaty.

QTDS (1969). *Qazaq tiliniŋ dialektologiyalıq sözdigi*, Almatı.

Radloff, W. (1960). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte ‹Opyt' slovarja tjurkskix narečij›* 1-4, 's Gravenhage. (reprint of the edition St. Ptersburg 1893-1911)

Ramstedt, G. J. (1949). *Studies in Korean Etymology*, Helsinki.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.

Sağır, M. (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, inceleme, metinler, sözlük, Ankara.

Sardshweladse, S. & Fähnrich, H. (2005). *Altgeorgisch-Deutsches Wörterbuch*, Leiden & Boston.

ŞCSöz. *savşat.com, Şavşat ve Şavşatlıların Web Sitesi, Sözlük*, <http://www.savsat.com/index.php?n=dict&category_code=1164637161&action=liste> (03. 2010).

Škaljić, A. (1978). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, četvrt izdanje, Sarajevo.

Steingass, F. (1957). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London. (Reprint of the First Edition 1892)

ŞYDK. *Şavşat yöresinden derlenen kelimeler*, <http://www.birikimler.com/?p=91> (05. 2010).

TarSöz (1963-77). *XIII. yüzyılından beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplarından toplanan tanıklarıyle tarama sözlüğü*, 1-8, Ankara.

TatR (1966). *Tatarsko-russkij slovar' ‹Tatarča-rusča süzlĕk›*, Moskva.

TDS (1962). *Türkmen diliniŋ sözlügi ‹Slovar' turkmenskogo jazyka›*, Aš□abat.

Tenišev, Ė. R. (1976), *Stroj salarskogo jazyka*, Moskva.

Tenišev, Ė. R. (1990). *Ujgurskij dialektnyj slovar'*, Moskva.

Tietze, A. (2002, 2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı ‹Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen›*, 1, Istanbul & Wien, 2, Wien.

TkmR (1968). *Turkmensko-russkij slovar' ‹Türkmenče-rusča sözlük›*, pod obščej redakciej N. A. Baskakova, B. A. Karryeva, M. Ja. Xamzaeva, Moskva.

Tokdemir, H. (1993). *Artvin yöresi folkloru*, Ankara.

Toparlı, R.; Vural, H. & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara.

Tschenkéli, K. (1965-74). *Georgisch-Deutsches Wörterbuch*, 1-3, Zürich.

TTDS (1969). *Tatar tĕlĕnĕŋ dialektologik süzlĕgĕ ‹Dialektologičeskij slovar' tatarskogo jazyka›*, L. T. Maxmutova redakciyasĕndä, Qazan.

Tulu, S. (1989). *Chorasantürkische Materialien aus Kalāt bei Esfarāyen*, Berlin.

Turan, Z. (2006). *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Ankara.

TürkSöz (2005). *Türkçe sözlük*, 10. baskı, Ankara.

TuvR (1955). *Tuvinsko-russkij slovar' ‹Tıva-orus slovar'›*, pod redakciej A. A. Pal'mbaxa, Moskva.

TuvR (1968). *Tuvinsko-russkij slovar' ‹Tıva-orus slovar'›*, pod redakciej Ė. R. Teniševa, Moskva.

UjgR (1968). *Ujgursko-russkij slovar'*, sostavil Ė. N. Nadžip, Moskva.

ŬXŠL (1971). *Ŭzbek xalq ševalari luγati ‹Slovar' uzbekskich narodnych govorov›*, Toškent.

Wehr, Hans (1968). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, vierte, unveränderte Auflage, Wiesbaden.

Yanıkoğlu, B. A. (1943). *Trabzon ve havalisinde toplanmış folklor malzemesi*, İstanbul.

Zajączkowski, A. (1958). *Słownik arabsko-kipczacki z okesu Państwa Mameluckiego, Bulġat al-muštāq fī luġat at-turk wa-l-qifǯāq*, część I, nomina, Warszawa.

Šangiʒe, V. (1980). Kartuli leksiḳa turkuli enis dialekṭebši. *Sakartvelos SSR mecnierebata aḳademiis macne, enisa da liṭeraṭuris seria*, 2, 95-104, Tbilisi.

Šangiʒe, V. (1983). Kartuli substṛaṭuli leksiḳa artvin-šavšet-arṭanuǯ-arṭaanis turkul maṭḳvelebaši. *Aymosavluri pilologia*, 5, 81-87, Tbilisi.

Šorbenaʒe, B.; Ḳobaiʒe, M. & Beriʒe, M. (1988). *Kartuli enis morpemebisa da modaluri elemenṭebis leksiḳoni ‹Slovar' morfem i modal'nyx ėlementov gruzinskogo jazyka›*, Tbilisi.

ZTS (1976). *Zanaat terimleri sözlüğü*; hazırlayan: Orhan Acıpayamlı, Ankara.

SÖZ VARLIĞI SEVİYESİNDEKİ ÖDÜNÇLEME İLE İLGİLİ BAZI DÜŞÜNCELER

Bernt BRENDEMOEN

Son yirmi yıl içerisinde dillerin birbirlerini etkileşim mekanizmaları, yeni kuramsal bir çerçeve içerisinde incelenerek dilbiliminin yeni bir dalı haline gelmiştir. *Contact linguistics* – (temas dilbilimi) – denilen bu dalda diller birbirleriyle yakın temasta olunca birbirlerini fonolojik, morfolojik, sözdizimsel ve de sözlüksel açıdan tesir ederken etkin olan ödünçleme mekanizmaları incelenmektedir. İskandinav dilleri gibi birbirlerine yakın olan dillerin birbirleriyle olan alışverişleri kültürel yakınlıktan ve gerçekten çok yoğun olan temastan dolayı dilin bütün seviyelerinde sözkonusudur, fakat bu diller yapısal olarak birbirlerine fazla yakın oldugu için alışveriş ürünlerinin farkına varmak her zaman mümün değildir. Özellikle Türkçe yapısal açıdan komşu dillerden çok farklı olduğu için yabancı dillerin etkisinden kaynaklanan özellikleri ve o dillerde Türkçeden kaynaklanan ögeleri tespit etmek genellikle çok zor değildir. Dolayısıyla Türkçe, dilbilimin bu özel yönü üzerinde duran araştırmacılar için gözde bir araştırma alanı haline gelmiştir. Örneğin temas dilbiliminin öncülerinden biri sayılan Sarah Thomason, İngiliz Richard McGillivray Dawkins'in 20. yüzyılın başında Kapadokya'da konuşulan Rumcanın ağızları üzerine yaptığı kayıt ve araştırmalara dayanarak son derece değerli ve ilginç bir tablo çizmiştir. Sözkonusu bölgenin bazı köylerinde Rumca Türkçeden o kadar köklü bir şekilde etkilenmiş ki, Yunancanın en temel özelliklerinden bazılarını kaybederek bunların Türkçe karşılıklarını almıştır.

Türkçenin hem verici hem de alıcı rolünü oynadığı temas olayları özellikle Lars Johanson tarafından incelenmiştir (1992, 2002). İşaret ettiği gibi dillerin hangi seviyesinin başka dillerden etkilenmeye daha meyilli olduğu konusunda araştırmacılar arasında mutabakat olmamakla birlikte çoğu araştırmacılar özellikle *söz hazinesinin* yabancı dillerin etkisiyle kolayca değişmelere uğradığı konusunda hemfikir gözükmektedir ve de söz hazinesi içerisinde eylemler nispeten istikrarlı iken özellikle adlar ödünç alınır, verilir. Bugünkü Türkçe veya herhangi başka bir dile bakıldığında anlaşılacağı gibi özellikle yeni bir olguyu temsil eden sözcükler ödünçleme sürecine girmektedir. Bilgisayar teknolojisi konusunda üstün bir dil olan İngilizceden işte bu nedenle yeni terminoloji, Türkçe ve diğer Avrupa dillerine bu kadar büyük bir miktarla giriyor. Ayrıca ödünçlemelerin gerçekleşmesi için kaynak dilin statüsü de çok önemlidir. Türkler İslam dinini kabul ettikten sonra Türkçeye Arapçadan giren binlerce sözcüğü düşünürsek Arapçanın yeni dinden dolayı olan statüsü hem de bu sözcüklerin büyük bir bölümünün dinin gerektirdiği yeni anlamlar taşıması önemli bir etken olmuştur. Farsçadan giren sözcükler de İran edebiyatının kazandığı yüksek statüden dolayı kolay bir şekilde kabul edilmiştir.

Din veya edebiyat yoluyla yazı diline giren sözcükler elbette ki hızla yazı dilinin kullanıldığı bütün bölgelere yayılmıştır fakat aynı şey *sözlü* temas yoluyla mahalli ağızlara giren sözcükler için sözkonusu değildir. Bilindiği üzere Farsça ve Arapçadan Türkçeye giren bir çok sözcük hem yazı diline hem de başka yollardan doğrudan doğruya ağızlara girmiştir. Bu tür durumlarda elbette ki *yazı diline* giren biçim, ülke bazında çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Bunun bir örneği, Arapça kökenli *asker* sözcüğü olabilir. Yazı diline giren *asker* şekli hemen hemen bütün Türkiye'de hakim iken aynı sözcüğün Farscadaki *äskär* şekli, ağız teması yoluyla daha sınırlı bir alana yayılmıştır ve bugün Doğu Anadolu'nun sadece bazı arkaik ağızlarında kullanılmaktadır. *İhtiyar* sözcüğünün *ehtiyar* biçimi için de aynı şey sözkonusudur. Bu süreçte elbette ki yazı dilinin statüsü de etkin olmuştur. Yine de bu standartlaşma eğiliminin büyük ihtimalle yeni olduğunu, yazı dili gazeteler, radyo ve televizyon gibi araçlarla Anadolu'nun her köşesine yayılmadan önce varyasyonların daha fazla olduğunu vurgulamakta yarar vardır.

Türkçedeki Rumca ve Ermenice kökenli sözcüklere gelince bunların ilk başta yazı dilinden değil, ağızdan ağza kopyalanmış ya da ödünç alınmış olduğunu düşünmemiz yerindedir. Buna rağmen bunlardan bazıları, yazı diline de girerek Türkiye'nin her tarafında kullanılmaktadır,

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 161-165

örneğin Yunancadan *temel* ve *sınır* sözcükleri, Ermeniceden de *torun* ve *tel* sözcükleri gibi. Özellikle sayın Andreas Tietze (1955, 1962), Christos Tzitzilis (1987), Robert Dankoff (1995) ve Uwe Bläsing'in (1992, 1995) çalışmaları sayesinde Türkçedeki Rumca ve Ermenice kökenli sözcükler artık köklü bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Anlamları son derece genel olan bu dört örnek dışında bu dillerden girmiş olan ödünç sözcüklerin çoğu Sayın Zeynep Korkmaz'ın da işaret ettiği gibi (2003), günlük hayattaki belirli ihtisas sahalarını temsil etmektedir. Böylece bu sözcüklerin büyük bir bölümü terim olarak nitelendirilebilir. Bir genelleme yapacak olursak Ermeniceden alınmış olan sözcüklerin büyük bir bölümü inşaatçılık ve tarım ile ilgili iken belki de Yunancadan girenlerin aşçılık ve balıkçılık gibi alanlarla ilgili olduğu söylenebilir, fakat bu dağılım elbette ki bölgeden bölgeye değişir. Robert Dankoff'un gösterdiği gibi (1995:12) bir çok alanda hem Rumca hem de Ermeniceden alınmış eşanlamlı sözcükler vardır, Rumca *tırpan*, Ermenice *kerenti*, Rumca *gübre*, Ermenice *ahbun*, Rumca *öreke*, Ermenice *kirmen*, Rumca *gerdel*, Ermenice *külek* gibi. Anadolu'nun geneline bakılırsa hayatın bütün alanlarında az çok terim özelliği olan hem Rumcadan hem de Ermeniceden alıntı sözcükler vardır, bunların dağılımı da büyük bir ölçüde Rumların ve Ermenilerin oturdukları alanlara bağlıdır; dolayısıyla Ermeniceden giren sözcükleri özellikle Doğu Anadolu'da, Rumcadan giren sözcukleri ise özellikle Batı Anadolu'da tespit etmek mümkündür. Fakat yine de bu terimsel sözcüklerin ilginç bir yayılma kabiliyeti olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Bir yörede *gübre* sözcüğü kullanılırsa o yörede eskiden Rumların oturduğunu, *ahbun* denirse de Ermenilerin yaşadıkları sonucuna varmak son derece yanlıştır. Bir sözcüğün belirli bir ağıza girmesi veya girmemesi bir çok tesadüfe bağlı olabilir. Vurgulamak istediğim konu, bir ağızda muayyen ölçüde bulunan yabancı sözcüklerin varlığının doğrudan doğruya o bölgede şu veya bu etnik topluluğun yaşamış olduğunu ispat etmek için kullanmak doğru değildir.

Ancak sözcük hazinesinde diğer ağızlarla kıyasla aşırı denilebilecek ölçüde yabancı kökenli sözcük varsa ve bu sözcüklerin belirli bir miktarı o ağızın dışındaki ağızlarda bulunmuyorsa bu, sözkonusu dilin o bölgede belirli bir tarihte yoğun bir biçimde konuşulduğunu gösterir. Bunun klasik bir örneği, Balkan dillerinde bulunan çok sayıdaki Türkçe kökenli sözcüklerdir. Bunlar özellikle Szusza Kakuk tarafından incelenmiştir (1973). Sanki Türkçe sözcüklerin bu dillerdeki yoğunluğu, söz konusu bölgelerin Osmanlı hakimiyeti altında kaldığı süreye göre değişiyor. Slovenya'daki ağızlarda Türkçe kökenli sözcükler nispeten az iken Bosna ve Makedonya ağızlarında sayıları çok daha fazladır fakat bu elbette ki din faktörüyle de bağlantılı olabilir. Türkiye'den ilginç bir örnek Rize ilinde konuşulan ve Uwe Bläsing tarafından incelenen Hemşin ağzıdır (özellikle 1992, 1995). Bu ağızlarda Ermenice kökenli sözcükler çok fazladır ve büyük bir miktarı, bu bölgenin dışında Anadolu'nun başka bir yöresinde bulunmaz. Bu, Bläsing'in de gösterdiği gibi, bölgede Ermenice konuşan bir topluğunun yasamış olduğunu gösteriyor, başka bir biçimde açıklanması mümkün değildir.

Trabzon ve Yöresi Ağızları eserinde sayın Necati Demir, Trabzon'daki Rumların sayısının tarih boyunca çok düşük olduğunu ve bölgedeki Hıristiyanların buyük bir çoğunluğunun aslında Türk olduğunu iddia etmektedir (2006). 14. yüzyılda yaşayan coğrafyacı Dimeşki'nin Doğu Karadeniz yöresinde konuşulan dilleri sayarken Rumca veya Yunancadan bahsetmediğini göstererek Rumcanın çok az önemi olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Aynı iddiaları sayın Zeynep Korkmaz benim Trabzon ağızları kitabımı (Brendemoen, 2002) eleştirirken tekrarlamaktadır (2009). Bu değerli meslektaşlarıma göre bölgede Rumca konuşan Ortodokslardan ziyade Türkçe, özellikle Kıpçak Türkçesi konuşan Ortodokslar söz konusuydu. Bu iddialara rağmen bölgede Rumca konuşan Ortodoksların yüksek sayısını gösteren örneğin Trabzon salnameleri, mübadele ile ilgili raporlar ve daha sayısız yazılı kaynak vardır. Ayrıca, Trabzon'daki Sumela Manastırının çok zengin bir kütüphanesi vardı. İçindeki kitapların 62 tanesi mübadele yıllarında Ankara'ya götürülerek şu anda Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Bu kitapların arasında bir tek Yunan harfli Türkçe el yazması varmış, o da Batı Anadolu ağzını yansıtan bir metindir (Bees 1939). Yani, Trabzon'daki Ortodokslar genellikle Türkçe konuşuyor

olsaydılar Türkçe kitapların sayısının biraz daha yüksek olması beklenmez miydi? Mübadeleye tabi olan Rumların Yunanistan'a göç ettikten sonra kendi ağız ve kültürlerini yaşatmak için gittikleri her yerde dernekler kurdukları da herkesçe bilinen bir şeydir. Trabzon'un kırsal alanında konuşulan Rumca üzerine bir çok araştırma yapılmış, dil verileri sayesinde bu bölgede yüzyıllar boyunca Rumca konuşulan bir topluluğun varlığı ispat edilmiştir. Rumcanın bu özel biçiminin Trabzon'un Çaykara ve Tonya ilçelerinin bazı köylerinde günümüzde de yerli Müslüman halk tarafından konuşulmakta olduğunu da gözardı etmemek gerekir.

Andreas Tietze'nin öğrencisi olan Yunanlı dilbilimci Christos Tzitzilis, Anadolu Türkçe ağızlarında bulunan Yunanca kökenli sözcükleri incelemiştir. 1987'de Viyana'da çıkan kitabı için Derleme Sözlüğünün yanısıra, o tarihe kadar basılmış olan çoğu ağız araştırmalarını kullanmıştır. Kitabın sonuna doğru (ss. 149-151) Yunanca kökenli sözcüklerin Anadolu'daki dağılımını ele alan bir bölüm vardır; oradan en az sayıdaki Yunanca kökenli mahalli sözcüğün Güneydoğu Anadolu'da, en fazla sayıdakilerin ise Doğu Karadeniz bölgesinde kullanıldığı ve tespit edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hatta, taranan ağız malzemesinden Rize iline ait malzemede tespit edilmiş olan 183 sözcüğün 99 tanesinin sadece Rize'de bulunduğu, Trabzon malzemesinde tespit edilen 148 sözcüğün ise 52 tanesinin sadece Trabzon'da bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Anadolu'nun diğer yörelerine ait paralel rakamlar ise çok daha düşüktür, örneğin İzmir için tespit edilen 38 sözcükten sadece 4 tanesine İzmir ilinin dışında rastlanmamıştır. Bu verileri Trabzon'da bulunan Ermenice kaynaklı sözcüklerin sayısıyla karşılaştırmak isterdim fakat maalesef onların coğrafi dağılımı ile ilgili benzer bir inceleme yapılmamıştır. Yine de Trabzon'da kendi derlediğim ağız malzemesinde tespit ettiğim Ermenice sözcükler, genellikle Trabzon'a özgü değildir, Rize'deki Hemşin ağızlarında ve öteki Kuzey Doğu ağızlarında da mevcuttur ve de yukarıda işaret ettiğim gibi ödünç alınan sözcükler büyük bir hızla yayılmaya meyilli olduğu için Trabzon ağızlarındaki Ermenice kökenli sözcükler, başlı başına Trabzon'da Ermenice konuşan bir topluluğun varlığı için delil olamaz (Fakat dille alakası olmayan verilerden Ermeni toplulukların Trabzon'un çeşitli yörelerinde yaşamış olduğunu biliyoruz elbette). Trabzon ve Rize illerinin dışında bulunmayan Yunanca kökenli sözcüklerin yüksek sayısı ise, sadece tarihin belirli bir safhasında bölgede oturan ve Yunanca/Rumca konuşan büyük bir topluluğun varlığı ile açıklanabilir; mantıklı başka bir açıklama bulmak çok zordur.

Yine de Tzitzilis'in Doğu Karadeniz yöresi için ortaya çıkardığı Yunanca kökenli sözcüklerin listesi, hiç bir şekilde komple bir liste değildir. Trabzon'da kendi derlediğim malzemede Yunanca kökenli başka sözcükler de tespit ettim, onların bir kaç örneğini burada vermek istiyorum. Onlara geçmeden önce bu tür sözcüklerin etimolojisi ile ilgili bir kaç hususu vurgulamak istiyorum: Doğu Kardeniz Rumcası, son derece karışık bir dildir. Eski Yunancaya dayanan söz hazinesinin üstüne çeşitli katmanlar eklenmiş, Lazca, Ermenice, Türkçe ve bölgede artık konuşulmayan Kafkas dilleri gibi. Papadopoulos tarafından 1955 ile 1961 arasında yayımlanan 1100 sayfalık Doğu Karadeniz Rumcası Sözlüğünde ise bir sözcüğün eski Yunancaya dayanan bir etimolojisi varsa bu etimoloji verilmektedir, fakat bunun yanısıra "etimolojisi meçhul" ya da "Türkçe kökenli" şeklinde yazılan bir çok sözcük de vardır. Doğu Karadeniz bölgesi tam bir Babil kulesi olan Kafkasya'ya yakın olduğu için bölgede ilkçağdan beri çok çeşitli diller konuşulmakta ve birbirlerini etkilemektedir, dolayısıyla bir çok sözcüğün kesin olarak hangi dilden geldiğini tespit etmek son derece zordur. Fakat yine de Eski Yunancanın sözvarlığı çok iyi bilindiği için etimolojisi şüphesiz olarak Eski Yunancaya dayanan sözcükleri tespit etmek mümkündür, araştırmasında Tzitzilis bunu yapmıştır. Yunancanın Trabzon ağızlarının söz varlığı için taşıdığı önemi göstermek için kendi derlediğim Trabzon ağız malzemesinde tespit ettiğim ve Derleme Sözlüğü ve Tzitzilis'in araştırması dahil olmak üzere başka hiç bir Anadolu kaynağında tespit edemediğim fakat Yunanca etimolojisi her şüpheden vareste olan bir kaç sözcükten bahsetmek istiyorum.

Bir tanesi, "bağırmak" anlamına gelen *alalays etmek* (33/86)[1]. Bu, Eski Yunancadaki *alalázō*[2] fiiliyle ilgilidir. Tzitzilis'in işaret ettiği gibi fiiller Yunancadan Doğu Karadeniz ağızlarına ödünç alınırken bu fiillerin genellikle (Türkçedeki –di'li geçmiş zamana tekabül eden) "aorist" kipi temel alınır, ve bu fiilin aorist sekli de 1. şahıs telkilde *alályisa* biçimindedir, gövdesi ise *alaláyis*. Benzer bir olay, yine "bağırmak" anlamına gelen *kúyıs etmek* fiilinde buluyoruz (55/6). Bunun temeli Yunancada "ötmek" anlamına gelen *koízō* fiilinin[3] *kóisa* biçimindeki aorist kipidir. Aynı olayın başka bir örneği de "balgam çıkarmak" anlamına gelen *şaxlis etmek*. Bu da Kardeniz Rumcasındaki *şaxlízō*[4] fiilinden türemiştir, bu fiil de yine Karadeniz Rumcasında "balgam" anlamına gelen *şafla*'dan gelir ki bu, ilk başta Latince "tükürük" anlamına gelen *salvia* adına dayanmaktadır.

Başka bir örnek, "tepe" anlamına gelen *raşı'*dır (4/26). Eski Yunanca *raxís*'den[5] gelen ve normal ses kurallarına uyarak *raşi* seklini alan bu sözcük, örneğin "orta tepe" anlamına gelen *Mesoraş* seklindeki bir köy adında bulunmaktadır.

Kendi derlediğim malzemenin dışında hiç rastlamadığım başka örnekler de "kız" anlamına gelen *nífe* (7/7, eski Yunanca *nymfē*[6]), saklambaç anlamına gelen *krifteríça* (34/15; *kryptō* fiiliyle ilgilidir[7]), zaten Yunanca *róka*'dan gelen *öreke* sözcüğünün başka bir biçimi olan *röge* (54/56)[8], "çukur" anlamına gelen Eski Yunanca *táfros*'tan gelen ve aynı anlamı taşayan *tiraf* (65/8)[9].

"Kabuk", özellikle "salyangoz kabuğu" anlamına gelen *iskeme* (77/3), büyük ihtimalle "örtü, koruma" anlamına gelen Eski Yunanca *sképē/sképi* 'den gelmektedir.[10] "Dam" anlamına da gelen bu sözcük, ayrıca muhtemelen *işkep* biçiminde Edirne'de bir inşaat terimi olarak bulunmaktadır (Tzitzilis, 1987, s. 117).

"Yanmak, kül olmak" anlamına gelen *hon olmak* (125/97) Karadeniz Rumcasında "yanan kül" anlamına gelen *xó:nos*'tan gelir[11] ancak bu sözcük, muhtemelen Eski Yunancada döküm ile ilgili bir terimdir[12], dolayısıyla bağlantısı o kadar sarih değildir.

Arsin içesinden bir kaynak kişi, *Holefter* adındaki bir yayladan bahsederken yaylanın adını söyle açıklıyor: (66/21; biraz kısaltarak veriyorum): "*Holefterde oyin oynadıkleri anlarda bir lefterleri varımış, lefter, yani ismen lefter. Bu şındi oyin oynarmış. Yani oyının elebaşı. Ona yane o oynadukçä oa demişler ki dön lefter dön lefter dön lefter. Ondan xolefterın ismi kalmış holefter*." Bu kaynak kişi, adın oyunla ilgili olduğu konusunda haklıdır fakat kelime, oynayan kişi değil, oynanan yer anlamına geliyor. *xorévō* fiili, "oynamak" anlamına geliyor[13], onun kökünü zaten *horon* sözcüğünden biliyoruz. *–ter* eki, Bizans devrinde Latincede yer ya da alet belirten *–arium/-erium* ekinden türemiştir, aynı ek Doğu Karadeniz bölgesinde *seránder* sözcüğünde vardır. Zira *serander* sözdüğü, Necati Demir'in iddia ettiği gibi (2003) Türkçe kökenli değil, Christos Tzitzilis'in göstermiş olduğu (1987, s. 93) ve Hasan Eren'in tekrarladığı gibi (2004) Yunanca "kuru" anlamına gelen *ksērós* veya daha doğrusu bu sıfattan türemiş *ksērainō*

[1] Parentez içindeki bu sayılarla Brendemoen 2002 eserinin ikinci cildindeki metinlere atıf yapılmaktadır, örn. 33. metin, 86. satır.
[2] Liddell & Scott 1966, s. 60.
[3] Papadopoulos I, s. 477, Liddell & Scott 1966, s. 966.
[4] Papadopoulos II, s. 268.
[5] Papadopoulos II, s. 247, Liddell & Scott 1966: 1566.
[6] PapadopoulosII, s. 85.
[7] Liddell & Scott, 1966, s. 1000.
[8] Papadopoulos II, s. 252; sözcük belki de aslında İtalyancadan gelmiş olabilir.
[9] Papadopoulos II: 412, Liddell & Scott, 1966, s. 1761.
[10] Liddell & Scott, 1966, s. 1606.
[11] Papadopoulos II, 539.
[12] Liddell & Scott 1966, 2014.
[13] Liddell & Scott 1966, 1998.

”kuru[t]mak” fiili[14] ve aynı *–ter* ekinden türetilmiştir. Böylece “kuru yer” anlamına geliyor. Arsin’deki kaynak kişinin *Holefter* sözcüğünün oynanan yerle değil, oyunda önderlik yapan kişi anlamına geldiğini düşünmesinin sebebi belki de meşhur futbol oyuncu Lefter’in adıyla çağrışım yaptığından dolayı olabilir. 1960’lara kadar Fenerbahçe ve Milli Takımda oynayan bu Rum vatandaş, gerçekten çok meşhurdu ve adı gerçekten *xolefter* adına benzediği için bu türden bir karışıklığa yol açtığı düşünülebilir. Sözkonusu kayıt 1979’da yapıldığında kaynak kişi zaten 45 yaşında olduğuna göre bu futbolcunun şöhretinden haberdar olduğu düşünülebilir.

Kaynakça

Bees, N. (1939). Pontiaka xeirografa en tō Mouseiō tou Kastrou tēs Agkyras. *Archeion Pontou* 9: 193-248.

Bläsing, U. (1992). *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen – am Beispiel von Hemşin.* Amsterdam – Atlanta: Rodopi.

— (1995). *Armenisch – Türkisch. Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet.* Amsterdam – Atlanta: Rodopi.

Brendemoen, B. (2002). *The Turkish Dialects of Trabzon. Their Phonology and Historical Development I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Dankoff, R. (1995). *Armenian loanwords in Turkish.* Wiesbaden: Harrassowitz.

Demir, N. (2003). Serendi/Serander Kelimesi Üzerine. *Türk Dili* 617: 443-447.

— (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları I-III*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Eren, H. (2004). Serendi/Serender’in Düşündürdükleri. *Türk Dili* 630: 490–495

Johanson, L. (1992). *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Stuttgart: Franz Steiner.

— (2002). *Structural factor in Turkic language contacts.* Richmond: Curzon.

Kakuk, S. (1973). *Recherches sur l’histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Korkmaz, Z. (2003).Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alıntı Sözler ve Ekler. *Türk Dili* 620: 118-127.

— (2009). Doğu Kardeniz Bölgesi Ağızarının Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri. *Türk Dili* 696: 696–709.

Liddell, H. G. & Scott, R. (1966). *A Greek–English Lexicon*. Oxford: University Press.

Papadopouos, A. A. (1958–1962): Istorikon leksikon tēs Pontikēs dialektou I–III. Atina: Typografeion Myrtidē.

Thomason, S. G. & Kaufman, T. (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics.* Berkeley: University of California Press.

Tietze, A. (1955).Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch. *Oriens* 8: 204–257.

— (1962). Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch. *Németh armağanı* (Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları 191), 373–388.

Tzitzilis, C. (1987).*Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte).* Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. (= Schriften der Balkankommission – Linguistische Abteilung 33.)

[14] Liddell & Scott 1966, 1190.

TÜRK DİLLERİ SİSTEMİNDE NOGAY TÜRKÇESİ

Maryam BULGAROVA

Çağdaş Nogay dili Rusya Federasyonu Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde, Stavropol vilayetinde, Dağıstan Cumhuriyeti'nde, Astrahan Bölgesinde ve Çeçenistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Nogayların konuşma ve edebiyat dilidir. Ama Nogay Türkçesinin yayılma alanı daha geniştir. Nogaylar Rusya dışında Romanya'da, Türkiye'de, Ukrayna'da, Orta Asya Cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Rusya'da oturan Nogayların nüfusu 91000'e yakındır.

Nogay dilinin yazı sorunları ve tarihi henüz derinliğine incelenmemiştir. XX. yüzyılın 20'li yıllarında Sovetler Birliği'ne dahil olan halklar için yeni alfabeler, yeni yazılar yaratıldı. 1928 yılında Latin alfabesi temelinde 28 harfli Nogay alfabesi kabul edildi. 1937 yılında Nogaylar Sovetler Birliği'nde yaşayan diğer Türk halkları ile birlikte, Kiril alfabesine geçtiler. Bu yıllarda Nogay halkı resmi olarak yazısı olmayan "mladopismenniy" –"gençyazılı" statüsünde belirtildi. Ama Nogay tarihi, dili, folkloru üzerinde çalışan uzmanların bilimsel yapıtlarında Nogay Halkının bütün Türk halklarıyla ortak olan Runik (Orhon-Enisey yazıtlara), Uygur, Uygur-Nayman ve Arap alfabelerinde yazılan anıtlarla ilgisi olduğu belirtildi.

Geçen yüzyılın ikinci yarısında Nogay dili, tarihi, edebiyatı ve biliminin düzeyi, diğer Türk halklarının bilim düzeyi, Türk halklarının binlerce ortak özgün ve zengin bir kültür yarattığını gösterme olanağı verdi. Nogay halkının tarihi, dili ve dil tarihi bütün Türk halklarının tarihi ile bağlantılıdır. Nogay Dili Kazak ve Karakalpak dilleri ile Kıpçak dillerini Kıpçak-Nogay grubunu oluşturur. Eski Nogayların ata-babaları, ortak servet olan Orhon-Yenisey Yazıtlarının yaratılmasında Türk halklarına katılmışlar ve Runik yazı kullanmışlardır.

Çağdaş Nogayların soy damgalarında Runa harfleri saklanmaktadır. Bilindiği gibi Türklerin çok eskiden soy *dagları* olmuştur. *Dagları* Nogaylar da çok kulanmışlar ve şimde de kullanıyorlar. *Daglar* hayvanları damgalamak (sahibini göstermek için), mühür olarak, arma halinde, mezar taşlarında kullanılmışlardır. Prof.Dr. Kereytov Nogay *dagları* ve Nogayların etnik tarihi üzerinde bir çok inceleme yapmıştır. "Nogaylar" adlı yeni kitabında: "Nogay *daglarının* arasında Orhon-Yenisey alfabesi harfleriyle aynı olanları vardır"- diye yazıyor (Kereytov, 2009, s. 150). Nogay kitabı tarihini inceleyen Doç.Dr. Kurmanseitova bilimsel çalışmasında 1927 yılında Kırım'daki Nogay köylerinde toplanan 400 *dagı* inceleyen O. Akçokraklı'nın sonuçlarına dayanarak, Nogay *daglarının* Türk *daglarına* yakınlığını ve *dagların* Orhon-Yenisey işaretlerine benzerliğini belirtiyor (Kurmanseitova, 2009, c. 23). Orhon-Yenisey Anıtlarında yer alan soy adları (etnonimler) bügün de Nogaylarda yaşıyor (Kıpşak, Kanglı, Kongar, Keneges vb.). Nogay Halkın etnogenezinde katılan bu eski Türk kabileleri Runik yazıtları bulunan yerlerde oturmuşlar ve Türk yazı kültürünün yaratılmasına katılmışlardır.

Ortaçağın ve Ortakıpçak (Musayev, 2008, s. 97) dilinin anıtlarının başı, büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud'un "Divanu Lugat-it-Turk" sozlüğüdür. Bu sozlük hakkında çok incelemeler, çalışmalar yayımlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü, bilindigi gibi, zengin içeriği ile ayrılıyor. Sözlükte Türk kabilelerinin kelime hazinesi, tarihi, coğrafi, etnoloji, folklor bildirileri geniş yer alıyor. Kitapta dünyanın en eski haritası kulanılmış. Sözlük Nogay dilinin kelime hazinesi konusunda çalışan dilbilimciler için çok faydalı kaynaktır. Bir çok kelime, ata sözleri, toponimler, antroponimler şimdiki Nogay dilinde değişmeden saklanmıştır. Mesela, Kaşgarlı M. sözlüğünden bir kaç toponimler: *Kümi Talas, Kuyas, Kas Okuz, Kangı, Ak Say, Ak Terek;* ve Nogay toponimlerinden aynı kökenliler: *Kümi, Koyasil, Alti Ogiz, Kanglı, Aksay, Ak Terek vb.* (Bulgarova, 1999, s. 17).

Ortaçağın önde gelen yazarları, şairleri, düşünürleri, felsefecileri Hoca Ahmed Yesevi'nin, Yusuf Balasugunlu'nun yaratıcılıkları Nogaylarca da bilinmektedirler. Nogay edebiyatçıları

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 167-170

Ortaçağın edebi metinleri ve anıtları millet ruhunun ileriki gelişiminin zengin şiirsel kaynağı olduğunu belirtiyorlar (Suyunova, 2006, s. 53). Nogay dilinin Eski Türk anıtları ile ilişkisini inceleyen Nogay bilim folklorcusu A. Seyhaliyev Nogay dilinin yazılı dil olduğunu ve kökenin V.-VII. yüzyıllarda arama gereğini çalışmalarında belirtiyor ve şöyle sonuca bağlıyor: "V.-XIV. yüzyıllıklarda yaratılan eski Türk kültürü ve edebiyat anıtları, onların içinde Yusuf Balasagunlu'nun XI. yüzyılda yazdığı "Kutlu Biligi" destanı da, Nogaylarda da ortak, ne için deseniz Nogay Dili, Kültürü ve Tarihi Kazak, Karakalpak, Özbek, Kırgız, Uygur ve diğer Türk halklarının tarihi, kültürü ile dar baglanmıştır" (Seyhaliyev, 1975. s. 32).

Nogay Türkleri Ortaçağın Altın Orda Devletinin parçalanmasından sonra Edil (şimdiki Volga) Nehrinin sol kıyısında, Güney Oral, Batı ve Orta Kazakistan'da yerleşen ve kurulan, nüfusu fazla ve güçlü Nogay Ordası (Nogay Ulusu) devletine sahiptiler. Nogay Devleti Ortaçağda Avrasya'da önde gelen siyasi güç olarak biliniyor. Bilindiği gibi, Altın Orda XIII. yüzyılda çeşitli Türk kabilelerinden, halklarından kurulan bir güçlü devlet olmuştur. Devlet dili – Kıpçak dili, son karışık Oguz-Kıpçak ve XIV. yüzyılda resmi olarak "Edil boyu ve Oral Türki" dilini kullanmıştır. Ortaçağda bu büyük devlet içinde yaratılan kültürel, manevi, ruhsal geleneklerine, sözlü kültürüne, yazılı anıtlarına şüphesiz de Nogayların ilintisi vardır. "Nogayın yazılı geleneği Altınorda'nın zengin geleneğinin temel ve doğrudan doğruya halefidir" –diye belirtiyor, Kuzey Kafkasya halklarının yazılı Türk anıtlarını inceleyen Gasan Orazayev (Orazayev, 2002, 86).

Böylece, Nogay Halkının ve yazı tarihinin kökeni çok eskiye gidiyor. Nogayların tarihi eskiden büyük Türk Kağanlığını oluşturan kabilelerin ve halkların tarihleri ile sıkı sıkıya bağlanmıştır. "Kuzey Kafkasya, Edil boyu, Sibirya'da yaşayan çeşitli Türk kabilleri, XV.-XVI. yüzyıllarda sayısı çok halklardan biri, Nogayların etnogenezinde katılmışlar" (Seyhaliyev, Baku, 1970, 131).

İslamiyeti XIII.-XVI. yüzyıllarda kabul eden Nogay Halkı Arap-Müslüman kültürünün büyük etkisine de maruz kaldı. Nogaylar Uygur, Uygur-Nayman yazısı ile beraber Arap alfabesini XX. yüzyıla kadar kullanmıştır.

Nogay diline bügün de yakın olan, Kıpçak dilinin anıtı "Kodex Kumanikus" – Ortaçağın anıtı olarak şimdiki Türk dillerini, birinci sırada Kıpçak – Kumuk, Karaim, Karaçay-Balkar, Nogay karşılaştırmalı tarih incelemesinde çok faydalı kaynaktır" –diye belgelenmiştir (Ulakov, 2001, s. 40).

Ünlü Rus Türkoloğu A.N. Kononov "Kodex Kumanikusun" dilin Kırım-Tatar Dilinin (çöl ve kuzey dilinin) en eski anıtı olarak belirtmiştir. Bilindiği gibi Kırım çölü Nogayların yaşadığı yerdir. "Kodex Kumanikus" metinlerini çağdaş Nogay Dilinin metinleri ile karşılaştırdığımız zaman ortak ve aynı kelimeler, cümleler, ata sözleri, bilmeceler olduğunu göruyoruz. Mesela: *bilmece* – Ak kuymening avzu yok (*yumurta).* Bu bilmecede kullanan *küyme* kelimesinin manası çeşitli çalışmalarda farklı açıklanmıştır (Mahmutov, 1971. s. 88). Ama bu kelime Nogay Dilinde bir manada "yeni evlilerin düğünlük yurta"sıdır. Beyaz keçelerden yapılmış zarif ve hafif bir 'yurta'yı anlatır.

XV.-XVII. yüzyıllar, Nogayların, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar ile komşu olarak, onlarla sıkı bağlar kurarak, alış-veriş yaparak, akrabalık ilişkileri kurarak yaşandığı zamanlar diye bilinir. Bu devir Orta Asya Türk halklarının destanlarında "Nogay vakti (çağı)" diye belirtilmiştir. "XV.-XVII. asırlarda Nogay halkının Türkü yaratıcılığı, halk şiirleri, özellikle kahramanlık ve aşıklık destanları, serpilip gelişmiş olan edebiyatı, komşu kardeş halklar arasında yaygınlaşmış ve saygınlık kazanmıştır" diye bildiriyor. Nogay folklorcusu Aşim Seyhaliyiev (Seyhaliyev, 1991, s. 6).

Ünlü Kazak bilim adamı Çokan Valihanov'un yazdığına göre, Kazaklar Nogaylarla komşu olarak yaşadıkları zamanları "altın asır" diye adlandırmışlardır. Çokan Valihanov, Nogaylar

hakkındaki efsanelerin bütün Orta Asya'nın göçebe milletleriyle ortak olduğunu da belirtmiştir (Valihanov, 1961, ss. 358-388).

Nogay dilinde yaratılan kahramanlık eposu ("Edige", "Nogayin 40 Batiri", "Mamay", "Ormanbet", "Sora Batir" vb.), XV.-XVII. yüzyıllarda yaşayan ünlü şairlerin Şal-Kiyizin, Kaztuvganın, Dosmambet Azavlı'nın destanları Nogay dilinin dayandığı temeldir. Bu zengin halk ağız yaratıcılığının, üstün değerde şiirlerin ve destanların temel bulağı - kuşkusuz - eski Türk kabilelerini yaratan zengin kültürü, Orhon-Yenisey yazılı anıtları, Ortaçağın ünlü eserleridir.

Nogay dili Nogay Ordasının devlet dili olmuştur. Nogay Ordası ve Rusya Devleti arasındaki 1551-1561 yılları boyunca büyük ölçüde diplomatik muhaberatı ve diğer devletlerle diplomatik ilişkileri şimdiki Nogay tarihçiler, dilciler için temel (ana) kaynak olarak kullanılmaktadır (Posolskiye, 2006).

Şimdiki Nogay dilbilimi bütün Dünya Türkoloji dilbiliminin kazanımlarına dayanarak Nogay dili'nin tarihi ve gelişmesini, orijinal tecrübesini kavramaktadır**.** Çağdaş Nogay Türkçesi Kuzey Kafkasya'da yaşayan Nogayların ana dilidir, Dağıstan ve Karaçay Cumhuriyetlerinde Devlet dili statüsündedir. Nogay dili üzerine incelemeler Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti Bilimsel-Araştırma Enstitüsünün Nogay Dili Bölümünde, Karaçay-Çerkes Devlet Üniversitesi'nde, Dağıstan Devlet Üniversitesinde yapılmaktadır.

1932 yılında Çerkessk şehrinde Karaçay-Çerkes Bölgesi'nde yaşayan halkların tarihini, kültürünü incelemek amacıyla Bilimsel Araştırma Enstitüsü açıldı. Bu yıllardan başlayarak Nogay dilbilimi Karaçay-Çerkes Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde geliştirilmektedir. Dilbilimciler alfabe, gramer, imla, terim problemleriyle alakalı önemli görevler üstlendiler. Önemli sorunlardan biri; fonetik ve dilin gramer yapısının bilimsel tasvirini yapmak için dil malzemelerinin toplamasıdır. Bu görevi yerine getirmek amacıyla 1936 yılında ünlü Türkolog, Sovyetler Birliği Bilimsel Akademisi üyesi N.K. Dmitriyev'in yönetiminde Moskova'dan ve Çerkessk şehrinden Bilimsel Araştırma Enstitüsü ile beraber Nogay dili diyaleklerinin zengin, olgusal malzemeleri toplandı. Bu toplanan dil malzemeleri temeli üzerinde N.A. Baskakov Nogay dilinin diyaleklerini sınıflandırmış, fonetik, kelime hazinesi ve gramer özelliklerini tasvir etmiş ve "Nogay dili grameri ve diyaletkleri" denilen birinci akademi Nogay dili gramerini 1940 yılında Moskova'da yayınladı (Baskakov, 1940). N.A. Baskakov, – ilk kez tam ikidilli çeviri Rus-Nogay (1956) ve Nogay-Rus (1963) sözlüklerinin bilimsel redaktörüdür (Baskakov, 1956; Baskakov, 1963). Profesör Baskakov'un akademik yayınları Türkoloji linguistik biliminde büyük derecede kabul görmekte ve kullanılmaktadır ama maalesef, o yıllarda da Nogay dilinin kökeni eski Türk halklarının ortak kültürüne bağlı olduğu ve Nogayların yazılı anıtları oldugu bilimsel olarak belirtilmedi. 1950'li yıllardan başlayarak Nogay dilbiliminin oluşumu ve gelişimi Karaçay-Çerkes Bilimsel Araştırma Enstitüsü'ne bağlıdır. Bilindiği gibi, dil durmadan gelişiyor, ilerliyor, zamanın isteklerine göre değişiyor. XX. yüzyılda Nogay dili alfabesi iki defa değişti. 1928 yılında Latin alfabesi temelinde 28 harfli Nogay alfabesi kabul edildi. Böylece, 1928-1938 tarihlerinde Nogaylar Latin alfabesi temelinde düzenlenen alfabeyi kullandılar. Latin alfabesinde okullar için kitaplar, edebi eserler çıkarıldı. Ama Nogay dilinin fonetik özelliklerini, her sesin kendi işaretini bulmada Latin alfabesi uygun olsa da, 1937 yılında Nogaylar, diger Sovetler Birliği'nde yaşayan Türk Halklarıyla birlikte Kiril alfabesine geçmek zorunda kaldılar. 1938 yılında Kiril grafika temelinde düzenlenen 37 harfli Nogay alfabesi kabul edildi. Bügün Nogaylar Kiril alfabesini kullanmaktadırlar. Kuşkusuz alfabedeki değişimler Nogayların kültürünün, dilinin gelişimine zarar verdi. Buna rağmen Nogay dili bügün gelişme yolunda. Dilbiliminde diyalek sorunları çözülüyor (Kalmikova, Arslanov). Nogay dili akademik grameri yayımlandı (Kalmikova, Saruyeva, 1973). Geçen yüzyılın 80'li yıllarında Nogay diyalekleri, metinleri Avrupa linguistik atlasında yer aldı. Bu işte başarılı olan dilbilimciler Aybazova E.S., S.A. Kalmikova Nogay dilinin diyalek metinlerini dünya dil biliminde kullanmaya, faydalanmaya olanak sağladılar. Atlas Hollanda'da yayımlandı. Nogay dili ve edebiyatı üzerinde çalışan bilim adamları Türkiye'de

yapılan ortak bilimsel projelere de katılıyorlar. Türk bilim adamları da Nogay dili üzerinde başarılı çalışmalar yapmıştır. Nogay dilinin kelime hazinesi üzerinde de çok incelemeler, çalışmalar yapılmaktadır. Böylece Nogay dili üzerinde sürekli çalışmalar yapılmaktadırlar.

Nogay dili bügün Rusya'da yaşayan Nogayların ana dili, evde, ailede, okullarda, haberleşme araçlarında (gazete, radyo, televizyon) kullanılmaktadır ve iki Cumhuriyetin (Karaçay-Çerkes, Dağıstan) devlet dilleri statüsünde belirtilmiştir. Nogay ilçe okullarındaki çocuklar Nogay Dili ve Edebiyatı derslerini alıyorlar. Halkın iki devlet gazetesi vardır: "Nogay Davisi" (Çerkessk), "Sollik mayagi" (Terekli- Mekteb), Nogay dilinde eğitim veren okullar için ders kitapları ve edebi kitaplar hazırlanmaktadır.

Nogay dilinin sosyal işlemleri (fonksiyonları) az olsa da dilimizin gelişim yolunda elimizden geldiğince bu alanları genişletmek üzere çalışmalıyız ve başarılı olmalıyız. Bu işte başarılı olmak için Türk Dünyası Cumhuriyetleri arasındaki şimdiki kültürel ilişkilerin yardımcı olacağına inanıyorum. Şimdiye kadar Nogay dili üzerinde yapılan çalışmalar, Nogay Halkının bütün Türk dünyasının kültüründe özel yeri olduğunu ve ortak Türk Halkları mirasının sahiplerinden biri olduğu açıkça belirtilmiştir.

Kaynakça

Arslanov, L. (1992). Yazik karagasey-nogaytsev Astrahanskoy oblasti, Naberejniye Celni.

Bulgarova, M. (1999). Nogayskaya toponimiya, Stavropol.

Kalmikova, S. (1965). Aknogayskiy dialect nogayskogo yazika, AKD. Moskva.

Kalmikova, S. (1968) Osobennosti karanogayskogo dialecta nogayskogo yazika. *Trudi Karacayevo-Cerkesskogo NII. Vip.5.* Cerkessk.

Kalmikova, S., Saruyeva M. (1973). Grammatika nogayskogo yazika. Fonetika, morfologiya, Çerkessk.

Karakayev, Y. (2006). Leksika passivnogo upotrebleniya v nogayskom yazike, Karacayevsk.

Kereytov, R. (2009). Nogaytsi, Çerkessk.

Kurmanseitova, A. (1996). Bayterektin bayligi, Çerkessk.

Kurmanseitova, A. (2009). U istokov nogayskoy knigi, Çerkessk: KCIGI.

Mahmutov, H. (1971). Tatarskiye paralleli kumanskih zagadok. *Sovetskaya Turkologiya Dergisi, 1971/ 3, ss. 87-96.*

Musayev, K. (2008). O srednekipcakskom literaturnom yazike. *Voprosi altayskoy filologii. Pamyati E.R. Teniseva, 2008, Moskva, ss. 92-115.*

Orazayev, G. (2002). Pamyatniki turkoyazicnoy delovoy perepiski v Dagestane 18 veka, Mahackala.

Posolskiye knigi po svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy (1551-1561 gg.). (2006). Kazan.

Seyhaliyev, A. (1991). Nogayskiy geroiceskiy epos, Mahackala.

Suyunova, N. (2006). Nogayskaya poeziya XX veka, Moskva: IMLI RAN.

Ulakov, M., Cecenov A. (2001). Pismenniye pamyatniki turkskih yazikov kak istocnik istorii sovremennogo karacayevo-balkarskogo yazika. Nalcik.

Valihanov, C. (1961). Sobraniye socineniy. T.I. Alma-Ata.

KAMU YÖNETİMİ EĞİTİMİNDE TARİH BİLİNCİ VE TARİH ÖĞRETİMİ: TÜRK YÖNETİM TARİHİ DERSLERİ

Cantürk CANER

Giriş

Yazının Sümerler tarafından kullanılmaya başlamasından günümüze yaklaşık beş binyıl geçti. Bu nedenledir ki iki milyon yıllık uygarlık sürecinin sadece bir kısmı hakkında bilgimiz var. Üstelik bu bilgi, kesintisiz ve birbirini tamamlayacak biçimde de değil. Aksine kopuk ve önemli bir bölümü halen gün ışığına çıkarılmayı bekliyor. Buna karşın uygarlık tarihinin en önemli virajları da beş bin yıllık bu kısa süre içinde alındı. 20. yüzyılın başında buharı ancak kontrol altına alabilen insanoğlu, elli yıl içinde nükleer enerjiyi keşfedecek bilgi birikimine ulaşmış, yüzyıl tamamlanırken internet teknolojilerini gündelik yaşama sokarak küreselleşme sürecini başlatmıştır. Dolayısıyla uygarlık tarihi bugünkü seviyesine ancak bir yüzyıl içinde ulaşabilmiştir. Elbette ki bu baş döndüren hızın altında yatan en önemli etken, bilgiyi derleyebilmesi ve bunu yaparken kendi mantık dizesine uygun bilimsel metodolojiyi uygulayabilmesidir. Bu bakımdan bilimsel metodolojinin, uygarlığın gelişimindeki önemi yadsınamaz. Bilme eylemine biçim veren metodolojik unsurlar, aynı zamanda bilimi tarihle yakın bir ilişki içine sokar. Doğrudan ya da dolaylı olsun bütün bilim dalları istisnasız bir şekilde tarihle yakın ilişki içindedir. Nitekim tarihle en çok ilişki içinde olan bilimlerden birisi de Kamu Yönetimi'dir. Temel amacı kısaca devlet olan ve devletle ilgili her şeyi incelemeyi kendisine konu edinen kamu yönetimi, niteliği gereği tarihle çok yakın ilişkileri olan önemli bir bilim dalıdır.

Kamu yönetiminin tarihle olan ilişkisi siyaset, kentleşme, yönetim gibi hem alt disiplinler düzeyinde sağlanmakta; hem de iktisat, sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve hukuk gibi disiplin dışı bilim dallarıyla ilişkilendirilerek güçlendirilmektedir. Bu çalışma bu doğrultuda, kamu yönetiminin tarih bilimiyle olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamakta ve bunu yaparken de kendi literatüründe yer alan siyaset, kentleşme ve yönetim gibi alt araştırma konularında yer alan tarihsel içerikli derslerin niteliklerini, işleyiş biçimlerini ve alana katkılarını ortaya koymak bakımından yeni bir tartışmayı başlatmayı hedeflemektedir.

1. Bir Düşünce Biçimi Olarak Tarih

En genel tanımı içinde "geçmiş zamanlarda yaşayan insan topluluklarının her türlü faaliyetlerini yer ve zaman bildirerek, sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde anlatan bir bilim dalı olarak" tarih, aslında uygarlığın ilk dönemlerinden bu yana insanoğlunun geliştirdiği en eski bir davranış biçimidir ve süreklilik arz eden bir içeriğe sahiptir. Tarihin içeriğinde barındırdığı süreklilik hali aynı zamanda kavramı özgün bir hale de getirir. Başka bir deyişle insanoğlunun düşünce evreninde sürekli barınan bir unsur olarak tarih, sözlü veya yazılı yaşatılan canlı bir problematik olarak kendisini göstermektedir. Dolayısıyla zamana veya toplumlara göre anlamı ve içeriği değişkendir. Üstelik bu değişkenlik tek başına toplumla veya zamanla da sınırlı kalmaz. Aksine onu okuyanın dünya görüşünü kapsayacak kadar geniş bir hal almaktadır. Diğer dillerdeki anlam ve tanımları bir tarafa bırakıldığında, aslında tarih kavramının içeriğini bütünüyle doldurabilecek üç temel söylem hemen kendisini göstermektedir: *"Historia", "Tevarih"* ve *"Geschichte"* (Ortaylı, 1996, ss. 152-159).

Bu kavramlar arasında *"historia"*, aslı Yunanca'dan gelen "olan biteni somut deliller yoluyla tek tek bilmek, tek tek soruşturmak" anlamını taşımaktadır. Bir merak olarak *"Historia"*, Yunancadan Latinceye ve oradan Batı literatürüne geçerken *"root (rota)", "know (bilmek)"* ve *"see (görmek)"* anlamlarıyla biçimlenmiş; *"evidence (kanıt)"* ve *"visio (uzgörü)"* kavramlarıyla somut bir hal almış; nihayet *"wisdom (zeka, bilgelik)"* kavramını da bünyesine katarak, *"belirli yol veya yöntemleri kullanarak geçmişi bilme bilinci, zekası"* olarak ifade edilmiştir (Brian ve Janda, 2008, s. 163). Antik Yunan'dan başlayarak günümüze kadar gelen süre içinde *"historia"*, Batı kültüründe çeşitli düzeylerde doğrudan akademik bir çalışmanın konusu olmuş; entellektüel bir uğraş biçiminde değerlendirilmiştir. *"Tevarih"* kelimesi ise köken itibariyle Arapça olup *"tarihler"* anlamına gelmektedir. Esasen kelimenin

kökü İbranicedeki *"verrehe"*dir ve *"hilali görmek"* anlamını karşılamaktadır. Dolayısıyla *"tarih"* Doğu literatüründe kronolojik olarak olayların tespit ve kaydı biçiminde algılanmaktadır (Aksoy, 1998, s. 22). Tarih kelimesi üzerinde düşünülmesi gereken üçüncü bir kavram olan *"geschichte",* Almancadır ancak Latince kökenden gelmektedir. Aslı *"res gestae"* olan ve Titus Livius tarafından kaleme alınan *"Res Gestae Divi Augusti (Tanrısal Augustus'un İcraatları)"* adlı eserinde kullanılan bu kavram, Roma İmparatoru Augustus'un ağzından kaleme alınan faaliyetleri anlatmaktadır. *"Res Gestae",* politik kariyeri pek çok yönden deneysel olan Roma'nın ilk imparatoru için benzersiz bir propaganda ve halkla ilişkiler hareketi olma özelliğini taşımaktadır (*Wikipedia 16 Nisan 2010*, http://tr.wikipedia.org/wiki/Res_Gestae_Divi_Augusti). Antik Roma'nın aynı zamanda propaganda yöntemi olan *"res gestae",* Almanca'ya "bütün bunlar oldu" anlamıyla taşınmış ve olan bitene görev yükleyerek gelecek nesillere varlık sebebini ortaya koymuştur. Bu bağlamda *"res gestae"* tarih kavramına özel anlamlar yükleyen bir tanımı içermektedir. Yukarıda belirtilen üç farklı tanım, aynı zamanda tarih konusunda farklı yaklaşımları da ortaya koymak bakımından önemlidir. Zira tarih, daha önceden de ifade edildiği üzere zihinsel bir eylemdir ve milyonlarca yıllık uygarlık sürecinde insan aklının olgunlaşmasında en önemli aracılardan birisidir.

Tarih denildiği zaman akla hemen Herodot gelmektedir. Ancak Herodot tarihi bilindik anlayıştan daha farklı bir biçimde ifade edilmiştir. Aynı zamanda bir seyyah olan Herodot bulunduğu çevrenin ayrıntılı tahlilini yaparken, bir müesseseyi, bir âdeti, bir olayı anlatmak için kimi zaman rivayetlere dayanıyor; hatta kimi zaman mitolojiye kadar gittiği oluyor (Ortaylı, 1996, ss. 152-159). Yani bir anlamda Herodot gezip gördüğü çevreyi en eski tarihinden kendi zamanına dek bütün ayrıntılarıyla aktarıyor. Benzer bir yaklaşımı Thukydides'de de görmek mümkündür. O da tıpkı Herodot gibi Atina ile Sparta arasındaki otuz yıl süren *"Peloponnesia Savaşı"*nı yazarken neden-sonuç ilişkisine girmektedir. Üstelik Thukydides, tarihi her şeyden önce, siyasî açıdan inceler ve tarih ile bunun için ilgilenir. *"Pelopponnes Savaşlarının Tarihi"* adlı yapıtında, özellikle bu savaşların nedenlerini ve sonuçlarını ele alır. Herodot ile Thukydides karşılaştırıldığında Herodot'un daha çok bir öykücü olduğu, Thukydides'in ise analitik bir yaklaşımla olayları ele aldığı görülmektedir. Bir başka deyişle, her ikisi de tarihi olaylarla ilgilenmişler, tarihin anlamı ve amacını, insanın tarih içindeki rolünü dikkate almamışlardır. Bu konuda dikkat çeken bir başka Yunanlı tarihçi ise Plutarkhos'dur. Plutarkhos, olaylara ve ahlaksal dersler çıkarmaya sıkı sıkıya bağlı olan bu biyografi tarihinin tipik temsilcisidir. Herodot, Thukydides ve Plutarkhos'dan yola çıkılarak genel olarak Antik Yunan kültüründe tarihin pragmatik bir biçimde yorumlandığını, bununla birlikte öncesi ve sonrasıyla birlikte gerçekte ne olduğu, niçin sonuçlandığı üzerinde durduklarını öne sürmek mümkündür. Ancak Antik Yunan'ın halefi olan Roma'da tarih kavramı, daha farklı bir anlam taşır. Sanatın aksine tarih bilinci doğrudan doğruya Roma halkına kutsal bir misyon yüklemektedir (Ortaylı, 1996, ss.152-159). Roma kültüründe tarihe yüklenen bu anlam Sezar ile başlar, Polybios, Taciticus, Eutropius'a kadar devam eder ve Titus Livius da doruğa ulaşır. Roma'nın en büyük Tiranı olan Sezar Galya Seferini kağıda dökerken seferin ne kadar gerekli ve sonuçlarının ne kadar yararlı olduğunu ısrarla ifade etmiştir (Ceasar, 1982, ss. 12-27). Benzer yaklaşımlar diğerleri için de geçerlidir. Polybios, Roma kentinin nasıl kurulduğunu mitolojiye dayandırarak açıklamaya çalışırken, Taciticus, Roma'nın imparatorluk tarihini tanrısal bir iradeye dayandırmak gereği duymuştur. Eutropius ise milattan sonraki yıllarda yaşayan bir tarihçidir ve imparatorun doğrudan *"magister memoriae (kraliyet yıllıkçısı)"* olarak görev alan bir tarihçidir. Hakkında çok az şey bilinmesine rağmen 364 ve 368 yıllarında Britanya ve Galya seferlerine katılarak İmparator Valens'in zaferlerini kaleme almıştır. Eutropius'dan yaklaşık üç yüz yıl kadar önce yaşayan Titus Livius ise tüm Roma tarihi boyunca görülen en muhteşem tarihçidir ve İmparator Augustus'un övgülerine mazhar olabilmiştir. Toplam 142 ciltlik *"Ab Urbe Condite Libri (Başlangıcından İtibaren Roma Tarihi)"* adlı eseri Roma'nın ortaya çıkışını efsanevi bir dille anlatırken; aynı zamanda Roma'ya tanrılar tarafından yüklenen sorumlulukları abartılı bir dille ortaya koymaktan çekinmemektedir (Demiriş, 2000, ss. 1-25).

Roma kültüründe tarih kavramı, yalnızca şahsına münhasıran bir anlayışın verdiği önemden ibaret değildir. Aynı zamanda Batı'nın bugünkü tarih bilincini de etkileyen, Batı modernizmine esin kaynağı olan bir özellik gösterir. Nitekim Roma'da tarihçilik koyu bir patriotizmin gölgesinde gelişmiştir, daima kendini öne koyma, kendisine özel ve üstün anlamlar yükleme kaygısı hakimdir. Üstelik bu kaygı Roma devletinin kuruluş mitosuyla yakından ilintilidir. Öncelikli olarak Roma bir imparatorluktur ve bütün imparatorluklar gibi savaşarak büyümek durumundadır. Roma dünyaya bir düzen getirmek üzerine kurulmuştur. Varlık sebebi evrensel yayılmacı bir cumhuriyettir (Ortaylı, 1996, ss. 152-159). Bu nedenledir ki Roma her anlamda kendinden olmayan anlamına gelen hakir ve küçültücü "barbar" kelimesini çok sık kullanır. Barbar, Roma kültürü içinde her ne kadar da aşağılama ifadesiyle birlikte kullanılsa da, konuya tarih perspektifinden bakıldığında bir o kadar da yararlı bir kelime olmuştur. Kendisinden başkasını hakir görme güdüsü, Roma tarih yazınına diğer ulusların geçmişini inceleme merakını da sokmuştur. Bu merak bin yılı aşan iktidarı boyunca Roma'yı her daim sürekli bir kıyaslamanın içine itmiştir. İşte Roma'daki tarih bilincinin bu yönü modern Batı'nın tarih yazıcılığını da derinden etkilemiştir.

Batı'nın tarih bilinci Roma kültürü üzerinde yükselirken, Akdeniz'in doğusu ve güneyi için söz konusu bilinç Helenistik kültürün etkisiyle biçimlenmiştir. Hitit, Akad, Asur ve Sümer tarih geleneğinden etkilenen Helenistik kültür, yerel halkların geçmişi, kültürü ve dinine duyulan meraktan yola çıkarak tarih yazıcılığını bir devlet faaliyeti olarak geliştirmiştir (Ortaylı, 2009, ss. 40-48). Bu nedenle dışa dönük, olduğu gibi betimlemeye dayanan ve ayrı olarak kendine misyon yüklemeyen bir tarih anlayışını yaratmayı başarmıştır. İşte İslam dünyasının tarih anlayışını şekillendiren anlayış Helenistik gelenekten kalan mirastır. Bununla birlikte söz konusu mirasın hemen yerleştiğini öne sürmek mümkün değildir. İslam uygarlığının Akdeniz'e yayılmaya başladığı erken dönemlerde tarihe ilgi daha çok İslamiyet'in doğuşu ve yayılışıyla sınırlıdır ve İslam öncesi tarih bilinci yazılı olmaktan çok sözlü geleneğe dayandırılmış ilmü'l-ensab (soybilgisi) üzerinedir. Yazılı tarih geleneği ise ilk örneklerini İslamiyet'in gelişip, Arabistan Yarımadası'na hakim olmasından sonra vermeye başlamıştır. Bu bakımdan ilk İslam tarihçileri hadis bilginlerinin (muhaddisler) arasından yetişmiştir. İlk İslam tarihçileri ayrıca Hz. Muhammed'in yaşamı ve savaşları konusunda da ayrıntılı çalışmalar yaptılar. Bu alanda bilinen tarihçilerin en ünlüleri Urve bin Zübeyr, Müneb-bih, Asım bin Ömer, İbn İshak ve İbn Hi-şam'dır (*msxlabs.org 16Nisan 2010* http://www.msxlabs.org/forum/muslumanlik-islamiyet/239746-islam-dunyasinda-tarih.html).

İslam tarih yazıcılığının diğer ulusları ele almaya başlaması ise, İslamiyet'in Mısır'a ulaşarak oradan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya yayılmaya başladığı 7. yüzyılın ikinci yarısına denk düşmektedir. Özellikle Emeviler döneminde Müslümanlar Akdenizin güneyi ile Ortadoğu üzerinden Ön Asya'ya kadar fetih hareketlerine girişmişler; bu fetihlerin sonucunda kendilerinden farklı pek çok milletle tanışma fırsatı bulmuşlardır. Özellikle Helenistik kültürle tanışan İslam uygarlığı Yunanca eserleri kendi diline çevirmeye başlamış, bu kültür ve dili İslami bilimlerin entellektüel dili olmuştur. İslam tarih yazıcılığı üzerindeki Helen etkisi *"verrehe"* yani ay bilgisi anlamına gelen kökten alan "tevarih" biçiminde gerçekleşmiştir. Bu yönüyle "tevarih", "historia" ile benzer anlama gelir. Bu noktada "tevarih", olan bitenlerin olduğu gibi yazılmasından başka bir şey değildir. Bununla birlikte İslam kültüründeki tarih yazıcılığının oldukça gelişmiş olduğu da açıktır. Emeviler döneminde yaygınlaşan çalışmalar Abbasiler döneminde çeşitlenerek sürmüştür. İslam dünyasının genişlemesine paralel olarak fetihlerin tarihi yazılmaya başlanmıştır. Abbasiler tarafından 9. yüzyılda Bağdat'ta kurulan ilk tarih okulu çok önemli tarihçiler yetiştirmiştir. Nitekim bu okuldan yetişenler arasında El-Heysem bin Adi (Kitab et-tarîh alâ es-sinîn), Vakidi (Fütuhu'ş-Şam), İbn Abdülhakem (Fütuhu'l-Mısr ve'l-Magrib) ve Belazuri (Fü-tuhü'l-Büldarıâu) örnek olarak verilebilir (Duri, 2006, ss. 165-173). Abbasiler döneminde yaşayan Yakubi, başka kavimlerin tarihiyle ilgilenen ilk tarihçidir. Taberi (Ta-rih'i ar-rusul wa-l-mulūk wa-l-hulafā), genel bir dünya tarihi yazmıştır. Yine Abbasiler döneminde İslam dünyasında yer alan öbür devletlerden Gaznelilerde Utbi, Fatımiler'de Mesudi, İran'da Beyhaki, Zengilerde Ebu Şame gibi ünlü tarihçiler yetişmiştir. Özellikle 11. yüzyılda Abbasi egemenliğinin yıkılmasından sonra tarih yazıcılığı Memlûklülerin rehberliğinde çeşitlenerek

belirli bir disiplin altına alınabilmiştir. Memlûk tarihçileri gelenekselleşen türler yanında, *"havadis"* denen, olayları günü gününe yazma biçimini geliştirdiler. Tarihsel olayları edebi bir üslupla, fıkra ve öykülerle süsleyerek anlatma tarzı olan *"muhadarat"*a da katkıda bulundular. Özellikle İbnu Haldun İslam tarihçiliğinde ilk defa yöntem sorununu dile getirmiş, kendisine has bir tarih felsefesini literatüre sokmayı başarmıştır (Bouamrane, 1993, ss. 265-272).

İslam dünyası içinde Türk tarih yazıcılığına bakıldığında durumun kendine özgü bir hal aldığı görülür. Gök-Türk Anıtlarından uzunca bir süre sonra yeniden başlayan yazılı tarih geleneği İslami gelenekten oldukça etkilenmiştir. Nitekim İslamiyet'e geçişle birlikte Selçuklu kültürü içinde tarih yazıcılığı (pek parlak olmamakla birlikte) Abbasi tarih yazıcılığı anlayışının izlerini taşır. Selçuklular çağdaşları olan diğer Müslüman devletleri gibi büyük tarihçiler yetiştirememekle birlikte Arapça veya Farsça olmak üzere bütün İslam tarihi, Bağdat gibi yerel kentlerin tarihi ve bölgeye göç eden diğer Türkmen beyliklerinin tarihi gibi üç farklı tarih yazıcılığını geliştirmeyi başarmışlardır (Cahen, 1969, ss. 193-221). Bu dönemde Zahir al-Dîn Nîşâpürî gibi bazı İranlı tarihçilerin sıklıkla Selçuklu tarihi yazdığı bilinmektedir. Nişapuri'nin yanı sıra Büyük Selçuklularda doğrudan devlet tarafından desteklenen tarihçilere verilebilecek örnekler arasında İbn Funduk, Yaküt ve Ali B. Husayn bulunmaktadır. Türklerin Anadolu'ya geçmesinin ardından başlayan yeni süreçte ve özellikle de Anadolu Selçukluları'nda göçler nedeniyle tarihçiliğin çok fazla geliştiği söylenemez. Tarih yazıcılığı imparatorluk dönemindeki alışkanlıklar üzerine ve kısmen devam ettirilmektedir. Nitekim 13. yüzyılda yetişen İbn Bibi Kerimeddin Aksarayi gibi tarihçiler İran etkisinde kalmış ve yapıtlarını Farsça kaleme almışlardır. Ancak sözlü tarih, anonim kaynaklardan devam ettiği şekilde oldukça yaygındır. Halk arasında bütün canlılığıyla anlatıla gelen Oğuz Kağan Destanı gibi tarihsel nitelikli öyküler ise ancak 14. yüzyılda yazıya geçirilmiştir (*msxlabs.org 16 Nisan 2010* http://www.msxlabs.org/forum/muslumanlik-islamiyet/239746-islam-dunyasinda-tarih.html). Osmanlı tarih geleneği ise Anadolu Beylikleri döneminden kalan miras üzerine şekillenmiştir. Bu bağlamda ilk Osmanlı tarihçisi 14. yüzyılda yaşamış olan Ahmedidir. Aslen Germiyanoğulları sarayında Divan şairi olan Ahmedi'nin 1390 yılında Padişah I. Bayezid'e sunduğu 2500 beyitlik *"İskendername"*, Büyük İskender'in hayatını anlatan manzum bir eserdir. Üstelik bu eserin son kısmında yer alan *"Dasitan-i Tevarih-i Mülük-ü Al-i Osman"* adlı bölüm, ilk Osmanlı tarihi olarak kabul edilmektedir (Sılay, 1991, ss. 153-162). 14 ve 15. yüzyıllarda Osmanlı tarih yazıcılığı *"Gazavatnameler"* biçiminde gerçekleştirilmiştir. Bu gelenek özellikle 15. yüzyılın ortalarında Aşıkpaşazade tarafından kaleme alınan *"Tevarih-i Âl-i Osman"* ile zirvesine ulaşmıştır. Aşıkpaşazade'nin yanı sıra aynı yüzyılda yaşayan diğer tarihçiler arasında en göze çarpanları ise kısaca Şükrullah *(Behçetü't-tevarih)*, Oruç b. Âdil el-Edrenevî *(Tevarih-i Al-i Osman)*, Enveri *(Düsturname-i Enveri)*, Mehmet Neşri *(Cihan-nüma)*'dır. 16. yüzyılda Arapça ve Farsça'nın entelektüel bir dil olduğu ve tarih eserlerinin bu dillerde yazılmaya başlandığı ve tarihçilerin doğrudan Saray bünyesinde görevlendirilmeye başlandığı görülmektedir. Doğrudan hükümdarlar özelinde başlayan tarihçilik geleneği İran'daki *"Şeyhname"* geleneğinden esinlenerek oluşturulmuştur. Nitekim bu yüzyıla damgasını vuran tarihçilerden bazılar ise İdris-‘ Bitlisi *(Heşt Bi-Hişt-Sekiz Cennet)*, Keşfî Mehmed Çelebi *(Selîm-Nâme)*, Şükrî-i Bitlisî *(Selîm-Nâme)*, Rüstem Paşa *(Tevarih-İ Ali Osman)*, Lütfi Paşa *(Tevarih-i Ali Osman)* ve Ferdi *(Süleyman-Name)*'dir. Osmanlı tarih yazıcılığında milat ise 17. yüzyılda başlar. Resmi olarak ilk tarih yazıcılığının şekillendirildiği bu yüzyılda *"Vakanüvislik"* bir idari görev olarak tanımlanmış ve kamu görevlisi haline dönüşmüştür. Nitekim ilk resmi Osmanlı tarihçisi Naimadır. Vakanüvislik Raşid'le süreklilik kazanmış ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Son vakanüvis ise Abdurrahman Şeref Efendi'dir. Vakanüvislerin dışında kalan tarihçiler de ilgi alanlarına göre özel ve genel birçok yapıt kaleme almışlardır. Bu tarihçilerin en ünlüleri ise Mustafa Koçi Bey *(Risale-i Koçi Bey)*, İbrahim Peçevi *(Tarih-i Peçevi)* ve Katip Çelebi *(Fezleke-i Tarih)*'dir (*Wikipedia 16 Nisan 2010*, http://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanl%C4%B1_tarih%C3%A7ileri). Özellikle Katip Çelebi'nin "*Târîh-i Firengî Tercümesi*", *"Târîh-i Kostantiniyye ve Kayâsire"* gibi eserleri bu dönemin en önemli tarih kitapları arasında sayılmaktadır.

Osmanlı tarih yazıcılığında ikinci büyük dönüşüm, Tanzimat ertesinde başlar. Tanzimat'la birlikte Osmanlı tarih yazıcılığı, Avrupa'nın etkisinde kalmış ve vakanüvislik anlayışının ötesine taşınmıştır. Bu dönemde tarihçilik, ortaya çıkan aydın zümrenin de etkisiyle akademik bir temele oturtulmuştur (Ortaylı, 2009, ss. 65-68). Özellikle Fransa'da yükselen milliyetçiliğin izleri tarih konusunda görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda tarih yazıcılığı başta filoloji olmak üzere sosyoloji, arkeoloji ve coğrafyayla ilişkilendirilerek ulusal ve bilimsel bir çerçevede ele alınmıştır. Yeni tedrisat yaklaşımlarına dayalı olarak açılan Osmanlı okullarında çeşitli düzeylerde tarih dersleri müfredata girmiş; neden-sonuç ilişkisine dayalı, sorgulayan ve ders çıkaran bir tarih bilinci yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Batı'da yazılmış bazı eserlerin de bu dönem içinde Osmanlıcaya çevrildiği görülmektedir. Tanzimat'la başlayan yeni döneme damgasını vuran tarihçiler ise sırasıyla Mustafa Nuri *(Netayic'ül Vukuat)*, Ahmet Lütfi Efendi *(Tarih-i Lutfi)* ve Abdullah Cevdet *(Tarih-i Cevdet)*'tir. Tanzimatla farklı bir ivme kazanan Osmanlı tarih yazıcılığı asıl atılımını Cumhuriyet'in ilanıyla gerçekleştirmiştir. Cumhuriyet döneminde tarih bilinci, ulusal bir devlet ve toplum yaratma çabalan çerçevesinde ve çok yönlü olarak biçimlendirmiştir. Öncelikle Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla birlikte tarih öğretimi tek bir müfredat programı altında bütün okullarda yaygınlaştırılmıştır (Çapa, 2002, ss. 39-55). Atatürk'ün büyük gayretleri sonucunda 1931 yılında Türk Tarih Kurumunun kurulmasının ardından, Türk tarihi Sümerlerle ilintilendirilmiş, Güneş Dil ve Tarih tezleri ekseninde oldukça geniş ve köklü bir tarih tezi ortaya atılmıştır. Ayrıca bu tez doğrultusunda Anadolu'nun eski uygarlıklarını tanımaya yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle arkeolojik kazılar ve filoloji çalışmaları sonucunda elde edilen bulgularla Anadolu tarihinin bilinmeyen yönleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Üniversitelerde yapılan tarih çalışmaları ise daha çok Türk tarihinin çeşitli dönemleri (İslam öncesi, Selçuklu, Osmanlı) üzerinde yoğunlaşmıştır. Siyasal tarih yanında toplumsal ve ekonomik yapıyı ele alan, devlet örgütlenmesini, kurumlan inceleyen yapıtlar ortaya konmuştur. Nitekim bu dönemde tarih yazıcılığına ilk bilimsel bakış Halide Edip'in eşi Adnan Bey (Adıvar)'dir. Tarih alanında ilk bilimsel eserlerini 1940'lı yıllarda veren Adnan Bey, ayrıca Fransızcadan önemli eserler çevirmiştir. Adnan Bey'den sonra Cumhuriyet tarihçiliğini görüşleriyle en çok etkileyen kişiler ise sırasıyla Celal Nuri İleri ve Fuad Köprülü olmuştur. Çok yönlü bir tarih incelemesini öneren Celal Nuri Bey, tarihi başka bilimlerle ilişki içinde bulunan bir bilim dalı olarak ele almaktadır (Uyanık, 2004, ss. 241-258). Fuad Köprülü ise tarih kavramına daha milliyetçi bir çerçeveden bakmakta ve aşırılıktan uzak bir üslupla tarih yazımını gelecek nesillere ders verici bir biçimde aktarılması gerektiğini savunmaktadır. Özellikle Fuad Köprülü bu konuda Cumhuriyet tarihçiliğini biçimlendiren bir bilim adamı olarak karşımıza çıkmaktadır (Kuran, 1997, ss. 243-248).

2. Bir Felsefe ve Bilim Olarak Tarih

Roma'nın pek çok konuda olduğu gibi tarih yazıcılığı alanında da Batı'ya esin kaynağı oluşturması, Rönesans'tan itibaren güçlü bir tarih felsefesinin de temellerini atmıştır. Fransız aydınlanmacı Voltaire ile başlayan ve tarihin dönemlere ayrılarak incelenmesi anlayışıyla gelişen tarih felsefesi kısaca geçmişi sistematik biçimde yorumlamak olarak değerlendirilebilir (Ortaylı, 2009, ss. 16-19). Voltaire'in 18. yüzyılda geliştirdiği tarih felsefesi Aydınlanma düşüncesinin genel esaslarına dayanmaktadır. İngiliz monarşisinin temellerini inceleyen düşünür, adadaki parlamenter demokratik kültürden geniş ölçüde etkilenmiş ve Fransız monarşisinin de benzer biçimde yeniden yapılandırılması düşüncesini dile getirmiştir. Görüşleriyle Fransız Devrimi'ni hazırlayan ve oldukça çalkantılı bir yaşam süren Voltaire'in tarih felsefesi gerçekte insan aklının bir ürünüdür. O'na göre tarih hukuk ve politikadan ayrılmaksızın ele alınması gereken bir bilim dalıdır. Dolayısıyla tarih somut bir enformasyona dayandırılmaktadır *(The Philosophical Dictionary Voltaire, 20 Nisan 2010) http://history.hanover.edu/texts/voltaire/volhisto.html*). Somut enformatik bir anlayıştan yola çıkılarak, Voltaire'in geçmişte çakılı kalmayan ve özellikle şimdiki zaman ve gelecekle ilişkilendirilen analitik bir tarih kültürüne sahip olduğu öne sürülebilir. Dolayısıyla tarih, geçmişi anlatan basit bir gazete olmaktan çok öte insan eylemlerinin bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Voltaire, Fransa tarihini ele alırken olaylardan çok töreleri, sosyo-ekonomik yaşamları ve kültürel gelişmeleri incelemiştir. Çünkü kendisinin düşünce

dünyasında geçmiş, ancak şimdiki zamanın kurucusu ve hazırlayıcısıdır. Bu nedenle de geçmiş incelenirken, şimdiki zamandan başlayarak ele alınmalı ve toplumların bugünkü durumu perspektifinden geçmişleri değerlendirilmelidir. Voltaire iki tip tarih anlayışından söz eder: Resmi tarih ve Gayri resmi tarih. Resmi tarih, doğrudan devlet kurumları veya kilise tarafından yazılan (ya da yazdırtılan) bir anlayışın ürünü olarak ortaya çıkar. Oldukça yanlı bir amaçla yazılan resmi tarihler doğrudan belgelerin ürünüdür. İkinci tip tarih ise resmi olmayan ancak toplumların yaşam biçimlerini yarattığı sosyo-ekonomik ve kültürel değerleri inceleyen anlayıştır. Ne var ki bu tarih biçimi Ortaçağ'ın ilkel gelenekçiliğine kurban edilmiştir. Tarih geleneği içinde bu ikinci yaklaşım her zaman az gürültü koparmış veya meçhul kalmıştır (Özgür, 2010 Nisan 20, Voltaire, http://www.toplumsalbilinc.org/forum/index.php?topic=3722.0;wap2). Voltaire'in tarihe bakış açısı aynı zamanda 19. yüzyıl Avrupası'nın tarih felsefesinin de temellerini oluşturmaktadır. Aydınlanma çağının bir devamı olarak bu yüzyılda tarih bilinci, Batı'nın yükselen sömürgeci emperyalizmiyle paralel bir seyir izlemiştir. Teleolojik bir yorum çerçevesinde tanımlanan tarih kavramsallığı, kutuplaşmış bir dikotomi içinde gelişerek Hıristiyan Batı'nın özgün bencilliği içinde yorumlanmaya başlamıştır. Tarih bu yüzyıldan itibaren daha ulusal karakterlidir ve enformasyon biçimi olarak değerlendirilmektedir. Üstelik doğrudan bir önyargı ekseninde değerlendirilen determinist akademik bir disiplin olarak ele alınmaktadır. Her ne kadar bu dönem içinde Weber, Marx gibi özgün düşünürler daha tarafsız bir tarih disiplini ortaya koysalar da materyalist bir bilim geleneği ekseninde tarih biliminin felsefi temellere oturduğu yadsınamaz (Ortaylı, 2009, ss.17-20).

Tarih üzerine yapılan çalışmalar ve felsefe tartışmaları 20. yüzyılda önemli bir değişim geçirmiştir. Buna göre, Batı felsefesinde Descartes'la başlayıp, Kant'la doruk noktasına ulaşan spekülasyona dayalı ve özne çıkışlı bir felsefe anlayışının ardından, 20.yüzyılda insandan ve insanın inançlarından bağımsız olarak var olan bir nesnel dünyanın varoluşu kabul edilmiştir. Nesnelliği yeniden yakalamaya çalışan çağdaş felsefe, aynı zamanda nesnel olarak var olan bir evrenin bilgisinin mümkün olduğunu savunan bir felsefe biçiminde kendisini göstermiştir (*Felsefe Tarihi 20 Nisan 2010*, http://felsefetarihi.net/20yy.htm). Söz konusu yeni tartışmaların odağında ise bu kez *"res gestae"* bulunmaktadır. Kant felsefesinin tarih kavramı üzerinde yeniden yorumlanmasıyla ortaya çıkan *"Yeni Kantçılık"* 20. yüzyıl tarih bilincinin temelini oluşturur. En genel hatlarıyla Hegel idealizmi ve Marksist materyalizm ile doğa bilimleri eleştirisine paralel olarak bir kültür bilimleri epistemiyolojisi geliştiren bir akım olarak Yeni Kantçılık, kendi içinde kurduğu (Heidelberg ve Marburg Okulları gibi) çeşitli akımlarla tavra dayalı bir tarih mantığı geliştirmeyi amaçlamıştır. Yeni Kantçılık akımıyla başlayan modern tarih felsefesi *"Tarihselcilik"*, *"Yeni Hegelcilik"*, *"Döngüsel Tarihçilik"*, *"Neo Marksizm", "Frankfurt Okulu", "Varoluşçuluk", "Yapısalcılık" ve "Hermeneutik"* gibi diğer düşünce akımlarıyla birlikte olgunlaşmıştır. Bu aşamada, söz konusu akımlardan her biri kendi içinde özgün ve birbirinden farklı şeyler söylese de bir bütün halinde 20. yüzyıl felsefe dünyası, tarih kavramını belirli bir çerçeve içine alarak bir bilim olarak nitelemektedir. Buna göre tarih, modernitenin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır, sosyal bilimlerin önemli parçalarından birisidir ve belirli kurallar bütünü çerçevesinde ele alınmalıdır.

Analitik bir perspektife dayanan 20. yüzyıl tarih felsefesi bilimsel duruşunu hiç kuşkusuz Popper ile kazanmıştır. Esasen bir bilim felsefecisi olan Popper tarih kavramını, bilim olan ile bilim olmayan (bilimsi) arasındaki ayrımı yaparken "tarihsicilik veya tarihsellik (historisicm)" kavramı üzerinden tanımlar (Tunçay, 1964, ss. 161-167). Popper'a göre, olayların peş peşe gelişi hakkındaki bilimsel açıklamalar, eğilimler ve öngörüler kanun değildir. Bu nedenle tarih önceden tahmin edilemez ve öngörülemez. Bu durumun sebebi ise beşeri tarihin, beşeri bilginin artışından etkilenmesi, bilimsel yöntemlerin tarih gibi sosyal alanlarda uygulanamaz olmasıdır. Tarihin önceden öngörülemezlik üzerine kurgulanması ise teorik bir tarih anlayışının yoksunluğuna işarettir. Daha önceki tarihselci metodlar ve özellikle de aydınlanma dönemi felsefecileri tarihi yanlış algılamış ve değerlendirmişlerdir. İşte bu nedenledir ki kuramsal bir tarih disiplini olamaz. Tarihsel gelişmenin akışı ne kadar mükemmel olursa olsun, önceden belirlenmiş esaslarla asla şekillendirilemez (Popper, 2004,

ss. 32-46). Genel çerçevesi içinde Popper'ın ortaya koyduğu tarihselcilik beraberinde şu önemli soruyu getirmektedir. O halde tarih nasıl yazılmalıdır? Popper sorduğu bu soruya yine aynı yalınlıkla cevap vermektedir: Öncelikli olarak tarihe belirli bir bakış açısından bakmaya karar verilir; ardından bu görüş açısından tarihteki olaylar betimlenir. Bu işlem *"tarih anlayışı (historical perspectives)"* olarak tanımlanmaktadır. Popper'a göre tarihle uğraşan herkes, aşağı yukarı bir tarih anlayışına sahiptir. Tarih anlayışları hiçbir şekilde sınanamaz ve dolayısıyla, doğru ya da yanlış oldukları söylenemez (Popper, 2004, ss. 96-148). Popper, bir yandan tarihselcilik önermesiyle tarih bilincine eleştirel bir boyut getirirken diğer yandan da tarih biliminin yeniden yapılanmasını da sağlamıştır. Nitekim Popper'ın düşünce dünyasında tarih, doğrudan nesnel ve gözlemci bilgiye dayalı olmak durumundadır. Tarihin konusunu oluşturan bu bilgilerin derlenmesi ve kullanılması ise kendisi tarafından çizilmiş bilimsel yöntemlerle mümkün olmaktadır.

Tarih kavramsallığına bilimsel bir çerçeveden bakıldığında konuyla ilgili en temel soru kavramın neyi ifade ettiğidir? Yukarıda da belirtildiği gibi tarih, genel hatlarıyla yer-zaman ve sebep-sonuç ilişkisine dayalı olarak geçmişin irdelenmesidir. Yer ve zaman ilişkisiyle geçmişin gerçekten yaşanıp yaşanmadığı veya nerede yaşandığı; sebep-sonuç ilişkisiyle de aynı geçmişin niçin gerçekleştiği ve nasıl sonuçlandığı tespit edilmektedir (Bıçak, 1999, ss. 189-202). Bilimsel perspektifi içinde tarih, birbirine bağlı olaylar zincirinden meydana gelir, her olay diğerini etkileyebilir veya tetikleyebilir. Popper'ın bakış açısı doğrultusunda ilkesel olarak tarihin doğrudan olaylarla ilgilendiğini kabul etmek gerekir. Bilimsel olarak olay dediğimizde, belirli bir zaman diliminde gerçekleşen sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel durumlar anlaşılır. Olgu ise oluşum süreci içinde ya da başka bir şeyin belirtisi olarak gözlemlenmiş olaylardan meydana gelen bütünlerdir. Başka bir ifadeyle olgular, kalıtsal hale gelmiş ve genel kabul görmüş sonuçlar olarak değerlendirilir. Bu bakımdan tarih olgularla ilgilenmez. Olgular diğer sosyal bilimlerin doğrudan konusu içindedirler. Ancak tarih, olguların açığa çıkmasında önemli bir elzem ve disiplinler arası kaynak durumundadır. Bilimsel yaklaşım çerçevesinde tarih, genel geçer kuramlar ve yargılara sahip değildir. Tarih toplumlara özel bilgiler taşır. Ancak tarihin yöntem, tasnif, biçim ve içerik gibi bilimsel bir araştırmanın ilkelerini ilgilendiren konularda diğer disiplinlerle aynı kurallara sahip olduğu söylenebilir. Buna göre tarih incelemeleri zamana, mekana ve konuya göre sınıflandırılabilir.

Sınıflandırmanın yanı sıra tarihte yöntem sorunu da tarih felsefesinin önemli bir konusudur. Tarihte yöntem sorunu söz konusu disiplinin akademik bir üslupla biçimlendirilmesini, bilimsel yollarla ve çok yönlü olarak incelenebilmesini amaçlar. Yeni Kantçı tarih geleneğinin bir etkisiyle ortaya çıkan tarihsel yöntem, gerçekte tarihi yalnızca tarihçilerin değil, ilgili ilgisiz herkesin kolayca anlayabilmesi ve yorumlayabilmesi amacını taşımaktadır. Tarih biliminin sıklıkla başvurduğu yöntem *"indirgemecilik"*tir. Popper'cı bir çerçevede ele alındığında indirgemecilik, "p" ve "q" önermesinde olduğu gibi "q"nun geçerli olduğu anlayışına dayanır. Diğer bir deyişle tarihsel indirgemecilik "q" olarak tanımlanan olayın doğruluğu üzerinden kurgulanır. Örneğin I. Dünya Savaşı bir olaydır. Savaşın nasıl başladığı, başlatan unsurların neler olduğu ise "p" önermesi olarak değerlendirilir ki "p", tarihin konusu arasına girmez. Tam aksine "p" diğer bilimlerin inceleme konusudur. Diğer bilimlerin konusu olan "p"nin durumu hiçbir zaman "q" gerçeğini değiştirmez (Sander, 1978, ss. 59-71). Tarih araştırmalarında yöntem, çok fonksiyonlu bir süreci ifade etmektedir. Geçmişte yaşanan "q" olayının ortaya çıkarılması ve bunun "p" ile ilişkilendirilmesi için izlenecek yöntemlerin, birbirini takip eden mantıklı bir zincir içinde eklenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde tarih, basit bir kronoloji sıralamasından öteye gitmez. Tarih araştırmalarında yöntemin ilk aşamasını *"kaynak toplama"* almaktadır (Baykara, 1999, ss. 40-65). Tarihi bilgilerin elde edildiği her çeşit malzeme olan bu aşama birinci ya da ikinci elden olabileceği gibi yazılı veya sözlü de olabilir. Yine de kaynakların yazılı olması, açık olması ve döneminde ortaya çıkarılmış bulunması bu sürecin önemli unsurları arasındadır. Bir tarih araştırmasının yönteminde ikinci sırayı ise *"verilerin tasnif edilmesi"* almaktadır. Veriler materyalistik yöntemlerle veya zamana dayalı yöntemlerle tasnif edilebilir. Nitekim materyalistik tasnifler yazılı ve yazısız olmak üzere iki biçimde gerçekleştirilirler. Yazılı kaynaklar doğrudan tarihi nitelik taşıyan belgelerden meydana gelmekteyken, yazısız

kaynaklar sözlü veya materyal olarak bulunabilir. Zamana dayalı veri tasnifleri ise konuya, zamana ve mekana bağlı olmak üzere üçlü bir ayrıma tabi tutulurlar (Togan, 1985, ss. 28-35). Üçüncü yöntem, *"verilerin tahlili"*dir. Veriler tümdengelim, tümevarım, analizleme ve karşılaştırma gibi çeşitli yöntemler kullanılarak tahlil edilmektedir. Dördüncü aşama ise *"verileri tenkit etme"*dir. Bu aşamada elde edilen bilgilerin doğru olup olmadıkları değerlendirilir. Belgelerin doğruluk derecesi araştırılırken, bunların nerede ve ne zaman yazıldıkları, kuvveti belirlenmeye çalışılır (Baykara, 1999, ss. 74-86). Tarihte yöntem tartışmaları arasında son sırayı ise *"verilerin sentezi"* almaktadır. Tarih çalışmalarının en karmaşık ve en yoğun alanını oluşturan bu aşama tarihin diğer disiplinlerle olan ilişkisinin de kurulduğu bir süreçtir. Verilerin sentezi aşaması tarihsel verilerin tabii, ruhi, medeni, iktisadi, ticari ve kültürel etkenler kullanılarak yapıldığı bir süreci ifade eder. Bu bağlamda tarihsel veriler sentezlenirken, öncelikli olarak tarih bilimine doğrudan yardımcı olduğu kabul edilen coğrafya, arkeoloji, kronoloji, paleografya, epigrafya, sosyoloji, antropoloji, filoloji, etnografya, diplomasi, heraldi ve nimuzmatik'ten yararlanılır (Kütükoğlu, 1995, ss. 9-15). Bu bilimler tarihle doğrudan ilişkili olup, veri sentezlemesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Verilerin sentezlenmesi süreci tek başına, yukarıda belirtilen bilimlerden yararlanılarak sağlanmaz. İktisat, felsefe, hukuk, psikoloji, edebiyat, sanat ve siyaset gibi sosyal bilimlerin diğer dallarının da tarih araştırmalarıyla ilişkilendirildiği açıktır. Tarihin diğer sosyal bilimlerle birlikte yorumlanması, esasen 1950'lerde ivme kazanan bir yaklaşımdır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından yaşanan yeni dönemde tarih araştırmaları, özellikle iktisat, edebiyat ve siyaset biliminin vazgeçilmez bir disiplin alanı olmuştur. Toplumların farklı araştırma konularıyla geçmişte neler yaptıkları ve gelecekte nerede olabileceklerine duyulan bir ihtiyaçtan yola çıkılarak, geliştirilen bu yeni uğraşı karşılaştırmalı bir bilimsel yaklaşımın da öncülüğünü yapmıştır. Nitekim bu durumdan en çok etkilenen bilim dallarından birisi de *"Kamu Yönetimi"*dir.

3. Kamu Yönetimi ve Tarih İlişkisi

İnsanlık tarihinin en eski eylem biçimlerinden birisi olan yönetim olgusu siyaset, devlet veya ekonomi terimleri gibi, literatürde ve halkın dilinde çeşitli şekillerde anlatılmaktadır. Doğrudan açık ve herkesin üzerinde uzlaşabildiği tek bir tanım olmamakla birlikte yönetim, en geniş anlamında başkalarını sevk ve idare etme faaliyeti ya da süreci olarak algılanmaktadır. Aynı zamanda yönetim başkaları üzerinde otorite kurma ve başkalarına iş yaptırma faaliyeti olarak da görülmektedir. Bu bakımdan yönetim kavramı daha çok sevk ve idare anlamında kullanılmıştır. Tarih boyunca yönetim faaliyeti toplumlara, çağlara veya yöntemlere göre çeşitli tanımlar almıştır. Ancak "belirli bir amacı gerçekleştirmek için yapılan kararlı bir eylem" olarak yapılan tanımlar, yönetimin ne olduğu hakkında açıklayıcı bilgiler verir. Nitekim yönetimi tanımlamaya çalışanlar buna, *"işbirliği"* ve *"grup"* unsurlarını da eklemektedirler. Böylece yönetim, belirli bir amacı veya amaçları gerçekleştirmek için iş birliği içinde yürütülen bir grup faaliyeti olmaktadır (Eryılmaz, 1998, ss. 3-4). Yönetim eylemini diğer uğraşlardan ayıran en temel gösterge ihtiyaçlarla bütünleşmiş ortak amaçların işbölümü gibi ortak çalışma biçimleriyle gerçekleştirilebilmesidir. Buradan yönetim faaliyetlerinin planlı, bilinçli ve düzenli yapılması gerektiği kolayca anlaşılabilir.

Yönetimin (dünyanın en eski eylem biçimlerinden birisi olmasına karşın) diğer bilimlerden ayrılarak başlı başına bir inceleme alanı olması 17. yüzyıla kadar gider. Bu yüzyıldan önce yapılan yönetim tartışmaları, daha çok siyaset teorilerinin içinde belli belirsiz olarak yer almış ve tarih yazıcılığının da bir parçası olmuştur. Devletle ilgili teorilerin çeşitlenip, çoğalmaya başladığı 17. yüzyılda ise yönetme eylemi öncelikli olarak devlet idaresiyle birlikte ele alınmıştır. Aydınlanma çağında yönetim tartışmaları, sosyal bilimlerin ayrı bir araştırma alanı olarak yükselen siyaset ve hukuk bilimlerinin gölgesinde dile getirilmeye başlanmıştır. Daha çok bir sanat olarak adlandırılan yönetim, devletin varlığını sürdürebilmesi için yöneticiler tarafından dikkatle uygulanması gereken yapısal ve işlevsel strateji öngörüleri biçiminde algılanmıştır. Yönetimin siyaset, hukuk ve tarih okumalarının dışında ayrı bir bilim olarak değerlendirilmesi ise 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın

başlarında mümkün olmuştur. Sanayi Devrimi'nin ivme kazandığı bu yüzyılda özellikle İngiltere'de ortaya çıkan kapitalist ekonomik kültür, yönetim kavramını daha çok *"süreç ve organizasyon"* bağlamında ele almaya başlamıştır. Bir süreç ve örgütlenme yönetim olgusu, özellikle yüzyılın ikinci yarısından sonra kendi prensipleri olan bir bilim dalı haline gelmiştir. Nitekim bu alanda ilk bilimsel çalışmayı yapan kişi ise Frederick Taylor'dur. Taylor, 1911 yılında kaleme aldığı "Bilimsel Yönetim Yaklaşımı" isimli çalışmasında yönetimi önceden planlanmış bir eylem olarak görmüş, bu eylemin koordinasyon ve işbölümüne dayalı biçimde ve en verimli esaslar doğrultusunda yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Tortop vd. 1999, ss. 21-22). Yönetimin bilimsel bir inceleme alanı olarak ele alınmasının ardından devlet teorileri ve yeniden tartışılmaya başlamış, aynı yüzyıl içinde bürokrasi kavramını da içinde barındıran bir "Kamu Yönetimi" disiplini geliştirilmiştir.

Kamu Yönetimi'nin Klasik Yönetim Bilimlerinden ayrılarak başlı başına bir incelenin konusu haline dönüşmesi iki farklı yönetim geleneğine dayanır. Başını ABD ve İngiltere'nin çektiği Anglo-Sakson geleneğinde Kamu Yönetimi, ilk kez Wilson tarafından 1887 yılında kullanılmış ve yönetim bilimleri içinde örgütten çok yönetim sürecinin bir parçası olarak algılanmıştır. Devletin verimlilik esası üzerine kurulu bir işletme gibi algılandığı bu gelenek içinde kamu yönetimi olgusu, nitelik itibariyle siyasetin bir uzantısı olarak görülmüştür. Belli bir kuramdan yoksun olarak kurgulanan Kamu Yönetimi teorileri işleyiş ve personel ilkeleri bakımından da klasik Yönetim Bilimleri tarafından ortaya konulan ilkelerden ve yöntemlerden ibarettir (Eryılmaz, 1998, ss. 13-14). Anglo-Sakson kültürden farklı olarak Kara Avrupası'nda ise kamu yönetiminin farklı dinamikler üzerine kurgulandığı açıktır. Devleti diğer örgütlerden daha ayrıcalıklı bir konumda gören ve devlete kamu düzenini sağlamak gibi özel misyonlar yükleyen Kara Avrupa sisteminde kamu yönetimi, 17. yüzyıl Kameralist geleneğinin izlerini taşır (Johnson, 1964, ss. 378-380). İlk defa Bonin tarafından 1812 yılında dile getirilen Kamu Yönetimi (Public Administration) kavramı daha çok örgüt ve hizmetler bağlamında ele alınmıştır. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Kara Avrupa Sistemi içinde gelişen İdare Hukuku çerçevesinde şekillenen yaklaşım, Weber ile birlikte başlı başına kamusal bir süreç olarak değerlendirilmiştir (Eryılmaz, 1998, ss. 12-13).

Weber'in Bürokrasi Kuramı'yla olgunluk dönemine giren Kamu Yönetiminin başlı başına ayrı bir bilim dalı olarak görülmesi ise 20. yüzyılda mümkün olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini takip eden dönemden itibaren ayrı bir akademik incelemenin konusu haline geldiği kolayca ileri sürülebilir. Kelime itibarıyla "doğrudan devletle ilgili olan" anlamına gelen kamu yönetimi, geniş anlamında bütün bir toplumun iç içe girmiş ve çoğu kere de birbirleriyle çelişen sorunları arasında işleyen bir idari mekanizmanın bütününü anlatmakta kullanılan bir kavramdır (Aydın, 2008, ss.27-30). Bu bakımdan yönetme eyleminin bir parçası olarak, yönetimin kamusal yani devlete ait olan yönünü ifade eder. Nitekim "kamu" kelimesine bakıldığında bu durum kolaylıkla fark edilmektedir. Sözlük anlamıyla "kamu", halkı ilgilendiren, halka ait olan sistem veya amme anlamına gelmektedir. Bir sistem olarak kabul edilen Kamu Yönetimi, her sistemde olduğu üzere, çeşitli elemanlardan meydana gelmektedir. Buna göre kamu yönetimi elemanları kısaca halk, örgüt, kamu politikaları, normlar düzeni, mali kaynak ve kamu görevlilerinden oluştur (Aydın, 2009, s. 28). İşleyiş olarak Kamu Yönetimi seçilmişlerden oluşan siyasal bir kanat ve atanmış kamu görevlilerinden oluşan bürokrat bir kanat olmak üzere iki unsurdan meydana gelmektedir. Siyasal kanattan kasıt hükümettir. Başbakan ve Bakanlar, seçilerek gelen en üst siyasal görevliler olarak kamu politikalarının ve siyasetinin belirlenmesinde etkili aktörlerdir. Atanarak görev yapan memur ve diğer kamu görevlileri statüsündeki kamu çalışanları ise, hükümetin yani siyasal kanadın belirlemiş olduğu kararları uygulayıp yerine getirirler (Nohutçu, 2009, s. 10). Atanarak görev yapan kamu görevlileriyle kamusal hizmetin yerine getirildiği süreç ve örgütler dar anlamda kamu yönetiminin bürokratik yönünü oluşturmaktadır.

Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu, Kara Avrupa Sisteminde gelişen Kamu Yönetiminin yukarıda belirtilen nitelikleri, aynı zamanda bu bilimi disiplinler arası bir incelemenin de öznesi haline getirmektedir. Başta İdare Hukuku olmak üzere doğrudan

disiplinler arası çalışmalara izin verdiği için de İktisattan Hukuka, Siyaset Biliminden İşletmeciliğe kadar uzanan geniş bir yelpazedeki bilim dallarının kesişme noktasında yer almaktadır. Bu bağlamda Siyaset Bilimi, Sosyoloji, Sosyal Psikoloji ve İşletme Bilimi gibi disiplinler, 19. yüzyıldan bu yana sürekli olarak kamu yönetiminin gelişmesine doğrudan katkıda bulunmuşlardır. Geçmiş yüzyıllardan farklı olarak 20. yüzyılda Kamu Yönetimi ve Tarih arasındaki ilişki daha da karmaşık bir hal almıştır. Siyasi tarih veya hukuk tarihi incelemelerinin yanı sıra kamu harcamaları ve kamu maliyesi incelemeleri de tarihsel perspektifin içine sokulmuştur (Stivers, 1999, ss. 362-365). Kamu mali tarihi olarak ifade edilen bu yeni yöntem, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren ABD'nde Kamu Yönetimi incelemelerinin özgün konuları arasında değerlendirilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kamu Yönetimi incelemelerinin çeşitlendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda küreselleşme sürecinin beraberinde getirdiği davranışçı, sisteme dayalı ve ekolojik amaçlı bilimsel yaklaşımlar söz konusu bilimin inceleme konusu arasına girmiştir. Nitekim, kentleşme ve yerel yönetimler, çevre, kamu personel yönetimi, kamu hukuku, yönetişim ve siyaset gibi konular doğrudan Kamu Yönetiminin alt bilim dalları haline gelirken; tarih araştırmaları da bu alt disiplinlerin referans noktasını oluşturmuştur. Diğer bir deyişle çağdaş Kamu Yönetimini oluşturan alt disiplinler tarihsel geçmişleriyle birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.

Günümüzde Kamu Yönetiminin alt disiplinleriyle birlikte tarih araştırmalarına giderek daha çok önem verdikleri açıkça görülmekle birlikte, ne yazık ki halen başlı başına bir Kamu Yönetimi Tarihçiliğinden söz etmek mümkün değildir. Bu durumun en önemli sebebi kuşkusuz Kamu Yönetimi literatüründeki algılama biçimidir. Küreselleşmeyi şekillendiren Anglo Sakson kültürün, diğer konularda olduğu gibi Kamu Yönetimi Bilimini de güçlü bir şekilde etkisi altına almıştır. Devleti piyasaya yönelik mal ve hizmetler üreten bir işletme olarak gören bu kültür, öncelikli olarak Kamu Yönetimini yönetim bilimlerinin bir alt öğesi olarak değerlendirmektedir. En genel anlamı içinde *"yönetişim (governance)"* gibi temel başlıklar altında değerlendirilmeye başlayan Kamu Yönetimi, ilke ve içerik bakımından artık 21. yüzyılda işletme yönetimi (management) mantığında algılanmaktadır. Dolayısıyla Kamu Yönetiminin idari yönü, kamu hukuku ilişkisi ve siyaset bilimiyle olan yakın etkileşimi ihmal edilmeye başlanmıştır. Küreselleşmenin olumsuz etkilerinden Kamu Yönetimini korumak ve disiplini hak ettiği öneme kavuşturmak için yapılması gereken ilk şey, kuşkusuz kuramın bütün hatlarıyla oluşturulmasıdır. Kendi ayakları üzerinde durabilen bir Kamu Yönetimi Kuramı ise kuşkusuz bu alanda sistematik bir tarih perspektifinin yaratılmasıyla mümkündür.

Kamu Yönetimi çalışmalarında tarihsel perspektif, kuramın oluşturulmasında öncelikli bir çalışma alanıdır. Bu bağlamda Kamu Yönetimi Tarihi (KYT) çalışmaları bir yandan geçmişe yönelik literatür çalışmasını, diğer yandan da özgün bir tarih eğitimini gerektirir. Kamu yönetiminin geçmişte nasıl işlediği ve burada yer alan kamu görevlilerinin kimler olduğu tarihsel kaynakların doğruluk derecesiyle ilgilidir (Raadschelders, 2008, s. 23). Dolayısıyla KYT çalışmalarının sıkı bir tarih disiplini içinde yürütülmesi esastır. Kaynakların doğruluğu kabul edildiğinde ilke olarak KYT çalışmaları, geçmişte yer alan devlet-yönetim ilişkisine dört noktadan cevap vermeyi amaçlar (Spicer, 2004, ss. 353-355). Bu amaçla çeşitli tarih dönemlerinde devletin toplumda algılanma biçimi bu çalışmaların ilk noktasını oluşturur. Ayrıca devletin toplumsal bellek içindeki yeri, anlamı, işlevi ve devleti oluşturan toplumsal yapının siyasal görünümleri bu noktanın alt inceleme konuları arasındadır. KYT çalışmalarında ikinci nokta ise ekonomi-politiktir. Tarihsel perspektif içinde toplumun ürettiği katma değerlerin niteliği, dağıtım biçimleri, devletin üretim ve tüketim ilişkilerindeki rolü ekonomi-politik çalışmaları arasına girmektedir. KYT çalışmalarında üçüncü nokta ise hukukun gelişme süreçleri oluşturmaktadır. Devlet aygıtının meşruluğu, otorite biçimi, devletin toplumla olan ilişkilerinin yönü, toplumsal yaşamı belirleyen kurallar ile kurumsal gelenek bu basamağın inceleme konularını oluşturmaktadır. Dördüncü nokta da devletin görevleri, bu görevleri yerine getiren görevlileri ve devletin işleyiş biçiminden meydana gelmektedir. Yönetim yapısının örgütsel ve personel yönünü oluşturan bu nokta, aynı zamanda KYT araştırmalarında son sırayı da ifade etmektedir. Yukarıda belirtilen önerilerin

yanına ayrıca biyografi çalışmalarını, seyahatnameleri ve tarihte yaşamış üst düzey yöneticilerin kendi elleriyle yazdıkları anı ve nasihatnameleri de eklemek mümkündür.

4. Türkiye'de Kamu Yönetimi ve Tarih Öğretimi: Türk Yönetim Tarihi Dersleri

Türkiye'de Kamu Yönetimi çalışmaları Batı ile kıyaslandığında çok yenidir. İlk defa 19. yüzyılda ve ABD'de başlayan Kamu Yönetimi çalışmalarının aksine Türk Kamu Yönetimi çalışmaları 1950'lerden itibaren gelişme göstermiştir. Bu tarihten önce Kamu Yönetimi çalışmalarının geleneksel bir anlayışla önce Umumi Amme Hukuku çerçevesinde incelendiği ardından kısa bir süre Siyaset Bilimi'nin alt konusu olarak değerlendirildiği söylenebilir (Güler, 1994, ss. 5-8). Söz konusu yıllarda Umumi Amme Hukukun bir parçası olarak Kamu Yönetimi, pozitif bir hukuk anlayışının aksine devlet teorilerinin ekseninde ele alınmıştır. Doğrudan bir kamu yönetiminden söz etmek yerine dolaylı yollardan ve bürokrasi kurgusu çerçevesinde konuyla ilgilenilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan ikinci dönemde ise Kamu Yönetiminin bu kez siyasetin konusu olduğu görülmektedir. Devletin bütün bir inceleme nesnesi olarak tanımlanmasına olanak vermeyen ABD modeline uygun olarak kurgulanan çalışmalar, bu kez siyasal sürecin konusu olacak şekilde ele alınmıştır. Hukuksal boyutun tümüyle ayrıştığı bu modelde devlet olgusu, siyasal ve yönetsel boyutları bakımından da ayrı uzmanlık alanlarının konusu sayılmıştır. Ama daha önemlisi, her iki alanda da bu boyutların "devlete ait olma" özelliği silikleşerek görünmez hale gelmiştir (Güler, 1999, s. 6).

Türk Kamu Yönetimi araştırmaları konusunda asıl özgün dönüşüm ise 1950'li yıllarda başlar. NATO üyeliğiyle birlikte başlayan Türk- Amerikan işbirliği Kamu Yönetimi araştırmaları konusunda da kendisini göstermiştir. Siyaset Biliminden ayrışarak bürokrasi ve kamu personeli incelemeleri bağlamında ele alınan Kamu Yönetimi çalışmaları bir bütün halinde kamunun özgün bir yönünü ifade etmiştir. Kısaca, Türkiye'de Kamu Yönetimi disiplini köklerindeki devlet idaresi-hukuk ağırlıklı Kıta Avrupası geleneğinden keskin bir dönüşle koparak yüzünü tamamen ABD'ye dönmüştür. Yeni dönemde Türkiye'de kamu yönetimi disiplininin inşasında üç önemli aşama dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki 1951 yılında Dünya Bankası tarafından hazırlanan ve Türkiye'nin "yönetim bilimi" ile tanışmasına neden olduğu söylenen Barker Raporu, ikincisi Birleşmiş Milletler tarafından bir 'teknik yardım Sözleşmesi'ne bağlı olarak 1953 yılında Türkiye Orta Doğu ve Amme İdaresi Enstitüsü'nün açılması, üçüncüsü 1957 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Türkiye'nin ilk "amme idaresi kürsüsü"nün kurulmasıdır (Keskin, 2005, s. 2). Kamu Yönetimi disiplininin Amerikalılar tarafından tavsiye edildiği şekilde ele alınması nedeniyle söz konusu tarihten itibaren çalışmaların yönü, işletmecilik konularına dönmüş; siyaset ve kamu hukukundan ayrışarak doğrudan süreç ve organizasyon odaklı bir kamu yönetimi geleneği başlatılmıştır. Bununla birlikte imparatorluk dönemi veya Cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya çıkan ve neredeyse yarım yüzyıllık bir birikimi bulunan bürokrasi kültürüne dayalı bir kamu yönetimi incelemesi göz ardı edilmiştir. Taylorcu temellere dayalı Anglo-Sakson yönetim kültürünün Türk Kamu Yönetimi çalışmaları arasına girmesiyle birlikte, kalkınma odaklı bir kamu yönetimi geleneğinin başlatıldığı ileri sürülebilir. Böyle bir yönetim geleneğinin başlatılmasındaki temel amaç kuşkusuz ideolojiktir. Türkiye başta olmak üzere diğer az gelişmiş ülkelerde akademisyen ve yöneticilerden beklenen, böyle bir temel üzerine çalışarak "amme idaresi"nin modernize edilmesi ve "idari az gelişmişlik" durumuna son verilmesidir (Güler, 1994, ss. 10-11). Bu bağlamda yeni dönem içinde Türkiye gibi ülkelerden beklenen en önemli şey, aslında ABD odaklı bir Anglo-Sakson yönetim geleneğini takip etmektir.

1950-60 yılları arasında ABD'nde kamu yönetimi disiplini, Taylorcu çalışmaların yanı sıra örgüt analizine davranışçı açıklamalar ile sosyo-psikolojik yaklaşımlar eklenerek çeşitlenmiştir. Öte yandan Amerikan Kamu Yönetimi Disiplini içinde "Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi" ve "Kalkınma Yönetimi" gibi iki yeni inceleme alanına da rastlanmaktadır. Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi incelemeleri yerel düzeyde ülkelerin kamu yönetimi örgütü ve işleyişlerini inceleyen bir alan olarak gelişirken, Kalkınma Yönetimi ise idari anlamda iyileştirme ve reform çalışmalarını konu edinmiştir. Ancak bu iki alanın yıldızlaşmaları gibi

unutuluşları da aynı hızda yaşanmıştır (Güler, 1994, s. 11). Aynı tarihlerde Türkiye'de Kamu yönetimi çalışmalarının geleneğini korumak istediğini söylemek yanlış olmaz. NATO'ya girişle birlikte başlayan yeni dönem içinde Türkiye siyasal olarak tercihlerini Batı'dan koysa da literatür bakımından Kamu Yönetimi konusunda biraz daha muhafazakar kalmak istediği açıktır. Örneğin Yönetim Bilimleri'ne damgasını vuran insan ilişkileri yaklaşımı Türkiye literatürüne 1960'ların sonlarına doğru girmiştir. Ayrıca Kamu Yönetimi halen umumi amme hukukunun bir uzantısı olarak algılanmaktadır. Ne var ki, literatür bakımından Türk Kamu Yönetimi muhafazakâr bir duruş sergilese de kurumsal bakımdan 1950-1960 arasında önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1952-1956 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesinin "idari şubesi" öğrencileri aldıkları toplam elli ders içinde yirmi hukuk, altı siyaset bilimi dersi alırken, yalnızca üç kamu yönetimi dersi görmüşlerdir (Heper ve Berkman, 1980, s. 34). 1952 yılında kurulan ve akademik faaliyete geçme hazırlıklarını ancak 1963'de tamamlayan Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsünde (TODAİE) ise "Kamu Yönetiminin İlkeleri", "Türkiye'nin Yönetim Yapısı" ve "Yerel Yönetimler" ile başlayan öğretim hemen bir sonraki yılda çeşitlenerek hız kazanmıştır. Yeni derslerin içinde "Toplum Kalkınması", "Personel Yönetimi", "Halkla İlişkiler", "İnsan İlişkileri", "Kamu Yönetiminin İlkeleri", ve "Organizasyon-Metod" yer almaktadır. 1960'lı yılların ortalarından başlayarak ise "Planlı Kalkınma", "Plan Uygulamaları" konuları dikkat çekmektedir (Güler, 1994, s.12). Ülkemizde çağdaş anlamda kamu yönetimi öğretimi verilmesi konusundaki bir diğer gelişme, TODAİE ile aynı dönemde, Ankara Üniversitesi'ne bağlı Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde (SBF) yaşanmıştır. SBF'de bir Kamu Yönetimi Kürsüsü kurulması girişimleri 1953 yılı sonlarında başlamış, 1957 yılında "Amme İdaresi Kürsüsü" adıyla kurulmuştur. Kürsünün adı 1967 yılında "Kamu Yönetimi Kürsüsü" olarak değiştirilmiştir. TODAİE ve SBF'ne ilaveten, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde (ODTÜ) de kamu yönetimi lisans öğretiminin kurulması kararlaştırılmıştır. 1956 yılında kurulan ve 1960'larla birlikte önemli bir gelişme kaydeden ODTÜ'de, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi kendi içinde "Ekonomi ve İstatistik", "İşletme Yönetimi" ve "Kamu Yönetimi" olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır. Kamu Yönetimi Bölümü'nde idare hukukundan bağımsız ve Anglo-Amerikan kamu yönetimi yaklaşımının etkisinde bir kamu yönetimi öğretimi verilmeye başlanmıştır. Hepsinden önemlisi, öğretimin yabancı bir dille yapılması uygulaması ODTÜ'yü kamu yönetimi öğretimi konusunda öncüllerinden daha farklı bir yere oturtmuştur (Altan, vd. 2009, s. 230).

1960-1970 yılları arası Anglo-Sakson yönetim kültüründe "örgüt teorileri", "örgüt kültürü" ve "yönetim süreci" kavramları üzerine inşa edilen bir dönemi ifade etmektedir. Bürokrasi sorgulanmaya başlamakla birlikte, yönetimde etik gibi konular doğrudan araştırma konuları arasında sayılmaktadır. Diğer taraftan bu dönem içinde "kamu politikaları" başlığı altında Siyaset Bilimi çalışmalarının da Kamu Yönetimi araştırmaları arasına sokulduğu gözlemlenmektedir (Güler, 1994, s.13). Özellikle devletin özel sektörle ilişkilerini geliştirdiği bu yıllarda, Amerikan Kamu Yönetimi geleneğinin rekabetçi bir anlayışla ele alınmaya başladığını ve devletin doğrudan yatırımlar yaparak (ya da yardımcı olarak) piyasaya yönelik bir yapılanma içine gittiğini söylemek yanlış olmaz. Aynı dönem içinde Türkiye'de Kamu Yönetiminin boyutu ele alındığında Amerikan etkilerinin hızla yayıldığını söylemek mümkündür. Temelleri ellilerde atılan Ankara Üniversitesi SBF, TODAİE ve ODTÜ gibi kurumlar bu dönemde yabancı modelleri geliştirme cihetine yönelmişlerdir. Bu bağlamda 1970'lerin Türkiyesinde Kamu Yönetimi çalışmaları modelci, yapılan analizlerde yabancı mikro teorilerin terimlerini kullanan ve konuya normatif bir çerçeveden bakan bir tutum haline dönüşmüştür (Güler, 1994, s. 14). Aynı dönemlerde Amerikan literatür geniş ölçüde incelenmiş, bire bir olmasa da önemli çeviriler Kamu Yönetimi dünyası içine sokulmuştur. Bu bağlamda Kara Avrupa yönetim kültüründen tam bir kopuşun yaşandığı ileri sürülebilir. Söz konusu dönemle ilgili olarak eklenebilecek son bir şey ise Kamu yönetimi çalışmalarının üniversitelerde yaygınlaştırılmasıdır. Başta Bursa, Malatya, Erzurum, Eskişehir olmak üzere Anadolu'nun önemli merkezlerinde üniversiteler kurulmuş; bu üniversitelerde eğitim veren kamu yönetimi bölümü sayısı (dönemin sonlarına kadar) 9'a ulaşmıştır.

1980-1990 yılları arasında ABD Kamu Yönetimi Bilimi mevcut kavramlarını korurken, özellikle dönemin ikinci yarısından itibaren iki kavram literatüre kazandırılmıştır: "Kamu

İşletmeciliği" ve " Örgüt Kültürü". İlk defa Başkan Carter'ın seçim vaatleri arasında yer alan "Kamu işletmeciliği" aynı zamanda "Yeni Kamu Yönetimi (New Public Management)" ve "Yönetişim (Governance)" kavramlarının da atası sayılır. "Örgüt Kültürü" ise kamu kurum ve kuruluşlarının yeniden yapılandırılmasıyla ilgili bir incelemeyi amaçlar. Örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık gibi kavramlar söz konusu inceleme alanının konuları arasında yer alır (Güler, 1994, s. 15). Söz konusu dönemde Türk Kamu Yönetimi'nin gelişimine bakıldığındaysa, Amerikan ekolünün rafa kaldırıldığı görülmektedir. 12 Eylül Askeri Yönetiminin iş başına geldiği bu dönem Türk Kamu yönetimi için de yeniden yapılanma yıllarıdır. Literatürde eskiye dönüş görülmektedir. Anglo Sakson ekolü tamamıyla ortadan kaldırılmamakla birlikte revaçta görülmez. Bunun yerine doğrudan devletin yeniden yapılandırılması ve yeni dönemde Türk Kamu Yönetimi'nin hangi temeller üzerine yükseleceği tartışmaları gündemi meşgul etmektedir. Nitekim bu durum izlerini 90'lı yılların ilk yarısına kadar taşımıştır. Doksanlı yılların ikinci yarısından sonra ise yeniden Anglo-Sakson ekolüne dönüş yaşanmıştır. Ekonomide uygulanan tam liberalizasyon hareketlerinin ve Türkiye'yi küresel ekonomiyle eklemlendirme çalışmalarının ekseninde, piyasa odaklı bir kamu yönetimi kültürünün geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Türkiye'deki hemen hemen bütün illerde üniversitelerin kurulması sağlanmış; uzunca bir süredir sayısı sabit olan Kamu Yönetimi Bölümlerinin sayısı 52'ye kadar çıkarılmıştır. Kamu yönetimi alanında akademik çalışmalar yapan üniversite sayısının bir anda önemli miktarda artması, ne yazık ki birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Üniversitelerin bulunduğu kentin ticaret ve turizm gibi hizmet sektörlerini geliştirdiğini, kentlerin ekonomisini inanılmaz ölçüde değiştirdiğini fark eden siyasi otoriteler, özellikle sayısı yüzlere ulaşan miktarda öğrenciyi sosyal bilimler alanında eğitim görmek üzere yerleştirmiştir. Üniversitelerin kurulması ve işletilmesi sürecinde maliyeti en düşük, buna karşın katma değerinin yüksek olduğu sosyal bilimler eğitimi, kısa vadede bazı akçal avantajlar sağlamakla birlikte, akademik açıdan gözle görülür bir kalitesizliğin sebebi olmuşlardır. Akademisyen sıkıntısı, yükseköğretimde kalite, eğitimde fırsat eşitliğinin bozulması ve nitelikli işsizlik tehlikesi gibi durumlar Türkiye'de 1990'lı yılların önemli handikapları arasındadır. Bu durumdan Kamu Yönetimi Bilimi özellikle olumsuz anlamda etkilenmiştir. Anadolu'nun pek çok yerinde öğretim üyesi sıkıntısı çeken Kamu Yönetimi Bölümleri, birbirini taklit eden müfredatlar oluştururken tek düze bir kamu yönetimi eğitiminin kapıları aralanmıştır. Üstelik literatür çalışmalarında da önemli zafiyetler yaşayan Türk Kamu Yönetimi Bilimi, doksanlı yılların başından itibaren mevcut konumunu yitirmiş, Anglo-Sakson yönetim kültürünün sade bir izleyicisi konumuna düşmüştür. Nitekim Güler (2004, ss. 3-4)'inde ifade ettiği gibi, Soğuk Savaş'ın bitimiyle birlikte Kamu yönetimi alanında geçen yirmi yılda yaşanan gelişmeler üç temel kavramla özetlenebilir: *"İnme", "Değersizleşme" ve "Buharlaşma"*. Yeni Dünya Düzeni diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türk Kamu Yönetimi'nde de önemli bir "inme" veya felç yaşatmıştır. Yaşanan bu felç aslında Kamu Yönetiminin işlevini ve anlamını kaybetmesi üzerinedir. Küreselleşmeyle birlikte amaçlanan piyasa ekonomisi kamu yönetimini hareketsiz bırakmaktadır. İkinci kavram ise *"inme"*nin sonucunda ortaya çıkan *"değersizleşme"*dir. Bilindiği gibi Kamu Yönetimi İdare Hukuku'nun egemenliği ile Siyaset Bilimi'nin çekiciliği arasında kendini kanıtlama mücadelesinden doğmuştur (Güler, 2004, s. 3). Ancak Yeni Dünya Düzeninde her iki kavramda yerini ve anlamını başka kavramlara bırakmıştır. Kamu Yönetimi ise doğrudan İşletme Yönetiminin baskısı altındadır. Artık Kamu Yönetimi rekabete dayalı sıradan işletmelerden farklı değildir. İşte bu durum Kamu Yönetimini değersiz kılmaktadır. *"Buharlaşma"* ise Kamu Yönetiminde günümüze kadar gelen bir süreci ifade eder. Küreselleşmeyle birlikte devlet küçülmüş, özel sektör ve sivil toplum kamu kararlarına katılmaya başlamış, kamu örgütleri vatandaş ve süreç odaklı bir anlayışla yeniden yapılandırılmış ve yeni bir kamu personel rejimi gündeme getirilmiştir. Bunun sonucunda Kamu Yönetimi önemli ölçüde zayıflamış ve ağırlığını kaybetmiştir. Nitekim 2000-2010 döneminde yukarıda ifade edilen tüm unsurlar tek tek hayata geçirilmiştir. Küreselleşme sürecinin bütün dünyayı etkisi altına aldığı ve ekonominin global düzeyde ve bütün yönleriyle birbirine eklemlendiği 21. yüzyılda, Kamu Yönetimi doğrudan "yönetişim", Yeni Kamu Yönetimi İşletmeciliği (New Public Management)" üzerinden kurgulanmaktadır. Yerel yönetimler, sivil toplum, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, Bağımsız İdari otoriteler olarak

tanımlanan ekonomi odaklı piyasa yönlendiricileri Postmodern Kamu Yönetimi kültürünün örnekleri arasındadır. Bunların yanı sıra bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, tüm piyasaya olduğu gibi Kamu Yönetiminin yapısal ve işlevsel durumunu da etkilemiştir. Kısaca*"e-devlet (e-government)"* başlığı altında ifade edilen bu yeni durum, aslında tüm kamusal hizmetlerin öncelikli olarak sanal ortamda yerine getirilmesini ifade etmektedir. Hizmetlerin 7/24 esasına göre ve sürekli olarak verilmesini amaçlayan e-devlet uygulamaları, siber kamu yönetimi veya siber devlet olarak da tanımlanmaktadır. Bu anlayışa göre siber devlet, kesintisiz hizmet veren, kendisine ulaşılabilen, güvenli, şeffaf ve denetime açık bir devlettir (Atmaca, 2008, ss. 3-5).

Küreselleşme süreciyle birlikte başlayan yeni yüzyılda başta ABD olmak üzere dünyada Kamu Yönetimi literatüründeki anlam değişikliğinden Türk Kamu Yönetiminin de önemli ölçüde etkilendiğini söylemek abartı olmaz. Türk Kamu Yönetimi, doksanlı yıllarda başlayan yeniden yapılanma sürecinin de belirleyiciliği altında ideolojik bir amaçla, yapısal ve işlevsel anlamda önemli bir dönüşüm içine girmiştir. 21. yüzyılın ilk beş yılı içinde Bilgi Toplumu ve E-devlet söylemleri çerçevesinde hukuk alanında önemli düzenlemeler yapmış; bilişim suçları ve e-güvenlik gibi konular kamu yönetiminin bir parçası haline getirilmiştir. Hukuk alanının yanı sıra örgütsel olarak Türk Kamu Yönetimi önemli bir dönüşüm göstermiştir. E-devlet kavramı ve stratejileri önce her bakanlığın kendi insiyatifiyle doksanlı yılların sonlarından itibaren başlamış; ardından 2004 yılında DPT bünyesinde kurulan *"Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı"* ile birleştirilerek kurumsal yapısına kavuşmuştur. Söz konusu yapılanmayla birlikte önceden başlatılan e-devlet projeleri *"E-dönüşüm Türkiye Projesi"* başlığı altında ve tek bir kurum koordinatörlüğünde toplanmaya çalışılmış, ortak bir e-devlet stratejisinin temel ilkeleri belirlenmiştir. Buna göre e-devlete geçişin temel amacı bilgi toplumu sürecini yakalamak, kamu hizmetlerinin 7/24 verilmesini sağlamak, şeffaf, katılımcı ve hesap verilebilir bir kamu yönetimi düzeni kurmaktır (IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı, ss. 51-58 ve 95-98). Söz konusu stratejilerden yola çıkılarak öncelikli olarak e-devlet projeleri hayata geçirilmeye çalışılmış, bu konuda önemli yatırımlar yapılarak başta MERNİS (Merkezi Nüfus İdare Sistemi) olmak üzere, UYAP (Ulusal Yargı Ağı Projesi), TUCBS (Türkiye Ulusal Coğrafi Bilgi Sistemi), E-devlet Kapısı Projesi (www.turkiye.gov.tr), VEDOP (Vergi Daireleri Otomasyon Projesi), E-tapu (E-kadastro), Türkiye KAMUNET (Ulusal Bilgi Sistemi) gibi projeler uygulamaya sokulmuştur. Böylelikle hem kurumsal hem de işlevsel olarak, dünyanın her yerinden ulaşılabilecek bir Kamu Yönetimi ağı amaçlanmıştır.

Ne var ki örgütlenme ve uygulama safhasında görülen bu çarpıcı değişime karşın, Kamu Yönetimi eğitimi alanında göze çarpan bir dinamizm bulunmamaktadır. Bugün halen Türkiye'de faaliyet gösteren özel ve devlete ait olmak üzere toplam 141 üniversitenin 34'ünde doğrudan Kamu Yönetimi başlığı altında eğitim verilmektedir. Kamu yönetimi eğitimi veren üniversitelerin önemli bir bölümü ise devlet üniversiteleridir. Üniversite sayısının özellikle 2002 yılından itibaren hızla artış gösterdiği Türkiye'de Kamu Yönetimi Bölümleri, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinin altında faaliyet göstermektedirler. Özel ya da devlet olsun bütün Kamu Yönetimi Bölümleri, verdikleri eğitimin temel amacını kamuda ve özel sektörde çalışabilecek nitelikte üst ve orta düzey yöneticiler yetiştirmek olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda söz konusu bölümlerde öğrencilere, siyaset ve sosyal bilimler, yönetim bilimleri, kentleşme ve çevre sorunları ve hukuk bilimleri anabilim dallarının kapsadığı derslerin yer aldığı bir program uygulanmaktadır. Programda yer alan dersler ve eğitim-öğretim yöntemleri, alanla ilgili temel bilgileri vermenin yanında, öğrencilere analitik bakış açısı ve sorgulayıcı bir anlayış da kazandırılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Kamu Yönetimi bölümlerinde idari hakimler de yetiştirildiği için Hukuk Fakültesinden sonra en çok hukuk derslerinin verildiği bölüm olma özelliği göstermektedir (*Kamu Yönetimi, 20 Mayıs 2010* http://tr.wikipedia.org/wiki/Kamu_Y%C3%B6netimi). Türkiye'de Kamu Yönetimi Bölümleri genellikle dört bilim dalı altında faaliyet göstermektedir. Bu bilim dalları ise kısaca Siyaset ve Sosyal Bilimler, Yönetim Bilimleri, Kentleşme ve Çevre Bilimleri, Hukuk Bilimleri'dir. Bölüm içinde bütün bilim dallarının ders dağılımlarının eşit sayıdan meydana gelmesi ilkesi genel geçer bir eğilim iken; zaman zaman bu dengenin de bozulduğu açıktır.

Dengenin bozulma sebepleri arasında en önemli etkenin bölüm içindeki öğretim üyelerinin sayı ve nitelikleri olduğu ileri sürülebilir. Söz konusu dört ana bilim dalından her hangi bir ya da birilerinin, içerdikleri öğretim üye sayısı bölümdeki derslerin belirlenmesinde önemli bir belirleyici oldukları görülmektedir. Hatta zaman zaman İİBF bünyesinde bulunan diğer bölümlerin öğretim üyelerinin de (özellikle yeni açılan üniversitelerde) derslerin belirlenmesinde etkili oldukları görülmektedir.

Kamu Yönetimi eğitimine tarih perspektifinden bakıldığında, verilen derslerin bütün üniversitelerde zorunlu olan *"Atatürk İlke ve İnkılâpları"* dersinin yanı sıra Siyaset Bilimi Bilim Dalı bünyesinde toplandığı görülür. Hali hazırda faaliyet gösteren bütün Kamu Yönetimi Bölümlerinde ve söz konusu bilim dalı içinde tarih eğitimi *"Siyasi Tarih", "Siyasi Düşünceler Tarihi", "Türk Siyasal Hayatı"* gibi üç başlık altında toparlandığı görülmektedir. Söz konusu bu dersler üniversitelere göre değişmekle birlikte çoğunlukla her iki dönemde de verilebilmektedir. Bunların yanı sıra Dokuz Eylül, Gazi, Gazi Osman Paşa, Mersin (İnsanlık Tarihi başlığı altında), Muğla (yönetim tarihiyle birlikte), Trakya, Yeditepe (her iki dönemde de) ve Atılım Üniversitelerinde *"Uygarlık Tarihi"* derslerinin de verildiği belirlenmiştir. *"Atatürk İlke ve İnkılâpları"* dersinin müfredat programı YÖK tarafından belirlenmişken; diğer derslerde tek bir müfredat yoktur. Genel bir bakış çerçevesinde Atatürk İlke ve İnkılâpları dersi bir tarafa bırakıldığında *"Siyasi Tarih"* derslerinin içeriği; tarih ve siyasi tarih ayrımı, modernite öncesi Avrupa, Fransız Devrimi ve sonrasında Avrupa, I. Dünya Savaşı, Batı karşıtı hareketler, Osmanlı siyasal yaşamı, Bolşevik Devrimi, II. Dünya Savaşı (öncesi ve sonrası), Soğuk Savaş Dönemi, Çok Merkezlilik ve Küreselleşme dönemi gibi konulardan oluşmaktadır. Doğrudan dünya siyasal olaylarının anlatıldığı derslerde kullanılan materyaller alanında uzmanlaştığı düşünülen bilim adamlarının yazdıkları eserlerden oluşmaktadır. *"Siyasi Düşünceler Tarihi"* adlı derslerde ise yine genel hatlarıyla Antik yunan felsefesi, Sokrat, Eflatun, Aristo, Cicero, Hristiyan felsefecileri, Rönesans ve Reform Hareketleri, Protestan Ahlakı, Machiavelli, Thomas Moore, Jean Bodin, Hobbes, Rousseau, Montesqueu gibi düşünürler yer almaktadır. Bu yönüyle *"Siyasal Düşünceler Tarihi"* bir anlamda felsefe tarihi veya umumi amme hukukuna giren devlet felsefesi konuları üzerinde odaklanmaktadır. *"Türk Siyasal Hayatı"* dersleri ise, Klasik Osmanlı dönemiyle başlar. Ayrıca bu dersin konuları arasında Viyana Savaşı sonrası dönem, Tanzimat, Islahat Fermanları, yıkılış dönemi Osmanlı Padişahları dönemleri, Meşrutiyet Dönemleri, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Atatürk Devrimleri, Çok Partili Siyasal Yaşam, II. Dünya Savaşı ve günümüze kadar gelen periyodik dönemler öğretilmektedir. Daha çok son dönemlerde gündeme getirilen "*Uygarlık Tarihi"* derslerinde de genel hatlarıyla uygarlığın ortaya çıkışı, uygarlık dönemleri, Doğu ve Batıda Tarım devrimi, feodalite, Asya Tipi Üretim Tarzı, Aydınlanma, Sanayi Toplumu, Bilgi Toplumu ve Küreselleşme gibi konular işlenmektedir.

Yukarıda ifade edilen ve tarihle disiplinler arası bir işbirliği içinde geliştirilen derslerin yanı sıra Türkiye'de yaklaşık olarak son on yıldır, Kamu Yönetimi eğitimi içinde *"Türk Yönetim Tarihi"* derslerinin de verilmeye başladığı görülmektedir. Orjinali 1960'lı yıllarda ABD'nde başlayan, *"Kamu Yönetimi Tarihi (Public Administration History)"* derslerinin yerel bir versiyonu *olan "Türk Yönetim Tarihi"* dersleri, şu an 28 üniversitede zorunlu veya seçmeli olarak verilmektedir. Kamu Yönetimi Bölümlerinde verilen Türk Yönetim Tarihi derslerine daha yakından bakıldığında ortak bir müfredat programının bulunmadığı görülmektedir. Bununla birlikte dersin temel hedefinin Türk bürokrasi ve devlet geleneği olduğu açıktır. Söz konusu dersi veren üniversitelerin ortak müfredatları karşılaştırıldığında, Türklerde devlet yönetiminin örgütlenme biçimleri ile işleyişi üzerine vurgu yapılmakta, Türk bürokrasi tarihi belirli bir sistematik içinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda özellikle Osmanlı yönetim sistemi üzerinde durulmakta ve Osmanlı devlet geleneğinin Cumhuriyet sonrası bürokratik kültürü nasıl etkilediği tartışılmaktadır. Özellikle merkezi yönetim bağlamında ele alınan müfredat programları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birleştirilerek uygulanmaktadır.

Hiç kuşkusuz büyük ölçüde Osmanlı devlet geleneği üzerine yapılan böyle bir odaklanmanın, günümüzdeki yönetim ve bürokrasi yapısına olan etkilerinin ortaya çıkarılması bakımından ciddi yararları olduğu kabul edilebilir. Ancak bu durum bütüncül bir çerçevede Türk devlet geleneğinin ortaya çıkarılması, belirli bir sistematik içinde ele alınması bakımından oldukça yetersiz bir yaklaşımdır. Her ne kadar Osmanlılar, Türk tarihinin en uzun ömürlü devletini kurmuş olsalar da; herkesin tartışmasız olarak kabul edeceği gibi Türk tarihi yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'ndan ibaret değildir. Yaklaşık olarak beş bin yıllık bir devlet geleneğine sahip olan Türkler, bu geleneğini Büyük Hun İmparatorluğu'ndan bu yana yaşatmaktadırlar. Dolayısıyla Türk Yönetim Tarihi ders müfredatında Osmanlı öncesi Türk devletlerine de mutlaka yer verilmelidir. Tam da bu noktada karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: "Türk devlet geleneği bu denli köklü ve derin bir geçmişe sahipse, o halde hangi devletlerin incelenmesi gerekir?" Hiç kuşkusuz bu sorunun cevabı Türk tarihinin derinliklerinde gizlidir. Beş bin yıldan fazla bir geçmişe sahip olan Türk devletlerinin sayıca fazla olması, Türk yönetim tarihi incelemelerinde önemli bir tartışma konusudur. Bu bağlamda Türk tarihinin ya dönemlerine göre, ya da coğrafyaya göre incelenmesi ve bu şekilde ele alınması yararlı olabilir. Bunların yanı sıra Türk devletleri belirli bir büyüklük kıstası çerçevesinde de incelenebilir. Türk yönetim ve devlet geleneğinin akademik bir inceleme alanı olması, bir diğer konu olan yöntem, üslup ve sistematiğini de gündeme getirmektedir. Hali hazırda bu dersler, *"Yönetim Bilimleri"*nin konusu olarak değerlendirilmekte, çoğu üniversitede söz konusu bilim dalına mensup öğretim elemanları tarafından verilmektedir. Söz konusu öğretim elemanlarının, yönetimin diğer alanlarında yeterli akademik donanıma sahip oldukları hiç kuşku götürmemekle birlikte, tarih bilinci ve nosyonunda uzak kalma olasılıkları yüksektir. Halen pek çok yönetim bilimci, konuyu bireysel birikimler ve tecrübeleriyle yürütmektedirler. Bu durum, yönetim tarihi çalışmalarında önemli bir sistem ve üslup eksikliğine yol açmaktadır. Bu eksikliğin giderilmesi için tarih anabilim dalından yararlanılabilir veya lisansüstü eğitimlerde yaygınlaştırılarak yeni akademisyenlerin bu nosyonla yetişmesi sağlanabilir. Türk Yönetim Tarihi dersleriyle ilgili bir başka sorun ise meseleye yaklaşım biçimdir. Hali hazırda bu dersler, tamamen yerel bir yönetim tarihi öğretimi olarak algılanmaktadır. Tarihsel süreç içinde Türk yönetim kültürünü ve devlet geleneğini etkileyen Bizans, Sasani, Abbasi gibi büyük uygarlıkların katkıları ya göz ardı edilmekte, ya da üstün körü olarak verilmektedir. Söz konusu uygarlıkların Türk kamu yönetimine katkıları, benzerlikleri ve etkileşimleri ortaya konulmadan yapılacak bir müfredat programı ciddi eksikler taşıyacaktır. Bu uygarlıkların yönetim geleneklerinin ortaya çıkarılması, Türk yönetim kültürüne etkilerinin sağlıklı bir şekilde tespit edilmesi için yine tarih bilimiyle birlikte çalışmak gerekmektedir. Türk Yönetim Tarihi dersleriyle ilgili son bir husus da bu alanda herkesin üzerinde uzlaşma sağlayacağı bir araştırma ya da araştırmaların yapılamamış olmasıdır. Elbette bu alanda yapılmış çok sayıda makale, tez ve kitap bulunmaktadır. Ne var ki bu çalışmaların sayısı şimdilik az ve yetersizdir. Üstelik yapılan çalışmaların da dağınık olduğu, konuyla ilgili çalışmaların (doğal olarak) halen tarihçiler eliyle yürütüldüğü görülmektedir. Kamu Yönetimiyle ilgilenen akademisyenlerin konuyla ilgili daha çok çalışma yapmaları elzemdir.

Sonuç

Tarih, sadece geçmişten haber veren sıkıcı ve kuru bir bilim değildir. Tam aksine tarih, gündelik yaşamın dinamik bir parçasıdır ve bilme eyleminin tam da odağında yer alır. Bu bağlamda özellikle sosyal bilimlerde, bilimsel yöntemin ilk basamağı sayılır. İstisnasız bütün sosyal bilimler uzaktan veya yakından, konularına göre bir şekilde tarihle ilişkiye girerler. Bu da tarihi disiplinler arası bir boyuta taşır. Dolayısıyla tarih, yalnızca tarihçilerin ilgilendiği bir alan da değildir. Tarihin bu çok yönlü durumu, kendisini sadece kendisiyle ilgilenenlerin de ötesine taşımaktadır. Tarihin bir başka özelliği ise süreklilik arz etmesidir. Dinamik bir yapıdan meydana geldiği için sürekli bir yenilenme ve genişleme eğilimindedir. Her geçen gün geçmişle ilgili olarak ortaya çıkan bir belge veya buluntu, tarih bilimini sürekli kılmaktadır.

Özünde tarih bilimi kadar eski olan, ancak akademik bir disiplin olarak iki yüzyıllık bir geçmişi bulunan Kamu Yönetimi de tarihten derinden etkilenen sosyal bilim dallarından birisidir. Doğrudan devletle ilgili bir araştırmanın alanı olan Kamu Yönetimi siyaset, hukuk, yönetim ve çevre olmak üzere belli başlı dört alt bilim dalından meydana gelen bir bütündür. Devletin işleyişi, vatandaşla olan ilişkileri üzerine kurgulanan bu bütün, bir yandan gelecekte yeni yöneticiler yetiştirmeyi hedeflerken, diğer taraftan da devlet kültürü ve yönetim geleneğini geçmişten geleceğe ortaya koymak için akademik çalışmalar yapmaktadır. Kamu yönetimi bu yönüyle tarihsel sürecin de ayrılmaz bir parçasıdır. Disiplinler arası bir çalışmanın öznesi olarak Kamu Yönetiminin tarih bilimiyle olan ilişkileri kuşkusuz ülkemizde yeni bir uğraş alanıdır. Her ne kadar da olsa geleneğinde tarihsel bir geçmiş barındıran ve bu geçmişi çeşitli düzeylerde araştırma konusu yaparak geliştirmeyi amaçlayan kamu yönetiminde tarih bilinci, giderek artan bir ilgiyle karşılanmaktadır. Özellikle ülkemizde, bugün kamu yönetimi literatürü bir yandan küreselleşmenin getirdiği yeniliklere cevap vermeye çalışırken, diğer taraftan (Türk tarihindeki yeni gelişmelere paralel olarak) geçmişte uygulanma imkanı bulan ve günümüzdeki devlet geleneğinin yaratıcısı olan yönetim tarihinin de temel dinamiklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda ortada henüz bir kamu yönetimi tarihçiliği geleneği oluşmamışken, söz konusu öğretinin çok yönlü ve tarihle yakın bir ilişki içinde geliştirilmesi literatürün gelişmesi için çok önemlidir. bu amaçla tarih ve kamu yönetimi, ortak bir yönetim tarihi literatürü yaratmaları, kamu yönetimi tarihçiliğini daha sistematik bir platforma oturtarak şekillendirmelidir. Böyle bir durumda kamu yönetimi kuramı konusunda da bazı yeni soruların da kapıları aralanacak, bugünkü devlet sistemimizin daha iyi ele alınmasında önemli katkıları olacaktır.

Kaynakça

Altan, Y. Kerman, U. ve Aktel, M. (2009). Kamu Yönetiminde Lisans Öğretimi: Kamu Yönetimi Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma, *SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:20, Aralık, 227-252ç

Aksoy, M. (1998). Tarih ve Sosyoloji, *Türk Dünyası Dergisi,* Sayı: 134, 19-26.

Atmaca, E. (2008). E-Devlet"ten "Olgun Devlet" ya da E-Devlet'in Olgunlaştırılması, *T.C. Dış İşleri Bakanlığı, Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:33, 1-14.

Aydın, A.H. (2008).*Yönetim Bilimi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Aydın, A.H. (2009). *Türk Kamu Yönetimi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Baykara, R. (1999). *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, Akademi Kitapevi, İzmir.

Bıçak, A. (1999). *Tarih Bilimi*, Çantay Kitapevi, İstanbul.

Boumrane, C. (1993). İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış (Çev. Nesimi Yazıcı), *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 30, 265-267.

Cahen, C. (1969). Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı, (Çev. Nejat Kaymaz), *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:12, 193-221.

Ceasar, J. (1982). *The Conquest Of Gaul,* Editor: GARDNER, J.F. Penguin Books, UK

Çapa, M. (2002). Cumhuriyetin ilk Yıllarında Tarih Öğretimi, *A.Ü. Tüirk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* Sayı: 29-30, Mayıs-Kasım, 39-55.

Demiriş, B. (2000). *Roma'nın Yurtsever Tarihçisi Titus Livius*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul

Dûri, A. A. (2006). Irak Tarih Ekolü (Çev. H.İbrahim GÖK), *Nüsha*, Yıl: VI, Sayı: 21, Bahar, 165-173.

Eryılmaz, B. (1998). *Kamu Yönetimi*, Erkam Matbaacılık, Ankara.

Güler, B.A. (1994). Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:37, Sayı:4, Aralık: 1-19.

Güler, B.A. (2004). Değişim ve Disiplin, *Hacettepe Üniversitesi, İİBF, İkinci Kamu Yönetimi Forumu* (KAYFOR II), Ankara: 7-8 Ekim, 1-11.

Johnson, H. (1964). The Consept of Bureaucracy of Cameralism, *Political Science Quarterly*, Vol: 79, No: 3 September, 378-402.

Joseph, B. and Janda, R. (2008). *The Handbook of Historical Linguistics*, Blackwell Publishing, UK

Kuran, E. (1997). Fuad Köprülünün Milliyetçiliği, *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 243-248.

Keskin, N. (2005). Türkiye'de Kamu Yönetimi Disiplinin "Köken" Sorunu, *http://www.politics.ankara.edu.tr/tartisma_metinleri.php*, No: 89, Kasım.

Kütükoğlu, M. (1995). *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.

Nohutçu, A. (2009). *Kamu Yönetimi,* Savaş Yayınevi, Ankara.

Ortaylı, İ. (1996). Tarih Nedir? *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Sayı: 39, 152-159.

Ortaylı, İ. (2009). *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Yayınları, Ankara.

Özgür, Ö. (2010 Nisan 20), Voltaire,

http://www.toplumsalbilinc.org/forum/index.php?topic=3722.0;wap2

Popper, K. (2004). *The Poverty of Historicism*, Taylor&Francis Group, USA.

Raadschelders, J. (2008). Administrative History as a Core Dimension of Public Administration, 1-32, *www.aspanet.org/scriptcontent/pdfs/FPA-AH-Article.pdf*

Sander, O. (1978). Tarihte Yöntem, *A.Ü. SBF Dergisi*, Cilt:28, Sayı:1, 59-71.

Sılay, K. (1991). Ahmedi'nin Osmanlı Tarihinde Arasöz (Digression) Tekniğinin Kullanımı ve İşlevi, *A.Ü. Türkoloji Dergisi*, Cilt: 9, 153-162.

Spicer, M. (2004). Public Administration, the History of Ideas, and the Reinventing Government Movement, *Public Administration Review*, Vol. 64, (May-June) , No. 3, ss. 353-362.

Strivers, C. (1999). Review: Translating out of Time: Public Administration and Its History, *Public Administration Review*, Vol. 59, No. 4. (July – August), 362-366.

Togan, H.V. (1985). *Tarihte Usul*, Enderun Kitapevi, İstanbul.

Tortop N. İspir, E. ve Aykaç, B. (1999), *Yönetim Bilimi*, Yargı Yayınları, Ankara.

Tunçay, M. (1964). Karl R. Popper, *A.Ü. SBF. Dergisi*, Cilt:19, Sayı:1, 161-167.

Uyanık, N. (2004). Celal Nuri İleri ve Tarih Anlayışı, *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Güz, 241-258.

DPT, IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)

http://www.felsefetarihi.net

http://www.history.hanover.edu

http://www.toplumsalbilinc.org

http://www.msxlabs.org

http://www.tr.wikipedia.org

BATI RUMELİ TÜRK DİLİNİN DÜNÜ BUGÜNÜ YARINI

Suzan D. CANHASİ

Bu çalışmanın başlığında Rumeli tabirini kullandım çünkü Türkler Balkanları ele geçirdikten sonra bu topraklarda Rumeli Vilayetini kurdular ve o zamanlarda Türk dili bu topraklara yayılmaya başlamıştır ve onun kullanımına geçilmiştir. Rumeli, Osmanlıların Balkan yarımadasına verdikleri coğrafi isim, aynı zamanda bu bölgeyi içine alan Osmanlı eyaletinin adıdır (İslamAnsiklopedisi, c. 9. s. 738).

1. Türklerin Balkanlara Yerleşmesi

Türklerin Balkanlara yerleşmesi Osmanlılardan önce 7. yüzyıldan itibaren Bulgar, Peçenek, Kuman ve Oğuz gibi Türk boylarının gelmesiyle başlar. Bu yüzyılda başlayan bu ilişkinin günümüze kadar devam eden asıl ağırlıklı noktası Osmanlılarla sağlanmıştır. Kosova Meydanı Muharebesinden (1389) sonra bu sahada Osmanlının kurduğu idare ile uzun vadeli hâkimiyet gerçekleştirilmiştir (Hamzaoğlu, 2004, s. 105). Öyle ki, sosyal yaşam gereksinimi olan güvenlik, eğitim, sağlık, inanç ve vicdan özgürlüğü, mülkiyet hakkı gibi hak ve özgürlükleri düzenleyen tüm devlet kurumları, dil, din, ırk, sosyal sınıf, cinsiyet farkı gözetmeksizin bölge halkın hizmetindeydi. (Sülçevsi, 2009, s. 4) Dönemin süper gücü olan Osmanlı devleti yönettiği toplulukların önemli bir kısmı tarafından benimsenmiş, devlet dili olan Türkçe (Osmanlı Türkçesi) temasta olduğu topluluklar üzerinde derin izler bırakmıştır (Rizay,1982, s. 28.). Bu izlerin bir kısmı sosyal yaşam devlet vatandaş ilişkisinden, bir kısmı da eğitim yoluyla gerçekleşmiştir.

Balkan şehirlerinin Osmanlı uygarlığı doğrultusunda gelişme aşamasında eğitim bilim, kültür ve sanatın altyapısı olan medrese, mektep, tekke ve zaviyeler kurulmuş, bir süre sonra da bilim, kültür ve sanatın ilk temsilcileri bu topraklarda boy vermeye başlamıştır. Bölgede bilim ve sanatın ilk örneklerini buraya sancakbeyi, müderris, kadı, asker, kâtip, din görevlisi ya da tasavvuf erbabı gibi görevli giden kişiler verdi (İsen, 2009. s. viii).

2. Rumeli'de Türk Dilinin (Dünü) Kullanımı

Anadolu'dan gelen birçok tarikatlere mensub derviş ve şeyhler, bu yeni ele geçirilen yönlerin manevi bakımından kalkınmalarına katkı sunarken, bir yanda da kendi geleneği ve göreneği içinde takke edebiyat'ının da gelişip yaygınlanmasını sağlıyordu. Dönemin önemli kültür kurumları olan medreseler, bir yandan çağın gerekli kültür, bilim ve devlet adamları, yeni kavramlar yeni kelimeleri de beraberinde getirmiş böylece en güçlü etki Balkan milletlerinin dillerine olmuştur. Yeni idarenin başında bulunan Türk memurlarının halkla teması, bazı bölgelerin Türklerle iskânı, İslamiyet'in kabulüyle İslam kültürünün yerleşmesi, bununla birlikte dini kelimelerin kullanılmaya başlaması, Türklerin getirmiş oldukları yeni zanaatlar, bazı öğrencilerin İstanbul'a eğitim için gitmeleri ve Türkçe eğitim görmeleri; kendi memleketlerine dönünce Türkçe kelimeleri kullanmaları ve yaymaları Balkan dillerine binlerce kelimenin girmesine sebep olmuştur. Bunlara ilâve olarak Osmanlı yönetiminin buradaki milletlerin dillerini rahatça kullanmalarına izin vermeleri ve asla baskı yapmamalarının Türkçe kelimelerin bu dillere girmesine sebep olmuş ve insanların bu kelimeleri kolaylıkla benimsemesini sağlamıştır. Rumeli'de Türk dilinin kullanım tarihçesini kronoloji bakımından üç safhaya ayırdık:

A. Başlangıç (1389 -1912), Osmanlıların Balkanlara yerleştikleri zamandan terk ettikleri zamana kadar,

B. 1912-1950 yılları arası (vakum dönemi),

C. 1951 – 1999 yıllar arası dönem (yeniden doğuş dönemi).

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 189-196

A. Başlangıç Dönemi - (1389-1912), Osmanlıların Balkanlara yerleştikleri zamandan terk ettikleri zamana kadar.

Her başlangıç döneminde gibi bu dönemde de yazarların adları az sayıda çıkmıştır. Aydın kişilerin İstanbul'a gönderilmesiyle ve Osmanlı yönetimi boyunca devletin, idari, askeri, ilmi ve edebi alanlarında önemli konumlara yükselmiş yeni daha büyük sayıda aydınlar kadrosu yetişmeye ve ürünler vermeye başlamıştır. Türkçe eserler Bosna, Sırbistan, Kosova ve Makedonya'da çıkmaya başlamıştı. Bu bölge şartlarından doğan küçük farklardan da söz edilebilir. Örneğin akıncılık bahsinde Rumeli şairlerin dilleri daha yalın, şiirlerinde mahalli özellikler daha fazladır. Şehrengiz ve gazaname türündeki eserler bu bölge şairlerince daha çok kaleme alınmıştır. (Çeltik, 2009, s. 805.) XVI. yüzyıl Osmanlı şair kadrosunun üçte bire yakın bölümü Balkan şehirlerinde doğup büyüyenlerden oluşur (İsen, 1997, ss. 67-69).

Eldeki bilgilere göre Türk edebiyatı Bosna'da XV. yüzyılda başlamıştır ve yörede Türkçe eser veren ilk kişi, II. Bayezid'in veziri Derviş Yakub Paşa'dır (Nametak, 1989, s. 45.) XVI. yüzyılda ise Muhamed Çengiç, Şiiri, Mostarlı Ziyayi, Vusuli, Edayi, Ubeydi gibi aydınlar arasına o yüzyılda yaşamış olan Matrakçı Nasuh (ölm.1564) gibi nesir ustalarını da katmak gerekiyor. XV. XVI. XVII. ve XVIII. yüzyıllarında yaşayan Bosna Hersek doğumlu Türk şair ve nesir ustaları Osmanlı kültürüne Bosna'dan katılan isimleri Fehim Nametak Hocamızın eserlerinde bulunmaktadır. Bosna'da durum öbür yörelerden şu açıdan farklıdır: Bu bölgede yetişip Türkçe yazan şairler Balkanlar'ın başka bölgelerine göre derinliğine ele alınıp araştırılmışlardır. (TE Antolojisi, 1997. ss. 18-19) Böylesine ayrıntılı araştırmalar, Sırbistan, Kosova, Makedonya, Bulgaristan, Yunanistan için yapılabilse ortaya çıkacak manzara, Bosna – Hersek'e oranla çok daha farklı ve tabii Türk kültürünün ağırlığını daha derinden hissettirecek biçimde olacak.

Sırbistan'ın baş şehri ve kültür merkezi olan Belgrat'tan şairler Halis (ölm.1705), Kamil Paşa, Naşid (ölm. 1766), Negami, Said, Valihi, yetişir. Kosova'dan da çok sayıda şair yetişir. Prizrenli Âşık Çelebi, Bahari, Suzi, Nehari, Tecelli. Priştineli Azmi, Levhi, Mesihi, Mustafa Çelebi ün yapmış olan şairlerin arasındadır. Diğer edebiyat alanlarında yazan çok sayıda yazarlar vardı. Bizim zikredeceğimiz araştırmacı ve yazar, Arnavut asılı olan Sami Fraşeri'dir ve onun dilbilim alanında verdiği değerli bilgilerdir.

Başlangıç dönemini açıklarken eğitime de değinmeliyiz. Osmanlı döneminde Rumeli'de Türkçe eğitim ve öğretim sıbyan mekteplerinde (dört yıllık ilköğretim) ve medreselerde gerçekleşiyordu. Medreseler ve sıbyan mektepleri devletin kontrolünden ve sorumluluğundan uzak özerk eğitim kurumları idiler. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Sultan II. Abdül Hamid döneminde rüştiye denilen orta eğitim gelişimine de önem verilmiştir ve Priştine'de rüştiye okulu 1869 yılında kurulmuştur (Recepagiç, 1984, s. 15). XX. yüzyılın başlangıcında okullarda okuma, yazma ve hesap öğretmekten başka fen, sosyal ve kültür bilgileri öğrencilere öğretiliyordu. Ancak, Rumeli'de gelişen modern eğitimi 1912 yılında I. Balkan Savaşı ile sona erdi.

O zamanlarda kullanılan dile gelince hemen belirtelim, tıpkı Anadolu'da olduğu gibi, Türkçenin Balkanlarda da iki ayrı koldan geliştiği bilinen bir gerçektir; bilhassa XVI – XVII. yüzyıllarda daha görkemli dönemini yaşayan medreseden çıkan kişilerin yazıp okudukları Osmanlıca ile tekkelerde ve asker ocağında, medrese dışındaki halkta devam eden Türkçe idi. Bu iki dil kendine özgü gelişimini ayrı ayrı yollardan sürdürürken, üçüncü bir etmen daha vardır. Diğer halkların dili ve kültürü. Bilindiği gibi Osmanlılar, ele geçirdikleri yerlerdeki halkların dinsel ve kültürel yaşamlarına karışmamışlar, böylece yerli halklar kültürel gelişimini devam ettirmiştir. Balkanlar'da konuşulan Türkçe Anadolu'dan gelen Türkler tarafından yerleştirilip geliştirildiği için, doğal olarak Anadolu Türkçesinin tüm gelişim evrelerini yaşamıştır aynı bütünsellik içinde. Ancak şu da bir gerçektir ki, Anadolu'dan gelen Türk halkının tümü aynı yörenin insanı değildir. Dolayısıyla aralarında küçük dil farklılıkları da (ağız farklılıkları) bugünden farklı değildir. Böylece değişik yöre halkı buraya yöresinin dil özelliğinin beraberinde

getirmiştir ki bugün bölgemizdeki Türkçe içinde farklı yörelerde farklı konuşmanın bir nedeni bu noktaya bağlanabilir (Kaya, 1986, s. 9).

Bugün karşılaştığımız bu farklı dil özelliklerini dilin tarihsel gelişimi içinde tek bu nedene bağlamak doğru değildir. Bu ancak nedenlerden biridir. Oysa en büyük neden, yerli halklarla temas sonucu onların dil özelliklerinin yavaş yavaş Türkçeye girmesi ki bugün bölgemizde konuşulan Türkçenin karşılaştığı en büyük sorun, diğer dil ve kültürlerin kaçınılmaz baskısıdır.

B. Vakum Dönemi 1912-1950.

Türkçe, Balkanlar coğrafyasında 20. yüzyılın başına kadar her anlamda üstün ve hâkim bir dildi. Balkan Savaşlarına kadar (1912) siyasi ve demografik olarak hâkim unsur olan Rumeli Türklüğü bu tarihlerden sonra 500 yıldan fazla hâkim unsur olduğu bu coğrafyada her anlamda azınlık durumuna düşmüştür.

1913 sonrası Sırplar, Priştine ve Prizren'deki birkaç medrese dışında Kosova'da Türkçe eğitim yasaklandı. Türklerin yaşadıkları sosyal kültürel sıkıntıları edebiyata da yansıdı. Özellikle Türk aydınlarının anayurt Türkiye'ye göçleri, bölgedeki edebiyat açısından bir kan kaybıydı. Bu bölgede kalan Türkler yeni yönetim tarafından hoş görüsüz davranışları, konuşma dili bile yasak olurdu. Bütün bu olumsuzluklara ve göçlere rağmen ayakta kalmaya başardı.

Türklerin Balkanlardan gitmesiyle Anadolu ve Balkan Türkleri arasından birden bir kopukluk başlamış oldu. Anadolu'da örgütlenen Ulusal Kurtuluş Hareketi, onun ardından gelen Atatürk'ün her alanda gerçekleştirdiği Ulusal Demokratik Devrim Hareketi ve bu hareket içinde yer alan Ulusal Kültür Hareketi, Balkanlardaki Türk halkının uzak kaldığı hareketler oldu.

C. Yeni Bir Başlangıç Dönemi 1950-1999.

Yeni Yugoslavya'nın kurulmasıyla Batı Rumeli Türkleri ortak bir çatı altıda yaşamaya başladılar. Aslında 1945'te Yugoslavya Federasyonunun kurulmasından sonra tüm azınlıklar kendi dillerinde öğrenim görme hakkını elde etmişti. Türkler Türkçe eğitim hakkını altı yıl gecikme ile elde edebildi. Ancak, 1951'den itibaren Türkler, belli bir nüfus oranına sahip oldukları yerlerde kendi okullarını kurma hakkını elde etti. Türklerin yoğunlukta yaşadığı yerlerde Türkçe eğitim görülecek ilkokul ve liselerin açılmasına karar verilerek uygulamaya geçilmiştir.

Yugoslavya'da Türkçenin gündeme gelmesi ve sorunlarıyla ciddi bir biçimde ilgilenmesi Halk Kurtuluş Savaşından sonra gelir. Üsküp'te ilk Türkçe gazetesinin yayınlanması ile Türk halkı kendisini duyurma imkânını buldu. Bu ise edebi yaratıcılığın önemli bir öğesi olan kültür miraslarının zenginleşmesinin ve benimsenmesini sağladı. Makedonya'da Türk dilinde eğitim daha erkenden başlamıştır, Türklerin toplumsal, özelikle de kültürel yaşamında önemli bir dönüm noktasıdır kuşkusuz. Yeni dergilerin çıkmasıyla Tomurcuk (1959), Sesler (1965), adlı aylık dergilerin sonra da kitap yayımlanması, Türk Halk Tiyatrosunun çalışmaya başlaması, kültür sanat derneklerin faaliyete geçmesi Türk milli varlığına yeni ufuk açtı.

Türk halkını kültür faaliyetleri Kosova'da devam etti. Böylece, Priştine'de "Tan" gazetesi, sonra da "Çevren" dergisi, kitap yayınları başladı. Bu bölgede yaşayan Türklerin kültür alanında büyük ilerlemesidir ama en büyük başarı Türk dilinin Türkiye dışında yaşayan Türklerin resmi dili olmasıdır. Yugoslavya'da yaşayan Türklerin dil resmiyeti Yugoslavya'nın dağılmasına kadar sürmüştür (1973-1999). Bütün bu gelişmelere katkı sunan Türkçe eğitim yapan ilk, orta ve yüksek okulların, fakültelerin açılması oldu. 50 yıllık dil ve kültür hareketi içinde, çok sayıda problemi aşmak ve ayakta kalmak büyük başarıdır. Yugoslavya'da konuşulan Türkçenin büyük önemli sorunları vardı. Kosova ve Makedonya Türkçesi azınlık dili olduğu ve zaman zaman aşırı baskılara maruz kaldığı için bu sorunlarla karşılaşıyordu. Bu sorunları iki ana noktada toplayabiliriz.

a. Diğer halkların dil ve kültürlerinin Türkçe üzerindeki etkisi, bu etkinin Türk halkının günlük konuşma diline yansıması.

b. Yöresel dil kullanışlarının yazın diline etkisi.

Aslında bu sorunlar Rumeli Türkçesinin hala gündemde olan sorunlardır. Yüzyıllar içinde iki dillilik, hatta çok dillilik ortamı içinde görülen dil etkileşimi Sırp, Makedon, Arnavut, Hint-Avrupa dilerin derin etki ve izleri görülmektedir. Bu izler ses, söz, semantik ve sentaks düzeylerinde oluşmaktadır. Yazı dilinde olan etkileri aydın kişilerin Sırpça düşünüp Türkçe yazmaları, Sırpçadan tercüme yaparken tam karşılığını bulmadan kelimeyi aynen Türkçeleştirmekte, bu yüzden pek çok terim ve kelime anlamsız hale gelmektedir (Teodosiyevic, 1984, s. 175). Özellikle söz ve sentaks düzeyinde Türkiye Türkçesinden büyük ayırımlar görülmektedir. Balkanlarda konuşulan Türkçe yaşadığı coğrafyanın dilinden etkilenince, Türkiye Türkçesinden ayrı kelime kullanımı sentaksa hatta semantik ögelere kadar uzanan etkilenme olmuştur. Dilde zorlamalar anlatım yanlışlıklarına düşmeye neden olmuştur. Şiirlerde ölçü zorlaması Türkiye Türkçesiyle beslenemeyen Balkan Türkçesinden zorlama anlatımlara yol açmıştır. Kelime kadrosundaki eksiklik şiiri yer yer anlaşılmaz hale getirerek, onun duygusal bütünlüğünü bozmuştur. Şiir ve nesir anlatımlarında kısa ve çarpıcı anlatım yakalanamadığı için söz gereksiz yere uzatılmıştır. Okuyucunun hayal gücü yerine açıklama yapma gereği duyulması şiirselliği bozmuştur. Şiir ve nesir anlatımlarında konu dışı ögeler günlük konuşma havasında verilmiştir. Balkan dillerinden yapılan alıntılarda çevirilerde kullanılan kelime kadrosu Türkçede olmayan kimi kelimeler kullanılması şiirde yapay bir dilin kullanılması, konuşulan dil yerine konuşulmayan yazılan yapay bir dil ortaya çıkmıştır (Artun, 2002, s. 1).

3. Batı Rumeli Türk Dilinin Bugünü

1999 yılındaki NATO müdahalesinden sonra kurulan yeni düzende Türkçe yasal anlamda kan kaybına uğramış durumdadır. Uygulamada Türkçenin kullanımının artmasına rağmen, hukuki açıdan dayanağı olmayıp iyi niyet insafına terke edilmiş durumdadır. Daha sonraki dönemlerde UNMIK'in yürürlüğe koyduğu Kosova Anayasası çerçevesinde Türkçenin resmiyetine gene yer verilmemiştir. Bu Anayasa çerçevesine göre hazırlanan Dillerin Kullanımı Yasasında da Türkçeye kısmi bir resmiyet verilmiştir.

Haziran 2008'de yürürlüğe giren Kosova Anayasasının 5. Maddesinde: "1. Kosova Cumhuriyeti resmi dilleri Arnavutça ve Sırpçadır. 2. Türkçe, Boşnakça ve Romca, belediyeler seviyesinde resmi statüye sahiptir veya yasaya uygun şekilde her hangi bir seviyede resmi kullanımda olacaklardır." denilmektedir.

1990 yılarından sonra Kosova'da Türkçenin kurumsal anlamda denetlenmesinin imkânı kalmamıştır. Çünkü günümüzde basılı yayın organları kalmamıştır. Çevren dergisine benzer bir yayın organının eksikliği Türkçenin kullanımında keyfiyeti getirmiştir. Türkiye'den yapılan uydu televizyon yayınlarının önemli ölçüde etkin olduğu Kosovalı Türkçe konuşurlar arasında, popüler kültürün etkilerini hissettirmektedir (Canhasi, 2009, s. 3).

Günümüzde Türkçenin Kosova'da karşılaştığı sıkıntıları çoktur. İlk olarak;

- Türkçenin yasal desteğinin kaybolması,
- Milli dil bilincini oluşturacak herhangi bir kurumun eksikliği,
- Bilinçli Türkçe öğretmenleri yetiştirecek bir programın olmayışı,
- Türkçenin Kosova'da yaygınlaştırılmasını sağlayacak bir politikanın olmayışı,
- Kosova'da tercüme eğitimi veren bir kurumun olmayışı,
- Kosova'da çoğunluğu oluşturan Arnavutların oturmuş bir bilim, hukuk, sosyal yaşam, devlet düzeni/ kamu yönetimi terminolojisinin olmayışı,

- Kosova'da standartlaştırılmış yer isimlerinin olmayışıdır.

Bugün Türk dili Balkanların tüm devletlerinde üniversite seviyesinde okutulmaktadır.

Zagreb, Saraybosna, Tuzla, Belgrat, Priştine, Üsküp, Tiran'da Türkoloji Bölümleri bulunmaktadır ve Türk dili ve edebiyatı okunmaktadır.

Balkanlar'da konuşulan Türkçe ve diğer Balkan dilleri arasındaki temaslar sonucunda dünyanın önemli dilbilim bölgelerinden biri, Balkan Dilbilim Bölgesi ortaya çıkmıştır. Dilbilim bölgesi, ortak genetik kökenden veya mirastan çok, temas sonucu ortaya çıkan yapısal benzerlikleri paylaşan en az üç dilden oluşan coğrafi bölgesinin Hint-Avrupa dili olmayan yegâne üyesidir. Bu gerçekleri hatırlattıktan sonra şunlar söylenebilir: Rumeli Türkçesinin Anadolu'daki Türkçeye göre farklı olan özelliklerinin bir kısmı muhakkak ve muhakkak bölgesel dillerin etkisi sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Rumeli Türkçesinin özelliklerini yorumlarken bölgesel dillerin (Makedonca, Arnavutça, Bulgarca, Sırpça, Yunanca) tarihî ve diyalektolojik bilgilerine sahip olmamız gerekir (Gülsevin, 2009, s. 50).

Balkanlarda konuşulan Türk ağızlarının sınıflandırılmasıyla ilgili bugüne değin bazı çalışmalar yapıldıysa da bu önemli soruna yeterince iyi bir yanıt getirilmemiştir. Bu konuda tanıdık Macar Türkolog'u Nemeth, karşılaştırmalı bir analiz yaparken bütün Rumeli Türk ağızlarını iki büyük guruba ayırmış. a. Batı ve b. Doğu gurubu. Batı grubuna tüm eski Yugoslavya'da yaşayan Türklerin ağızları bulunmaktaydı. Nitekim Banguoğlu'nun, Anadolu'nun ağızları ayırımında yalınız Makedonya Türk ağzı bulunuyor. Bizim bildiğimize göre Kosova ve Makedonya Türk ağızların arasında oldukça fark vardır. Bizim de önerimiz Batı gurubunu, Makedonya ve Kosova Türk ağızları şeklinde ikiye ayırmaktır (Canhasi, 2008).

Batı Rumeli Türk ağızların pek çoğu, ayrıntılı olarak araştırma konusu olmuştur. Yabancı (KOWALSKİ, 1926, NEMETH, 1956, HAZAİ, 1960, 1962, KATONA, 1969, ECKMANN, 1956, FRİEDMANN, 2002.) yerli (HAFIZ, 1980, MORİNA, 1985, CANHASİ, 1992, 2004, SÜLÇEVSİ, 2009, ALİL, 2000, AHMET, 2001, NASTEVA, 1969, 1970), ve Türkiye (GÜLENSOY, 1981, GÜNŞEN 2008. 2009. 2010, GÜLSEVİN, 2009) Türkologları tarafından incelenmiştir. Bütün bu çalışmalar Kosova ve Makedonya Türk ağızları üzerinde yapılmıştır. Ancak, Arnavutlukta yaşayan Türk azınlıkların ağızları (NEMETH, 1961) hakkında ve onların yaşamalarına dair hiçbir belge bulunmamaktadır (Friedman, 2002).

Türkçenin Balkan dilerine etkisi çok büyüktür. Türkçe kelimelerin varlığını, sadece yazılı kaynaklarla ve metinlerle sınırlamak doğru olmayacaktır. Süresi 500 yılı aşan müşterek yaşayış hayatın her safhasını etkilemiş, mimariden askeri hayata, oda tefrişinden mutfağa, akrabalık isimlerinden tabiata, hukuk ve idareden edebiyata kadar bütün sahalarda dildeki kavram ve terimler aracılığı ile kültür aktarımı yapılmıştır.

Türkçe sözcüklerin Balkan dillerine giriş tarihi ile ilginç bilgilere rastladık. Lindita Latifi'nin sözlerine göre "Arnavutçaya geçen Türkçe sözcüklerin kronolojisi 3 bölümden incelenebilir:

1. 10-14.yylar arası
2. 15-16.yylar
3. 17-19.yylar Türkçe sözcüklerin en yoğun olarak geçtiği dönem olarak görülür.

Arnavutların farklı Türk boyları ile teması Arnavutçayı geniş çapta etkilemiştir. İlk temaslar Macar dilbilimci İstvan Schütz tarafından araştırılmış ve 10-14.yy.lar Türkçenin Arnavutçayı etkileme yıllarına dâhil edilmiştir. Schütz örnek olarak iki kelime alır: *katund* ve *dushman/düşman*. Ona göre köylere bugünkü Arnavutça *katund* denmesinin sebebi Türkçe *katun kadın* kelimesidir. Arnavut çobanlar ailelerinden uzun süre uzakta kalıp asıl evlerine kış başlamadan dönerlerdi. Türk süvariler özellikle Peçenekler bu yerleşim merkezlerine

saldırdıklarında nüfusun sadece kadın ve çocuklardan oluştuğunu görmüşler ve köylere kadın demişlerdir. Bu ilginç adlandırma katun kelimesinin Orta Türkçe döneminde bu arkaik şekliyle artık kullanılmadığı göz önüne alındığında daha da önem arz etmektedir.

Dushman/düşman kelimesi ise Arnavutçaya Kuman boyundan kalma bir kelimedir. Rumen ve Kumanlar 13-14. yy.larda birlikte yaşamaktaydılar. Polonyalı Waclav Cimokovski'nin belirttiğine göre Arnavutluğun Puka şehrinde bir köyün ismi hala dushman/düşman olarak geçmektedir".

Türk dilinin etkisinin Osmanlılardan önce olduğunu kanıtlayan birçok toponimeler vardır: Vojvodina'da *Kumane* köy adı, Makedonya'daki *Kumanovo* ve *Kumanic*, Arnavutlukta '*Koman*' adlarının Kumanlardan kaldığına şüphe yoktur.

Balkan dillerindeki Türkçe alıntıların bu dillerin söz hazinesindeki genişliği bu sahalardaki kuvvetli iki dilliliğin sonucunda ortaya çıktığı şüphesizdir. Aynı zamanda Türkçeden gelen bu alıntılar o dönemde Türkçe bilmeyenler için Türklerle anlaşmada bir basit lingua franca temelini sağlamıştır (Hazai, 2009).

Balkan dilerinde kullanılan Türkçe kelimelerin sayısı, Avrupa asıllı kelimelerin sayısından çok fazladır (Latifi, 2009). Milletlerin insanlık tarihi içindeki macerasını dillerindeki gelişmelerden takip etmek mümkündür. Coğrafya değişiklikleri, savaşlar, ticari kültürel ilişkiler, dil unsurlarının alış- veriş konusunda diğer önemli etkenlerdir. Nitekim İngiliz şairi Lord Byron, "*İngiltere üzerinde güneş batmayan bir imparatorluk kaybetti fakat İngiliz dili 30.000 kelime kazandı*." Sözleriyle bu gerçeği vurgulamaktadır. Ancak, Türkçenin ve Türk medeniyetinin İslam dininin en çok yayıldığı topraklarda yaşayan unsurların vokabülerinde görülmektedir. Bu durum özellikle Bosna hersek, Sırbistan, Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'da belirgindir.

İslav dillerindeki Türkçe unsurlarla ilgili ilk çalışmalar, 1850'lerde başlamış ve günümüze dek süre gelmiştir. Bu konudaki çalışmalar, burada sayacağımız kadar çoktur. Sırp-Hırvatçadaki Türkçe kelimeler, sözlük halinde Abdullah Şkalyiç'in eseri en önemlilerinden biridir. Diller arası alıntılar konusunda dünyanın en ilgi çekici eseri olarak kabul edilen Şkaliç'in sözlüğünde, 6878 değişik anlamda 8742 kelime yer almaktadır. Sözlüğün başında Türk dilinden alıntılar, Şkaliç'in dediği "turtsızmi" hakkında, önemi, dağılımını ve diğer dilerde de bulunmasını açıklıyor. Aynı zamanda kısa bir fonetik ve morfoloji açıklama ekleyen ve Türkçenin bütün Balkan dillerine verdiği bazı ek ve yapıları değerlendiren Şkalyiç, yine girişinde, bu kelimeleri 38 ayrı grupta konularına göre sınıflandırmıştır. XX. yy ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Balkan devletleri zamanla dillerinden Türkçe kelimeleri atmaya başlamıştır, ama kendi dillerinde o kelimelere karşılık bulamadıklarından ötürü atamamışlar. Örneğin, 1818 yılında hazırlanmış olan Sırpça sözlükte mevcut olan 2500 Türkçe kelimeyi azaltmak amacıyla, Vuk Stefanoviç Karaciç 1851'de aynı sözlüğün ikinci baskısını hazırladığı sırada 2500 Türkçe kelimeyi azaltacağı yerde, yeni hazırladığı sözlüğe 1200 Türkçe kelime daha almak zorunda kalarak 3700 Türkçe kelimeli bir Sırpça Sözlük yayımlamak mecburiyetinde kalmıştır. (Tanaskoviç, 1987, s. 14; Peco, 1987).

Arnavutçadaki Türkçe unsurlarla ilgili çalışmaları başlatan Franc Mikloşiç, Gustav Mayer, Nemeth, Norbert Boretzky gibi Arnavut olmayan dilciler tarafından değerli eserler verilmiştir. Türkçe kelimelerin ve eklerin Arnavutçaya geçişini Eqrem Çabey'in "Arnavut Dil Tarihine Giriş" eserinde incelenmiştir. Bu konuda en büyük çalışmayı Tahir Dizdari yapmıştır. "Oryentalistik Sözlüğü" adlı eserinde 4406 Arapça, Farsça, Türkçe sözcük yer almaktadır. Birkaç kelime hariç tüm 4406 alıntı Arnavutçaya Türkçe vasıtasıyla alınmıştır. Bu sözlükte her sözcüğün kökeni söyleniş biçimi ve alıntının yapıldığı dili grafemi ile birlikte verilmiştir. Sözlükte 1732 Türkçe kökenli sözcük 1460 Arapça kökenli sözcük ve 505 Farsça kökenli sözcükten ibarettir.

Makedon dilinde Türkçe ve Türkçeden geçmiş kelimelerin büyük bir bölümü bugün geniş bir alanda hala yaşıyor ve kullanılıyor. Kelimelerin büyük bir bölümünün ağızlarda bolca kullanımına rağmen edebi dilden Türkçe sözler atılmış durumdadır. Halk arasında bazı kelimeler o kadar oturmuş ki onların yerine başka kelimelerin kullanılması düşünülemez. Örneğin: sabayle, gayle, çeşme, cep, çorap… Eski Makedon edebiyat eserlerinde çok sayıda Türkçe kelimelere rastlamaktayız.

4. Rumeli'de Türk Dilinin Yarını

Örneklerde görüldüğü gibi Rumeli'de ve anayurtta kullanılan Türkçe arasında büyük denecek kadar ayrılıklar vardır. Fakat bunlar başlı başına ayrı birer dil yaratacak nitelikte değildir. Çünkü dilimizin temel özellikleri sayılmakta olan öğelerde gerçek bir ayrılık yoktur. İleri sürübilecek ayrılık, burada kullandığımız dilin anlatım kısırlığı ve sözlük yoksulluğudur. Bunlar da dilimizin uzun bir süre olumsuz koşullar altında bocalanmasından doğan bir durumdur. Buna göre, bütün Türklerin kullandıkları bir tek yazın dili vardır. Anayurt'ta onanmış olan biçimi ve tuttuğu yolu, Türkiye dışında yaşayan Türkler için de biricik biçim ve tek yoldur. Bugün de, bunca yıl doğal bir gelişmeden yoksun kalan dilimizin sağlam ve düzgün bir duruma getirilmesi için olumlu koşullardan yararlanarak elden gelenin yapılması gerekirken, çabuk gelişmesini önleyecek kimi yapay ayrılıkların ortaya atılması, sadece bilinçsizliğin bir belirtisi olabilir. Yerel ağızlar durumuna düşmüş olan dilimizin gereken bir kerteye ulaşması için, anayurttaki Türkçenin eriştiği düzeyden yararlanarak kaybolan zamanın doldurulması, bugün artık sadece dilcilerin değil, tüm aydınların ertelenmez yükümlülüğüdür. Bu yüzden de yazın dili olarak saptanmış olan Türkçeyi özenle izleyip kullanmak, biricik çıkar yoludur. Toplumsal ilişkilerinden doğan kimi kavram ve terimlerin karşılıklarını arayıp bulmak bütün Türk uzmanların ana görevlerinden biridir.

1950 – 1970 hatta 1980'li yılların başına kadar Türkiye'deki arı Türkçecilik akımının etkisi Kosova'da Türkçe konuşanların üzerinde etkisi, hissedilir şekilde ortaya çıkmıştır. Dönemin devlet dili olan Sırpça, Kosovalı Türkçe konuşurların temel başvuru dili olmuştur. Bu yüzden, yönetim, bilim, sanat, sosyal yaşam terminolojisinde yeni öğrenilen kavramlar veya aslı unutulmuş kavram karşılıkları Sırpçanın ifade geleneğine göre karşılanmaya çalışılmıştır. Örneğin, Federal Yürütme Konseyi (Savezno Izvrşno Veçe)/ Federal Hükümet, Bölge İçişler Sekreterliği (Pokrajinski Sekretarijat Unutraşnjih Poslova) / Bölge İçişleri Bakanlığı, Yerel Daire (Mesna Kancelarija)/ Nüfus Dairesi gibi kavramlara emprovize karşılıklar bulunmaya çalışılmış. Fakat Vençanica (gelinlik), İzvod Vençanih / Rodjenih, Umrlih gibi (doğum, evlenme, ölüm belgeleri) Türkçe konuşurlar arasından yaygınlık bulamamıştır.

Yukarıdaki örneklerde Standart Türkiye Türkçesinde olmayıp Kosova'daki Türkçe konuşurlar tarafından türetilmiş kavramlar veya Sırpça asılları kullanılmış kavramlara temas edilmiştir.

Türkiye nasıl yardımda bulunabilir; Kosova'da Türkçe eğitime ve kültürel eğitime ve kültürel faaliyetlere maddi yardımda bulunabilir. Kosovalı Türkler, Türkçe eğitim araçları sıkıntısı yaşamaktadır, bu açıdan da yardım yapabilir. Türkiye'de çıkan dergilerin, kitapların eksikliğini giderilmesi çabaları olabilir. Ayrıca Türkiye'de okuyacak öğrenci kontenjanının artırılmasını ve gazete, dergi çıkmasında maddi destek yapabilir.

Kaynakça

Artun, E. (2002). Balkan Türk Edebiyatına Genel Bir Bakış, www.cu.edu.tr.

Atsız, B. G. (2006). Kosova'nın Bağımsızlığı ve Türkçe, http :// ilkehaber.net

Bayraktar, F. S. (2009). Kitap Tanıtımı, LATİFİ, L. Mbi Huazimet Turke ne Gjuhen Shqipe Krahasuar me Gjuhet Tjera te Balkanit (Arnavutçaya ve Diğer Balkan Dillerine Geçen Türkçe Kelimelerin Karşılaştırılması),Tiran, Turkih Studies, Volume 4/4 Sumer.

Canhasİ, S. (2009). Kosova'da Türkçenin Kullanımı-Dil Politikası, Kırıkkale, Uluslararası Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı Sempozyumunda okunan bildiri.

Çeltik, H. (2009). Rumeli Şairlerinin Klasik Türk Şiirine Katkılar, Tukish Studies,Volume 4/8,

Dizdari, T. (2005). Fjalori i Orientalizmavene Gjuhen Shqipe, , AİİTC. Tiranë

Gülsevin, G. (2009). Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi, Turkish Studies, Volume 4/8 Fall.2009; 48/64

Günşen, A. (2009). Dil Etkileşimi Açısından Makedonya Ve Kosova Türk Ağızları, Turkish Studies, Volume 4/8 Fall 2009; 225-254

Hazai, Gy. (2009). Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe, www.teknocep.net.

İsen, M. (2009). Varayım Gideyim Urumeli'ne, İstanbul, Kapı Yayınları.

İslam Ansiklopedisi; Rumeli Maddesi, C.9. s.766

Kaya, G. (1986). Yugoslavya Türk Halkı Yazısına Gerçekçi Bir Bakış, Priştine, Tan Yayınevi.

Korkmaz, Z. (2005). Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yayınları, Ankara.

Nametak, F. (1989). Pregled Knjizevnog Stvaranja Bosansko-Hercegovaçkih Muslimana Na Turskom Jeziku,Sarayevo, Yugoslovenska Knjiga.

Peco, A. (1987). Turcizmi u Vukovim Reçnicima, Beograd, Vuk Karadjiç.

Rizaj, S. (1982). Kosova Gjat Shekujve XV, XVI dhe XVII, Rilindya yayınları, Priştine

Suroy, A. (2004). Kosova'da Türkçe veya Kimlik Mücadelesi, Prizren, Kosova Türk Yazarlar Derneği,

Sülçevsi, İsa, (tercüman) Tercümeler ve Siyaset görüşlerinden ve verdiği örneklerden faydalandım.

Sülçevsi, Nebahat, (2009). Priştine Türk Ağzının Fonetik Özellikleri, Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi yayımlanmamış mastır tezi,

Tanaskoviç, D. (1988). Leksikologija, Svi Vukovi Turcizmi, Beograd, Politika 12 Mart, s.14.

Teodosiyeviç, M. (1984). Yugoslavya Türkleri'nin Basın Dili Üzerine Lengüistik Bir Araştırma, www.cu.edu.tr.

Yusuf, S. (1984). Dil Çalışmaları, Tan yayınları, Priştine.

XƏLƏC TÜRKLƏRİÇƏ KÜDƏN MƏRASIMİ VƏ QƏDİM TÜRK İNƏNLƏRİNİYN HİZİ[1]

Əli Əsğər CEMRASI

Öng Söz

Beyin Xələc Türkləri, İran turpağıça Tehran şəhrinyn künbataruça, yanu Qom, Aştiyan, Fərahan, Təfreş ve Sava mahallaruça hottuz beş min nufusda artuq, atmuş baluqça yaşıyorlar ve Xələc ləhcəsiçə Türkü danuşuyorlar. Bullar bi eski ve qədim kültürkə sahub-allar.

Xələc Türklərіyndə:

1) Avval söz hayqulu yekə Türk sözlükçüsü Kaşğərliğ Məmud-ar, (Mahmud al-Husayn al-Kaşğari).

2) Əkkimci yazqulu Vladimir Minorsky 1917'çə Xələclərdə məlzəmələr yiğmiş-ər. Bu məlzəmələri oçağlan 1940'çə yaymış-ar.

3) Üçümcü hağraqulu Mohammad Moğaddam-ar. U Xələclər və Xələc tili barasuça hağraşturmuş və məlzəmələriyn 1940'çə yaymuş-ar.

4) Prof. Gerhard Doerfer ve örgəngilisi Prof. Semih Tezcan Xələc Türküsü həqqiçə maqul işləmiş və Xələci yengidə kəşf etmiş-ərlər.

5) Gerhard Doerfer ve örgəngililəri 1967'çə Xələç Türküsiyn kankaş etməsiyə körə Xələc muhalı seyr etmiş-ərlər və bu tili yovuqta həşələmiş və məlzəmə yiğiştirmiş-əllər.

6) Doerfer və Tezcan kankaşları körə Xələciyn səsi ve söz varluqu, xeyli əsil və qədim yaşaqulu Türk tilində bilinmiş və ortaqa hünmüş-ər.

Temkə ta heç kim Xələc xalqu kültürü həqqiçə kankaş etmədik və bu baraça məlzəmə yazmaduq. Muna körə xalqıyn yazulmaduq bavarlaru kün-bə-kün yadlarda hünmiş, yitmiş və beyində varmaqqa uğraşuyor.

Bi milletiyn varluqu kültür sərmayalariniyn yaşatulmasıya vağluq-ar. Bu maqalayn hazurlaqulu Əli Əsğər Cəmrasi, neççə vaxt-ar, bu sərmayalaru, yanu xalq inənləriyn yiğiştirməsiyə ve yazmağıya uğramuş-ar. Bu sərmayalarıyn bisi Xələc Türkləriçə küdən mərasımi-ri ki, bu mərasımçə Xələc Türkləriniyn bəzi inənləri temkə ta əl teymədik qalmuş ve qədimki Türk inənləriniyn hizi bu adətlərçə havul bəlli-ri.

Bu maqala Xələc Türkləriçə həvlənmə mərasıminiyn örf və adətlərində keçgili miladi yüz yilçə (1910-2010) Təlxab Xələci ləhcəsiçə hürmətliğ bilim adamlarıya bilgi veriyor.

Dəndə kələmələr: qiz, oğul, küdən, bəy, kəlin, bavar, mərasım, xərç.

[1] Halaç şairi ve yazarı Ali Asgar Cemrâsî, yeni Azerbaycan Türkçesi alfabesini Halaççaya da uygulamaktadır. İran'da yaptığı yayınlarda, Halaçça metinleri hem Arap alfabesiyle hem de bu alfabeyle vermektedir. Şimdi ilk kez Türkiye'de de Halaçça bir metin bu alfabeyle yayımlanmaktadır. Cemrâsî'nin bildirisini yayına hazırlarken kendisiyle birçok kez danışarak çeşitli noktalara dikkatini çektim, görüşlerini aldım, birlikte düzeltmeler yaptık. Fakat onun uygulamalarını fazlaca değiştirmek istemedim. Ancak burada "yaratılmakta olan bir yazı dili" karşısında bulunduğumuzu ısrarla vurgulamam gerekiyor. Her şeyden önce Halaççanın son derecede önemli olan uzun ünlüleri ve diftongları burada yazıya yansıtılmamıştır. Ünlüler (ı – i, o - u) ve kimi ünsüzler (q – ġ) de her zaman birbirinden pek iyi ayırt edilememektedir. İleride metnin fonetik bir transkriptini yayımlamak gerekmektedir. (Semih Tezcan)

Kiriş

BİYİMCİ BELEM

HƏVLƏNMƏ TÖGÜNLƏRİ

Xələc Türkləriçə oğul həvləməsində ilgər bi parama işlər kərək körülügə ta həvlənməyn tögünləri bi-bə-bi haçulmuş və iş boşqa yovağa. Bu tögünlər bullar-ar:

1) Həvlənməyn çanu və yaşu
2) Qiz körməkgə varmaq
3) Qiz hişəmə və elçilikgə varmaq
4) Kəsim biçim vəya kabun kəsmək (söz kəsmə)
5) Şirni içmək
6) Nişan qomaq

1) Həvlənməyn çanu və yaşu:

Ailə qurmaq və həvlənmə Xələc xalqu bavaruça mavlaq uça yeri var-ar. Atmuş yil munda ilgər baba-nənə özləri kallarıya cuv səçər-ərtilər, amma bu künlərçə hər çan oğul hətdi təklifkə eripəgə və unıyn yüziyə tük tüşəpəgə baba-nənə qiz bulmaqqa uğraşır. Bu yüzdə hər çan qiz dəq hətdi təklifkə erdi unu hərkə verilər.

Bu künlərçə oğullar həvlənmə yaşu təhminən 17-22 yaş ve qizlər dəq 14-20 yaşlar harasuça-rlar. Fəkət dərs hoğuqulu cavanlarça həvlənmə yaşu bi haz artuq-ar.

2) Qiz körməkgə varmaq:

Oğul ailəsi bi qizi bəllədikində sörə öz yanlaruça qarar qoyullar, avval keşiktə qizi körügələr. Muna körə oğlıyn nənəsi, xalasu vəya bübüsülə bi zat bahana bulmuş qizi körməkgə qiz həviyə varular. Məsəla qiz ailəsiyə hayular "Kəlmişək bi zad qarz aluğaq" vəya "Borda keçərərdik, hayduq bi sizkə boş vurdaq".

Ullar keşiktə qiziyn sağ-əməlli olmağıyn köz altıya almış və qiziyn hal və tərpənişləriyə yetik olular (diqqət çekələr).

Bu haraça qiziyn nənəsi bullarıyn niyətləriyə dü yetmiş bilir ki bullar qizi körməkgə kəlmiş-əllər, una körə qiziyə hayur "Qonaqlarqa çay hitikə!"

Bu yolla körücülər qizi körələr ve unu havul vərəndaz etələr, əgər qizi bəgənigələr neççə kündə sörə, oğul həvi, yekələriyn elçilikgə yollır.

3) Qiz hişəmə və elçilikgə varmaq

Oğul ailəsi qiz həqqiçə qom-qonşu, dust, və yovuq ilişəklər tərəfində kərəklig bilgiləri yiğiştirdikiyndə sörə, qiz həviyə elçi yollamaqqa qarar qoyur.

Avval bi ağula kişi xalqu haraçuluqula qiz həviyə elçi yollamaqlarında lapurt verilər, oçağlam elçilik küniyn və sahatıyn bəlli etələr.

Xələc xalqu bavarlaruça cuma vəya şənbə künü elçilikgə varma havul bilinir, amma hayıyn əkkisi, qəmər-dər-əğrəb (üç kün boğanaq) və qarru-kofkufuça (qırq kün ayudqa qalmuş) havul bilinməz.

Elçilik zamanu qış keçə, yaz çaşt veya biçində sörə olur.

Xələc Türkləriçə tata, dayu, amu oğulıyn nənə və dədəsilə elçilikgə varular. Elçilər qiz həviyə erdikiyə hayular: "Bi əmriyə xeyr işi körə kəlmişək." Qiz tərəfi kəlgillərıyn öngiyə hünmüş içgərkə yetir.

Xələclər adətiyə körə elçilər otağıyn hadağuça vəya qış künü olduğıya kursıyn dəm koluça yorular.

Hal-ahval etməktə sörə oğul tərəfində bi yaşluğ və til bilgili tatluğ tillə hayur: "Allayn əmri və Peyqəmbəriyn qovlula qizizi hişəməkgə kəlmişək" vəya "Oğlumuzu ġolamluqqa qəbul şamaqqa və qiziyn hişəməkgə kəlmişək" hayular.

Əgər qiz həviniyn niyəti qiz verməməzlik oluġa, hey tillərıyn çeynəğləmiş bahana tavlılar. "Kördək nəbər olur, kimkə qismət olur" və "Yovayn çarçənbə künü yekəyn"-vara sözlər hayular.

Xələc xalqu bavaruça "çarşənbə künü yekəyn" yanu "iş boşqa kəlməz" və bu tögün haçılmaquluq-ar. Amma qiz həviniyn yekələri (büdükləri) əgər bu ilişəkgə mayul oluqalar, hayular: "Xeyrliğ olta yovayn neççə kündə sörə yekəyn." Oçağ elçilərıyn hadaq qabularıyn holumuş cuft etələr.

İmkanu var qiz həvi hayuġa "Mohlət vörəyn bi yekələrimizlə cəlġə vurmuş danuşaq etdək, oçağ xabar verimiz" və axuruça oğul həvi qiz həvində hadurunqa.

Bu neççə künçə qiziyn ailəsi oğulıyn turumıyn, tərpənişiyn, xuyıyn, işiyin, ve yaşaduqu həqqiçə bilgi yiğiştirir.

Bilgi yiğmə bazən əkki vəya üç kündə bitər bazən deq on beş künkə ta davam bulur. Qiz həviniyn cavab verməki əgər uzaqlaşığa oğul həvi, qiz həviyə kəlir, qiz həviniyn qararunda soruşur.

Egər qiz ailəsi qiziyn verməkgə köynü omaqa: "Qizimiziyn yaşu haz-ar", "Dərs hoqıyor", "Qarzumuz var, küdən tutabilmək" on cörə bahana qəyirmiş hayular.

Amma əgər qiz həvinyn cavabu omalu oluqa, yanu qiz verməkgə göyünləri oluqa bər və tərpənişlərində bəlli olur.

Cavab alduqunda sörə bi dəfə dəq oğulıyn yovuq famillərində əbə, bacı, xala, amu, ... Qiz həviyə varmuş, özlərilə qənd, nabat, yağluq (örtü) və gözgü yetilər. Bu varup kəlimde sörə oğulıyn yekkələri qiz ailəsilə kəsim biçm vaxtıyn və küniyn təsbit etməkiyn qiz həviçə danuşaq etələr.

4) Kəsim biçim vəya kabun kəsmək (söz kəsmə)

Ailələr danuşaqlarunda sörə qiz ailəsi ığna omuş qiziyn vərməkgə razu olur bu rızayət söz kəsmə vəya kəsim biçim şamu təsbit olur. Oğul tərəfinda yekkələr bi şam kəsim biçimkə körə qiz həviyə yiğişilər. Ullar bu şam qiziyn kabunıyn və boşluqıyn bəlli etələr.

Məsəla qiz ailəsi hayur*:* "Mən kabunıya əkki yüz tumən pul və boşluğıya daq: bi tay hun, bi yük boğda, beş man qənd, on man dügü, üç man nuğuççu, əkki man yemiş, bi man saruğ yağ və bi taya qirqim hişiyurom."

Oğul ailəsi dəq yumuşaq yumuşaq çənə vurur, nahayət bi yerçə sazuşular və söz vermiş, qarar kəsələr, muna körə bu işkə kəsim biçim vəya kabun kəsmə hayulur.

5) Şirni içmək

Kəsim biçimdə sörə şirni içməkgə nobatu erər. Bu mərasımqa oğul ailəsi tərəfində yovuq famillər, qonşular və ailəyn bidik hərən xalqularu dəvət etilir. Qonaqlar bi bəlli omuş künçə çaştta sörə oğul həviyə yiğişilər, oçağlan yolqa tüşmüş qiz həviyə varular.

Qiz həviçə memanlar oğul həvində kəltgili qənd o çayula ıkram omuş və hartuça hər kimkə bi qəfək nuğuççu yemiş verilir. Memanlar qiz həviçə çay və şirni içməktə sörə, "Allah mobarək ettə, yüz- ü-yigirmi yil bi-birlə xoş yaşıtalar" hayular.

Şirnidə sörə qizkə kəlin və oğulqa bəy vəya kürəkən hayular.

Neççə kün şirnidə sörə oğul həviniyn, xeyli yovuqlaru qiz həviyə varmuş nişan mərasımi tutmağıyn ve nişan kəsiklərіyn nəbər alınaçağıyn danuşular. Ullar öz haralaruça yumuşaq bi qarar qomuş nişan küniyn təsbit etələr.

6) Nişan mərasımi:

Kəsim biçimdə sörə oğul və qiz həvi harasuça yovuqlaşma artuqlanur. Nişan mərasımiyn qurmaqqa ailələr yavaş yavaş hazurlanular.

Xələc xalqu əlli - atmuş yil munda ilgər nişan mərasımiçə bu susatlaru hazur etər-əmişlər: Bi - əkki man nuğuççu yemiş, bi qavara hürün yekkə yağluq, bi qavara çadurluq, qirqirə vəya hətək, kəllə qənd və çayu.

Nişanqa bəy həvi tərəfində şirinikə kəlgili adamlarıyn kişiləri dəvət etilir. Qonaqlar avval bəy həviyə yiğişmiş, oça bilə yolqa tüşələr. Susatlaru üç sinikə tüzdükində sörə, üç kişi xalqu bəy ailəsiyn yovuqlarunda, hər bisi bidana üstiyə qirmizi maldıyula örtülmüş məcməgiyn boşlarıya almuş borrayn öngündə qiz həviyə tərəf yürilər. Bu mərəsımçə dəq memanlar kəlin həviçə çay və bi qəfək nuğuççu-yemişlə ıkram olular.

Nişan mərasımi Xələc xalqu harasuça artuq zamanlar çaştta sörə vəya şam qurulur.

Nişanluğ dovranu imkanu var bi neççə hafta, neççə hay vəya yil davam buluqa. Bu dovrança oğul həvi tərəfində hazunda əkki pəsta kəlinkə pay yetilir. Bu paylarıyn bisiyə çillə çərəzi-ri və ubisiye ayudluq hayular.

Çillə şamu oğul həvi tərəfində qiz həviyə bi məcməgiçə yetti qələm çərəz, yanu: yemiş, iydə, gadam, ərik qorruğu, şirə, honduvana vəya turş hüzüm yetilir.

Əkkimci pay daq ayudluq-ar. Nişanluğ dovranu əgər novruz ayudıya qanşar yekəgə, bəy həvində kəlinkə ayudluq, yanu: kəsik (paçin və yağluq) bi əl dəq numurtqa yetilir. Ayudluq mərasımi bu şeri bizim yadumuzqa hatur:

Ayud öngü boşlarça pay varrattu
Nışanluğ qiz asta-asta vağarattu
Ayudluğıyn külə-külə allattu
Qorqar-artuq yel maldıyun kötürgə
Yağluq astça susatlar körsənigə

Xələclər iççə nişanluğlar bi-birlə olmaqları və bilə tolqanmaqları izin verilməz.

ƏKKİMCİ BELEM

KÜDƏN MƏRASIMİ SUSATIYN HAZURLAMA

Nişanluğ dovranu tükəndikində sörə, əkki ailə danuşaq etmiş küdəniyn küniyn bəlli etələr və küdən hazurluqlaru boşlanur.

Küdən sahap küdən mərasımində ilgər neççə işi kərək körügə bu işlər beş belemkə hadrunur:

1) Varakka varmaq və baydaq qurmaq

2) Qarada himək
3) Kəlinkə xərç yetmək
4) Küdən hikməkiyn yapmaq
5) Hun ağzu

1) Varakka varmaq və baydaq qurmaq

Küdən mərasımi Xələc xalqu harasuça artuq qış künləri qurulur, muna körə küdən hoçağıyn çağ etməkgə hotun və puta kərəkir.

Payuz hayu tükənməzkən bəy həvi tərəfində on - on beş quççaq hər puta qazmaqqa dəvət olur. Bu yigit adamlar bi belli künçə yeziğə varular, hər kim kərək bi yük varak qavruqa.

Avval yük tutqulu tez yükiyn vayır və varakçular yardumula yükiyn əşgə üstiyə hatar, baydaqıyn (bi haġaç boşıya qirmizi maldıyu vayılar ki una küdən baydaqu hayular) yükiyn üsti soxar varakçularda ilgər yolqa tüşər. Varakçılar daq unıyn dalunda yüklərin vamuş yolqa tüşələr.

Bəy həvi tərəfində əkki hərən xalqu baluq bornaquça varakçularu közlir, avval ergilikə bi dəvri nuğuççu yemiş və bi xorus hidyə verilər, oçağlan varakçıyn yükiyn hotunluqça boşatmuş baydaqu daq oğul həvi eşki üstiçə dam hirrəsiyə vurular, küdən tökənğürqa ta baydaq damça yellənir. Bukündə bu yan xalq bilir ki bu həvçə küdən quruluyor.

2) Qarada himək

Xələclər adətləriçə küdəndə ilgər ozrluğ ailəyn qarada himək kərəkir. Bu bavarqa körə bəy həvi tərəfində əkki hər vəya kişi küdən mərasımi boşlanduqunda ilgər ozrluğ adamıyn həviyə varular, bu ailəkə boşu sağluq haymuş bi hürün yağluqla bi kisə xinə təqtim etələr. Oçağlan "İcaza vərəyn hun ağzumuzu yoğurdaq" hayular, (hun ağzı, yanu küdən xəmiriyn yoğurmaq).

Ozrluğ ailə dəq hürün yağluqu boşı örtər və bi qalup sabon unıyn yeriyə qoyur. Oça "Allah mobarək ettə!" hayur.

3) Kəlinkə xərç yetmək

Bi kün hun ağzunda ilgər qiz həvi tərəfində əkki hürün səqqəl, kəlin xərciyn hisablama və ülçməsiyə körə və on əkki quççaq kişi xalqula bu xərçləri yetməkkə oğul həviyə kəlilər bullarqa "xərç-kəş" hayular.

Hürün səqqəllər u zatlaru ki boşluq həqqiçə, kəsim biçim şamu ailələr bi-birkə söz vermiş-ərlər, oğul ailesinde almuş və bu on əkki xərç-kəşlərlə qiz həviyə yetilər.

Xərcləri on əkki məcməgikə tüzələr, qirmizi maldıyula üstiyn örtələr, oça on əkki kişi xalqu boşları almuş qiz həviyə tərəf yolqa tüşələr. Xərç-kəşlər öngündə əkki şaxıya qirmizi alomla vurulmuş və boynıya daq qirmizi maldıyu hatuqulu qirqimi bi hər yapuşmuş saz və çügürlə qiz həviyə kəlilər.

4) Hikmək yapmaq

Küdən hotunu hazurlanduğunda sörə yavaş yavaş (balla-balla) küdən qurmağıyn yidisi kəlir. Künləriyn bi havul sahatuça neççə hərən xalqu –dayu, amu vəya lala– oğul həvi tərəfində qiz həviye varular, "Kəlmişək, icaza aluqaq, küdən xəmiriyn yoğuruqaq" hayular. Qiziyn yekkələri dəq bullarıyn cavabıya: "Allah mobarək ettə! Bizim icazamuz daq siziyn əlizçər" hayular.

Bullar həvkə holunduğunda sörə hunıyn avval təştiyn oğul nənəsi özü yoğurmuş yapar. Oça qalqulu hunu, küdən hikməkiyn yapmaqqa körə qonşularqa və yovuq famillərkə taqutular.

Xələc xalqu bavaruça hunıyn avval təştiyn oğul nənəsi yapmasu kərəkir. çünki qədim zamanda damadu vamaq xalq içiçə rayic-amuş, bu səbəblə oğul nənəsi oğlunıyn vanunmasıyn öngiyn tutmaqqa körə yapqulu hikmələriyn bisiyn qatlır, unu dəsmalqa çulqalamuş bi əmn yerçə hiclə şamı kəlgürqa ta keşitir. Bu işlə oğulıyn vamaqda sağlır. Əlbəttə bəzi ailələr hikmək qatlamaq yeriyə bi qatmaqa tögün hatmuş hiclə şamıqa ta u qatmayn bi yerçə keşitilər, hiclə şamu unu kötürmüş tögüniyn haçalar.

5) Hun ağzu merasimi

Küdən hunıyn avval təşti yapulduğunda sörə bəzi qonşular və yovuq famillər oğul həviyə pay kəlilər, bu körümkə hun ağzu payu hayulur.

ÜÇÜMCÜ BELEM

KÜDƏN MƏRASIMİ

Küdən adətləri Xələc xalqu yanuça maqul uca və yekkə körünir. Bu səbəblə küdən mərasımi yillər bodu temkə ta bi həvul şiklçə qurunmuş-ar. Bu adətlər əlli yil munda ilgər üç keçə kündüz davam bolladu, amma bu künlərçə yaşamaq çətinliki və hayatça qalmaq küçü bu mərasımi əkki kün etmiş-ər.

Bu əkki küniyn avval küniyə pagirə vəya vəkilnama künü və əkkimci künkə dəq məzliş künü hayular.

Küdən mərasımiçə bu işləriyn körülməki kərəkir:

1) Pagirə künü mərasımləri bullar-ar:

1a) kəliyn dayusunda izin almaq
1b) çaştqa şorba meyl etmək
1c) kabun kəsmək
1ç) kəlinkə kəsik yetmək
1d) bəykə xərç kəltmək

2) Xinə şamu mərasımləri

2a) bala xinə (cəm xinəsi)
2b) yekə (büdük) xinə
2c) pəsə şam

3) Məzliş künü adətləri

3a) bəy ıslah etmək
3b) kəlin dayusunda xoda hafızlik etmək
3c) çaştqa mostafa meyl etmək
3ç) kəlin bəzəmək
3d) kot teyişmə mərasımi
3e) kəlin həvdə himə mərasımi
3f) tuz - hikməkgə ıhtıram körsətmək
3g) hadru baluqta kəlin kəltmə mərasımı
3ğ) kəlin boşunda anar hatma mərasımı
3i) yarışmaqqa varma və xorus hidyə almaq

1) Pagirə künü mərasımi

Pagirə, yanu küdən işi boşqa kəlmiş və mərasımi beyində boşlanmuş, muna körə küdən mərasımiyn avval küniyə pagirə hayular.

Xələc xalqu harasuça pagirə künü astçaku işlər körülir:

1a) Kəliyn dayusunda izin almaq

Pagirə künü avval iş kəlin dayusında icaza almasu kərəkir. Bu izin pagirə şamı ta kərək alunuqa, əgər dayu icazasu omaqa, küdən xerliqlə boşqa varmaz.

1b) Çaştqa şorba meyl etmək

Bu kün hər əkki tərəfiyn memanlaru, yanu u adamlarki bəy həvi tərəfində şirnikə dəvət omuştular və bi borra sudaq kəliyn yan yerəsində oğul həviyə devət olur, bullar çaştqa şorba yemiş və bi qəfək nuğuççu yemişlə ıkram olular. Həvdə hündikiyə "Allah mobarək ettə!" hayular.

1c) Kabun kəsmək

Pagirə künü çaştta sörə oğulla qiz, ailələri və bazı qonşularla bilə kabun kəsməkgə və rəsmi əğd omaqqa dəftər xanaqa varular, muna körə Xələc Türkləri bu künkə vəkilnama künü dəq hayular.

1ç) Kəlinkə kəsik yetmək

Bu kün çaştta sörə bəy həvi tərəfində kəlinkə xələt yetilər, bu xələt bullar olubilir: çadur, paçin, qirmizi məxməl kot, pulluğ börk (bi məxməldə börkiyn dəvriye noğra pul tikilmiş) bu xələti aşşuq çügür çalarkən qiz həviyə kəlilər. Xələt erdikində sörə kəlin ailəsi xələt kəltgilikə bi cuv corab vəya bi cuv hörülmüş əlcək hidyə verir.

1d) Bəykə xərç kəltmək

Pagirə künü kəlinkə xərç yetməktə savay damadıyn yovuq yan yerəsi una xərç kəlilər.

Xələc xalqu bavaruça hər kim pagirə künü naharqa dəvət omuş, kərək bi xərç hitikgə. Bu xərç yetti qələm cinstə qurulur: əriştə, pətlə, hun, turaq, qənd,, yemiş, dügü.

Xərç kəltgili bu yetti qələmiyn hər bisində bi dəvri məcməgikə tüzmüş üstiyə maldıyu örtmüş oğul həvi kəlir.

Əlbəttə bəzi küdənlərçə oğulqa yovuq ilişəklər (dayu, amu, lala, ...) bi xərç yeriyə beş ya səkkiz xərç sazandala oynı - oynı oğul həviyə kəlilər, hətta bəzi famillər səkkiz xərçtə savay bi tay taq qirqim (şaxluğ oğlaq) kəlir. Xərç kəltmək pagirə künü çaştta sörə boşlanur və məzliş künü çaştta sörə bitər.

2) Xinə şamu mərasımi

Xələc küdənləriçə əkki pəsta xinə vurulur, bisiyə bala xinə vəya cəm xinəsi və ubisiyə dəq yekə xinə hayular.

2a) Bala xinə (cəm xinəsi)

Cəm xinəyn oğulıyn bacusu veya amusu qizi kəlin həviyə yetir.

Kəlin həvi tərəfində kərək kəliniyn amusu qizi məcməgiyn təvil almuş cəm xinəsiyn vuruqa. Xinə vurqulu qiz qibləkə tərəf turur, əkki barmağıyn xinəlir, daluça dovarqa yapar və bi beş qırranluq unıyn üsti yapuşturur. Xələc xalqu inənləriçə "hər qiz bu sikgəyn kötürügə, unıyn bəxti haçulur" hayular.

Bəy həviçə dəq bu forum bəykə cəm xinəsiyn vurular, yanu damad saġduşlarla otaġça yorduqu yerçə xinə hazurlanur, bəyiyn amusu vəya dayusu oğlu barmaqula xinəyn dovarqa yapmuş oçaġlam, bi dəvri nuğuççu yemiş yorqullarqa savrar, otaġçaku adamlar daq unu qapan - qapan etələr.

Qarşu Baluq küdən çanu olduğıya
Kəlin əliyə cəm xinəsiyn vurduğıya
Bəy, kəlinkə damda anar hatduğıya
Mənim dəq u qizləriynçə közüm var
Aşşuğlarıyn sazlaruça sözüm var

Xələc küdənləriçə əkki pəsta xinə vurulur, bisiye bala xinə vəya cəm xinəsi və obisiyə dəq yekə xinə hayular.

2b) Yekə xinə:

Bala xinədə sörə yekə xinə vurulur. İlgərdə neççə kisə xinə bəy həvi tərəfində kəlin həviyə yollanur, qiz ailəsi bu xinəyn yoğurmuş və hazur etər. Cəm xinəsində sörə, on - onbeş kişi xalqu bəy həvi tərəfində kəlin həviyə varular, avval qiz ailəsinda icaza almuş oçaġ kəliniyn bi əl və hadağıya oğul tərəfi və ubisi əl-hadağıya daq qiz tərəfləri xinə vurular.

Xinə yaġladuğunda sörə qəşənglikgə körə kəliniyn əl-hadağıya bənd hatalar.

2c) Pəsə şam

Əgər Xələc oğlu nişanluğu hadru baluqda omuş oluqa, xinə keçəsi avval neççə nəfər bəy yovuq familərində xinə vurmaqqa qiz baluqıya varular, bəy dəq u şam saġduşlarla bilə şamqa qiz baluğıya uğur etər. Bu şamqa pəsə şam hayular. Şam yeməktə sörə qiz ailəsi bəykə bi qəfək yaġ şirə kəlir, unu meyl etdikində sörə öz baluğıya holunur.

3) Məzliş künü adətləri

Küdəniyn əkkimci küniyə məzliş hayular, bu kün astçaku işlər körünür:

3a) Bəyi ıslah etmək

Məzliş künü tezdə damadu bi taxt üstiyə yotqarmış, əl - hadağunıyn xinəsiyn yoyular, oça zəfqeylanda sörə unu hamamqa yetilər. Bey hamamda hündükiyə dust- rəfiğləri həvkə ta çalup oynılar və çubu varular, kəlin nənəsi güzgü (ayna) əliçə bəy öngiyə kəlir və unıyn boşında pul səpər vəya kotıya pul sancar.

Bəy həvkə erdikiyndə sörə unu taxtqa yotqarmuş səlman kəlir, yüz-ü-boşıyn ıslah etər, oçaġlan damadluq kəsikiyn kətdirilər.

3b) Kəlin dayısunda xoda hafızlik etmək

Məzliş künü çaştta ilgər kəlin saġduşlarula dayusu həviyə varmuş unda xoda hafızlik etər. Oçaġlam hamamqa varur, hamamda yigirmi tört saġduşla hər yanıça on əkki saġduş ki yüzləriyə hürün nurbəd çekmiş əllər, fəqəd közləri körsənirkən və kəlin dəq qirmizi maldıyu örtmüş bilə babasu həviyə kəlir, axur çaştu baba həviçə meyl etər.

3c) Çaştqa mostafa meyl etmək

Məzliş künü qonaqlar bəy həviçə çaştlarıyn yeyilər. Bukün tamam u adamlar ki pagirə künü naharqa dəvət omuştular, həndə oğul həviyə yiğişmiş və çaştqa mostafa yeməki meyl etələr, oçaġ hər meman bi qəfək nuğuççu yemişlə ıkram olur.

3ç) Kəlin bəzəmək

Çaştta sörə bəy həvi tərəfində bi ağula kişi xalqu, neççə narun cuvanazan qizlə kəlin bəzəməkgə qiz həviyə kəlilər. Kəlini kursu üstiyə yotqarmuş ağula xanum avval unıyn saçıyn gul suvula yoyur, teliyn çalar, kəlinyn birçəkləriyn on əkki belemkə belər və ullaru hörmiş və bi beşimilə u onəkki saçı bi sirəkə tüzər. Oçağlan unıyn közləriyə sürmə çekmiş qirmizi maldıyu boşıya örtər. Axuruça bi tac (məxməlkə tikilmiş noğra pul börki) kəliniyn boşıya qoyur.

3d) Kot teyiştirmə mərasımi

Pagirə mərasımiyn hayduğıya kəlin xələtiçə qirmizi kotta at yetdik, kəlin bəzəgləriyn bisi kəlini bəzədikiyə öz kotıyn hiyir bi məcməgikə qoyur, oçağlan kəlin kotıyn harqasında himiş özü kədər və məcməgiçəki kotu üç pəsta kəliniyn boşıya tolqanturur, kəlinkə verir, kəlin dəq bu kotu bi tişləmiş oça kədər. Küdəndə sörə yəndə kotlaru yer bə yer etələr. Bəy kotıyn daq sağduşlaru mundı-vara teyiştirilər.

3e) Kəlin həvdə himək mərasımi

Kəlini bəzətdikində sörə bi kal oğul bəy tərəfində kərək kəliniyn beliyn beləklə (pisək, kəmərbənd) vayıqa, bu kal üç pey beləki kəliniyn boşu üstündə kəlir hadaqunda hiyir, axur peyçə beləki kəliniyn beliyə vamuş bu şeri hoğır:

Əkki oğul əkki qiz
Əkkisi dəq ceyran köz.

3f) Tuz hikməkgə ıhtıram körsətmək

Kəlini bəzətdikində sörə unu taxt üstündə qavzatmuş otağ ortasuça yerkə bi tabaq iççiyə tuzla hikmək qoyular, kəliniyn dədəsi sağ əlində və amusu ya dayusu sol əlində yapuşular, üç pəsta kəlini tabaq dəvriyə tolqanturular. Axur peyçə kəlin yorur tuz hikməki öpmüş, oça dədəsiniyn dəq hadaqunda öpər, bu halça yan yerələr közləri toluqmuş, yaşları ravan olurkən kəlini həğli-həğli həvdə taşqar hiyilər.

U vaxt bəy tərəfində boylaquluq adamlar (amu, dayu, lala, bacu, ...) kəlini dədəsində təvil almuş hatqa hündürülər. Kəliniyn hartı daq bi conbul kal hündürülər. Oçağlan bəxt həvi tərəfiyə yolqa tüşələr.

3g) Hadru baluqta kəlin kəltmək

Xələclər adətləriçə kəlini məzliş künü çaştta sörə bəxt həviyə yetilər.

Əgər kəlin qərib baluqta oluğa, kəlin kəltgililər çaştta ilgər yolqa tüşmüş, oğul baluqıya ermməz-əkən kəlin karvanıyn sağlılar. Bu tərəfdə baluq cayılları kəlin öngüçə hağaç-hağaç oynılar (bu oyun temiki qiliç oynamaq-vara-ru). Bəy dəq bitərkə əliçə, sağduş və dust rəfiqlərlə kəlin pişvazıya kəlir. Bu tərkələ yavaş kəliniyn çiniyndə vurur və bi anar daq boşu üstündə yükmüş tez sağduşlarla həvkə holunur, dam üstüçə kəliniyn kəlməkiyn közlir.

Xələc Türkü bavaruça əgər bəy kəlin öngiyə hünməgə, kəlini baluqqa kəltməzlər. Xələclər bavaruça kəlin kəltdikiyə, unıyn aynasıyn bəy bacusu kərək kötürügə və kəlini bəxt həviyə ta həmraluq etigə.

3ğ) Kəlin boşında anar hatmaq

Kəlin hat üstüçə oğul hasaru eşkiyə erdikiyə, xalq hər - kişi, yekə-bala, oğul - qiz, kəlin öngiyə hünələr. Yerçə yu damça xalq əlində yer omaz. Kəlin hatıyn düz bəy hasaru öngüçə sağlılar, avval bi tay çəpiş öngüçə qurban kəsələr, oçağlam damadıyn dədəsi kəlin öngiyə hünər, börkiyn yan qomuş bu şerləri hoğır:

Xoş kəlmişəyn kəlin can
Safa kəltmişəyn kəlin can

Əkki oğlum var ġolamıyn
Əkki qizim var kəniziyn
Özüm varak qazqulıyn
Bi kana baġ bi cəv molk
Olta səniyn kabunıyn

Babada sörə oğulıyn nənəsi əliçə bi güzgülə kəlin öngiyə kəlir. Bi haz oynır bu şerləri hoğır:

Xoş kəlmişəyn kəlin can
Safa kəltmişəyn kəlin can
Əkki oğlum var ġolamyın
Əkki qizim var kəniziyn
Hərim varak qazqulıyn
Özüm xəmir yapanıyn

Baba-nənə qarşulamaqunda sörə bəy nubatu erər.

Bəy ilgərdə bi səbət anar, alomla, portuqal, bi dəvri nuğuççu yemiş və bi bala kisə xorda pul hazur etmiş-ər. Bullaru kərək damda kəlin boşu üstündə yerkə hatuqa avval anaru öptükündə sörə Qibləkə tərəf hatar, əkkimci anaru Kərbəlaqa tərəf və üçümcü anaru Xorasanqa tərəf hatar

Qalqulu alomla-portuqallaru daq kəlin boşunda uyan-bu yan yükər. Cayıl oğul- qizlər "Yükü bo yan! Yükü boraq!" hayular.

Oça nuğuççu yemişi kəlin boşında səpmiş xorda pullaru daq bala kallar iççiyə savrar.

Küdənlərçə bəylər anar hatduğıya
Dam üstüçə çavuş çavaş hayduğıya
Hat üstüçə narun kəliyn yurduğıya
Qalmuş şirin udu-vara yadumça
Əsər qomuş yadumça hər zadumça

Bu mərasımdə sörə kəlini hatta endərmiş həvkə tərəf həmraluq etələr.

Xələc xalqu bavaruça kəlini hatta endərdikiyə və həvkə tərəf yetdikiyə əgər bi şəxs bi dana xus ya qəyir kəlin boşu üstündə hatuqa, kəlin vayulur və heç kim taqı unu haça bilməz.

Kəlin otaġqa kirdikiyə, ilgərdə yerçə bi kapulça suv hazurlanmuş, kərək kəlin hadaqula bu kapulu vurmuş suvıyn çalıqa, oçaġlan otaġqa kirəkəgə.

Xələclər inənləriyə körə kəlin otaġqa kirməz-əkən kərək bi nəfər bəy tərəfində bi dana mix qiz babasu həvində çekmiş hitikəgə, kəlin otaġu eşik üstüçə duvarqa çaluqa. Bu işlə kəliniyn turumu və qalmaqu oğul həviçə bərklənir.

Xələc xalqu bu bavarça-r ki kəlin avval şam kərək uca yerkə hünməgə, məsələn damqa vəya əkki qatluġ otaġqa varmaqa, əgər kəlin uca yerkə yovaqa, bu vəslət hadurluqqa teyər.

Bəy hala damda enmədik, çünki yaġ şirə qəfəki erməkiyn közlür.

Xələc bavarlarıya körə avval kərək bəy nənəsi bi qəfək yaġ-şirə hazur etmiş kəlin barmağula tattuğunda sörə unu damça turqulu damadqa yollıġa, damad daq bi barmağula unu tatmuş qalduğıyn saġduşlar meyl etigə.

Bəy yaġ şirəyn tattuğunda sörə damda yerkə enər.

Kəlin dəq bəyiyin bi-bə-bi yovuq famillərinda icaza almaduq əyləşməz. Bi nəfər səslənir: "Kəlin damadıyn lalasunda icaza hişur yoraqa!" Bu söz, yanu bəyiyn lalasu kərək kəlinkə körümcəlik verigə ta kəlin razu omuş yerkə yoraqa.

3i) Yarışma qurmaq və xorus hidyə vermək

Bəy damda enməz-əkən bi borra cayıllar uca səslə varaq xorusqa-varaq xorusqa hayular. Bəy saġduşlarla bilə camaətiyn öngüçə və bi hürün səqqəl aġulala baluq qıraġıya varmış, yomşaq yerçə otraq etmiş turular. Bu yanda aġula hər hayur: "Hər kim xorus hişur, məndilə yekəltə!" Bi borra cavanlarda, muna qatulmuş bi haġaç qədər bəydə haralanular. Aġula hər bi mərrə (ciziġ) çekmiş bullaru bi sirəkə tüzər, oçaġlan bidə hayur "Əli!" Bu camaət hamusu bəykə tərəf təzərlər, hər kim əliyn bəy əliyə teztər vuruqa, bəydə bi xorus hedyə alur. Küdən mərasımi dəq xorus heydəsilə tökənir.

4) Kəlin sələmıya varmaq

Üç kün küdəndə sörə, kəlin və damadıyn yovuq yan yerələri kəliniyn körümi kəlilər. Xələc xalqu bu avval körüşməkə sələm hayur. Farslar daq muna "patəxti" hayular. Sələmqa kəlgililər hər kim öz vosuça kəlinkə bi zat pay kəlir, kəlin tərəfində dəq pay kəltgillərkə bi hediyə verilir.

Atmuş yil munda ilgər kəlin tərəfi hediyələri bullar-amuş: yüng corab, yüng əlcək, hammam kisə, pul kisə, tutıyn kisə vd.

Xələc Türkləri küdən mərasımiçə qədim Türk inənləriniyn hizləri

Xələc küdənləriçə qədim Türk küdənləri-vara bi siri (parama) bavarlar və adətlər körsəniyor ki biz bu adətləriyn bəzisiyə ışara etürüq:

1) Kəsim biçim vəya söz kəsmə:

Söz kəsmə Türklərçə maqul təyərliq bi antlaşma-ru, KökTürklərdə ilgər söz kəsməyn hat üstüçə danuşaq etər-əmiş-əllər.

Bu künlərçə Xələc xalqu yanuça kəsim biçimiyn mavlaq uca yeri var-ar.

2) Nişan:

Dədə Qorqut hikayətləriçə nişanda bala küdən və həvlənmədə yekkə küdən at yetilmiş-ər. Hoġuduqumuzqa körə nişan mərasımi Xələclərçə qədim Türklərdə haz daq-ar.

3) Baydaq:

Küdən qiz həviçə boşlanur və oġul həviçə bitər. Xələc küdənləriçə qədimki Türk küdənləri-vara baydaq (bayraq) bi havul şekilçə özıyn körsətiyor. Bu baydaq küdəndə ilgər varakçularla qurulur və küdəniyn səbəsiyə kötürilir.

4) Küdən aşu

Küdən dəvəti və açları toġlanturmaq yekə Türklər yanuça bi havul bavar və inən-ər. Xələclərçə küdən aşu pagirə künü şorba və məzliş künü mostafa yeyilir.

5) Xorusqa varmaq

Xələc Türkü küdənləriçə üş - tört yerçə cayil cavan oġullar bibirlə yarışmalaru körsəniyor və küdən dəq yarışma və xorus utmala tökəniyor. Qədim Türklər hizləri maqul havul şekilçə bu yarışmalarça bəlli-ri

6) Baba hoçaqıya ıhtıram etmək

Kəlin dədə həvində hadurunduqıya dədə hoçaqıya və tuz hikməkiyə ıhtıram körsətir. Tatada, əbədə və dayuda izin almaq bi qədimdə qalma adət-ər ki bu adət temkə ta yadigar qalmuş-ar.

7) Kəlin boşunda anar hatma və kəlin endərmə

Bu mərasımlər Türkləriyn yekkə kültürləriyn bəlli etür.

Kəlin endərmə yekkə Türklərçə bi uzaq mərasımlə boşqa varur. Bu adət Xələc Türkü küdəniyn hoğuduqumuzqa körə temi dəq bi havul şekilçə qalmuş ve icra oluyor.

Kəlin endərmədə savay hat bəzəmə, hatıyn boynıya qirmizi maldıyu vama, kəlin öngüçə qurban kəsmə və kəlin boşunda alomla - anar hatmaq bi qədim Türk adətlərində xabar veriyor ki bu adətlər temkə ta Xələc küdənləriçə havul sağlanmuş və yaşamağıya davam veriyor.

Bu maqalayn kanu yigirmi nəfər yaşluğ hər və kişi xalqu danuşmaqlarunda hazurlanmuş-ar.

HALAÇ TÜRKLERİNDE DÜĞÜN TÖRENİ VE ESKİ TÜRK İNANÇLARININ İZİ[1]

Ali Asgar CEMRÂSÎ
Halaççadan Çeviren ***Semih TEZCAN***

Önsöz

Bugün Halaç Türkleri, İran toprağında Tahran şehrinin güneydoğusunda, yani Kum, Aştiyan, Ferahen, Tefreş ve Save bölgelerinde otuz beş bin nüfustan fazla, altmış köyde yaşamaktadır ve Halaç lehçesinde Türkçe konuşmaktadırlar. Bunlar bir eski ve kadim kültüre sahiptir.

Halaç Türklerinden:

1) İlk önce bahseden büyük Türk sözlükçüsü Kâşgarlı Mahmut'tur (Maḥmûd el-Ḥusayn el-Kâşġarî).
2) İkinci olarak yazan Vladimir Minorsky, 1917'de Halaçlardan malzemeler toplamıştır. Bu malzemeleri, ancak 1940'ta yayımlamıştır.
3) Üçüncü araştırma yapan Muhammed Mukaddem'dir. O, Halaçlar ve Halaç dili üzerine araştırma yapmış ve malzemelerini 1940'ta yayımlamıştır.
4) Prof. Gerhard Doerfer ve öğrencisi Prof. Semih Tezcan Halaç Türkçesi hakkında pek çok çalışmış ve Halaç dilini yeniden keşf etmişlerdir.
5) Gerhard Doerfer ve öğrencileri 1967'de Halaç Türkçesini araştırmak için Halaç bölgesini dolaşmışlar ve bu dili yakından araştırmış ve malzeme toplamışlardır.
6) Doerfer ve Tezcan'ın araştırmalarına göre Halaççanın fonetiği ve söz varlığı, pek arkaiktir, eski biçimiyle yaşayan bir Türk dili olduğu anlaşılıp ortaya çıkmıştır.

Şimdiye kadar hiç kimse Halaç halkı kültürü hakkında araştırma yapmamış ve bu konuda malzeme kaydetmemiştir. Bunun için halkın yazılmamış inançları günden güne hatırlardan çıkıp, kaybolup ortadan kalkmaya başlamıştır.

Bir milletin varlığı kültür sermayelerinin yaşatılmasına bağlıdır. Bu makaleyi hazırlayan Ali Asgar Cemrâsî, bir süreden beri bu sermayeleri, yani halk geleneklerini derlemeye ve kaydetmeye başlamıştır. Bu sermayelerin birisi Halaç Türklerinde düğün törenidir, bu törende Halaç Türklerinin bazı gelenekleri şimdiye kadar el değmedik biçimde kalmıştır, eski Türk geleneklerinin izleri de bu âdetlerde iyice bellidir.

Bu makale, son yüz yılda (1910-2010) Halaç Türkleri arasında bulunan evlenme töreni örf ve âdetleri hakkında, Talhâb köyü Halaç lehçesinde, saygıdeğer bilim adamlarına bilgi vermektedir.

Anahtar kelimeler: kız, oğlan, düğün, damat, gelin, inanç, tören, çeyiz.

[1] Bildiri metninin orijinaliyle çevirisinin karşılaştırılarak okunabilmesi amacıyla kimi yerde Halaççа cümle yapısını korudum. Böylece Halaççanın öğrenilmesine, dolayısıyla Halaççа araştırmalarına katkı sağlamak istedim. Bu tutumumu göz önünde tutarak okuyanlar, Türkçe metindeki aksamaların bu yüzden ortaya çıktığını anlayacaklardır. (Çeviren)

Giriş

BİRİNCİ BÖLÜM

EVLENME SORUNLARI

Halaç Türklerinde oğlanı evlendirmeden önce bir kısım işlerin yerine getirilmesi gerektir, tâ ki evlenmenin düğümleri bir bir açılıp iş sonuca ulaşsın. Bu düğümler şunlardır:

1) Evlenmenin zamanı ve yaşı
2) Kız görmeye gitmek (görücülüğe gitmek)
3) Kız istemeye ve elçiliğe gitmek
4) Kesim biçim veya kebin kesmek (söz kesme)
5) Şerbet içmek
6) Nişan qomaq

1) Evlenmenin zamanı ve yaşı

Aile kurmanın ve evlenmenin Halaç halkı inancında çok yüksek yeri vardır. Bundan altmış yıl önce anne baba kendileri çocuklarına eş seçerlerdi, ama bu günlerde oğlan ne zaman erginlik çağına gelirse ve yüzünde sakal çıkarsa, ana baba kız bulmaya çalışır. Bu nedenle kız da her ne zaman erginlik yaşına gelirse onu kocaya verirler.

Günümüzde oğlanların evlenme yaşı, tahmini olarak 17-22, kızlarınki de 14-20 yaşlar arasındadır. Fakat okula giden gençlerde evlenme yaşı bir az yüksektir.

2) Kız görmeye gitmek

Oğlanın ailesi bir kızı belledikten sonra kendi kendilerine ilk defa kızı görmeye karar verirler. Bunun için oğlanın annesi, halasıyla veya teyzesiyle bir şey bahane bulup kızı görmeye kız evine giderler. Mesela kız ailesine derler ki: "Bir şey ödünç almaya geldik" veya "Burdan geçiyorduk, size de bir uğrayalım dedik".

Onlar belli etmeden (gizliden) kızın iyi ahlaklı oluşunu göz altına alıp ve kızın hâl ve hareketlerine dikkat ederler.

Bu arada, kızın annesi bunların niyetlerini anlar, bunların kızı görmeye geldiklerini bilir, onun için kızına "Konuklara çay getir" der.

Bu yolla görücüler kızı görürler, onu iyice incelerler, eğer kızı beğenirlerse birkaç gün sonra, oğlan evi, büyüklerini elçiliğe gönderir.

3) Kız isteme ve elçiliğe gitme

Oğlan ailesi, kız hakkında kavim, komşu, dost ve yakın akrabalar tarafından gerekli bilgileri topladıktan sonra kız evine elçi göndermeye karar verir.

Önce görmüş geçirmiş bir kadın aracılığıyla kız evine elçi göndereceklerine dair haber verirler, sonra elçilik gününü ve saatini belirlerler.

Halaç halkının inançlarında cuma ve cumartesi günü elçiliğe gitmek iyi bilinir, ama ayın ikisinde, ay akrep kıskacında olduğu zaman[2] ve bayrama kırk gün kala (*qarru kofkufu*)[3] elçiliğe gitmek iyi bilinmez.

---

[2] Halaççada, Farsça deyim kullanılarak *qəmər dər əğrəb* 'ay akrepte' veya Azerbaycan Türkçesindeki karşılığına koşut olan *üç kün boğanaq* 'üç gün fırtına' deyimiyle adlandırılan konstelasyon. Gökyüzünde

Elçiliğe gitme vakti kışın akşamdır, mevsim yaz ise, öğleyin veya ekin biçiminden sonra gidilir.

Halaç Türklerinde oğlanın anne ve babasıyla birlikte büyükbaba, dayı, amca oğlu da elçiliğe gider. Elçiler, kız evine ulaştıklarında "Bir hayır işi için geldik" derler. Kız tarafı gelenleri karşılayıp içeriye götürür.

Halaçların âdetine göre elçiler, odanın alt köşesinde veya kış günü ise kürsünün[4] kapıya yakın tarafında otururlar.

Hâl hatır sorulduktan sonra oğlan tarafından yaşlı ve iyi konuşan birisi tatlı dille "Allah'ın emri ve Peygamber'in kavliyle kızınızı istemeye geldik" veya "Oğlumuzu damatlığa kabul ettirmeye ve kızını istemeye geldik" der.

Eğer kız evinin niyeti kız vermemek ise, sürekli dillerini çiğneyip (lafı dolaştırıp) bahane bulurlar. "Bakalım nasıl olur, kime kısmet olur" ve "Gidin, çarşamba günü gelin" gibi sözler söylerler.

Halaç halkı inancında "çarşamba günü gelin" yani "bu iş sonuçlanmaz" demektir ve bu düğüm açılmamış olur. Ama kız evinin yaşlıları (büyükleri) eğer bu evlilik ilişkisine niyetli iseler, "Hayırlı olsun, gidin birkaç gün sonra gelin" derler. Sonra elçilerin ayakkabılarını döndürüp çift ederler.

Kız evinin "Mühlet verin büyüklerimizle bir araya gelip (toplanıp) konuşalım, o zaman haber veririz" demesi imkânı da vardır, sonunda oğlan evi kız evinden ayrılır.

Bu birkaç gün içinde kızın ailesi, oğlanın durumu, hareketleri, huyu, işi ve yaşayışı hakkında bilgi toplar.

Bilgi toplama kimi zaman 2 veya 3 günde biter, kimi zaman da 15 güne kadar devam eder. Eğer kız evinin cevap vermesi uzarsa, oğlan evi, kız evine gelir, kız evinin kararını sorar.

Eğer kız ailesinin kızını vermeye gönlü yoksa "Kızımızın yaşı küçüktür", "Okula gidiyor", "Borcumuz var, düğün yapamayız" gibi on türlü bahane icat edip söylerler.

Ama eğer kız evinin cevabı olumlu olacaksa, yani kız vermeye gönülleri olursa, tavır ve davranışlarından belli olur.

Cevap aldıktan sonra bir kez daha oğlanın yakın akrabalarından anne, bacı, hala, amca,... kız evine gidip, birlikte şeker, nebat şekeri, yağlık (başörtüsü) ve ayna götürürler. Bu gelip gitmelerden sonra oğlanın büyükleri, kız ailesiyle kesim biçim vaktinin ve gününün belirlenmesini kız evinde konuşurlar.

4) Kesim biçim veya kebin kesmek (söz kesme)

Ay'ın yıldızlardan oluşan bir akrep kıskacı içinde kalmış gibi göründüğü bu konstelasyon, ilkbahar başından sonbaharın başına kadar her ay bir kaç kez ortaya çıkar. (Çeviren)

[3] Halk takvimine göre Nevruz bayramına kırk gün kala başlayan ve üç gün süren şiddetli tipi. (Çeviren)

[4] İran'da kırsal kesimde ısınma amacıyla odanın ortasındaki çukura, içinde kor haline gelmiş ateş bulunan leğen biçiminde madeni bir kap konur, üstü kapakla kapatılır. Üzerine *kürsî* adı verilen, alçak ve genellikle yuvarlak yemek masası, ortası, ateş dolu kabın bulunduğu yere denk gelecek şekilde yerleştirilir. Masanın üzerine kalın ve büyük bir yorgan serilir. Masanın çevresinde, yerde oturanlar bacaklarını yorganın altına uzatarak ısınırlar. Evlerde ısıtılan başka bir yer olmadığından insanlar, geceleyin bu örtünün altında uyur. (Çeviren)

Ailelerin konuşmasından sonra kız ailesi ikna olup kızını vermeye razı olur, bu rıza gösterme söz kesme veya kesim biçim akşamı tespit olur. Oğlan tarafından büyükler bir akşam kesim biçim dolayısıyla kız evine toplanırlar. Onlar bu akşam kızın kebinini (nikâh güvencesini) ve başlığını belirlerler.

Kız ailesi mesela der: "Ben kızın kebini (nikâh güvencesi) olarak iki yüz tümen para ve başlığı olarak da bir çuval un, bir yük buğday, beş batman şeker, on batman pirinç, üç batman leblebi, iki batman kuru üzüm, bir batman sarı yağ (tereyağı) ve bir adet boynuzlu erkek oğlak (*qirqim*) istiyorum," der.

Oğlan ailesi de yumuşak yumuşak (tatlılıkla, alttan alarak) çene çalar (karşılıklar verir), sonunda bir yerde uzlaşırlar ve söz verip karar keserler, bu yüzden bu işe "kesim biçim" veya "kebin kesme" derler.

5) Şerbet içmek

Kesim biçimden sonra sıra şerbet içmeye gelir. Bu merasime oğlan ailesi tarafından yakın akrabalar, komşular ve ailenin büyük erkekleri davet edilir.[5] Konuklar belirlenmiş bir günde öğleden sonra oğlan evine toplanırlar, sonra yola çıkılıp kız evine gidilir.

Kız evinde konuklar oğlan evinden getirilmiş şeker ve çayla ağırlanıp ardından herkese bir avuç leblebi - kuru üzüm verilir. Konuklar kız evinde çay ve şerbet içtikten sonra "Allah mübarek etsin, yüz yigirmi yıl birbirleriyle hoş yaşasınlar" derler.

Şerbetten sonra kıza "gelin" ve oğlana "bey" veya "küreken" denir.

Şerbetten birkaç gün sonra oğlan evinin, en yakınları kız evine gidip nişan merasimi düzenlemeyi ve nişan giyimlerinin ne zaman, nasıl alınacağını konuşurlar. Onlar kendi aralarında uygun bir karar koyup nişan gününü belirlerler.

6) Nişan merasimi

Kesim biçimden sonra oğlan ve kız evi arasında yakınlaşma son derecede artar. Aileler yavaş yavaş nişan merasimini düzenlemeye hazırlanırlar.

Bundan elli - altmış yıl önce Halaç halkı nişan merasiminde şu tedarikleri (*susat*) hazır edermiş: Bir iki batman leblebi - kuru üzüm, bir parça beyaz büyük yağlık (başörtüsü), bir parça çarşaflık (kadın üst giyimi), eteklik (*qirqirə*, *hətək*), kelle şeker ve çay.

Damat evi tarafından nişana, şerbet törenine gelen erkeklerin hanımları davet edilir. Konuklar önce damat evine toplanıp, sonra birlikte yola çıkarlar. Tedarik edilen şeyleri üç siniye yerleştirdikten sonra, damat ailesi yakınlarından üç hanımın her biri, üstü kırmızı ipek örtüyle (*maldıyu*) örtülmüş sinilerden birini başına alıp grubun önünde kız evine doğru hareket eder. Bu merasimde de konuklar gelin evinde çay ve bir avuç leblebi - kuru üzümle ağırlanır.

Nişan merasimi Halaç halkı arasında çoğu zaman öğleden sonra veya akşam düzenlenir.

Nişanlılık döneminin birkaç hafta, birkaç ay veya bir yıl sürmesi mümkündür. Bu dönemde oğlan evi tarafından en azından iki kez geline armağan (*pay*, *şīrīnī*) gönderilir. Bu armağanların birine *çillə çərəzi*, öbürüne *ayudluq* "bayramlık" derler.

Çille akşamı oğlan evi tarafından kız evine bir sinide yedi çeşit çerez, yani: kuru üzüm iğde, badem, erik kurusu, pekmez (*şirə*), karpuz veya turş üzüm[6] gönderilir.

---

[5] Sorum üzerine yazar, bu törene sadece erkeklerin katıldığını bildirdi. (Çeviren)

[6] *turş üzüm*, kuru üzümü sulandırılmış sirke içerisinde bırakarak yapılan bir tür konserve. (Çeviren)

İkinci armağan da bayramlıktır (*ayudluq*). Nişanlılık dönemi eğer nevruz bayramına denk gelirse, damat evinden geline bayramlık, yani: çamaşır etek ve yağlık (başörtüsü) bir el[7] de yumurta gönderilir. Bayramlık merasimi hatırımıza şu şiiri bizim getirir:

Bayram öncesi başlar üstünde armağan gider idi,

Nişanlı kız sakin sakin bakar idi,

Bayramlığını (*ayudluq*) güle güle alır idi.

Korkardık ki, yel örtüyü (*maldıyu*) kaldıra,

Yağlık (örtü) altında tedarikler görüne.

Halaçlar içinde nişanlıların birlikte bulunmalarına ve birlikte gezmelerine izin verilmez.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜĞÜN MERASİMİ TEDARİKLERİNİ HAZIRLAMA

Nişanlılık döneminin sona ermesinden sonra iki aile konuşup düğün gününü belirlerler ve düğün hazırlıklarına başlanır.

Düğün sahibinin (damat ailesinin) düğün merasiminden önce birkaç iş görmesi gerekir, bu işler beş bölüme ayrılır:

1) Yakacak çalı çırpı toplamaya gitmek ve bayrak dikmek

2) Yastan çıkarmak

3) Geline çeyiz düzmek

4) Düğün ekmeğini yapmak

5) Un ağzı

1) Yakacak çalı çırpı toplamaya gitmek ve bayrak dikmek

Düğün merasimi Halaç halkı arasında daha çok kış günlerinde düzenlenir, bu yüzden düğün ocağını ısıtıp sıcak tutmak için odun ve çalı gerekir.

Sonbahar mevsimi[8] sona ermeden damat evi tarafından 10-15 güçlü kuvvetli erkek çalı sökmeye davet edilir. Bu genç adamlar belli bir günde sahraya (köy dışına) giderler, her birinin bir yük (eşek yükü) yakacak çalı çırpı koparması gerekir.

İlk önce yük tutan çabucak yükünü bağlar, öteki çalı çırpı koparanların da yardımıyla yükünü eşeğin üstüne yükler, bayrağını –bir dalın ucuna kırmızı ipek başörtüsü (*maldıyu*) bağlarlar, buna düğün bayrağı derler– yükünün üstüne sokar, öteki çalı çırpı koparanlardan önce yola düşer. Yakacak çalı çırpı koparanlar da onun arkasından yüklerini bağlayıp yola düşerler.

Damat evi tarafından iki erkek (*hərən xalqu*) köy sınırında (*bornaq*) çalı çırpı koparanları bekler, en önce ulaşana bir kâse leblebi - kuru üzüm ve bir horoz hediye verirler, o zaman çalı çırpıcının yükünü odunlukta boşaltıp bayrağı da oğlan evi kapısı üstünde dama asarlar, düğün bitinceye değin bayrak damda dalgalanır. Bu günden itibaren halk anlar ki, bu evde düğün quruluyor (düğün töreni düzenleniyor).

---

[7] *bir el* (Halaççа *bi əl*) "10 adet" demek olup yumurta, ceviz gibi şeyler için kullanılan sayımlık sözdür. (Çeviren)

[8] Yazar burada *payız ayı* deyimini kullanmıştır.

2) Yastan çıkarmak

Halaçların âdetlerine göre düğünden önce yaslı aileyi yastan çıkarmak gerekir. Bu inanca göre damat evi tarafından iki erkek veya hanım düğün merasimi başlamadan önce yaslı insanın evine gider, bu aileye baş sağlığı dileyip bir beyaz başörtüsü ile bir kese kına takdim ederler. Sonra "İzin verin, un ağzımızı yoğuralım" derler (*hun aġzı*, yani düğün hamurunu yoğurmak).

Acılı aile de beyaz yağlığı (başörtüsünü) alıp başına örter, onun yerine bir kalıp sabun koyar. Sonra "Allah mübarek etsin" der.

3) Geline çeyiz düzmek

"Un ağzı"ndan bir gün önce kız evi tarafından iki ak sakal, gelin çeyizini hesaplamak ve değerini ölçmek üzere on iki güçlü kuvvetli kadınla bu çeyizleri taşımak üzere oğlan evine gelir, bu kadınlara "çeyiz taşıyıcı" (*xərçkəş*) derler.

Ak sakallar (yaşlı erkekler), kesim biçim akşamı ailelerin başlık konusunda birbirine söz vermiş olduğu şeyleri oğlan ailesinden alıp bu on iki çeyiz taşıyıcı ile kız evine getirirler.

Çeyizleri on iki siniye yerleştirirler, kırmızı ipek örtüyle (*maldıyu*) üstünü örterler, sonra on iki kadın (*kişi xalqu*) bu sinileri başlarına alıp kız evine doğru yola düşer. Çeyiz getirenlerin önünde bir adam, iki boynuzuna kırmızı elmalar saplanmış, boynuna da kırmızı ipek başörtüsü (*maldıyu*) sarılmış boynuzlu bir erkek oğlağı (*qirqim*) tutar, bunları saz ve çöğürle kız evine getirirler.

4) Ekmek yapmak

Düğün ateşinin hazırlanmasından sonra yavaş yavaş (*balla-balla*) düğün toplantısının kokusu gelir. Günlerin bir güzel saatinde birkaç erkek (*hərən xalqu*) –dayı, amca veya büyük ağabey– oğlan evi tarafından kız evine giderler. "İzin alıp da düğün hamurunu yoğuralım diye geldik," derler. Kızın büyükleri de bunlara cevap olarak: "Allah mübarek etsin, bizim iznimiz de sizin elinizdedir" der.

Bunlar eve döndükten sonra ilk tekne unu oğlan annesi kendisi yoğurup hazırlar. Sonra geri kalan unu, düğün ekmeğini yapmak için komşulara ve yakın ailelere dağıtırlar.

Halaç halkı inancında unun ilk teknesini (leğenini) oğlan annesinin yapması gerekir. Çünkü eski zamanda halk arasında damadı bağlamak[9] yaygın imiş. Bu sebepten oğlan annesi oğlunun bağlanmasını önünü kesmek için yaptığı ekmeklerin birisinin katlar onu mendile sarıp bir emin yerde gerdek akşamı gelinceye kadar gizler. Bu işle oğlunu bağlanmaktan korur. Elbette bazı aileler, ekmek katlamak yerine bir ipe düğüm atıp gerdek akşamına kadar o ipi bir yerde saklarlar, gerdek akşamı onu kaldırıp düğümünü açarlar.

5) Un ağzı töreni

Düğün ununun ilk teknesi hazırlandıktan sonra bazı komşular ve yakın aileler oğlan evine armağan getirirler, bu görüşmeye "un ağzı armağanı" (*hun aġzu payu*) denir.

[9] damadı bağlamak, büyü veya benzeri bir yöntemle damadın cinsel gücünü kesmek demektir. (Çeviren)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜĞÜN MERASİMİ

Düğün âdetleri Halaç halkı arasında son derecede yüksek ve önemli sayılır. Bu sebeple düğün merasimi yıllar boyunca şimdiye değin iyi bir şekilde korunmuştur. Bundan elli yıl önce bu âdetler üç gün üç gece devam edermiş, ama bu günlerde yaşama güçlükleri ve hayatta kalmak mecburiyeti bu merasimi iki gün etmiştir.

Bu iki günün ilk gününe "ayak alışması" (*pagirə*) veya "vekâlet verme günü" (*vəkilnamə künü*), ikinci gününe de "meclis günü" (*məzliş künü*) derler.

Düğün merasiminde bu işlerin yerine getirilmesi gerekir:

1) *Pagirə* günü merasimleri bunlardır:

1a) Gelinin dayısından izin almak

1b) Öğle vakti çorba içmek

1c) Kebin kesmek

1ç) Geline elbise götürmek

1d) Damada düğün desteği *(xərç)* getirmek

2) Kına akşamı merasimleri

2a) Küçük kına / ufak kap kınası

2b) Büyük kına

2c) Gecenin son yemeği (*pəsə şam*)

3) Meclis günü âdetleri

3a) Damadı tıraş etmek

3b) Gelinin dayısıyla vedalaşması

3c) Öğleyin *mostafa*[10] yemek

3ç) Gelin süslemek

3d) Ceket değiştirme merasimi

3e) Gelini evden çıkarma merasimi

3f) Tuza ekmeğe saygı göstermek

3g) Başka köyden gelin getirme merasimi

3ğ) Gelin başından nar atma merasimi

3i) Koşu yarışmasına gitme ve horoz hediye alma

[10] *mostafa* (= Mustafa) pirinç, nohut ve etle yapılan yerel bir yemek.

1) *Pagirə* günü merasimi

Pagirə, yani düğün işi başa gelir ve düğün merasimi bugünden başlanır, bu yüzden düğün merasiminin ilk gününe *pagirə* (*pāgīrə* "ayak alışması") derler.

Halaç halkı arasında *pagirə* günü aşağıdaki işler yerine getirilir:

1a) Gelinin dayısından izin almak

Pagirə günü ilk iş olarak gelinin dayısından izin alması gerekir. Bu iznin *pagirə* akşamına kadar alınması gerekir, eğer dayı izni olmazsa, düğün hayırla (iyilikle, hoşlukla) sonuçlanmaz.

1b) Öğle vakti çorba içmek

Bu gün her iki tarafın konukları, yani damat evi tarafından şerbete davet edilmiş olan erkekler ve yine gelinin yan yöresinden (akrabalarından) bir grup oğlan evine davet edilir, bunlar öğle vakti çorba ve bir avuç leblebi - kuru üzümle ağırlanır. Evden çıktıklarında "Allah mübarek etsin" derler.

1c) Kebin (nikâh güvencesi) kesmek

Pagirə günü öğleden sonra oğlanla kız, aileleri ve bazı komşularla birlikte kebin kesmeye ve resmi nikâh olmaya evlenme memurluğuna (*dəftər-xana*) giderler, bu yüzden Halaç Türkleri bu güne "vekilname" günü de derler.

1ç) Geline elbise götürmek

Bu gün öğleden sonra damat evi tarafından geline hediye olarak gelin elbiseleri gönderilir, bu giyim-kuşam şunlar olabilir: Çarşaf (Farsçada *çadur* denilen kadın üst giyimi), eteklikli gömlek (*paçin*), ipek başörtüsü (*maldıyu*), kırmızı kadife ceket, pullu başlık (kadife bir börkün çevresine gümüş para dikilmiştir); ozan (*aşşuq*) çöğür çalarken bu giyim kuşamları kız evine getirirler. Giyim kuşam ulaştıktan sonra gelin ailesi, giyim kuşam getirene bir çift çorap veya bir çift örülmüş eldiven hediye verir.

1d) Damada düğün desteği *(xərç)* getirmek

Pagirə günü geline masraf etmekten dolayı damadın yakın yanı yöresi (akrabaları) ona düğün desteği *(xərç)* getirirler.

Halaç halkı inancına göre *pagirə* günü öğle yemeğine davet edilmiş olanların, bir düğün desteği getirmesi gerekir. Bu düğün desteği yedi çeşit maddeden oluşur: Erişte, bulgur, un, kurut,[11] şeker, kuru üzüm, pirinç.

Düğün desteği *(xərç)* getiren bu yedi çeşidin her birisinden bir yuvarlak siniye yerleştirip üstüne ipek başörtüsü (*maldıyu*) örtüp oğlan evine getirir.

Elbette bazı düğünlerde oğlana yakın akrabalar (dayı, amca, ağabey,...) bir düğün desteği yerine beş ya da sekiz düğün desteğini çalgıcı ile oynaya oynaya oğlan evine getirirler, hatta bazı aileler sekiz düğün desteğine ek olarak bir tane boynuzlu oğlak getirir. Düğün desteği getirmek *pagirə* günü öğleden sonra başlar ve *məzliş* günü öğleden sonra biter.

2) Kına akşamı merasimi

Halaç düğünlerinde iki kez kına yakılır, birisine küçük kına veya cem kınası (*cəm xinəsi*),[12] öbürüne de büyük kına (*yekə xinə*) derler.

[11] *Kurut* "top haline getirilmiş çökelek". (Çeviren)

2a) Küçük kına (*cəm xinəsi*)

Cem kınasını oğlanın bacısı veya amcasının kızı gelin evine getirir.

Gelin evi tarafından gelinin amca kızı siniyi teslim alıp cem kınasını yakmalıdır. Kına yakan kız kıbleye doğru durur, iki parmağını kınalar, arkasındaki duvara sürer ve beş kuruşluk bir madeni parayı onun üstüne yapıştırır. Halaç ahalisi inançlarında, hangi kız madeni parayı (*sikgə*) oradan çıkarırsa, onun bahtı açılır (kısmeti çıkar) derler.

Damat evinde de aynı minval üzere damada toplantı kınasını yakarlar, yani damat sağdıçlarla odada otururken kına hazırlanır, damadın amcası veya dayısı oğlu parmağıyla kınayı duvara sürer, o sırada oturanlara bir kâse leblebi - kuru üzüm savurur, odadaki adamlar da onu kapışırlar.

Karşu Baluk[13] (Karşı Köy) düğün vakti olduğunda
Gelin eline küçük kınayı yaktığında
Damat geline damdan nar atdığında
Benim de o kızlarında gözüm var
Aşıkların sazlarında sözüm var

Halaç düğünlerinde iki kez kına yakılır, birisine küçük kına (*bala xinə*) veya cem kınası (*cəm xinəsi*), öbürüne de büyük kına (*yekə xinə*) derler.

2b) Büyük kına:

Küçük kınadan sonra büyük kına yakılır. Önceden birkaç kese kına damat evi tarafından gelin evine gönderilir, kız ailesi bu kınayı yoğurup hazırlar. Cem kınasından sonra, damat evi tarafından on - onbeş kadın (*kişi xalqu*) gelin evine gider, önce kız ailesinden izin alınır, sonra gelinin bir eline ve ayağına oğlan tarafı ve öbür eline ve ayağına da kız tarafı kına yakar.

Kına yağlandıktan sonra güzel (nakışlı) görünmesi için gelinin el ve ayaklarına iplik bağlarlar.

2c) Gecenin son yemeği (*pəsə şam*)

Eğer Halaç oğlanın nişanlısı başka köyden ise, kına gecesi ilk önce damadın yakın akrabalarından birkaç kişi kına yakmaya kızın köyüne giderler, damat da o akşam sağdıçlarla birlikte kızın köyüne uğrar. Buna "gecenin son yemeği" (*pəsə şam*) derler. Akşam yemeğinden sonra kız ailesi damada bir avuç yağ ve şıra getirir onu yedikten sonra kendi köyüne döner.

3) Meclis (məzliş) günü âdetleri

Düğünün ikinci gününe *məzliş* derler, bu gün aşağıdaki işler yerine getirilir:

---

[12] Yazarın açıklamasına göre "ufak, derli toplu" bir kap içerisinde getirildiği için "küçük kapta getirilen kına" anlamına *cemʿ kınası* denirmiş.

[13] *Karşu Baluk* ("Karşı Köy") Ali Asgar Cemrâsî'nin Azerbaycan şairi Şehriyâr'ın *Heyder Baba'ya Selam* manzumesini örnek alarak yazdığı Halaççа manzume. (Yazar *Bilim* mahlasını da kullanmaktadır.) Bu manzume, yazarın başka manzumeleriyle birlikte aynı adı taşıyan kitabında yayımlanmıştır:**جمراسی علی اصغر** Əli Asğər Cəmrāsī, **قارشو بالوققا سلام** *Qarşu Baluqqa Səlam*. Birinci baskı: [Tahran] hicrî-şemsî 1386 [= milâdî 2007], 258 s. Bu baskıda, kitapla aynı başlığı taşıyan manzume 50-104; ikinci baskı: [Tahran] hicrî-şemsî 1386 [= milâdî 2009], 268 s. Bu baskıda aynı manzume 55-112. Kitabın basıldığı yer ikinci baskıda da eksiktir. (Çeviren)

3a) Damadı tıraş etmek

Meclis günü sabah erkenden damadı bir koltuk üstüne oturtup el ayağının kınasını açarlar. Sonra, kahvaltıdan sonra onu hamama götürürler. Damat hamamdan çıktıktan sonra dost ve arkadaşları eve kadar çalıp oynama ve *çubu*[14] ile giderler, gelinin annesi elinde ayna (*güzgü*), damadın karşısına gelir, onun başından para serper veya ceketine para iliştirir.

Damat eve ulaştıktan sonra onu koltuğa oturturlar, berber gelir, yüzünü ve başını tıraş eder, sonra damatlık giyimini giydirirler.

3b) Gelinin dayısıyla vedalaşması

Meclis günü öğleden önce gelin sağdıçlarla dayısı evine gidip onunla vedalaşır. Sonra hamama gider, daha sonra hamamdan çıkar, her iki yanında on iki sağdıç olmak üzere yirmi dört sağdıçla –bu kızlar, yüzlerini beyaz tülbentle (ak kumaş) kapatmışlardır, sadece gözleri görünür, gelin de kırmızı ipek başörtüsü (*maldıyu*) örtünmüştür– babasının evine gelir, baba evinde son yemeği yer.

3c) Öğleyin *mostafa* yemek

Meclis günü konuklar damat evinde öğle yemeği olarak *mostafa* yerler. *Pagirə* günü öğle yemeğine davet edilmiş olan erkeklerin hepsi bu gün yeniden oğlan evinde toplanıp öğleye *mostafa* yerler, ondan sonra bütün konuklar bir avuç leblebi - kuru üzümle ağırlanır.

3ç) Gelin süslemek

Öğleden sonra damat evi tarafından görmüş geçirmiş bir kadın (*ağula kişi xalqu*), birkaç narin gençkızla gelin süslemeye kız evine gelirler. Görmüş geçirmiş kadın, gelini kürsünün üstüne oturtup ilk önce onun saçını gül suyuyla yıkar, saçını tarar, gelinin pürçeklerini on iki bölüğe ayırır, bölükleri örüp bir iplikle o on iki bölük saçı bir sıraya yerleştirir. Sonra gelinin gözlerine sürme çekip kırmızı ipek başörtüsüyle (*maldıyu*) başını örter. En sonunda bir tacı (kadife üstüne dikilmiş gümüş paralardan oluşan başlık) gelinin başına koyar.

3d) Ceket değiştirme merasimi

Pagirə merasimini anlatırken gelinin giyimleri arasında kırmızı ceketten söz ettik, gelin süsleyenlerin birisi, gelini süslediği sırada kendi ceketini çıkarır, bir sininin üstüne koyar, o sırada gelinin ceketini gelinin sırtından çıkarıp kendisi giyer, sinideki ceketi üç kez gelinin başına çevirir, geline verir, gelin de bu ceketi bir kez ısırıp giyer. Düğünden sonra yeniden ceketleri yerli yerine ederler. Damat ceketini de sağdıçları bunun gibi değiştirirler.

3e) Gelini evden çıkarma merasimi

Gelini süsledikten sonra damat tarafından bir erkek çocuğun gelinin belini kuşakla (*belək*, *pisək*, *kəmərbənd*) bağlaması gerekir; bu çocuk, kuşağı üç kez gelinin başı üstünden getirir, ayağından çıkarır, son kezde kuşağı gelinin beline bağlayıp bu şiiri okur:

İki oğlan, iki kız

İkisi de ceylan göz

3f) Tuza ekmeğe saygı göstermek

Gelini süsledikten sonra onu koltuktan kaldırırlar, oda ortasında yere bir tabak içine tuzla ekmek koyarlar, gelinin babası gelini sağ elinden, amcası veya dayısı sol elinden tutar, üç kez gelini tabağın çevresinde dolaştırırlar. Son defasında gelin oturur, tuz ekmeği öper, sonra

[14] *Çubu* yerel bir halk oyunu, bir tür halay. (Çeviren)

babasının da ayağını öper, bu sırada yakınlarının gözleri yaşlarla dolar, gözyaşları akarken gelini ağlaya ağlaya evden dışarıya çıkarırlar.

Sonra damat tarafından bekleyen adamlar (amca, dayı, ağabey, bacı, ...) gelini babasından teslim alıp ata bindirirler. Gelinin arkasına da bir çocuk bindirirler. O zaman baht evi (kısmet evi, kocasının evi) tarafına yola düşerler.

3g) Başka köyden gelin getirmek

Halaçların âdetlerinde, gelini meclis günü öğleden sonra kısmet evine getirirler.

Eğer gelin yakın bir köyden ise, gelin getirenler öğleden önce yola düşerler, oğlan köyüne varmadan önce gelin alayını (*karvan*) durdururlar. Bu tarafdan köyün gençleri gelinin önünde ağaç-ağaç oynarlar (bu oyun şimdiki kılıç oyunu gibidir.). Damat da elinde bir çubuk, sağdıç, dost ve arkadaşlarıyla birlikte gelin karşılamaya gelir. Bu çubukla yavaşça gelinin omzundan vurur, başı üstünden de bir nar fırlatıp sağdıçlarla birlikte çabucak eve döner, dam üstünde gelinin gelmesini gözler.

Halaç Türkü inancında eğer damat, gelinin önüne çıkmazsa, gelini köye getirmezler. Halaçlar inancında gelin getirildiğinde, onun aynasını damadın bacısının taşıması ve geline baht evine kadar yoldaşlık etmesi gerekir.

3ğ) Gelin başından nar atmak

Gelin at üstünde oğlan avlusunun kapısına ulaştığında, ahali erkek ve kadın, büyük ve küçük, oğlan ve kız herkes, gelinin önüne çıkar. Kalabalıktan yerde ve dam üstünde yer kalmaz. Gelin atını doğrudan damat avlusu önünde durdururlar, önce önünde bir teke kurban keserler, o sırada damadın babası gelinin karşısına çıkar, külahını iğri koyup bu şiirleri okur:

Hoş gelmişsin gelin-can
Sefa getirmişsin gelin-can
İki oğlum var, kölen
İki kızım var, cariyen
Ben kendim, sana yakacak çalı çırpı söken
Bir bağ (*kana*) ile bir tarla (*cəv molk*)
Olsun senin kebinin (nikâh güvencen)

Babadan sonra oğlanın anası elinde bir aynayla gelinin karşısına gelir. Bir az oynar, bu şiirleri okur:

Hoş gelmişsin gelin-can
Sefa getirmişsin gelin-can
İki oğlum var, kölen
İki kızım var, cariyen
Kocam, sana yakacak çalı çırpı sökendir
Ben kendim, sana hamur yapanım

Baba ana karşılamasından sonra sıra damada gelir.

Damat, önceden bir sepet nar, elma, portakal, bir kâse leblebi - kuru üzüm ve bir küçük kese bozuk para hazırlamıştır. Bunları damdan gelinin başı üstünden yere atması gerekir. Birinci narı öptükten sonra kıbleye doğru atar, ikinci narı Kerbela'ya doğru, üçüncü narı Horasan'a doğru atar.

Geri kalan elma portakalları da gelinin başından o yana bu yana fırlatır. Genç oğlan ve kızlar "Bu yana fırlat!, Buraya fırlat!" diye bağırırlar.

Sonra leblebi - kuru üzümü gelin başından serpip bozuk paraları da küçük çocuklar arasına savurur.

Düğünlerde damatların nar attığında,
Dam üstünde çavış çavaş dediğinde,
At üstünde narin gelin oturduğunda,
Kalmış tatlı rüya gibi yadımda,
İz bırakmış yadımda, her şeyimde.

Bu merasimden sonra gelini attan indirip eve doğru ona yoldaşlık ederler.

Halaç ahalisi inancında gelini attan indirdiklerinde ve eve doğru götürdüklerinde birisi, gelinin başı üstünden bir tane kum veya küçük taş atarsa, gelin bağlanır ve hiç kimse artık onu açamaz.

Gelin odaya girdiğinde önceden yerde bir tas içinde su hazırlanmıştır, gelinin ayağıyla bu tasa vurup suyunu dökmesi, ondan sonra odaya girmesi gerekir.

Halaçlar inancına göre gelin odaya girmeden önce oğlan tarafından birisinin kız babası evinden bir tane çivi çekip getirmesi ve bunu gelin odası kapısı üstünde duvara çakması gerekir. Bu işle gelinin burada sürekli yaşaması, oğlan evinde kalması pekişir.

Halaç ahalisi şu inançtadır ki, gelin ilk akşam yüksek yere çıkmamalıdır, örneğin dama veya ikinci kattaki odaya çıkmamalıdır, eğer gelin yüksek yere giderse, bu evliliğin sonu ayrılık olur (bu izdivaç ayrılıkla son bulur).

Damat yağ ile şıra bardağının getirilmesini beklediğinden dolayı daha damdan inmemiştir.

Halaç inançlarına göre damadın anasının önceden bir küçük kâse yağ ile şıra hazırlaması, gelinin bundan parmağıyla tatması, sonra damda bekleyen damada göndermesi, onun da parmağıyla tatması, geri kalanını da sağdıçların yemesi gerekir.

Damat, yağ ile şırayı tattıktan sonra damdan aşağıya iner.

Gelin de damadın yakın aile fertlerinden tek tek izin almadıkça oturmaz. Bir kişi seslenir "Gelin oturmak için damadın ağabeyinden izin istiyor!" Bu söz "Damadın ağabeyinin geline yüz görümlüğü vermesi gerek, tâ ki gelin razı olup yere otursun" demektir.

3i) Koşu yarışma düzenlemek ve horoz hediye etmek

Damat damdan aşağı inmeden önce bir grup genç yüksek sesle "Horoza gidelim, horoza gidelim" derler. Damat sağdıçlarla birlikte topluluğun önünde, bir ak sakal görmüş geçirmiş güvenilir adamla köy kenarına varıp, yumşak bir yerde otururlar. Bu defa tekrar görmüş geçirmiş güvenilir adam der ki: "Horoz isteyen benimle gelsin", gençlerden bir grup bunun yanına katılıp bir iki kilometre kadar damattan uzaklaşırlar. Görmüş geçirmiş güvenilir adam yere bir çizgi (*mərrə*) çekip bunları sıraya dizer, sonra birden"Ali!" diye haykırır. Bu topluluk hepsi damada doğru koşarlar, kim elini damadın eline daha çabuk değirirse, damattan bir horoz hediye alır. Düğün töreni de horoz hediyesiyle sona erer.

4) Gelin selamına gitmek

Düğünden üç gün sonra gelin ve damadın akrabaları gelinin ziyaretine gelirler. Halaç ahalisi bu ilk ziyarete selam (*səlam*) der. Farslar da buna *patəxti* derler. Selama gelenlerin her biri kendi malî durumuna göre geline bir şey armağan getirir, gelin tarafından da armağan getirenlere bir hediye verilir.

Bundan altmış yıl önce gelin tarafı hediyeleri şunlarmış: Yün çorap, yün eldiven, hamam kesesi, para kesesi, tütün kesesi vb.

Halaç Türkleri düğün merasiminde Eski Türk inançlarının izleri

Halaç düğünlerinde Eski Türk düğünlerine benzer gibi bir takım inançlar ve âdetler kendini göstermektedir, biz bu âdetlerin bazılarına işaret edeceğiz:

1) Kesim biçim veya söz kesme:

Söz kesme Türklerde son derecede değerli bir antlaşmadır, Kök Türklerden önce söz kesmeyi at üstünde konuşurlarmış.

Bu günlerde Halaç ahalisi yanında kesim biçimin son derecede yüksek yeri vardır.

2) Nişan:

Dede Korkut hikâyelerinde nişandan "küçük düğün", evlenmeden "büyük düğün" diye söz edilmiştir. Bu bildiride ifade ettiğimiz üzere Halaçlarda nişan merasimi, Eski Türklerden daha az önemli değildir.

3) Bayrak:

Düğün kız evinde başlar, oğlan evinde biter. Halaç düğünlerinde, Eski Türk düğünlerinde olduğu gibi bayrak (*baydaq*) pek güzel biçimde kendini gösterir. Bu bayrak düğünden önce yakacak çalı toplayanlarla dikilir ve düğünün ertesi günü kaldırılır.

4) Düğün aşı:

Düğün daveti ve açları doyurmak büyük Türkler yanında bir güzel inanç ve inandır. Halaçlarda düğün aşı *pagirə* günü çorba, *məzliş* günüyse *mostafa* yenir.

5) Horoza gitmek:

Halaç Türkü düğünlerinde üç dört yerde genç oğlan çocukların birbirleriyle yarışmaları kendini gösterir, düğün de koşu yarışması ve horoz kazanmakla sona erer. Bu yarışmalarda Eski Türk izleri son derecede güzel biçimde belli olmaktadır.

6) Baba ocağına saygı göstermek.

Gelin baba evinden ayrıldığında baba ocağına ve baba ocağının tuz ekmeğine saygı gösterir. Ağabeyinden (*tata*), anasından ve dayısından izin almak eskiden kalma bir âdettir, bu âdet şimdiye kadar da yadigâr kalmıştır.

7) Gelin başından nar atmak ve gelin indirmek:

Bu törenler Türklerin büyük kültürlerini belli etmektedir.

Gelin indirme büyük Türklerde uzun süren bir törenle yerine getirilmektedir. Bu bildiride ifade ettiğimiz üzere bu âdet Halaç Türkü düğününde şimdiye kadar pek iyi bir şekilde korunmuştur ve uygulanmaktadır.

Gelin indirmeden başka at süslemek, atın boynuna kırmızı ipek başörtüsü (*maldıyu*) bağlamak, gelin önünde kurban kesmek, gelin başından elma ve nar atmak eski Türk âdetlerinden haber vermektedir, bu âdetler şimdiye kadar da Halaç düğünlerinde iyi korunmuştur ve yaşamaya devam etmektedir.

Bu makalenin kaynağı (*kân*), yirmi ihtiyar erkek ve kadının anlattıklarından hazırlanmıştır.

Ekler

Resim 1. Halacistan, Halaçların yaşadığı bölge.

Resim 2. Talhab köyünün genel görünümü

Resim 3. Talhab

Resim 4. Karşı köyden Talhab'ın görünüşü

Resim 5. Talhab'dan ötelerde başka bir Halaç köyünün görünüşü

Resim 6. Nevruz (*Ayud*) Sofrası. Sol başta *Ali Asgar CEMRÂSÎ*

Resim 7. Halaç ekincileri

Resim 8. Bir Talhablı tarlasında

Resim 9. Bir halı tezgahı

LEHÇEDEKİ TÜRKÇE KELİMELER

Danuta CHEMIELOWSKA

Dilbiliminin en ilgi çekici yanlarından biri de şüphesiz etimolojik kelime geçişleridir. Etimoloji sayesinde diğer dile geçen kelimenin kökeni ve hangi yolla geçtiği belirlenmektedir.

Leh dili kendi kelime hazinesinde birçok Hint-Avrupa dil grubu kökenli kelimenin yanında çok sayıda doğu dillerinden geçmiş olan kelime barındırmaktadır. Doğu dillerinden Lehçe'ye geçen kelimelerin en çoğu Türkçeden geçmiştir. Uzak geçmişte geniş Doğu Avrupa topraklarında Slav ve Türk halklarının yüzyıllar boyunca süren etkileşimi sonucunda Türkçenin Slav dillerine etki etmemiş olması düşünülemez.

Slav kabilelerin, kabile yönetiminin – Hun Devleti örneğinde olduğu gibi - Türklerde olduğu grupların içinde bulundukları da unutulmamalıdır. Böyle durumlarda kabileler arası ve yönetenlerle yönetilenler arasındaki etkileşim daha etkili olmuş ve dile etkisi de aynı derecede olmuştur. Türk, Slav ve diğer kabileler arasındaki bu etkileşimin dil alanında yansıması genelde hayvancılık, mal değişimi, giyim, silahlanma ve askeri komutlar, inanç ve ayin alanlarında olmuştur.

Örneğin: Towar / Türk. Tawar, Tuwar 'Dobytek, Dobro'/, Baran / Türk. Baryn 'Majątek/Dobro', Strawa / Türk. cenaze merasimlerinde tüketilen yiyecek/, Upiór / Türk. Obyr /.

Slavların Türk kabileleriyle ilk iletişimleri Kumanlar, Tatarlar Bulgar grubu üyeleri aracılığıyla olmuştur. Birçok Türkçe kökenli kelime Lehçe'ye Rusça'dan dolaylı olarak geçmiştir. Bu kelimeler birkaç semantik grup içinde sayılabilir. Örneğin: ogier, bachmat, kary bułany gibi at ve renk isimleri; byk, buhaj, baran gibi ev hayvanları isimleri; buława, kańczuch, basałyk, buzdygan, kajdany, korbacz gibi silah ve alet isimleri; burka, delia, kabat, czekman, kapciuch, kobierzec gibi elbise ve kumaş isimleri; rzemieni, więzów vb., jarczak, torba, kulbaka, tork gibi atla ilgili alet isimleri. 1414 yılında Polonya elçisi şövalye Dağlı Skarbiec'in Osmanlı Sultanı I Mehmet'e gönderilmesiyle oluşan yakınlaşma ortamı sonucu Osmanlı-Türk dilinden -Arapça ve Farsçadan bu dile daha önceden geçmiş olan kelimeler dahil – Leh diline kelime geçişleri çoğalmıştır.

Bu zamandan sonra oryantal zanaat ürünlerinin Polonya toplumunda ortaya çıkmasına orantılı olarak adamaszek, atłas, altembas, musułbas, mochajer/muchajer, czycha, kiereja, kieca, baszłyk, baszmagi, makata, ferezja, kilim gibi kumaş ve elbise isimleri; kałkan, kyłycz, bechter, kindżał gibi silah isimleri; czaprak, czołdar, buńczuk gibi atla ilgili alet isimleri; bazsa, aga, bej, czausz, amir, sułtan/sołtan gibi rütbe ve görev isimleri; meczet, minaret, Koran, derwisz, muezzin, mufti gibi Islam`la ilgili isimler; farman, haracz, dragoman gibi memuriyet ve yönetim isimleri; kiełbasa, pastyrma, szerbet/sorbet gibi yiyecek isimleri; farfury, cybuch, gajdy, kaik, juki, bazar, majdan, senet, dywan gibi diğer isimler ve hatta na bałyku chodzić/chodzić na czworakach, raczkować/, baśka pracuje gibi söylemler; gidyja (Türk.fars. gidi 'nicpoń')/, kaleka (Türk. kałyk `ułomny, mający defekt`) /, kurdesz (Türk. kardasz 'brat') gibi zaaf belirten lakaplar Türkçeden Leh diline girmiştir.

Diğer taraftan Leh dilinin Tatar diliyle iletişiminin yoğunlaşması sonucu horda, czambuł, jasydzianet, ułan, czajka, krymka, murza gibi Kıpçak Türklerinin dil grubundan olan Kırım Tatar diyalektiğinden çok kelime Lehçe'ye geçmiştir.

Bir çok durumda Lehçe'ye geçen kelimeler değişikliklere ve bozulmalara uğramışlardır. Dołama / < dołaman /, saja / < sajan / örneklerinde görüldüğü gibi bazen kelimenin sonunda bulunan ünsüzler yok olmuş; czuhaj (Türk. czuha) / gidyja (Türk. gidi) örneklerinde ise tam tersine kelimelere ünlü ve ünsüz harfler eklenmiştir.

Türkçeden direk geçişlerin yanında Fransızca, İtalyanca ve Almanca gibi dillerden dolaylı olarak Leh diline Türkçe kelimelerin girdiği de olmuştur. Bu durum adı geçen

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 227-228

dillerden oryantal konulu eserlerin 18. yy. 'da Lehçeye çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. O zamanda Türkçenin tülbent kelimesinden türemiş olan tulbent, tulip kelimesi turban'a çevrilmiş, türk. surnapa, arap. zurafa, Türk. szerbet, sipahi gibi kelimelerse Lehçeye 'sarnapa', 'żyrafa`, `sorbet` ve frans. `spahian` olarak çevrilmişlerdir.

Bugüne kadar Polonya'da Türkçeden geçen (Arapça ve Farsça dahil) kelimelerin kronolojisine ve adedine dair bir araştırma yapılmamıştır. Leh dilinde ilk Türkçe kökenli kelimeleri etimolojik olarak araştırma denemeleri ve doğu kökenli kelimeleri düzenlenme girişimleri 19. yy.'da yapılmıştır. Ancak Polonyalı oryantalist Franciszek… 1960 yılında basılmış olan 'Thesa…. linguarum orıentalium, turcicae, arabicae, persicae' sözlüğünde birçok Türkçe kelimenin Latince, Almanca, Fransızca ve İtalyanca karşılığının yanında Leh dili tarafından ödünç alınmış kelimelerin o zaman kullanılan Lehçe'deki anlamlarını da vermektedir: örneğin Türkçe çaprak kelimesi Lehçedeki 'çaprak' kelimesine, tabułga kelimesi ise Lehçe 'tawuła' kelimesine denk gelmektedir.

Papaz Adam Czartoryskı 1828 yılında 'Ossolinskich Slowniczek' Bilim Dergisinde doğu dillerinden Leh konuşma diline geçen kelimeleri yayınlamıştır. Bu aynı zamanda Türkçe kökenli kelimelerin bir araya toplandığı ilk çalışma olmuştur. Wilenski ve Petersburg Universitesi Arap ve Türk dili profesörü Antoni Muchlinski'nin sözlüğü bu konuda yapılan en ciddi çalışma olarak kabul edilmektedir. Bu sözlükten daha sonra S.B. Linde ve A. Brückner gibi isimler yararlanmışlardır. Bu ikili tarafından hazırlanan sözlükler ve Karłowicza-Kryńskiego-Niedźwieckiego sözlüğü çok sayıda doğu kökenli kelime içermektedirler. Leh dilindeki doğu kökenli kelimeler hakkında modern metodolojiye ve çok daha geniş alanda karşılaştırmaya dayanan geniş tabanlı araştırmalar iki dünya savaşı arası yirmi yıllık zamanda başlamış ve II Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etmiştir. Edebi metinlerin ve diğer çalışmaların yeni filolojik esaslara dayanarak hazırlanması da bu döneme rastlamaktadır. Etimolojik çalışmalara Leh dili uzmanlarının yanında Tadeusz Kowalski, Ananiasz Zajączkowski ve Jan Rejchman gibi Türk dili uzmanları da katılmışlardır. A. Zajączkowski'nin 'Leh dili kelime hazinesi tarihi araştırmaları' adlı eserinde kanıtladığı üzere, A. Brückner tarafından verilen Türkçe kökenli kelimeler etimolojisi doğruluktan uzaktır. Editöryal grup çalışmalarına oryantalistlerin de katıldığı Yabancı Kelimeler Sözlüğü, Eski Leh Dili Sözlüğü gibi sonraki çalışmalarda ise Türkçe kökenli kelimeler etimolojisi genelde düzgündür. Ancak bunlar doğu kökenli kelimelerin tam kaydını içermemektedir. Yakın zamanda gerçekleştirilen ve 16-17. yy. edebi ve bilimsel metinlerinin taranmasına dayanan çalışmalar, yabancı kökenli kelimelerin kullanım sıklığı ve adetleri hakkında ilginç sonuçlar doğurmaktadır.

Kaynakça

Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927.

Karłowicz, J., Kryński, A., Niedźwiedzki, W. (1900-1935). Słownik, języka polskiego, Warszawa

Kowalski, T. (1935). Słowniczek nazw tkanin wschodnich, w: T. Mańkowski, Sztuka islamu w Polsce w XVII i XVIII w., Kraków.

Linde, S.B. (1854). Słownik języka polskiego, Lwów.

Reychman, J. "Język Polski" nr 5, 1953, nr 3, 1954, nr 3, 1959, nr 3, 1965, "Poradnik Językowy" nr 3, 1960.

Wrocław 1953; artykuły w "Poradniku Językowym" z.1, 1936/1937, z.4, 1937/1938.

Zajączkowski, A. Studia orjantalistyczne z dziejów słownictwa polskiego,

TÜRK TABAKASI GÜRCÜ KİŞİ ADLARI HAZİNESİNDE

Marika CIKIA

Yabancı dillerden özel adların alınması kültür etkileşimin bir yansımasıdır. Bildirimizde Gürcü özel adları alanında yüzyıllar boyunca Türk kavimlerinden geçen isimler bulunmaktadır.

Eskiden beri kişi adları bilim dünyasında ilgi çekmektedir. Korunması gereken tarihi ve kültürel değerleri; yer adları da kapsayacak şekilde genişletilmesi talepleri çok yerinde bir öneridir. Sosyal bilimler ve öncelikle dil bilimin fevkalade önemli inceleme konularından biri olan kişi adlarına karşı da aynı yaklaşım gösterilmelidir. Bir dilde özel adlar üzerinde duran, yapılarına göre onları köken bilimi, tarihi gelişimi ve türlü dil-kültür meseleleri açısından inceleyen ad bilimi lengüistik bünyesinde bağımsız bir dilbilimsel disiplin haline geldi.

Kişi adlarının çoğu çok eski çağlardan günümüze gelmiş bulunup hemen her isim ortaya çıktığı yer ve zamana ait bilgiler içermektedir.

Milletler, ülkeler, devletler birbirinden soyutlanarak değil birbiriyle temas halinde olup gelişirler. Halklar arasındaki temaslar ise karşılıklı bağ etkileşim anlamına gelir ve böylelikle, kültürlerinin zenginleştirilip yükselmesi başka kültür dünyasına girişini sağlar.

Başka dillerden sözcüklerin alıp kullanılması her gelişmiş dil için geçerli olan doğal bir süreçtir. Özgü adlarda yanısıra yabancı özel isimler de mevcuttur. Kişi adları toplulukların sosyal, kültürel ve siyasi yaşamlarında değişiklere canlı şekilde tepki gösteren söz dağarcığının bir parçasıdır, devamlı değişip gelişmekte ve en önemlisi, varlığı boyunca komşu ve uzakta olan halklardan aldığı isimleri benimsemektedir.

Kartvel milletinin tarihini oluşturan Gürcü, Svan, Laz ve Megrellerdirler. Bugünkü Lazların adları tamamen Türkleştirildiğinden günümüze kadar asıl varlıklarını koruyabilenler hakkında da çok az bilgiye sahibiz. Bu yüzden onları ele almıyoruz. Ad hazinelerinde milli ve Hristiyan adları yanında Fars, Arap, Türk kökenli isimler oldukça fazladır. Özel adlar, bu isimleri taşıyanların isteklerini göz önüne almadan toplumun kültür ve sosyal yaşamını yansıtır. Onların özel isim bünyesi diğer milletlerinde olduğu gibi alıntılara açık olması nedeniyle sürekli genişleyip gelişmektedir. Özel adların sistematik bir biçimde araştırıp incelenmesi, ad hazinesiyle ilgili integral gelişmeleri ve daha da önemlisi değişik milletlerin tarih ve kültürlerinin yeni boyutlarını ortaya konulmasına imkan verir. Bu amaç bugüne değin güncelliğini yitirmemiştir. Dolayısıyla Kartvel kişi adları malzemelerin araştırılması, toplayıp kapsamlı bir biçimde incelenmesi aktüel bir sorundur.

Türk kavimlerinden alınan ve Kartvel kişi ad ve soyadlarının gövdelerinde tesbit edilmiş kelimeler öğrenilmesinin temel kaynağı 11-20. yy. arasındaki Gürcü yazılı kaynaklarıdır. Bununla birlikte El yazmaları enstitüsü (bugün, El Yazmaları Milli Merkezi) ve Gürcistan devlet tarihi merkez arşivinde saklanan eski belge koleksiyonlarının kişi adlar listeleri, istatistik tasvirleri, kilise kayıtları, Gürcistan (1595 y.) ve Tiflis (1728 y.) vilayetler defterleri, Soy ağaç cetvelleri, sinot ve doğum kütükleri, S.S.C. Birliği Gürcistan Cumhuriyeti vatandaşlık durum kayıt tutanak defterleri, kişi adları sözlükleri, onomastik incelemeleri ve son 30 yıl içindeki süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Özel isimlere aynı zamanda adlî ve tarihî-etnolojik kaynaklarda da rastlıyoruz.

Yüzyıllar boyunca Türk dili konuşan halklarla yakın politik ve ekonomik (çoğunlukla Türkler tarafından işgal, ilhak, vergi mükelle fiyetleri ve sulhî) ilişkiler sonucunda, birçok Türk göçünden etkilenen ve bundan dolayı Kartvel dillerine yerleşen Türk sözcüklerine rastlıyoruz.

Türk kişi adlarının Gürcüceye geçme ve yerleşme kaynakları hakkında bilgiyi, bu Türk kişi adlarını tarihî açıdan incelemekle elde edebiliyoruz. Bu incemelerden olaşılıyor ki Türk kişi

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 229-234

adlarının Gürcüceye geçip yerleşme olay bir devirde değil Türk boylarının birkaç göçü sonucunda gerçekleşmiştir.

"Şuşanik'in işkence edilmesi" adlı (MS 5.yy) ilk Gürcü edebi eserinde Hunlardan da bahsedilmektedir. Tarihî kaynaklarda Kuzey Kafkasyada Hunların egemenlik çağları ve Selçuklular da kaydedilmiştir. Eski zamanlarda Kartli, önemli bölgesinin ismi, bütün Gürcistan'ın anlamında kullanılırdı. "Kartli'nin yaşamı" adlı (MS 11. yy) mühim bir Gürcü tarihsel kaynakta eski yüzyıllarda Kartli'de mevcut olan altı dilden birinin Hazar Türkçesi olduğu zikredilmektedir. Söz edilen eserde Türklerin ve Gürcülerin İrana karşı beraber savaşmasına dair bilgiler de bulunmaktadır. Aynı kaynağa göre "Türkler ve Gürcüler, kaleleri ve şehirlerini İran istilalarına karşı birlikte korumaktaydılar". Gürcü kralı IV. Davit Ağmaşenebeli tarafından düzenli bir ordu kurmak amacıyla, Kartli'ye Kıpçakların getirilip yerleştirilmesi bilinmektedir. Selçuklu politik birleşimlerinden en uzun süre ayakta kalabilen Anadolu Selçuklu Devletidir. 11.-13. yüzyıllarda bu devlet Gürcistan'a komşu olup Gürcistan'la yakın politik-ekonomik ve kültürel ilişkileri sürdürmüştür. Moğollar da Kartvel dilleri üzerine kendi izlerini bırakmışlardır. Moğol istilaları döneminde Türklük sözcükleri çoğalmıştır. Böyle bir durum özel ad hazinesini de etkilemiştir. 1461 yılında Sultan Fatih Mehmet tarafından Trabzon'u feth edildikten sonra Batı Gürcistan Osmanlı Devletinin komşusu olmuştur. Aynı tarihte Osmanlılar Samtshe'nin batı kısmında da ortaya çıkmışlar. 1578 yılında burası Ahaltsihe (Ahıska) beyliğinden alınmıştır ve Çıldır (<Gürcüce /çrdili/ 'gölge') eyaleti adı taşıyan ayrı bir siyasi birim kurulmuştur. 1625 yılında Samtshe-Saatabago Beylerbeyi Beka tarafından İslam dini kabul olduktan sonra, tüm bölgede İslam hızla yayılmıştır. İranlılarla Osmanlıların bu bölge için çok mücadeleleri olmasına rağmen, bu kısım 1828 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olarak kalmıştır.

Türklerle olan münasebetimiz sadece savaşlardan ibaret değildi. Birçok yüzyıllar boyunca Azeri ve Gürcü halklarının iyi komşuluğu bunun açık bir göstergesidir. Bununla birlikte Gürcistan'ın Kuzey dağlık bölgesindeki ahali Karaçay, Balkar, Kumık ve Noğaylarla yakın kültürel ve ekonomik ilişkileri sürdürmüştür.

Bu yüzden Kartveller alanında 400'e kadar Türk kökenli özel isim mevcuttur. Gürcü yazılı kaynaklarına göre 12. yüzyıldan beri Anadolu-Türk isimlerine rastlamaktayız. Ancak 16. yüzyıldan itibaren bu tür adlar oldukça yaygın bulmuştur. 17.-18. yüzyılların istatistik verilerine göre Hukuk belgelerinde Azeri isimleri de bulunmaktadır. 18. yüzyıldan beri Kuzey Kafkasya'da oturan Türk boylarının isimleri Svan ve diğer Gürcü dağlı nüfusunda da yer almaktadır.

19. yüzyıldan itibaren Kartvel kişi adları alanı, Türk özel isimlerine kapanmış haline gelmiştir. Kelime ödünçlendiği zaman fonetik ve gramer bakımından farklı sistemi olan bir dil yabancı sözcükleri kolay kabul etmektedir. Çeşitli Türk lehçelerinden geçen sözcükler hemen benzer fonetik değişiklikleri göstermektedir. Bu nedenle alıntı kelimelerin hangi dilden geldiğini, aynı zamanda hangi yolla girdiği ve onun geçme tarihini tesbit etmek oldukça zordur. Bu durumda komşuluk ve tarihî-kültürel bağlar büyük rol oynamıştır. Kendi ses sistemine göre telaffuz etmesinin yanısıra misafir sözcüklerinden bile yeni kelimelerini türetebilmektedir. Alıntı kelimenin kendine özgü gramer kurallarına uymasını sağlamaktadır. Türk sözcüklerinden uygun Gürcü bir ismi türetmek için kelime sonunda -a ekinin gelmesi gerekmektedir: Uzun**a**, Çolak**a**, Şişman**a** gibi. Gürcü soyadlarının sonuna türetme işleviyle donatılmış -şvili, -dze, -iani, -ia, -uri v.b. ekler gibi gövde biçimlendiricisi olan soyadlarına özgü ekler gelmektedir.

Türk dillerinden geçmiş alıntılar kimi zaman sadece kişi adı olarak, kimi soyadların gövdelerinde, kimi de hem kişi hem de soyadı gövdesinde rastlanılmaktadır. Bu isimlerin anlam sınıflandırması ancak Türk kelime kökü ile sınırlı kalmıştır, çünkü yabancı bir dilden alınan isimler, bu isimleri kendi dillerine ödünç olan toplum için sadece basit bir hece kombinasyonundan ibaret olmaktadır.

Anlam yönüyle söz edilen alıntı öz Türkçe isimler arasında, kişi adları olarak şu kavim isimleri bulunuyor: Argunaşvili soyadında argun </argun/, Bainduri < /bayındur/ (hem isim hem soyadı kökü olarak kullanılmaktadır), Başkir > /Başkurt/ (bu ismin varlığı Svanlarla ilgili bir kaynakla doğrulanmaktadır), etnonim Türk şu beş Gürcü soyadında görülür: Turkadze, Turkişvili, Turkia, Turkiaşvili ve Turkoşvili; Yuruk, Ozbeg, Uzbeg, Urum, Uğuz < Oğuz (Uğuzaşvili soyadında), Kazah, Kacar, Kivçağ < Kıpçak, Kumuk, Çağatay, Uturgur v.b.

Yer adları ve özel isimlerin tanımlanmasından sonra elde edilmiş Türk topoantroponimler: Beslan, Karakuma, Kızlar, Kirimia v.b.

İnsana kişisel hususiyetine göre isim verme geleneği ilk tarihî aşamasıydı. Bir kişinin dış görünüşü, saç rengi, yüz şekli, fiziksel eksikleri, göze çarpan vücut özelliği ya da başka özellikleri, ad haline getirilir ve takma isim veya soyisim olarak kullanılmıştır. Gürcü özel adlar alanında yüzyıllar boyunca Türk kavimlerinden geçen böyle isimler bulunmaktadır: Beduka < bedük, Kuçuka < küçük, Şişmana < şişman, Gozala < güzel, Uzuna < uzun, Kara < kara, Kizila < kızıl, Çolaka < /çolak/, Solağa < /solak/ v.b.

Türkçe kelimeleri bugün isim olarak kullanılmaz, ama Gürcülerin soyadları kökenlerinde bulunmaktadır. Bu soyadları: Kuçukaşvılı, Şişmanaşvili, Gozalişvili , Uzunaşvili, Çolokaşvili, Buiğlişvili < bıyıklı, Burnusuzaşvili, Parmaksızaşvili, Çirkinaşvili, Çoplianı < çoplı, İaralişvili, Karagozaşvili, Sağiraşvili, Uğurlaşvili v.b. Svan-Megrel soyadlarında özel isimlerden farklı olarak, sadece iki soyisim – Gelbahiani (gel bak) ve Apakiani (apak) ile üç Megrel soyadında – Demuria (Demür), Donğuzia ve Kolbaia (Külp) dışında hiçbirinde Türk özel isimlerin etkisi görülmemiştir. Birkaç Gürcü Yahudi soyadında da birleşik sözcük bulunmaktadır: Parlagaşvili (parlak), Topçiaşvili (topçu), Burnusuzaşvili (burnusuz), Parmaksizaşvili (parmaksız) v.b.

Türk adları incelenirken ister alıntı, ister öz zanaat terimlerine yalnız soyadlarda rastlarız. Bilindiği üzere Türkler meslek belirten isimleri öz adları olarak kullanmaz. Kartvel alanında ise -CI ekiyle türetilmiş zanaatçılık terimleri kişi adları fonksiyonlu isim ve soyadları köklerinde bulunmaktadır: Arabacı, Atçı, Arhçia < arkçı (Arhçiaşvili soyadında), Balcı, Dilenci, Demirci, Kapıcı, Kavukçu (Kauhçişvili soyadında), Kazancişvili, Komurcişvili, Kuluhçişvili < kullukçu, Kurkçişvili, Okçu, Papakçişvili, Sopacı, Topçişvili, Ularcişvili (<yularcı) v.b.

İslam antroponim sisteminin tersine, Türklerde eskiden beri bazı Türk kökenli özel isimler daha karizmatik görülmüştür. Koruyucu isimler, en derin dilekleri, duyguları dile getiren fiillerce temsil edilmiştir: Çok beklenmiş (birkaç kız çocuğundan sonra) doğan erkek çocuğa Geldia < geldi; yeni doğan erkek çocuğunun korkusuz olması için ona İlmaz < yılmaz, Korkmaza < korkmaz, Urkmaza < ürkmez; daha fazla çocuğa sahip olmak için yeni doğan çocuğa Tekturmaz < tek durmaz; yeni doğan çocuğun uzun ömürlü olması için ona Durmiş < durmuş, Dursun < dursun, Kosun < kosun, Satilmişa < satılmış; çocuğun onurlu bir yaşam sürmesi için ona Utanmaz < utanmaz; Azrail'den korunması için de Elberdi < el berdi, Begverdi < beg verdi, Colbordi < col (yol) buldu v.b. derler. Türk dillerinden girmiş olan özel isimlerin yanında fiil ve ortaçlar da oldukça fazladır. Çoğu hallerde *–di'li* geçmiş zaman 3. şahıs ekleri kullanılıyor (Berdia, Elberdi, Geldi/ /Keldi,Girdi, Döndü v.b.). Özel isimler olarak emir kipi (gel bak – Svan soyadı olan – Gelbahiani'nin gövdesinde bulunmaktadır, Dursun, Kosun, Bırak), olumlu ve olumsuz sıfat-fiilli şekiller (Vermiş, Girmiş, Durmuş/Durmişidze soyadında/, Eğmiş/Eğmişaşvili soyadında/, Bilmiş, Satılmış;. Doğmaz, Dönmez, Batırmaz, Utanmaz). Çocuklarının yaşaması, hayatta kalması için onlara anlamca bu duruma münasip isim verenler, adların büyük etki göstererek çocuğun yaşamasını sağlayacağına inanırlardı. Bu yüzden, "yaşamak, hayatta kalmak" anlamına gelen fiillerden bol kişi adlarını türetmişlerdir: Durmuş, Vermiş, Bilmiş, Dolmuş (tamam olmak anlamında) v.b. Kişi adlarının bu kategorisine, sağlamlık kavramıyla ilgili bazı nesne veya madde adlarını da katabiliriz. Mesela, Temir, çocukların yaşaması amacıyla da konulan Kaya ismi v.b. çocuğun uzun yaşaması dileğiyle konulmuş adlar, Türk inanç dünyasında önemli bir yer tutan

"kötü ruhlar" kavramla ilgili olup, İslâm dinini de etkisiyle bu kavramın yerini "ölüm meleği" (Azrail) almıştı.

Kötü ruhların ana babanın yeni doğan çocuğu sevmediğini, ölümünün onlara üzüntü vermeyeceği inancını uyandırmak için çocuğa verilen çirkin adlar da Türk kişi adları sistematiğinde ilgi çekici bir kategori oluşturmaktadır. Bu konuya Sağır adını örnek olarak verebiliriz (Gürcü soyadı Sağiraşvili gövdesinde).

Kötü ruhları şaşırtan veya onlardan kudretli hayvanların adları, bunlarla sıkı ilişkileri gösteren adlar da koruyucu/yaşatıcı adlar olarak düşünülebilir. Bunların bir bölümü belki totem kökenlidir. Özel isim olarak kullanılan hayvan isimlerin değişen tabuların sonucudur. Çocukların ölüm meleklerinin şerrinden korunması amacıyla, "domuz" gibi bazı hayvan isimlerinin özel isim olarak kullanılması, Türkler tarafından daha karizmatik görülmüştür. Belli zooforik isimler oldukça yaygın: Aslan, kaplan (bu isimlerin uzun zaman önce özel ad olarak kullanılmaya başlanmıştır) gibi. Kaplan kelimesi hakkında şunu söyleyebiliriz: Ya bu söz burada olduğu gibi güçlü hayvan anlamında kullanılır, ya da 12 Hayvanlı Türk takvimine göre doğum yılının adı kaplan olduğundan da kullanılmış olabilir. Güç, cesaret ve yırtıcılığın timsali olarak görülen bu hayvanların adlarıyla anılmak geleneğini de "yiğitlik dileğiyle" ilgili olarak anlamak gerekir. Avcı ve savaşçı bir milletin yönelişlerinin başka türlü olması düşünülmez. Ayrıca koç, arslan gibi bazı hayvan adlarının zamanla "yiğit" anlamına gelişi de bu görüşümüze dayanak sağlar. Gürcü dilinde Aslanbeg ve Kaplanbeg isimlerinin varlığı bu gerçeğin kanıtıdır. Gürcü dilinde isim ve soyadı olarak kullanılan bu isimler daha sonra Gürcü dilinin türeme kuralına uygun olarak değişime uğramıştır: Aslanadze, Aslanaşvili, Aslanikaşvili, Aslanişvili; Kaplanidze, Kaplanişvili, Koçiaşvili, Koçişvili soyadlarında olduğu gibi.

Teoforik isimleri de "yaşatacak adlar" içinde verdik: Hudaverdi, Allahverdi, Tağrıverdi soyadların: Hudaverdaşvili, Alaverdaşvili, Tağrıverdaşvili köklerindeydi.

Görkemli adlar kategorisinde yer alan adların çoğu unvan ve rütbeler veya onlarla ilgili sözlerdir. Rütbe, makam ve sosyal statü terimlerinin özel isimler veya birleşik isimlerin parçalarına dönüştürülmesi, Orta Doğu halklarının kişi adlar sistemlerinin belirleyici bir özelliğidir. Sultan tarafından henüz küçük yaşta olan şehzadelerine vasi ve mürebbi sıfatıyla seçilen beylere veya makamı yükselmiş kumandanlara verilen "atabeg" unvanı kişi adı olarak kullanılır ve soyadı gövdelerinde de rastlanırız – Atabegaşvili, Atabegisşvili. Eski Türkçeden bugüne değin gelen "beg" ve "ağa" unvanları, küçük devletin başkanı, ileri gelen, sözü nüfuzlu, zengin kişi demektir ve şu Gürcü kişi adları ve soyadlarında görülür: Bega, Begi, Begia, Beglər, Bego, Begua, Begüm, Begverdi, Begabegaşvili, Begaia, Begaşvili, Begadze, Begverdişvili, Begiaşvili, Begiaşvili, Begiauri, Beglərişvili, Beglikaşvili, Begumişvili v.b. Ağabeg, Ağaverda, K'utluağa, Ağaşvili v.b.

Gerçek "göçebe" kelimesi, çok eski sosyal bir terim olan – yabğu, Gürcü soyadı olan Cibğaşvili'nin temelini oluşturmaktadır. Gürcü tarihi kaynaklarında bu unvan, Hazarların Kafkasya'daki istilalarıyla ilişkilidir.

Şu isimler, mutluluk ve başarılı bir hayat tarzı dileyen adlar grubundadır: Korkmaz, Ürkmez, Devalmaz, Uğurlu, Deli, iyi karakter özellikleri dileyen adlardan olmalı, ama cesur anlamında.

Gürcüceye girmiş Türk özel isimler, değişik mikroalanlara bölünmüştür. Vücut uzuvlarından türemiş (yani somatik) isimler: Başia < baş, Gozia < göz, Gonglia < gönlü; gök cisimlerinden türemiş isimler: Aiguni < ay gün, İldiz < yıldız; bazı nesnelerden türemiş isimler: Kiliça < kılıç; akrabalık isimlerinden türemiş adlar: Anakiz < ana kız, İene < yenge, Oğli < oğlu, Kardaş < kardeş; metal isimler: Altuna, Cumuşa < gümüş, Temür. Bu cins isimleri, Türk ad

hazinesinde yüzyıllarca kullanılmıştır. Bazı adlar ise eşya isimleridir: Alacuk < alacık, Bairağa < bayrak, Balta, Topa < top (Topadze soyadında), Çomak (Çomahidze soyadında).

Bütün Türk kavimlerinde genellikle kız çocuğun doğumu şefkat duyguları uyandırmakla birlikte oğlan doğumundan daha az istenmektedir. Bu eğilim, özellikle ataerkil ve savaşçı toplumların değer yargılarına uygun düşer. Gürcistan'ın Müslümanlığı kabul eden bölgelerinde de **oğlan** kelimesine ad olarak rastladık.

Gürcüler kızlarına Türk isimleri vermeye yatkın değildiler. Yalnız meselenin bu yanını araştırırken o zamanların nüfus kayıtlarına kız çocukların geçirilmediği hususu göz önüne alınmalıdır. Fakat, belli istisnalar da yok değildir. "Han" unvanı bulunan Burduhan, Karahan, Tatlahan, Uluhan gibi birleşik isimler bu türdendir. V.V. Radloff, Türkler tarafından "han" sözcüğü ile biten birleşik isimlerin yıllarında kullanıldığının altını çizmiştir. Birçok Gürcü isim bünyesinde mezkur unvanı taşımaktadır. Svanların adlarda yüzden fazla "han" sözcüğü ile biten bayan ismi bulunmaktadır. Bu isimlerin bir kısmı Semitik, İran ya da bilinmeyen başka kaynaklardandır.

Türkçe kökü bulunan soyadları ve isimlerin büyük kısmı kaybolmuştur. Kalmıştır: Aidoğmişaşvili, Aladağişvili, Baisoğulaşvili, Begverdişvili, Vermişaşvili, Dursunaşvili (bugün ise Dursunidze soyadına rastlamaktayız), Kirkizulaşvili (kırk kızıl), Kutluağasşvili, Kutlibegaşvili, Kerkezlişvili (kör gözlü), Tangrikulaşvili, Tilkiaşvili, Urdubegaşvili v.b.

20. asrın ikinci yarısından beri III. bin yılın eşiğine dek Gürcüler Türk isimlerinden çocuklarını sadece Temur, Tengiz, Elguca, Hatuna ve Aslan'la adlandırırlar.

Kaynakça

Aysan, A., Tuncay, S. (1993). 'Türkiye'de Kadın- Erkek Adları Sözlüğü', Ankara.

Баскаков, А.Н. (1979) ' Русские фамилии тюркского происхождения', Москва.

Caferoğlu, A. (1958) 'Azerbaycan antroponimisine dair notlar', in: T*ürk Dili ve Edebiyat Dergi*.

Caferoğlu, A. (1959)'Dede Korkut hikayelerinin antroponim yapısı', in:*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.*

Cardiner, A. A. (1954). ' The theory of proper names', London.

Celal, A. (1929)'Yeni harfler üzerine tertip olunmuş Türk isimleri', İstanbul.

Cikia, M. (2002). 'Gürcistan Vilayeti'nin mufassal defterinde (1595) kullanılan öz Türkce adlar', in: *XIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler,* Ankara, 185-189.

Cikia, M. (2004). 'Türk asıllı isimler yapıları Gürcü özel ad hazinesinde', in: *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri ,* Ankara, 597-610.

Cikia, M. (2007). 'Türk Özel Adları', in: *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir,

Cikia, M. (2009). 'Türk Kültür Etkisi Olarak Özel Adların Alınması', in: *6.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Cilt II,* Ankara, 653-662.

Çalık, M. K. (1990). 'Türk ad ve soyadı Sözlüğü', Beşıktaş.

Erol, A. (1992). 'Şarkılarla, Şiirlerle, Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız', Ankara.

Erol, A. (1999). 'Adlarımız', İstanbul, Türk kültürü Vakfı.

Gençosman, K. Z. (1975). 'Türk İsimleri Sözlüğü': İstanbul.

Гордлевский, В.А. (1968). 'К личной ономастике османцев', *Избранные сочинения,* т. IV, Москва.

Fleischer, W. (1968). ' Die deutschen Personennamen', Berlin.

Frits, S. (1984). ‘Schichten der ossetischen Onomastik’, in: *Indo-Germanische Seminar*, Berlin-Dahlem.

Hinz, V. (1952). ‘Zwei Steuerbefreiungs-Urkunden’, in: *Documenta Islamica Inedita*, Berlin,.

Kafesoğlu, I. (1958). ‘Selçuklerin oğulları ve torunları’, in: *Türkiyet mecmuasi*, III.

Kutlu, Ş. (1972). ‘ Türkçe Kadın ve erkek adları’, Ankara.

Мәшәдијев, Г.М. (1990). Загафгазијанын Азәрбајчан топонимлэри, Бакы

Millettürkischer Wortschatz (1928), nach Mahmud al Kaşgaris Divan Lugat at Türk, bearbeitet von C. Brockelmann, Budapeşt-Leipzig.

Pritsak, O. (1952). ‘Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker’, in:*Ural-Altaischen Jahrbücher, Bd.*24, n. 1–2.

Радлов, В.В. (1888–1911). ‘Опыт словаря тюркских наречий ’, Т.I-IV, Санкт-Петербург.

Радлов, В.В. (1881). ‘Титулы и имена уйгурских ханов’, in: *Записки Восточного отделения Русского археологического общества*, №5.

Rasony, L. (1962). ‘Der Frauenname bei der Türkvölkern’, in: *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXXIV, 3–4.

ORHUN YAZITLARI-TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLİŞKİSİNDE SES AKIŞI

M. Volkan COŞKUN

"Akış" kavramı, dil için ele alındığında, dilin belirlenen biçimde, kurallarına ve doğasına uygun olarak gelişme sürecini; "ses akışı" kavramı, dildeki seslerin zaman içinde dil-toplum-tabiat ilişkisinin belirlediği kurallar doğrultusunda değişme ve gelişmesini ifade eder. Daha geniş bir ifadeyle, dilin ilk oluşum döneminde bir araya gelerek kelimeleri oluşturan sesler, zaman içinde uzak ve yakın çevre etkileriyle değişikliğe uğrarlar. Seslerin değişikliğe uğramasını sağlayan unsurlar, yerleşim bölgelerinin tabiat özellikleri ve olayları, toplumdaki iç kültür değişimleri, oluşumları ve dış kültürlerin etkileridir. İnsan ve toplum fizyolojisi, psikolojisi; tabiat özellikleri ve olayları, iç ve dış kültür unsurlarıyla çok yönlü etkileşime girerek seslerin akış sürecinde etkili olurlar.

Dil bilinçli ve dil farkındalığı olan toplumlarda, seslerin akış süreci, dilde estetikleşmeyi de beraberinde getirir. Bu toplumlarda sözlü ve yazılı edebî ürünlerin fazlalığı, dikkati çeker. Edebî ürünlerin oluşmasına katkı sağlayan, bilinçlilik ve farkındalıktır. Bilinçlilik ve farkındalık olmadan dilde akış sağlanamaz; böyle toplumların dilleri, seslerin birliktelik ve değişkenlik sistemleri bakımından asırlar önce nasılsa, günümüzde de aynıdır.

Çalışmamızda ana başvuru kaynaklarımız, Köktürk ve Uygur dönemlerini kapsayan Eski Türkçe ve günümüz Türkiye Türkçesi'dir. Araçlarımız, art ve eş zamanlı bir yaklaşımla tespit ettiğimiz fonetik verilerdir. Amacımız, bildirimizde sunduğumuz araştırma ürünleriyle, Türk milletindeki dil bilinçliliği ve farkındalığın zaman içinde en üst seviyeye çıktığını ortaya koymaktır.

Ses akışını takip edebilmek ve değerlendirebilmek için, önce konuyla ilgili fonetik verilerin tespit edilmesi gerekir. Konu çok kapsamlı olduğu için, çalışmamızda sadece ünsüz akışı üzerinde durulacaktır.

Ünsüzlerle ilgili fonetik verileri 4 ana başlık altında değerlendirmek yerinde olacaktır. Bunları, Ton, Boğumlanma Noktası, Ses ve Hava Yolu Bakımından Ünsüzler başlıkları altında toplamak mümkündür. Dildeki ses değişiklikleri, estetik kazanımlar yönüyle değerlendirilmelidir; bu yönden bakıldığında, iki ana başlığın ön plâna çıktığını görebiliriz. Bunlar, "Ton Bakımından Ünsüzler" ve "Ses yolu Bakımından Ünsüzler"dir. Seslerin aralıklı dikey oluşum yelpazelerinde yer aldıkları için boğumlanma noktaları, ses yolunda oluşan darlık-genişliklerin belirleyicileridirler. Hava yolu bakımından değerlendirildiğinde, burun yolunda oluşan ünsüzler akıcı ve tonlu oldukları için, bu ünsüzleri de ağız ünsüzleri gibi "ton bakımından ünsüzler" başlığı altında değerlendirmek yerinde olacaktır. O hâlde ünsüzlerin ses akışını değerlendirmede, onların niteliklerini yansıtıcı dört ana başlıktan sadece "Ton Bakımından Ünsüzler" ve "Ses Yolu Bakımından Ünsüzler" olmak üzere iki ana başlık altında toplanan verilerden faydalanmak yeterli olacaktır.

Ton bakımından ünsüzler, melodili ve melodisiz; ses yolu bakımından ünsüzler akıcı, sızıcı ve patlayıcı olarak sınıflandırılır. Melodisiz ünsüzlerin çıkardığı sesleri, aperiyodik dalgalar yaydıkları için davulun, trampetin, zilin çıkardığı seslere; melodili ünsüzlerin çıkardığı sesleri, periyodik dalgalar yaydıkları için, kaval, flüt, klarnet gibi üflemeli, gitar, saz gibi telli çalgıların çıkardıkları seslere benzetebiliriz. Yüz kişilik bir orkestrada seslendirilecek parçaya göre 10 ile 20 arasında davul, zil, trampet gibi vurmalı çalgılar bulunabilir. Bunların aşırı sayıda olması, dinleyenlerin kulağında kakafoni, dolayısıyla rahatsızlıklar yaratır. Gelişmiş dillerdeki kelimelerde melodik-melodik olmayan ünsüzlerin oranı, tıpkı bir orkestradaki gibi dengelidir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, bir kelimeden yola çıkarak Eski Türkçeyle Türkiye Türkçesini karşılaştırmak yerinde olacaktır. Eski Türkçe *boltukınta* kelimesinin Türkiye

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 235-237

Türkçesindeki gelişmiş karşılığı *olduğunda* şeklindedir. Bunu ünlü sayısında değişiklik olmadığı için, ünsüzler açısından değerlendirdiğimizde, 2 periyodik-1 yarı periyodik-3 aperiyodiklik yapıdan üç periyodik-iki yarı periyodiklik bir yapıya geçiş olduğunu tespit edebiliriz (2 P-1 YP-3 AP > 2 YP-3 P). Bu durum Türkçenin fonetik açıdan çok mükemmel aşamalar geçirdiğini gösterir. ET'deki 1 yarı periyodik (yarı ahenkli) ses düşmüş; 1 aperiyodik (ahenksiz) ses, periyodik (ahenkli) sese, 2 aperiyodik (ahenksiz) ses, 2 yarı periyodik (yarı ahenkli) sese dönüşmüştür. Başka bir hesapla içinde % 35 oranında davul gibi vurmalı çalgı bulunan bir orkestradan içinde % 11 oranında vurmalı çalgı bulunan bir orkestraya geçiş sağlanmıştır. Bu oran estetikleşme açısından çok yüksek bir orandır. Davul gibi vurmalı çalgı sesleri, aperiyodik dalgalardan oluşmaktadır. Dildeki tonsuz seslerin dalgaları, vurmalı çalgıların yaydığı seslerin dalgaları gibi düzensiz dalgalardır. Bir dilde tonsuz seslerin kullanım oranı arttıkça, o dildeki ahenk azalır. Türkçe, çok güzel işlenerek estetikleştirilmiştir. Bu, hem dil ve edebiyat hem de müzik kültürü açısından değerlendirildiğinde çok büyük bir gelişmedir.

Çalışmamızda Eski Türk Yazıtları, ses değerleri bakımından incelenmiş ve günümüz ses değerleriyle karşılaştırılmıştır. Eski Türk Yazıtlarından günümüze olan ses akışını 6 ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar, sıfırlaşma (Ø), akıcılaşma (A), tonlu-sızıcılaşma (TnS), tonlu-patlayıcılaşma (TnP), tonsuz-sızıcılaşma (TzS), tonsuz-patlayıcılaşma (TzP) olarak başlıklandırılabilir. **Sıfırlaşma,** hece başında ve hece sonunda olmaktadır. Hece/kelime sonu sıfırlaşma, A (ertim), TnS (suv), TzS (-sar) ve TnP'ların (atlıg, kullug, ulug, elig); hece başı sıfırlaşma, TnP (bul*ga-*, em*gek*, il*gerü*, kaz*gan-*, yal*ga-*, yi*gir*mi, ed*gü*)'ların düşmesi ve TzP (ay*ka*, kagan*ka*, kim*ke*, köl.*ke*, otuz*ka*, taş*ka*, Tüpüt*ke*, yer*ke*, yıl*ka*, yüz*ke*, kul*kak*)'ların düşmesi, kelime başı sıfırlaşma TnP'nın düşmesi (bol-), şeklinde gerçekleşmektedir. Hece başı sıfırlaşmalarda ön komşu hece sonu ünsüzle, nadiren ünlüyle bitmektedir. Hece sonu akıcı sıfırlaşmasının (erti, ertim) olabilmesi için, ünsüzle başlayan arka hecenin bulunması şarttır. **Akıcılaşma,** TnP ve TnP ara dönemli TzP'ların akıcılaşmaları şeklinde olmaktadır. Akıcılaşma, iki ünlü arası (udı-, yadag, boguz, ıgaç, kagan, oguz, yagız, adak, / ara dönemli eksiz b*uka* veya ekli az*ukı*, buyr*ukı*, olurt*ukı*nda, yigirm*ike*, s*ubka*, n*eke*) ve hece/kelime sonunda [adgır, kud.ruk, beg, bod, yig, kod-, tod-, yıg-, kişi+g(yi), başlıg+ıg(yı), illig+ig(yi), tizlig+ig(yi), kagan+ıg(ı), kar+ıg(ı), katun+ug(u), bardıg(n), öltüg(n)] gerçekleşmektedir. **Tonlu-sızıcılaşma**, TnP'ların ve *ters yönde akıcının kelime sonunda tonlu-sızıcılaşmasıyla* (yay > yaz) olmaktadır. Tonlu sızıcılaşma, hece/kelime başı (bir-, bar-, yalbar) ve hece/kelime sonunda (ab, eb, sab-, seb-) gerçekleşmektedir. Bir kelimede, baştaki sıfır, yerini tonlu sızıcıya bırakmaktadır (ur- > vur-). **Tonlu patlayıcılaşma**, TzP'ların ve *ters yönde akıcının kelime başında tonlu-patlayıcılaşması* (men, min-, ming, munçuk) şeklinde olmaktadır. Tonlu patlayıcılaşma, iki ünlü arasında (yiti, oçuk), hece/kelime başı (yıltuz, küntüz, Kırkız, bunça, keçe, kel-, kiyik, kök, kör-, küç, kümüş, tag, teg-, telin-, tıng-, ti-, tir-, tirig, tog-, tokı-, tokuz, ton, tonguz, tört, tur-, tuy-, türt-, tüz / köl.te, künte, köngülte, ilte, yolta, birdim, bil.ti, bintim, bul.tum, katıltım, kel.ti, körti, olurtım, sürti, tiril.ti) ünsüz benzeşmesinin sağlandığı küzte ve iki şekilli olan yirte/yirde, adırıltım/adırıldım, aztı/azdı (Ünsüz benzeşmesi sağlanmış.), boltı/boldı, kal.tı/kaldı, kazgantım/kazgandım, kıl.tım/kıldım, kirti/kirdim, ölti/öldü) olmaktadır. **Tonsuz sızıcılaşma**, kelime başı TnP'nın (katun) ve *ters yönde ara dönemli hece sonu tonlu patlayıcının* tonsuz sızıcılaşması (öbke) (Bu değişmede kelimenin anlam yönünün baskın olduğu açık olarak görülmektedir.) şeklinde olmaktadır. **Tonsuz patlayıcılaşma**, kelime sonunda (kiçig, teg), iki ünlü arasında (yügeri > yukarı) ve hece başındaki *tonlu patlayıcıların ters yönde değişimleri* söz konusudur; bunda bir yandan ters yönlü olarak tonsuz-patlayıcılaşmalar olmasına rağmen, bir yandan da düz yönlü olarak ünsüz uyumu sağlanmaktadır (başda, yaşda, kökde, yurtda, aşdım, kısdı, tüşdi, itdi, kaçdı, katdı, keçdim, olurtdı, sökdim, tapdım, tokıtdım, tutdı, yatdı, yetdim, yitding, yorıtdım ve ünsüz benzeşmesinin sağlandığı iki şekilli tikdim/tiktim).

Orhun Yazıtlarından günümüze ses akışını aşağıda tablo hâlinde görebiliriz:

→	Ø	A	TnS	TnP	TzS	TzP
Ø			+			
A	+		+*	+*		
TnS	+					
TnP	+	+	+		+	+
TzS	+					
TzP	+	+		+	+	

Yaptığımız araştırma sonucunda, Eski Türk yazıtlarından günümüze kadar olan ses akışının hemen hemen bütünüyle melodikleşme yönünde olduğu tespit edilmiştir. Melodikleşmeyi, tonlulaşma ve ünsüz benzeşmesi olarak değerlendirmek mümkündür. Tabloda 15 farklı ses olayının gerçekleştiği görülmektedir. Bu 15 farklı ses olayından 13'ü, melodikleşme yönünde; 2'si, akıcıların, sızıcılaşması ve patlayıcılaşması yönünde gerçekleşmiştir. Ses-kod sistemi içinde gerçekleşen bütün ünsüz benzeşmelerini de estetikleşme olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Buna göre, Eski Türk yazıtlarından günümüze kadar % 87 oranında melodikleşme, başka bir deyişle estetikleşme olmuştur. % 13'ü ise, ses yolundaki daralmalara rağmen, estetik yapılarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bu sonuç, Eski Türkçeden günümüze kadar dilimizde % 100 yakın bir melodikleşme, harmonikleşme, estetikleşme yaşandığını göstermektedir.

Estetikleşme yönündeki bu gelişimin temelinde, Anadolu'da yaşayan Türklerin, iç ve dış kültür etkileşimleriyle söz + çalgı, söz > söz, söz > yazı > söz, yazı > söz şeklinde olmak üzere çok sayıda güçlü edebî eser üretmeleri yatmaktadır.

Kaynakça

Hüseyin Namık Orkun, (1994). *Eski Türk Yazıtları (Kül Tigin- Bilge Han- Tonyukuk- Ongin-Ihe Hüşotü- İki Uygur Yazıtı),* Ankara: TDK.

Muharrem Ergin, (2000). *Orhun Abideleri*, İstanbul.

Mustafa Volkan Coşkun, (2008). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul.

Talat Tekin, (2008). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK.

KIRGIZİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK YAZITLARININ BULUNMASI VE İNCELENMESİ TARİHİNDEN

Çetin CUMAGULOV

Kırgızistan coğrafyasını açık hava müzesi olarak tarif etmek mümkündür. Bu coğrafyada taş devrinden başlayarak orta çağlara kadar olan zamanı kapsayan bu müzenin 'eksponat'larını teşkil eden farklı arkeolojik anıtlar mevcuttur. Bunlar; yerleşim alanları, mağaralar, mezarlıklar, kaya üzerine tasvir edilmiş anıtlar (petroglifler), bronz çağına ait olan farklı eşyalardan oluşturulan hazineler, bedizler, şehir kalıntıları, mimarî anıtlar (minareler, kümbetler, tapınaklar) ve benzerleridir.

Yukarıda saymış olduğumuz anıtların içerisinde en önemli yeri epigrafik anıtlar almaktadır. Epigrafik anıtlar geçmiş devirlerin tarihini, farklı halkların, ulusların kültür tarihinin, onların kullanmış oldukları yazıları araştırma faaliyetlerinde en mühim kaynak olarak sayılmaktadır. Eski Türk yazıtlarının (anıtlarının) bulunmuş olduğu yerlerden birisi olarak Kırgızistan coğrafyası Türk dünyasında, Türkoloji çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır.

Orhun Yazıtlarının keşfedilmesinden yedi yıl geçtikten sonra 1896 yılında Kuzey Kırgızistan'ın Talas vadisinden ilk defa Türk devrine ait bir anıt bulunmuştur. O zamanlar bu buluntu ilim dünyasında büyük yankı (sensation) uyandırmıştır. Zira, Orta Asya coğrafyasında bu tür anıtları bulmak kimsenin aklına bile gelmemiştir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz taşı Oluya-Ata uyezdinin başkanı, Arkeoloji Meraklılarının Türkistan Grubunun aktif üyesi V.A Kallaur, yerli Kırgızlardan ve aynı zamanda tercüman olarak çalışan Şarif Bekçurov beraberliğinde bulmuştur. Kasım ayının soğuk olmasına rağmen taş üzerinde yazılmış olan yazının bir kopyasını alabilmişlerdir. Taşın çerçevesine kurumuş otları toplayarak yakma sonucunda taşın donmuş olan kısımlarını temizleyerek, yazının estampajını üç saat boyunca almışlardır. Biraz oval şekildeki dere taşının üzerinde üç buçuk satır bulunmaktadır. Taşın diğer tarafında '1892' rakamları yazılmış olmakla birlikte bu tarih yerli bir Rus değirmencisinin taşı beraberinde götürebilmek amacıyla yazdığı bir tarihtir. Ama, taşın genişliğinin küçük olmasından dolayı götürmekten vazgeçmiş olmalıdır. Bu olaya bağlı olarak bu coğrafyada bulunan diğer taşların üzerinde yazı bulunmasına rağmen kullanılmış olması mümkündür. V.A Kallaur bu buluntu hakkında hemen, Taşkent'te bulunan Arkeoloji Meraklılarının Türkistan Grubu'na bilgi sunmuş ve yazının estampajını-kopyasını göndermiştir. Arkeoloji Meraklılarının Türkistan Grubu üyelerinin toplantısı sonucunda 11 Aralık 1896'da yazının anlamının ve karakterinin tespit edilmesi amacıyla kopya St.-Petersburg'a gönderilmiştir ve Arabist V.V. Rozen'e verilmiştir. Bu yazıyı inceleyen V.V. Rozen cevap olarak şu mektubu kaleme almıştır: "Türkistan coğrafyasında eski Türk yazıtlarının bulunması ilmi açıdan son derece önemlidir ve bu tip yazıtları korumakla Arkeoloji Meraklılarının Türkistan Grubu ilme büyük hizmette bulunacaktır."

Arkeoloji Meraklılarının Türkistan Grubu'nun genel toplantısında bu anıtın değeri vurgulanmış ve V.A. Kallaur'un sorumluluğunda Oluya-Ata'ya (şimdiki Taraz'a) götürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu taşın bulunması merkezi St.-Petersburg'da bulunan Şarkiyatçılar alanında büyük yankı uyandırmıştır. Dönemin genç Türkologlarından Platon Mihayloviç Melioranskiy ilk olarak bu yazının kopyası üzerinde çalışarak yazıda Orhun alfabesinin 17. harfi bulunduğunu belirlemiştir. V.V Radloff da metni incelemiş ve konu ile ilgili bir makale yayımlamıştır. Radloff makalesinde şunları söylemektedir: "Bu yazı çok ilginçtir. Zira, yazı hem eski Türk harfleriyle, hem de Türk dilinde yazılmıştır. Bu yazıyla Türk harflerinin Orta Asya'nın Türk menşeindeki boylarının da kullanıldığı görülmektedir. Bu öneme sahip, Türkistan coğrafyasında bu ve benzer anıtları bulmak, korumaya yardımcı olabilmelerini sağlamak için bu coğrafyadaki yerli halkın dikkatini çekmek lazımdır." Bu birinci taş anıt günümüzde, St.-Petersburg'taki Hermitaj Müzesinde saklanmaktadır. Ocak 1898'de yerli Kırgızlardan Cangoroz Berdikojin, birinci anıtın

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 239-242

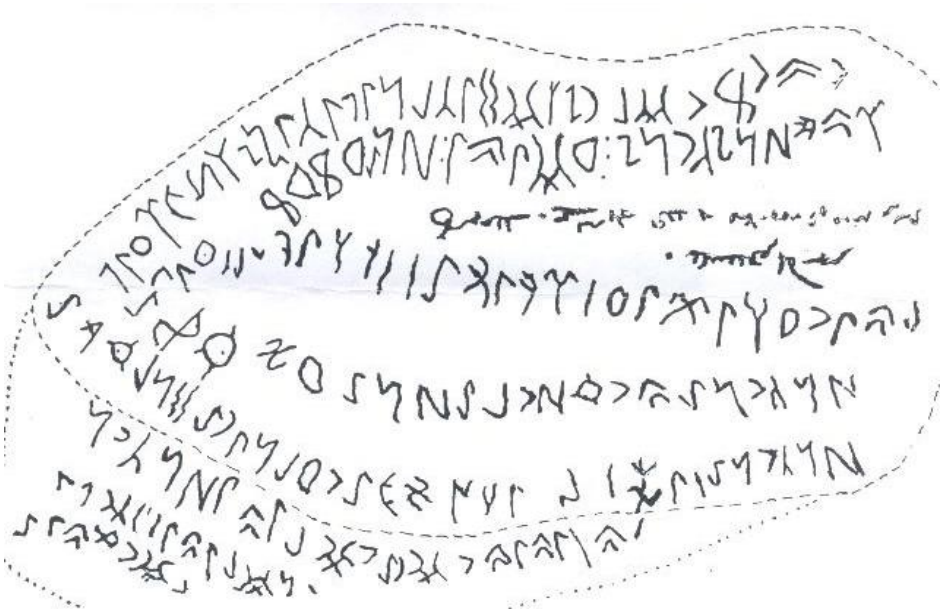
bulunduğu yere yakın mesafede, yaklaşık yarım kilometre uzaklıkta benzer bir yazının bulunduğu başka bir küçük taşın bulunduğunu V.A Kallaur'a bildirmiştir. Kallaur, işlerinin yoğunluğundan bölgeye gitmeyi Mayıs ayına ertelemek zorunda kalmıştır. Ama, 28 Nisan'da Türkistan General Gubernatorluğu İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu, Talas nehrinin başlangıcında bulunan Dmitriyevsk köyünün çevresindeki eski yazıları aramak, bulmak ve arkelojik kazılara başlama iznini felsefeci Henrich Heikel'in başkanlığındaki Fin-Ugorlu İlim Adamları Organizasyonu'na vermiştir. Daha sonra grubun yola çıkmış olduğu ve onlara mümkün olduğunca yardımda bulunmalarına dair haber gelmiştir. Milliyetçi Kallaur, bir taraftan grubu iyi bir şekilde karşılamasına ve Talas'a grupla birlikte gitmesine rağmen diğer taraftan kendi vazifelerini de yerine getirmesi gerektiğini söyleyerek gruptan ayrılır. 5 Mayıs'ta Cangoroz'un gösterdiği yerdeki yeni anıtı bulur. Bulunan bu yeni taşın hemen yanında bir taş daha bulur. Böylece, 2. ve 3. Talas Anıtları bulunmuştur. Ertesi gün bu yeni buluntular hakkında Geykel'e haber vererek gelip görerek bu taşları götürmesini rica eder. Bekturtov ile beraber yazıtların kopyalarını almaya girişirler. Fin-Ugor gezi ekibi üyeleri bölgeyi gördükten sonra Helsinki'ye eski Türk yazıtları içeren iki yeni taşın bulunduğu yönünde telgraf çekmişlerdir. Telgrafa bu taşları kimin bulduğu söz edilmeksizin gezi katılımcılarıyla birlikte yerli vali Kallaur'un da katılımı bildirilmiştir. Kallaur ise sonraki gün 7 Mayıs'ta taşlardaki yazıların kopya-estamplarını alarak Taşkent'teki Türkistan Arkeolojisever Topluluğuna yazısını göndermiştir. *Новая археологическая находка в Аулиатинском уезде* (Auliyeata İlçesindeki Yeni Arkeolojik Buluntu) adlı yazısını 13 Mayıs'ta *Туркестанские ведомости* (Türkistan Haberleri) gazetesine iletmiştir. Bu yazı gazetenin 48. ve 58. sayılarına yayımlanmıştır. Aynı yılda P. M. Melioranskiy bunlardan birisini çevirerek «По поводу новой археологической находки а Аулиеатинском уезде» (Auliyeata İlçesindeki Yeni Arkeolojik Buluntu Hakkında) adlı makaleyi yazmıştır. Bu makalede taşların büyüğündeki yazıtının iyice okunmadığını belirleyerek beş satırlık yazıtı içeren diğer anıtın okunuşu sunmuştur. Taşların küçük olanı ikinci bulunmuşsa da bilim dünyasına **Üçüncü Talas Anıtı** olarak girmiştir. Üçüncü bulunan büyük boyutlu sekiz satırlık yazıt olan taş **İkinci Talas Anıtı** olarak isimlendirilmiştir.

İsveçliler Talas vadisinde uzun zaman çalışmışlardır. Yerli Kırgızların yardımlarıyla bazı taşlar bulmuşlardır. Bu taşlar ilimde **Dördüncü** ve **Beşinci Talas Taş Anıtları** olarak bilinmektedir. İsveçlilerin ricası üzerine burada bulunan beş taştan birisinin Helsinki'ye getirilmesine izin verilmiştir. Fin-Ugor gezi ekibinin üyeleri (Henrich İogan Heikel, Baron Karl Munk, Prof. O. Donner) bölgedeki çalışmalarının sonuçları hakkında ne Türkistan'da ne Petersburg'ta bildirilerini yapmışlar ne de merkezi gazetelere herhangi bir bilgi vermişlerdir.

Ancak aradan yirmi yıl geçtikten sonra H.İ. Heikel'in Talas vadisinde yürütülen arkeolojik araştırmalar hakkındaki raporu Helsinki'de yayımlanmıştır. Talas'ta yani Orta Asya'da ilk defa bulunan eski Türklerin beş anıtının hangisi Helsinki'ye götürüldüğü ve hangi sebeplerden dolayı oraya götürülmeden kaldığı bugüne kadar tam olarak netlik kazanmamıştır. Fakat 1889 yılında Arkeoloji Komitesi, H.İ. Heikel'e taşların birini Finlandiya'nın merkezine taşımasına izin vermiştir. Çok geçmeden Arkeoloji Komitesinin 1899 yılı için hazırlandığı rapora Heikel'in bu işi gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Eğer taşın götürülmesi doğruysa bugün Finlandiya'da üçüncü veya beşinci taşın biri bulunmaktadır diyebiliriz. Çünkü ilk bulunan taş Sankt-Petersburg'taki Ermitaj'da sergilenmektedir. İkinci taş önceden bulunduğu yerde 63 yıl yattıktan sonra 1961 yılda yeniden bulunmuştur. Dördüncü taş 1982 yılında eski yerinden farklı bir yerde 84 yıl geçtikten sonra bulunmuştur. Bugün bu taş anıt Talas'taki Manas'ın mezarının yanında yer almaktadır. Bu taş anıtı ile ilgili Rusça *«По поводу одного памятника древнетюркской эпиграфики»* (Eski Türk Epigrafisinin Bir Anıtı hakkında) adlı tarafımızdan kaleme alınan makale Kırgız İlimler Akademisi Haber Bülteninde yayımlamıştır.

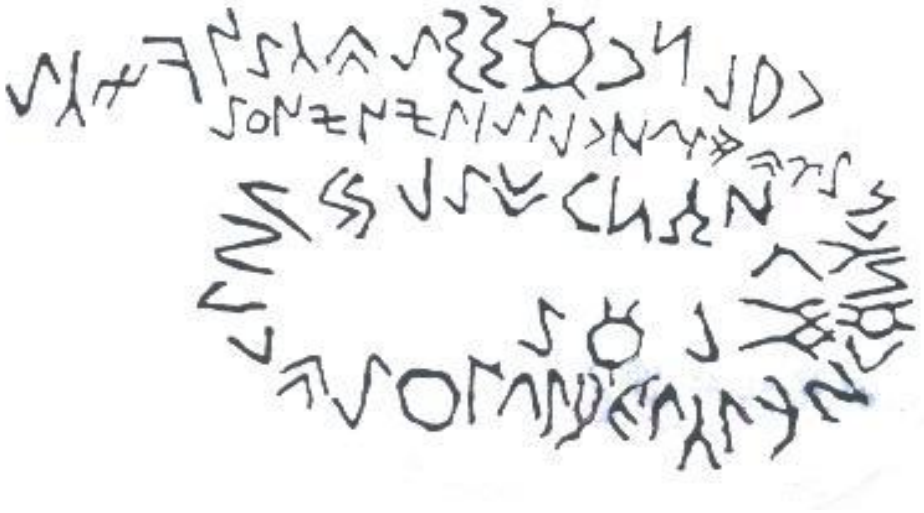
İlk bulunan beş taş anıtın en önemlisi, yazıtının çok olması açısından ikinci taştır. Fakat taş üzerindeki yazıtın net görünmemesinden bilim adamlarının çoğu bu taşla çalışmamayı tercih

etmektedir. İlk defa Kallaur'un estamp-kopyası (5 satır) hakkında P.M. Melioranskiy ve H.İ. Heikel yeni bir estamp-kopya içeren makalelerini yayımlamışlardır. İkinci taş üzerinde yapılan iki estamp-kopyadan asla en yakını olarak Heikel'in kopyası kabul edilmektedir. 1961 yılda gerçekleşen autopsiyanın temelinde, yani gözle görerek elle dokunarak yaptığımız bizim estampımızda da sekiz satırlık yazıtının var olduğu ispatlandı. İkinci taş anıtın yeniden bulunması onun üzerinde yapılacak yeni estampajının çizilmesi gereğini doğurdu. *«Второй таласский памятник»* (İkinci Talas Taş Anıtı) adlı makalemizde bu taş anıttan ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir.

Resim 1. Ç. CUMAGULOV tarafından hazırlanan ikinci taş anıtının estamp-kopisi.

Sonradan 1961, 1977, 1981, 1998, 2000 ve 2002 yıllarda bulunan taş anıtları sayılmakla beraber bugün Kırgızistan'da bu tür yazıtların sayısı ancak elli civarındadır. Bunlardan her biri günümüzde incelenerek, Kırgız, Rus, Türk v.d. dillere çevrilerek, Türk halklarının dilinin ve kültürünün tarihinin öğrenilmesine yardımcı olmaktadır. Kırgızistan'daki taş anıtların incelenmesinde Radloff, Thomsen, Melioranskiy, Malov, Bernştam, Batmanov, Orkun, Klyaştornıy, Masson, Sertkaya, Amancolov gibi bilim adamlarının eserlerini hiçbir zaman unutmamak gerekmektedir.

Resim 2. 1977 yılında Ç. CUMAGULOV'un bulduğu taş anıtının estamp-kopyası.

Kaynakça

CUMAGULOV Ç. Vtoroy Talasskiy Pamyatnik// Novıye Epigrafiçeskiye Pamyatniki v Kirgizii (1961y.)- F., İlim.-1962.- s. 23-27.

TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARINDA 21. YÜZYIL HEDEFLERİ

Ülkü ÇELİK ŞAVK

Bu bildiride, 21. yüzyılda Türklük Bilimi çalışmaları nasıl olmalıdır, konusu tartışılacaktır. Tartışma alt konuları:

1. Türklük Bilimi çalışmaları, gündelik hayat/uluslararası ilişkiler/Türk imajı vb., nasıl daha yararlı kılınabilir?
2. Bu kadar ileri teknolojik gelişmelere rağmen, dünyada Türklük Bilimi çevresinin iletişimsizliği nasıl giderilebilir?
3. Türkiye dışı Türklük Bilimi birimlerine destek konusunda neler yapılabilir?
4. Geniş çaplı bir örgütlenme veya birlik oluşturmanın bir yolu var mıdır?

1. Türklük bilimi çalışmalarının Türk toplumunun gündelik hayatını biçimlendirmede ve bireyleri yönlendirmede ne kadar etkili olduğu tartışması uzun zamandır süregitmektedir. Türk kültürünün temel değerleri üzerine kurulmuş yazılı ve derleme yolu ile kayda geçirilmiş sözlü ürünleri üzerinde sayısız eser bulunmakla birlikte, gittikçe kültürel yaşam biçiminden uzak, kültürel değerlerden habersiz nesillerin oluşması hakikaten büyük çelişki. Toplumsal yaşam tarzının hızla değişmesinde iletişim imkânlarının geçmişe göre çok daha ileri olması ile kültürel etkileşmelerin çok daha yaygın olduğu inkâr edilemez ancak bu etkileşmenin daha çok Türk toplumu aleyhine olması düşündürücüdür. Bu durumu yalnız ekonomik yönden güçlü toplumların kültürlerinin etkisine yormak da çok doğru değil.

Bu etki daha çok kültürel değerlerin bilinçli ve belli politikalar çerçevesinde değerlendirilmesi ile açıklanabilir.

Gerçek Türk kimliği veya doğru Türk imajı konusu da bir diğer düşündürücü husus, tarih boyunca her toplumun tek bir düzlemde gelişen ya hep doğru ya hep yanlış bir geçmişi yokken, Türkler için bazı hususların sürekli öne çıkarılması hatta saplanılıp kalması da çok dikkate değerdir.

Şimdi, bu alanlar doğrudan Türk kültürü ile ilgilidir ve çalışmaların da bu hususlarda yararlı hale getirilmesi gereklidir.

Şu an Türkiye Türkolojisi ile Türkiye dışı Türkoloji çalışmaların birbirinden çok farklı sürdürüldüğü herkesçe malumdur.

Türkiye'de Türklük Bilimi çalışmaları, akademisyen ile öğretmen yetiştirme programlarının iç içe yürütüldüğü programlarla sürdürülmektedir. Bu programlarla ne tam akademisyen ne de tam öğretmen yetiştirilmektedir.

Ayrıca Türkoloji terimi daha çok Türk dili ve edebiyatı ve biraz da Türk tarihi bilim dallarına indirgenmiştir.

Kapsayıcı Türklük Bilimi programlarının olması gereken az sayıdaki Türkiyat Enstitülerinde ise, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları hariç, Edebiyat Fakültelerindeki bölümlerin benzeri hatta aynı programlar sürdürülmektedir.

Türkiye'deki Türklük Bilimi programlarının hemen ele alınması, akademik çalışmalar ile öğretmen yetiştiren programların birbirinden tamamen ayrılması gerekmektedir.

Haftada 30-35 saat ders ile nitelikli ve yararlı çalışmalar ne kadar zor ise, üst akademik bilgi ile donatılmış pratik bilgiden uzak öğretmen yetiştirmek de o kadar gereksizdir.

2. İletişimin artık saniyelerle mümkün olduğu bir çağda bilgi paylaşımı için ortaya bahaneler koymak pek mantıklı değildir. Daha çok teknik alanlarda tanık olduğumuz uzaktan ders,

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 243-244

konferans sistemini Türklük Bilimi alanı için de etkin kılmak hiç de zor değilken hâlâ alanın önde gelen isimlerini hiç tanımayan genç akademisyenlerin olması düşündürücüdür.
Elektronik yayıncılığın bu kadar geliştiği bir dönemde hala ulaşılamayan yayınların olması da çözülmesi gereken sorunlardandır.

3. Türkiye dışı Türkoloji birimlerinin sorunları ile ilgili dile getirilen en dikkat çekici husus, bu birimlerin eskiye oranla talep ve destek azlığı. Bu durumda tabii ki Türkiye Türkolojisine çok şey düşüyor. Hatta devlet düzeyinde girişim gerekiyor. Türkiye'de İngiliz, Alman ve Fransız dili ve edebiyatı bölümleri hep bu ülkelerce doğrudan veya dolaylı desteklenmektedir. Aynı yöntemin Türkiye dışı Türkolojiler için etkin hâle getirilmesi gerekir.

4. Geniş çaplı bir birlik, merkezi bir yapı mümkün olabilir mi? Tabii, ancak bunun belirli aşamaları vardır ve bu aşamalar dikkatli ve dirayetli çalışmalar ve düzenlemelerle mümkündür. Şu an Türklük Bilimi çalışmaları farklı coğrafyalarda yetkin isimlerce sürdürülmektedir. Bu yapılanmada bu kişilerin önderlik etmesi sürecin hızı ve etkili olması için önemlidir. Şu an bazı paylaşım ağları olmakla birlikte bunlar daha çok kişisel çabalarla ve kurumsal destekten uzak girişimlerdir.

Etkili bir paylaşım ağını da içeren bir üst birlik için yetkinliği tartışılmayacak kurumların desteği şarttır. Bu kurumların ortak projeleri destek bulmakta da zorlanmayacaktır.

BATI SİBİRYA TÜRK KÜLTÜRÜ TETKİKLERİNE GÖRE KAYIN AĞACININ TÜRK MİTOLOJİSİNDE "KUTSAL"LAŞMASININ MADDİ KÜLTÜREL NEDENLERİ

Özkul ÇOBANOĞLU

Bu çalışmanın konusunu; Türk Mitolojisi'nde en önemli "köken mit"leri arasında yer alan "kayın ağacı"nın "kutsal"laşmasının maddi kültürel muhtemel nedenlerinin tespit edilmesi oluşturmaktadır. Bilindiği gibi "mit"ler, özellikle de "yaşayan mit"ler, bir kültürün ve dolayısıyla bir dilin kendini idrakiyle başlayan süreçte ortaya çıkan dış dünyayı algılama ve kendini onun içinde kendince anlamlı bir yere oturtarak yorumlama alışkanlıkları olarak gelenekselleşen dünya görüşü veya halk felsefesi doğrultusunda bütün yenilenmelere rağmen tamamen ve kolayca ortadan kalkmazlar ve bir ölçüde hayatiyetlerini yeni oluşumlarda yer alan izleriyle devam ettirirler.

Bu bağlamda, Türk mitolojisinde, Türklerin ortaya çıkışına dair köken mitlerinden birisi olarak yer alan "ağaçtan yaratılma" veya "kayın ağacı tarafından doğurulmuş olma" motifi ve buna bağlı olarak kayın ağacının "kutsal" kabul edilerek[1] başta "adak" veya "dilek bezleri"yle dilek dilenmesi, kâinatın, kökleriyle "yeraltını", gövdesiyle "yeryüzünü" ve dal ve yapraklarıyla da "gökyüzü" şeklindeki "üçlü" tasnifini şahsında birleştiren bir yaşam sembolü ve kutsalı belirleyen, merkezi oluşturan axis mundi olarak "hayat ağacı" şeklindeki kabullerin "kayın ağacı" etrafında toplanması sonucunun nedenleri üzerinde yeterince durulmamıştır.[2]

Kayın kelimesinin bütün Türk dillerindeki yaygınlığı, eskiliğinin ve erken dönemden itibaren Türk düşüncesindeki öneminin kolay kabul edilebilecek bir göstergesidir. Aynı şekilde, "kayın" kelimesinin "kadın" anlamına gelmesi de[3] onun doğurganlığının, dolayısıyla bir köken mitinin kaynağına dönüşmesinin doğal sonucudur. Ancak, asıl cevaplanması gereken soru; "neden kayın ağacı veya niçin kayın ağacı bu şekilde adlandırılarak etrafında söz konusu köken mitleri ve buna bağlı olarak çeşitli ritüeller[4] ortaya çıkmış ve bu ağaç mitik zamanlardan beri gittikçe büyüyen bir kültün objesi olmuştur?" şeklindeki soru olmalıdır.

Bu soruyu ve mitolojik objelerle ilgili benzer soruları cevaplamak, her zaman kolay ve hatta bazen imkân dahilinde değildir. Ancak, "kayın ağacı" ve "kutsallığı" bağlamında, geçtiğimiz yaz aylarında, Batı Sibirya ve Altay Dağları arasındaki coğrafi bölgede (Şorya, Teleutlar ve Dağlık Altay Türkleri) 01.09.2009-20.09.2009 tarihleri arasında yaptığımız alan araştırmasında elde ettiğimiz bilgilerden hareketle, "kayın ağacı"nın mitolojik kimliğinin oluşmasında son derece önemli bir yere ve role sahip olduğunu düşündüğümüz maddi kültürel özellikler, bize söz konusu mitsel düşüncenin oluşumu hakkında ipuçları verir nitelikte gözükmektedir.

Rusya Federasyonuna bağlı Kemerova Oblast'ında, Mıshi ilçesinin Çavuşka Kasabası başta olmak üzere; Taştagöl ve Dağlık Altay bölgesinde kayın ağacının, tarihsel ve güncel sosyo-kültürel bağlamlarda şu maddi kültürel amaçlarla kullanıldığı tespit edilmiştir:

---

[1] Batı dillerinden Latince'de "Betula Tournef" olarak adlandırılan kayın ağacının Türkçede adlandırılmasıyla ilgili olarak bkz. (Yund, 1972).

[2] Türk ve dünya mitolojisinde "ağaç kültü" konusunda daha fazla bilgi için bkz. (Ergun, 2004; İnan, 1991).

[3] Pervin Ergun'un (2004, s. 197) tespitlerine göre; "kayın" eski kaynaklarda "kadın" olarak geçmektedir. Her şeyden önce *Divanü Lügat'it Türk'te*, kayın "kadın" olarak yer alır. Türkçenin lehçelerinde de, Şor ve Tuva'larda "kadın" şeklinde kullanılır. Sahalarda (Yakut) "xatın" Çuvaş Türkçesinde ise "huran" şeklindedir. Ünlü dil bilginimiz Hasan Eren (2001, s. 685) bu delillere dayanarak "kayın" kelimesinin "kadın"dan geldiği ve Ana Türkçede "kadın" şeklinde olduğu kanaatindedir.

[4] Türk mitolojisiyle ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz. (Ögel, 1972; Ögel, 1995; Çobanoğlu, 2001).

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 245-247

1) Kayın ağacının kabuğu: Kayın ağacının kabuğu bir bütün olarak kolayca çıkarılabilir veya soyulabilir. Bu nedenle, ateşte ısıtılır veya kurutulursa oldukça sağlam olan kayın ağacı dallarının birkaçının yukarıdan çatılmasıyla oluşturulacak çadır iskeletinin kaplama malzemesi olarak kullanılmış ve "deri" ve "keçe" gibi daha geç dönemlerin kültürel materyalleri ortaya çıkıp üretilip tüketilinceye kadar, yazlık ve kışlık barınak yapımında kullanılmıştır. Kolay ve ucuz üretilmesi ve kullanışlılığı nedeniyle 20. yüzyıl başlarına kadar bu tür çadırların Sibirya'daki varlığı bilinmektedir.

2) Kayın ağacının kabuğu: Sağlam liflerden oluşması nedeniyle ıslatılıp suda dövülmesi halinde "ilkel kumaş" diyebileceğimiz esneklikte bir materyale dönüşebilmekte ve şekillendirilip kurutulma suretiyle, en azından çeşitli ilkel örgü çanta, sepet yapımını olanaklı kılmaktadır. Bu uygulama doğrudan olmamakla birlikte temel fikir olarak çok daha sonra gelişecek olan "keçe" ve "keçecilik" sanatlarının teknik ve uygulama olarak öncüsü konumunda olduğu düşünülebilir.

3) Kayın ağacının dalları: Özellikle ateşte ısıtılıp kurutulma suretiyle başta "dayak", "sopa" ve yukarıda işaret ettiğimiz şekilde "çatılarak" oluşturulan "çadır direği" olmaya uygun özellikler ve kullanımlara sahiptir. Daha işlenmiş ve gelişmiş şekliyle "yay" ve özellikle "düzgün" ve "budaksız" ince dallar "ok" yapımında kullanılmıştır. Sele, sepet ve benzeri araç ve gerecin yapımında da kayın ağacının ince esnek dallarından yararlanılmıştır. Bunlardan bazıları balık yakalamak amaçlı olarak özel bir tasarıma sahiptir.

4) Kayın ağacının külü ve talaşı: Kayın ağacının külünün geleneksel pek çok ilacın yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Aynı şekilde kayın ağacının talaşı da, başta el, parmak ve ayaklardaki kesilmelerle oluşan yaraların sağaltılmasında olmak üzere çeşitli geleneksel halk ilaçlarının yapımında kullanılmıştır.

5) Kayın ağacının özsuyu veya sütü: Buraya kadar anlattıklarımız aşağı yukarı bilinen veya kolayca tahmin edilecek maddi kültürel özelliklerdir. Ancak literatürde pek fazla yer almayan ve vurgu yapılmayan bir kayın ağacı özelliği, ağacın gövdesinin çizilmesi halinde dışarıya çıkıp akan ve ağaca saplanacak küçük bir kıymık yardımıyla da toplanabilen özsuyudur. Şorlar ve Teleutlar, buna "kaynıng sünezi" demektedirler. Bu "süt"ümsü görünümlü ve "ağız sütü kıvamı"ndaki kayın özsuyu, adeta kayın, yani "kadın" ağacının/ananın sütü olarak tasavvur edilmiş olmalıdır. Özellikle, sosyo-kültürel yapıya kadınların hâkim olduğu "anaerkil" ve bitki ve ağaç köklerini devşirmenin esas geçim kaynağı olduğu "toplayıcılık" döneminde, adeta süte yani "süne"ye sahip olan ve bir kadın gibi de akça-pakça olması nedeniyle Anadolu'da çoğunlukla "akçakavak" dediğimiz kayın ağacının, Türk mitolojisinde "köken miti" olacak kadar kutsanmasının belki de en önemli maddi kültürel nedeni budur.

Batı ve Doğu Sibirya'da adeta bir okyanus gibi uzayan uçsuz bucaksız kayın ormanlarında, yiyecek içecek hiçbir şey bulamayıp aç kaldığınızda, kapısını esin bir taşla "çal"arak, belki de böylece "korkut"arak, "süne"sini/sütünü istediğiniz kayın ananız, sizi esirgeyerek, açlıktan ölmenizin önüne geçecek, hemen her daim hazır, kolayca ulaşılan en yaygın kaynaktır. Kayın ağacının özsuyu tüketimi ve üretimi bu bölgede batı kökenli gazlı içecekler yayılıncaya kadar hâkim konumdayken, günümüzde de daha çok mide hastalıkları başta olmak üzere geleneksel halk ilacı kimliğine yakın bir şekilde ikincil bir konumda üretilip tüketilmektedir.

Sonuç olarak, Türk mitolojisinin panteonunda "köken miti" olacak kadar merkezî bir yere ve role sahip "kutsal kayın ağacı"nın; Türk mitsel düşüncesinde, yukarıda saydığımız maddi kültürel temeller, özellikle de "sütü" nedeniyle doğurgan, esirgeyen ve besleyen bir "ana" gibi tasarlandığını düşünmek mümkün gözükmektedir. Bu bağlamda, Türk Mitolojisi araştırmalarında sadece yakın ya da uzak geçmişte derlenmiş, yazıya geçmiş metinlerin oluşup şekillendikleri ve sözlü kültür ortamında saklanılarak nakledildikleri coğrafyayı ve onda yer alan flora ve faunayı metodolojik bir gereklilik olarak daima göz önünde bulundurmanın önemine dikkat çekmek yerinde olacaktır.

Türk mitolojisine ait metinleri inceleyip, anlamaya ve yorumlamaya çalışırken özellikle de "yeniden kurma" paradigmasına bağlı denemelerde, metinlerin devşirildiği coğrafya ve onun flora ve faunasının bize kendiliğinden ve en kolay ulaşılabilir tarihsel bağlamların fiziki ve biyolojik alt yapısını verdiğini hatırda tutmalı, yapısal ve işlevsel özelliklerin tespitinde kullanmalıyız. Bu nedenle de, özellikle Türkiye Türkolojisinin ihmal ettiği veya yeterince üzerinde durmadığını, yararlanmadığını düşündüğümüz, Türk dünyası kültür ekolojisinin coğrafyasına, flora ve faunasına yönelik bilgi alanlarına ve bunlara yönelik araştırmalara olan ihtiyacın gereğine ve önemine dikatinizi çekerek sözlerimize son veriyoruz.

Kaynakça

Çobanoğlu, Ö. (2001). Türk Mitolojisi. *Türk Dünyası Ortak Edebiyat Tarihi*, c. I.

Eren, H. (2001). Türklerin Ana Yurdu Sorunu. *Türk Dili*, 600.

Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İnan, A. (1991). Türk Boylarında Dağ, Orman (Ağaç) ve Pınar Kültü. *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara: TTK Basımevi.

Ögel, B. (1972). *Türk Mitolojisi I.* Ankara: TTK Basımevi.

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II.* Ankara: TTK Basımevi.

Yund, K. (1972). Türklerin Kutlu Ağacı Kayın. *Türk Kültürü,* 120.

ESKİ TÜRKLERDE MUSİKİ

Yavuz DALOĞLU

Giriş

Genellikle Asya'da ve daha geniş bir coğrafî bölge olarak Avrasya'da, bizim bugün konuştuğumuz dil ve lehçelerini konuşan kavimler, kimi zaman "Türk" adını kullanarak, kimi zaman da değişik adlarla, tarih öncesinin ve tarihin derinliklerinden günümüze değin çok zengin bir kültür yaratmış ve uygarlık ailesinin de seçkin bir üyesi olmuştur. Türklerin, insanlığın kültür ve uygarlık zenginliğine kattığı sayısız değer vardır.

Bir toplumun yalnızca dilini incelemek bile, o toplumun, uygarlık evrenindeki düzeyini belirlemede sağlam bir ölçüttür. Türkçe üzerine yapılmış şu saptama ve yorum, öne sürdüğüm gerçekliği doğrulamada sanırım geçerli bir örnek olacaktır:

Ünlü bir Alman dilbilimci, Max Müller, 1861'de yayımlanan, üç yıl sonra da Leçons sur la science du langage (Dilin bilimi üstüne dersler, 1864) adıyla fransızcaya çevrilen yapıtında, türkçenin açıklığını ve düzenliliğini vurguladıktan sonra, gözlemine dayanak olarak "ünlü bir doğubilimci"nin sözlerini anar: "Türkçe öyle düzenli, öyle uyumludur ki insanda bir seçkin bilginler kurulunun yaratımıymış gibi bir izlenim uyandırır". Şu var ki, gözlemine dayanak olarak anmakla birlikte, Müller bu sözlere küçümsenmeyecek bir eleştiri de getirir: "Hiçbir kurul böylesine güzel bir dil yaratamazdı".

Müller'in adını vermeden görüşünü aktardığı "ünlü doğubilimci", çok büyük bir olasılıkla, 1790 yılında Eléments de la langue turque (Türk diline giriş) adıyla yayımlanan hayranlık verici bir Türkçe dilbilgisi yayımlamış olan Pierre-François Viguier'dir. O değilse, Türkçe konusunda aynı görüşlere ulaşmış bir başka "ünlü doğubilimci" daha var demektir. Bunlara ünlü yapıtı Grammaire de la langue turque'te (Türkçenin dilbilgisi, 1921) Müller'i anan Jean Denis'yi de ekleyebilirsiniz, daha başkalarını da (Yücel, 2000, ss. 7-8).

"Musiki de bir dildir" ve aynı insanlar arasındaki iletişimi sağlayan, edebî eserlerin ortaya çıkmasına olanak tanıyan ve bilimin ulaşmasına aracılık eden dil kadar kültür ve uygarlık evreninin önemli bir parçasıdır. Alman musikibilimci ve yazar Hermann Kretzschmar musikiyi: *"Açıklığı, konuşulan dile oranla daha ince koyultulu (nüanslı) ve daha derinden etkileyici bir konuşma sanatı (Sprachkunst)"* (Oransay, 1988, s. 18) olarak tanımlamıştır.

Bu tanımlamanın bizim için doğaldır ki en canlı örneği, tarih öncesinden günümüze değin, Türklerin musiki sanatıyla ilintisidir. Türk toplum yaşamında ve devlet geleneğinde her dönemde, musikinin çok özel, işlevsel ve sanatsal bir konumu olmuştur. Bundan dolayıdır ki Türkler, bir başka dil olan musikileriyle de, insanlığın kültür ve uygarlık evrenine çok zengin bir katkı sunmuştur ki bunun da pek çok kanıtı vardır.

Bu doğaldır çünkü en küçüğünden en büyüğüne varıncaya değin her topluluk veya toplum gibi Türklerin de yaşayış serüveninde kendilerine özgü, zengin ve karakteristik özellikler barındıran musikileri sürekli var olmuştur. Hattâ Türklerin, büyük devletler, imparatorluklar ve sonuçta da uygarlık kurucusu olma yeteneğini göz önünde bulundurduğumuz zaman, gelişmiş bir musiki yaşamı ve gelişmiş bir musiki yapma pratiği oluşturduğunu söylemek bir abartma veya hamâset değil, tam tersi bilimsel bir gerçekliktir.

Türk Musikisi

Türkolojinin önemli bir çalışma alanı da hiç şüphe yok ki Türk Musikisi'dir. Ancak, Türk Musikisi olarak tanımlayacağımız musiki türü yalnızca Batı Türklerinin "Geleneksel Türk Sanat Musikisi" veya yaygın söyleyişle "Klasik Türk Musikisi" değildir elbette. Tanımıma göre ***Türk Musikisi,*** *Avrasya coğrafyasında, binlerce yıllık zaman içinde ve kendine özgü karakteristik ezgi,*

makam ve tartım özellikleriyle biçimlenmiş şehir ve yerel musiki türlerinin tümüdür. Bu sanat dalı Türklerin yurt yaptığı bütün coğrafyalarda ve binlerce yıllık zaman diliminde bir kültür ve belirli koşullarda uygarlık olgusu olarak şekillenmiştir, son derece çeşitlidir ve kuşkusuz ki Türk yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır. Türkçeyle ve diğer kültür unsurlarıyla da ayrılmaz bir birliktelik ve koşutluk oluşturmuştur.

Türk Dilinde "Musiki" Kelimesi ve Eşanlamlıları

Bugünkü kuşakların *Müzik* (Fransızca *musique*'den), XIX. yüzyılda özellikle Muzika-yı Hümâyûn çevresinde *Muzika*, *Mızıka* veya *Mızıka* (İtalyanca musica'dan bozma); İslâm'ı kabulden sonra atalarımızın ve bugün hâlâ dilimizde olan *Musiki* (Yunanca *Musike*, Arapça *Mûsıkî*'den); İslâm öncesinde ise *Küğ* diye adlandırdığımız sanat dalı, Türklerce tanrılardan inme, göksel ve kulakla algılanan büyüleyici bir sanat olarak kabul edilmekteydi (Oransay, 1985, s. 5).

Küğ

Türkler, yaklaşık bin yıl öncesine kadar Grekçe ve Arapça üzerinden *Musiki* sözcüğünü benimsemeden önce, bu kavram için *Küğ* sözcüğünü kullanıyordu. Bu kelime *Kü, Küg, Küy, Köğ, Kök* şekillerinde de kullanılmış ve hâlâ yaşamakta ve de kullanılmaktadır.

KÜ ve KÖ harfleri ile başlayan kelimeler Türkçede hep canlı, parlak, göz alıcı, iç açıcı, devingen, güçlü ve yaşam kaynağı yansıtan kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözgelimi, bütün canlılığın yaşam kaynağı olan *Kün* yani *Güneş*, yeryüzünün en parlak tabakası olan *Köl* sonradan *Göl*, bedenin canlılığını yansıtan *Kön* veya *Gön*, yine bedenin en parlak organı olan *Köz* ya da *Göz* örneklerindeki gibi Türkler, *uyumla seçilmiş ve bir estetik bütünlük oluşturacak tarzda birleştirilmiş işitmeyle algılanan sesler sanatına* ***Küğ*** *demişlerdir.*

Küğ, **Orhon Yazıtları**'nda *kü* biçiminde ve "ün, san" karşılığı olarak (türk bod^{u}n^{i}g ^{a}tı küsi y^{o}k bolm^{a}zun tiy^{i}n) görülmektedir (Orkun, 1987, ss. 40-43).

Küğ konusunda ikinci en önemli yazılı kaynak Dîvânü Lûgati't-Türk'tür ve bu bildirideki pek çok veri bu önemli kaynağa dayanmaktadır. Çünkü Dîvânü Lûgati't-Türk, bizlere dilimiz açısından ışık tuttuğu kadar, XI. yüzyıl ve öncesinde Türklerin gelenekleri, töreleri, sanatları ve kısacası yaşam biçimleri, diğer söyleyişle kültürleri konusunda da günümüze çok önemli veriler sunmaktadır. Bunlar arasında musiki ile ilgili kelimeler ve türevleri Türk Musiki Tarihi açısından son derece önemlidir ve Kü'ün aynı anlamlı karşılığı Kaşgarlı Mahmud'un ünlü anıtsal eseri Dîvânü Lûgati't-Türk'te de (kü: Ün, san. "külüğ bilge: ünlü bilgin) görülmektedir (Atalay I, s. 212).

Türk dili konusunda bir başka önemli kaynak olan ve Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig'te de *Kü*, ün ve san olarak karşımıza çıkmaktadır (Arat III, s. 296).

Yukarıdaki anlamının dışında bizi asıl ilgilendiren ve musiki karşılığı olarak görülen kelimeyi Besim Atalay, Dîvânü Lûgati't-Türk'te *"köğ"* olarak okumuştur. *Köğ*'ün **Dîvân**'da yedi ayrı anlamı verilmiştir. Fakat konumuz açısından kelimenin iki anlamı bizi ilgilendirmektedir. Bunlar:

1- Şiirin aruzu, ırın ölçüsü. "bu yır ne köğ üze ol: bu şiirin ölçüsü, vezni ne üzerinedir, bu şiirin tartısı ne üzerinedir".

Köğler kamuğ tüzüldi
Iwrıg idhiş tizildi
Sensiz özüm özeldi
Kelgil amul oynalım

(Irlamalar bütün düzüldü. İbrik, kadeh dizildi, sensiz özüm özledi. Gel de yavaş yavaş oynıyalım.)

Burada *Kög*'ün bir anlamının, ırsal parçanın (vokal eserin, türkü ve şarkının) ölçüsü, diğer deyişle tartımı olduğudur.

2- Irlamakta sesin yükselip alçalışı. "er köğlendi: adam sesini alçakta yüksekte şarkı çağırdı." (Aynı eser III, s. 131).

Kög'ün bu karşılığından da bana göre şu anlam çıkmaktadır. Türkü, şarkı söylerken sesin incelip kalınlaşmasıdır (tizleşmesi ve pestleşmesi). Ayrıca şu anlam da çıkartılabilir ki sesin büyümesi (gürleşmesi) ve küçülmesidir (kısılması). Bu anlam da akla yatkındır, hattâ her iki anlamı kapsayabilir. Dolayısıyla, ırsal musiki yapmanın gereklerinin de tanımlanması yapılmıştır. Çünkü **Dîvân**'daki örnek de yorumlamamızı doğrular niteliktedir.

Kaşgarlı Mahmud, *kög*'ün ne şekilde kullanılacağını ve anlamlarını da vermektedir:

Köglendi: "er köglendi: adam şarkı söyledi, şakıdı, ırladı" (köglenür-köglenmek). Aslı vav ile köglendi (Atalay II, s. 253). "Er köglendi: adam ırladı, teganni etti". Aslı "kögledi"dir (Atalay II, s. 255).

Türk toplumunda çalgı eşliğiyle yapılan ırsal musiki, her dönemde ve günümüzde de salt çalgı musikisinden daha etkili olmuş, benimsenmiş ve daha çok sevilmiştir. Bu durum gerek yerel ve âşık, gerekse de geleneksel Osmanlı-Türk sanat musikisinde, ayrıca bugünkü Orta Asya Türk musikilerinde de çok açık görülmektedir. Buradan çıkartılacak sonuç şudur: Türk yaşamında musiki yapma şekli ağırlıkla ırsal olduğu için kaynaklarda da *küğ* yalnızca ırsal musiki karşılığı olarak görülmektedir.

Hikmet Dizdaroğlu, Halk Şiirinde Türler başlıklı kitabında *küğ* sözcüğünü Türk halk şiiriyle ilintisi açısından ele almıştır (Dizdaroğlu, 1969, s. 43). Dizdaroğlu, bu kelimeyi Besim Atalay'ın *kög*, Prof. Reşit Rahmeti Arat'ın ise *küg* biçiminde okuduğunu vurgulamış, ayrıca Prof. Arat'a dayanarak şu açıklamayı yapmıştır:

> *Prof. Arat çeşitli kaynaklardaki örneklere bakarak, "küg tabirinin de nazım, şiir, türkü, ır, vb. gibi bir çeşit ifade etmiş olduğu" sonucuna varmakta ve küg'de, belli bir makamla söylenen ır, yır, türkü, şarkı'da olduğu gibi, bir "ahenk cephesi mevcut" olduğunu belirtmektedir* (Eski Türk Şiiri, s. XVI).

Küğ, bugünkü Türk lehçelerinde de "ses, musiki, makam ve ahenk" karşılığında kullanılmaktadır (Dizdaroğlu, 1969, s. 43).

Dizdaroğlu'nun, "Küğ, bugünkü Türk lehçelerinde de 'ses, musiki, makam ve ahenk' karşılığında kullanılmaktadır (…)" açıklaması da önemlidir (Dizdaroğlu, 1969, s. 43).

Mahmud Ragıp Gazimihâl, Musiki Sözlüğü'nde kelimeyi *küy biçiminde yazmış ve "Kök, Kög, Küğ, Kü* gibi çeşitli söylenişlerle türkçenin bazı diyaleklerinde görülen bu kelime, en eski metinlerde geçer (…)" açıklamasını yapmış ve o da Kaşgarlı Mahmud'u kaynak göstermiştir (Gazimihal, Musiki Sözlüğü). Aynı kaynakta Gazimihal, "Parlaklığına Çin kronikacılarının şahitlik ettiği en eski Uygur ve Balasagun musikilerinde *küy* (– kök) denilen ezgilerin önemine gelince: Kaşgarlı Mahmud ve İbn-i Mühenna, Asyalı hakanların musiki takımlarınca 360 köğ çalındığını, bunların 9 tanesi üstün sayıldığını yazmışlardır. "Yisun küğ", dokuz kök demekti (…)" notunu düşmüştür (Gazimihâl, 1961, s. 144).

Burada küğ'ün veya kök'ün aynı zamanda bir fasıl gibi eser takımı veya tek başına bağımsız bir eser anlamında da kullanıldığı sonucu çıkmaktadır ki bu konu Maragalı Abdulkadir'in Câmiu'l-Elhân başlıklı kitabında da geçmektedir (Murat Bardakçı, 1986, ss. 94-99).

Gazimihâl, Türk Askerî Muzıkaları Tarihi başlıklı kitabında ise *küğ* biçimini kullanmıştır. (Gazimihal, 1955, s. 2).

Kuşkusuz ki *küğ* kelimesi üzerine en geniş araştırmayı yapan, yayınlarında ve gündelik dilde de kullanan kişi, saygıyla andığım rahmetli hocam Prof.Dr. Gültekin Oransay'dır. Oransay yalnızca bu kelimeyi neredeyse yaşamı boyunca kullanmakla kalmamış, 1963'te de Türkiye'nin tek ve en geniş musiki arşiv ve kütüphanesini kurarak "Türk Küğ Belgeliği" adını vermiştir.

Ir, Yır

Eski Türkler, *küğ* ile iç içe *ır* ve *yır* kelimelerini de hemen hemen birbirinin tamamlayıcısı gibi eşit sıklıkta kullanmıştır.

Günümüz Türkçe'sinde *ır* türkü çığırmak, şarkı söylemek, *yır* ise şiir karşılığı olarak kullanılmaktadır. Dîvânü Lûgati't-Türk'te ise bu iki kelime eş anlamlı olarak kullanılmıştır:

Yır: Ir. (Musikide ırlama). "ol yır yırladı: o, bir ır, şarkı söyledi". Çok kere bu kelime gazel yerine kullanılır (Atalay III, s. 3-4).

Ir: Yukarıdaki kelimenin y'si elif'e çevrilmiştir; aynı anlamdadır (Atalay III, s. 4)

Ir ve *yır* kelimeleri *köğ* içinde de geçmektedir (Bkz. Köğ. Atalay III, s. 131)

Yır: Gazel, ır (Atalay III, s. 143).

Yıragu: Çalgıcı; çağırıcı, şarkıcı (Atalay III, s. 36)

Yırladı: "er yırladı: adam bir ır ırladı", (yırlar-yırlamak). (Atalay III, s. 308)

Ayrıca *koşdı* sözcüğünün anlamları arasında da *yır* geçmektedir:

Koşdı: "ol yır koşdı: o, koşma, türkü düzdü" (o, gazel ve şiir nazmeyledi) (Atalay II, s. 14).

Koşuldı: "yır koşuldu" sözü bundan alınmıştır, "manzume yapıldı, şiir düzüldü" demektir (Atalay II, s. 135).

Hikmet Dizdaroğlu, *ır* ve *yır* kelimelerinin aynı anlamda iki ayrı kelime olduğunu yazmış (Dizdaroğlu, 1969, ss. 42-43) ve şu açıklamayı yapmıştır:

Ir (Yır): *Divanü Lûgat-it-Türk*'te geçen bu deyimler, aynı sözcüğün iki ayrı biçimde söylenişidir ve aynı anlamdadır. Kâşgarlı Mahmut, bunlara *koşma, türkü, manzume, şiir, gazel* karşılıklarını veriyor. *Irlamak, yır yırlamak* "şarkı söylemek", *yır koşulmak* ise "manzume yapılmak, şiir düzülmek" anlamlarına gelmektedir.

Ir (yır) deyimi, on dördüncü yüzyıldan beri, "nağme, hava" karşılığında kullanılagelmiştir (Tarama Sözlüğü, c. III, Ankara 1954, s. 1952-1953, TDK yayını). Şemsettin Sami *ırlama*'yı "nağme ile okuma, teganni", *ırlayış*'ı "ırlamak fi'li ve tarzı, teganni usulü", *ırlayıcı*'yı da "nağme ile okuyan adam, muganni, hanende" biçimlerinde tanımlıyor.

Fuat Köprülü, *yır*'ı "nazım şekli" saymaktadır.

Küğ, ır ve *yır* kelimelerinin bu denli iç içe olması, Eski Türklerin yaşamında musiki ile şiirin ne denli canlı bir bağ oluşturduğunun ve bu sanatların ne kadar önemsendiğinin göstergeleridir.

Eski Türk Çalgıları

Türk çalgıları konusunda günümüze kadar yeterli sayıda olmasa da önemli sayılabilecek çalışmalar yapılmıştır. Sözgelimi Mahmud Ragıp Gazimihâl ustamın Asya ve Anadolu Kaynaklarında Iklığ (1958), Türk Vurmalı Çalgıları (1975), Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız (1975) ve Türk Nefesli Çalgıları (1975); Sadi Yaver Ataman'ın Anadolu Halk Sazları (1938); Laurence Picken'ın Folk Musical Instruments of Turkey (1975) gibi kitapları önemle anılmalıdır. Ayrıca yine Sadi Yaver Ataman'ın Türk Halk Çalgılarına Ait Ayrıntılı Bilgiler ve Bağlama

Geleneği (1993) ile Etem Ruhi Üngör'ün Türk Davulu (1974) ve Türk Zurnası (1983) başlıklı bildirileri de anılmaya değer çalışmalardır.

Eski Türk çalgılarına gelince bunlar üzerinde yapılan çalışmalar çok daha sınırlıdır. Fakat Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya ait Eski Türkçede Musiki Terimleri ve Musiki Alet İsimleri (Doçentlik Tezi, 1982) başlıklı çalışma yayınlandığında ciddi bir açık kapanacaktır. Söz konusu çalışmanın yakın zaman içinde yayınlanacak olduğu bilgisini sayın hocamızdan kısa bir süre önce aldım. Umarım en kısa sürede yayınlanır ve yararlanmamıza sunulur. Bu çalışma ile sanırım Türk musiki tarihinin önemli bir boşluğu da doldurulacaktır. Bu çalışma dışında tarafımca yazılmış bir bildiri de (Yavuz Daloğlu, Eski Türk Çalgıları/Dîvânü Lûgati't-Türk'te Betimlenen Çalgılar**)** bu bildirimin kaynakları arasında yer almıştır.

Eski Türklerde Çalgılara İlişkin Bazı Veriler

Eski Türk çalgıları konusunda Dîvânü Lûgati't-Türk'ün dışında bazı kaynaklarda da çok sınırlı verilere rastlamaktayız.

Ordularda davulun Türklerce çok eski çağlarda kullanıldığını Mahmud Ragıp Gazimihâl Türk Askeri Muzıkaları Tarihi (bu kitabın yazarın el yazısıyla matbaaya gönderilmiş elyazması kütüphanemde korunmaktadır) ve Türk Vurmalı Çalgıları başlıklı kitaplarında Eski Yunan ve Çin tarihçilerinin kaynaklarından aktarmaktadır.

> *Davulun halay gibi sıra oyununda coşturuculuğuna dair tarihten en eski yazı Asya'da Hunlar içindir. Hun beyine gelin gelmiş Çinli bir kadın, şair olduğundan memleketine gönderdiği manzum yazıda, Hunların bazı hallerini sayarak dertleşiyor ve:*
>
> *Davulu her gece durmaz döverler*
>
> *Tâ güneşler doğana dek dönerler*
>
> *gibilerde bir kayıt da düşüyor (İsa'dan 200 yıl kadar önce)* (…)*"* (Gazimihâl, 1975, 10).

Başka bir kaynakta, *Orhon Yazıtları*'nda geçmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nın Batı tarafında *Köbürge* adına rastlamaktayız (Orkun, 1987, s. 72).

> *Bilge Kagan uça bardı*
>
> *Yay bolsar üze Tenri*
>
> *Köbürgesi öterçe ança takı*
>
> *Tagda sıgun ötser ança*

(Bilge Kağan uçup gitti / Yaz olsa üstte Tenri / Davulu çalar gibi, öylece dahi / Dağda yaban geyiği ötse, öylece).

Dede Korkut veya diğer adıyla Korkut Ata'sının hikâyelerinde de kopuza rastlamaktayız:

Salur Kazan'ı oğlu Uruz'un tutsaklıktan çıkardığı destanda (Ergin, 1994, s. 236):

> *Ökçesin ökçesine kakdı. Kaburgasın karnına kavşurdı. Uyanın çekdi, ağzın ayırdı. Kafiri öldürdi, çökdi üzerine oturdı. Aydur: Mere kâfirler kopuzum getürün, sizi ögeyin didi. Vardılar, kopuzı getürdiler. Eline alup burada soylamış görelüm hanum ne soylamış* (…)

Gene Mahmut Ragıp Gazimihâl'in Rosa Newmarch'tan çevirip yayına hazırladığı, fakat sanırım yayınlama olanağı bulamadığı Rus Operası (The Russian Opera, 1921, çeviri tarihi 1945, bu kitabın da matbaaya gönderilmek üzere yazarın kaleminden çıkmış elyazması kütüphanemde korunmaktadır) başlıklı kitapta da Rus Slavlarının kullandığı çalgılardan söz ederken Türk çalgılarına da gönderme yapar:

VI. yüzyılda onların 'en büyük zevkinin musiki olduğunu, seyahatte hiç silah taşımadıklarını, kendi yaptıkları çalgılarla yola çıktıklarını' Wend'ler Istanbul'da imparatora anlatmışlardı. Bizanslı tarihçi Prokop, 592 yılında Yunanlıların Slav karargâhına yaptığı bir gece baskınını anlatırken "Slavların herhangi bir korunma önlemi almayı unutacak ve düşmanın yaklaştığından büsbütün habersiz kalacak derecede şarkının zevkine dalmış olduklarını" söyler. Tarihlerinin başlangıçlarından beri Rus Slavları'nın daima çeşitli çalgılar kullanmış oldukları genellikle doğrulanıyor. Yedi veya sekiz telli yatık bir çeşit santur olan Gusli, kamıştan bir çeşit düdük olan Svirel bunların en eskileridir. Bununla beraber yayla çalınan Gudok adlı bir tür üç telli kemâneden de pek erken dönemlerde söz edildiği görülür. Kitaralar ailesinden ve şimdiki Balalayka'nın (Balalayka'nın etimolojisini Ruslar da bilmiyorlar) öncüsü olup telleri parmaklarla çalınan Dombra'nın (Asya'nın Tanburası) ve Küçük-Rusyalıların çaldığı sekiz veya yirmi telli Bandura (Bandura sözcüğü Tanbura'nın bozulmuşudur) veya Kobza'nın (Kopuz) da erken dönemlerde sözü edilir. İlkel üfleme çalgıları arasında 'Doğu'dan gelme tiz bir düdük olan Zurna' ve Dudka (yani Gayda - Dudka sözcüğünün aslı Türkçe Düdük'tür) vardı. Davul, Def ve Ziller başlıca vurma çalgıları idi (Gazimihâl, 1945).

Dîvânü Lûgati't-Türk'te Çalgı Adları, Türevleri ve Betimlemeleri

Dîvânü Lûgati't-Türk'te yalnızca musiki ve şiir kavramları ile bunların birbirleriyle ilintisi konu edilmez. Türklerin o dönem ve öncesinde kullandıkları bazı çalgılar ile musiki yapma gelenekleri üzerine veriler de kitabın içinde yer almaktadır.

Dîvânü Lûgati't-Türk'ü taradığımızda üç grup çalgı ile karşılaşmaktayız:

Telli Çalgılar: *Kubuz*, *İkeme*, *Buçı* (Dîvân'da kimi yerde kubuz, kimi yerde de kupuz okunmuş. Tercümede Arap harfli yazılışlarda "b" harfi kullanılmış. Aynı şekilde buçı da Arap harfli yazılışta "c" ile yazılmış, fakat okumada "ç" olarak okunmuş.)

Üflemeli Çalgılar: *Sıbızgu*, *Borguy*.

Vurma Çalgılar: *Çeng*, *Küvrüğ*, *Tovıl*, *Tümrük*, *Kakratgu*, *Tuğ*, *Konğragu*.

Kubuz*, Dîvânü Lûgati't-Türk**'ün bir yerinde geçmektedir. Bu çalgı Orta Asya Türk boylarının önemli çalgısı kopuz'un bir türevidir. Kaşgarlı Mahmud, ***Kubuz hakkında şunları yazmıştır:

Kubuz: Kubuz, uda benzer bir çalgı (Atalay I, s. 365; Gazimihâl, 1975/1, s. 14, 18, 21, 24–25)

Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lûgati't-Türk**'te bu sözcüğün değişik türevlerini de yazmıştır. Bunlar:

Kubzaldı: "kubuz kubzaldı: kubuz çalındı", (kubzalur-kubzalmak). (Atalay II, 235)

Kubzadı: "ol kubuz kubzadı: o, kubuz, ut çaldı", (kubzar-kubzamak) (Aynı eser III, 283. Bu kelime tercümede kupzadı olarak yazılmış, fakat Arapça yazılışında kubzadı olarak yazıldığı için ben de bu yazılışı yeğledim.)

Kubzaşdı: "kızlar kubzaşdı: kızlar, cariyeler kubuz çalmakta yarıştılar", (kubzaşur-kubzaşmak) (Atalay II, 220)

Kubzattı: "ol anı kubzattı: o, ona kubuz çaldırdı", (kupzatur-kupzatmak) (Atalay II, 335)

Kubuzluğ: "kubuzluğ kişi: kubuzu olan adam" (Atalay I, 495)

***İkeme*, Dîvânü Lûgati't-Türk**'te iki yerde karşımıza çıkmaktadır:

İkeme: Bir çeşit saz, kubuz gibi çalınan bir çalgı (Atalay I, 137)

Ekeme: Bir çeşit çalgı (Atalay III, 174)

Buçı veya *bucı* ise tek bir yerde karşımıza çıkar:

Buçı: "buçı kubuz: inleyen utlardan bir ut. Bu, kaz göğsü (barbat) adı verilen sazlardan bir sazdır (Atalay III, s. 173)

Dîvânü Lûgati't-Türk'te üflemeli çalgı olarak ***Sıbızgu*** veya ***Sıbuzgu (***Atalay I, 489) ile ***Borguy*** betimlenmektedir.

Nasıl ki, kubzaldı: çalındı, kubzadı: çaldı, kubzattı: çaldırdı ise üfleme çalgı çalmaya da *öttürdi* fiili kullanılmıştır:

Öturdi: "ol sıbuzgu öturdi: o, düdük öttürdü". Başkası da böyledir; (ötürür-ötürmek) (Atalay I, 176)

Öttürdi: "sıbızgu öttürdi: düdük öttürdi". Senin işlemen yüzünden ses çıkaran her şey için de böyle denir; (öttürür-öttürmek) (Atalay I, 217).

Ötrüldi: "sıbızgu ötrüldi: düdük öttürüldü". Başkası da böyledir; (ötrülür-ötrülmek) (Atalay I, 246)

Borguy: Üflenerek öttürülen boru (Atalay III, 241).

Dîvânü Lûgati't-Türk'te şu vurma çalgılar betimlenmiştir:

Çeng [veya çeng, Arapça yazılışında ceng veya cenğ]: Zil, çalpara (Atalay III, 357).

Küvrüğ: [kös] Kös, davul (Aynı eser III, 479; Türk Vurmalı Çalgıları, 8; Türk Askeri Muzıkaları Tarihi, 3).

Tovıl: Davul, avda doğan kuşu için çalınan davul (Atalay III, 165; Gazimihâl, 1975/2, s. 8, 11, 59.

Tümrük: Dümrük, def. Oğuzca (Atalay **I**, 478; Gazimihâl, 1975/2, s. 61).

Kakratgu: [bekçi davulu] "ol kakratgu kakrattı: o, kaçıracak şey çaldı", (o, serçe ve serçeye benzer kuşları ekinden kaçırmak için bekçi davulunu çaldı). Başkası da böyledir; (kakratur-kakratmak) (Atalay II, 334; Gazimihâl, 1975/2, s. 11, 47).

Tuğ: [davul] Hakanın yanında çalınan kös ve davul. "Han tuğ urdı: Han nöbet davulu vurdu, mehterhane çaldı" (Atalay III, 127 Gazimihâl, 1975/2, s. 12, 59-60).

Konğragu: Çan, tongurak (Atalay III, 387; Gazimihâl, 1975/3, s. 52.

Çınğrattı: "ol konğragu çınğrattı: o, çıngırağı, konrağı, tongurağı çınlattı", (o, tongurakları çınlattı, yularla ses verdirdi); çınğratur-çınğratmak) (Atalay II, 358).

Çınğradı: "ol konğragu çınğradı: o çan çınladı", (çınğrar-çınğramak). Buna benziyen her ses için de böyle denir (Atalay III, 402).

Musikinin Eski Türklerin Yaşamında Yeri ve İşlevi

Dîvânü Lûgati't-Türk'teki musikiyle ilgili kelimeleri ve açıklamaları incelediğimizde, musikinin insan ve toplum yaşamındaki yeri ile işlevi konusunda da ipuçları elde etmekteyiz.

Türkler, erkeğiyle kadını birlikte çalışıp üreten, birlikte savaşım veren, birlikte eğlenen, yaşam dolu şen bodunlardı. Musiki de böyle bir yaşamın doğal ve vazgeçilmez olgusuydu. Kaşgarlı Mahmud'un anıtsal eseri Dîvânü Lûgati't-Türk'ü baştan sona kelime kelime taradığımızda bu durumu açıkça görmekteyiz.

Musikinin günümüzde olduğu gibi Eski Türklerin yaşamında, daha o çağlarda pek çok işlevi vardır. Sözgelimi Kaşgarlı'nın betimlediği vurma çalgılardan *Kakratgu*, ekinlere zarar veren serçeleri ve benzeri kuşları kaçırtmak için kullanılan bir bekçi davuludur. Buna karşılık *Tovıl*'ın ise avda Doğan kuşu için çalınan bir ses benzetleyici özelliğiyle kullanıldığı kaydedilmiştir.

Buradan şu anlaşılmaktadır ki, Türkler XI. yüzyıl öncesinde hem avcılık, hem de tarımı ustalıkla sürdüren bir toplumdur ve bu uğraşıları sırasında çalgıların etkisini keşfetmiş olmaları, onların musikiyle son derece iç içe olduklarını ve musikinin, sesin etkisini nasıl ustaca kullandıklarını açıkça kanıtlamaktadır.

Türklerin en önemli özelliklerinden birisi de, günümüze değin askerliği ve ordularını önemsemiş bir toplum olduğudur. Bu durumun bir uzantısı olarak Türklerin, askeri musiki alanında da ne denli ileri gittiği, askeri musikiyi nasıl önemsediği bilinen bir gerçektir. Mehter geleneğinin Osmanlı öncesi kurulan Türk devletlerinde de var olduğunu Kaşgarlı Mahmud bize aktarmaktadır.

Dîvânü Lûgati't-Türk'te Türklerin askeri musiki geleneğine ilişkin şu açıklamalar vardır:

Uruldı: "tuğ uruldı: nöbet davulu vuruldu." (Atalay I, s. 190).

Türkmen: Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu bulunan "Şu" adında genç bir hakanları vardı. (…) Hergün Balasagun'daki sarayının önünde Beyler için üçyüz altmış nöbet davulu vurulurdu. (…) Hakan hemen davullar çaldırarak Doğuya doğru yürür (Atalay III, s. 413-414).

Tuğ: Hakanın yanında çalınan kös ve davul. "Han tuğ urdı: Han nöbet davulu vurdu, mehterhane çaldı" (Atalay III, s. 127).

Büke: (…) bu kadar çok olduğunuz halde niçin yenildiniz, dedik. Cevap olarak, davullar çalınıp borular ötmeğe başladığı zaman … (Atalay III, s. 227).

Haydar Sanal, Mehter Musikisi başlıklı kitabında bu verileri şöyle yorumlamıştır:

Divanü Lûgat-it-Türk'te daha eski Türk gelenekleri de titizlikle saklanmış olarak sırası geldikçe anlatılmıştır: İskender'in Türk ülkesine yöneldiği sıralarda genç Türk hakanı Şu, Balasagun'daki sarayının önünde beyler için hergün üç yüz altmış nevbet davulu vurduruyordu. "Han tuğ urdı", "tuğ uruldı" ibareleri mehterhane çalınmayı ifade etmektedir. XI. yüzyılda küvrüğ (kös), tuğ (davul), borguy (boru), çenk (zil) sazları biliniyor. (…) Kaşgarlı Mahmud, Büke Budraç ile Arslan Tekin Gazi'nin savaşında davullar ve borular çalındığını anlatıyor (Sanal, 1964, s. 1).

Türklerin toplumsal yaşamında musikinin işlevi tarım, avlanmak ve askerlik dışında da görülür. Dîvân-ı Lûgati't-Türk'te musikinin dinlence ve eğlence yönüne ilişkin veriler de bulunmaktadır. Dans'ın en geniş anlamda musiki eşliğinde yapıldığını düşünürsek, Divân'ın birkaç yerinde danstan da (: *raks*) söz edilmiştir. *Kubzaşmak* fiilinin anlamında görüldüğü üzere cariyelerin kopuz çalmada yarışması ve daha başka örnekler, Türklerin yaşamında musikinin ne derece önemli bir yeri olduğunun somut kanıtlarıdır ve bu kanıtlar Dîvân-ı Lûgati't-Türk öncesi diğer söyleyişle Eski Türklerin musiki yaşamı ve musiki yapma biçimleri konusunda somut verilerdir.

Kaynakça

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig (I Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig (III İndeks)*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig (II Çeviri)*, Ankara: TTK Yayınları.

Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Ankara:TDK Yayınları.

Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II*, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III*, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi IV*, Ankara: TDK Yayınları.

Bardakçı, M. (1986). *Maragalı Abdülkadir*, İstanbul: Pan Yayıncılık.

Daloğlu, Y. (2007). Eski Türk Çalgıları (Dîvânü Lûgati't-Türk'te Betimlenen Çalgılar), *Halk Müziğinde Çalgılar Uluslararası Sempozyumu*, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.

Dizdaroğlu, H. (1969). *Halk Şiirinde Türler*, Ankara: TDK Yayınları.

Ergin, M. (2000). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gazimihâl, M. R. (1945). *Rus Operası* / Rosa Newmarch'ın *The Russian Opera*, (1921) kitabından çeviri. Yayınlanmamıştır.

Gazimihâl, M. R. (1955). *Türk Askerî Muzıkaları Tarihi*, İstanbul: Maarif Matbaası.

Gazimihâl, M. R. (1961). *Musiki Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Gazimihâl, M. R. (1975/1). *Ülkelerde Kopuz ve Tezeneli Sazlarımız*, MİFAD Yayınları.

Gazimihâl, M. R. (1975/2). *Türk Vurmalı Çalgıları*, Ankara: MİFAD Yayınları.

Gazimihâl, M. R. (1975/3). *Türk Nefesli Çalgıları*, Ankara: MİFAD Yayınları.

Oransay, G. (1985). *Atatürk ile Küğ*, İzmir: Küğ Yayını.

Oransay, G. (1988). Musikinin Toplumla Etkileşimi, *Birinci Müzik Kongresi Bildiriler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TTK Basımevi.

Sanal, H. (1964). *Mehter Musikisi*, İstanbul: MEB.

Yücel, T. (2000). *Türkçenin Kurtuluş Savaşı*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

IS THE VATICAN MAP OF THE NILE EVLIYA CELEBI'S?

Robert DANKOFF

The Vatican Library possesses a large Ottoman map of the Nile (Vat. Turc. 73). It was first studied by Ettore Rossi[1] who provided the following information:

> The map (Vat. Turc. 73) is 543 cm long, 45 cm wide in the southern and 88 cm wide in the northern half; it is drawn upon rough cloth and represents the Valley of the Nile from its sources at the fabuous Mountains of the Moon to the Mediterranean Sea between the Red Sea and the Libyan Desert. The map has suffered injuries from time and seems to have been eaten by mice: in some parts there are lacunas.

Rossi went on to describe the contents of the map in rough outline and to speculate on its date and authorship. He pointed out that it must have been composed around 1685, the death date of Defterdar Melek İbrahim Paşa who is mentioned on the map as having passed away (see edition, Jb1). Rossi also noted the "strict correspondence" between the contents of the map and volume 10 of the *Seyahatname*. He suggested that "the map was drawn in connection with Evliya Celebi's book by one of his readers, perhaps by a person of the author's suite." And he concluded:

> A full discussion of these problems and the question of the relative importance of both the map and Evliyá Celebi's book … requires more space and use of oriental texts; we shall fulfil this work elsewhere.

Unfortunately, this intention was not fulfilled.

Rossi's article includes some black-and-white photographs that give an idea of how the map looks. The only other publication to include a photograph of the map is an article on Ottoman geographical maps by Ahmet T. Karamustafa,[2] who pointed out:

> Since Evliyā Çelebi is known to have spent the last part of his life in Egypt and died there, there is a distinct possibility that he played a role in producing this map, though there is no proof of such a connection. Conceptually, the map itself should be viewed as an attempt to illustrate legends, historical or otherwise, that surrounded the river Nile in Islamic literature. In execution and style, it is somewhat reminiscent of the earliest extant Islamic map, namely al-Khwārazmī's map of the Nile.

While Vat. Turc. 73 has been known to the scholarly world at least since 1949, it is only now being edited and studied in detail. An edition of the map is being prepared by Nuran Tezcan and myself. From our study so far, we have arrived at two basic conclusions:

1) Although Evliya's name does not appear on the map, it is clearly by him, in conception if not wholly in execution.
2) The map is largely an original creation.

---

[1] Ettore Rossi, "A Turkish Map of the Nile River, about 1685," *Imago Mundi* 6 (1949), 73-75. See also, *Elenco dei manuscritti turchi della Bibliotreca Vaticana* (Rome, 1953), 55-57.

[2] "Military, Administrative, and Scholarly Maps and Plans" = ch. 11 of *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* [*The History of Cartography*, volume two, book one] (The University of Chicago Press, 1992), 223-225.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 259-271

The map consists of an introduction and 475 entries – distinct geographical areas demarcated by lines, characterized in a text, and often marked by a drawing. (Most of the drawings represent either a walled city or mountains △.) For ease of reference, we have divided the map into zones as follows:

ZONE	ENTRIES	DESCRIPTION
A	4	Sources of the Nile: Magnetic Mountain and Mountain of the Moon; the eleven bridges
B	5	Rivers of the Nile
C	7	Valleys of the Nile; City of Wardân; Funj Kingdom
D	12	Sindi, Kandi, Hafîr-i Sağîr, Hafîr-i Kebîr
E	15	Cezîre-i Hammâm, Narinte, Sese, Mağrak, Sây
F	29	Isne, Ermen, cataract, Etfu, Azrak Câzû, Vâdî-i ‘Urbân, Vadî-i Sübû‘, Kûştâmine; Bedouins (Kelâfîş, Mihriyye, Künûz)
G	10	Aswan, Kolombo, Cebel-i Silsile
Ha	11	Luxor, Ahmim, Kına, Füvve; Bedouins (Hüceyze, Havvâre, ‘Abâbide)
Hb	19	Hû, Farşût, Semennût, Menşiyye, Ebû Tîh, Menfalût, Ümmü’l Kusûr
Hc	14	Oases, Behnisa, Feyyûm
İ	25	Feyyûm, Mellevî, İşmûnîn, Minye, Meymûne; Tunisian coast (Tunus, Sousse)
Ja	13	Tunisian and Libyan coast (Barca, Djerba, Tripoli), pyramids, Gize, Inbaba
Jb	21	Cairo, Bulaq, Şubre
Ka	33	Branching of the Nile: Menuf, Tarrâne
Kb	52	Western branch of the Nile, west bank: Demenhûr, Alexandria, Ebûkîr, Rosetta
Kc	28	Western branch of the Nile, east bank: Farasdak, shrine of Seyyid İbrâhim-i Dessûkî, Füvve, Burlos
La	45	Eastern branch of the Nile, west bank: Matariyye, Şubre, Minyet Şubre
Lb	31	Eastern branch of the Nile, east bank: Manzara, Fereskûr, Damietta
M	51	Red Sea and Gulf of Suez: Zeyla‘, Suakin, Mocha, Jedda, Yenbû‘,‘Akabe, Sinai Desert, Suez, Mt. Sinai
N	50	Bilbeys, ‘Arîş; Palestine, Syria, Iraq, Eastern Anatolia and Western Iran

In some ways, Vat. Turc. 73 can be viewed as the culmination of Islamic mappings of the Nile, going back to the ninth-century Arab geographer al-Khwārazmī. In particular, the mapmaker (Evliya Çelebi?) depended on this Arab tradition for the southern-most parts of the Nile that he had no access to.

> The real origin of the Nile always remained unknown to Muslim scholars and travellers. It is a curious fact, however, that the information on this subject which we find uniformly repeated in the Islamic sources from the treatise of al-Kh^{w}ārazmī (*ca.* 215/830) onwards gives an idea of the origin of the Nile which does not correspond entirely to the data furnished by the classical sources. This conception makes the Nile emerge from the Mountains of the Moon (Djabal al-ḳamar) to the south of the equator; from this mountain come ten rivers, of which the first five and the second five reach respectively two lakes lying on the same latitude; from each lake one or more rivers flow to the north where they fall into a third lake and it is from this lake that the Nile of Egypt begins. This conception is largely schematised and corresponds only partly to Ptolemy's description of the Nile sources; Ptolemy knows only of two lakes, not lying on the same latitude and does not speak of a great number of rivers coming from the Mountains of the Moon. The third lake especially is an innovation…. The system described by al-Kh^{w}ārazmī of the origin of the Nile is represented on the map in the Strasbourg ms. and is repeated many times after him (Ibn Khurradādhbih, Ibn al-Faḳīh, Ḳudāma, Suhrāb, al-Idrīsī and later authors).[3]

The top portion of Vat. Turc. 73 follows this schema. It is certainly based on a map in this tradition, although it contains additional material (the Magnetic Mountain, the eleven bridges) not found in any of the maps cited in the previous footnote. We have not yet traced the particular souce.

Zones A and B of our edition are largely based on this traditional lore regarding the sources of the Nile. But as soon as we reach Zone C we find material that is mainly based on Evliya's journey in the Funj kingdom and Ethiopia.[4] And in Zone E we reach Qasr Ibrim and Ottoman territory. We may assume that Evliya had access to Ottoman maps, and possibly European maps, showing the Nile from here to the capital at Cairo and from Cairo to the Delta; but there is no specific evidence that he made use of any. Rather, nearly all the information given on the map seems to be based on his own travels.

He himself says (Y392a):[5]

> I have recorded so many fortresses and lands, as in the Mappamundi, and rivers and mountains and lakes, in the manner that I have learned from my master Nakkâş Hükmîzîde Alî Beğ — may God vouchsafe that I may complete this journey of the Nile and the Funj kingdom and that I may record their forms.

We have not yet traced Nakkâş Hükmîzâde Alî Beğ. Presumably he was a scholar and a court painter (*nakkâş*) with whom Evliya studied during his youthful years in the Ottoman court in Istanbul.

---

[3] Kramers, J.H. "al-Nīl." *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*.

[4] See Maria Teresa Petti-Suma, "Il viaggio in Sudan di Evliya Čelebi (1671 -72)." *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli* NS 14 (1964), 432-52; John O. Udal, *The Nile in Darkness: Conquest and Exploration 1504-1862* (Wilby, Norwich, 1998), 17-35.

[5] Y = "Yıldız" ms. of vol. 10 (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973). See Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, eds., *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 10. Kitap* (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007).

We would expect Evliya to have been familiar with at least one previous Ottoman map of the Nile, that of Piri Reis. This Ottoman sea captain sailed up the Nile as far as Cairo shortly after the Ottoman conquest of Egypt in 1517; and he included his mappings of the river and of the metropolis in his *Kitâb-ı Bahriyye*, which otherwise is confined to the Mediterranean coastal waters.[6] If we compare Piri Reis's map of the Nile with the corresponding section of Vat. Turc. 73, we see that there is little resemblance.[7] There is no obvious instance where Evliya depends on Piri Reis, either on the map or in the text.

Kâtib Çelebi, Evliya's contemporary, drew a map of the Nile delta as one of numerous maps that he made for his cosmography known as *Cihannüma*.[8] There is no evidence that Evliya had contact with Kâtib Çelebi or knew of his work.

Another possibility is that Evliya knew of European maps of the Nile. He sometimes refers to a world map ("Papamunta" or Mappamundi, as in the above quotation) and to works known as *Geography* and *Atlas* and *Minor* (i.e., the *Atlas Minor* of Mercator),[9] but always in non-specific terms, and it is unlikely that he had access to such a work while he was in Egypt. He also shows no sign of being aware of European maps of Cairo, such as those of Matteo Pagano (1549) or Ferrandeo Bertelli (1568), or contemporary maps of Egypt such as that of Jan Jansson (1659).[10]

*

[6] See especially Svat Soucek, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas* (Oxford University Press, 1996), 149-58. The original 1521 and 1526 versions of these mappings are not extant. Some later copies have been published as follows:

- ? [late 16th cent.] (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ms. H. 642, fol. 352): J. M. Rogers, "Itineraries and Town Views in Ottoman Histories," *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* [*The History of Cartography*, volume two, book one] (University of Chicago Press, 1987), p. 232.
- 1574 (Ayasofya Kütüphanesi ms. 2612, 347b-362a): Piri Reis, *Kitabı Bahriye*, ed. F. Kurdoğlu and H. Alpagot (Ankara, 1935); Piri Reis, *Kitab-i Bahriye*, 4 vols. (Istanbul Historical Research Foundation, 1988), vol. 4
- 1628-29 (Nuruosmaniye ms. 2997, 166b): Mine Esiner Özen, *Piri Reis and his Charts* (Istanbul, 1998), p. 62
- c. 1670 (Khalili ms. 718, 48b-49a): Soucek, *op. cit.*, pl. 16, 27
- ? (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkce Yazmalar 6605): *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, onuncu cilt* (Ist. 1938), after p. XXVIII and p. 668; Kemal Özdemir, *Ottoman Nautical Charts and the Atlas of Ali Macar Reis* (Ist. 1992), pl. 26.
- c. 1730 (Walters Art Museum, ms. W658): available on internet at: http://art.thewalters.org/viewwoa.aspx?id=19195

[7] For this section of Piri Reis's book, see Robert Mantran, "La description des côtes de l'Égypte dans le *Kitâb-ı Bahriye* de Pîrî Reis," *Annales Islamologiques* 17 (1981), 287-310.

[8] See Gottfried Hagen, "Kâtib Çelebi and Sipahizade," *Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu* (Istanbul, 2006), 525-42, fig. 3. This is Kâtib Çelebi's autograph, which Hagen discovered in the University of Michigan Library. For some later copies, see Dorothea Duda, *Islamische Handschriften II Teil 2: Die Handschriften in türkischer Sprache* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008), fig. 243, 246.

[9] E.g. Y157b: *Ammâ Nîl'in ma'mûr [u] âbâdân yerleri Sây kal'ası ve Der şehri ve İbrîm kal'ası ve Şellâl vilâyeti ve İsvân ve İsne ve şehr-i Kûs ve şehr-i Kınâ ve Füvve ve Circe'ye, andan bâlâda tahrîr olunan Mısır'a varınca şehirler ve Dimyât ve Reşîd'e varınca Nîl'in iki cânibi kat-ender-kat ma'mûr [u] âbâdândır. Tevârîh-i Hıtat'da ve Hey'et-i Papamunta ve Atlas ve Minor ve Coğrafiyye kitâblarında Mısır'ın berren ve bahren eşkâliyle âbâdân yerlerin tahrîr eylemişlerdir.*

[10] See B. Blanc et al., "A propos de la carte du Caire de Matheo Pagano," *Annales Islamologiques* 17 (1981), 203-85. Ferrandeo Bertelli's map is reproduced in Soucek, op. cit., pl. 16. For Jan Jansson's map entitled *Ægypti recentior descriptio : Ægyptis & Turcis Elchibith, Arabibus Mesre & Misri, Hebræis Mitsraim* see http://ids.lib.harvard.edu/ids/view/13501006?buttons=Y.

We must imagine Evliya during his last years (roughly 1673-1683), when not engaged in traveling, as residing with his servants in his apartment in the Cairo citadel and drawing up both his magnum opus and his map of the Nile. Regarding the *Seyahatname*, we possess the autograph ms. of Volumes 1-8. A close study of this ms. suggests that he employed a scribe or amanuensis to write up the fair copy, adding diacritics and marginal notes in his own hand.[11] Similarly, he must have employed an assistant to work on Vat. Turc. 73 or its prototype.

All the information on the map corresponds to material in the book, but rarely using the exact terms. Rather, there is much abbreviation and paraphrase, often including erroneous readings or misunderstandings, plus some eccentric spellings and grammatical usages that are different from those in the autograph ms. of the *Seyahatname*. The ductus (handwriting style) of the map is also different. From all this, we may conjecture that at some point Evliya lost control of the map, or at least never checked it for errors as he did the first five volumes of the autograph ms. of the *Seyahatname*. The conception of the map, and possibly the specific outlines and drawings, are Evliya's. But the hundreds of texts were inscribed by someone else, an assistant or disciple, either from oral dictation or from Evliya's written notes.

The contents of these texts reflect some of Evliya's preoccupations in his travel account. These include:

- Climate
- Flora and fauna
- Sources of wealth and commerce
- Civilized amenities or their absence
- Details of government and administration, military structure, tribal organization, and religious persuasion
- "Noteworthy sights" (*'ibretnümâlar*) and the lore surrounding places and monuments.

Distances and geographical coordinates are given only occasionally.

While Vat. Turc. 73 is primarily a map of the Nile, it extends beyond the Nile in three directions:

- To the east: Suez and Sinai, the Red Sea ports, and the stations of the Hajj pilgrimage route (Zone M).
- To the northeast: Bilbeys and the desert beyond, plus indication of important towns in Palestine, Syria, Iraq, Eastern Anatolia and Western Iran (Zone N).
- To the northwest: the Mediterranean ports extending from Alexandria as far as the Maghreb (Zones İ1,11,14; Ja1-4; Ka1-2,9-11).

While these extentions may seem gratuitous in a map of the Nile, they certainly reflect Evliya's mental geography.

[11] See Pierre A. MacKay, "The Manuscripts of the *Seyahatname* of Evliya Çelebi, Part I: the Archetype," *Der Islam* 52 (1975), 278-98; Robert Dankoff, "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji," in: Nuran Tezcan and Kadir Atlansoy, ed. *Evliya Çelebi ve Seyahatname* (Doğu Akdeniz Üniversitesi, 2002), 99-118 [English original as " 'Shall We Tear Down That Observatory:' Evliya Çelebi and Philology" in: *From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures* (Istanbul: Isis, 2008), 329-51].

In sum, Vat. Turc. 73, while perhaps not drawn by his own hand, so thoroughly reflects his mind that it unquestionably deserves to be called "Evliya Çelebi's Map of the Nile."

*

(In what follows, when comparing texts from the two sources I will use "book" when citing the *Seyahatname* and "map" when citing Vat. Turc. 73. In order not to prejudge the issue, I will refer to the author of the map as "the mapmaker." Citations from the book are preceded by ms. folio number. Citations from the map are preceded by Zone and number assigned to each entry in our forthcoming edition.)

Sources of the Nile and sources of the two works

The mapmaker claims to have consulted seven or eight classics of Arab geography that are named at the end of the introduction. It is fair to say that, except for some of the details regarding the headwaters of the Nile, there is no evidence that any such work was directly used in drawing up the map. None of these is mentioned explicitly in the book. (Evliya's use of written sources for Volume 10 of the *Seyahatname* is a subject requiring study.)

A possible exception is *Cografyâ-i Batlîmûs* (i.e., the *Almagest* of Ptolemy). At the beginning of Chapter 46 of the *Seyahatname* on the Description of the Nile he cites Batlîmûs Hakîm Ptolemy the Philosopher on the rivers of the world. He goes on to say that according to Batlîmûs Hakîm:

> Y156b According to Ptolemy the Philosopher, the source of the Nile is the Mountain of the Moon, a seven months journey south of Cairo. It rises from twelve great springs / streams (*'ayn*). South of (? – *cenûba halef*) the equator these twelve great streams flow into a large lake, which is like a sea.

The book goes on to describe the course of the Nile after it flows out of this lake, through the *vilayets* of Kırmanka, Kakan, Fûncistân, Berberistân, Nûbe and Sây; and then through Egypt to the sea.

The information on the map seems to have a different source:

> A2 Brief account of the Mountain of the Moon. Because the moon's rays are intense and shine brightly over this mountain, it is named after the moon. This mountain is located south of the equator at 11 degrees latitude. It is very lofty and difficult to climb. At sunrise the eastern slope becomes very red, while at sunset the western slope reddens. God knows best.

Following this on the map comes the Magnetic Mountain (*Cebelü'l-magnâtîs*) and the eleven bridges out of which issue the twelve sources, all of which flow into the large lake:

> A4: From within these eleven bridges twelve sources have appeared. They all empty into the Great Lake.

Hafîr-i Kebîr

> D12 This is a great fortress and large city known as Hafîr-i Kebîr. The inhabitants are black Negroes, all believers (i.e., Muslims). There are many[12] Friday mosques, small mosques, hans, public baths and charitable institutions in this city. It is under the rule of Kör Hüseyn Beg. The twill fabric and cotton cloth for shirts are very fine. Ivory, rhinocerus horn, lizard skin, ebony and teak lie spilled out on the roads and alleys. It is a very safe and secure country. In this fortress Kör Hüseyn Beg has 70,000 black-skinned Negro soldiers, ready to do battle.

[12] Reading *çokdur*, not *yokdur* as Petti Suma, *op. cit.*, 441 "non vi sono moschee …"

Y396b This great fortress is a strong Shaddadian structure, triangular in shape, on the west bank of the Nile. It is the capital of Kör Hüseyn Beg…. It contains a total of 1060 houses. There are 20 prayer-niches. All the people are Sunnis of the Shafii rite and perform the ritual prayer…. There are perhaps 50 dervish lodges, 1 soup kitchen, 2 small inns, 6 elementary schools, 20 water-dispensaries, 1 small public bath, perhaps 100 shops, 10 coffee houses and 20 boza houses. All the shops are open day and night, the merchandise lying there (unguarded), very safe and secure. The fortress has 700 soldiers and 50,000 Berberî and Zâgî (i.e., Nubian and black-skinned) subjects. They practice agriculture and produce plentiful crops…. Praise be to God, in this city we saw wheat bread…. It is a city with plentiful supplies (or, cheap prices)…. The qibla is toward the north … because the city lies on the equator...

Y397b In this fortress of Sindî, in the bazaars and storehouses, ivory, rhinocerus horn, lizard skin and ebony lie piled up like mountains in the marketplace, trampled in the dust and without value.

In the book, Evliya mentions the triangular shape of the fortress, and this is clearly evident in the drawing on the map. The figure for the garrison given in the book is much more credible than that in the map; the discrepency can be accounted for if we assume that the mapmaker added the 700 soldiers and 50,000 subjects in the book and somehow came up with 70,000 soldiers. The list in the map of precious commodities lying unguarded in the marketplace clearly depends on the corresponding list in the book, which however is found not in the notice of Hafîr-i Kebîr but in that of nearby Sindî.

Ibrim

E3 This place west of the Nile is the end (?) of the fortress of <İbri>m-i Sağîr.

E4 This fortress known as İbrim-i Garbî (Western Ibrim) of the Copts. It was built by King Mukavkıs.

E15 The name of this fortress is İbrim of the Copts. It was built by the last Coptic king, King Mukavkıs, and conquered by ‘Amr ibnü’l-‘Âs. Now it is ruled from Cairo. It has a castle warden and more than 7000 soldiers. …… of the governor.

Y391a **Description of the ancient castle, city of Ibrim**: It was built by King Mukavkıs, one of the Coptic kings. In the year of the Hijra (---) it was conquered after a two-month siege by several thousand Companions of the Prophet, including Amr ibnü'l-Âs in person, Ka‘bü'l-Ahbâr, Ubeyde ibn Cerrâh, Câbirü'l-Ensâr, Ebû Hüreyre, Sâriyetü'l-Cebel and Esved ibn Mikdâd. It is a very solidly constructed fortress, small but strong, atop a bare hill that rises toward the heaven on the eastern shore of the Nile. It is pentagonal in shape, with a circumference of 800 paces. … It has a castle warden, 200 garrison troops and a splendid military band. The castle warden is one of the Müteferrika troops of Cairo, according to the kanun of Selim (I). Every year 300 men belonging to the seven corps are sent from Cairo to protect the fortress, and another 300 guards from the seven corps for the governor. They collect the state taxes and grain supplies and have exclusive control over the bureaus.

The mapmaker apparently misunderstood *Kabâbıta* as modifying the name of the city rather than the earlier kings. The castle as depicted on the map (lower left of the inset) is generic, not pentagonal as specified in the book. The smaller forts on the other side of the Nile also called Ibrim (E3, if interpreted correctly, and E4, on the right side of the inset) are not mentioned in the book.

Vâdî Sübû‘ (Wadi al-Sabua)

F23 The mountains here are called Vadî Sübû‘ (Valley of Lions). In olden days it was reportedly a great city. The porphyry statues of lions as big as elephants, petrified, are still extant, and traces of construction are visible. One side of it is inhabited. There are 500 houses of reed and matting. The inhabitants are black Arabs.

> Y390a **Noteworthy lions.** In order to view this site we dismounted and let our horses graze and spent an hour touring the site. By God's wondrous power, on both sides of the Nile are lions of porphyry and granite, as big as elephants, in various poses and attitudes, several thousand of them broken in pieces and lying trampled in the sand and dust. Viewing them, one is overcome with terror, since the lions standing there firmly seem to be alive. They are such well-wrought statues. … [Also seven-headed dragons.] Apparently Moses battled with Pharoah in this place and these are the beasts that his diviners and magicians conjured up…. [Cites Koran 7:107.] Apparently the carved beasts that we viewed are those that escaped being swallowed up by Moses's staff that turned into a serpent. Later, by God's command, they turned to stone….

The mapmaker, with limited space at his disposal, compressed everything between "lions as big as elephants" and "turned to stone," inserting in place of the suppressed passage the word *mesḫût* ("petrified," derived by applying the Arabic *mef'ûl* pattern to Persian *saḫt*).

Kûştâmine

> F26 This place is a city known as Kûştâmine. It has 200 reed houses. Its people are obedient. They have a mosque and a dervish convent, also a coffee house and a boza shop. Here the Zînûr(?) Künûz … Senyâl Arabs, a people numbering around 2000, pass as Muslims. But their women do not cover themselves, they go around naked, it is not considered disgraceful. This ..... Künûz *temâm(?)* ....
>
> Y389b **Tribe of Senyal**: A people encamped in tents in a vast plain, totalling 2000 Muslims. Since they are Bedouin Arabs, their women's faces are naked. ...
>
> Y390a **Town of Kûştâmine**: 200 peasant reed houses. Its people are obedient. They have a mosque and a dervish convent, also a coffee house and a boza shop. Here too a tribe of Künûz Arabs live in their tents.

The mapmaker has conflated two notices in the book and to the information about the women being uncovered has added *ayıb değildir* (not considered disgraceful), one of Evliya Çelebi's hallmark expressions.[13]

Aswan

> G2 This place on the east bank of the Nile is the fortress of Aswan. It was built by 'Âd bin Şeddâd. It now has a castle warden and the garrison is appointed from Cairo. This place is the frontier of the Funj kingdom and the 'Urbân (or bedouin) Arabs. It is predominantly the frontier of the Bedouin Arabs.
>
> G3 This fortress is called İsvân-ı sânî ("Second Aswan"). It was built by 'Âd bin Şeddâd. It now has a castle warden and the garrison is appointed from Cairo. It is the frontier of the Funj and the rebelious 'Urbân.
>
> Y385a-b ... The fortress, on the summit of a lofty mountain on the shore of the Nile, is octagonal in shape, truly a Shaddadian structure. Its circumference is 3600 paces. It has three gates to the land and to the river. Within the fortress are around 500 squalid houses, large and small, with no orchards or gardens. It has a castle warden and a garrison of 150 soldiers, also a military band, an armory and 20 *şâhî* cannon. It is now a great frontier, since it is surrounded by rebellious Bedouin Arabs. ...

The book has a great deal more about Aswan. The mapmaker used only this portion, dealing with the fortification. Having split Aswan in two (I don't know the reason for this) he

[13] See Robert Dankoff, "Ayıp değil! (No Disgrace!)," *Journal of Turkish Literature* 5 (2008), 77-90; Turkish translation as: "Ayıp Değil!" In: Nuran Tezcan, ed. *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi* (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 109-22.

repeated what he knew about the garrison and the frontier; only he added *Mısır kulı* as a gloss on *neferât*. *Serhand* for *serhad* is a peculiarity of the mapmaker's language. Neither of the drawings bears any resemblance to the octagonal shape of the fortress mentioned in the book.

Mountain of Birds

> Hb15 This is a mountainous region, with large mountains and caves. And in those caves are millions of storks, buried and preserved. Once a year all the storks in the world come to this place and visit this mountain, because the talismans of the storks are here.
>
> Y369b – 370b **Description of the Mountain of the Birds**
> {It is also called Mt. Taylimun.} It is a wondrous spectacle. The tongue falls short at describing this great mountain. Every year in the spring several hundred thousand birds of various — but mainly storks and goldfinches — come from the direction of Turkey and settle on this mountain. The mountain plains swarm with them, so that one can hardly find a place to set one's foot, and their cries are loud enough to make one's gall bladder burst. The people of the region are aware of the spectacle and come to view it from a distance; but no one can seize any of the birds or throw stones at them. On top of the mountain, on a sandy plain, is a cemetary. Each sarcophagus contains thousands of birds of various sorts — but mainly storks — buried in their shrouds (i.e. mummified). The (living) birds all come to visit this cemetary, circling above it and squawking and lamenting. Then they land in the mountain plains. Most of the buried birds are visible outside the graveyard. Their bodies and feathers are fresh and undecayed inside their shrouds, which are made of date-palm fibers. No one knows the reason why these birds are buried here in their shrouds. Nor have I seen it mentioned in any of the histories. This humble one actually brought two of these mummified birds to Kethüda Ibrahim Pasha so he could see them. …

Evliya goes on at great length about the birds' behavior at this place and about bird migration. The notice on the map is a drastically reduced version of the account given in the book.

Deyr Kıbtî

> İ20 In this place is a Coptic monastery, founded during the time of Moses. It is a very noteworthy ancient Pharaonic structure.
>
> Y363b-364a Opposite Semennut on the other side of the Nile is a church known as Deyr Kıbtî, like the fortress of Kahkaha at the summit of a lofty cliff. Believing it to be a Pharaonic construction, the Copts make an annual "pilgrimage" to it — saving the comparison! —and its monks obtain an Egyptian Treasure's worth of money. The western side of its sheer cliff stretches over the Nile like an elephant's trunk, with the blessed Nile flowing underneath. The monks atop this cliff draw water from the Nile with firm ropes 100 fathoms long and fill the cisterns. If anyone climbs up for the view, they treat him as an honored guest and bring him a breakfast consisting of the staff of life (*can otu*, lit. grass of life), which is bread, and bird's milk, which is eggs, and honey. They bring the guests bedclothes of silk and brocade and their Magian boys (i.e., servants) provide all sorts of services.

The mapmaker as usual omitted all the personal adventure and stylistic flourishes characteristic of the book. But he also added something not in the original. From the information that it is a Pharaonic structure, he deduced that it was founded in the time of Moses. The jumbling of terms for church and monastery (*deyr* and *kenîse* in the book, *deyr* and *manastır* in the map) is typical of Evliya.

Mediterranean Coast

A curious feature of this part of the map is the depiction of the Mediterranean coast paralleling the Nile on the western (righthand) side, just as the Red Sea parallels it on the eastern (lefthand) side. Thus, opposite Fayyum, we find İ1 Hadra "in the Maghreb," İ11 Kairouan "under the rule of Tunis" and İ14 Sousse; then, opposite the pyramids and Cairo (see inset above), Ja1 Barca "where coral is brought up from the sea, under the rule of Tunis" and Ja2 the island of Djerba; and opposite Gize, Ja3 Tripoli. The area around Cairo is stretched out, while the thousand-mile distance between Cairo and Tunisia across the Sahara Desert is compressed to almost nothing and the Mediterranean coast is twisted southeastward to run parallel to the Nile.

It is tempting to treat the phenomenon on the Nile map as indicative of the mapmaker's limited mental geography. On the other hand, it is perhaps more fruitful to examine the phenomenon as one (perhaps extreme) example of the stretching and compression of spatial topography observable in this map. It may also be useful to recall Evliya's frequent recourse in his travels to the concept of *tayy-i mekân* or "the rolling up of space" (Redhouse defines it as a going from one place to another in a miraculous way regardless of distance).

Pyramids

> Ja5 This place is the pyramids. They were built before the Flood, on the hope that they would be saved from the Flood, but they were not saved. From here the road to Feyyûm is through the mountains, traversed by caravans.
>
> Y232a **A marvel, the mountain of the Pyramids.** One hour from the town of Gize on the west bank of the Nile are the three "mountains" known as the pyramids. They are the tallest and most ancient buildings on the face of the earth. They are huge man-made mountains, each one a veritable Mt. Qaf. … Some chroniclers say they were built before the Flood by 'Ad ibn Shaddad. Others maintain that before the Flood, King Surid, at the urging of his soothsayers, built them as a tomb for himself. When they were finished he filled the three pyramids with treasure, put in weapons, and also placed therein the books of all the sciences written by the prophet Idris. He set up talismans and guardians (?) and covered the pyramids with brocade, making them a hidden treasure. He also built a great city on the shore of the Nile where the guards of the pyramids resided. Every year, in spring, all the people of the world came and circumambulated the pyramids, as they do the Ka'ba. ...

Again, the book has much more on the pyramids, including a large dose of personal adventure.[14] Instead, the mapmaker substituted a different version of the relation of the pyramids to the flood, and added a topographical note not in the book.

Cairo

The map depicts an urban area stretching from the Nilometer on the island of Roda (Jb5), through the aqueduct of Sultan Gavri (Jb6: the sakieh [water wheel], a charitable foundation of Sultan Ghawri at the end of the Cairo fortress), Old Cairo or Fustat (Jb3), the city walls of Cairo (Jb8: the circuit of city walls of Cairo), and the Karâfe cemeteries (Jb9-10), ending at Kubbe-i 'Azebân (Jb18). Only the notice on Fustat has something more than the bare essentials:

> Jb3 This place is Old Cairo, formerly known as the city of Fustat. When first ruled by the Umayyads it reportedly had 7000 public baths. A man would get up in the morning and go to the bath to wash up, but he would find no room because of the crowd, so he would go around from bath to bath, finally finding a place at the 120th bath. Judge from that how magnificent a city Old

[14] See Ulrich Haarmann, "Evliyā Čelebīs Bericht über die Altertümer von Gize," *Turcica* 8.1 (1976), 157-230.

> Cairo, i.e. Fustat, was in olden days, and how populous it was with Muslims; may God have mercy on them.

This peroration on the baths of Fustat is not found in the book, which otherwise has quite a bit about Cairo baths (Y117a-118b). The book, of course, has a huge amount of material on Cairo, the Karafe cemeteries, the Nilometer, etc.; but barely mentions the aqueduct of Gavri and the Kubbe-i ʻAzebân:

> Y128b The upper citadel has a total of 21 fountains, all of them fed by the aqueduct of 360 arches extending from the blessed Nile, a charitable work of Sultan Gavri. … Another fountain is the water-of-life fountain with a lofty dome and six steps leading down, in the middle of the Azeb barracks. It has two waterspouts side by side, each as thick as one's arm. This too is [an endowment of] Gavri.

The one monument within the Cairo city walls that is labelled on the map is Bi'r-i Yûsuf (Joseph's Well). This construction by Saladin (Salâhaddin Yûsuf) is clearly something that impressed Evliya, who has a detailed description of it in the book (Y84b-85a), ending:

> Y85a In sum, the world traveler who has not seen this Joseph's Well has no idea of what craftsmanship there is in the world and what a noble creature man is and what miraculous things he is capable of.

The Delta

A curious feature of this part of the map is that some very important places are missing. Amidst the several hundred villages and towns that are listed, one looks in vain for Tanta, Mahalletü'l-kebîr, Âbyâr and Mansûra, all of which Evliya visited and devoted long sections to in the book.

Tanta especially was important to Evliya for its annual festival of the saint Seyyid Ahmed el-Bedevi, to which Evliya devotes a particularly long and rich description (Y177b-295a). Of Mahalletü'l-kebîr (al-Mahalla al-Kubrâ), Evliya asserts that it is the second largest city in Egypt, after Cairo and before Rosetta and Damietta (Y355b). The closest place to Mahalle that is shown on the map is La40 Semennût — a mere two hours away (Y358b).

The reason seems to be that in this part of the map Evliya only lists the towns and villages that are directly located on the major Nile tributaries.

For the same reason, Demenhur is not on the map, although it is mentioned in:

> Kb5 This place is the tributary known as Seyfü'd-dîn. It waters the clime of Buhayre and connects to Demenhur. The entrepot known as Demenhur is in this place.

Needless to say, in the book Evliya has a lot to say about Demenhur (Y304b-310a).

Bi'r Matariyye

> La1 The place known as Matariyye.
>
> La2 This place is Bi'r < Matariyye>, one of the miracles of Jesus. Mary came to this place with Jesus and asked the villagers for water, but they refused. She put Jesus down on the ground and went in search of water, but could not find any. When she came back she saw that water had emerged from Jesus's two hands and made a circle and become a well (?). Mary prayed that if the villagers drank this water it would be bitter, but if anyone else drank it, it would be sweet. And so it was, by God's command.
>
> Y 227a **Picnic Grounds and Shrine of Bi'r Matariyye:** Two hours north of Cairo amidst orchards and gardens, a place empowered by the vision of Jesus. There were great buildings here when Egypt was in the hands of the Greeks; now only a vault and a dervish lodge are left. There is also a basin where all those who are sick bathe and find a cure. It is recorded in all the Greek

chronicles that Jesus and his mother Mary migrated from the city of Nablus and settled here. And the Christians claim that Jesus and his mother dug this well of Matariyye and bathed in it, and that this basin is their construction. And that is correct, because all the wells of Egypt are bitter, but this well of Matariyye is sweet since it is a miracle of the Messenger of God.

The accounts in the book and on the map are very different.

Damietta

Lb26 This place is the city known as the entrepot of Dimyât (Damietta). It was founded by Zü'lyezen son of Mısrâyim son of Ham son of Noah.

Lb27 This place east of the Nile is the ancient fortress of Dimyât (Damietta).

Lb23 This is the fortress recently constructed at the western strait of the Nile, built by Sultan Ahmed son of Sultan Mehemmed.

Y344b – 348b **Description of the great city and entrepot of Ancient Dimyât**: … It was built after the flood by a great ruler named Dimyât, one of the sons of İşma'ûn b. Mısrâyim. ...

Y348b Three miles below that, again on the Dimyât side, where the blessed Nile flows into the Mediterranean, **Description of Ancient Dimyât, bulwark of the Nile**: It was built by the conqueror of Egypt himself, Sultan Selim I, in the year (---), at the hands of Hayra Bey, the first governor of the newly-conquered province of Egypt. There is no trace of the earlier fortress conquered by Aswad b. Miqdâd at the time of Amr b. al-Âs. At present this fortress is a solid square-shaped building on a sandy place at the promontory where the Nile flows into the Mediterranean. It is 500 paces in diameter and has four towers at the four corners. ...

Y349a Opposite this eastern castle, on the shore of the Nile, **Description of the Western Castle opposite the Eastern Castle**: It was built during the reign of Sultan Ahmed by Tavâşî Müteferrika Ca'fer Ağa using his own money, for the sake of God. However, it has become known as the Castle of Abdüssamed. It is a small round castle on the shore of ther Nile. Later a large redoubt was added outside the wall and the castle became even stronger. ...

The two castles as depicted on the map are generic, not square and round as specified in the book. Nor do their relative sizes and dimensions correspond. Zü'lyezen is clearly a misreading of İşma'ûn. In the book, Evliya says that when he inspected the Western Castle he discovered that seven garrison soldiers were missing and sent a report with their names to the Pasha.

Alexandria and Rosetta

Kb38 Fortress of Alexandria.

Kb36 Pillar of the Mast

Kb44 This place is the fortress of Ebûkîr.

Kb46 This place is the entrepot of Reşîd (Rosetta). In the city and (?) its surroundings are date groves.

Kb45 This place is the village of Köm Efrâh and the shrine of Shaikh *Mansûr.

Y319b-324b (Alexandria), 329b-330b (Ebûkîr), 332b -335b (Reşîd, Köm Efrâh).

Pillar of the Mast (*'Amûd-i Sârî*) is not mentioned in the book, which does however describe the obelisk (*dikilitaş*) — one of "Cleopatra's needles" — 500 paces east from Galleon Harbor (*kalyon limanı*) in a ruined area with many fallen columns:

Y321a These columns are called Cârûdü'l-Mü'tefikî. They are noteworthy monuments, constructed to serve as talismans during the period of the prophet Solomon. Some were built by Ya'mer b. Şeddâd.

According to Piri Reis (348b-350a; Mantran, 293-295 + fig. 3), the "mast" (Ar. *sarî* or *sarâ*) was set up as a marker on the island west of the city known as Island of the Mast (Direk Adası in Turkish, Jazîrat al-Sarâ in Arabic). Both authors must be referring to what is known today as Pompey's Pillar (actually erected in 293 for Diocletian, not for Pompey).

Conclusion

These comparisons show that the map and the book, while intimately related, are conceived as separate works with different aims. The *Seyahatname* seeks to record all of Evliya Çelebi's travels and explorations in great detail, with full attention to historical, administrative and ethnographic aspects of the places described; it is expansive in nature, a travel narrative with encyclopedic aspirations. The map is limited in scope and focussed on the topographical. Still, the two are obviously the product of the same mind and reflect the same attitudes and preoccupations.

With regard to the map, at this stage of our research we are concentrating on textual and philological concerns, trying to get an accurate reading of all the entries and establishing their relation with the corresponding texts in the book. At a later stage, once a usable edition is in hand, we can turn to more interesting questions: What accounts for the discrepancies between the map and the book? How accurate is the map in its topographical information? What does the map teach us about this region of the world at that historical moment? And what can we extrapolate about the mentality of the map's author and about the Ottoman cultural universe?

For now, my contention is that the Nile River runs through both of these monuments — Volume 10 of the *Seyahatname* and Vat. Turc. 73 — like a red thread. It is the organizing principle of both works, providing structure and pattern for a myriad of heterogeneous details. The two were conceived and executed together, as twin culminations to a fifty-year career of travel, exploration and writing.

VATİKAN'DA BULUNAN NİL HARİTASI EVLİYA ÇELEBİ'NİN Mİ?

Robert DANKOFF

İngilizceden Çeviren ***Rukiye Aslıhan SHERIDAN-AKSOY***

Vatikan Kütüphanesi, büyük bir Osmanlı Nil haritasına sahip bulunmaktadır (Vat. Turc. 73). Bu harita ilk olarak Ettore Rossi[1] tarafından incelenmiş ve Rossi haritayla ilgili olarak aşağıda yer alan bilgileri vermiştir:

> Bu harita (Vat. Turc. 73), 543 cm. uzunluğundadır; güney yarısı 45 cm., kuzey yarısı ise 88 cm. genişliğindedir; harita, kaba kumaş üzerine çizilmiştir ve efsanevi Ay Dağlarında (*Cebel-i Kamer*) bulunan kaynaklarından başlayarak, Kızıldeniz ve Libya Çölü arasından Akdeniz'e kadar uzanan Nil Vadisini göstermektedir. Harita üzerinde zamanın yarattığı kimi hasarlar göze çarpmakta ve fareler tarafından kemirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bazı bölümlerinde delikler bulunur.

Rossi, ayrıca çalışmasında haritanın içeriğini ana hatlarıyla, kabataslak olarak anlatır ve çizim tarihi ile müellifi konusunda tahminlerde bulunur. Rossi, haritada "*rahmetu'llâhi aleyh*" kaydı bulunan Defterdar Melek İbrahim Paşa'nın 1685'te öldürüldüğüne dayanarak haritanın bu tarihlerde yapılmış olması gerektiğini belirtir (bk. yayın, Jb1). Ayrıca, haritanın içeriği ile *Seyahatname*'nin 10. kitabı arasında "sıkı bir koşutluk" bulunduğuna dikkat çeken Rossi, "harita[nın], Evliya Çelebi'nin kitabıyla bağlantılı olarak, onun okurlarından biri tarafından ve belki de yazarın maiyetinde yer alan bir kişi tarafından çizilmiş [olduğunu]" öne sürer. Rossi, bu konudaki sözlerini ise şöyle bağlar:

> Bu meselelerle ve hem harita hem de Evliya Çelebi'nin kitabının taşıdığı görece önem konusundaki sorunun daha ayrıntılı biçimde tartışılması … daha geniş bir yer ve asıl metinlerin kullanımını gerektiriyor; bu çalışmayı başka bir yerde gerçekleştireceğiz.

Ne yazık ki, bu niyetini gerçekleştirememiştir.

Rossi makalesine, haritanın görünümü hakkında fikir veren siyah-beyaz fotoğraflar da eklemiştir. Bu haritanın fotoğrafını içeren diğer tek yayın ise, Ahmet T. Karamustafa'nın Osmanlı coğrafî haritaları üzerine yazdığı bir makaledir[2] ve Karamustafa, burada şu görüşleri ortaya koyar:

> Evliya Çelebi'nin yaşamının son dönemini Mısır'da geçirdiği ve burada öldüğü bilindiğine göre, onun bu haritanın üretiminde rol oynamış olabileceği gayet açık bir olasılıktır, ancak aralarında böyle bir bağlantı bulunduğu konusunda ortada bir kanıt yoktur. Düşünsel olarak haritanın kendisi, İslam edebiyatında Nil nehri bağlamında üretilmiş tarihsel ya da diğer efsaneleri görselleştirmeye yönelik bir çaba olarak görülmelidir. Öte yandan, uygulama ve üslûp açısından ise, bu harita, Nil'in elimize ulaşmış en eski tarihli İslamî haritası olan El- H^{v}ārezmī'nin Nil Haritası'nı andırmaktadır.

Vat. Turc. 73 haritası, en azından 1949 yılından beri akademik dünyada bilinmekle birlikte, ancak şimdi ayrıntılı biçimde incelenerek yayımlanıyor. Haritanın yayını, Nuran Tezcan ve benim tarafımdan hazırlanmaktadır. Şu ana kadar üzerinde yaptığımız çalışma sonucunda, harita konusunda iki temel sonuca vardık:

---

[1] Ettore Rossi, "A Turkish Map of the Nile River, about 1685," *Imago Mundi* 6 (1949), 73-75. Ayrıca bk. *Elenco dei manuscritti turchi della Bibliotreca Vaticana* (Rome, 1953), ss. 55-57.

[2] "Military, Administrative, and Scholarly Maps and Plans" *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* [*The History of Cartography*, volume two, book one] (The University of Chicago Press, 1992), 223-225.

1) Üzerinde adı görünmemekle birlikte; bu haritanın -belki uygulamasının tümü olmasa da- oluşumunun bütünüyle Evliya'ya ait olduğu açıktır.
2) Harita büyük oranda özgün bir yaratımdır.

Harita, bir giriş bölümü ile kısa bir metinle tanımlanıp tasvir edilen ve kimi zaman bir çizimle gösterilen, çevresi çizgilerle sınırlandırılmış belirli coğrafî alanlardan oluşan 475 madde içermektedir. (Sözkonusu çizimlerin çoğu, surlarla çevrili bir kenti ya da dağları göstermektedir.) Başvuruda kullanım kolaylığı sağlamak üzere, haritayı aşağıda görülen bölgelere ayırdık:

BÖLGE	MADDELER	TANIM/AÇIKLAMA
A	4	Nil'in kaynakları: Mıknatıs Dağı ve Ay Dağı; onbir köprü
B	5	Nil'in kolları
C	7	Nil'in vadileri; Medînetü'l-Vardân; Func krallığı
D	12	Sindi, Kandi, Hafîr-i Sağîr, Hafîr-i Kebîr
E	15	Cezîre-i Hammâm, Narinte, Sese, Mağrak, Sây
F	29	İsne, Ermen, Şellâl, Etfu, Azrak Câzû, Vâdî-i 'Urbân, Vadî-i Sübû', Kûştâmine; Urbân (Kelâfîş, Mihriyye, Künûz)
G	10	İsvan, Kolombo, Cebel-i Silsile
Ha	11	el-Aksureyn, Ahmim, Kına, Füvve; Urbân (Hüceyze, Havvâre, 'Abâbide)
Hb	19	Hû, Farşût, Semennût, Menşiyye, Ebû Tîc, Menfalût, Ümmü'l Kusûr
Hc	14	el-Vâhât, Behnisa, Feyyûm
İ	25	Feyyûm, Mellevî, İşmûnîn, Minye, Meymûne; Akdeniz Kıyısı (Tûnus, Sûse)
Ja	13	Akdeniz Kıyısı (Barka, Cerbe, Trablus), piramitler, Cîze, İnbaba
Jb	21	Kahire, Bulak, Şubre
Ka	33	Nil'in iki ana kola ayrılması: Menuf, Tarrâne
Kb	52	Nil'in batı kolu, batı kenâr: Demenhûr, İskenderiye, Ebûkîr, Reşit
Kc	28	Nil'in batı kolu, doğu kenâr: Farasdak, Seyyid İbrâhim-i Dessûkî, Füvve, Burlos
La	45	Nil'in doğu kolu, batı kenâr: Matariyye, Şubre, Minyet Şubre
Lb	31	Nil'in doğu kolu, doğu kenâr: Manzara, Fereskûr, Dimyât
M	51	Kızıl Deniz ve Süveyş Körfezi: Zeyla, Sevâkin, Moha, Cidde, Yenbû, Akabe, Vâdî-i Tîh, Süveyş, Cebel-i Tûr-ı Sînâ
N	50	Bilbeys, Arîş; Filistin, Suriye, Irak, doğu Anadolu ve batı İran

Bazı açılardan Vat. Turc. 73, 9. yüzyıl Arap coğrafyacısı Hârizmi'ye kadar uzanan İslam kaynaklı Nil haritalarının doruğu olarak düşünülebilir. Haritacı (Evliya Çelebi?), özellikle Nil'in kendisinin erişemediği en güney uç bölgelerinin temsilinde sözkonusu Arap haritacılık geleneğine dayanmıştır.

> Nil'in hakikî menşe'i İslâm âlimlerine ve seyyahlarına devamlı olarak gizli kaldı. Bununla beraber, H^{v}ārizmī'nin kitabından (MS 830 senesine doğru) itibaren, Nil'in menbâları hakkında islâm kaynaklarında tekrar edilegelen malûmatın klasik kaynaklardakine tamâmiyle uymadığı da dikkati çekmektedir. İslâm kaynakları Nil nehrini hatt-ı istiva cenubunda *Cabal al-Kamar* (Ay dağı)'dan çıkartmaktadır. Bu dağdan çıkan 10 nehir, beşer beşer olmak üzere, aynı arzda iki göle dökülüyor. Bu göllerin her birinden bir veya birkaç nehir çıkıp, şimale doğru akarak, üçüncü bir göle karışıyor ve bu gölden itibaren de, Mısır Nil'i başlıyor. Bu tasvir çok sadeleştirilmiş olup, Batlamyus'un Nil menbâları tasvirine ancak kısmen uymaktadır. Batlamyus yalnız iki göl tanımakta, bunlar da aynı arzda bulunmamakta ve bu göllere Ay dağlarından inen çok sayıda nehirden bahsetmemektedir. İslâm eserlerinde zikredilen üçüncü göl ise, yeni bir ilâve gibi görünüyor…. Hârizmi'nin Nil menşe'i hakkında tasvir ettiği sistem Strasbourg yazmasında mevcut olup, ondan sonra da sık sık tekrarlanmıştır (İbn Hurdâzbih, İbn al-Fakih, Kudâma, Suhrâb, İdrisi ve daha sonraki müellifler).[3]

Vat. Turc. 73'ün en üst kısmında bu tasarım izlenir. Önceki dipnotta anılan haritaların hiçbirinde bulunmayan Cebelü'l-magnâtîs (Mıknatıs Dağı), onbir köprü gibi bazı ek bilgiler de içermekle birlikte, kuşkusuz bu gelenekteki bir haritaya dayanmaktadır. Ancak bu belirli kaynağı henüz ortaya koyabilmiş değiliz.

Bizim yayınımızda A ve B Bölgeleri olarak ayrılan alanlar da büyük oranda Nil'in kaynağıyla ilgili olarak oluşmuş bulunan bu geleneksel halk bilgisine dayanmaktadır. Ancak C Bölgesine geldiğimizde, bu kez ağırlıklı olarak Evliya'nın Func krallığına yaptığı seyahatine dayanan bilgilerle karşılaşırız.[4] E Bölgesinde ise bu kez Kasr-ı İbrim ve Osmanlı topraklarına ulaşırız. Evliya'nın, Nil'in buradan Kahire'ye ve Kahire'den de deltaya kadarki bölümünü gösteren Osmanlı haritalarına ve olasılıkla Avrupa kökenli haritalara da erişebildiğini varsayabiliriz; ancak onun sözkonusu haritalardan yararlanmış olduğunu gösteren belirli bir kanıt bulunmamaktadır. Aksine, haritada verilen bilgilerin neredeyse tümünün onun kendi seyahatlerine dayandığı görülmektedir.

Evliya kendisi şöyle der (Y392a):[5]

> *Ve niçe kılâ' ve diyârları Papamunta gibi cemî'i enhârı ve cibâlleri ve buhayreleriyle üstâdımız Nakkâş Hükmîzîde Alî Beğ'den gördüğümüz minvâl üzre tahrîr etmiş; Cenâb-ı İzzet bu Nîl ve Fûncistân seyâhati itmâmın müyesser edüp eşkâlin tahrîr edeyüz.*

Nakkâş Hükmîzâde Alî Beğ'in izine henüz ulaşamadık. Büyük olasılıkla, Evliya'nın İstanbul'da Osmanlı sarayında geçen gençlik yıllarında kendisinden ders aldığı bir bilgin ve saray nakkâşıydı.

Evliya'nın, önceki Osmanlı kökenli Nil haritalarından en azından birini, Pîrî Reis'in haritasını iyi tanıyor olabileceğini düşünebiliriz. 1517'de Osmanlıların Mısır'ı fethinden kısa bir süre sonra bu Osmanlı kaptanı, Nil üzerinden Kahire'ye kadar seyahat etmiş, nehrin ve anakentin

---

[3] *İslam Ansiklopedisi* (9. ss. 277-8)'nin Nil maddesi (J.H. Kramers).

[4] Bk. Maria Teresa Petti-Suma, "Il viaggio in Sudan di Evliya Čelebi (1671 -72)," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli* NS 14 (1964), 432-52; John O. Udal, *The Nile in Darkness: Conquest and Exploration 1504-1862* (Wilby, Norwich, 1998), 17-35.

[5] Y = "Yıldız nüshası" (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973). Bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 10. Kitap*, yay. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007).

haritasını yapmış ve bunu tümüyle Akdeniz kıyılarına ayrılmış olan *Kitâb-ı Bahriyye*'sine eklemişti.[6] Pîrî Reis'in Nil haritasını, Vat. Turc. 73'ün ilgili bölümüyle karşılaştırdığımızda, ikisinin birbirine çok az benzediğini görürürüz.[7] Nitekim haritada olsun, metinde olsun, Evliya'nın, Pîrî Reis'i kullanmış olduğunu gösteren belirgin bir hususla karşılaşılmaz.

Evliya'nın çağdaşı olan Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*[8] adıyla tanınan kozmografyası için çizdiği çok sayıda haritadan biri olarak, Nil deltasının da bir haritasını çizmişti. Evliya'nın, Kâtip Çelebi'yle iletişim kurduğu ya da onun yapıtlarından haberdar olduğu konusunda herhangi bir kanıt yoktur.

Bir başka olasılık, Evliya'nın, Avrupa kökenli Nil haritalarından haberdar olmasıdır. Evliya, yukarıdaki alıntıda da olduğu gibi, ara sıra "Papamunta" ya da Mappamundi diye bir dünya haritasıyla birlikte *Coğrafiyye, Atlas* ve *Minor* -yani, Mercator'un *Atlas Minor*'u[9] şeklinde bilinen yapıtlardan söz etmektedir; ancak bunlardan her zaman pek belirli olmayan biçimlerde söz eder ve Mısır'da bulunurken böyle bir yapıta erişebilmiş olması pek olası değildir. Ayrıca, Matteo Pagano'nun (1549) ve Ferrandeo Bertelli'nin (1568) haritaları gibi Avrupa kökenli Kahire haritalarından ya da Jan Jansson'unki (1659) gibi kendisinin yaşadığı dönemde yayımlanmış Mısır haritalarından haberdar olduğunu gösterir bir belirti de sergilememektedir Evliya.[10]

*

Evliya'yı, hayatının son yıllarında (yaklaşık 1673-1685?), artık seyahat etmek yerine uşaklarıyla Kahire içkalesinde bulunan dairesinde oturur ve başyapıtı ile Nil haritasını tasarlayıp yazarken hayal etmeliyiz. *Seyahatname*'nin ilk sekiz cildinin müellif hattı yazmaları elimizde bulunuyor. Bu yazmalar üzerinde gerçekleştirilen dikkatli bir inceleme, Evliya'nın, temiz kopyaların yazımı için bir müstensih ya da yazman kullandığını ve metne kendi eliyle işaretler ve derkenar notları eklediğini ortaya koymaktadır.[11] Benzer biçimde, Vat. Turc. 73 ya da onun ilk taslak nüshası/prototipi üzerinde çalışırken de bir yardımcı görevlendirmiş olmalı.

Harita üzerinde görülen bilgilerin tümü, kitapta yer alan malzemeyle örtüşmekte, ancak nadiren tıpatıp aynı ifadeleri içermektedir. Tersine, haritada çok sayıda kısaltma ve başka kelimelerle açıklama, sıklıkla hatalı okuma ya da yanlış anlamalar ve bunlara ek olarak *Seyahatname*'nin müellif hattı yazmasında görülenlerden farklı, bazı alışılmamış yazım biçimleri ve dilbilgisi kullanımlarına da rastlanmaktadır. Haritanın elyazısı üslûbu da farklıdır. Tüm

---

[6] Bk. Svat Soucek, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas* (Oxford University Press, 1996), 149-58.

[7] *Kitâb-ı Bahriyye*'nin bu bölümü için bk. Robert Mantran, "La description des côtes de l'Égypte dans le *Kitâb-ı Bahriye* de Pîrî Reis," *Annales Islamologiques* 17 (1981), 287-310.

[8] Bk. Gottfried Hagen, "Kâtib Çelebi and Sipahizade," *Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu* (Istanbul, 2006), 525-42, fig. 3.

[9] Mesela Y157b: *Ammâ Nîl'in ma'mûr [u] âbâdân yerleri Sây kal'ası ve Der şehri ve İbrîm kal'ası ve Şellâl vilâyeti ve İsvân ve İsne ve şehr-i Kûs ve şehr-i Kınâ ve Füvve ve Circe'ye, andan bâlâda tahrîr olunan Mısır'a varınca şehirler ve Dimyât ve Reşîd'e varınca Nîl'in iki cânibi kat-ender-kat ma'mûr [u] âbâdândır. Tevârîh-i Hıtat'da ve Hey'et-i Papamunta ve Atlas ve Minor ve Coğrafiyye kitâblarında Mısır'ın berren ve bahren eşkâliyle âbâdân yerlerin tahrîr eylemişlerdir.*

[10] Bk. B. Blanc ve bşk., "A propos de la carte du Caire de Matheo Pagano," *Annales Islamologiques* 17 (1981), 203-85. Ferrandeo Bertelli'nin haritası için bk. Soucek, a.g.e., Res.16. Jan Jansson'nun haritası için bk. http://ids.lib.harvard.edu/ids/view/13501006?buttons=Y.

[11] Bk. Pierre A. MacKay, "The Manuscripts of the *Seyahatname* of Evliya Çelebi, Part I: the Archetype," *Der Islam* 52 (1975), 278-98; Robert Dankoff, "Şu Rasadı Yıkalım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji" *Evliya Çelebi ve Seyahatname*, yay. Nuran Tezcan ve Kadir Atlansoy (Doğu Akdeniz Üniversitesi 2002), 99-118.

bunlardan yola çıkarak, bazı noktalarda Evliya'nın harita üzerindeki denetimini yitirdiğini ya da en azından haritayı, *Seyahatname*'nin müellif hattı yazmalarının ilk beş cildinde yaptığı gibi hataları düzeltmek için bir daha gözden geçirmediğini varsayabiliriz. Haritanın tasarımı ve bunun yanı sıra, büyük olasılıkla belirli ana hatları ve çizimleri Evliya'ya aittir. Ancak metinlerin yüzlercesi, Evliya'nın sözlü diktesi ya da yazılı notlarına dayanılarak bir yardımcı tarafından ya da şakirt konumunda olan bir başka kişi tarafından yazıya geçirilmiştir.

Bu metinlerin içeriği, Evliya'nın seyahat anlatımlarında özellikle önem verdiği kimi konuları yansıtmaktadır. Bunlar şunları içerir:

- İklim
- Bitki örtüsü ve hayvanlar
- Zenginlik kaynakları ve ticaret
- Yaşam koşulları ve düzeyi
- Yönetim durumu ve askerî durum; kavim yapısı ve dinsel mezhep ayrıntıları
- "Kayda değer görülecek yerler" (*ibretnümâlar*) ve böyle yer ve yapıtları çevreleyen halk bilgisi.

Uzaklıklar ve coğrafî koordinatlar yalnızca arada sırada belirtilmiştir.

Vat. Turc. 73, temelde bir Nil haritası olmakla birlikte, üç yönde Nil'in ötesine uzanmaktadır:

- Doğuya doğru: Süveyş ve Sina, Kızıldeniz limanları ve Hac yolculuğu güzergahındaki konak yerleri (menziller) (M Bölgesi).
- Kuzeydoğuya doğru: Bilbeys ve ötesindeki çölün yanı sıra Filistin, Suriye, Irak, Doğu Anadolu ve Batı İran'daki önemli kentlerin gösterilmesi (N Bölgesi).
- Kuzeybatıya doğru: İskenderiye'den Mağrib'e kadar uzanan kıyı şeridindeki Akdeniz limanlarının gösterilmesi (Bölgeler: İ1, 11, 14; Ja1-4; Ka1-2, 9-11).

Bir Nil haritasında bulunmaları gereksiz görünebilirse de, bu uzantılar kuşkusuz Evliya'nın zihninde yer alan coğrafyayı yansıtmaktadır.

Özetle, belki kendi eliyle çizmemiş olsa da, Vat. Turc. 73 bütünüyle Evliya'nın zihnini yansıtmaktadır ve böylece tartışmasız biçimde "Evliya Çelebi'nin Nil Haritası" olarak adlandırılmayı hak etmektedir.

*

(Aşağıdaki bölümde, iki kaynakta yer alan metinleri karşılaştırırken, *Seyahatname*'yi belirtmek için "kitap", Vat. Turc. 73'ten alıntı yaptığımı göstermek için ise "harita" sözcüğünü kullanacağım. Konuyla ilgili peşin yargıda bulunmamak adına, burada haritanın müellifinden "haritacı" diye söz edeceğim. Kitaptan yapılan alıntıların başında, varak numarası belirtilmektedir. Haritadan yapılan alıntılarda ise, metinden önce, Bölge kodu ile yakında çıkacak yayınımızda her bir maddeye tanımlanmış olan numara bilgisine yer verilecektir.)

Nil'in ve bu iki yapıtın kaynakları

Haritacı, giriş bölümünün sonunda başlıklarını belirttiği yedi-sekiz klasik Arap coğrafyası eserine başvurmuş olduğunu öne sürer. Nil'in kaynaklarıyla ilgili kimi ayrıntıları dışında, haritanın tasarlanıp çizimi sırasında doğrudan doğruya bu gibi çalışmaların kullanıldığını gösteren bir kanıt bulunmadığını söylemek yerinde olur. Bu coğrafya kaynak yapıtlarından hiçbiri kitapta da açıkça anılmamaktadır. Evliya'nın, *Seyahatname*'nin 10. kitabının yazımında kullandığı yazılı kaynaklar konusu üzerinde çalışma yapılması gereken başlı başına bir konudur.

Buradaki olası bir istisna, *Cografyâ-i Batlîmûs*'tur (yani, Batlamyus'un *Almagest*'i). *Seyahatname*'nin 46. kısmının başında Nil'in tasvirinde dünya nehirleri konusunda Batlîmûs Hakîm'den alıntı yapar:

> Y156b *Ber-kavl-i sahîh Batlîmûs Hakîm tahrîr etdüği üzre nehr-i Nîl'in mebde'i Mısır'ın cânib-i cenûbîsinde yedi aylık yolda Cebelü'l-Kamer'den çıkar. Ve menba'ı on iki ayn-ı azîmdir. Ve hatt-ı istivâdan cenûba half bu on iki ayn-ı azîmler bir buhayre-i kebîreye munsab olurlar kim gûyâ ol buhayre deryâ olur.*

Kitap; Nil'in, bu gölden çıkıp Kırmanka, Kakan, Fûncistân, Berberistân, Nûbe ve Sây'dan geçerek üzerinde aktığı ve sonra da Mısır'ı katederek sonunda denize dökülen yatağını tasvir ederek anlatmayı sürdürür.

Haritada verilen bilgi bir başka kaynağa dayandığı görülmektedir:

> A2 *Zikr-i tafsîl-i haber-i Cebel-i Kamer ya'nî Kamer şu'âı bunun üzerinde ziyâdesi zuhûr edüp ziyâde leme'ân verüp anun tesmiyesi ile Cebelü'l-kamer derler. Ve bu dağın mevki'[i] hatt-ı istivâ cenûb tarafında on bir derece yerinde vâki' olmuşdur. Ve bu dağ ziyâdesiyle şâhik ve tulû' ziyâde sa'bdır. Ve güneş tulû'unda şarkîsi ziyâdesiyle ihmirârlanup ve gurûb vaktinde kezâlik garb tarafı tahammurlanur. V'allâhu a'lem.*

Bundan sonra haritada *Cebelü'l-magnâtîs* (Mıknatıs Dağları) ve hepsi büyük göle dökülen oniki kaynağın çıkış yeri olan onbir köprü gelmektedir:

A4 *bu on bir kantaranın dâhilinden on iki menba' zuhûr edüp cümlesi buhayre-i kübrâya munsab olur.*

Hafîr-i Kebîr

> D12 *Bu kal'aya Hafîr-i Kebîr derler mu'azzam kal'adır ve büyük şehrdir. Sâkin halkı siyâh zencîdir ve cümlesi mü'minîndir. Ve bu şehrde câmiler ve mescidler ve hânlar ve hammâmlar ve imârât-ı hayrât çokdur. Kör Hüseyn Begin taht-ı hükmündedir. Ve bu şehrde kumâş bogası ve gömlek bezi gâyet makbûldur ve fîl dişi ve gergedân boynuzu ve keler derisi ve abanoz ve sâç ağacı yollarında ve sokaklarında dökülmüş yatur, gâyet em(î)n ü emân memleketdir. Bu kal'ada Kör Hüseyn Begin yetmiş bin çerd-i siyâh zencî askeri vardır harb u kıtâle hâzırlardır.*

> Y396b *Bu kal'a-i azîm cânib-i garba şekl-i müselles Şeddâdî binâ-yı kavîdir. Bizzat Kör Hüseyn Beg'in tahtıdır.... Ve bu kal'a içre cümle bin altmış ... evlerdir. Yigirmi mihrâbdır. Cümle halkı Şâfi'iyyü'l-mezheb ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at musallî âdemlerdir... Ve elli kadar zâviye ve bir imâret ve iki vekâle-i muhtasar ve altı mekteb ve yigirmi sebil ve bir hammâm-ı sagîr ve yüz mikdârı dükkân ve on kahve ve yigirmi bozahanesi vardır. Ve cümle dükkânları şeb u rûz açıkdır, metâ'ları şöyle durur, gâyet emn ü emândır. Bu kal'anın yedi yüz askerîsi ve elli bin Berberî ve zâğî re'âyâsı vardır. Zirâ'at edüp ganîmet ederler. Hamd-i Hudâ bu şehirde buğday ekmeği gördük....Ganîmet şehirdir.... Ve bu şehrin kıblesi şimâl cânibine meyillidir... zîrâ hatt-ı istîvâ üzre bulunmuşdur...*

> Y397b *Kal'a-i Sindî... Bu Sindî'nin çârşû-yı bâzârında ve mahzenlerinde fîl dişi ve gergedân boynuzu ve keler derisi ve âbnûs ağacı dağlar gibi bâzâr yerinde pâymâl-i rimâl olup bî-kıymet yatır.*

Evliya, kitapta bu kalenin üçgen biçiminde oluşundan söz etmektedir ve haritada görülen çizimde de kalenin bu özelliği apaçık ortadadır. Buradaki askerî birlikle ilgili olarak kitapta verilen sayı haritadakinden çok daha akla yakındır; eğer haritacının kitaba 700 asker ve 50000 kul eklediğini ve bir biçimde 70000 asker sayısına ulaştığını varsayarsak bu iki sayı arasındaki çelişkiye açıklama getirilebilir. Pazaryerinde herhangi bir gözetim olmaksızın serbest bir şekilde yatan değerli ticari malların haritada verilen listesi, açıkça kitapta bulunan ilgili listeye dayanmaktadır, ancak kitaptaki bu liste Hafîr-i Kebîr değil, hemen onun yakınındaki Sindî'de bulunur.

İbrim

E3 *Bu mahal Nîlin garbîsinde < İbri >m-i Sağîr temâmı(?) kal'asıdır.*

E4 *Bu kal'a Kabâbıta nâm İbrim-i Garbî derler Melik Mukavkıs binâsıdır.*

E15 *Bu kal'anın adı İbrim-i Kabâbıta âhir mülûku'l-Kıbt Melik el-Mukavkıs binâsıdır. Feth-i 'Amr ibnü'l-'Âsdır. Hâlâ Mısr hükmindedir. Dizdârı ve yedi binden 'askeri mevcûddur. Ve âhir Mısr hükmünde hâlâ Circe'de kâşiflikdir.*

Y391a ***Evsâf-ı kal'a-i kadîm şehr-i İbrîm****: Kabâbıta meliklerinden Mukavkıs Melik binâsıdır. Hicretü'n-nebeviyyenin sene (---) târîhinde bizzât Amr ibnü'l-Âs ve Ka'bü'l-Ahbâr ve Ubeyde ibn Cerrâh ve Câbirü'l-Ensâr ve Ebû Hüreyre ve Sâriyetü'l-Cebel ve Esved ibn Mikdâd bunun emsâli niçe bin Sahâbe-i güzîn ile iki ay muhâsara ile feth olunmuş bir kal'a-i hısn-ı hasîn ve sedd-i metîn ve müstahkem kal'a-i üstüvârdır kim leb-i Nîl'in cânib-i şarkîsinde eflâke ser çekmiş bir yalçın püşte üzre Şeddâdî-binâ bir küçük kal'a-i kavîdir. Ve şekl-i muhammesdir. Ve dâ'iren-mâdâr cirmi sekiz yüz adımdır. … Ancak dizdârı ve iki yüz neferâtı ve mükellef mehterhânesi vardır. Dizdârı kânûn-ı Selîm üzre Mısır müteferrikalarındandır. Ve Mısır'dan beher sene muhâfaza içün yedi bölükden üç yüz âdem gelir ve yedi bölükden kâşife dahi üç yüz mustahfızân gelüp mîrî mâlın ve gılâlı tahsîl edüp kendülere aklâm ifrâz olunmuşdur.*

Haritacının burada "*Kabâbıta*"yı erken dönem krallarını değil de şehrin adını niteleyen bir sözcük olarak yorumlayıp yanlış anladığı açıkça görülmektedir. Haritada resmedilen kale (ek haritanın sol alt kısmında), genel bir kale çizimlemesini yansıtır, kitapta özellikle belirtilmiş olduğu gibi beşgen biçiminde çizilmemiştir. Nil'in öbür yakasında bulunan ve yine İbrim diye anılan küçük kalelerden (doğru anlaşıldıysa, E3 ve ek haritanın sağ tarafı, E4) kitapta hiç söz edilmemektedir.

Vâdî-i Sübû'

F3 *Bu mahal dağları Vadî-i Sübû' derler. Evâil-i zamânda 'azîm beled imiş. Sommâkî taşlardan fîl kadar arslan sûretleri hâlâ vardır meshûtdur. Binâ âsârları zâhirdir. Bir cânibi 'amârdır. Beş yüz kamışdan ve hasırdan evleri vardır. Siyâh 'Urbân sâkinlerdir.*

F23 *Bu mahalle Vâdî-i Sübû' derler ve Fir'avn Sahrâsı derler zirâ bu mahalde Nîlin iki cânibinde fîller kadar somâkî taşından arslan sûretleri vardır, biemrillâh meshût taş olmuşlardır.*

Y390a ***İbret-nümâ-yı sübû'.*** *Bu mahalli temâşâ içün atlarımızdan enüp atları beyâbâna salup bir sâ'at seyr [ü] temâşâ etdik. Azamet-i Hudâ Nîl'in iki tarafında fîl kadar sommâkî ve gayrı seng-i hârâdan arslanlar niçe bini ayağ üzre birer evzâ' [u] etvâr eşkâlde ve niçe bini pâre pâre rimâl [ü] türâb içre pâymâl olup yatırlar. Âdem gördükde havf edüp dehşet alur kim sâbit-kadem olan arslanları zî-rûh zann olunur. Tâ bu mertebe musanna' timsâllerdir. … Meğer Hazret-i Mûsâ aleyhi's-selâm bu mahalde Fir'avn ile ceng edüp Fir'avn'ın keheneleri ve sehereleri te'sîrât-ı sihr ile ihdâs etdükleri haşerâtlarmış kim … Meğer bu manzûrumuz olan haşerât eşkâlleri asâ-yı su'bânın dendânından bâkî kalanlarmış, ba'dehu bi-emrillâh taş olmuşdur.….*

Haritacı, kullanabileceği alan sınırlı olduğundan, herşeyi "*fîller kadar … arslan*" ve "*taş olmuşlardır*" ifadeleri arasına sıkıştırmış ve SN'de özellikle vurgulanmış olan bu parçanın yerine *meshût* (Farsça *saht*'tan Arapça ism-i meful olarak türetilen) sözcüğünü koymuştur.

Kûştâmine

F26 *Bu mahal bir beldedir adına Kûş Tâmine derler. İkiyüz kamışdan evleri vardır. Ve halkı mutî', bir mescid ve zâviyesi vardır. Ve bir kahvesi ve bir bozacısı vardır. Bunda Zînûr Künûz kabâyil-i Senyâl 'Urbânı iki bin kadar müselmân geçinür bir kavmdir. Ammâ avretleri setr olmaz uryândır ayıb değildir. Bu ..... Künûz temâm(?) ....*

> *Y 389b* ***Kabîle-i Senyâl****. Bir vâsi‘ sahrâda cümle hayme ve hargâhlar ile meks etmiş bir kavmdir kim cümlesi iki bin müslim kavmdir. Urbân olduklarından avretlerinin yüzleri uryândır. …*
>
> *Y390a* ***Beled-i Kûştâmine****. İki yüz kamışlı re‘âyâ evleridir. Ve halkı mutî‘ ve bir zâviyesi ve bir kahvesi ve bir bozacısı var. Bunda dahi Künûz Urbânından bir kabîle haymeleriyle sâkinlerdir.*

Haritacı burada kitaptaki iki bildirimi birleştirmiş ve kadınların örtünmemesiyle ilgili bilgiye, Evliya Çelebi'nin ayırt edici tabirlerinden biri olan *ayıb değildir* ifadesini eklemiştir.[12]

Asvan

> G2 *Bu mahal Nîlin şarkiyyesinde İsvân nâm kal‘adır. ‘Âd bin Şeddâd binâsıdır. Ve hâlâ dizdârı ve neferâtı Mısr kuludur. Ve bu mahal Funcistân ve ‘Arab ‘Urbân serhandidir. Ve gâyet ekseri ‘Urbân serhandidir.*
>
> G3 *Bu kal‘aya İsvân-ı sânî derler. Binâ-i ‘Âd bin Şeddâd binâsıdır. Ve hâlâ dizdârı ve neferâtı Mısr kuludur. Func ve ‘Urbân-ı ‘âsî serhandidir.*
>
> Y385a-b *… Ve kal‘ası sâhil-i Nîl'de ayyûka ser çekmiş bir kûh-ı bülendin tâ zirve-i a‘lâsında şekl-i müsemmen hakkâ ki Şeddâdî binâdır. Dâ‘iren-mâdâr cirmi üç bin altı yüz adımdır. Ve berre ve bahre üç kapusu vardır. Ve kal‘a içinde cümle sagîr ü kebîr bâğ u bâğçesiz beş yüz mikdârı hurde fukarâ hâneleridir. Dizdârı ve yüz elli neferâtları var. Mehterhânesi ve cebehânesi ve yigirmi aded şâhî topları vardır. Hâlâ serhadd-i azîmdir, zîrâ cânib-i erba‘ası âsî Urbândır. …*

Kitap, Asvan'la ilgili çok daha fazla bilgi içerir. Haritacı, bu bilgilerin yalnızca tahkimatla ilgili olan bu bölümünü kullanmıştır. Neden böyle yaptığı anlaşılmaksızın haritacının Asvan'ı ikiye ayırdığı, askeri birlik ve sınır bölgesine ilişkin olarak bildiklerini yinelediği görülür; haritacı yalnızca *neferât*'a *Mısır kulı* biçiminde bir ek yapmıştır. *Serhad* yerine *Serhand* sözcüğünü kullanmak haritacının diline özgü bir kullanım olmalı. Çizimlerin ise hiçbirisi, kalenin kitapta belirtilen sekizgen biçimiyle benzerlik göstermemektedir.

Cebelü't Tayr (Kuşlar Dağı)

> Hb15 *Bu mahaller ta[ğı]stândır ‘azîm ulu tağlardır ve mağâralardır ve ol mağâralarda niçe yüz bin kerre yüz bin leylek kuşları mağâralarda medfûn hazn olunmuşdur. Elbetde yılda bir kerre dünyâda olan leylek kavmi bu mahalle gelüp bu tağı ziyâret eder. Zîrâ bunda leylek kuşlarının bu mahalde tılsımâtı vardır.*
>
> Y369b – 370b ***Evsâf-ı Cebelü't-Tayr***
> *{Cebel-i Taylîmûn dahi derler} Ve acîb ü garîb vâcibü's-seyr bir temâşâgâh ibret-nümâ cebel-i azîmdir kim temdîhinde lisân kâsırdır. Her sene fasl-ı rebî‘de cânib-i Rûm'dan niçe kerre yüz bin tuyûr-ı gûnâ-gûn gelüp bu cebel üzre meks edüp mihmân olurlar. Ammâ laklak kuşundan ve sakkâ kuşundan ziyâde murglar yokdur. Ol cebel üzre ve deşt [ü] sahrâda bir kadem basacak arz-ı hâliye kalmaz. Ol gece cümle tuyûrlar eyle sayha ururlar kim istimâ‘ edenlerin zehresi çâk olur. Bu temâşâdan ahâlî-i vilâyet ve ehl-i beledler haberdâr olup alarkadan temâşâsına gelürler, ammâ bir ferd dest-dırâzlık ve seng-endahtlık etmeğe kâdir değildir. Bu cebel üzre bir kumsal yerde bir mezâristân vardır. Her lahd içinde niçe bin kefenli gûnâ-gûn kuşlar medfûnlardır. Ekseriyyâ leylek kuşu kefeniyle gâyet çokdur. Cemî‘i murglar bu mezâr üzre gelüp feryâd [u] figân ederek deverân edüp ziyâret ederler, andan yine mezkûr cebel üzre meks ederler. … Bu mezkûr kefenli kuşların çoğu mezârdan taşra nümâyândır, kefeni içinde aslâ çürümemiş ter ü tâze*

[12] Bk. Robert Dankoff, "Ayıp Değil!", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*, yay. Nuran Tezcan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2009), 109-22.

> *tüğiyle durur kuşlardır. Ve kefenleri hûrmâ lîfîndendir. Bu tuyûrların kefen ile medfûn olmasının asl [u] fer'in bilir âdem yokdur ve bir müverrih-i âlem tahrîr etmemişdir. Hattâ hakîr iki kefenli ter ü tâze kuşlar lâşesin Kethudâ İbrâhîm Paşa'ya getirüp manzûr-ı sa'âdetleri oldu. ...*

Evliya, kitapta burada görülen kuşların hareketlerini ve göçmen kuşların göçünü uzun uzadıya anlatır. Haritadaki bildirim ise kitaptaki bu anlatımın çok büyük oranda kısaltılmış bir biçimidir.

Deyr Kıbtî

> İ20 *Bu mahalde manastır-ı deyr-i ehl-i Kıbt Hazret-i Mûsâ peygamber 'asrında esâs-ı binâ olunmuştur, gâyet 'ibret- nümâ binâ-i kühân-ı fir'avn.*
>
> Y363b-364a *Bu Semennût'un mukâbelesi Nîl karşusunda evc-i âsumâna ser çekmiş bir yalçın kayanın tâ zirve-i a'lâsında Deyr Kıbtî derler bir kenîse vardır, gûyâ kal'a-i Kahkahâ'dır. Fir'avn binâsıdır, deyü Kıbtî kavmi bilâ-teşbîh yılda bir kerre ziyâretine cem' olup ruhbânları bir Mısır hazînesi mâl tahsîl ederler. Yalçın kayasının garb cânibi fîl hortumu gibi nehr-i Nîl üzre uzanmışdır, altından Nîl-i mübârek cereyân eder. Bu kaya üzre çerhler ile râhibler Nîl'den yüz kulac habl-ı metîn ile su çeküp sarnıclara doldururlar. Ammâ temâşâsına varan âdemlere cân otu ki ekmekdir, anı verirler ve kuş südü ki yumurta ve baldır, anı tahte'l-kahve getirüp müsâfirîne azîm i'zâz [u] ikrâm ederler. Mihmân olan kimesnelere dîbâ ve şîb ü zerbâf câmehâblar getirüp sabâha dek mûğpîçeleri gûnâ-gûn hizmet ederler.*

Haritacı, burada da, alışıldığı üzere, kitapta yer alan kişisel macera anlatımları ve Evliyâ'nın üslubuna özgü süslemelerin tümünü dışarıda bırakmıştır. Ancak bunu yaparken, asıl metinde yer almayan bir şeyi de haritaya eklemiştir. Bunun firavunlara ait bir yapı olduğu bilgisine dayanarak Musa'nın döneminde inşa edildiği sonucunu çıkarsamıştır. Kilise ve manastır terimlerinin karıştırılması (kitapta *deyr* ve *kenîse*, haritada ise *deyr* ve *manastır*) Evliya'da sık karşılaşılan bir durumdur.

Akdeniz Kıyısı

Haritanın bu bölümünün ilginç bir özelliği, Akdeniz kıyı şeridinin Nil'e batıda (sağ tarafta) paralel uzanır biçimde gösterilirken Kızıldeniz'in ise nehrin doğusunda (sol tarafta) paralel olarak resmedilmesidir. Böylece Fayyum'un karşısında İ1 "Mağrip'teki" Hadra, İ11 "Tûnus yönetimindeki" Keyrevân ve İ14 Sûse'yi buluruz; bu durumda piramitler ve Kahire'nin karşısına ise, Ja1 "denizinden mercan çıkan, Tûnus yönetimindeki" Barka ve Ja2 Cerbe adası; Cîze'nin hizasına ise Ja3 Trablus denk gelir. Haritada Kahire çevresindeki alan çok geniş tutulmuşken, Büyük Sahra'yı da kapsayan, Kahire ve Tûnus arasındaki bin millik uzaklık çok küçük bir aralığa sıkıştırılmış, Akdeniz kıyı şeridi ise Nil'e paralel gösterilmek üzere güneydoğu yönüne doğru bükülmüştür.

Nil haritasında karşımıza çıkan bu görüntüleri, insan ister istemez, haritacının sınırlı zihinsel coğrafyasının bir göstergesi olarak yorumlamaya yöneliyor. Oysa, bu görüntüleri, bu haritada gözlemlenebilen uzamsal topografinin genişletilme ve sıkıştırılmasının (belki aşırı diye nitelendirilebilecek) bir örneği olarak incelemek daha verimli olabilir. Ayrıca burada Evliya'nın seyahatlerinde *tayy-i mekân* yani "mekanı atlarcasına geçme" kavramına sık sık başvurduğunu anımsatmak da yararlı olabilir.

Piramitler

> Ja5 *Bu mahall Hirâm tağlarıdır. Tûfândan evvel binâ olunmuş, Tûfândan necât oluruz deyü biemrillâh necât bulmadılar. Feyyûm yolu buradan dağlardandır, kâfile işler.*

> Y232a ***Ve mine'l-acâyibü'l-garâyibden cebel-i Herâmân.*** *Nîl'in cânib-i garbîsinde Cîze kasabasından bir sâ'at ba'îd cebel-i Herâmân derler, üç dağdır. Rû-yı arzda bunlardan evvel binâ yokdur ve bunlardan âlî binâ yokdur. Gûyâ üçü dahi cebel-i Kâf'dır, azîm binâlı dağlardır. ... Ba'zı müverrihler Tûfân'dan evvel Âd ibn Şeddâd binâsıdır, derler. Ve ba'zılar Tûfân'dan evvel Sûrîd Melik kehenelerinin ilkâsıyla kendüye medfen binâ etdi, derler. Ve itmâmından sonra bu üç ehrâmları mâl-ı hazâyin ile pür edüp âlât-ı silâh ve Hazret-i İdrîs'in cemî'-i ulûmlarının kitâbların koyup tılısmâtlar ile müvekkiller nasb edüp heremeynlerin üzerlerin dibâçe ile pûşîde kılup kenz etdi. Ve sâhil-i Nîl'de bir şehr-i mu'azzam binâ edüp heremeynlerin muhâfızları ol şehirde sâkin olur. Ve her sene vakt-i rebî'de cemî'i dünyâ halkı gelüp Ka'be-misâl tavâf ederlerdi. ...*

Yine kitapta, geniş bir şekilde kişisel macerayla karışmış olarak piramitler üzerine çok daha fazla anlatım yer almaktadır.[13] Tersine, haritacı, piramitlerin nehir taşkınlarıyla ilişkisi üzerine farklı bir yoruma burada yer vermiş ve kitapta bulunmayan bir topografik kaydı da bu bölüme eklemiştir.

Kahire

Harita, Roda adasında bulunan Nilometer'den (Jb5) başlayarak, Sultan Gavri su kemeri (Jb6: *sâkiye hayrât-ı Sultân Gavrî, Mısr kal'esi sonudur*) boyunca uzanan, Eski Kahire ya da Fustat (Jb3), Kahire şehir surları (Jb8: *dâ'ire-i esvâr-ı Mısr-ı Kâhire*) ve Karâfe mezarlıklarını da içine alarak Kubbe-i 'Azebân'da (Jb18) son bulan bir kentsel alanı gösterir. Burada yalnızca Fustat'la ilgili bildirim, kuru temel bilgilerin ötesine geçmektedir:

> Jb3 *Bu mahal Eski Mısr'dır. Sâbıkan medîne-i Fustât nâm demekle ma'rûf imiş. Benî Ümeyye hükm-i evâyil-i zamânda yedi bin hammâmı var imiş. Bir sabâh bir âdem gasla hammâma gider. Hammâmlarda âdem izdihâmından yer bulamaz, birer birer dolaşur, yüz yigirmi hammâm gezer, gücile sonra birinde yer bulur, gasl eder. İmdi buna göre kıyâs eyleyesiz ki Mısr-ı 'atîkin ya'nî Fustât nâm şehrin ne mertebe evâ'il-i zamânda mu'azzamlıgı varimiş ve içinde olan ümmet-i Muhammed ne mertebe kesrette imiş. Rahimehümu'llâh.*

Fustat'ta bulunan hamamlarla ilgili bu son sözler, aslında Kahire'deki hamamlarla ilgili olup (Y117a-118b), bunun dışında zaten pek çok bilgi içeren kitapta yer almaz. Elbette, kitapta Kahire, Karafe kabristanı, Nilometer vb. üzerine çok geniş bilgi bulunmaktadır; buna karşın, Gavri su kemeri ve Kubbe-i 'Azebân'ın yalnızca adı anılmaktadır:

> Y128b *Yukaru iç kal'ada cümle yigirmi bir çeşmedir. Anlar dahi cümle Sultân Gavrî'nin hayrât [u] hasenâtı olan Nîl-i mübârekden üç yüz altmış göz kemerler ile iç kal'aya gelen sulardandır. ... Ve bir çeşme dahi Azebler odalarının tâ ortasında altı kademe nerdübân ile enilir bir kubbe-i âlî çeşme-i aynü'l-hayâtdır. Kol kalınlığı yan yana iki lüledir. Bu dahi Gavrî'dir.*

Kahire kent surları içinde bulunan ve haritada adı kaydedilen tek anıt, Bi'r-i Yûsuf'tur (Yusuf Kuyusu). Salâhaddin Yûsuf tarafından inşa edilmiş bu yapının Evliya'yı çok etkilediği açıktır; nitekim kitabında da (Y84b-85a) bu anıtın ayrıntılı bir tasvirini sunarken sözlerini şöyle bitirir:

> Y85a *Hulâsa-i kelâm bu dünyâda seyâhat edüp bu Bi'r-i Yûsuf'u görmeyen cihânda san'at ne idüğin ve benî âdem ne eşref-i mahlûk idüğin ve mu'cize mertebesinde ne işe kâdir idiğin bilmez.*

[13] Bk. Ulrich Haarmann, "Evliyā Čelebīs Bericht über die Altertümer von Cîze," *Turcica* 8.1 (1976), 157-230.

Nil Deltası

Haritanın bu bölümünde karşılaşılan ilginç bir özellik, bazı çok önemli yerlerin burada belirtilmemiş oluşudur. Adları tek tek belirtilip sıralanmış birkaç yüz köy ve kasaba arasında, insan, Evliya'nın ziyaret ettiği ve kitabında her birine uzun bölümler ayırdığı Tanta, Mahalletü'l-kebîr, Âbyâr ve Mansûra'yı boş yere arar, çünkü bu listelerde bu yerleşim yerlerinin adı anılmamaktadır.

Evliya'nın bizzat katıldığı Seyyid Ahmed el-Bedevi için her yıl Tanta'da düzenlenen ve Evliya'nın da kitapta uzun ve zengin bir tasvirini (Y177b-295a) sunduğu mevlid festivali dolayısıyla Tanta, Evliya Çelebi için özellikle önemli bir yerdi. Mahalletü'l-kebîr'le (al-Mahalla al-Kubrâ) ilgili olarak ise, Evliya burasının Mısır'ın Kahire'den sonra, Reşid ve Dimyat'tan önce gelen ikinci büyük şehri olduğunu belirtir. (Y355b: *Ammâ bu Mahalle-i Kebîr ekâlîm-i Mısır-ı Kinânetullâh'da sevâd-ı mu'azzam şehirlerden ibtidâ Mısır, ba'dehu bu Mahalle, ba'dehu Reşîd, ba'dehu Dimyât, ba'dehu Minye ve Menfalût birbirlerinden küçük şehirlerdir*). Haritada gösterilen ve Mahalle-i Kebîr'e en yakın olan yerleşim yeri, La40 Semennût'tur ve burası Mahalle'ye yalnızca iki saatlik uzaklıktadır (Y358b).

Söz konusu önemli yerlerin burada gösterilmemesi ise, Evliya'nın haritanın bu bölümünde yalnızca doğrudan doğruya Nil'in ana kolları üzerinde yer alan kasaba ve köylerin adlarını sıralamasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Aynı nedenle, Demenhur haritada bulunmaz, ancak şurada adı anılır:

> *Kb5 Ve bu mahal tur'a Es-seyfü'd-dîn nâm tur'a Buhayre iklîmin suvarup şehr-i Demenhûr'a ittisâl olur. Şehr-i Demenhûr nâm bender bu mahaldedir.*

Kitapta Evliya'nın Demenhur hakkında söyleyecek çok sözü olduğunu kanımca belirtmeye gerek yok (Y304b-310a).

Bi'r Matariyye

> La1 *Matariyye nâm mahal.*
>
> La2 *Bu mahal Bi'r <Matariyye> Hazret Hazret-i 'Îsâ <mu'ci>zâtıdır. Hazret-i Meryem bu mahalle Hazret-i 'Îsâ aleyhi's-selâm ile gelmiş köylüden su istemiş vermemişler. 'Îsâ aleyhi's-selâmı yere koyup anası su aramağa gitmiş bulamamış. Sonra gelüp görür ki 'Îsâ 'aleyhi'sselâmın iki avucundan su çıkmış dâire eder bi'r olur. Hazret-i Meryem du'â eder ki bu sudan köylü içerse acı olsun, ve gayrı her kim içerse tatlı olsun demiş biemrillâh böylece olmuşdu.*
>
> Y 227a ***Mesîregâh-ı ziyâretgâh-ı Bi'r Matariyye*** *Mısır'ın şimâlinde iki sâ'at ba'îd bâğ u bâğçeler içinde nazargâh-ı Hazret-i Îsâ aleyhi's-selâmdır. Mısır Yûnânîler destinde iken azîm binâlar var imiş, hâlâ ancak bir kâ'a ve bir zâviye kalmış. Ve anda bir havuz vardır, cümle marîz andan girüp şifâ bulurlar. Cemî'i tevârîhlerde ve tevârîh-i Yûnânîlerde mastûrdur kim Hazret-i Îsâ vâlidesi Meryem Ana ile Nâbulus şehrinden hicret edüp bunda sâkin olmuşlardır. Ve Nasârâ zu'munca bu Matariyye kuyusun Hazret-i Îsâ ile vâlidesi kazup gusul etmiş ola ve bu havuz anların binâsıdır, derler. Ve sahîhdir, zîrâ Mısır'ın cemî'i kuyuları acıdır, ammâ bu Matariyye kuyusu mu'cize-i Resûlullâh ile olmağile âb-ı lezîzdir.*

Bu alıntılarda görüldüğü gibi kitap ve haritadaki anlatımlar birbirinden çok farklıdır.

Dimyat

> Lb26 *Bu mahal bender-i Dimyâd nâm şehrdir. Buna ibtidâ binâ eden Zü'lyezen [ibn] Mısrâyim ibn Hâm ibn Nûh 'aleyhi's-selâm.*
>
> Lb27 *Bu mahal Nîlin şarkîsi kadîm Dimyâd kal'asıdır.*

> Lb23 *Bu Nîlin garbî bogazında müceddeden inşâ kal'a esâs ve binâ Sultân Ahmed bin Sultân Mehemmed binâsıdır.*
>
> Y344b – 348b ***Evsâf-ı şehr-i azîm bender-i Dimyât-ı kadîm**: … Tûfân-ı Nûh'dan sonra İşma'ûn bin Mısrâyim oğlanlarından Dimyât nâmında bir ulu pâdişâh binâ etmişdir, anıniçün Dimyât tesmiye olunmuşdur. …*
>
> Y348b *Andan üç mîl aşağı yine Dimyât tarafında Nîl-i mübârek Akdeniz'e mahlût olduğu mahalde, **Evsâf-ı kal'a-i atîk Dimyât sedd-i Nîl-i rabât:** Sene (---) târîhinde bizzât fâtih-i Mısır Selîm Hân-ı Evvel'in binâsıdır, be-dest-i Hayra Beğ vâlî-i ibtidâ feth-i Mısır. Mâ-tekaddem Amr ibnü'l-Âs asrında Esved ibn Mikdâd'ın feth etdüği kal'adan aslâ eser kalmamışdır. Ammâ hâlâ bu kal'a Akdeniz ile nehr-i Nîl mahlût olduğu burunda bir kumsal yerde şekl-i murabba' bir binâ-yı metîndir. Dâyiren-mâdâr cirmi beş yüz adımdır. Ve çâr köşesinde çâr burcu var. …*
>
> Y349a *Bu kal'a-i Şarkıyye'nin mukâbelesinde kenâr-ı Nîl'de, **Evsâf-ı kal'a-i Garbiyye mukâbele-i kal'a-i Şarkıyye:** Sene (---) târîhinde Sultân Ahmed Hân asrında Tavâşî Müteferrika Ca'fer Ağa öz mâliyle hasbeten lillâh binâ edüp dizdâr-ı mü'ebbed olmuşdur. Ammâ kal'a-i Abdüssamed nâmiyle şöhre-i şehr olmuşdur. Nîl kenârında şekl-i müdevver bir küçük kal'adır. Cirmi yüz adımdır ve kaddi elli arşın taş-binâ bir kulle-i kavîdir. Ba'dehu taşrasına bir tabya-i azîm zamm edüp kal'a dahi metîn olmuş. …*

Haritada çizilen bu iki kale, genel birer kale görünümü yansıtır, kitapta belirtildiği gibi kare ve daire biçiminde değildirler. Bu kalelerin görece ölçü ve boyutları da kitaptaki anlatımlarıyla örtüşmemektedir. Zü'lyezen'in, İşma'ûn'un yanlış okunmuş olduğu açıktır. Kitapta Evliya Batı Kalesini teftiş ettiğinde yedi askerin yerinde bulunmadığını keşfedip Paşa'ya bu kayıp askerlerin adlarını bildiren bir rapor gönderdiğini söyler (*Hakîr bunu dahi yoklama edüp yedi neferâtın nâ-mevcûd bulup isimlerin zabt edüp paşaya arz etdüm*).

İskenderiye ve Reşid (Rosetta)

> Kb38 *İskenderiyye kal'asıdır.*
>
> Kb36 *'Amûd-i Sârî*
>
> Kb44 *Bu mahal Ebûkîr nâm kal'adır.*
>
> Kb46 *Bu mahal bender-i Reşîddir. Şehrd(en?) bu mahal etrâfı hurmâlıklardır.*
>
> Kb45 *Bu mahal Köm Efrâh ve ziyâret-i Şeyh Mendûr (*Mansûr).*
>
> Y319b-324b (İskenderiyye), 329b-330b (Ebûkîr), 332b -335b (Reşîd, Köm Efrâh).

'Amûd-i Sârî, kitapta hiçbir yerde belirtilmez; buna karşılık, *Kalyon Limanı*'nın 500 adım doğusunda, üzerinde pek çok devrik sütun bulunan bir yıkıntı alanında bulunan dikilitaş - "Kleopatra'nın iğneleri"nden biri- tasvir edilmektedir:

> Y321a *Bu alâyimât amûdlara Câmûdü'l-Mü'tefikî derler. Süleymân Peygamber asrında tılısmât olmağiçün binâ olunmuş ibret-nümâ âsârlardır. Ve ba'zı alâyimâtları Ya'mer bin Şeddâd(î) binâ etmişdir.*

Pîrî Reis'e göre (348b-350a; Mantran, 293-295 + fig. 3), "direk" (Arapça: *sarî* ya da *sarâ*) şehrin batısında yer alan ve Direk Adası (Arapça: "Cazîrat al-Sarâ") diye bilinen ada üzerine bir nişan olarak dikilmiştir. İki yazarın da sözünü ettiği bu yapı, bugün Pompey Sütunu olarak bilinen (ve 203 yılında –aslında Pompey için değil– Diocletian için dikilmiş olan) anıttır.

Sonuç

Bu karşılaştırmalar, harita ve kitabın, birbiriyle yakından ilişkili olmakla birlikte, farklı amaçlarla ve birbirinden ayrı yapıtlar olarak tasarlandıklarını göstermektedir. *Seyahatname,* anlattığı yerlerin tarihsel, yönetimsel ve etnografik yönlerine tüm dikkatini vererek Evliya

Çelebi'nin tüm seyahat ve keşif gezilerini en ince ayrıntısına kadar kaydetme çabasını ortaya koyar; bu yapıt, çok kapsamlı ve oylumlu bir yapıya sahip, ansiklopedik yönelimleri bulunan bir seyahat anlatısıdır. Haritanın kapsamı sınırlıdır ve temsil ettiği bölgenin topografik yönüne odaklanmıştır. Bununla birlikte, iki yapıtın da aynı zihnin ürünü olduğu, aynı yaklaşım ve kaygıları yansıttığı apaçık ortadadır.

Haritayla ilgili olarak, araştırmamızın bu aşamasında, bu yapıtın metinsel ve filolojik yönlerine odaklanarak, tüm maddelerin doğru okunması ve kitaptaki ilgili metin bölümleriyle ilişkilerinin saptanması konularında çalıştığımızı söyleyebilirim. Çalışmanın daha sonraki bir aşamasında, metnin kullanılabilir bir edisyonuna kavuştuktan sonra, bu yapıtla ilgili daha ilginç soruların yanıtlarını aramaya girişebileceğiz: Harita ve kitap arasındaki uyuşmazlıkları nasıl açıklayabiliriz? Harita sunduğu topografik bilgilerde ne kertede doğrudur? Bu harita dünyanın bu bölgesinin tarihin bu noktasındaki durumu konusunda bize neler öğretmektedir? Haritanın müellifinin zihniyeti ve Osmanlı kültürel evreni konusunda ne gibi çıkarsamalarda bulunabiliriz?

Benim burada ortaya koyacağım sav, Nil Nehrinin, bu iki anıtsal yapıt -*Seyahatname*'nin 10. kitabı ve Vat. Turc. 73- içinden kırmızı bir bağ gibi aktığı olacak. Nil; bu iki yapıtın, sayısız çok türlü ayrıntıyı, yapı ve biçime kavuşturan düzenleyici ilkesidir. Bu iki yapıt; elli yıllık bir seyyahlık, keşif ve yazarlık kariyerinin ikiz dorukları olarak birlikte tasarlanıp oluşturulmuştur.

KARAKİLİSE'DEKİ SOY DAMGALARI VE GOTİK YAZIYA TÜRK (RUNİK) YAZISININ TESİRLERİ

İsmail DOĞAN

Öncelikle Türk (Runik) yazısı hakkında bildiklerimiz bir hatırlayalım. 'Sır, giz, esrar' anlamına gelen Runik kelimesi okuryazar insanların çok az olduğu dönemlerde eski İskandinav alfabesini ifade etmektedir. İskandinav sahası üzerine yapılan araştırmaların Türkoloji çalışmalarından önce başlaması sebebiyle ilmî terminolojide yerini almıştır. 1800'lü yıllarda Göktürk işaretli yazılarla karşılaşan ilim âlemi, benzerlikleri sebebiyle bu yazı sistemini de Runik yazı olarak adlandırmıştır[1]. Önceleri bu tür eserleri İskandinav yazı sistemine göre okuma denemeleri de yapılmıştır. İskandinav yazı sistemiyle olan benzerliği sebebiyle bazı ilim adamlarınca Göktürk yazısının kaynağı olarak İskandinav yazısı olduğu düşünülmüştür.

Bugün bu yazının Türk kaynaklı olduğu özellikle Ahmet Cevat Emre'nin yayınından sonra[2] çoğunlukla kabul görmüştür[3]. Elimizdeki kaynaklara göre Orhun metinleri, döneminde edebi bir metin yazma durumuna kadar da gelmiştir. Ancak bu süreçte Türk yazısının nerede başladığı hakkında net bilgiler yoktur. Tarafımızca yapılan bazı değerlendirmelerde Türk yazısının yayılma sahasını belirledik. Bunu yaparken yine bir kısmı tarafımızca tespit edilen (bk. **Resim 1., 2., 3.**) yazıtları da dikkate aldık. Bu doğrultuda çerçeveyi Kuzeyde İdil-Don yakınlaşma havzası, Güneyde İran ortaları, doğuda Hazar çevresi ve batıda bugünkü Türkiye sınırlarının doğu ve iç bölgeleri ile Karadeniz'e kıyı bölgeleri arasında diye tanımlayacağımız bir şekilde çizdik. Bu oldukça geniş bir coğrafyaya tekabül eder (bk. **Resim 4.**).

Bu yazının yayılma sahası ile kullanan milletler dikkate alındığında çeşitliliği görülmektedir. Bu kullanımlar sırasında yararlanan uluslar kendi ses özelliklerine göre bazı tasarruflarda bulunmuşlar kimi işaretlerin yönleri ya da ses değerlerini farklı vererek, bazen mevcut işaretler yanında bunlardan mülhem yeni işaretler de kullanmışlardır.

Türk yazısı bölgede Ermeni yazısının gelişiminde de etkili olmuştur. Bu konuda Kafesoğlu ve Kırzıoğlu'nun çalışmaları da bulunmaktadır. Hatta Kırzıoğlu, Ermeni Alfabesindeki 'B', 'E', 'İ', 'DZ', 'K', 'N', 'Ç', 'R', 'V', 'NG' gibi harflerin Türk oyma yazısından alındığını ifade eder[4]. Benzeri tesiri Gürcü yazısının gelişiminde de görürüz[5].

Hem yazının eski örnekleri, hem yayılma sahası ve bölgede yaşayan halkların oluşturdukları yazılara kaynaklık etmeleri Türk yazısının uzun yıllar ve oldukça geniş bir coğrafyada kullanıldığını da göstermektedir.

Türk yazısının kullanımları olarak biz, Hun, Avar, Etrüsk, Futhark, Sekel, Kafkasya, Güney Sibirya, Yenisey, Orhun, Talas, Hazar, Proto-Bulgar olarak adlandırmaktayız. Gürcü ve Ermeni yazısına olduğu gibi oluşmasında tesiri olan yazılar da vardır. Yukarıdaki kullanımlardan Proto-Bulgar da tesir altında gelişmiştir. Fakat yoğunluk Türk yazı işaretleri olması sebebiyle kullanımlar arasında değerlendirdik. Ayrıca, Türk yazısının gelişimi (bk. **Resim 5.**) ve çeşitliliğini tasnif ederek muhtelif yayınlarımızla ilim âleminin hizmetine sunduk.

---

[1] Doğan, İsmail, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, TDK Yay., 736, Ankara, 2000, s. 1.

[2] Emre, Ahmet Cevat, Eski Türk Yazısının Menşei, *Türk Dili*, seri II/18-20, TDK Yay., Ankara, 1943, s. 78-81.

[3] Doğan, İsmail, *a.g.e.* s. 4.

[4] Kalafat, Yaşar, Türk-Ermeni İlişkilerinde Kültürel ve Siyasi Boyut, *Ermeni Araştırmaları*, 12-13. Sayı Kış- Sonbahar 2003 (www.eraren.org/index)

[5] Bilgi notu. Bunlar üzerindeki görüşlerimizi daha sonraki bilim ortamlarında ele alacağız.

Türk yazısının bu kullanımları ile tesiri altında gelişen yazılar hakkında şimdiye kadar sistemli olmasa da benzerlikler üzerinde bazı yayınlar olmuştur.

Ancak, bugün Türk yazısının tesirinin olduğu ve bildiğimiz kadarı ile daha önce dikkati çekmemiş olan Gotik yazının gelişiminde Türk yazısının tesiri hakkında duracağız.

Gotik sözü karşılığında karşımıza ilk Gotlarla ilgili olan anlamı çıkar. Hatta ayrı bir mimari tasarımı, sanat eserlerinin adlandırmalarında ve hatta psikolojide bile adeta bir marka adı gibi kullanılmıştır.

Yazının tesirine geçmeden konunun açıklığa kavuşması açısından önce Gotlar ve sonra da kültür etkileşmesi olabilecek yakınlıkları, birliktelikleri gösterip böyle bir etkileşmenin olup olmayacağı kararını okuyucuya verdirmek istiyoruz.

Gotlar, bugünkü Alman halkını oluşturan etnik unsurlardan biridir ve İskandinavya'nın Gotland bölgesinde oturan bir Cermen kavmi olarak bilinmeleridir.

Gotlar 2. yüzyıldan itibaren Scythia, Dacia ve Pannonia'da yaşamışlar, 3. ve 4. yüzyıllarda Bizans'ı yağma etmişler ve Aryanizmi benimsemişlerdir. 5. ve 6. yüzyıllarda Vizigotlar ve Ostrogotlar şeklinde ikiye bölünmüşler İberya ve İtalya'da Roma İmparatorluğunu yıkmışlardır. Bugünkü Almanya diğer bir deyişle Germen ırkının oluşumunda önemli bir etnik unsur olan Gotlar, Kuzey Avrupa kavimleri içinde akrabalık açısından İskandinavlarla Germenler arasındaki halka olarak görülebilir[6].

Gotlar MS 1. yy.da nüfus artışı nedeniyle kabileler halinde güneye sıcak ülkelere Baltık denizini aşarak inerler. Bugünkü adıyla Ukrayna'yı istila eder, Kırıma kadar gelirler ve 3. yy.da Kırım'da bir Got Krallığı kurarlar[7].

Got ve Hun coğrafyasına baktığımızda (bk. **Resim 6.**) etkileşmenin doğal olacağı da görülecektir. Ancak bu etkileşmenin yönü de önemlidir. Got kültüründen Türk'e doğru etkiler olduğu gibi Türk kültüründen de Got'a yönelik etkiler de bulunmaktadır.

Bu etkileşme içerisinde özellikle Türk (Runik) yazısının doğrudan alınıp fonetik tercihler ve bazı değişiklikler yapılarak kullanılan, günümüzde Futhark yazısı olarak bilinen yazının kullanımı dikkat çeker[8].

Almanca sagen 'söylemek' (* sög › sagen), bogen 'eğiliş' (* bogun › bogen) gibi muhtemelen Hun-Got münasebetleri zamanında verilen benzeri kelimeleri de dikkatinize sunduktan sonra tebliğimizin asıl başlığının 'Karakilisede'ki Soy Damgaları' bahsine geçebiliriz.

Kara Kilise, Romanya'nın Transilvanya bölgesinde Braşov şehrinde bulunmaktadır. Braşov Almanların Kronstadt adıyla söyledikleri bilinen tarihiyle en az 800 yıllık bir şehirdir[9]. Karpat havzası ile aşağı Danube'yi bağlayan tarihi ticaret yollarının üzerinde, Karpatların eteğindeki konumu ise yalnız Transilvanya'nın değil güney doğu Avrupa'nın tamamında önemli bir din, kültür ve sanat merkezidir. Braşov, aynı zamanda Gotik mimarinin adeta sergilendiği klasik bir Got şehridir[10]. Bu bölge Osmanlının Erdel vilayeti olarak da bilinir.

---

[6] Heather, Peter, *The Goths*, Blakwell, 1998; Heather, Peter and Jhon Matthews, *Gots in the Fourth Centruy*, Liverpool Üni. Pres, 1991.

[7] Vasiliev, Aleksandr A. *The Goths in the Crimea*, Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936.

[8] Doğan, İsmail, Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, 151-173, Ankara (2001).

[9] Dumitraşcu, Ion-Mariana Maximescu, *O istorie a Braşovului* ('A history of Brasov') Phoenix, Braşov, 2001

[10] Costea, F1, Fortificatia dacica de la Braşov-Pietrele lui Solomon ('The Dacian citadel from Braşov-Pietrele lui Solomon') *Cumidava XX*, Braşov, 1996, s. 38.

Trampa dağı eteklerindeki bu 'Taç Şehir' Transilvanya Saksonlarının görkem ve gösterişte adeta birbirleriyle yarışan bina ve heykelleri ile süslüdür. Bunlar arasında Kara Kilise hem mimari hem dini ve ticari hem de tarihi açıdan ayrı bir yere sahiptir.

1383'te Thomas Sonder adlı papaz tarafından daha eski tarihli bir kilisenin temelleri üzerine yapılmaya başlanır. Gotik tarzdaki yapı 1421'de büyük ölçüde tamamlanmıştır. Çelebi Sultan Mehmet döneminde başlatılan Erdel seferi sırasında ilk çatışmalar Braşov civarında olmuştu. Bu çatışmada Macar olarak bilinen Sekeller ve birlikte aynı coğrafya'da yaşayan Saksonlar yenilgiye uğramıştı. Bu savaştan Kara Kilise de nasibini almış, tahribata uğramıştı. 1477'de onarılan yapı Hz. Meryem'e ithaf edilmiştir[11].

Alman teolog Martin Luther'in başlattığı Hıristiyanlıktaki Protestan reform hareketlerinin de ilk başladığı yer bu kilisedir. Kara Kilise mimari açıdan oldukça zengindir. İç kısımda bulunan 1696'da Barok sitilinde yapılmış ahşap kürsü ile C. A. Bucholz tarafından 1839'da Berlin'de yapılan org da Avrupa kiliseleri arasında en büyüğü olarak da bilinir[12].

Kilisenin 1421'de yapımı sırasında Alman taş ustaları tarafından yeniden yapıldığı[13] ifade edilmektedir. 2004 yılında bölgede yaptığımız araştırmalar sırasında kilisenin giriş kapısının üst kısımlarında bulunan soy damgaları tarafımızca tespit edilmiştir.

Türklerdeki taş, ağaç oyma ve demir ustaları tarafından kullanılan soy damgaları geleneğini ve soy damgalarının Türk (Runik) yazısının kaynağı olan damgalardan olması da ilgimizi çekmiştir (bk. **Resim 7., 8., 9., 10.**).

Eski Türklerden özellikle Köktürk döneminden bu yana taş, demir, ağaç ve çanak çömlek ustalarınca kutsal yazı olarak da kabul edilen ve yaptıkları işlere de bu yazı geleneğinden kalma soy damgalarını kazıma işi yalnız Türklerde bulunmaktadır.

Kara Kilisenin giriş kapısının dış tarafında üst kısımda tespit ettiğimiz bu soy damgaları şüphe götürmez bir şekilde Türk (Runik) soy damgalarıdır[14].

Bu durum bize ya Alman usta olarak bilinen taş ustalarının Gotlar içinde yaşayagelmiş ve atadan kalma soy damgasını bilen Hun bakiyesi ya da Gotlar içinde kalan Kuman taş ustalarının oldukları fikrini düşündürmektedir. Tabii, Gotlara yine Türkler tarafından taş ustalığının öğretildiği ve bu damgaların da bir gelenek olarak sürdürüldüğü düşünebiliriz[15].

Bu durum Türk (Runik) yazısı ya da işaretlerinin Gotlar tarafından bilinip kullanıldığını göstermektedir.

Gotik yazıya gelince, ortaçağda geliştirilmiş köşeli ve keskin hatlardan oluşmuş bir genel yazı karakteri olarak tarif edilmektedir. 4. yüzyılda Vizigotların dini lideri olan Piskopos Wulfila tarafından (MS 311-383) icat edilmiştir. Bu alfabe Yunan, Latin ve Runik karakterlere dayanır.

Bugün yazma sanatında Gotik yazı ayrı bir yer almıştır (bk. **Resim 11.**). Bilgisayarda da yazı çeşitleri arasında Gotik türleri bulunmaktadır.

---

[11] Costea, Fl., *a.g.e.*, s. 53.

[12] Oldenburg, Konrad Gündisch, *The History of Transylvania ant The Transylvanian Saxon*, Germany, 2004.

[13] Court J., *Brasov, Transylvania, Romania: Black church - Gothic architecture Honterus*, Bükreş, 1989, s. 19-27.

[14] Geniş bilgi içim bkz Gülensoy, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları Damgalar -Enler -İmler*, TDAV yay., İstanbul, 1989.

[15] Doğan, İsmail, Karakilisenin Ak İlmekleri, *2. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu, 13-15 Mayıs 2010*, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 2010.

Türk, Futhark ve Gotik yazısı işaretlerini yan yana getirdiğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkar (bk. **Resim 12.**).

Ses (işaret)	**Orhun**	**Futhark**	**Gotik**
A -E			
I			
O			
U			
B			
D			
G			
Q			
L			
M			
N			
P			
R			
S			
T			
W			
X			
H			

1. Yazının kaligrafik gelişimine dikkat ettiğimizde, Gotik yazıdaki Türk Yazısı tesirinin, Türk yazısının bir versiyonu kabul ettiğimiz Futhark yazısı üzerinden etkilendiği anlaşılmaktadır.
2. Türk yazısının daha çok Kafkas versiyonunda kullanılan işaret ve ses değerlerinin esas alındığı görülmektedir[16].
3. Tarih içerisinde birlikte yaşanılan coğrafyanın göstergesi olarak, Türk (Runik) yazısının Gotik yazı üzerinde etkisinin hem Futhark hem Kafkas versiyonlarının kullanılması ile de görülmektedir.
4. Bunların dışında bir başka dikkat çekici unsur ise Gotik yazıda kullanılan Türk yazı sisteminin imlası ile ilgilidir. Türk yazısında kelime bitimini gösteren ayraç olarak üst üste iki nokta kullanımıdır. Bunun en güzel örneğini İstanbul'daki 'Alman Çeşmesi' olarak bilinen çeşmenin kitabesinde görürüz (bk. **Resim 13., 14.**).

Sonuç itibarı ile Türk (Runik) Yazısının hem şekil ve seslenmesinde hem de imlasında tesirli olmuştur. Bugün Avrupa'nın asli ve medeni halkı sayılan Almanların etnik yapısındaki Got unsurun Türk medeniyetinden etkilendiği alfabe yönünden de görülmektedir.

Kaynakça

Bayçorov, Soslanbek,Y., *Drevne-Turkskie Runiçeskie Pamyatniki Evropı*, Stavropolskoe, 1989.

Costea, F1, Fortificatia dacica de la Braşov-Pietrele lui Solomon ('The Dacian citadel from Braşov-Pietrele lui Solomon') *Cumidava XX*, Braşov, 1996.

Court J. , Brasov, *Transylvania, Romania: Black church - Gothic architecture Honterus*, Bükreş, 1989.

Doğan, İsmail, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, TDK Yay., 736, Ankara, 2000.

Doğan, İsmail, Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, 151-173, Ankara (2001).

Doğan, İsmail, Karakilisenin Ak İlmekleri, *2. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu, 13-15 Mayıs 2010*, Celal Bayar Üni. Manisa, 2010.

Dumitraşcu, Ion-Mariana Maximescu, *O istorie a Braşovului* ('A history of Brasov') Phoenix, Braşov, 2001.

Emre, Ahmet Cevat, Eski Türk Yazısının Menşei, *Türk Dili*, Seri II/18-20, TDK Yay., Ankara, 1943

Gülensoy, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları Damgalar -Enler -İmler*, TDAV yay., İstanbul, 1989.

Heather, Peter, *The Goths*, Blakwell, 1998.

Heather, Peter and Jhon Matthews, *Gots in the Fourth Centruy*, Liverpool Üni. Pres, 1991.

Kalafat, Yaşar, Türk-Ermeni İlişkilerinde Kültürel ve Siyasi Boyut, *Ermeni Araştırmaları*, 12-13. Sayı Kış- Sonbahar 2003.

Oldenburg, Konrad Gündisch, *The History of Transylvania ant The Transylvanian Saxon*, Germany, 2004.

Vasiliev, Aleksandr A. *The Goths in the Crimea*, Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936.

[16] Bayçorov, Soslanbek,Y., *Drevne-Turkskie Runiçeskie Pamyatniki Evropı*, Stavropolskoe, 1989, s. 90-91.

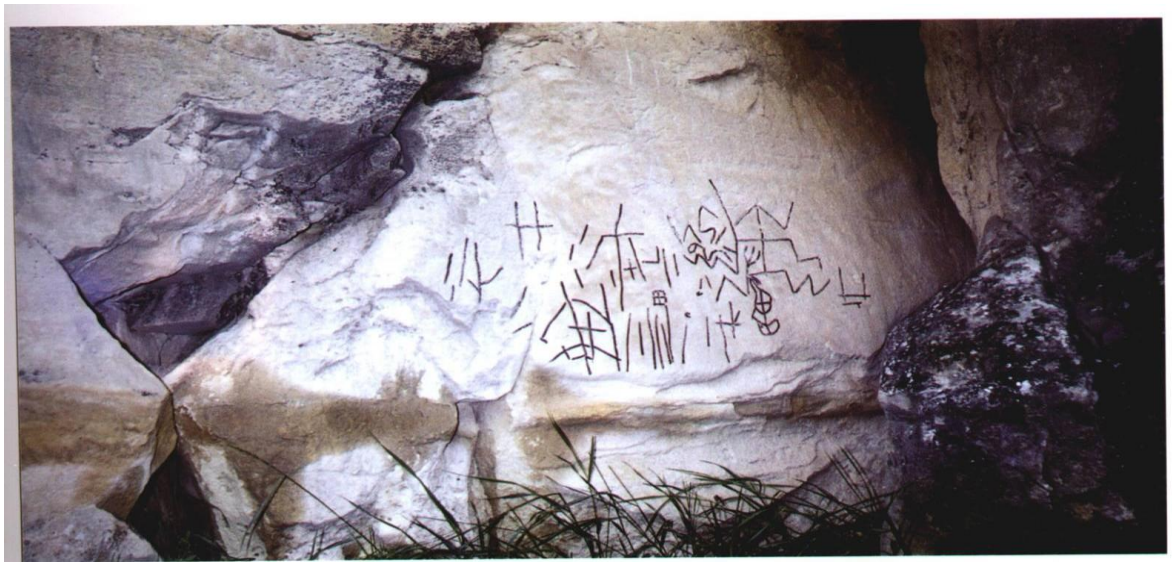
Ekler

Resim 1.

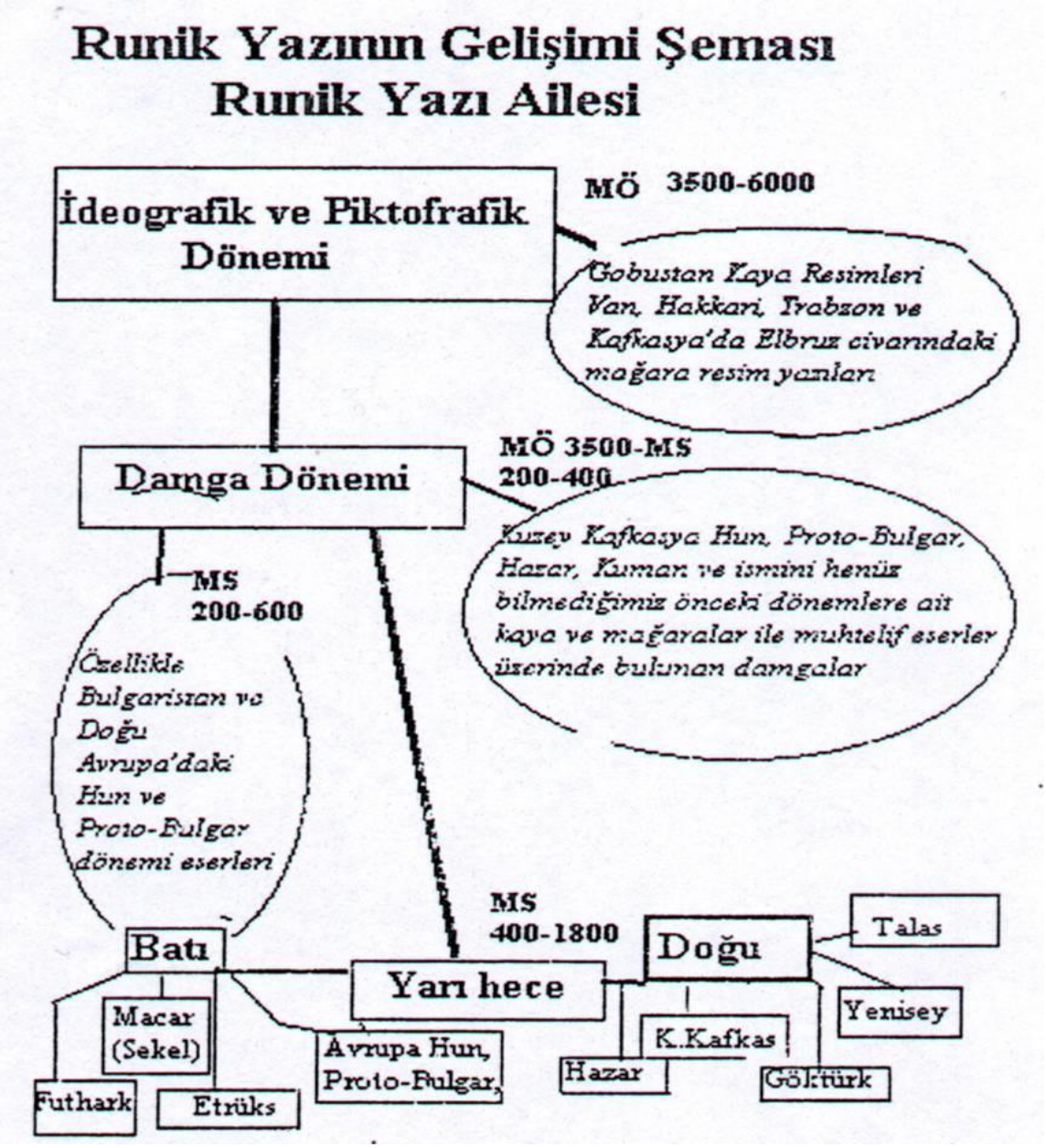
Resim 2.

Resim 3.

Resim 4.

Runik Yazının Gelişimi Şeması
Runik Yazı Ailesi
İdeografik ve Piktofrafik Dönemi
MÖ 3500-6000
Gobustan Kaya Resimleri Van, Hakkari, Trabzon ve Kafkasya'da Elbruz civanndaki mağara resim yanlan
Damga Dönemi
MÖ 3500-MS 200-400
Kuzey Kafkasya Hun, Proto-Bulgar, Hazar, Kuman ve ismini henüz bilmediğimiz önceki dönemlere ait kaya ve mağaralar ile muhtelif eserler üzerinde bulunan damgalar
MS 200-600
Özellikle Bulgaristan ve Doğu Avrupa'daki Hun ve Proto-Bulgar dönemi eserleri
MS 400-1800
Batı
Yarı hece
Doğu
Talas
Yenisey
K.Kafkas
Hazar
Göktürk
Macar (Sekel)
Futhark
Etrüks
Avrupa Hun, Proto-Bulgar,

Resim 5.

Resim 6.

Resim 7.

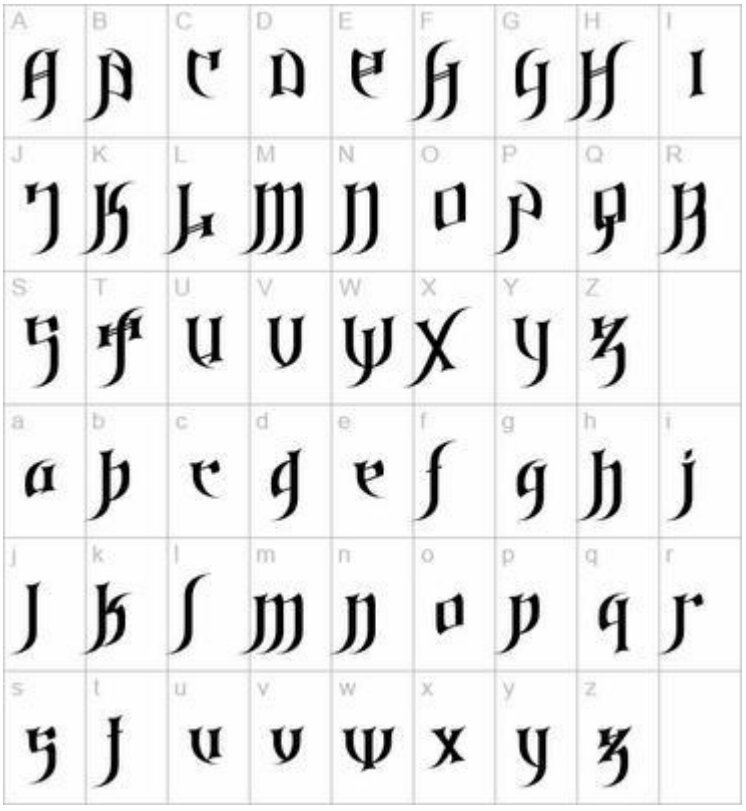
Resim 8.

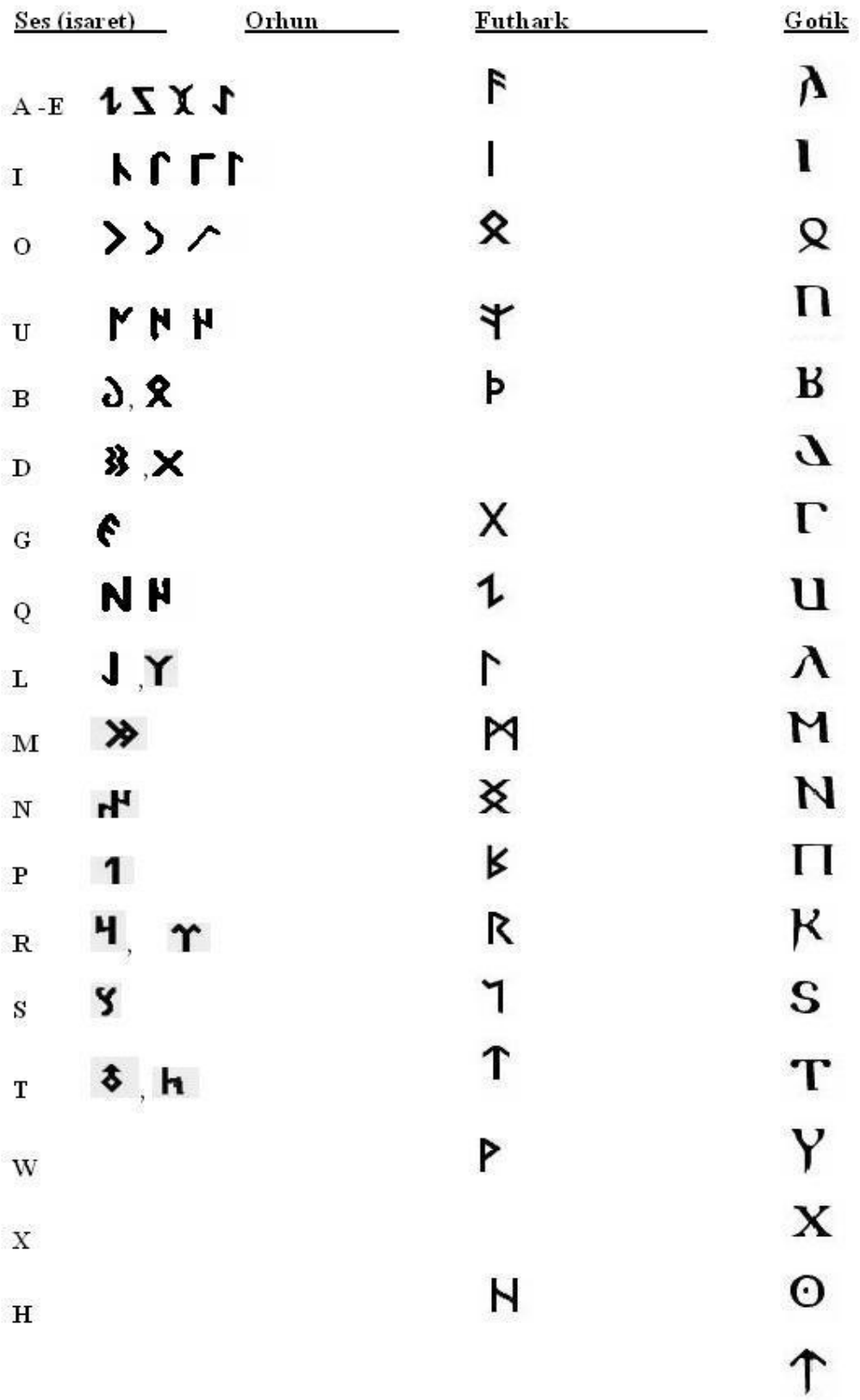
Resim 9.

Resim 10.

Resim 11.

Resim 12.

Resim 13.

WILHELM:II:DEUTSCHER:KAISER
STIFTETE:DIESEN:BRUNNEN:IN
DANKBARER:ERINNERUNG:AN:
SEINEN:BESUCH:BEI:SEINER:
MAJESTÄT:DEM:KAISER:DER
OSMANEN:ABDUL:HAMID:II
IM:HERBST:DES:JAHRES:1898

Resim 14.

MACARİSTAN'DA ULUS İNŞASI SÜRECİNE TÜRKOLOJİNİN ETKİSİ

İsmail DOĞAN

Bir bilimsel disiplinin belirli bir milletin kimliğini, ulus inşası sürecini etkilemesi tarihte sık görülen bir olgu değildir. Türkoloji ve Türklük bağlamında bu anlaşılabilir bir durumdur ve kolaylıkla izah edilebilir; fakat Macar ulus inşası süreci söz konusu olduğunda olgunun açıklanmasına ihtiyaç vardır. XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısı Macar kimliği ve ulus inşası tartışmalarının alevlendiği bir dönemdir; Türkoloji ve Macar Türkologları da bu tartışmanın önemli aktörlerindendir. Meselenin aydınlatılması için Macar tarihinin belli başlı dönüm noktalarının bilinmesi gerekir.

Macarların etnogenetiği meselesi oldukça karmaşık ve sonuçları itibarıyla da bir o kadar heyecan verici bir araştırma alanıdır. Macarlar Avrupa'daki Hint-Avrupa kökenli olmayan nadir milletlerden biridir. Esasen Fin-Ugor kökenli olan Macarlar tahminen M.Ö. 1000 civarında Ugor kavim birliğinin dağılmasıyla müstakil bir hayat yaşamaya başlarlar; müstakil hayatlarını sürdürdükleri yer Volga nehrinin orta sahası, bir diğer görüşe göre ise Batı Sibirya'dır. Macarlar IV. yüzyılda Hun akınları yüzünden Avrupa coğrafyasına göç etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca tüm bu süreç boyunca tedricen atlı-göçebe yaşam tarzını benimsemişlerdir. IV-V. yüzyıllarda Onogur-Türk kavimleriyle birlikte yaşamaya başlarlar ve onlardan, daha gelişmiş bir toplumsal yapılanma modelini alırlar (Róna-Tas, 2007, ss. 16-26). Kuvvetli bir askerî güç üzerine kurulu atlı-göçebe devlet şekli aynı zamanda Macarların nüfus itibarıyla az sayıda olmalarına rağmen günümüze kadar kaybolmadan kalmış bir millet olmalarını da garanti altına almıştır.

Macarların Avrupa dillerindeki isimleri de yine bu Onogur kavim isminden gelir. Macarlar VII. yüzyılda yine bir Türk kavmi olan Hazarların hâkimiyeti altına girmişlerdir. 830 civarında Hazarlardan ayrılan Macarlar yedi Macar (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) ve onlara katılan üç Kabar boyuyla Avrupa içlerine akınlar yapmaya başlar. 894 yılında Uzlardan kaçan Peçeneklerin baskısı neticesinde Macarlar Karadeniz'in kuzey bölgelerindeki yerlerinden Karpatlar havzasına göç etmeye mecbur kalır. IX. yüzyılın sonundan itibaren Macarlar artık bu bölgede yerleşik hayat sürdürmeye başlarlar. Ayrıca XI. yüzyılda Peçenekler ve XIII. yüzyılın başlarında önemli miktarda Kuman nüfus Macaristan'a yerleşir ve böylece Macar milletinin etnik terkibi nihaî şeklini almış olur.

Burada birkaç satırda aktarılan bu tarihsel süreç sayılamayacak kadar karmaşık ve çeşitli tarihsel problemle doludur; örneğin yedi Macar boyunun isimlerinin aynı zamanda Başkurt boy isimleri olması bunların en ilginçlerindendir. Fakat Kumanların da Macarlar içerisinde erimesiyle kapanan bu etnogenetik süreç tek bir şeyi değiştirmemiştir; bu da dildir. Macarca çeşitli Türk kavimlerinin inanılmaz boyuttaki etkisine rağmen değişmeden kalan tek şeydir ve Fin-Ugor kökenini ve yapısını muhafaza etmiştir; bu dili konuşan gruplar her zaman için Macar etnik terkibinin baskın unsurları olmuşlar ve diğer grupları daima eritmişlerdir.

Macar tarihinin en önemli hadiselerinden birisi de XI. yüzyılın hemen başında Hıristiyan inancının benimsenmesidir ve bu tarihî dönüm noktası Macarların günümüze kadarki millî kimliğini de belirlemiştir; üstelik Roma kilisesine bağlanmakla Macarlar Batı Medeniyetinin de organik ve ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Türklerden devralınan devlet teşkilatı geleneği Macarların Orta Avrupa'nın en güçlü devleti olmasını sağlamıştır; fakat bu devletin varlığına da tarihin garip bir cilvesi olarak yine bir Türk boyu olan Osmanlılar son vermiştir. Osmanlıların Macar topraklarından çekilmesinden sonra ise Macaristan I. Dünya Savaşı sonuna kadar Alman hâkimiyeti altında kalmıştır.

Macarların İskitlerden ve Hunlardan geldiği inancı XIX. yüzyıla kadar özellikle Macar aristokrasisi arasında yaygın bir inanıştı ve Macar aristokrasisinin millî bilincinin ayrılmaz bir parçasıydı; bu inancın temellerini XII. yüzyılın ikinci yarısında saray kâtipliği yapmış olan Gesta Hungarorum yazarı Anonymus atmıştır, fakat inanışa son şeklini veren XIII. yüzyıl gesta müellifi Simon Kézai'dir. Aydınlanma döneminin ve romantizmin etkisiyle diğer birçok Avrupa milletinde olduğu gibi Macarlar arasında da millî geçmişe dönüş, halk edebiyatının keşfi gayretleri doruk noktasına ulaşmıştır. Ayrıca Macarlar üzerindeki

Alman baskısı bu araştırmaların daha da hararetli yapılmasına sebep olmuştur. XIX. yüzyılda karşılaştırmalı dilbiliminin gelişmesi sayesinde Macaristan'da bu alanda verimli çalışmalar yapılmıştır. Daha XVII. yüzyılın başlarından itibaren Macarca ile çok çeşitli diller arasında akrabalık bağı kurulmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan'da etnik kimlik ve Macar milletinin kökenleri konusunda büyük tartışmalar cereyan etmiştir. Bu tartışmaların merkezî meselesi Macarların Fin-Ugor mu, yoksa Türk kökenli mi olduğu meselesidir. Bu yüzyılın Almanlara karşı bağımsızlık savaşı verilen yüzyıl olması meselenin önemini daha da anlaşılır kılacaktır. İşte Türkoloji burada devreye girer ve günümüzde de süren tartışma alevlenmiş olur. Fin-Ugor kökenini savunanların başında József Budenz, Türk kökenini savunanların başında da Macar Türkolojisinin kurucusu olan Vámbéry Ármin vardır. Tartışma o derece ateşli geçmiştir ki Macar bilim tarihinde "Ugor-Türk Savaşı" ismiyle anılagelmiştir. Tartışma her ne kadar Fin-Ugor kökenini savunanların zaferiyle sonuçlansa da tam anlamıyla sona ermemiştir; ayrıca o güne kadar Hun kökenli olduklarına inanan aristokrasi çevrelerinde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Nihayetinde dil ve etnik köken aynı şeyler değildir; dolayısıyla Macarca her ne kadar bir Fin-Ugor dili olsa da, Macarlar diğer başka etnik unsurlarla beraber çeşitli Türk kavimlerinin de bir karışımıdırlar (Doğan, 2007, ss. 1-12).

1870 yılında faaliyetine başlayan Macar Türkolojisi hem bir bilimsel disiplin olarak ve hem de zaman zaman alevlenen kimlik tartışmalarının bir müdahili olarak işlev görüyor. Günümüz Macar Türkologlarından István Vásáry'nin güzel ifadesiyle "… Macar dilindeki eski Türkçe alıntı kelimelerin büyük miktarda oluşu ve karakteri, Fin-Ugor dilli Macarlar ve çeşitli Türk dilli kavimler arasında yüzyıllar boyunca ikidilliliğin karakterize ettiği kalıcı bir simbiyoz olduğunu doğruluyor. Muazzam Türk dil etkisi sadece basit bir dilsel olgu değildir; boyutları bakımından da büyüleyici bir Türk kültürel ve toplumsal etkisinin göstergesidir. Sonuç olarak şu söylenebilir: Son yüz yıl içerisinde Macar biliminde yaygınlaşan 'Macarların Fin-Ugor kökenli' olduğu tezinin kimi bakımlardan düzeltilmesi zorunludur." (Vásáry, 2007, s. 229)

Kaynakça

Vásáry, I. (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (çev. İsmail Doğan), İstanbul: Ötüken.

Doğan, İ. (2007). Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2007/2, 1-12

Róna-Tas, A. (2007). *Kis magyar őstörténet*, Budapest: Balassi Kiadó.

ESKİ UYGURCA TÖVBE DUALARI

Şaban DOĞAN

"İşlediği bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar verme" (TS, 2005, 2001) şeklinde tanımlanan tövbe, tarih boyunca insanlığın din ve inanç sistemlerinde son derece önemli bir yer tutmuştur. İnsan, doğumdan ölüme kadar bütün hayatını şekillendiren din ve inanç sistemlerinin emir ve yasaklarına her zaman uymamış, kimi zaman bu emir ve yasakların dışına çıkarak günah olarak nitelendirilen fiiller işlemiştir. Her dinde işlenen günahların karşılığı olarak insanlara verilecek cezalar vardır. Bu cezadan korkan insan işlediği günahı affettirme çareleri aramıştır. Belki de bu arayışın sonucu olarak hangi din ve inanç sistemi dairesinde olursa olsun tövbe, günahlarını itiraf ederek af dileme vasıtası haline gelmiştir. Bu çalışmada tercüme yoluyla Eski Uygurcaya kazandırılan tövbe duaları ele alınacak, bu dualar karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Eski Türkçenin ve Uygurcanın dil özellikleri yapılan çalışmalarla ayrıntılı olarak ortaya konduğu için bu metinlerin dil özellikleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacak, metinlerin üslup ve içerikleriyle ilgili olduğu değerlendirilen üç özellik hakkında kısa değerlendirmelerle yetinilecektir. Çalışmada amaçlanan, Budizm'e tövbe metinlerinin içerikleri bakımından bakmak, tövbe metinlerini birbirleriyle ve diğer dinlere ait metinlerle karşılaştırmaktır.

Budist Uygurlardan kalma *dinî eserler* genel olarak Vinayalar, Sutralar ve Abhidarmalar olmak üzere üç başlık altında toplanır ve bu üçlemeye Eski Uygurcada *üç aġılıḳ nom* (=Skr. tripitaka) (Arat 1987) denir. Tripitaka olarak isimlendirilen Budist kutsal metinleri içerik ve biçim bakımından da bölümlendiriebilir. Bu bölümlendirmede eserler "*Sutta (sūtra= Tü. sudur),* düzyazı, vaaz; *Geyya (geya= Tü. taqşut)*, düzyazı ve karışık şiir, vaaz; *Veyyākarana (vyākarana= Tü. Adıra yarlıqamaq),* açıklamalar, yorumlar; *Gāthā (gāthā= Tü. śloka),* şiir dörtlükleri; *Udāna (udāna= Tü. ävdimäk)*, özlü sözler; *İtivuttaka (itivrttaka= Tü. ävriş),* "Buddha şöyle dedi" sözleriyle başlayan kısa konuşmalar, *Jātaka (jātaka= Tü. çatik)*, Buddha'nın önceki doğumlarına ait hikâyeler, *Abbhutaddhamma (abhuta-dharma= Tü. muŋadınçıγ nomlar),* mucizevî dharmalar, *Vedalla*, soru-cevap biçimindeki öğretiler" (Özönder, 2002, s. 491) olmak üzere dokuz dala ayrılır.

Çalışmamıza konu olan tövbe metinleri dinî içerikli olmalarına rağmen bu sınıflandırmada yer almaz. Bunun sebebi tövbe metinlerinin Budizm'in doğduğu ve bu inanç sisteminin ilk eserlerinin verildiği Hindistan'da bilinmemesi (Klimkeit, 2009, s. 107) olmalıdır. Zira üç sepet anlamına gelen Buddhist kanon (tripitaka)'un ilk ikisi (vinaya pitaka ve sutta pitaka) birinci konsil olan Rajagrha (MÖ 473) konsilinde; üçüncü bölüm olan abhidhamma pitaka ise ikinci konsil olan Vaisali (MÖ 363)'de tespit edilmiştir (Yitik, 2007, s. 316) ve bu dönemlerde Uygur coğrafyası ve bu metinlerin alındığı Çin'e henüz Budizm girmemiştir.

Tripitaka içerisinde yer almayan ve Budizmin doğduğu Hindistan'da bilinmeyen tövbe metinlerinin birçoğu Çinceden yapılmış tercümelerdir (Klimkeit, 2009, s.107). Budizm'in Çin'de ikinci asrın ortalarında hanedan ve entelektüel elitler tarafından kabul görmeye başlamasıyla yayıldığı (Yavuz, 2007, s. 345) (bazı kaynaklara göre MS 61; Sarıkçıoğlu, 2008, s. 205) bilinmektedir. Çin'de kabul gören Budist ekol "yayıldığı bölgelerin yerel kültürlerine kolayca adapte olmasıyla bilinen (Yitik, 2007, s. 337)" Mahayana'dır.

Budizm'in doğduğu topraklarda bilinmemesinden hareketle, tövbe metinlerinin Budizm'in özünde olup olmadığı ayrıca tartışılabilir. Konuyla ilgili olarak Klimkeit "Günah itiraf metinlerinin, Hindistan'da bilinmemesi ve elimizdeki metinler gibi rahip sınıfından olmayan kişiler için olmaları, Budizm ve Maniheizm arasında ortak bir etkileşim oluştuğunu göstermektedir (Klimkeit, 2009, s. 107)." şeklinde bir değerlendirme yaparak bu metinlerin

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 303-319

Maniheizm'e ait tövbe metinleriyle etkileşim içerisinde olduğunu ve hatta eldeki bir kısım metnin Maniheizm'e ait olduğunu ifade etmektedir. Maniheist metinlerden etkilense dahi bu etkinin sınırlı olduğu, metinlerde ağırlıklı olarak Budizm terimlerinin kullanılmasından anlaşılmaktadır.

Yukarıda kısaca Budist yazınındaki yeri hakkında bilgiler verilen tövbe duaları "Budizme inanan halkın işlediği günahlardan arınması, gelecekteki doğuşlarında da tövbe etmeye alışabilmesi için hazırlanmış metinlerdir" (Tezcan, 1978 s. 297). Budizm'de ruhban sınıfından olanların işlediği veya işlemeyi aklından geçirdiği günahların affı için on beş günde bir ve yıllık olmak üzere iki ayin şekli vardır. "Budist ruhbanlar ayda iki defa bölgesel toplantılar düzenlemekte ve alenî günah itirafında bulunmaktadır. Bu uygulamadan başka sadece erkek ruhbanların katıldığı ve en kıdemli rahip tarafından yönetilen Oruç Günü, Yıllık Alenî Günah İtirafı da vardır. Bu itiraf törenlerinde başrahip elindeki günah listesini okumakta ve rahiplere bu günahlardan uzak olup olmadıklarını sormaktadır" (Küçük, 2009, s. 269).

Tövbe dualarının Türk Budizminde ayrı bir önemi vardır. Bu dualara Türkler diğer Budist topluluklardan daha fazla rağbet etmiştir. Klimkeit bunun sebebini Türklerin yaşam tarzı ile açıklamaya çalışır. Ona göre Orta Asya'nın çöl şehirlerinde yaşayan insanlar, sürekli göçebe ve yabancı güçlerin tehdidi altında, her gün bu güçlerden kaynaklanan bir tehlikeyle karşılaşacaklarının şüphesini duymaktadır. Bu durum etraflarında meydana gelen olayların etkeni değil de edilgeni olma hissini duymalarına sebep olmuş, bu da kendilerini dinsel anlamda "günahkâr" olarak düşünmelerine sebep olmuştur. Gerçekten de kendisini günahkâr olarak gören insanların fazla olduğu toplumlarda tövbe müessesesinin daha işlek olması, bu tip toplumlarda tövbe metinlerine daha fazla rağbet edilmesi mantıklıdır.

Eski Uygurca tövbe dualarının en uzunu Çinceden tercüme edilen Kşanti Kılguluk Nom'dur. Çincesi kırk bölüm olan metnin Uygurcasının ancak 25. bölümünün sonundan 37. bölümün sonuna kadar olan kısmı bulunmuştur. "Bu metinde, Bodhisattva olarak davranan bir kişi, bu metinleri ezberleyerek kötü karmaya sahip olmaları sebebiyle "samsāra"da acı çeken ve kendi çabalarıyla kurtuluşa eremeyecek canlıların kaderi üzerinde etki oluşturmaya, onları kurtarmaya çalışır" (Kleimkeit, 2009, s. 107). Kşanti Kılguluk Nom sadece içerik bakımından değil yazılış amacı bakımından da diğer tövbe metinlerinden ayrılır. "Burada, günahları sayıp dökerek onlardan kurtulmak, yani günah çıkartmak değil, bu metni okuyarak bir bodhisattva (gelecekteki Buda) gücü kazanmak, böylece acı çeken canlılara yardım sağlamak amaçlanmaktadır" (Tezcan, 1978, s. 298). Adı geçen dua yazılış amacı ve içeriği bakımlarından diğer dualarla farklılık gösterdiği için çalışmamızda kullanılmamıştır.

Kşanti Kılguluk Nom dışındaki tövbe duaları kısa ve içerik olarak da farklıdır. Bu türden dualarda amaç günahlarını sayarak onlardan kurtulmaktır. Budist tövbe dualarıyla ilgili metin çalışmaları aşağıdaki yayımlarda yer almaktadır. Müller tarafından Uigurica II'de 76-81'inci sayfalar arasında Ütret adlı bir kadın tarafından yazdırılan bir tövbe duası (U II/a) ve 84-89'uncu sayfalar arasında Kutluk adlı bir kadın tarafından yazdırılan bir tövbe duası (U II/b) yayımlanmıştır. Türkische Turfan-Texte IV'te sayfa 82-87 (TT IV/a) ve 88-93'te (TT IV/b) iki dua yer almaktadır. Ayrıca bu yayımda Berlin koleksiyonunda bulunan on beş tövbe duasının tanıtımı da yapılmıştır. Tanıtımda metinlerin koleksiyon numaraları, sayfa sayıları, sayfa boyutları ve kim tarafından yazdırıldıkları gibi bilgiler yer almaktadır. Ayrıca metni verilen dualarla (TT IV/a, TT IV/b) tanıtımı yapılan duaların ortaklıkları gösterilmiştir. Reşit Rahmeti Arat tarafından işlenen manzum bir dua Eski Türk Şiiri (ETŞ. 18)'nde yayımlanmıştır. Bir başka metin çalışması Zieme tarafından "*Ein uigurisches Sündenbekenntnis*" adıyla (Sün.) yapılmıştır. Masahiro Shôgaito tarafından yapılan bir metin çalışması *"Ein Uigurisches Fragment eines Beichttextes"* adıyla yayımlanmıştır (Shôgaito 1981). Bu dua günahların sayılıp döküldüğü bölüm olmaması bakımından incelediğimiz diğer dualardan ayrılmaktadır. Altun Yaruk içerisinde yer alan bir tövbe duası W. Bang ve A. V. Gabain tarafından yayımlanmıştır (W. Bang 1930).

Bu çalışmada yukarıda verilen tövbe dualarından ETŞ, Sün., TT IV/a, TT IV/b, U II/a, U II/b ve Shôg. kullanılmıştır.

Tövbe yoluyla günahlardan arınmayı anlatan (Ölmez, 1997, s. 244) Uygurca tövbe metinleri dil özellikleri bakımından diğer Uygur metinlerinden farklı, orijinal özellikler göstermez. Ancak metinlerde konuyla ilgili olsa gerek, dil özellikleri bakımından dikkat çekici üç husus vardır. Bunlardan ilki günahların sıralanması için en uygun yapılardan olan geçmiş zaman şart çekiminin çok fazla kullanılmış olmasıdır. Tövbe dualarında sık sık, işlenen günahların bilmeden yapıldığı vurgulanmıştır. Farkında olmadan yapılmış bir işi ifade etmek için de geçmiş zaman şart çekimi oldukça müsaittir:

> *"arġant toyunuġ ölürtümüz erser [aziz rahip öldürdük ise] (Sün. 26), boşġutluġ ḳutluġlarıġ ölürdümüz erser [öğrenci kutluları öldürdük ise] (Sün. 37), ayıġ ḳılınç [ḳı]l[tı]m erser [kötü ameller işledim ise] (ETŞ. 4), tngri burxan et'üzinte ḳan öntürdümüz erser [Buda'nın vücudundan kan akıttık ise] (TT IV/a 30), suwdaḳı tınlġlarıġ ḳurḳaġda kemişip ölürdümüz erser [sudaki canlıları kurak yere atıp öldürdü isek] (TT IV/b 8-9), ylġan sav sözledim erser [yalan söz söylediysem] (U II/a 5-6), çantal boltum erser [cellat oldum ise] (U II/b 14)".*

Metinlerde dikkat çeken ikinci dil özelliği bol miktarda hendiadyoin kullanılmış olmasıdır. Hendiadyoin "aynı manada yahut yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine" (Çağatay, 1978, s. 29) denir. Uygurca metinlerde bol miktarda kullanılan hendiadyoinler tövbe metinlerinin de vazgeçilmez dil özellikleri arasındadır. Uygurca metinlerde hendiadyoinlerin fazla kullanılması eserlerin daha çok tercüme dinî metinler olması olabilir. Mütercimler dinî metinlerdeki terimlerin bozulmasının veya yanlış anlaşılmasının önüne geçmek için sözcüğün aslıyla tercümesini birlikte kullanmışlardır. Bu şekilde hem terimin aslını kullanmış hem de karşılığını vererek Türkçeleştirip daha kolay öğrenilmesini sağlamış olmaktadırlar. Hendiadyoinlerin genellikle iki sinonimden meydana geliyor olması (Çağatay, 1978, s. 29) bu düşünceyi destekler niteliktedir. Dua metinleri günümüz Türkçesine aktarılırken hendiadyoinlerin geneli tek kelime olarak değerlendirilmiş, sözcük sözcük aktarma yerine serbest bir çeviri tercih edilmiştir. İncelediğimiz dualardaki hendiadyoinlerin bazıları şunlardır:

aġar tsuy ayıġ ḳılınç "Günah" (Sün. 18, T IV/a 31), **arġant toyun** "Aziz, rahip" (Sün. 26), **bursang ḳuwraġ/bursung ḳuvraġ** "" (T IVa/7, T IVb/24, Sün. 37-38, U II/b 18), **buyan edgü xılınç** "Sevap, iyi amel" (U II/b 82), **ed t[a]var** "Mal, servet" (ETŞ. 7, U II/a 4), **evrik sarsıġ/sarsaġ** "Kaba saba" (U IIa/6, U II/b 23), **küng xul/ḳul** "Kul, köle" (TT IV/b 16, U II/b 51), **örlet- emget-** "Eziyet etmek, incitmek" (Sün. 11-12), **örtlüg yalın/lıġ** "Alevli" (TT IV/b 25-26, U II/a 45-46, U II/b 61), **tijit/tizit kşanti** "Tövbe" (Sün. 32, T IVa/33, TT IV/b 36, U II/a 20, U II/b 73), **tsuy irinçü** "Günah" (Sün. 17, TT IV/b 50, U II/b 57), **wrxar sangram** "Manastır" (T IVa/39, U II/b 39)…

Duaların dil özellikleriyle ilgili üçüncü dikkat çekici nokta metinlerde çok fazla paralel yapı, ortak cümle ve kalıp ifadeler bulunmasıdır. Bunun sebebi duaların bireyler tarafından kendi işledikleri günahlar ekseninde hazırlanan metinler olmaması, bu metinlerin belli bir kalıbı olan ve bu kalıbın dışına çıkılmadan yazılması gereken metinler olarak görülmesi olabilir. Din ve dil ilişkisinde kutsallık atfedilen metinlerin orijinal şekline bağlı kalınması çabası her din ve dönemde önemli bir husus olmuştur.

İncelenen tövbe dualarının tamamı tek bölümlüdür ancak kendi içerisinde günah sıralanması, yazdıran şahıs/şahısların adlarının geçtiği bölümler/kolofonlar ve tövbenin gerekliliğinin işlendiği bölümler olmak üzere üç bölüm/başlık altında değerlendirmenin uygun olacağı düşünülmüştür. Tövbe dualarının merkezinde günahların sayıp döküldüğü bölümler yer almaktadır.

A. Günah Sıralaması

Ele alınan metinlerde yer alan tövbe dualarının tamamı diğer birçok dine ait tövbe dualarında olduğu gibi günah itirafı üzerine kurulmuştur. Taranan metinlerde bir kişi ya da grup tarafından işlenen günahların sayılması yerine Budist inanç sisteminin günah olarak nitelediği fiillerin sıralanması söz konusudur. Yani metinlerde sıralanan günahların tümü duayı yazdıranlar tarafından işlenmiş değildir. Taranan metinlerdeki günahların Jens Peter Laut'un Maitrisimit'teki günahları tasnifi gibi (Laut, 2001) nitelikleri, işleyicileri, eylemlerden zarar gören olup olmaması vb. göre tasnif edilmesi düşünüldü. Ancak metinlerde yer alan günahların karmaput, anantris/anantiras, anantrissabag, kat, asanvir/asravaġ adlarıyla gruplara ayrılmış olması zaten metinlerde bir tasnif yapıldığını göstermiş, bu sebeple de farklı bir tasnife gidilmemiştir. Reşit Rahmeti Arat tarafından hazırlanan *Uygurlarda Istılahlara Dair* (Arat, 1987) adlı çalışmanın bir bölümünde TT IV/a'da sıralanan günahlar da verilmektedir. TT IV/a'da yer alan bu gruplandırma metinlerin tamamında eksiksiz olarak verilmemiştir. Özellikle TT IV/a'da ayrıntılı olarak yapılan bu gruplandırma çalışmadaki günah sıralamasının iskeletini oluşturmuştur. Bu gruplamanın dışında yer alan günahlar ayrıca maddeler halinde verilmiştir. Dua metinlerinde sıralanan günahlar şunlardır:

Karmaputlar (=Skr. Karma-Patha)

Budist inanç sisteminde günahların birçoğunu karma inancıyla açıklamak mümkündür. Hinduizm, Budizm ve Caynizm gibi Hint kökenli dinlerin ortak inancı olan Karma öğretisi "Budist düşünce sistemi içerisinde, sadece belirli bir istek ve arzu sonucu iradî olarak icra edilen ve ahlâkî öneme sahip fizikî ve zihnî fiilleri ifade eder" (Yitik, 1996, s. 133). Daha çok irâdî insan fiilleri olarak açıklanan karmanın, farklı tasnifleri vardır. Bu tasniflerden konumuzu ilgilendireni karmanın ahlâkî niteliği göz önünde bulundurularak yapılanıdır. Buna göre "fiiller akusala, kusala ve avyakrita olmak üzere üç temel gruba ayrılır" (Yitik, 1996, s. 133). Akusala olarak nitelendirilen ve sonucunda kötülük ortaya çıkan on fiil Budist Uygur tövbe dualarında karmaput olarak verilir. "*on türlüg krmaputuġ sıp tsuy ayaġ ḳılınç ḳıltımz erser* (TT IV/a 67-68)*, bu on krmaptlarıġ sıp bozup on ayıġ ḳılınçıġ tükel ḳıltım erser (U IIa/9-10), bu on krmabut sıdım erser* (U II/b 26)*"* ifadeleriyle vurgulanan karmaputlar aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

1. Herhangi bir canlı varlığı incitmek veya öldürmek

ince ḳaltı yinin ölüt ölürmek (TT IV/a 68-69, U II/b 20-21) "….. öldürmek" .

2. Hırsızlık yapmak

adnaġu[nung] twarın oġurlamak (TT IV/a 69, U II/b 21-22) başkasının malını çalmak

talıp ḳuna kesip ḳapıġ açıp sosın söküp …… ḳıznaḳḳa kirip aġı-barımḳa tegip bağın süsüp busin alıp angın yükin yüte arḳa yükin kötürü ünzüzin (=ünsüzin) önüp tavışsız taşıḳıp adınlarnıng ed tvar üzeki isig özin üzüp kntü et'özüni igidmek (U II/a 1-5) yağmalayıp yağma edip kapı açıp zincirini söküp... hazineye girip servete ulaşıp bağını çözüp kurbanlığını alıp yükünü taşıyarak arka yükünü götürerek sessizce çıkıp gürültüsüz dışarı çıkıp başkalarının mal mülkü üstündeki sıcak canını alıp kendi bedenini beslemek.

3. Başkasının eşi ile zina yapmak

ev[ing] yutuzınga yazınmaḳ (TT IV/a 69-70, U II/a 5, U II/b 22) Başkalarının eşiyle zina yapmak.

4. Yalan söylemek

tilin ezük yalġan sav sözlemek (TT IV/a 70-71, U II/a 5-7, U II/b 22-23) dil ile yalan söz söylemek.

5. İftira etmek

çasut yongaġ ḳılmaḳ/çasurmaḳ yongamaḳ (TT IV/a 70-71, U II/a 6, U II/b 23) iftira etmek.

6. Küfretmek

evrik sarsıġ sav sözlemek (TT IV/a 70-71, U II/b 23-24) kaba saba söz söylemek .

7. Yaltaklanmak, iki yüzlülük yapmak

asġançulamaḳ taġunlamaḳ (TT IV/a 72) yaltaklanmak, iki yüzlülük yapmak

8. Açgözlülük ve kıskançlık beslemek

köngülin adnaġunung [adın kişining] edgüsinge küni saḳınç turġurmaḳ (TT IV/a 72-73, U II/a 7-8, U II/b 24-25) gönül ile başkasının malına tamah etmek.

9. Öfke ve kin beslemek

öpke/öwke üz boz köngül tutmaḳ (TT IV/a 73-74, U II/a 7-8, U II/b 24-25) öfkeyle kin duymak.

10. Yanlış görüş sahibi olmak

trs tetrü körüm öritmek (TT IV/a 74, U II/a 8-9) yanlış görüş sahibi olmak.

Katlar

Bu grup sadece TT IV/a'da yer almaktadır. Toplam dokuz günah olduğu ifade edilen katların sekizi sayılmış, sayılanlardan birisi ise yazmadaki okunma sorunu sebebiyle anlaşılamamıştır. Kat olarak adlandırılan günahlar şunlardır:

1. Manastıra ait malları çalmak

wrxar sanlġ saġdıçlġ twarın almaḳ yunglamaḳ (TT IV/a 44) manastırla ilgili (manastıra) ait malı almak harcamak.

2. Rahipler topluluğuna tahakküm etmek

bursong ḳuwraġ öze erksinmek (TT IV/a 45) rahipler topluluğuna tahakküm etmek.

3. Mezbaha kurmak, et satmak

ölütlük etlik itmek turġurmaḳ (TT IV/a 45-46) mezbaha ve et satılan dükkân açmak .

4. Kurban yerleri ve mabetler yapmak

yağışlıḳ tengrilik itmek (TT IV/a 46) kurban yerleri ve mabetler yapmak.

5. Kendini istiğraka verenlere eziyet etmek

dian saḳınçḳa ḳatıġlantaçı ḳutluġlarḳa ada ḳılmaḳ (TT IV/a 47-48) istiğraka gayret gösterecek kutlulara baskı yapmak.

6. Din öğreticilere engel olmak

nom boşġurçılarḳa tıdıġ ḳılmaḳ (TT IV/a 48) din öğreticilere engel olmak.

7. ……

berklerde arıġlarda ////// idmek (TT IV/a 48-49) sağlamlarda temizlerde ..... göndermek.

8. Rahibeleri yoldan çıkarmak

arıġ sımnançlarıġ artatmaḳ (TT IV/a 49-50) saf rahibeleri yoldan çıkarmak.

9. ……

Asanvirler/Asravaġlar (=Skr. Asaṃvara)

Bu günahlar daha çok Budizmin sekiz dilimli yolundan birisi olan doğru meslek ilkesiyle ilgilidir. Bu ilkeye göre "bir Budist kasaplık, deri ticareti, tarım ilaçları ile av malzemelerinin üretimi ve satışı, alkollü ve uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi işleri yapamaz" (Yitik, 2007, s. 322).

1. Koyun öldürmek, kasaplık yapmak

ḳoyn ölürgüçi tuji bolmaḳ (TT IV/a 55, U II/b 8) koyun öldürücü kasap olmak.

2. Tavuk beslemek

taḳıġu igidgüçi/ölürgüçi bolmaḳ (TT IV/a 55-56, U II/b 8-9) tavuk besleyici/öldürücü olmak.

3. Domuz beslemek

tonguzçı bolmaḳ (TT IV/a 56) domuz besleyici olmak.

4. Balıkçılık yapmak

balıḳçı bolmaḳ (TT IV/a 56) balıkçı olmak.

5. Geyik avlamak

keyikçi bolmaḳ (TT IV/a 56, U II/b 9-10) geyik avcısı olmak .

6. Ağ ve tuzakçılık yapmak

angçı tuzaḳçı bolmaḳ torçı çıwġaçı [bolmaḳ] (TT IV/a 56-57, U II/b 9-10) avcı, tuzakçı olmak, ağcı (ağ ile avlanan) tor kurucu olmak.

7. Kuş avlamak

ḳuşçı iterçi uçuġma baġrın yorıġma tınlġlarıġ ölürgüçi bolmaḳ (TT IV/a 57-58, U II/b 10-11) kuşçu şahinci [olup] uçan ve karnı üzerinde yürüyen canlıları öldürmek.

8. Köpek eti satmak

it etin satġuçı bolmaḳ (TT IV/a 58-59, U II/b 11) köpek eti satıcı olmak.

9. Boğa yılanı öldürmek

açakram yılan ölürgüçi bolmaḳ (TT IV/a 59-60, U II/b 11-12) boğa yılanı öldürücü olmak.

10. Büyücülük yapmak

luu öntürgüçi yadçı bolmaḳ (TT IV/a 60, U II/b 12-13) ejderha (timsah) kovalayıcı büyücü olmak.

11. Canlılara işkence etmek

[tınlıġ]larıġ ḳınaġuçı boḳaġuçı bolmaḳ (TT IV/a 60-61, U II/b 13-14) canlılara işkence edici ve kelepçeleyici olmak.

[ö]g ḳang ḳadaş oġul ḳız bolmış alḳu tınlıġ [et'öz]lerin emgeklig ḳılmış amraḳ isig [özi]n üzüp ölümke soḳmış ayıġ ḳılınç [ḳı]lmaḳ (ETŞ. 1-4) anne baba kardeş oğul kız olmuş bütün canlı vücutlarını zahmete sokmak değerli hayatlarını yok edip ölüme atan kötü ameller işlemek.

12. Cellatlık yapmak

kişi ölürgüçi çantal bolmaḳ (TT IV/a 61-62, U II/b 14) insan öldürücü cellat olmak.

Anantrisler/anantiraslar (=Skr. Ânantarya)

Anantris adlı günahların sıralandığı iki tövbe duasında da (Sün. 26, TT IV/a) bu grupta beş günah olduğu ifade edilmiş ancak dört günah sayılmıştır. Her iki metinde de durumun aynı olması "ögüg ḳangıġ ölürmek" ibaresinin anneyi öldürmek ve babayı öldürmek biçiminde iki ayrı günah olması ihtimalini düşündürmektedir.

1. Anne babayı öldürmek

ögüg ḳangıġ ölürmek (Sün. 25, TT IV/a 27-28) anneyi babayı öldürmek .

2. Arhant ve ruhbanları öldürmek

arxant toyınıġ ölürmek (Sün. 26, TT IV/a 28) azizleri öldürmek.

3. Cemaat arasına nifak sokmak

bursong ḳuwraġıġ iki yartım ḳılmaḳ (Sün. 26-27, TT IV/a 28-29) cemaat arasına nifak sokmak.

4. Öldürmek düşüncesiyle Buda'nın vücudundan kan akıtmak

ölürmek saḳınçın tngri burxan et'üzinte ḳan öntürmek (Sün. 27-29, TT IV/a 29-30) öldürmek düşüncesiyle Buda'nın vücudundan kan akıtmak.

5. .....

Anantrissabaglar (Skr= Ânantarya Sabhâga)

1. Anne babayla cinsel ilişkiye girmek

ög ḳang birle ḳatılmaḳ (Sün. 35, TT IV/a 29-30) anne baba ile cinsel ilişkiye girmek.

2. Bodisatvaları, öğrencileri, kutluları öldürmek

bodisawtlarıġ boşġutluġlarıġ/boşġutluġ ḳutluġlarıġ ölürmek (Sün. 36-37, TT IV/a 36-37) Bodisatvaları öğrencileri öldürmek.

3. Cemaatin yiyecek içeceğini yiyip içmek, malını sarf etmek

bursong ḳuwraġlarnıng aġzınga kirgü yim içim twar yimek yunglamaḳ (Sün. 37-39, TT IV/a 37-38) rahipler cemaatinin ağzına girecek yiyecek içecek malları yemek, harcamak.

4. Manastır ve mabetleri bozmak ve yıkmak

wrxar sangram buzumaḳ sökmek (Sün. 39-40, TT IV/a 39) manastırları ve mabetleri bozmak, yıkmak.

5. Rahibelerle Cinsel İlişkiye Girmek (Bu günah TT IV/a'da kat olarak verilmiştir**)**

arġantançlar birle ḳatılmaḳ (Sün. 36) rahibelerle cinsel ilişkiye girmek.

Diğer Günahlar

İncelenen tövbe dualarında yukarıdaki tasnif dışında da günahlar vardır. Bu günahların bir kısmı aslında yukarıdaki başlıklara dâhil edilebilir ancak dualarda bu yapılmadığı için, sınıfı belirtilmeyen duaları ayrı değerlendirmenin daha doğru olacağı düşünülmüştür.

1. ögke ḳangḳa baxşılarḳa yazmaḳ yangılmaḳ (U II/a 16, U II/b 33-34) anneye babaya üstadlara karşı gelmek, yanılmak.
2. tözün yavaş edgü köngülüg tınlġlarıġ/kişilerig küng ḳul ḳılıp uçuz yinik tutup emgedip irintürmek (TTIV/b 15-17, U II/a 33-34, U II/b 51-52) asil sakin iyi gönüllü canlıları cariye köle yapıp hafif değersiz tutup eziyet edip sefalete düşürmek.

3. süü sülep yarıḳ kedip yaġı sançıp oḳın adıp adınaġunung isig özin adırmaḳ (TTIV/b 12-13) asker gönderip zırh giyip düşman mızraklayıp okunu atıp başkasının sıcak bedenini ayırmak.

süü süülep yarıġ ketip süvri söngün/yaġı sançıp yiti xılıçın bıçıp ya ḳurup oġ atıp atnaġu/adınaġunung isig özinte/özlerinte adırmaḳ irinç yarlġ yazuḳsuz tınlıġlaraġ oğlın xızın bolulġamaḳ amraġġınta adırmaḳ (U II/a 30-31, U II/b 47-51) asker gönderip zırh giyip sivri süngü ile süngüleyip keskin kılıç ile biçip yay kurup ok atıp başkasının sıcak bedeninden ayırmak sefil perişan günahsız canlıların oğlunu kızını karıştırmak sevdiğinden ayırmak.

4. atnaġu/adınaġunung isig özün üzüp kntü özün igdilemek (TTIV/b 10-11, U II/a 29-30, U II/b 46-47) başkasının sıcak bedenini yok edip kendi bedenini beslemek.

5. öküş türlüg tınlıġlaraġ inçsiretmek tsuy irinçü ay(ı)ġ xılınç xılmaḳ [ḳu(v)ratmaḳ] (U II/a 38-39, U II/b 56-57) çok türlü canlıları tedirgin etmek günah işlemek, kötü iş işlemek .

6. tilin sözleyü yançmaḳ (U II/a 14, U II/b 30-31) dil ile söyleyerek günah işlemek.

7. köngülin saḳınu yançmaḳ (U II/a 14, U II/b 31) gönül ile düşünerek günah işlemek.

8. ilig törüg bulġamaḳ/bulḳatmaḳ (TTIV/b 17, U II/a 34-35, U II/b 52) ili töreyi bozmak.

9. ulusuġ balıḳıġ iki yartam xılu turḳurmaḳ (TTIV/b 19-20, U II/a 36, U II/b 54-55) memleketi şehri iki parça kılmak, nifak sokmak.

10. irinç yrlġ [tınlġlarıġ] yazuḳsuzın [yazuḳsuz kişilerning oğlın ḳızın] bulġatmaḳ amraġınta adırmaḳ (TTIV/b 13-15, U II/a 32-33) sefil aciz canlıları günahsızları, sevdiğinden ayırmak.

11. balıġtın balıḳḳa [ulustın ulusḳa] iltin ilke [tıngçı sawçı bolup] tegürgüçi yorımaḳ (TTIV/b 20-22, U II/a 36-38, U II/b 55-56) şehirden şehre ilden ile [laf] taşıyıcı [dedikoducu] olmak.

12. satıġ yuluġ oġurınta tengin tarazukin [çıġın tsunin sinngin xavın kürin küriligin] armaḳ yutmaḳ az birip öküş almaḳ (TTIV/b 4-5, U II/a 25-26, U II/b 42-44) ticaret alışveriş uğrunda teng ile terazi ile litre ile tsun ile kile [İki gaz tenekesi oylumunda tahıl ölçeği] ile kav entrika ile hile ile aldatmak, kandırmak; az verip çok almak.

13. yir suv baġ borluḳ ı tarıġ tarımaḳ oġrınta suvdaġı tınlıġarıġ ḳurġaġta kemişip ölürmek ḳurḳaġdaḳı tınlġlarıġ suwda kemişip ölürdümüz erser (TTIV/b 8-10, U II/a 27-29, U II/b 44-46) bağ bahçe bitki ekip biçmek uğruna sudaki canlıları kurak yere atıp [bırakıp] öldürmek kuru yerdeki canlıları suda bırakıp öldürmek.

14. sevig [amraḳ] köngülin ovutsuz biligin ḳılmaḳu/ḳılmaġuluḳ ḳılınçlar xılmaḳ (U II/a 23-24, U II/b 39-41) kutlu gönül ile terbiyesiz bilgi ile yapılmayacak işler yapmak.

15. vrxar sangram sanlıġ ed tvarıġ alıp işletip yanḳısın yantutın birmemek (U II/a 24-25) manastıra tapınağa ait mal mülkü alıp işletip karşılığını bedelini vermemek.

vrxar sanlaġ sangig tavaran yimek yungalmaḳ (U II/b 41) tapınağa ait olduğu bilinen sangigi [tapınağa ait bir yemek] malı yemek harcamak.

tüü türlüg vrxar sangram stupḳa ḳotmış törttin sıngarḳı bursanglarḳa maduruġ urmış tüzünler[ning] ed tavarınlap buşı birmiş töleç ḳunu[p og]urlap bolmaḳ (ETŞ. 5-8) her türlü vihara sangram stupḳa mabedlerine konan dünyanın her tarafındaki cemaatlere verilen (madhura olarak) asillerin malk mülk halinde ihsan ettikleri emanetleri alıp çalıp sangha (cemaat) emlakına bulaşmak.

16. et'özin ḳılu yançmaḳ (U II/a 13, U II/b 30) vücudu kullanarak günah işlemek.

17. az öpke biligsiz bilig küni kövenç körüm sizikte ulatı odun nızwanılar oġrınta burxanḳa nomḳa bursong dintarlarḳa yazmaḳ yangılmaḳ (U II/a 14-16, U II/b 31-33) arzu öfke cehalet kıskançlık kibir sezgi şüpheden başka kabahatli ihtiraslar sebebiyle Buda'ya dine dindar cemaate karşı gelmek, yanılmak.

18. ayaġḳa çiltekke tekimlig tınlġlarıġ ayaġsız tod uçuz ḳılmak (U II/a 18-19, U II/b 35-36) saygıya hürmete layık canlıları saygısız kıymetsiz hafif kılmak ise.

19. ıduġ xutluġlarġa [ḳutluġ tüzünlerke] trs yrlıġ yangıluḳ saġınç saġınmaḳ (U II/b 54) yüksek rütbelilere ters laf [söylemek] kötü niyet beslemek.

ıduḳ yangluḳ saḳınç saḳınmaḳ (TTIV/b 18-19) mukaddes kutlu azizlere kötü niyet beslemek.

20. özde/özümde uluġḳa/uluġlarġa utrunmaḳ [tudamaḳ üznemek] et'özte kiçiglerig uçuz yinig tutmaḳ (U II/a 18) büyüklere karşı gelmek küçükleri hafif değersiz görmek.

21. baġ borluḳ ı tarıġ ..ya bedük bergen ḳatıġ ḳaġalın toġıp emgedip ḳul küngüg işletmek (TTIV/b 6-8) bahçe üzüm bağı ekin .... ya büyük sopayı sağlam kırbacı ortaya çıkıp eziyet edip kulu köleyi çalıştırmak.

Taranan dualardaki günah sayıları Sün. 11, U II/a 26, U II/b 36, T IV/a 39, T IV/b 12, ETŞ. 2'dir. Shôgaito tarafından işlenen metinde günah sayılmamıştır. Sün. ve ETŞ. de sayılan günahların diğerlerine oranla oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Satır sayıları bakımından diğerlerinden aşağı kalmamalarına rağmen günah sayısının çok düşük olması, bir duada da hiç günah sayılmamış olması akla acaba tövbe metinlerinde iki farklı şekil mi vardır sorusunu getirmektedir.

Tövbe dualarının en önemli bölümleri olan günahların sayılıp dökülmesi birçok dinin tövbe ritüelinde vardır. Budizmde tövbe için belirli günlerin olduğu ve bu günlerde tövbe metinlerinin okunarak günahlardan arınma maksatlı ayinler yapıldığı daha önce ifade edilmişti. Bu ayinlerde dikkat çeken, tövbenin rahipler önünde yapılıyor olmasıdır. İncelediğimiz metinlerde tövbe ayinlerinin rahipler önünde ve belirli günlerde icra edildiğini düşündürecek ifadeler vardır. U II/a'da "emti mn Ütret ḳılmış ayıġ ḳılınçlarımın bükünki *bu kutluġ künte* ökünür mn bilinür mn (U II/a 40-41)" ifadesindeki kutlu gün tövbe günü olmalıdır. Yine hemen her duada günahların rahipler topluluğu önünde yüz üstü yatarak açıklandığının vurgulanması tövbe ayinine ve bu ayinin şekline işaret etmektedir.

Sadece Budizmde değil başka dinlerde de günah itirafları yapılan özel zamanlar ve günah itiraf listeleri vardır. Yahudilikte özel bir gün olan Yom Kippur tövbe, af ve kefaret günü olarak görülür. Günah itirafı bu günün önemli ayinlerinden biridir. "Yom Kippur'da üç dua vakti esnasında ikişer defa itiraf yapılmaktadır. Yom Kippur ayininin sonunda da bir daha itirafta bulunularak, liste halinde hazırlanmış günah itiraflarına katılmak gerekmektedir. Kişinin, *bu standart itiraf listesinde işlemediği günahlar bulunsa da, listedeki itirafların tümüne katılması istenmektedir*" (Katar, 2003, ss. 74-75).

Uygur Türkleri tarafından da kabul edilen Maniheizm'de de tövbe metinlerinde günah listesi yer almaktadır. Uygur Maniheist yazınının önemli ürünlerinden olan "15 bölümden oluşan Huastvanift'in her bölümünde önce dinsel bilgi ve kurallar, sonra da bu kuralların çiğnenmesiyle işlenmiş olabilecek günahlar sıralanarak bunlardan kurtulmak için yakarışta bulunulur" (Tezcan, 1978, s. 303). Yahudilik ve Budizmde olduğu gibi Maniheizmde de tövbe metinlerinin okunduğu ayinler vardır. "Maniheizmde haftalık olarak yapılan Tövbe ve Günah İtirafı Törenleri vardır. Tövbe ayinleri yılda bir kez de cemaat halinde yapılmaktadır" (Küçük, 2009, s. 136).

İran kökenli dinlerden olan ve birçok dini etkileyen Zerdüştîlikte de tövbe duaları bulunmaktadır. Zerdüştîliğin tövbe duası dine kabul töreninde okutulur. Dine kabul töreninden önce kutsanmış su ile yıkanan ve bir aklanma sürecinden geçirilen çocuk "anne, baba, akraba ve

arkadaşları eşliğinde ayini yöneten din adamının bulunduğu odaya alınır. Burada çocuğa kolayca çıkarılabilecek bir elbise giydirilerek din adamının önüne oturtulur. Ayini yöneten din adamı, önüne oturtulan çocuğun eline kutsal gömleği verir. Sonra tövbe duası ezbere okunur. Çocuk da duayı ezbere okur " (Küçük, 2009, s.150).

Hıristiyanlıkta da zaman zaman değişik uygulamalar olmakla birlikte "tövbe için özel bir dönem 'Lent Dönemi' tayin edilmiştir. Bu tövbe döneminin süresi konusunda Hıristiyanlar arasında bazı ihtilaflar bulunmakta, fakat genelde bu süre kırk gün olarak kabul edilmektedir. Bu kırk günlük tövbe döneminde bütün Hıristiyanların tövbe amaçlı ayin ve uygulamalara iştirak etmesi esas alınmaktadır" (Katar, 2003, s. 180).

İslamda belli bir döneme tahsis edilmiş tövbe anlayışından bahsetmek mümkün değildir. İslamda da diğer dinlerde olduğu gibi tövbe duaları vardır ancak bu dualarda günah listesi yer almaz. Günahların tek tek sayılması yerine genellenmesi söz konusudur.

B. Şahıs Adlarının Geçtiği Bölümler/Kolofonlar

Tövbe metinlerde duayı yazdıran şahısların adları önemli bir yer tutmaktadır. "Kolofonlarda, metinleri yazdıran hayır sahipleri, iyi olan kazançlarını (Skr. *punya)* önce tanrılara, sonra yaşayan ve ölmüş olan akrabalarına bağışlamaktadırlar. Uygur günah çıkartma metinlerinin karakteristik özelliği, hayır sahiplerine ait isimlerin belirtilmesidir. Çin metinlerinde ise bu bölümde sadece *mou chia* "belirli bir şahıs" yazmaktadır" (Shôgaito, 1981, s. 163). Dualardaki şahıs adları yalnızca kolofonlarda (sonlama) yer almaz. Sonlamaların dışında günahların sayıp döküldüğü bölümlerde de şahıs adları geçmektedir. Sonlamalar dışındaki şahıs adlarında dikkat çeken nokta, adın ya günah sıralamasının ilk başladığı yerde ya da bir gruptaki günahların sayımı tamamlanıp "tijit kşanti bolsun" ibareleriyle tövbe edildikten sonra yeni bir grup günah sıralamasına geçilirken verilmesidir:

Ök tsuy yazuḳlarınta oztı ayaġ ḳılınçları arıdı ançulayu yme men İl Tüzmiş birle ḳamaġ üç ödki burxanlar ödinte nom erdni ödinte bursong erdni ödinte ḳılmış ḳazġanmış tsuy ayaġ ḳılınçımznı ökünü boşunu aça yada kşanti ötünür biz ne yme men İl Tüzmiş birle ilkisiz sansardaberü biş ajun içinte aġa tengile üç aġu köngülin nızwanılar küçinte midik oġrınta ywlaḳ iş tuş tıldağınta bilmedin uḳmadın öküş türlüg tsuy irinçü ḳıltımz ḳazġantımz erinç (TT IV/a 14-23).

Amtı ökünür biz bilinür biz tsuyda irinçüde boş bolalım tijit kşanti bolzun taḳı yme mn İl Tüzmiş birle biş türlüg anantrissabag atlġ aġar tsuy ayaġ ḳılınç ḳıltımz erser (TT IV/a 32-35).

Bu biş türlüg anantrissabag atlġ aġır tsuy irinçü ḳıltımz erser amtı anı barça ökünür biz bilinür biz tsuyda irinçüde boş bolalım kşanti bolzun taḳı yme mn İl Tüzmiş birle toḳuz türlüg kat atlġ aġar tsuy irinçü ḳıltımz erser (TTIV/a 39-43).

Bu toḳuz türlüg kat atlġ aġar tsuy ayaġ ḳılınç ḳıltımz erser amtı anı barça ökünür biz bilinür biz irinçüde boş bolalım tijit kşanti bolzun taḳı yme mn İl Tüzmiş birle ilkisizdeberü iki ygrmi türlüg asanwir atlġ tsuy ayaġ ḳılınç ḳıltımz erser (TT IV/a 50-54).

Bu iki ygrmi türlüg asanwarukikiler işin işlegüçi bolup yrlıḳançsız köngülin isig özlerinte adırdımz emgetdimz ölürdümz erser amtı anı barça ökünür biz yazuḳumuznı bilinür biz bursong ḳuwraġḳa kşanti ötünür biz irinçüde boş bolalım tizit kşanti bolzun taḳı yme mn İl, Tüzmiş birle on türlüg krmaputuġ sıp tsuy ayaġ ḳılınç ḳıltımz erser (TT IV/a 62-68).

Tınlġlarıġ yazuḳsuzın bulġatımz erser amraġınta adırdımz erser ne yme men Taz Artuḳaç birle tüzün yawaş edgü kişilerig küng ḳul ḳılıp uçuz yinik tutup emgedip irintürdümüz erser (TT IV/b 14-17)

bu on krmaptlarıġ sıp bozup on ayıġ ḳılınçıġ tükel ḳıltım erser emti anı barça alḳu ökünü bilinü kşanti ḳılu teginür mn tsuyda yazuḳda boş bolayın tijit kşanti bolzun taḳı yme mn Ütret ilki ilki ajunta ne yme bu ajunta et'özin ḳılu yançtım erser (U II/a 9-13).

Tınlġlarıġ ayaġsız tod uçuz ḳıltım erser emti ḳılmış ḳuvratmış alḳu ayıġ ḳılınçlarımın ökünü bilinü kşanti ḳılu teginür mn tijit kşanti bolzun taḳı yme mn Ütret ilki ajuntın baru bu ajunḳa tegi (U II/a 19-22).

Emti alḳunı barça ökünür mn bilinür mn edgü xılmadım yavız ḳıltım emti mn Ütret ḳılmış ayıġ ḳılınçlarımın bükünki bu ḳutluġ künte ökünür mn bilinür mn tamu erkligleri ögümin köngülümin saçmazḳan tamudaġı ört yalın utru önmezken örtlüg yirlerde taḳı aḳtınmazḳan emti ökünür mn bilinür mn (U II/a 39-43).

Tınlıġlaraġ ayaġsız tot uçuz ḳıltım erser emti alġu yazuġumuz bilinür mn ökünür mn tsuyda yazuḳda boş bolayın tizit kşanti bolzun taġı yme Ḳutluġ ḳızım Xutada birle ilki azunta baru vrxar sangramta linta pryanta arıġ yirlerte sevig köngülin ootsuz (=ovutsuz) biligin ḳılmaḳu ḳılınçlar xıltım erser (U II/b 36-41).

Ölürdüm erser emti anı barça bilinür mn ökünür mn yazuḳumta bilinür mn bursong ḳuvraġġa kşanti ötünür mn irinçüde boş bolayın tizit kşanti bolzun taġı yme mn Ḳutluġ on ..(t)ürlüg krmbut …(t)suy ayıġ ḳılınç ḳıltım erser (U II/b 17-20).

Ayıġ… (ḳı)l..ınç tükel ..(ḳı)ltım erser anı barça alġunını ökünür mn bilinür mn yazuḳumta boş bolayın tizit kşanti bolzun taġı yme Xutluġ ilkisizdabaru ilki azunlarda ne bu azunda (U II/b 27-30).

bo biş türlüg an[a]ntaraas atl[ı]ġ aġar tsuy ayıġ ḳılınç ḳıltım[ı]z erser amtı ökünür biz bilinür biz tsuyda irinçüde boş bolalım tijit kşanti bolzun taḳı yme m[e]n Tar Küset birle biş türlüg anantarasasabag atl[ı]ġ aġar tsuy ayıġ ḳılınç ḳıltım[ı]z erser (Sün. 29-34).

Dua metinleri içerisinde TT IV/a, TT IVb, ETŞ. ve Sün.de sonlama yoktur. TT IV/a, Sün. ve ETŞ. dışındaki dualar Budist amentüsü olarak nitelendirilen *"namo but, namo drm, namo sang"* ibareleri ile bitmektedir. Sonlaması olan dualarda bu ibareler sonlamadan önce yer alır. U II/a'da dua bitiminde Budist amentüsü, sonlamanın bitiminde ise diğer dualarda rastlamadığımız *"sadu sadu edgü iki sadu bir edgü"* ibaresi vardır.

İncelediğimiz tövbe dualarının sonlamalarında ve diğer bölümlerinde yer alan ve duayı yazdıran hayır sahiplerine ait olduğu anlaşılan kişi adları şunlardır: İl, Tüzmiş (TT IV/a), Taz, Artuḳaç (TT IV/b), Ütret (U II/a), Ḳutluġ ve kızı Xutad (U II/b), Tar, Küset (Sün.), Almıştak, Adut, Kutluk Arslan (Shôg.).

Tövbe dualarının sonlamaları sadece duayı yazdıran şahsın adını değil, onun yazdırdığı duanın sevabını iletmek istediği ölmüş ve yaşayan yakınlarının adlarını da ihtiva eder. Sonlamalarda sevabın paylaşılmak istendiği hükümdar ve bey adları da yer almaktadır. U II/a ve Shôg'un sonlamaları diğer dualara oranla oldukça geniş, hem isim hem de sevabın bağışlandığı varlıklar bakımından zengindir. Bu iki duanın sonlamalarının ilk bölümleri duaların yazdırılma sebeplerini açıklamaktadır:

> *"Üç erdinike pek aḳığsız bk ḳatıġ süzük kirtgünç köngül üze erk bulmış wişaki // ḳa oxşatı.. upası Altmışaḳ.. upasanç Körkle.. ḳızım Adut oġlum Ḳutluġ Arslan birle.. yatu turu ince saḳınç saḳıntımz.. bo et'öznüng erdimligin buyanlıġ ed tawarnıng ölügsüzin bilip uḳup ajuntın ajunḳa iltü barġuluḳ buyan edgü ḳılınçıġ almış bolalım tip anın bo bir kuyn tsuy a[yaġ] ḳılınçlarıġ ökünüp boşunup kşanti ḳılmaḳ nom erding bitidtü tegintmz.. (Shôg. 24-27)".*

"Pk ḳatı süzük kirtgünç köngülüg upasanç Ütret burxanlarrıġ öp saḳınıp bu bizing et'özüg ertimlig ermiş ḳazġanmış ed tvar ḳaltaçı ermiş tip bilip uḳup artamaḳsız bozulmaḳsız ed tvar buyan edgü ḳılınçta adın yoġ tip anın bu alḳu ayıġ ḳılınçlarıġ arıtdaçı kṣanti nom erdinig bitidü tegindim (U II/a 60-63)*"*

"Çok sağlam berrak imanlı gönlü mümine Ütret, Budaları düşünüp bu bizim vücudumuz ölümlü imiş kazanılmış mal mülk kalacak imiş diyip düşünüp mahvolmamış bozulmamış mal mülk iyi amel iyi işten başkası yok diyip onun bu bütün işlerini temizleyecek tövbe dua mücevheri [kitabı] yazdırarak yerine getirdim (U II/a 60-63)*"*.

U II/a ve Shôg.da duayı yazdıran kişiler duanın sevabını öncelikle yerde ve gökteki tanrılara, başta tüm insanlık olmak üzere kendileri, yakınları, köyleri ve memleketine bağışlamakta, tüm insanlık için af ve iyilikler dileyip yaşadığı yerin belalardan uzak olmasını temenni etmektedirler:

"Bu buyan edgü ḳılınçıġ öng ülüg avıra ötü teginer mn üstün kökdeki altın yaġıztaġı tişi irkek nom aşlıġ naivaziki tngrilerke yaġuġta Tayxan Xan Kümse Xatun tngrim Mışan Xan Çayşi Wang Beg ulatı tngrilerke bu buyan edgü ḳılınç küçinte tngridem küçleri küsünleri parivar ḳuvraġları aşılıp üstelip içtin sıngar nomuġ sazınıġ taştın sınġar ilig ulusuġ küyü közedü tutmaḳları bolzun yana bu buyan edgü ḳılınçıġ avırar mn Çitung Salike Ayıtmışḳa Taġay Tonga Sangunḳa bu buyan edgü xılınç küçinte közünürde igsiz bolup kininte sansar emgekindin ozmaḳları bolzun anta başa bu buyan edgü ḳılınçıġ avırar mn ertmiş aradın ajunḳa barmış ḳonım Du Vapşı Sali Beg ḳutınga İl Ongurt Ḳarçuḳıġa Xutluġ Üzükke atam Bay Epe Çangşıḳa anam Kösetke bu buyan edgü ḳılınç küçinte yalnguḳ ajunınta toġmaḳ oġrınta yvlaġ xılınçlarġa yalçıtıp yaraġsız orunlarta toġmışları bar erser antın .... ozup üstün tnri yirinte burxanlar ulusınta toġmaḳları bolzun sadu sadu edgü iki sadu bir edgü (U II/a 59-72)".

"Bo buyan edgü ḳılınçıġ ewire ötnü teginürbiz. darmaxarkı burxan şazının küyü [közedü] tutdaçı ez-rua xormuzta.. tört maxraç uluġ küçlüg tnrilerke.. tngridem küçleri küsünlri çoġlrı yalınlrı asılıp üstlip alḳatmış on uyġur [i]li[n]te törüsin suradi ödke tegginçe adasızın tudasızın tuta yrlḳmḳı bolzun.. taḳı yme bo buyan edgü ḳılınçıġ ewirer biz. içim Tonga Çangşıḳa ekem Asaġu(?)ḳa. // // ḳanḳa. içim Alp Taşḳa bo buyan tüşinçe ḳayu törlüg sḳınçlarım barça bütmeki bo[lzun].. ıntın ajunḳa b[a]rmış Topıḳ Çangşı anam Ḳutrulmış /// eke[m] /// /// ekem(?) Asḳar.. oġulum Ḳumar Arslan ekem Wçirsaruḳa.. bo buyan edgü ḳılınç tüşinte ḳayu ḳayu tegingsz orunlarda tuġmışları bar erser ol orunlarda oz[up] ḳutlurup üst[ün] tujıt tngri yirinte tuġmaḳları bolz[un] (Shôg. 27-32)".

U II/a'nın sonlamasında duayı yazdıran Ütret'in dışında sevabın bağışlandığı on üç kişinin adı yer almaktadır: Tayxan Xan, Kümse Xatun, Mışan Xan, Çayşi Wang Beg, Du Vapşı Sali Beg, Çitung Sali, Ayıtmış, Taġay Tonga Sangun, İl Ongurt Ḳarçuḳı, Xutluġ Üzük, Bay Epe Çangşıḳ, Köset (U II/a 59-72); Shôg'da ise duayı yazdıranların (Altmışaḳ, Körkle, Adut ve Ḳutluġ Arslan) dışında sevabın bağışlandığı sekiz şahıs adı vardır: Tonga Çangşı, Asaġu, Alp Taş, Topıḳ Çangşı, Ḳutrulmış, Asḳar,. Ḳumar Arslan, Wçirsaru (Shôg. ss. 29-31).

U II/b'yi yazdıran Ḳutluġ sevabı kızı Xutad ile birlikte oğlu Turmış'a da bağışlamaktadır. İncelediğimiz diğer dualarda duayı yazdıranlar dışında kişi adı geçmemektedir. U II/b'nin aşağıdaki bölümleri de duanın yazdırılma sebebini açıklamaktadır:

Üç erdenike pek ḳataġ kirtgünçlüg çintamani erdeni yürekinde tutmış süzük köngüllüg upasanç Ḳutluġ kızım Ḳutad oğlum Turmış ince saġınç saġındım baya ḳıa toġmış kün tngri emti

sün öneti tingürkie toġmış özümz emti sün (sön) yılımz yaşımz yitdi erdimlig et'özüm ıçġınsar mn yine xayu kün bolġay munı teg tükellig kişi et'özin bulġum üstün tngri yirinte altın kişi azunınta toġġuluġ buyan edgü xılınç alalım tip bir kün tsunsingki bir kün alġuġa öz birdeçi xuanşi im pusar nomı bir kün kşanti bititkeli ötündüm bu buyan edgü xılınç xamaġ üç yüz altmı(ş) tngrilerke öng ülüş bolzun tağı buyan edgü xılınç ertmiş begim yeti burxanlar ulusında tirzün (U II/b 75-86).

(TT IV/b 24-28)'de bir yerde kişi adı diğer metinlerden farklı olarak günah saymaya başlanırken ya da günah grupları değişirken değil tövbenin öneminin aktarıldığı bölümde verilmiştir;

Amtıḳan ökünser biz ol yig bolġay awiş tamudaḳı örtlüg yalınlıġ yirde açıġ emgek emgenmişde ökünser biz ne tusu bolġay anı üçün men *Taz Artuḳaç* birle ökünürbiz bilinür biz (TT IV/b 24-28).

C. Tövbenin Önemi ve Gerekliliği

Metinlerin bu bölümlerinde tövbe ile günahlardan arınılacağı, geçmişte günah işleyenlerin tövbe ederek arındıkları, tövbe etmeden ölenlerin cehennemde çeşitli azaplar görecekleri ve oradaki pişmanlığın faydasız olacağı anlatılmaktadır. Ahiret inancı olmayan Budizm'deki cehennem tasvirleri kafa karıştırıcı olabilir ancak Budist inanç sisteminde cehennem vardır. "Dünyada rezil bir yaşam süren günahkârların ruhları, suçlarının oranlarına göre cehennemlerde çok çeşitli işkence görmek suretiyle cezalandırılırlar. Cehennemlerdeki ceza çeşitleri olarak, cehennemliklerin parçalanması, kor gibi kızdırılmış ateşli silahlarla kesilmesi, suçluların ezilmesi ve ağaçlara asılıp yakılması vb. işkence türleri belirtilmiştir" (Harman, 1993, s. 225).

Tövbe dualarında Budizmde tövbe şekli hakkında ipucu niteliğinde bilgiler de yer almaktadır. Bu bilgilere göre tövbe edecek kişi rahipler cemaati önünde yüz üstü yatarak günah itirafında bulunmakta ve af dilemektedir: "*ülgüsüz öküş tsuy ayaġ ḳılınç ḳıltılar kin yana öküntiler… üç erdni ödinte bağrın yatıp ḳılmış yazuḳların aça yada yalwaru ötünü ökünü boşunu kşanti ḳıltılar* (TT IV/a 1-15)."

"Sayısız çok günah kötü işler yaptılar sonra pişman oldular... üç mücevher (Ratna) önünde göğsü üzerine yatarak günahlarını yabancılara açarak yalvararak ricada bulunarak pişman olup tövbe ederek af dilediler. (TT IV/a 1-15)".

Mn taznıng artuḳaçnıng ilkisizdinberüki ḳılmış neçe tsuy ayıġ ḳılınçımz bar erser burxan nom bursang ḳuwraġ üç erdini ödinte ökünür biz bilinür biz (TT IV/b 61-64).

"Ben Taz'ın Artukaç'ın ilki (başlangıçsız, ilksiz) olmayandan beri ne kadar günahımız var ise Buda din rahipleri topluluğu, üç erdini önünde pişman oluruz, tövbe ederiz (TT IV/b 61-64)".

Dua metinlerinde dikkat çeken bir husus da tövbenin gerekliliği anlatılırken cehennem korkusunun ön plana çıkarılmış olmasıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi ahiret inancı olmamasına rağmen Budizm'de cehennem vardır. Bu cehennem canlıların sonsuza kadar kalacağı yerler olarak görülmez. "Kötü amellerde bulunanların ruhları, ölümden sonra kötü karmalarıyla uzun zaman cehennem azabı görürler ve daha sonra da yeryüzünde yeni bir vücutla doğarlar (Sarıkçıoğlu 2008:195)." Tövbe dualarında cehennemlerden ve orada çekilecek sıkıntılardan bahsedilmekte, orada günahlardan dolayı duyulacak pişmanlığın fayda vermeyeceği, bu sebeple de tövbenin bu dünyadayken yapılması gerektiği ifade edilmektedir:

> *"Mn ütret ḳılmış ayıġ ḳılınçlarımın bükünki bu-u ḳutluġ künte ökünür mn bilinür mn **tamu erkligleri** ögümin köngülümin saçmazḳan tamudağı ört yalın utru önmezken örtlüg yirlerde taḳı aḳtınmazḳan emti ökünür mn bilinür mn inçip burxanlıġ ḳangımın körür mn nomluġ yrlıġın eşidür mn bursong ḳuvrağınga yme tapınur mn amtıḳan ökünser ol yig bolġay **aviş***

tamu *içinteki örtlüg yalınlıġ yirlerde aḳdınmışta anta ming ökünser tümen yrvalsar mn ne tusu bolġay".*

"Ben Ütret yapılmış kötü işleri şimdiki bu kutlu günde tövbe ederim itiraf ederim cehennem hükümdarları aklımı gönlümü yanıltmazken cehennemdeki alev sebebiyle karşıma çıkmazken alevli yerlerde dahi batmazken şimdi pişman olurum tövbe ederim sonra Buda babamı görürüm dine uygun emrini işitirim rahipler topluluğuna yine hürmet ederim şimdi tövbe etsem iyi olacak aviş [en aşağı cehennem adı] cehennem içindeki ateşli alevli yerlere daldıktan sonra orada bin [kere] pişman olsa[m] on bin [kere] yalvarsam ne faydası olacak onun için şimdi pişman olurum tövbe ederim (U II/a 40-47)".

"Emti ötünür mn ***tamu erkligi*** *ögümin köngülümin saçmazġan tamutaḳı ört yalın tağı önmezken örtlüg yalınlarta tağı aġanmazġan ökünelim inçip burxan ḳangımızını körür biz nomın işdü teginür biz bursong ḳuvrağın tapınur biz amtıġan ökünser ol yig bolġay* ***aviş tamudağı*** *ört yalınta aġantuġta anta ökünser ne tusu bolġay anı üçün ökünür mn bilinür mn".*

"Şimdi tövbe ederim cehennem hükümdarı aklımı gönlümü yanıltmazken cehennemdeki ateş alev dahi yükselmezken ateşli alevlere dahi dalmazken pişman olalım fakat Buda babamızı görürüz emrini işiterek saygıyla yaparız rahipler topluluğuna hürmet ederiz şimdi tövbe etse[k] o iyi olacak aviş [en aşağı cehennem adı] cehennemdeki ateşe aleve batınca orada tövbe etsek ne faydası olacak onun için tövbe ederim (U II/b 60-66)".

"Amtıḳan ökünser biz ol yig bolġay awiş tamudaḳı örtlüg yalınlıġ yirde açıġ emgek emgenmişde ökünser biz ne tusu bolġay anı üçün men Taz Artuḳaç birle ökünürbiz bilinür biz (TT IV/b 24-28)".

"Şimdi tövbe edersek iyi olacak aviş (en aşağı cehennem)teki ateşli alevli yerde acı eziyet ıstırap çektiğimizde tövbe etsek ne faydası olacak *(TT IV/b 24-28)".*

Tövbe dualarında duayı yazdıranın kendisini aşırı günahkâr olarak gördüğü ve günahlarının sayısını orijinal ifadelerle abarttığı görülür:

"Üküş azuntaberü munçulayu bilingümüz uḳungumuz k[e]rgek erdi isig amraḳ özümüzni ıdalamışım[ı]z k[e]rgek erti adnaġunung isig özin üzmegümüz erti adın tınl[ı]ġ oġlanın örletmegümüz emgetmegümüz k[e]rgek erti biz özümüzni inç mengilik ḳılġalı üçün bilmetin uḳmadın ülgüsüz üküş tınl[ı]ġlarıġ örletdim emgetdim[i]z isig özlerinte atırdım[ı]z erser ol bizing ḳılınçım[ı]zını ḳolulayu saḳınsarbiz adavaki pişanagi şarulumi ḳarinita ulatı et yideçi ḳan içdeçi ḳad[a]r ḳaşl[ı]ġ tumlıġ yüzlüg yavlaḳ yek içgeklerde taḳı artuḳraḳ tsuy irinçü ḳıltım[ı]z erser amtı ol ḳılmış aġar tsuy ayıġ ḳılınç[ı]m[ı]zını ḳaltı ḳuruġ ḳovuḳ sögüt özeninte ört tamıtmış teg ökünmeklig örtin örtenür biz üç …(eksik)… y[oḳ] kim biz ḳılmatım[ı]z erser ol bizing ḳılmış ḳazġanmış tsuy irinçümüzning sanı saḳışı idi yoḳ (Sün. 4-23)".

"Çok dünyadan beri bunun gibi bilmemiz anlamamız gerek idi sıcak sevgili bedenimizden vazgeçmemiz gerek idi başkasının sıcak bedenini parçalamayacak idik başka canlıların evlatlarını incitmememiz eziyet etmememiz gerek idi kendimizi rahat mutlu kılmak için bilmeden düşünmeden sayısız çok canlıları incittim eziyet ettim sıcak bedenlerinden ayırdım amelimizi mülahaza ederek düşünsek adavaki pişanagi şarulumi ḳarinitadan başka et yiyecek kan içecek korkunç kaşlı soğuk yüzlü kötü şeytan vampirlerden dahi çok günah işledik ise şimdi o işlediğimiz ağır günah kötü amellerimizden dolayı kuru kovuk söğüt özünde ateş yakmış gibi pişmanlık ateşiyle yanarız üç … (eksik) … yok ki biz kılmadık ise o bizim kılmış kazanmış [olduğumuz] günah kusurlarımızın sayısı hesabı yoktur *(Sün. 4-23)".*

"Asıġsız butadı öd kün keçürmekim öze ayıġ ḳılınçlıġ aġır yük yüdmekim öze aşdım öklitdim ḳılınçımın muntaġlar öze *özeliksiz burḳanlarnıng edgülerinte ülgülençsiz yig üstünki artuḳlarınta ülgü teng urup ayıġlap tanıp olarta öküş ayıġ ḳılınç ḳıltım ajun ajunta ḳavırıp*

töküp sözleser bolmış bolmaduḳ ḳarangḳu sansar içinte men barıp toġmaduḳ ḳamaġ öteg birimlerig özüm yıġmaduḳ ḳalmadı erki ayıġ ḳılınç manga ḳılmaduḳ (ETŞ. 18-28)".

"Faydasız karışık bir hayat geçirmekle kötü işlerin ağır yükünü yüklenmekle hareketimi böyle şeylerle doldurdum, çoğalttım en üstün Budaların iyiliklerine ölçülmeyen en üstün meziyetlerine ölçü, denk tutup, kötüleyip inkâr ederek âlemde birçok kötü iş yaptım olanı-olmayanı tekrar tekrar ortaya döküp söylersem: karanlık samsâra içinde benim gidip, doğmadığım bir yer, engel olmadığım hiçbir ödeme ve borç, benim yapmadığım günah, muhakkak kalmamıştır *(ETŞ. 18-28)".*

Metinlerde yukarıda da ifade edildiği gibi sadece duayı yazdıran kimse için ve onun adına değil bütün insanlık adına dua edilmektedir. Metinlerdeki parelellikler sadece dua sıralamasında değil bu bölümlerde de kendisini gösterir. TT IV/b, U II/a ve U II/b'de yer alan aşağıdaki ifadeler bu parelelliğe örnektir:

"ḳamaġ üç ödki [kang] ögüz içinteki ḳum sanılıg/sanınça burxanlar ödinte ayaġḳa tegimlig pintola pradwaçida/pintola bardvçide ulatı altı ygrmi mxa şarawaklar/mxsiravik/maxa şraviklar [arxantlar] ödinte/üskinde tujit ordudaḳı/tujit tngri yirinteki maitrita/maitri bodistvta ulatı tört yüz toḳuz on altı örki bdrklpiki-i bodistwlar ödinte ḳamaġ/ḳamıġ biş ajun/azun tınlġ/lar oġlanı [tınlıġlar üskinde] üçün yalwara ötünür biz/mn ökünü boşunu kşanti ḳılur biz (TT IVb 28-34, U II/a 47-57, U II/b 66-71)".

"Bütün üç zamanki Ganj Nehri içindeki kum sayısı kadar Budalar önünde hürmete layık Pindola-Bharadvâja'dan başka on altı Mahâs'ravaka'lar azizler önünde Tuşit şehrindeki Maitreya Bodisatva'dan başka dört yüz doksan altı yüce Bhadrakalpika Bodisatvalar önünde bütün beş dünya canlıları çocuğu (insanoğulları) için yalvararak tövbe ederiz (*TT IVb 28-34, U II/a 47-57, U II/b 66-71*)".

Tövbe dualarında dikkat çeken husus da günahların bilinmeden, düşünülmeden işlendiğinin vurgulanmasıdır:

"Edgü xılmatım yavız ḳıltım bilip ḳılmatım erinç bilmetin uġmatın xıltım (U II/b 58-59) iyi yapmadım, kötü yaptım, bilerek yapmadım şüphesiz; bilmeden düşünmeden yaptım".

"*Küçinte midik oġrınta ywlaḳ iş tuş tıldaġınta bilmedin uḳmadın öküş türlüg tsuy irinçü ḳıltımz ḳazġantımz erinç (TT IV/a 21-23)* İhtirasların zorundan, inancı bozuklar (cehaletler) sebebiyle kötü iş arkadaş sebebiyle bilmeden düşünmeden çok türlü kabahat günah işledik (günah) kazandık şüphesiz".

"*Özümüzni inç mengilik ḳılġalı üçün bilmetin uḳmadın ülgüsüz üküş tınl[ı]ġlarıġ örletdim emgetdim[i]z* (Sün. 9-12) bedenimizi rahat mutlu kılmak için bilmeden düşünmeden sayısız çok canlıları incittim eziyet ettim".

Sonuç

Kendisini günahkâr olarak gören ve günahlarından arınmak isteyen bireyler tövbe ritüellerine ve dualarına sarılırlar. Tarih boyunca birçok dinin inananları günahlarını affettirme düşüncesiyle tövbe dualarına ve günahlarına kefaret olacak maddî karşılıklara müracaat etmişlerdir.

Budizm, Hıristiyanlık, Maniheizm, Yahudilik, Zerdüştîlik gibi dinlerde tövbe dualarının günah listeleri biçiminde düzenlenmiş olması dikkat çekicidir. Bu durumun farklı sebepleri olabilir. Bu konuda ilk akla gelen sebepler insanlığın din ve günah noktasında ortak düşünceye sahip olmasıdır. Yani insanın günahkârlık ve günah affettirme konusunda aklına ilk gelen günahını açıklamak ve günahına kefaret olacak karşılıklar vermek olmuştur. Diğer bir sebepse dinler arası etkileşimdir. Bir dinin tövbe duaları ve ritüelleri yakın ilişkiye girdiği bir başka din ve

onun tövbe ritüelini etkilemiş olabilir. Budist tövbe dualarıyla Maniheist tövbe duaları arasındaki etkileşim bu konuda önemli örnekler olarak dikkat çekmektedir.

Dinler arası etkileşim sadece tövbe ritüelinde değil sevap / günah kabul edilen fiillerinde de olabilir. Hinduizm'de "bütün varlıklar, bilimler ve nimetler piton yılanının kucağındadır" (Coomaraswamy, 2000, s. 16). Budist tövbe dualarındaki yılan öldürme yasağı Hinduizm'deki bu düşünceden kaynaklanıyor olabilir.

Budizm'in doğduğu Hindistan'da bilinmeyen Uygurca tövbe duaları daha çok Çinceden yapılan çeviriler şeklindedir. Bu metinler sevap kazanmak ve günahlarından arınmak isteyen halk tarafından yazdırılan dualardır.

Uygurca tövbe duaları yazdıranın ve kazanılacak sevabın verildiği kişilerin adlarını içermeleri bakımından tercüme edildikleri Çince tövbe dualarından ayrılır. Çince tövbe dualarında duayı yazdıran kişinin adı yer almaz. Dolayısıyla da duayı yazdıranın adının belirtilmesi Uygur tövbe dualarına özgü bir niteliktir.

Dualarda sadece işlenmiş günahlar değil, işlenmesi muhtemel günahlar da yer almaktadır. Bu yönleriyle dualara yazdıranın bireysel günahlarını içeren metinler olarak değil, Budizmin günah olarak kabul ettiği düşünce ve eylemleri listeleyen metinler olarak bakmak daha doğrudur.

Kaynakça

Arat, R.R. (1987). *"Uygurlarda Istılahlara Dair"* Makaleler Cilt I, ss. 364-389. (Yayına Haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.

Arat, R.R. (2007). *Eski Türk Şiiri,* Türk Tarih Kurumu yayınları, 4. Baskı: Ankara.

Bang V. W., A. v. Gabain. (1930). *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.

Bang V. W., A. v. Gabain. (1930). *"Uigurische Studien"* Ungarische Jahrbücher, 10, ss. 193-210.

Coomaraswamy, A. (2000). *Hinduizm ve Budizm*, (çev. İsmail Taşpınar), Kaknüs yayınları: İstanbul.

Çağatay, S. (1978). *"Uygurcada Hendiadyoinler" Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, DTCF yayınları: Ankara.

Harman, Ö. F. (1993). *"Cehennem"*, DİA, c. VII, ss. 225-226.

Katar, M. (2003). *Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslâmda Tövbe*, Andaç yayınları: Ankara.

Klimkeit, H. J. (2009). *"Türk Orta Asyasında Budizm"* (Çev. Mehmet T. Berbercan) Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 26, Güz: Konya.

Küçük, A., Günay T., Küçük, M. A. (2009). *Dinler Tarihi*, Berikan yayınevi: Ankara.

Müller F. W. K., A. V. Gabain. (1910). *Uigurica II*, Berlin.

Ölmez, M. (1997). "Eski Türkçe Budist Çeviri Edebiyatına Kısa Bir Bakış*" Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış, Nevin Önberk Armağanı*: Ankara, ss. 225-256.

Özönder, S. B. (2002). *"Eski Türklerde Dil ve Edebiyat"* Türkler Ansiklopedisi C. III ss. 481-501, Editörler: Güzel H. C., Çiçek K., Koca S. Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

Sarıkçıoğlu, E. (2008). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi: Isparta.

Shôgaito, M. (1981). "Ein Uigurisches Fragment eines Beichttextes", *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde.* Wiesbaden, 163-169 + 1 Tafel.

Tezcan, S. (1978). *"En Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, ss. 271-323, Türk Tarih Kurumu yayınları: Ankara.

Türkçe Sözlük, (2005). Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

Yavuz, Ş. (2007). "Günümüzdeki Budist Mezhepleri" *Yaşayan Dünya Dinleri*, ss. 341-355, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları (Editör Prof. Dr. Şinasi Gündüz): İstanbul.

Yitik, A. İ. (1996). *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Bil Yay Vakfı Ruh ve Madde yayınları: İstanbul.

Yitik, A. İ. (2007). "Budizm" *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 307-341, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları (Editör Prof.Dr. Şinasi Gündüz): İstanbul.

Zieme, P. (1969). *"Ein uigurisches Sündenbekenntnis"*, *AOH* 22, ss. 107-121.

Kısaltmalar

ETŞ. Eski Türk Şiiri (Arat 2007)

Shôg. Ein Uigurisches Fragment eines Beichttextes (Shôgaito 1981)

Sün. Ein uigurisches Sündenbekenntnis (Zieme 1969)

TS Türkçe Sözlük (TDK)

TT IV Türkische Turfan-Texte IV (Bang 1930)

U II Uigurica II (Müller 1910)

ORHON YAZITLARI: İRAN DİLLERİ İLE İLK TEMASLAR VE BENZER BİRKAÇ ÖGE ÜZERİNE

Süer EKER

1. Giriş

Tarihin en eski dönemlerinden bu yana, yeryüzündeki bütün dil toplulukları, diğer dil topluluklarıyla az ya da çok, ama mutlaka temasta bulunmuşlardır. Dillerin birbirleriyle teması, dillerde veya dillerden birinde, farklı dilbilimsel düzeylerde daha önceden bulunmayan değişiklikler, yenilikler ortaya çıkarır. Temas sonucunda dillerin birbirlerini etkilemesi istisnaî durum değil, bir normdur (Thomason 2004: 10).

Yüzyıllarca komşu veya aynı coğrafyalarda yaşayan Türk ve İran dilli topluluklar da bu evrensel gerçeğin dışında değildir.[1] Ancak, bilim dünyasında, özellikle İranologlar arasında, Türklerin, İslam öncesi dönemlerden itibaren İran modellerinden ve İran dillerinden yararlandıkları görüşü yaygındır. İran merkezci görüşün sahiplerinden Bailey, Aalto vd. araştırmacılara göre, Türkçedeki İranca kopyalar, unvanlarla sınırlı değildir, temel söz varlığına ilişkin kimi sözcükler de İran dillerinden kopyalanmıştır (bk. Aalto 1971: 29-37). Róna-Tas'a, göre Çince *Tuchüe* (Türk) sözcüğü, Soğdca *twrkwt* sözcüğünden kopyalanmıştır (1990: 10). Bu görüşlerin kuşkusuz haklılık payı vardır; ancak ilişkilerin çift ve çok yönlü olduğu, temasta bulunan dil ve kültürde ortaklıklar ortaya çıkardığı, dilbilimsel yakınlaşmalara yol açtığı dikkate alınmalıdır. Bang, Gabain ve Clauson vd. bir bölüm Türkolog da benzer biçimde, konargöçer kültürün üretemeyeceğini düşündükleri nesne ve kavramların adlarının kaynağının, bu nesne ve kavramların üretildiği yerleşik toplumlar olduğu görüşündedirler.[2] Kısmen Sinor'ın, özellikle Doerfer'in ve yakın dönemlerde, biraz 'fantastik' de olsa, Starostin (2003) vd. araştırmacıların temsil ettiği daha küçük bir grup ise kopya olduğu ileri sürülen birçok dilbilimsel ögenin kaynağını Türkçede, hipotetik Proto Altaycada, Nostratikte, 'küresel etimolojilerde' arama eğilimindedir.

---

[1] Türkçe ile İran dilleri arasındaki ilişkileri doğru değerlendirebilmek için *Farsça*, *Persçe* ve *İranca* (*İranî diller*) kavramları arasındaki ayrımın dikkate alınması gerekiyor. Ortak bir *Proto İran* dilinden gelişen yazılı ve sözlü diller, *İran dilleri ailesi*ni meydana getirir. İran dilleri ailesinin yalnızca biri ve en çok konuşuru olan *Farsça* (*Fārsī*, İng. *Farsi/Persian*), Eski Persler ve Sâsânî dönemleri resmî dillerinin organik devamıdır. Farsça İslamiyet'ten sonra yeni bir tipoloji ile ortaya çıkmış ve Müslüman Farslar tarafından konuşulan dilin adı olmuştur (krş. *Derî*). Müslüman Taciklerin dili ve Afganistan'da *lingua franca* olan Farsça değişkeler dahi zaman zaman *Tacikçe* ve *Derî* olarak adlandırılmaktadır. Hristiyan Osetlerin veya Müslüman Beluçların, Yazgulamîlerin, Yagnobîlerin, Kürtlerin vd. İranlı halkların dillerine *Farsça* denilemez. Eski Perslerin ve Sâsânîlerin diline, *Pars* sözcüğünün Arapçalaşarak yeniden ödünçlenen biçimi olan *Farsça* adını vermek, İran kaynakları da dâhil olmak üzere, sıkça yapılan teknik ve anakronik bir yanlıştır.

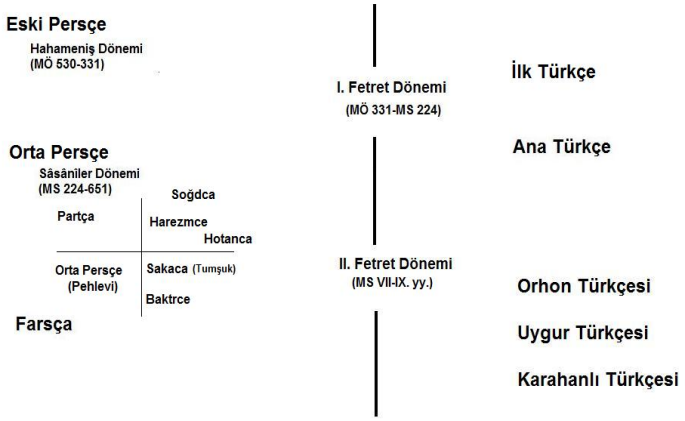
[2] Clauson *The Foreign Elements in Early Turkish* (1975: 45-48) başlıklı makalesinde, Türkçenin seslik özelliklerinden hareketle, kopyalanan sözcüklerle ilgili genel bir değerlendirme yapar. Ardından, bu kopyaların tanınması ile, seslik yasaların yanı sıra daha az kategorik kuralları sıralarken, eğer, 'erken' Türkçede; Çince, Toharca, Soğdca, diğer İran dilleri ve Sanskrit ile şekil ve anlamca uyuşan sözcükler varsa, bunların, ilgili dillerden alınan 'ödünç sözcükler'ler olduğuna, bu dönem için tersine bir durumun söz konusu edilemeyeceğine emindir. Örneğin, *şatu* 'merdiven' sözcüğünden hareketle, eski Türkler çadırlarda yaşadıklarından, bu tür sözcüklerin ancak kopya olabileceği düşüncesindedir. Aynı şekilde Türkçede *eşgüti*, *çıxanşı*, *çit* vd. *ipek* türlerini ifade eden sözcükler de, ipek Çin'den geldiği için ancak Çince kökenli olabilir.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 321-332

Aynı sözcüğü, aynı dilbilimsel ögeyi Çinceye, Persçeye, Hint dillerine veya başka dillere bağlayan farklı görüşlerle de sık sık karşılaşılabilir.[3] Bu görüşlerin ileri derecede uzmanlaşmış sahipleri, içinden çıkılmaz labirentler hâlindeki çalışmalarında, karşı konulamaz bilgi bombardımanı altında, okuyucularına kendi gerçekliklerini sunarlar.

Nesnel gerçekliğin araştırmasında amaç, bulguların kaynağını herhangi bir dile, kökene bağlamak değil, gerçeğin ne olduğunu ortaya koymaktır. Gerçekte, uygarlıkların, kültürlerin ve dillerin harmanlandığı binlerce yılın ardından, bu olguların ilk ve asıl sahibine ulaşmaktan ziyade, ilk yazılı kaynağına ulaşmak mümkün olabilir.

2. Belgelenen İlk Temaslar ve Orhon Yazıtları[4]

TABLO: Türk ve İran Dillerinin Tarihî Gelişim Dönemleri

Kuşkusuz, 'Türk' adının Çin hanedan tarihlerinde ilk kaydedildiği tarih[5] MS 552'de Aşina soyundan Bumın, Moğolistan'da Juan Juan Kağanlığı'na başkaldırarak kendisini *İlig Kagan*, Soğdca *bġ βwmyn ġ'ġ'n* ilan etmişti (Golden 2006: 19; Gabain 2006: 616). Bu tarihten önce, Türk Kağanlığı'nın siyasî sınırlarının dışında, Avrupa'nın doğusuna, bugünkü Afganistan'a değin uzanan geniş bir coğrafyadaki Türk topluluklarının İran dilleri ailesine mensup tarihî dillerle teması vardı.[6] Konu, Türk Kağanlığının egemen olduğu coğrafyalarla sınırlandığında, İran dilleri ile Türkçe arasındaki ilişkide üç ana dönemden söz edilebilir: (i) Eski Persçe ve birinci fetret dönemindeki ilişkiler (ii) Sâsânî dönemindeki ilişkiler (iii) Arap-İslam fütuhatını izleyen ikinci fetret dönemindeki ilişkiler (iv) İslamlaşan İran ve Farsçalaşan Persçeyle ilişkiler.

Bizans'ın ve Çin'in ilişkilerinin bulunmadığı, hatta birbirlerinden haberdar olmadıkları bu ilk dönemde, ön Türklerin ve İranlıların birbirlerini tanıdıklarına ilişkin elimizde henüz somut bir

[3] Durum diğer kültürel ögelerde de farklı değildir. Örneğin Çinli gezgin Hsüan-Tsang, daha 7. yüzyılda Batı Kağanlığı steplerinde yaşayan Türkler arasındaki bir ateş kültünden söz eder. Araştırmacılar bunu İranlıların etkisiyle açıklarken, Roerich, ileri sürüldüğünün aksine, bunu İranlılarla bir ilgisinin bulunmadığı görüşündedirler (2003: 36).

[4] Modern Tacikistan'ın Sogdiana bölgesinde Pencikent'te (Panjikant) bulunan muhtemelen 8. yüzyıldan kalma bir duvar resminde, genç bir prensin ölümü münasebetiyle yapılan yas töreni tasvir ediliyor. Katafalkın yanında kahverengi saçları açık tenleriyle erkek; biraz ilerde, ön tarafta, siyah saçları, koyu tenleri ve belirgin biçimde kemerli burunlarıyla farklı bir etnik grup yer alıyor. Bu iki grup, muhtemelen Türkleri ve Soğdluları temsil ediyor, ancak hangisinin Türk, hangisinin Soğd olduğunu anlamak mümkün değil (Gabain 2006: 613).

[5] Klasik Latin kaynaklarında Türklere ilk tarihî referans, Azak denizinin kuzeyindeki ormanlarda yaşadıklarına ilişkindir. MS 1. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli kaynaklarda *Turcae*, *Tyrcae* 'Türkler' adları yer almaya başlamıştır. Diğer bir referans da Hun konfederasyonu mensuplarının Türkçe(ye benzeyen) adlarıdır (Beckwith 2009: 115).

[6] 19. yüzyılın sonlarından itibaren yapılan araştırmalar Türkçenin İran dillerinin yanı sıra diğer Hint-Avrupa dilleriyle de temasta bulunmuş olabileceğine işaret etmektedir (Róna-Tas 1991: 18).

belge yoktur.[7] MÖ 518'de Persçenin ilk yazılı belgeleri, yani Behistun Yazıtları kayalara kazılmıştı. Kuramsal *İlk Türkçe* dönemi, Hahameniş egemenliğinin ilk üç yüzyılı ile çakışır.[8] *Ana Türkçe* dönemi ise, çoğu Zerdüş inancıyla ilgili zengin bir yazılı mirasın kaldığı Sâsânî egemenliği dönemine denk gelir.[9] Türk Kağanlığı'nın, İranlıların asıl kütlesi, asıl siyasî ve kültürel merkezi Zerdüşt Sâsânî İranı ile temaslarının tarihi nispeten yenidir. Türk Kağanlığı ile Sâsânîler arasında Heftalitlere karşı ittifak (bk. Klimkeit 1990),[10] Bizanslılar ile Sâsânîlere karşı ittifak[11] ve Sâsânîlerle muharebe[12] gibi nedenlerle başlayan ilişkilerin tarihi, Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan yaklaşık otuz yıl sonrasına rastlar. *Türk* adıyla ve kimliğiyle ortaya çıkan Türk Kağanlığı artık Avrasya ekonomisinin can damarı İpek Yolu'nun kontrolüne taliptir.

Zerdüş İran, halkları, *İranlılar* ve *İranlı olmayanlar* (*Ērān* ve *Anērān*) olmak üzere ikiye ayırmıştı. *Anērān*, İran'ın ve doğal olarak yabancılara, Zerdüştlüğün politik ve dinsel düşmanlarına işaret ediyordu (Wiesehöfer 2006: 287). *Zend-I Vohumen Yeşt, Şayest Na-Şayest* vd. de ifade edildiği gibi 'deri kemerli şeytanlar' (!) yani Türkler, Romalılar ve Araplarla birlikte *Anērān* grubundaydı (bk. West 2004: 14, 18 vd.). Sâsânî İmparatorluğu'nun Türklere karşı temel politikası Türklerin güneybatıya doğru ilerleyişini durdurmak ve bloke etmekti. Türk Kağanlığı ile Sâsânîler arasındaki nispeten kısa süreli askerî, siyasî temasların dilbilimsel sonuçlarının da bulunduğunu öngörebiliriz. Ancak asıl temas, Doğu İran dilleri ve halkları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Türkler ve İranlılar arasında bu dönemde başlayan rekabet-düşmanlık ve kültürel ortak yaşam arasında gidip gelen ilişkiler Çin'den Anadolu'ya değin, yaklaşık on beş yüzyıl boyunca sürecektir.

---

[7] Mısır'da Memfis'te Eski Pers dönemine ait bir Saka süvarisinin grafik temsilinin 'Moğol' özellikler taşıdığı ifade ediliyor. Noldeke, bir İskender tarihçisinin söz ettiği Saka kralının erkek kardeşi *Carthasis*'in adı ile Türkçe *kardaşı* 'kardeşi' sözcüğü arasında bağlantı kuruyor (bk. CHI-2 2007: 255).

[8] Üç dilli *Behistun/Bisutun* (Antik *Bagastana*, 'tanrıların yeri') *Yazıtları*, Daryus I'in *Aryan* olarak nitelediği Eski Persçe 3,600 sözcükten oluşan bir metindir (CHI-2 2007: 208-209).

[9] Firdevsî'nin Şehnamesi, Sâsânî döneminin destansı öyküsüdür. Eserdeki İran-Turan rekabetine konu olan *Tur*'ların Türkler olduğuna ilişkin açık bir bilgi yoktur. İranlı bilgin Yarshater'e göre *Turan* da *İran* gibi bir İranlı kavimdir (bk. Eker 2008-2009: 77). Öte yandan Avesta'da *hyaona-*, Pehlevî *hyōnān* (*hywn'n'*), Yeni Farsçada *hayūn* olarak anılan ve İran'ın doğusunda yaşadığı kaydedilen topluluğun Çince adıyla *Hiyung-nu*, yani Hunlular olabileceğine ilişkin görüşler vardır (bk. Frye 1996: 171; Çunakova 2001: 241).

[10] Sâsânî İmparatoru Hüsrev I Nuşirvan (MS 531-579) ile Kağan *Sinjibu*/*Silzibul* (İstemi Kağan) arasında Heftalitlere karşı yapılan ilk ittifakın ardından, müşterek güçlerinin harekâtı (MS 557) ile Heftalitler yenilgiye uğratılarak toprakları İranlılar ve Türkler arasında paylaşılmıştı. Böylece ittifak ve savaş, Türklerin sınırlarını Maveraünnehir'e, Amu Derya'ya (Oxus) ve Modern Afganistan'a değin genişletmesi ve bunlardan daha önemlisi, sonraki dönemlerde Türk siyasal, ekonomik, dinî ve kültürel yaşamına çok önemli katkıları olacak Soğdluları egemenlikleri altına almasıyla sonuçlanmıştı (bk. CHI 3(1) 2006: 214-215). Birinci Türk Kağanlığı'nın batı ve güney sınırlarının nereye kadar uzandığı kesin olarak belli olmamakla birlikte, Amu Derya'nın Batı Türkleri ile Sâsânî İmparatorluğu arasında bir hat oluşturduğu düşünülmektedir (bk. Klimkeit 1990: 54).

[11] MS 568 yılında Çin'in doğal müttefiki Sâsânî İmparatorluğu'na (Orta Persçe *Ērān-şehr*) karşı ittifak oluşturmak amacıyla, Doğu Roma ile 'Türkütler' arasında karşılıklı diplomatik heyetler gönderildiği Bizans kaynaklarında kayıtlıdır (bk. Menges 1968: 24, 25). Aslen bir Soğdlu olan Maniak, Batı Türk Kağanı İstemi'nin İskit harfleri ile yazılmış bir mektubunu Bizans İmparatoru Justinian II'ye götürmüştü (Gabain 2006: 617).

[12] Sâsânî Kralı Hürmüz IV (Hormozd IV) (579-590) döneminde başlayan ilk çatışmalarda, Türkler, sonradan kısa bir süreliğine hanedan dışında yegâne şah olan efsanevî İranlı General Behram Çubin tarafından yenilgiye uğratılmış ve geri sürülmüştü. Menges de, Bizanslıların ve Hazarların desteğini alamayan *Türküt*'lerin Sâsânî İranı'yla 578 ve 588 yıllarındaki savaşlarda başarılı olamadıklarını ifade eder (1968: 21).

Orhon Yazıtları'nın dikildiği tarihte, Sâsânî İmparatorluğu yıkılmış (224-651), İran işgal edileli üç çeyrek yüzyıl geçmişti. Arap-İslam orduları Türk Kağanlığı sınırlarına dayanmıştı.[13] İki yüzyıl sürecek ikinci fetret döneminin derin bir sessizliği içindeki İran'da, dil, İslamî dönem Farsçasına evriliyordu. Bu dönemde, İran dilli halklar yalnızca modern İran'la sınırlı bir coğrafyada yaşamıyordu. Maveraünnehir'deki (Sogdiana) Soğdlar, Harezmliler, Buharalılar, Doğu Türkistan'daki Toharlar Türklerin daha yakın komşularıydı. Ayrıca, Mısır, Mezopotamya ve Arabistan'dan Çin'e değin geniş bir coğrafyada İranlı diasporalar bulunuyordu (bk. Étienne 2005). Orhon Türkçesi, ardından Uygur Türkçesi; Kuzeydoğu Orta İran dilleri özellikle Soğdca, Harezmce, Buhara dili; Doğu Türkistan'da Hotanca ve İran dili olmayan Hint-Avrupa dilleri Tohar A, Tohar B ve Baktirce ile doğrudan veya dolaylı temas hâlindeydi, doğal olarak bu temaslar gerek Türkçede gerekse diğer dillerde izler bırakıyordu (Erdal 2004: 10).[14]

Miladın ilk yedi yüzyılında deyim yerindeyse, "Asya'nın süper güçleri" Türkler, Bizanslılar, İranlılar ve Çinliler arasındaki ilişkilere, hiç beklenmedik biçimde Arap Yarımadası'ndan çıkan Müslüman Araplar da dâhil oldu. Arap-İslam ordularının bölgeye müdahalesiyle, tarihin akışı değişti. Miladî ilk bin yılın sonunda, Müslüman Türklere, Müslüman İran üzerinden güneybatının yolları açıldı.

3. Orhon Yazıtları ve İranca Ögeler: Birkaç Benzerlik

İran; Anadolu, Mısır, Filistin, Mezopotamya, Kafkaslar, Orta Asya, Afganistan ve Hint yarımadasını birbirine bağlayan stratejik bir coğrafyadır. Eski Persler, komşu Roma, Mezopotamya, Filistin ve Mısır ile doğrudan siyasî, askerî, ticarî ve kültürel ilişkiler içindeydi. Komşu uygarlıkların her alandaki birikimleri İran'a aktarılıyordu. Örneğin, İranlıların kullandıkları yazılar, Orta Doğu kaynaklıydı.

Yaklaşık 2500 yıl öncesine dayanan bir yazılı geleneğin temsilcileri olan Pers İmparatorluğu ve arada beş yüzyıl olsa da, Pers İmparatorluğu'nun ardılı Sâsânî İmparatorluğu kuşkusuz İslam öncesi dönemde çok önemli devlet geleneğine ve birikimine sahipti. Bu gelenek ve birikimden başka halkların yararlanmadığı iddia edilemez. Nitekim, Sâsânî devlet yapısı ve sistemi, bir bakıma kendisini fethedenleri fethetti, İslam devletleri Sâsânî devlet modelinden geniş ölçüde yararlandılar.[15] Kudretli Sâsânî İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilirken, Orta İrancanın Kuzey Batı değişkelerini konuşan halklar, özellikle Soğdlar, Türklerle yoğun temas içindeydi.[16] Bu 'dindar', entelektüel, diplomat ve tüccar İranlı halk Soğdiyana'dan, İpek Yolu boyunca Çin'e hatta Hindistan'a değin uzanan kolonileri ile dinleri, kültürleri ve dilleri adeta birbiriyle harmanlıyordu (bk. Vaissière 2005). Çinlilerin yakınmalarına neden olan 'Soğdak' kökenli bürokratlar, danışmanlar başta diplomasi olmak üzere, Kağanlığın her kademesinde görev yapıyordu. Soğdlar tedricen Türkleşirken, ironik biçimde Soğd dili ve kültürü Türk seçkinlerinin

---

[13] Hazar Denizi kıyısında Sâsânî sınırında yer alan *Gurgan* bölgesi 716-717'de Emevi Yezid bin Muhallab tarafından *Sul* adlı bir Türk derebeyinden ele geçirilmişti (CHI-4 2007: 20). Bu tür örneklere karşın, yazıtlarda yaklaşan Arap-İslam ordularına ilişkin, Arapları mı yoksa Tacikleri mi ifade ettiği açık olmayan *Tezik* etnonimi dışında, doğrudan bir kayıt veya Kağanlığa yönelik tehdit algılaması ile ilgili bir iz bulunmamaktadır.

[14] Tarihî anlamda, *İran dilleri* terimi aynı kökenden gelişmelerine karşın, Pehlevî, Harezmce, Soğdca, Hotanca vb. farklı ölçünleri bulunan ayrı yazı dillerini ifade etmektedir.

[15] Örneğin, Arapça *vezir* (çoğulu *vüzera*), Pehlevîden yapılan bir kopyadır.

[16] İran dilli bir halk olan Soğdluların anayurdu, Amu Derya ve Sır Derya arasında, çöllerle çevrili verimli topraklar ile modern Özbekistan ve Tacikistan sınırları içinde kalan Zerefşan vadisiydi. Antik çağların bu gizemli halkıyla ilgili ilk kayıtlar MÖ 6. yüzyıla aittir. Hahameniş İmparatorluğu egemenliğini simgeleyen yazıtlarda Soğddan söz edilir (Wiesehöfer 2001: 7). On beş yüzyıl boyunca varlıklarını sürdüren Soğdlular, Arap coğrafyacıların da kaydettikleri gibi, 10. yüzyıldan itibaren kültürel ve dilbilimsel çöküş sürecinin ardından tarih sahnesinden çekilmişlerdir (bk. Vaissière 2005).

dünya görüşünü biçimlendiriyordu. Örneğin, Birinci Türk Kağanlığı dönemine ait ilk yazılı belge sayılan ve tipik Göktürk mezar kitabeleri özelliklerini taşıyan Bugut Yazıtı'nın toplam 29 satırdan oluşan üç yüzü Soğdca idi, yani Türk Kağanlığı'nın bilinen ilk resmî belgeleri, bir İranî dille yazılmıştı. Yazıtları kaleme alan, Türk toplumunun yapısını, devletin örgütlenmesini yakından tanıyan, çok iyi Soğdca bilen bir Türk veya çok iyi Türkçe bilen bir Soğd idi (bk. Klimkeit 1990: 57; Klyaştornıy, Livşic 1972: 69-102).[17] Kişisel veya kamusal, neden ne olursa olsun, bu tek örnek dahi, Soğd dili ve kültürünün etkisinin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.[18]

3.1. *Yazı:* Dillerin yazıya geçirilmesi, alfabe uyarlamaları ve değişiklikleri genellikle din temellidir. Toplumların aydın ve dış dünyaya açık kesimlerini oluşturan din adamlarının intisap olunan din ve kültür dairesini temsil ve ifade eden alfabelerin düzenlenmesinde önemli katkıları vardır. Özellikle, Soğdlu rahipler ve onların Türk öğrencileri, İslam öncesi dönemde Türk halklarının farklı din ve kültürlerle tanışmalarında rol oynamış, bu gelenek, iki yüzyıllık bir arayla, İslam dininin kabulü ve Arap alfabesinin Türkçeye uyarlanmasıyla sürmüştür.[19]

Runik yazının Türkçeye uyarlanmasında dinî bir endişenin rolü olup olmadığına ilişkin somut bir belge yoktur. Yazının kökeni konusunda ise geniş bir literatür ve farklı tezler bulunmaktadır. Bu tezlerden biri, runik yazının İran dillerden alınarak Türkçeye başarılı biçimde uyarlandığıdır. Aaolto, b^2 gibi çadıra (*eb*), ^{w}k gibi *ok*'a, s^2 gibi süngüye, y^1 gibi yaya/hilale benzeyen *ideogrammatic* arka planlı işaretler bulunmakla birlikte, bu yazının, büyük bir ihtimalle Arsacid'in (MÖ 250-MS 226) İran yazısından veya Sâsânî tipinden türetildiğini ileri sürer (1971: 32).[20] Clauson'un düşüncesi (1970), Aalto ile paralel, Róna-Tas'ın düşüncesi ise kökende bir ortaklık bulunmakla birlikte, runik yazının özgünleştirildiği yönündedir (1987).

Türkler tarafından yüzyıllarca güney Sibirya dâhil, çok geniş bir coğrafyada kullanılan runik yazı, bütünüyle herhangi bir alfabe ile ilişkilendirilemeyecek derece 'karmaşık' bir dizgeye sahiptir. Erdal, Birinci Türk Kağanlığı döneminde, Türkleri yerleşik uygarlıkla tanıştıran Soğdlardan alınan Soğd-Uygur alfabesinin yerine, İkinci Türk Kağanlığı döneminde *Tuñokok*'un da vurguladığı üzere, yabancı dillerin ve kültürlerin etkisini ortadan kaldırmayı amaçlayan Türkçü yaşam tarzının yarattığı motivasyonla, Köktürk alfabesinin seçildiği düşüncesindedir (2004: 41; Gabain 2006: 621). Bu tarihten yaklaşık iki yüz elli sene sonra, Soğdcadan uyarlanan Uygur yazısıyla Türkçe ve Soğdca, Karabalgasun Yazıtı'nda birlikte kullanılacaktır.

---

[17] Çin kaynaklarına göre, 6. yüzyılın sonunda Budistler, *Kök Teñri*'ye, *Yer Tanrıçası*'na ve ataların ruhlarına tapan Türkleri Budizme davet etmek üzere, Kağana *Nirvana Sutra* adlı dinî bir eser göndermişlerdi. Gabain, özgün dili Sanskrit olan bu eserin, muhtemelen, o dönemlerde Türk seçkinleri arasında yaygın biçimde kullanılan Soğdcaya çevrildiği görüşündedir. Bu girişim başarılı olmalıdır ki sonraki dönemlerde Budist terminoloji Türkçeye doğrudan 'kutsal dil Sanskrit'ten değil, genellikle Soğlu öğretmenler tarafından Orta İranca, özellikle Soğdca yoluyla aktarılacaktır (2006: 617).

[18] İlgi çekici bir nokta da başta Soğdlar olmak üzere, Orta Asya'daki İran dilli halkların, İslamiyet sonrasında ana dillerini büyük ölçüde yitirerek Türk dili ve kültürünün bir parçası hâline gelmeleridir. Bu olgu, Kâşgarlı'nın ifadesiyle, *Türk kılığını almak, Türk huyuyla huylanmak* formülü ile dile getirilmişti (bk. Atalay 1985 I: 471).

[19] Eski Türkçe, Soğdlar aracılığıyla alınan Mani, Süryani, Uygur, Arap, Hint vb. genellikle Sami farklı alfabeler ile yazılmıştır. Bu alfabelerin tercihinde en önemli etken din idi. Örneğin, Mani ve Süryani alfabeleri Manihaistler ve Hristiyanlar tarafından kullanılıyordu. Soğd alfabesinin bir sürümü olan Uygur yazısı ise, Doğu Türkistan'daki bütün dinler için ortak alfabeydi. Bunlar arasında en az kullanılan, ancak ünlüleri göstermede çok önemli işlevi olan Hint alfabesiydi (Erdal 2004: 37, 38).

[20] Laut, bir yazım yanlışından hareketle, Orhon Yazıtları'nın ilk taslağının, Soğd-Uygur yazısıyla hazırlanmış olabileceğini ileri sürer. Buna göre, *bir uguş alpagut ärig* yerine, yanlışlıkla *bir uguş alpagu on ärig* yazılmıştır. 1) *bir uguş* niteleyen görevindedir, *on* '10' sözcüğüne gerek yoktur, 2) sayı sıfatı addan sonra gelmez 3) *alp-agu* bağlama uymaz. Runik yazıda *on* ve *t*'nin şekilleri birbirinden çok farklıdır, oysa Soğd-Uygur yazısında birbirine benzer, bu benzerlik, taslaktan runik yazıya aktarırken yanlışlığa sebep olmuş olabilir (bk. Erdal 2004: 40).

3.2. *Dil ve Üslup:* Emperyal yazıtlar, adlarına dikildikleri hükümdarların, komutanların başarılarını, mücadelelerini dile getirir. Bu nedenle, birbirlerine retorik ve içerik bakımından rastlantısal olarak da benzeyebilirler. Bu anlamda, Behistun Yazıtları ile Orhon Yazıtları arasında anlatım ve üslup yakınlığına ilişkin birçok örnek bulunmaktadır. Örneğin, olaylar her iki yazıtta genellikle birinci kişi ağzından anlatılır. Daryus'un, Ahuramazda'nın lütfu ve inayetiyle kral olması, dost olanları koruması, düşman olanları yok etmesi vb. Orhon Yazıtları'ndaki tanrısal yardım *kut* olgusuyla paraleldir. Dikkati çeken önemli bir fark ise, Orhon Yazıtları'nın, nispeten seküler niteliğidir. Aalto, yazıtlardaki dil ve üslubun, Eski Pers ve Sâsânî geleneğiyle paralellikleri bulunduğu görüşündedir:

Xerxes Naxş-ı Rüstem (başlangıç): 'A great god is Ahuramazda who created this earth, who created yonder heaven, who has created man, who created welfare form man, who made Darius king.' (1971: 32, 33). krş. *Köl Tigin:* 'üze kök teñri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmış [Üstte mavi gök yüzü altta da yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsanoğulları üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Kağan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş]' (KT D1), (Tekin 2006: 24, 25).

Sapor III: 'In the third war when we attacked Carrhae and Edessa…Valerian Caesar came upon us with… him a force of seventy thousand. And on that side of Carrhae and Edessa with Valerian Caesar a great conflict took place. And Valerian Caesar himself with own hands (we) made captive. And the rest, praetorian prefect, senators and generals whoever of that force were officers, all we made captive and away to Persia we led. And Syria, Cilicia and Cappadocia (we) burned with fire, laid waste and captive' (Aalto 1971: 31). krş. *Bilge Kağan:* 'türgiş bodunug uda basdım türgiş kagan süsi otça borça kelti bolçuda süñüşdümiz kaganin yabgusin şadin anta ölürtüm ilin anta altım.' [Türgiş halkını uykuda iken bastım (Kırgız) Hakanı ile Songa dağlarında savaştım. Hakanlarını öldürdüm, devletini orada zaptettim.]' (BK D27-28), (Tekin 2006: 60, 61). Verilen örnekler dikkate alındığında, böyle bir paralelizmde söz edilebilir; ancak geçen bin yıllık süre doğrudan bir bağlantı kurmayı engelliyor.

Klyaştornıy ve Livşiç, Bugut Yazıtı ile İkinci Kağanlık dönemine ait Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında, tarihî ve didaktik ögelerin 'girift' biçimde beyan edilmesi gibi, üslup bakımından birçok benzerlikler olduğunu ifade etmektedirler. Yazıtlar arasında olayların üçüncü kişi ağzından nakledilmesi gibi farklar da görülüyor (1992: 230).

3.3. *öd teñri// Zurvān 'Zaman Tanrı(sı):* Soğdca ve Hotanca/Sakaca edebî metinlerdeki teknik terimlerden hareketle, Soğdların, Manihaizm veya Budizmden Zerdüşlüğe intisap ettiği ileri sürülmüştür. Zerdüştlüğün Türklerce benimsendiği hususunda açık bir kanıt olmamakla birlikte, Köl Tegin yazıtındaki 'öd teñri aysar kişi oglı kop ölügli törümiş' (Zaman Tanrısı (öyle) buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış.), (KT K10), (Tekin 2003: 53) ifadesi, Pehlevî-Zerdüşt metinlerindeki 'cinsiyet bakımından nötral' Zaman Tanrısı (Kader Tanrısı, Işık ve Karanlık Tanrısı) *Zurvān*'ı çağrıştırır. Zerdüşt metinlerinde insanın fani olduğu, zamandan kimsenin kaçamayacağı sık sık dile getirilir: 'Of mortal men none can escape from it (=time)' (*Bundahişn I, 43*) (bk. Aalto 1971: 36; Gabain 2006: 621). Ahura Mazda'nın (Ohrmazd) dediği gibi, (ölüm meleği) Astivihad ölümlülerin canını almak için yaratılmıştır, hiçkimse ondan kaçamaz (krş. 'Ohrmazd said: Astivihad has been created for the destruction of mortals and no one escapes him' Aogemadaeca 57).[21]Avesta ile Orhon Yazıtları'ndaki fena ve fanilik vurgusu, rastlantısal veya dolaylı bir etkileşimin ürünü olabilir.

3.4. *Tanrılar ve hükümdarlar: teñri teg teñride bolmış//kē çihr ez yezdān:* Yönetenlerin meşruiyetlerini ilahî bir kaynağa bağlamaları; kişiliklerine, egemenliklerine, egemenliklerini

[21] http://www.avesta.org

simgeleyen unvanlarına tanrısallık atfetmeleri anlaşılabilir bir sosyal psikoloji ürünüdür. Bu anlayışın daha ileri bir biçimi kralın yeryüzündeki Tanrı oluşudur. Sâsânî geleneğinde 'kisra'ların *kē çihr ez yezdān* klişesindeki (yani kudret ve devlet itibarıyla) 'Tanrı'yı/tanrıları yansıtan kişilik' vurgulaması ile Orhon Yazıtları'ndaki *teñri teg teñride bolmış* 'klişesi' bu anlayışın ifadesidir. İnançla ilgili terimler, ritüeller doğrudan aynı kaynaktan beslenebileceği gibi, birbirinden bağımsız olarak da ortaya çıkabilir. Hristiyan-Süryani literatüründeki *ek genous theon* yani 'Tanrıların tohumundan' (krş. *theon ek theou*) ibaresindeki *genous,* Orta Persçe 'tohum, hafid', 'görünen biçim, görünüş, yüz' ve 'öz, doğa, karakter' anlamlarındaki *çihr* (krş. TT *çehre*) sözcüğü ile karşılanmıştır. Bu durumda, Orta Persçe *kē çihr ez yezdān*, Yunanca *ek genous theon* sıfatları, ifadesi, 'Tanrı'nın doğasından' olarak anlaşılabilir (bk. Wiesehöfer 2006: 287). Hükümdarların Tanrı'ya benzemesi, Tanrı'dan gelmesi, yani *teñri teg// çihr ez Yezdān* aynı ortak düşüncenin eseridir.[22]

Golden, Hint-Avrupalı Toharlara ait unvanların ve ideolojik formüllerin *teñri teg teñride bolmış* örneğinde olduğu gibi, en eski dönemlerden itibaren Türkçeye kopyalandığını ileri sürer (2006: 19).

Bu 'emperyal ideoloji ögeleri' sonraki dönemlerde, örneğin Karabalgasun Yazıtı'nda devam edecektir. İslam geleneğinde de benzer biçimde halife *zıllullahi fi'l-arz*'dır, yani Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesidir.[23]

3.5. *Umay//Homā/Homāy* (krş. Yun. *Phoenix*)*:*[24] Yazıtlarda iki yerde geçen 'doğurganlık tanrıçası' karşılığındaki dinî mitolojik *umay* terimi ile Firdevsi'nin Şehnamesinde Behram Çubin'in kızı *Homāy* ve Türk-İran-İslam mitolojisinde çok yükseklerden uçma özelliğine sahip *huma/hüma* kuşu arasında bağlantı bulunup bulunmadığı tartışmalıdır:[25] *umay teg ögüm katun qutıña inim kültegin er at bultı* 'Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti.' (KT D31), (Tekin 2006: 32, 33); *Teñri umay, ıduk yer sub basa berti erinç* 'Galiba Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler.' T B3 (Tekin 2003: 90).[26]

Clauson'a göre *umay*'ın özgün anlamı Kâşgarlı'ya atfen, 'plezanta, son'dur.[27] Sözcük daha sonra kadınları ve çocukları gözeten Türk tanrıçasının adı olmuştur. Sözcüğün üçüncü anlamı 'yuvasını havada yapan bir mitolojik kuş'tur. Bu, yine Clauson'a göre, Persçe *humāy'*ın

---

[22] Benzer bir anlayışı Bugut Yazıtı'nın Soğdca bölümünde görüyoruz. 'Tanrı' karşılığındaki Soğdca *βγy* sözcüğüyle, Mukan Kağan'a ve Mukan Tigin'e atfedilen tanrısallığı ifade etmek üzere *βγy mwx'n x'γ'n βγy mwx'n tyky(n)* 'Tanrı (gibi) Mukan Kağan, Tanrı gibi Muhan Tigin' ifadeleri kullanılır (bk. Ôsawa 2003), (Naskali tarafından yapılan Türkçe çeviride *Bey Muhan Kağan* ve *Bey Mahan Tegin*), (Klyaştornıy, Livşiç 1992: 236).

[23] Arapça *zıll* 'gölge, sığınak, koruma, patronaj' vb. karşılığındadır (bk. Wehr 1980: 582). İlahiyatçılar buradaki *zıll* sözcüğünü, biraz zorlama da olsa, 'himaye' anlamında yorumlamaktadırlar.

[24] Modern Farsçanın yazıda gösterilmeyen kısa /o/ sesi, Türkçede yaygın olarak /u/, /ü/ye ve diğer seslere karşılık gelir.

[25] *Humāy*, "İran'ın bir kraliçesi, Dārāb II'nin veya İskender tarafından tahttan indirilen Darius Codomannus'un büyükannesi; İsfendyār'ın kız kardeşlerinden birinin adı, Behrām Gūr ile evlenen Konstantinopolis imparatorunun kızı, *Humāyūn*'un sevgilisi; *humā* kuşu (*phoenix* veya kartal)". Bu sözcükte türeyen *humāyūn* ise "kutsal, hükümdara ait, kraliyete ait, uğurlu" vb. anlamlarla Farsçada yaşamaktadır (Steingass 1975: 1508). İran havayollarının amblemi, *Homā* figürüdür.

[26] Türk ve Moğol geleneğindeki tarihî Tanrıça, kadın ruh kültü, bugüne değin gelmiştir. Örneğin, Kırgızcada *Umay* '1. yuvasını havada yapan efsanevi kuş ve 2. çocuklar hamisi olan efsanevi bir kadın' (Yudahin 1988: 783) anlamlarıyla yaşamaktadır. Yakutlarda *ogu ımıta* yani 'çocuk umayı' ilahı bir kuş gibi çocukların uçar ve öterek çocuğun neslinin bereketli olacağını haber verir (İnan 1987: 399).

[27] Ancak kaynaklar İslamî duyarlığı olan Kâşgarlı'nın *Umay* için ilahe açıklamasını yapmasının beklenemeyeceği görüşündedir.

'bozulmuş' biçimidir (1972: 164, 165). Modern Farsçada *Homā:* (Pehlevî *humāk*) iyi, uğurlu, şahine benzeyen, büyük cüsseli, kemik yiyen, yere inmeden sürekli uçan, gölgesinin birinin başının üstüne düşmesi durumunda, o kişinin mutluluğa ve baht açıklığına kavuşacağına inanılan cennet kuşudur ('Amīd 1371: 1925; Steingass 1975: 1508).

Bu verilerden, *kraliçe-kuş-baht açıklığı* motiflerinin Türk ve İran geleneklerinde ortak olduğu anlaşılıyor. İnan; Orhon Yazıtları'nda anılan *Umay*'ın, Türklerin ulusal ilaheleri olup olmadığı hususunda kesin bir şey söylenemeyeceğini, bu ilahenin İranlılarla bağlantısının bulunabileceğini, Hintlilerde aynı adda bir ilahe[28] olduğunu bildirerek "Diğer medenî kelimeler ve ıstılahlar bir kavimden diğerine intikal ettiği gibi, ilahlar ve ilaheler, dinî ayin ve ananeler de, çok defa seyyardırlar. Fakat bizim için en mühim olan nokta, 'Umay' ilâhesinin pek eski devirlerde Türklerin millî ilaheleri sırasına geçerek ta son zamanlara kadar Şamani Türklerde 'Umay kültü'nün muhafaza edilmesi cihetidir." (1987: 396) görüşünü ortaya koyar.

3.6. *kurt simgesi böri// vəhrka/vəhrkō:* Kaynaklar, Türklerin 6. yüzyıldan sonra kurdu (*böri*) bir askerî sembol ve askerî bir amblem olarak kullandıklarını kaydeder. Aalto, Avesta'daki *vəhrka/vəhrkō* 'kurt' sözcüğünün, amblem olduğu görüşündedir (bk. 1971: 32).[29]

3.7. *kut//x^{w}arənah/farr(ah): Kut* "kut, talih, Tanrı'nın lütfu, devlet, iktidar, saadet". Dankoff'un İngilizceye 'royal glory' olarak çevirdiği ve çeviride de ifadesini bulduğu üzere *kut*,[30] İslamî dönemdeki *devlet* kavramı gibi, hükümdarlara özgü (tanrısal) bir nitelik ve erk olarak politik egemenliğin meşruiyetini sağlayan en önemli ögedir. Avesta *x^{w}arənah* 'hükümdarlık erki, devlet'. Avesta terimleri *x^{w}arənah* 'karizma, kut' ve *xratu* 'akıl, bilgelik', tanrısal güçle donatılmayı ifade eder. Pehlevî *ferr/xwarrah* 'talih, görkem, ihtişam' (Kenzie 1971: 96). Aalto *kut* sözcüğünü Schaeder'e atfen İranca **kauta* biçimiyle ilişkilendirir (1971: 32).[31] Golden da, yazıtlardaki *kut* kavramının Bombaci'ye atfen, İranca *χwārəna* kavramı ile yakından ilgili olduğunu ileri sürer (2006: 21). Akad, Elam, Grek vb. uygarlıklarda benzer kavramların bulunduğunu biliyoruz.

Yazıtlarda *teñri yarlıkadukin üçün [ö]züm kuutum bar üçün kagan olurtum* 'Tanrı lûtufkâr olduğu için, benim de talihim olduğu için, hakan olarak tahta oturdum.' (KT G9), (Tekin 2006: 22, 23) ifadesinden anlaşıldığı gibi, kağan olmanın önkoşulu *kut*'un varlığıdır. Eski Pers yazıtlarında da hükümdarlar, sürekli biçimde kendilerinin Ahuramazda'nın inayetiyle (Eski Persçe *vaşna Auramazdāha*) egemen olduklarını vurgular. Egemenliği hükümdara bahşeden Ahuramazda'dır. Halkı, toprakları, iyi atları, sarayı hükümdara veren ve sahip olduklarını koruyan Ahuramazda'dır. Batı dünyasında Roma İmparatorluğundaki biçimiyle seküler nitelikli *imperium* kavramına, başka bir ifadeyle 'buyurma' yetkisine, Hristiyanlık gibi tek Tanrılı dinlerde, *kut* ve *x^{w}arənah* kavramlarındakine benzer biçimde tanrısallık izafe edilmiş olur.

"*eçim kagan kuutı* (Amcam hakanın ruhu tasvip etmedi), (BK D35); *umay teg ögüm katun kuutıña* (Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde kardeşim erkeklik adını elde etti),

---

[28] Hint mitolojisinde *Uma*, Şiva'nın karısıdır (*Parvarti*). Uma'nın derisi altındandır, ışığı ve güzelliği temsil eder. Anneye tapınma *Devi Maa*, *Devi Uma* veya *Maya* olarak adlandırılır. *Devi* 'büyük anne, evrensel anne'dir (bk. Turner, Coulter 2001: 148).

[29] Eski Persçe *varkana*, Elam *mirkaniya*, MFar. *gurg* 'kurt' (bk. Tolman, Stevenson 1908: 123). krş. *Gorgān* (*Gurgan*), Hazar'ın güneybatısında bir yerleşim merkezi (Yunanca *Υρκανία*, *Hyrcania*). Aalto, *hilal* simgesinin de Sâsânîlere ait bir *amblem* olduğunu ileri sürer (1971: 31).

[30] krş. İng. *royal power*, *royal glory*, *royal fortune*, *sovereign glory*, (*good*) *fortune*

[31] H. H. Schaeder, Eski İranca **kauta*- 'talih', sözcüğünün, yine Eski İranca *kav*- 'sağlamak, yerine getirmek' eyleminden türediğini ve Avestan *kavi*- 'peygamber, kâhin, yönetici', *kavaēm x^{v}arənō* 'devlet, kut' ile ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. Schaeder'e göre **kauta*- Eski Türkçe *kut*'un da etimonudur (bk. Schwartz 1975: 414).

(KT D31); *özüm kuutım bar üçün* (benim de talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum), (KT G9); *teñri yarlıkazu kutum bar üçün, ülügüm bar üçün* (Tanrı bağışlasın, ilahî lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum), (KT D29); *teñri yarlıkaduk üçün kutum ülügüm bar üçün* (Tanrı öyle buyurduğu için, bahtım ve talihim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum), (BK D23); *basmıl ıdukkut* (Basmıl *Iduk Kut'*u akraba kavmim idi), (BK D25); *eçim kagan kuutı taplamadı* (Amcam hakanın ruhu tasvip etmedi), (BK D35)". Örneklerin, sonuncu dışında, tamamı, 'er adını elde etme', 'hakan olarak tahta çıkma', 'halkın ekonomik sorunlarına çare ve çözüm bulma' veya 'yanlışlara ve ihanetlere izin vermeme' gibi yönetsel sorumlulukları yerine getirme iradesini sağlayan tanrısal bir niteliktir. *Kut* kavramı bir yönüyle, *teñri teg teñride bolmış//kē çihr ez yezdān* anlayışının ifadesidir.

3.8. *bıñabaşı//bairapatiş:* Avrasya coğrafyasındaki orduların teşkilatlanmasında Antik Yunan, Pers, Hun ordularında onlu sistem uygulanmıştır. Orhun Yazıtları'nda onlu sisteme ilişkin doğrudan bir terim yer almamakla birlikte, bu basit ancak son derece etkili askerî yapılanma Türk ordularıyla yaygınlaşmıştır. Onlu sistemin Türk ordusundaki işlevi ile ilgili ayrıntılı bilgileri Taryat/Terhin Yazıtı'nda buluyoruz (bk. Eker 2007: 182, 183). Árpád, *bıña* teriminin, Eski Türkçe *bıñ* '1000' sayısıyla ilişkili olmadığı görüşündedir (bk. 1995).

Pers ordusu da 1000 askerden oluşan birlikler esasına göre mükemmel bir simetri ile teşkilatlanmıştı, bu birlikler için, '1000' anlamındaki *hazara* sözcüğünden *-bam* eki ile yapılan *hazarabam* terimi kullanılıyordu. Her alay, *hazarapatiş* 'bin askerin komutanı' tarafından emir ve komuta ediliyordu. Bin mevcutlu bu birlikler de on *satabam*'a bölünmüştü.[32] *Satabam*'lar da *satapatiş*'ler '100 askerin komutanı' tarafından emir komuta ediliyordu. Bu birlikler de 10 askerden oluşan *dathaba* 'manga'larına ayrılıyordu. 10,000 askerden oluşan birliğe *baivarabam* (Yun. *myriad*), bu birliğin komutanına da *bairapatiş* adı veriliyordu. Aslında bu örgütlenme Eski Perslere özgü değildi, Yunanlı bilgin Xenophon, *Cyropaedia* adlı eserinde bu terimlerin Yunanca karşılıklarını da vermişti (Sekunda, Chew 2008: 39).[33]

4. Kopyalar

Orhon Yazıtları'nda genellikle askerî-idarî terimlerle unvanlardan oluşan seküler nitelikli kopyalar ve Türkoloji dünyasında bu terimlerle ilgili birbirinden çok farklı görüşleri savunan geniş bir literatür vardır. Üç yazıtın söz varlığında yer alan aşağıdaki sözcüklerin ve biçimbirimlerin, İran dillerinden veya İran dilleri aracılığıyla kopyalandığı ileri sürülmüştür: *unvan adları: baga, beg, çabış, çor, ışbara, katun, şad, şadapıt, tarkan, yabgu; coğrafî adlar: apar, purum; etnik adlar: berçik er, bukarak uluş, saka, sir, sogd, tat, tezik, türk; genel kopyalar: bars, biçin, biti-, böri, çorak, çöl, ıgar, kamag, kara '(renk)', tam, ton(lug), temir, teñri, tümen* vd. *Ekler*: *-Ak* (küçültme), *-An* (çokluk), *-t* (çokluk), *-s* (çokluk); *ol* (ekfiil işlevinde, krş. Soğdca *' γw*) vb. Listede yer alan sözcük ve eklerden bir bölümü gerçekten İran dillerinden kopyalanmış olmasına karşın, bir bölümünün kaynağı ile ilgili Çinceden, diğer Altay dillerine uzanan geniş bir kökenbilim yelpazesi vardır. Kimi araştırmacılar ise bunların tamamını Türkçe kökenlere bağlamaktadır.

5. Sonuç

Orhon Yazıtları, Türk ve İran dilleri arasındaki karşılıklı dilbilimsel ve kültürel yakınlaşmanın nispeten tatminkâr ilk yazılı kanıtlarını ortaya koyması bakımından önem taşıyor. Runik yazılı metinlerin tümü temas dilbilim bakımından bir arada değerlendirildiğinde, çift yönlü

---

[32] *sada* '100', *dasa* '10'. kKrş. Modern Farsça *sed* '100', *deh* '10'.

[33] Eski Persçe. **hazahra-pati* '1,000 başı' (Yunanca. *χιλίαϱχος, χιλιάϱχης*),**baivar-pati* '10.000 başı' (Yunanca *μνϱίαϱχος, μνϱιάϱχης*), **daθa-pati* '10 başı' (Yunanca *δεκάϱχος*) vd. (Christidēs 2007: 778).

etkinin ve dilbilimsel yakınlaşmaların Türkçe tarafında birçok ortak paydanın ortaya çıkacağı kuşkusuzdur. Türk-İran dil ilişkileri bakımından Uygurca dönemi ise neredeyse bakir bir araştırma, inceleme alanıdır. Çalışmaların 'Türkçeden başka olamaz!' ile 'Türkçe olamaz!' yaklaşımlarının dışında, bütün dilbilimsel düzeylerde karmaşık ve çok yönlü ilişkilerin ortaya konulmasına odaklanması gerekiyor.

Türk ve İran dilleri arasındaki tarihî ve modern ilişkiler bilinenden çok daha derin ve geniş çaplıdır. Doerfer'in *Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca Ögeler i-iv* (*Türkische und mongolische Elemente im neupersischen i-iv*) adlı başyapıtı İranlılar tarafından derin bir şaşkınlıkla karşılandıysa, yine Doerfer'in 'kendi kültürlerine aşırı' düşkün olarak nitelediği kimi İranlı aydınlar için Türkçenin Farsçaya bu denli nüfuzu nasıl bir sürpriz olduysa, İran dillerinin Türkçeye nüfuzu bakımından Türkologlar için de benzer sürprizler vardır.

Kaynakça

Aalto, Penti (1971). Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times. *Studia Turcica* (Ed. L. Ligeti). Budapest: Akaémiai Kiadó. pp. 29-37.

Ápád, Berta (1995). Yälmä und bïña. *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen***.** *Beiträge des Internationalen Symposiums Berlin, 7. bis 10. Juli 1992*. Hrsg. v. Kellner-Heinkele, Barbara /Stachowski, Marek Stachowski/ Turcologica 26. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 9-6.

'Amīd, Hasan (1371). *Ferheng-e 'Amīd I, II*. Tehrān: Moesse-ye Enteşārāt-e Emīr-e Kebīr.

Atalay, Besim (1985, 1986). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* I, II, III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Beckwith, Christopher I. (2009). *Empires of the Silk Road: a history of Central Eurasia from Bronze Age to the present.* New Jersy: Princeton University Pres.

Christidēs, A. F. (Ed.) (2007). *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clauson, Gerhard (1975). The Foreign Elements in Early Turkish. *Researches in Altaic Languages*. Budapest: Akadémiau Kiadó.

Clauson, Gerhard (1972). *An Etymologycal Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Clauson, Gerard (1970). The Origin of the Turkish "Runic" Alphabet. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* XXXII**.** Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 51-76.

Çunakova, O. M. (2004). *Pexleviyskiy slovar' zoroastriyskix terminov, mifiçeskix personajey i mifologiçeskix simvolov*. Moskva: İzdatel'skaya firma "Vostoçnaya literatura" RAN.

Eker, Süer (2008-2009). Türk-İran Dil İlişkilerinde Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Tanıklığı. *Akademik Araştırmalar Dergisi Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı 29*. 70-85.

Eker, Süer (2007). *Tarihî Askerî Terminoloji*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkıc.* Leiden Boston: Brill.

Frye, R. N (2007). The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. *The Cambridge History of Iran Volume 4*. Cambridge: Cambridge University Press (CHI-4).

Fyre, Richard Nelson (1996). *The heritage of Central Asia from antiquity to the Turkish expansion*. Markus Wiener Publishers.

Gabain, A. von (2006). Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period. *The Cambridge History of Iran Volume 3(I)* (Ed. Ehsan Yarshater). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 613-624. (CHI-3).

Gershevitch, İlya (2007). The Median and Achaemenian Periods. *The Cambridge History of Iran Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press (CHI-2).

Golden, Peter (2006). "Turkic Peoples". *The Turkic Languages* (Ed. L. Johanson, É. Á. Csató). Routledge. pp. 16-29.

İnan, Abdülkadir (1987). Umay İlâhesi Hakkında. *Makaleler ve İncelemeler.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 389-396.

Kenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.

Klimkeit, H. J. (1990). "Buddhism in Turkish Central Asia", *Numen*.Vol. 37, Fasc. 1. (Jun.). pp. 53-69.

Klyaştornıy, Sergey G., Vlademir A. Livşiç (1992). Bugut'taki Soğutça Kitabeye Yeni Bir Bakış. *Türk Dili Araştırma Yıllığı Belleten 1987*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 201-241.

Menges, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples An Introduction to Turkic Studies*. Ural-Altaische Bibliotheque XV. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Mo'īn, Mohammed (1331). *Ferheng-e Fārsī* (*A Persian Dictionary*) I-VI. Tehrān: Moessese-i Enteşārāt-i Emīr-i Kebīr.

Ôsawa, Takashi (2003). Aspects of the relationship between the ancient Turks and Sogdians - Based on a stone statue with Sogdian inscription in Xinjiang- *Ērān ud Anērān Webfestschrift Marshak 2003.*

Roerich, George, Roerich Museum (2003). *Journal of Urusvati Himalayan Research Institute* (1-3). ms eBooks (P), Limited.

Róna-Tas, András (1991). *An Introduction to Turkology*. Szeged.

Róna-Tas, András (1987). On the Development and Origin of the East Turkic 'Runic' Script. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*. pp. 7-14.

Schwartz, Martin (1975). Cautes and Cautapates, the Mithraic torchbearers. *Mithraic studies: proceedings of the first International congress of Mithraic studies* 2 (Ed. Hohn R. Hinnell). University Press. Manchester: Manchester University Press. Pp. 406-423.

Sekunda, Nick, Simon Chew (2008). *The Persian Army 560-330 BC* (Ed. M. Windrow). London: Osprey Publishing Ltd.

Starostin, S. A., A. V. Dybo, O. A. Mudrak (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages.* Brill Academic Publishers.

Steingass, Francis Joseph (1892, 1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban.

Tekin, Talat (2003). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk.* İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 1.

Tekin, Talat (2006). *Orhon Yazıtları.* Ankara: Türk Kurumu Yayınları.

Thamason, Sarah Grey (2001). *Language contact an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Tolman, Herbert Cushing and James Henry Stevenson (1908). *Ancient Persian Lexicon and Texts*. Nashville, Tennessee: Vanderbilt University.

Turner, Patricia, Charles Russell Coulter (2001). *Dictionary of ancient deities*. New York: Oxford University Press.

Wehr (1980). *A Dictionary of Modern Written Arabic*. Librairie du Liban. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

West, E. W. (Çev.), (2004). *Zand-i Vohuman Yasht*. Kessinge Publishing.

Wiesehöfer, Josef (2006). *Ancient Persia*. London: IBTauris & co ltd.

Yarshater, Ehsan (2006). The Selecuid, Parthian and Sasanian Periods. *The Cambridge History of Iran Volume 3(1)*. Cambridge: Cambridge University Press. CHI-3 (1).

Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü 1-2* (Çev. A. Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

http://www.iranica.com
http://www.sino-platonic.org
http://www.forgottenbooks.org/
http://www.avesta.org/fragment/aogsbe.htm
http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/osawa.html
http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/osawa.html
http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/tokol-BF-X.html

GENERAL ÇAÇA VE GÖK TÜRK–ÇİN MİNG-SHA SAVAŞI

Erkin EKREM

Gök Türk–Çin Ming-sha Savaşı

Orhun Yazıtlarında Gök Türkler ile T'ang Sülâlesi arasında birçok savaş yaşandığı yazılmaktadır. Bunlar arasında, Mo-ch'uo Kağan idaresindeki Gök Türkler ile T'ang Sülâlesi Generali Çaça'nın komuta ettiği Çin ordusu arasında cereyan eden, Türklerin zaferi ve Çin ordusunun uzun süre Gök Türklere karşı güç kullanma cesaretini gösterememesi ile sonuçlanan savaş da vardı.

Kül Tegin Yazıtı D32'de yer alan bilgilere göre, Kül Tegin: *bir otuz yāšïŋa čača säŋünkä süŋüšdimiz*.

Bugünkü Türkçe tercümeleri:

- Hüseyin Orkun: *⌈Kül Tegin⌋ yirmi bir yaşında Çaça Sengüne ⌈karşı⌋ sefer ettik*[1].
- Muharrem Ergin: *⌈Kül Tegin⌋ yirmi bir yaşında iken, Çaça generale karşı savaştık*[2].
- Talât Tekin: *⌈Kül Tegin⌋yirmi bir yaşında ⌈iken⌋General Çaça ile savaştık*[3].
- Bilge Kağan da Yazıtı D26'da söz konusu savaşa yer vermiştir:
- *ekki ottuz yāšïma tabgač tapa sülädim. čača säŋün säkkiz tümän (sü) birlä süŋüšdim*
- Bugünkü Türkçe tercümeleri:
- Hüseyin Orkun: *yirmi iki yaşımda Çinlilere karşı sefer ettim. Çaça Sengünün seksen bin ⌈kişilik⌋ askeri ile harp ettim, ordusunu orada öldürdüm*[4].
- Muharrem Ergin: *yirmi iki yaşımda Çin'e doğru ordu sevk ettim. Çaça general, seksen bin asker ile savaştım. Askerini orda öldürdüm*[5].
- Talât Tekin: *yirmi iki yaşımda Çin'e doğru sefer ettim. ⌈orada⌋ General Şa-ça ⌈kumandasında⌋ seksen bin ⌈kişilik bir ⌋ ordu ile savaştım, askerlerini orada öldürdüm*[6].

Orhun Yazıtlarından anlaşıldığı gibi Kül Tegin 21, ağabeyi Bilge Kağan 22 yaşındayken, Çinli (Tabgaç) generalin komuta ettiği, 80 bin kişilik orduyu mağlup etmiştir. Louis Bazin'e göre bu savaş yılan yılında yani 705 ylında (30 Ocak 705-18 Ocak 706) gerçekleşmiştir[7]. Ancak bu durum ile ilgili çözüm bekleyen bazı problemler mevcuttur:

- General Çaça/Sha-zha'nın kimliği

---

[1] Hüseyin N. Orkun, 1987, s.44.
[2] Muharrem Ergin, 2001, s. 20.
[3] Talât Tekin, 1988, s. 17.
[4] Orkun, 1987, s. 60.
[5] Muharrem Ergin, 2001, s. 45.
[6] Talât Tekin, 1988, s. 47.
[7] Louis Bazin, *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien*, Budapest and Paris: Akadémiai Kiadó and CRNS, 1991, s. 181.

- Savaşın tarihi
- Kül Tegin'in yaşı meselesi
- Savaşta Türk tarafının baş aktörü
- Ming-sha savaşının yeri meselesi
- Savaşta ölen Çinli asker sayısı

General Çaça/Sha-cha'nın Kimliği

Orhun Yazıtlarına göre General Çaça Tabgaç yani Çinlidir ve Çin kaynaklarında geçen Sha-cha Chung-yi 沙吒忠義 olduğuna şüphe yoktur[8]. V. Thomsen de Sha-cha'yı bir Çinli general olarak tanımlamaktadır[9]. Ancak General Sha-cha, adından anlaşıldığı gibi Çinli değildir. Çin kaynaklarında ise generalin hangi etnik kökene mensup olduğuna dair birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. T'ang Sülâlesi, şair ve vezir görevinde bulunan Li Ch'iao'nın 李嶠 (644-713) imparatorun adında Sha-ch'i Chung-yi'nin 沙叱忠義 Sağ Wu-wei Generalliğine terfi ettiği bir fermanda 封右武威衛將軍沙叱忠義郯國公制 Generel Sha-ch'i Zhong-yi'nin Üç Koreli'nin (Samhan) eski soylulardan 三韓舊族 olduğunu yazmaktadır[10]. Başka bir fermanda ise Liao-tung bölgesindeki kahramanlardan 遼東壯傑 olduğu belirtilmektedir[11]. Tarihte Kore yarımadası ve Çin'e yakın bölgelerde Goguryeo (高句麗), Shilla (新羅), Baekje/ Paekche (百濟) gibi üç egemen güç yaşamış ve bundan dolayı Üç Koreli adı verilmiştir. Liao-tung bölgesi Kore yarımadası ve Çin'e yakın olan bölgenin genel adıdır. Bu fermanlardan Sha-ch'i Chung-yi'nin 沙叱忠義 Koreli olduğu anlaşılmaktadır, ancak hangi guruba mensup olduğu bilinmemektedir. Çin kaynaklarına göre, T'ang Sülâlesi 660 yılında Üç Koreli'nin Baekje hâkimiyetini yok etmiş ve Sha-cha Hsiang-ru 沙吒相如 adındaki liderini de ele geçirmişti[12]. Baekje liderinin soyadının General Sha-cha Chung-yi ile benzerlikleri olduğundan generalin soyu Baekje gurubuna mensup olabilir. Bazı araştırmacılar General Sha-cha Chung-yi'nin Baekje soyundan geldiğini kabul etmektedir[13].

T'ang Sülâlesi dönemindeki Lin Pao'nun 林寶 812 yılında hazırladığı *Yuan-he Saltanat Dönemindeki Soyadlar* 元和姓纂 adlı kitapta, Sha-cha 沙吒 soyadının kuzey göçebelerden Sha-li boyunun lideri soyundan 北蕃酋帥舍利部大人 geldiği yazmaktadır[14]. Bu soyad için Lin Pao'nun verdiği örnek ise Sha-cha A-po'nun 沙吒阿博 bir Türk beyi olduğu, ancak tarihte bu Türk beyinin asıl adının She-li A-po 舍利阿博 olduğudur. Güney Song Sülâlesi dönemindeki tarihçi Cheng Chiao, 鄭樵 (1104-1162) 1161 yılında tamamlanan *T'ung-chih* 通志 (Genel Tarih) adlı kitabında bu hatayı düzeltmiştir[15]. Ts'en Chung-mian de bu hatayı göstermiştir[16].

---

[8] Louis Bazin, *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien*, 1991, s. 182.

[9] V. Thomsen, *Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri* (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 181.

[10] 董浩等編, 《全唐文》卷 242, 北京: 中華書局, 1983, s. 2451A.

[11] 董浩等編, 《全唐文》卷 242, 1983, s. 2451B.

[12] 《舊唐書》卷 84 劉仁軌傳, 北京: 中華書局, 1975, s. 2792; 《新唐書》卷 108 劉仁軌傳, 北京: 中華書局, 1975, s. 4083.

[13] 章群,《唐代蕃將研究》, 臺北: 聯經出版事業公司, 1985, ss. 426-427, 453-454.

[14] 林寶,《元和姓纂》附四校記, 岑仲勉校, 北京: 中華書局, 1994, ss. 578-579.

[15] 鄭樵,《通志》卷 29 氏族五, 北京: 中華書局, 1987 年, 頁志 475C.

Ancak Cheng Chiao, She-li 舍利 ve Sha-cha 沙咤 gibi soyadlarını Kuzey Tai bölgesindeki çift soyadlılar 代北复姓 olarak tanımlamıştır[17]. Yani T'ang Sülâlesi döneminde çoğu Türk olmak üzere Çin'e tabi olarak Çinlileşmişlerdir[18]. Ayrıca Lin Pao'nun eserinde General Sha-cha Chung-yi 沙吒忠義 adını Sha-t'uo Chung-yi 沙陀忠義 olarak kaydetmiş ve bundan dolayı General Sha-cha Chung-yi Sha-t'uo'nun Türklere mensup olduğunu belirtmiştir. Ts'en Chung-mian bu hatayı beyan etmiştir[19]. Yani General Sha-cha Chung-yi bazen hatalı olarak Türk kökenli olarak tanımlanmaktadır[20].

General Sha-cha Chung-yi, 707 yılının 7. ayının 6. gününde (7 Ağustos 707, Pazar) bir saray içi darbeye katıldığı için öldürülmüştür.[21]

Savaşın Tarihi

General Sha-cha Chung-yi'nin 沙吒忠義 ne zaman T'ang Sülâlesi hizmetine girdiği bilinmemektedir, ancak T'ang Sülâlesi'nin 694 yılında Gök Türklere,[22] 696-697 yılında Kıtaylara[23] ve 698[24] ile 706[25] yıllarında yine Gök Türklere düzenlediği savaşlara iştirak etmiştir, özellikle 706 yılındaki savaşta General Sha-cha Chung-yi bizzat ordu komutanı olarak görevlendirilmişti. Kül Tegin 685 yılında, ağabeyi Bilge Kağan 684 yılında doğumuştur,[26] 694 ve 698 yıllarında Kül Tegin 9, 13 yaşlarında ve Bilge Kağan ise 10, 15 yaşlarındaydı. Orhun Yazıtlarına göre iki kardeş 705 yılında Çin ordusuna karşı savaşmıştır, dolayısıyla bu tarihten önce General Sha-cha Chung-yi ile karşılaşmamışlardır.

Fakat söz konusu savaşın tarihini Orhun Yazıtları 705 yılı olarak gösterirken, Çin kaynakları ise 706 yılının 12. ayının 9. gününde (17 Ocak 707, Pazartesi) Ling-wu Ordusu 靈武軍 başkomutanı Sha-cha Chung-yi'nin savaşı kaybettiğini yazmaktadır,[27] iki kaynak arasında bir yıldan fazla bir farklılık söz konusudur. Ancak Louis Bazin'in de dikkat çektiği gibi Çin kaynaklarında bu sorunun çözümünü bulunmaktadır:

> T'ang Sülâlesi İmparatoru "*Chun-tsung henüz tahta geçmiş iken, [Mo-ch'uo Kağan] Ming-sha'ya saldırmıştı. Böylece Ling-wu Ordusu başkomutanı*

---

16 岑仲勉,《元和姓纂四校記》卷 5, 北京: 中華書局, 1994, ss. 578-579.
17 鄭樵,《通志》卷 29 氏族五, 1987 年, 頁志 444C.
18 鄭樵,《通志》卷 29 氏族五, 1987 年, 頁志 475C.
19 岑仲勉,《元和姓纂四校記》卷 5, 1994, s. 579.
20 Bazı araştırmacılar General Sha-cha Chung-yi'yi Kıtay Generali 契丹猛將 olarak tanıtmaktadır ancak hangi kaynağa dayandırdığına dair hiçbir bilgi verilmemiştir (李鴻賓,《唐朝朔方軍研究: 兼論唐廷與西北諸族的關係及其演變》, 長春: 吉林人民出版社, 2000, s. 72).
21 《舊唐書》卷 86, 1975, s. 2838; 《新唐書》卷 81, 1975, s. 3595; 《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6611.
22 《舊唐書》卷 183 薛懷義傳, 1975, s. 4742; 《資治通鑑》卷 205, 北京: 中華書局, 1956, s. 6493.
23 《舊唐書》卷 6, 1975, s. 126; 《舊唐書》卷 199B 契丹傳, 1975, s. 5351; 《資治通鑑》卷 206, 1956, s. 6517.
24 《新唐書》卷 4, 1975, s. 99; 《資治通鑑》卷 206, 1956, ss. 6532, 6535.
25 《舊唐書》卷 7, 1975, s. 143; 《新唐書》卷 4, 1975, s. 109; 《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6607, 6608.
26 Louis Bazin, *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien*, 1991, s. 179.
27 《舊唐書》卷 7, 1975, s. 143; 《新唐書》卷 4, 1975, s. 109; 《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6607, 6608.

Sha-cha Chung-yi [Mo-ch'uo Kağan] ile savaşmıştı, ancak başarısız olmuştu"[28].

İmparator Chung-tsung 705 yılının 1. ayının 25. gününde (23 Şubat 705, Pazartesi) tahta geçmişti, Ming-sha savaşı da bu tarihten sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Çin kaynaklarına göre, 705 yılının 6. ayının 4. gününde (29 Haziran 705, Pazartesi) Gök Türklerin saldırısına karşı hazırlıklar yapılması için Ling-wu Ordusu'nun başkomutanlığına Pei Ssu-liang (-yueh) 裴思諒 (說) atanmıştır[29]. Yukarıdaki kaynaklarda 706 yılının 12. ayının 9. gününde savaşı kaybeden General Sha-cha Chung-yi, Ling-wu Ordusunun başkomutanı olarak geçmektedir, yani General Sha-cha Chung-yi, 29 Haziran 705 tarihinden sonra, 17 Ocak 707 tarihinden önce Ling-wu Ordusunun başkomutanlığına atanmış olmalı ve bu bağlamda yukarıda belirtilen İmparator "*Chun-tsung henüz tahta geçmiş iken, [Mo-ch'uo Kağan] Ming-sha'ya saldırmıştı*" ibaresi dikkatte alındığında, Gök Türklerin Ming-sha'ya saldırısı da bu tarihlerin arasında gerçekleştirmiş olmalıdır. Çin kaynakları da söz konusu savaşın uzun sürdüğünü işaret etmektedir:

İmparotor "*Chung-tsung tahta geçmişti, [Gök Türk kağanı] Mo-ch'uo Ling-chou vilayetinin 靈州 Ming-sha Nahiyesine 鳴沙縣 saldırmıştı. Ling-wu Ordusu'nun başkomutanı Sha-cha Chung-yi uzun süreli karşılık vermişti, [ancak] T'ang Sülâlesi ordusu mağlubiyete uğramıştır ve 6 binden fazla asker ölmüştü*"[30].

Bu ibare dikkate alındığında Ming-sha Savaşı'nın aslında 29 Haziran 705 tarihinden sonra, 17 Ocak 707 tarihinden önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Türk kaynaklarında bahsedilen 705 yılı savaşın başladığı tarihi, Çin kaynaklarında yazılmış olan 706 yılının 12. ayının 9. günü ise savaşın bittiği tarih olarak ortaya çıkmaktadır. Ming-sha Savaşı uzun soluklu kuşatma operasyonu olabilir.[31] Kül Tegin Yazıtı D32-33'de, Kül Tegin'in çeşitli atlarla birkaç kez savaşa girmesi olayı da Ming-sha Savaşının uzun sürdüğünün ispatı olabilir.[32] Yani Kül Tegin Yazıtı D32'de yazdığı gibi Kül Tegin 21 yaşında iken (705 yılı) T'ang Sülâlesi ordusuna sefer yapmış, Bilge Kağan Yazıtı D26'da yazıldığı gibi Bilge Kağan 22 yaşında iken (705) 80 bin T'ang Sülâlesi askerini yok etmiştir. Ancak bu durumda Bilge Kağan'ın son saldırısı 706 yılında olmalıdır.

Kül Tegin'in Yaşı Meselesi

Ts'en Chung-mian 1937 yılında Kül Tegin Yazıtı üzerindeki araştırmasında, Kül Tegin'in 21 yaşında iken yani 705 yılında Ming-sha Savaşına katılmıştı, ancak Çin kaynakları, savaşın tarihini 706 yılının 12. ayının 9. günü (17 Ocak 707) olarak tespit ederek bir yıllık farkı ortaya koymuştu[33]. Ts'en Chung-mian, bu farklılığın, Gök Türklerin yaş hesaplamasının Çinlilerden

---

[28] 《新唐書》卷 215A 突厥傳上默啜傳, 1975, s. 6047.
[29] 《新唐書》卷 4, 1975, s. 107; 《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6594; 《冊府元龜》卷 992, 11648A.
[30] 《舊唐書》卷 194A 突厥傳上默啜傳, 1975, s. 5170.
[31] Louis Bazin, *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien*, 1991,s. 182.
[32] V. Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, s. 151.
[33] 岑仲勉, <跋突厥文闕特勤碑>, 載林幹編,《突厥回紇歷史論文選集》, 北京: 中華書局, 1987, s. 555.

farklı olması, doğuştan sonraki bir yılı bir yaş olarak saymalarından kaynaklandığını ortaya atmıştır. Yani Kül Tegin'in 21 yaşı aslında 22 yaş, yani 706 yılı olabileceğini ortaya koymaktadır.[34] Han Ju-lin de 1936 yılında Bilge Kağan Yazıtı üzerindeki araştırmasında söz konusu farklılığın Ming-sha Savaşının 705 yılında başlamış ve 706 yılında sona ermiş olabileceğini ortaya koyarak soruna çözüm getirmeye çalışmıştır[35].

V. Thomsen bir çalışmasında Kül Tegin'in 31 yaşında ve savaşın 715 yılında gerçekleştiğini belirtirken,[36] diğer bir çalışmasında ise Stan. Julien'e atıfta bulunarak Kül Tigin'in 21 yaşındayken, yani 706 yılında Çinli General Sha-cha Chung-yi'ye karşı savaş yaptığını ifade etmektedir[37]. Ancak General Sha-cha Chung-yi 715 yılından 8 yıl önce öldürülmüştü [38] ve söz konusu savaşta bulunması mümkün değildir. Ayrıca Louis Bazin, Kül Tegin'in 21 yaşının 705 (30 Ocak 705-18 Ocak 706) tarihine denk geldiğini tespit etmiştir[39].

Savaşta Türk Tarafının Baş Aktörü

Çin Kaynaklarında söz konusu savaşta Türk tarafının baş aktörünü Mo-chuo Kağan 默啜可汗 (691?-716) olarak kaydetmektedir,[40] bazen sadece Gök Türkler General Sha-cha'yı mağlup ettiğini yazmaktadır[41]. Kül Tegin ya da ağabeyi, söz konusu savaşın baş aktörü olarak hiç geçmemektedir. Fakat Orhun Yazıtlarında Kül Tegin "General Çaça ile savaştık" derken, Bilge Kağan ise General Çaça'nın "ordusunu orada öldürdüm" diye ifade etmektedir. Yani baş aktör Bilge Kağan olarak gözükmektedir. Ancak Orhun Yazıtında Kül Tegin'in birkaç kez kahramanca savaşa girdiğini yazmakta ve Kül Tegin'in önemli rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Fakat Orhun Yazıtlarında Mo-chuo Kağan'ın adı geçmemektedir.

Bu karışıklılığı şu şekilde açıklamak mümkündür: Mo-chuo Kağan, T'ang Sülâlesi'ne yönelik umumi savaşın başkomutanıdır, Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tegin ise Ming-sha muharebesinin baş aktörü olabilir.

Ming-sha Savaşının Yeri Meselesi

705-706 yılları arasında Gök Türkler ile T'ang Sülâlesi arasında yaşanan savaşın yeri olan Ming-sha hakkında araştırmacılar farklı görüşlere sahiptir[42]. Çin kaynaklarında Ming-shan adı bazen Ming-sha nahiyesi 鳴沙縣,[43] bazen de sadece Ming-sha 鳴沙 olarak geçmektedir[44]. T'ang

---

[34] 岑仲勉, 《突厥集史》下冊, 北京: 中華書局, 1958, s. 899.

[35] 韓儒林, <讀苾伽可汗碑札記>, 載林幹編,《突厥回紇歷史論文選集》, 北京: 中華書局, 1987, s. 536.

[36] V. Thomsen, *Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri* (Çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 112, 181; V. Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları* 2002, s. 226, not 39.

[37] V. Thomsen, *Orhun Yazıtları Araştırmaları*, 2002, s. 340.

[38] 《舊唐書》卷 86, 1975, s. 2838; 《新唐書》卷 81, 1975, s. 3595; 《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6611.

[39] Louis Bazin, *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien*, 1991, s. 181.

[40] 《舊唐書》卷 7, 1975, s. 143; 《舊唐書》卷 194A, 1975, s. 5170; 《新唐書》卷 200, 1975, s. 5705; 《新唐書》卷 215A, 突厥傳上默啜傳,1975, s. 6045;《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6607, 6608.

[41] 《新唐書》卷 4, 1975, s.109; 《新唐書》卷 111 張仁愿傳, 1975, s. 4152.

[42] 岑仲勉, 《突厥集史》上冊, 北京:中華書局, 1958, ss. 362-363.

[43] 《舊唐書》卷 7, 1975, s. 143; 《舊唐書》卷 194A 突厥傳上默啜傳, 1975, s. 5170.

[44] 《新唐書》卷 4, 1975, s. 109; 《新唐書》卷 215A 突厥傳上默啜傳, 1975, s. 6047.

Sülâlesi döneminde Ming-sha adlı iki yer vardır ve biri Ming-sha dağıdır[45] ve Kan-su eyaletinin Tun-huang nahiyesinin yakınındadır; diğeri de Ming-sha nahiyesidir[46] ve bugünkü Ning-hsia Özerk Bölgesi Chong-ning nahiyesinin 中寧縣 Ming-sha kasabasında 鳴沙鎮 bulunmaktadır. Éd. Chavannes Ming-sha nahiyesini Ming-shan Dağı 鳴沙山 olarak okumuş ve Kua-chou bölgesinin güney 10 li uzaklıkta olduğunu belirtmiştir[47]. Liu Mao-tsai de Chavannes gibi okumuş olmalı ki, Ming-sha'nın Kan-su eyaletinde olduğunu yazmaktadır[48]. Söz konusu araştırmacılar Kan-su eyaletinde bulunan Ming-sha dağını savaş meydanı olan Ming-sha nahiyesi ile karıştırmıştır.

Savaşta Ölen Çinli Askerlerin Sayısı

Bilge Kağan Yazıtı D26'ya göre, seksen bin Çinli asker yok edilmiştir (*säkkiz tümän (sü) birlä süŋüšdim*). Ancak Çin kaynaklarında farklı ve çok çeşitli rakamlar verilmektedir: *Eski T'ang Sülâlesi Tarihi*'nin bir yerinde 6 bin T'ang Sülâlesi askeri öldürülmüş[49] ve farklı bir yerde ise 30 bin askerin öldüğü yazılmaktadır[50]. *Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi*'nde on binlerce askerin öldürüldüğü bahsedilmektedir[51]. 801 yılında T'ang Sülâlesi'nin vezirlerinden Tu You'nun yazdığı *T'ung-tian*'de ölen kişin 6 bin olarak verilmektedir. *Tzu-chih T'ung-chien*'de de 6 bin olarak geçmektedir[52]. Ts'en Chung-mian, Türk ve Çin kaynaklarında bulunan rakamsal karışıklığı Orhun Yazıtlarının yazarı Yollug Tekin tarafından yapılan bir yanlış olarak yorumlamaktadır[53]. Han Ju-lin ise Bilge Kağan Yazıtındaki rakamın abartılı olduğunu ileri sürmektedir[54]. Hsüeh Tsung-cheng'e göre, ölen askerin en az 30 bin olması gerektiğini, aksi takdirde General Sha-cha bütün unvanlarını kaybetmezdi[55]. Wu Yü-kui de öldürülen asker sayısının 6 bin olmasının şüpheli olduğunu belirtmektedir[56].

General Çaça İle İlgili Değerlendirme

Gök Türklere karşı General Çaça 706 yılının 12. ayının 9. gününde (17 Ocak 707, Pazartesi) mağlubiyete uğradıktan sonra 12. ayın 11. gününde (19 Ocak 707) Mo-chuo Kağan'ın önderliğinde Türk ordusunun Çin'e düzenlediği saldırı devam etmiştir. General Çaça'nın bütün

---

45 《舊唐書》卷 40, 1975, s. 1644.

46 《舊唐書》卷 38, 1975, s. 1416; 《新唐書》卷 37, 1975, s. 972; 《新唐書》卷 37, 1975, s. 978; 《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6607; 李吉甫,《元和郡縣圖志》卷四靈州鳴沙县, 北京:中華書局, 1983, s. 96.

47 Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg, 1903, ss. 180-181, not 1.

48 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958, s. 606, not 906.

49 《舊唐書》卷 194A 突厥傳上默啜傳, 1975, s. 5170.

50 《舊唐書》卷 7, 1975, s. 143.

51 《新唐書》卷 215A 突厥傳上默啜傳, 1975, s. 6047.

52 《資治通鑑》卷 208, 1956, s. 6607.

53 岑仲勉, 《突厥集史》下冊, 1958, s. 899.

54 韓儒林, <讀苾伽可汗碑札記>, 載林幹編,《突厥回紇歷史論文選集》, 北京: 中華書局, 1987, s. 536.

55 薛宗正,《突厥史》, 北京:中國社會科學出版社, 1992, s. 489.

56 吳玉貴,《突厥第二汗國漢文史料編年輯考》中冊, 北京:中華書局, 2009, s. 812.

rütbesi alınmıştır [57]. 12. ayın 16. gününde (24 Ocak 707) Gök Türkler tekrar T'ang Sülâlesi'nin sınır bölgelerine saldırmıştır[58].

707 yılının 1. ayının 11. gününde (17 Şubat 7070, Perşembe) İmparator Chung-tsung Gök Türkleri mağlup etme stratejisini sarayda devlet erkânı arasında tartışmaya açmıştır. İmparatorun danışmanlarından Lu Fu'nun 盧俌 sunduğu teklifte General Çaça'nın bazı hatalarını göstermektedir. Lu Fu'ye göre, devletin hayati meselesinde ve strateji uygulama konusunda sadece kahraman olan biri tercih edilmemelidir. Yabancı kökenli bir general (barbar general) 蕃將 Sha-cha Chung-yi gibi sadece cesur bir general kabiliyetine sahiptir, uzak görüşlülüğe ve siyasî yeteneğe sahip olmayan süvari generaldi, aslında büyük görevlere layık değildi. Son Ming-sha muharebesinde baş general Sha-cha kaçmıştır ve ülkenin itibarına zarar vermiştir. Bu nedenle devletin yasasını yerine getirmesi gerekmektedir. Ayrıca başkomutan yenilgeye uğramasıyla ordunun safı dağılmış ve silahlar tükenmiştir. Ancak kahraman erler ölünceye kadar savaşmıştır ve onların başarısının kayıt altına alınması gerekmektedir ki cezalandırma ile ödüllendirme açıkça belirlensin[59].

Danışman Lu Fu'nun bu ifadelerinden General Sha-cha'nın son savaşta herkesten önce kaçmış kalan askerlerin direndiği anlaşılmaktadır. 694-705 yılları arasında sürekli terfi eden General Sha-cha Gök Türklere karşı, yani Bilge Kağan'ın komuta ettiği Türk ordusuna karşı yenilmiştir.

---

[57] 《舊唐書》卷 7, 1975, s. 143; 《舊唐書》卷 194A 突厥傳上默啜傳, 1975, s. 5170; 《資治通鑑》卷 208, 1956, ss. 6607-6608.

[58] 《新唐書》卷 4, 1975, s. 109.

[59] 《舊唐書》卷 7, 1975, s. 143; 《舊唐書》卷 194A 突厥傳上默啜傳, 1975, ss. 5170-5171; 《新唐書》卷 200 盧僎傳, 1975, s. 5705.《資治通鑑》卷 208, 1956, ss. 6607-6608.

ORHUN YAZITLARI: BESLEYİCİ GÜÇ

İnci ENGİNÜN

Orhon Yazıtları beni daima çok heyecanlandırmıştır. Henüz lise yıllarında okuduğumuz birkaç satırı içimde bir şeyleri kıpırdatmıştı. Üniversitede merhum hocamız Prof.Dr. Reşid Rahmeti Arat ilk dersinde teksir ettirdiği Orhon Yazıtları metnini dağıtmış ve bize ilk kelimeden başlayarak Türkçenin zaman ve mekân içindeki gelişme serüvenini mukayeseli olarak anlatmaya başlamıştı. Çok ilginç, fakat üniversiteye yeni ayak basan öğrencinin hemen kavrayabildiği bir ders olmamakla birlikte, sanıyorum köklerimizle bizi birleştiren bir işlevi olmuştu. Her kelimenin bir serüveni vardı. Onların teker teker incelenmesi dilin kanunları olduğunu ortaya koyuyordu. Reşid Rahmeti Arat çok değerli bir araştırıcı olarak Türk dilinin ilk yazılı metninden hareket ediyordu.

Orhon Yazıtları'nın metni uzun yıllar filologların alanında kaldı. Bunun sebebi henüz tam okunup, anlamlandırılamamış kelimelerin mevcudiyetiydi. Bütün filologların bu ilk belge üzerinde çalışıp, yeni bir şeyler bulmaya çalışmalarından daha tabiî hiçbir şey olamaz. Fakat daima kafamda bir soru vardı: Bilge Kağan (683-734) bu yazıtları, asırlar sonra filologlara malzeme olsun diye mi dikti?

Elbette hayır. Bu soruyu böyle cevaplandırdıktan sonra, metnin çözülmesi için gerekli olan safhanın atlatıldığını söyleyebiliriz. Bugün bu metin sadece bir dil malzemesi olarak görülemez.

Orhon Yazıtları'nı bulan biz değildik. Metni çözmek de bize nasip olmamıştı. Vilhelm Ludwig Peter Thomsen'ın (1842-1927) bu metinleri çözmesine ne kadar minnettar olsak azdır. Metin bazı eksikliklerle birlikte ortaya konduktan sonra bir sanatkâr çıkıp da bu destanî metni ne yazık ki rahatça okunacak şekilde okuyucuya sunamadı.

Burada Turan Oflazoğlu'nun kısa denemelerini unutmuş değilim. Oflazoğlu "Kendine Dön" başlıklı 2000 yılında Uluslararası Türk Dili Kurultayında sunduğu bildirisinde Kızılderili, eski Yunan ve Bilge Kağan'ın insanı/milleti kendini bilmeye çağıran seslerini anar. "Türklük bilinciyle donanmış ilk devlet adamımız Bilge Kağan'ın sesini", kendi üslubuyla bugünün okuyucusuna aktarır.

"Ey Türk ulusu, titre, kendine dön!
Niçin yanılıyorsun?
Özgürken, egemenken, mutluyken, güçlüyken
Niçin ihanet ettin kendine, ülkene, törene?
Niçin düşmanla bir oldun, kim yanılttı seni?
O tuzakları sana kimler kazdı?
O can alıcı silâhlar nereden geldi,
Kim soktu yurduna?
Ey Türk ulusu, kendinden,
Öz benliğinden uzaklaştığın için,
Düşmana dönük yaşadığın için
Oldu bütün bunlar;
Ülkeni, töreni artık korumadığın için,
Düşmanı dost bellediğin için."
İkinci parça Bilge Kağan'ın iş başına geçtiği güç şartlardan söz eder:
"Ben, Türk ulusunun güçlü,

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 341-346

Görkemli bir döneminde tahta oturmadım;
İçerde, dışarda ezilmiş, güçsüz kalmış,
Başsız, yoksul, yıkılmış
Bir ulusa kağan oldum ben.
Ülkemi, ulusumu Çin boyunduruğundan kurtarmak
Amacımdı benim, kutsal görevimdi.
Güçlü bir ordu düzenledim. Savaşların hepsinde
Bizim oldu zafer. Düşmanlarımızı yendik,
Ulusumuzun öcü alındı. Gök Tanrı'nın isteği
Yerini buldu, benim dileğim gerçek oldu.
Göçmek üzere olan ulusumu dirilttim, ayağa kaldırdım.
Yoksul ulusumu varlıklı, mutlu kıldım.
Esenlik getirdim. Az ulusumu çoğalttım,
Başka ülkelerin hükümdarlarından
Daha çok çalıştım ben. Bizi yok etmek için
Fırsat kollayan düşmanlarımıza baş eğdirip
Kendi egemenliğimize kattım.
Düşmansız kaldık."

Oflazoğlu son cümleden hareket ederek, düşmanın asıl kendi içinde olduğunu hatırlatır. Nitekim Göktürk devleti yıkılmış, Çinlilere özenerek yok olup gitmişlerdir. Fakat "kağanın kutlu sesi bin iki yüz yıllık bir çığlık halinde yankılanıp" durmaktadır: "*Kendine dön! Kendine dön!*". Oflazoğlu bugün de benzer tehlikelerle karşı karşıya bulunulduğuna "küreselleşme"yi vurgulayarak dikkati çeker. Tehlikede olan Türkçe onun büyük kaygısıdır ve okuyucusunu Bilge Kağan'ın "Asya'nın derinliklerinden kopup gelen o kutlu, uyaran sese kulak" vermeye çağırır:

Ey Türk ulusu, titre, kendine dön"(Oflazoğlu, 2001, s. 244-246).

Fakat bunlar metnin tamamı değil. İşte bu yüzdendir ki çetrefil metin geniş kitlelere ulaşamadı ve onlar tarafından tadılamadı. Bundan dolayı da o metinlere sanatçı duyarlığıyla yaklaşanlar az oldu. Burada Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun *Gönül Hanım* romanını hatırlamak gerek. Eserin tefrikadan kurtulup basılması bile ancak 1971'de merhum Fethi Tevetoğlu sayesinde mümkün oldu. Bir diğer eser de Oflazoğlu'nun o çok etkili "Anıtkabir" adlı eseridir ki kriz zamanlarının ünlü hükümdarları Bilge Kağan'dan başlayarak Atatürk'e onunla beraber olduklarını söylerler.

Bu yazıtların besleyici güç olması için her alandaki kişilerin kullanabileceği metin hâline gelmesi, içeriğinin, bugün halk deyişlerinde yaşayan ifade kalıpları (deyimler) ile karşılaştırılması lâzım.

Metnin edebî niteliğinin ve öneminin belirtilmesi gerekiyor. Böylece onu gramer özelliklerinin ötesinde görüp yorumlamak mümkün olur. *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde Alexi Bombacı bu metinde "destanî güzellik" bulmuştur. Merhum Mehmet Kaplan'ın edebiyat ile hayat arasında ilişki kurduğu temel eserlerin başında Orhun Yazıtları gelir. *Tip Tahlilleri* adlı kitabında bu eseri uzun uzun tahlil etmiş ve onda Türk milletinin temel özelliklerini bulmuştur.

Hâlbuki bu metinde neler yoktur. Zor tabiat şartları ve ferdi kahramanlıkları da unutmamıştır Bilge Kağan, kısaca onları da hatırlar: *"Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü. Zırhından kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne başına bir tane değdirmedi."* (Ergin, 1979, s. 11) *"Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp"* (Ergin, 1979, s. 22). Bu kısımlar, Atatürk'ün Nutuk'ta ve Anafartalar zaferini anlattığı

sahneleri andırmaktadır. Bilge Kağan (Ergin, 1979, s. 11) kendisi için savaşan kardeşi ve komutanlardan Kül Tigin'in (685-731) kahramanlıklarını belirtir.

Türk tarihinin birleştirici ve milletini yok olmaktan kurtaran bu ilk tarihî hükümdarı *"Ey Türk budunu"* diye hitap ediyordu. Milletine hafızasının ne kadar zayıf olduğunu hatırlatıyor ve işte bunları taşlara kazıttım, bir daha aynı yanlışlara düşme diye hem milletini uyarıyor hem de siyasî bir vasiyet bırakıyordu.

Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat sadece filolog değildi. Bu metinlerin asırlar içindeki anlamı üzerinde de bizleri uyarmıştı. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nin girişinde iki nutkun yan yana yer almasını temenni ediyordu. Bilge Kağan yazıtı ile Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi. Bu derslerinde dile getirdiği bir temenni idi. Ne yazık ki gerçekleşmedi. Fakat bu tür fikirler tohum gibi. İstanbul Üniversitesine olmasa da Selçuk Üniversitesi Yerleşkesinin bahçesine kondu.

Hâlbuki bu metin Türk milletinin ezelî hasletlerini ortaya koyan emsalsiz bir metindir.

1. "Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle" Kültigin yazıtının güney cephesindeki metnin başlangıcı amirin buyruğudur. *"Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur"* cümlesi bir anavatan ve başkent ihtiyacını göstermez mi? Oğuz Kağan'ın *"Güneş bayrak, gök çadır*"ından bu satırlara kadar asırlar geçmiştir. Yine de Türklerin anavatan kavramını anlayabilmeleri için pek çok asırların geçmesini bekleyecektir. Vatan aşkını gönüllerde uyandırmakla kalmayan, onu yaygınlaştıran Namık Kemal için bile anavatan kavramı uzak ve sınırları belirsiz bir imparatorluk coğrafyasıdır. Bunun için nice acı olayların yaşanması sonunda ulaşılan Misak-ı millîyi beklemek gerekmiştir (1919).

2. Bu metin Türk tarihinin bir dönemini, yeniden tarih sahnesine çıktığı dönemini anlatmaktadır ve tarihçiler tarafından kullanılmıştır. Bilge Kağan, güçlü bir hükümdar olarak, devletini teşkil eden beylere hitap etmektedir.

3. Bu metin Türk insanının hafızasının ne kadar zayıf olduğunu göstermektedir. *"Ey Türk sen tok iken açlık nedir bilmezsin"* cümlesi çok önemlidir. Karnı doyunca aç günlerini unutuveren Türkün hem çok olumlu hem de olumsuz yönünü açıklar bu cümle. Olumsuzdur, çünkü millî hafızası yoktur. Olumludur, millî hafızayı kötü hatıralar ve onlardan kaynaklanan kinlerle doldurmamıştır. Burada hemen bir şeyi eklemek lâzım. Millî hafıza mutlaka kinlerle mi dolu olmalıdır? Bir denge kurulamaz mı? Tarihi bilmek, bugüne ve yarına yol göstermek demektir. Elbette tarihin tutsağı olmadan, tarihin içinden geçerek bugünü yaşamak hedef olmalıdır. Türkler tarihin içinden geçmektense, eskiyi unutup her şeye hep yeniden başlamak istemişler, geliştirip devam ettirmek yerine reddedip, yeniden başlamak Türk tarihinin bence en önemli özelliğidir. Bunun Türklere büyük bir dinamizm verdiği inkâr edilemez. Onları tarihin genellikle kinlerle örülmüş bağlarından da uzak tutar. Fakat bu zihniyet tecrübe birikimine de fırsat tanımaz.

Bilge Kağan'dan asırlar sonra Atatürk de Türkün ölüm kalım mücadelesini bizzat anlatmak ihtiyacını hissettikten sonra, unutulmaması dileğiyle bunu Türk Gençliğine emanet etmiştir. Henüz üzerinden 90 yıl geçmiş olan 1919-1923 mücadelesini bugün kimler, ne kadar hatırlamaktadır?

Günlük haberleri dinlerken bile tarihi bilenlerin zihninde birçok sorular oluşmaz mı?

1. Türk için farklı ırk ve dinlerle bir arada yaşamak tarih boyunca denenmiş bir tecrübedir. Bundan dolayı da bütün kışkırtmalara rağmen alelade vatandaşta komşularına karşı düşmanlık bulunmaz. Herkesin dini kendine aittir. Ölenlerin ardından "Dinince dinlensin" sözü acaba başka hangi dilde vardır? Keza "kendini benim yerime koy" deyimi için de aynı soru sorulabilir. Başkasının yerine kendini koyabilme, bugünün nice yabancı terimiyle anlatılmak istenilen durumdur ve bu da bizde çok eskilerden beri vardır. Soyut düşüncenin ve kavramlaştırmanın Türklerde eksik olduğu malum, fakat bunların yaşandığı ve tadıldığı somut ifadelerde rahatça

görülmektedir. Onun için de Hiedeger'in *"Dil düşüncenin evidir"* cümlesini hatırlamak yeter. Benzer bir ifade Yunus Emre'de de geçer: *"Dil hikmetin yoludur."*

2. Sevr anlaşması, Osmanlı Devleti'ni oluşturanların Avrupa, Rusya ve Amerika tarafından kışkırtılarak Osmanlı Devleti'ni bölmeye kalkışmalarıdır. Bu anlaşmayı kabul etmeyen Türkler, yeni devletlerini kurmuşlardır. Bu devlette artık Türk milleti hüküm sürecektir. Türk milletinin içinde başka ırk ve dinlerden insanlar elbette vardır. Fakat milleti oluşturan bütün unsurlar Türk milleti adı altında toplanmıştır. Gökalp bu noktada *Türkçülüğün Esasları*'nda çok açık olarak durumu yorumlamıştır.

3. Ülkeyi Sevr anlaşmasına getiren unsurlar arasında kiliselerin, misyonerlerin rolü çoktur. Atina metropoliti Meletios Metaksakis (1871-1935). 8 Aralık 1921'de Fener Patrikhanesi patriği olarak ilân edilir. Yunan işgal kuvvetlerini destekleyen Meletios, 10 Temmuz 1923'te Yunanistan'a kaçar. Fener Ortodoks Kilisesi patriği gibi, Ermeni patriği Zaven Efendi (Egyazaryan, 1868-1927) de Millî Mücadele sırasında Rumlarla işbirliği yapmıştır. Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar gitmiş olan misyonerler –ki Amerikalılar çoğunluktadır– de kardeş kardeş yaşayan insanların arasını açmışlardır. Günümüzde anlatılan nice komşuluk ve kardeşlik hikâyeleri, tıpkı kiliselerde çığrından çıkarılan komitecilerin yaptıkları katliamlar kadar gerçektir.

Aradan yıllar geçtikten sonra bugün ortaya atılan, savunulan nice görüş, tarih bilmezlikten, tarihi unutmaktan kaynaklanır. Bilge Kağan çok haklıdır: "*Ey Türk sen tok iken açlığı bilmezsin."*

Bu çok uzak bir iklimde kalmış olan yazıtlar, Türk milletinin psikolojisiyle ilgili nice ifşaatta bulunmaktadır. Sadece onları okumak ve üzerinde düşünmek, uygun soruları sormak zahmetinde bulunmak gerekmektedir.

Hükümdar Bilge Kağan'dır ama kardeşi Kültigin'le birlikte idareyi yürütür. Kendilerinden daha yaşlı ve tecrübeli Tonyukuk (ö.725) yanlarındadır. O düşmanları olan Çinlileri iyi tanır, yıllarca orada onların esiri olarak kalmıştır. Tonyukuk o ıstıraplı yıllarında geniş bir tecrübe kazanmış, ufku genişlemiştir. O Çinlilerin nasıl düşündüklerini bilir. Tonyukuk her taraftan gelen istihbarat haberlerini takip eder. Halk kendi havasında iken o düşmanın baskınını düşünür, onlara nasıl karşı koyacağını planlar. Karlı dağdan atlarıyla birlikte yuvarlanarak inen yiğitler, baskına gelen düşmanı basarlar. Okuyanların bir destan anlatımı ve güzelliği bulduğu bu satırlar devlet adamı sorumluluğunu da hatırlatır.

Tonyukuk idarecinin sadece tek başına olmadığını gösterir. Bilge Kağan kendinden öncesini inkâr etmez. Bir yeniden doğuş söz konusu olduğu için fazla geriye gitmezse de, babasıyla annesini anar. Göktanrı, İlteriş Kağan (Kağanlığı 681-693 arası) ile İlbilge Hatun'u gök katından Türk milleti yok olmasın diye göndermiştir. Son derece gerçekçi bu dünyaya ait işlere, bu cümle her dakika tekrarlanmayan metafizik bir boyut da katar.

Bu metinde de düşünenlerin sayısı azdır. Halk günlük ihtiyaçlarını gördükten sonra ötesini düşünmez ve sonuçta düşmanlarının esiri olur, ölür veya ıstırap çeker. Bilge Kağan ısrarla bunu tekrarlar. Maziyi bilmek, insanı bugüne karşı hazırlıklı kılar. Ben bunu moda bir ifade olan "tarihle yüzleşmek" yerine, "tarihin içinden geçmek" diye nitelemeyi tercih ediyorum. Çünkü "yüzleşmek" kelimesinde, hem bir suçluluk hem de ondan kaçmak anlamı bulunur. Hâlbuki önemli olan tarihin her hangi bir anına takılıp kalmadan, onu bilmek gerekir.

Sanıyorum bugün en büyük ihtiyaçlarımızdan birisi bu metnin güzel bir ifadeyle bugünkü Türkçeye nakledilmesidir. Öyle ki değişik alanlarda çalışan Türk aydınları, Türk tarihinin içinden geçmek ihtiyacını hissettiklerinde bu metin bir hareket noktası teşkil edecektir. Tarihin tek bir noktasına takılıp kalmadan içinden geçmesini bilenler, tarihi tecrübelerin bugünkü meseleleri halletmekte oynadığı önemli rolü anlarlar. Tarihte her olay belirli tarihte, belirli bir yerde, belirli kişi ve kişilerce tek bir defa vuku bulmuştur. Bu unsurlardan biri noksansa, o tarih değil efsanedir. Halk efsaneyi sever. Tarih efsanede kısmen yaşar, ama efsane tarihimsi olsa da tarih

değildir, sadece bizi tarihe götürür. Efsaneye dayanarak tarihi yeniden yazmaya kalkışmak hakikatin saptırılması demektir.

Göktürk yazıtlarına bu gözle bakıldığında o günden bugüne ulaşan

a . Evrensel gerçekler, b. Atasözleri ve deyimler c. Davranışlar bulunduğu görülür.

a. Evrensel gerçekler: Dünya siyaseti disiplin, nüfus ve zenginlik üzerine kuruludur. Kültigin yazıtının cephesinde *"Amcam kağan otururak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı.*" denir. Bu sade ifade günümüzde her an görülen dünya hâkimiyetinin özetidir.

Bir milleti asıl zayıf düşüren kendi içindeki ihtiraslar, çatışmalarıdır. Bunların dış güçler tarafından tahriki de kolaydır. Bu tür isyanlar sadece boşuna ölümlere yol açmıştır: *"Kanın su gibi koştu, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evladın kul oldu, hanımlık kız evladın cariye oldu."(* Ergin, 1979, s. 9).

Bilge Kağan bu tecrübelerden sonra kendisinin tahta geçtiğini söyler. O, "varlıklı, zengin" bir milletin başına geçmemiştir. *"Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki şad ile, öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım."* Bilge Kağan dağılmış milletini toplamış, onu beslemiş, canlandırmıştır. *"Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti. İşi gücü veriyor."* Bu satırlar Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra Atatürk'ün çevre ülkelerle dostluk anlaşmalarına girişmesini ve bağlamından koparılarak söylenegelen *"Yurta sulh cihanda sulh"* ilkesini hatırlatmaktadır.

Hükümdar veya idareci kendi mensup olduğu aile ve bölgeye de tarafsız olmak zorundadır. Bu zor tecrübeden Bilge Kağan da geçmiştir: *"Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık."*

Güçlülerin bir yanda olması devleti güçlendirir. Ayrı ayrı cephelere ayrılırlarsa fitne çıkar. Bilge Kağan, kardeşi Kül Tigin'in nasıl bir kahraman olduğunu sık sık anar. Onlar güçlerini birleştirmişler ve ortak düşmana karşı hareket etmişlerdir. Kül Tigin kırk yedi yaşında ölmüştür. Bu yazıları da yeğeni Yollug Tigin yazmıştır. İsimlerin anılması, birbirine karşı saygıyı ve bir iş bölümünü de göstermektedir. Kişilerin birbirine düşürülmesi konusu asıl Bilge Kağan yazıtında işlenmiştir. Yazıtlarda benzer olaylar anlatılsa da bazı noktalar da ekler vardır.

Devlete ihanet affedilemez. Bu nokta sık sık belirtilir. Her isyan şiddetle bastırılmıştır.

Atatürk'ün Osmanlıyı eleştirisinin bir benzerini de Bilge Kağan yazıtında bulmak mümkün: *"Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi. Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden gittin! Batıya giden gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın nehir gibi koştu. Kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdını kul kıldın. Hanımlık kız evlâdını cariye kıldın. O bilmemenden dolayı, kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti."*

Bu metin belli ki bir kriz döneminden sonraya aittir. Sekizinci yüzyıl başında yazılmış, 10.yy Türk metinlerinden *Kutadgu Bilig* ve *Divan u Lugati't-Türk* de onun mirasından yararlanmıştır. Yeni bir medeniyetin kapısında Yusuf Has Hacib de Kaşgârlı Mahmut da atalarının sesini yeni medeniyete duyurmak ihtiyacını ve sorumluluğunu hissetmişlerdir. Bu eserlerin nüshalarının azlığında, şüphesiz, tarihi silmek isteyen kaba ve kırıcı gücün, nehirleri günlerce mor akıtan imha siyasetinin etkisi de vardır. Bu eserlerin ne kadar geç bulunduklarını hatırlarsak, onların etkilerinin ancak sözlü kültürde, dilde devam ettiklerinden o kadar emin olabiliriz. Sözlü metinler, nesilden nesile, toplumdan topluma aktarılırken elbette çok değişmişlerdir. Yine de onaltıncı yüzyılda ancak derlenebilen *Dede Korkut*'un yazıya geçmesi,

¨Köroğlu'nun on yedinci yüzyıl derlemesi halk hafızası olan halk hikâyeciliği, farklı kültür dairelerine girildiği zaman bile, geleneğin konuşulan dildeki devam gücünü gösterir. Ziya Gökalp'ın "Altın Destan"ında "Arayım sorayım" diye her dörtlüğün sonunda tekrarladığı halkın geçmişin şanını hatırlayışı ve ona tekrar kavuşmak isteyişinin kaynağı da bu yazıttadır. *"Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş."* İşte halk bu durumda iken, Bilge Kağan geçmişi anlatır, Tanrı'nın kendilerini nasıl koruduğunu, babası İltiriş Kağan ile annesi İlbilge Hatunu, adamlarıyla birlikte gönderdiğini ve halkını esaretten kurtardığını anlatır.

Bizim için hayatî olan bu yazıtları biz bulmadık, bunları biz çözmedik. Ve ne yazık ki, bunları günümüz Türkçesine sağlam, güzel ve etkili bir metin olarak hâlâ aktarmadık. İnanılmaz bir uykuda gibiyiz. Metinle ilgili dil çalışmaları yapanlar mevcut. Dilci meslektaşlarımıza elbette minnettarız. Burada bir metin incelemesi olarak Mehmet Kaplan'ın *Tip Tahlilleri* adlı çalışmasını da, eski Türk yaşayış, inanç ve değerlerini ortaya koyan tahlillerini saygıyla anıyor ve bu tür incelemelerin artmasını diliyorum. Şimdi sıra onu günümüz Türkçesinde de unutulmaz etkili bir metin hâlinde söyleyecek sanatçılarda. Dilerim bir gün içlerinde bu heyecanı duyarlar, "titrerler" kendilerini ve farkederler ve atalarının macerasını bugünkü dille söylerler. Büyük temel eserler, yeraltındaki sular gibi, varlıklarını göstermeseler de besleyici güçlerini milletlerinin en uzaktaki unsurlarında devam ettirirler. Zaman değişir, mekân farklılaşır, insanlar binbir yabancı etkiyle geçmişlerini unutur veya inkâr ederler ama Orhun Yazıtları gibi büyük eserler, besleyici güçlerini, en umulmadık anda büyük yaşama hamlelerine döndürecek sırlarıyla içimizde yaşamaya devam ederler.

Kaynakça

Ergin, M. (1979). *Orhun Abideleri,* İstanbul: 1000 Temel Eser.

Müftüoğlu, A. H. (1971). *Gönül Hanım,* hzl. Fethi Tevetoğlu, İstanbul: 1000 Temel Eser. (İlk neşri: *Tasvir-i Efkâr,* nu.2974-13 Nisan 1336/1920 v.d.

Kaplan, M. (2004). "Göktürk Yazıtları", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmaları 3 Tip Tahlilleri,* İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 33-41.

Oflazoğlu, A. T. (1987). "Anıtkabir" *Atatürk*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Oflazoğlu, A.T. (2001). "Kendine Dön" *Mutlak Avcıları*, TDK Yayınları, s. 240-246.

Orkun, H. N. (1987), *Eski Türk Yazıtları,* Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları,* Ankara: TDK Yayınları.

TÜRKİYE'DE TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI'NIN SON ELLİ YILI: GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Kemal ERASLAN

Sayın Başkanlar, Değerli Arkadaşlar;

Türkoloji büyük bir deryadır. Buna vâkıf olmak beş on tane ömür gerektirir. Ama imkânlarımız nispetinde Türkoloji'ye hizmete devam edeceğiz. Biz Türkoloji araştırmalarına geç başladık. Bildiğiniz gibi, Türkoloji çalışmaları Avrupa'da, Turfan kazılarından, Turfan'da elde edilen metinlerden sonra, hele Strahlanberg'in verdiği bilgilerden sonra Avrupa'da büyük ölçüde gelişti. Çok değerli ilim adamları turfan metinleri üzerinde, runik metinleri üzerinde çalıştılar. 1893'te runik metinlerin çözülmesi buradaki büyük kültüre, büyük tarihî geçmişe ilgiyi arttırdı. 19. yy.ın ikinci yarısında çok geniş bir şekilde başlayan Avrupa'daki Türkoloji çalışmaları, bizde ancak 20. yy.ın ilk çeyreğinde ele alındı, üniversal manada işlendi. Şimdi durumu kısaca belirteyim:

Bizde Türkoloji araştırmalarında çok değerli, Hakkın rahmetine kavuşmuş isimler var: Rahmeti Bey, Caferoğlu gibi. Düşünün, 1950'lerde Türkoloji bölümünde asistan sayısı 4, Eski Edebiyatta Rahmetli Halide Dolu Hanım var. Yeni Edebiyatta, Allah uzun ömür versin Ömer Faruk AKÜN var. Yeni Türk Dilinde Rahmetli Faruk Kadri TİMURTAŞ, Eski Türk Dilinde Rahmetli Muharrem ERGİN var. Şimdi düşünün, bir milyon insanın yaşadığı bir şehirde en az 1 üniversite olması lazım. İstanbul 10 milyona yaklaşmış, 3 tane üniversite var. Ve bunlardan da Türkoloji sadece İstanbul Üniversitesinde var. Diğer üniversitelerde Türkoloji yok. Ankara'da Dil Tarihte var, daha sonra Erzurum'da var, bir de Konya'da var. Bunlardaki Türkoloji ile uğraşan hocaları toplasanız, elemanları toplasanız 20-30'u geçmez. 20-30 kişi ile de Türkoloji gelişmez. Çünkü bölüm azlığı, kadro azlığı taslak azlığını doğurunca araştırma yapamazsınız. Ve biz yıllarca bir öğretim kurumu olarak çalıştık.

Araştırma hep ikinci planda kaldı. Ama 1950'lerden sonra çok değerli genç meslektaşlarımız yetişti. Türkolojiyi bugünkü seviyesine getirmiş olduk. Üniversite azlığı, Türkoloji bölümlerinin azlığı, uzman, yetişmiş elemanların azlığı ister istemez bizde Türkoloji'nin ancak Avrupa'dan bir hayli zaman sonra gelişmesine neden oldu. Bugün birçok üniversitede Türkoloji bölümleri var. Burada görev yapan çok genç arkadaşlar var. Bunların çalışmalarının içinde hakikaten çok değerli olanlar var. Zamanla bu kadrolar daha da gelişecek, oturacak üniversiteler ve Türkoloji yeni ufuklar kazanacak. Burada bir önemli nokta daha var. Bize Türk dünyası kapalı idi. Hocalarımız Türk dünyasını görmeden gittiler. Caferoğlu Hoca kendi memleketine gidemedi. Rahmeti Bey Kazan'a gidemedi. Biz bu isimleri, buradaki yer isimlerini hayal olarak düşünüyorduk. Bişkek, Almatı uzak birer hayal gibi geliyordu. Ama 1986'dan sonraki devrim Türk dünyasını açtı bizde de. Ve gençlerimiz buraya gidip okumaya, Türk lehçelerini öğrenmeye başladılar. Biz talebeyken Türk lehçeleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktu. Rahmeti Bey'in biraz Kazakça metin biraz da Tatarca metni yarım sayfa okumaktan başka hiçbir bilgimiz yoktu. Ama son 15-20 sene içinde Kazakistan'a, Kırgızistan'a, Özbekistan'a, Türkmenistan'a gidip kalan, hatta Sibirya'ya giden arkadaşlarımızın oradaki küçük Türk topluluklarının lehçelerini incelemeleri, onlara dair eserler yazmaları Türkoloji dünyasını bize açtı. Eminim ki, bundan sonra çok daha değerli çalışmalar yapılacaktır. Burada bir temenni belirtmek isterim. Bir insan bir dili ancak zor öğrenebilir. Bugün bir dili mükemmel öğrenen kaç kişi var? Birçoğumuz dil imtihanını verdik ama acaba dili biliyor muyuz? Ben şahsen dil imtihanını verdim ama o dili bilen biri gibi bildiğimi iddia edemem. Bugün Türkoloji'nin kaynakları Almanca, Rusça, İngilizce, Fransızca ve buna ilave olarak Japonca, Çinceyi de dâhil edebiliriz. Peki, biz bu kadar dili nasıl öğreneceğiz? Otuza yakın, küçük irili ufaklı Türk lehçesi var. Bunların hepsini nasıl öğreneceğiz? Birini ikisini öğrensek bize yeter. Peki, yapılacak şey ne?

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 347-348

Yapılacak şey; dil bilen arkadaşların temel eserleri Türkçeye kazandırmaları, birincisi bu. İsmi hep geçti. Doerfer'in "Elementary Kitabı" tercüme edilmeli, değerli arkadaşımız Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* ve *A Grammar of Old Turkic* adlı eserleri tercüme edilmeli. Onun gibi Uygur dönemine ait yapılan araştırmalar, seri eserler, hepsi Türkçeye kazandırılmalı. Bir şey daha yapılmalı. Türkoloji mensubu hocalarımızın yabancı dildeki eserleri, makaleleri tercüme edilip ciltler hâlinde yayımlanmalı. Biz bunlardan haberdar olmadığımız müddetçe Türkolojide bir adım atmamıza imkân yoktur. Diğer Avrupalı meslektaşlarımız ne söylemiş, hangi görüşleri getirmiş, bunları bilmeden yeni bir görüş ortaya atmamıza imkân yoktur. Bir iki eseri bilmek, bir iki tercümeye bakmakla bu iş olmuyor. Hepsini görmemiz lazım. Benim ikinci temennim; cilt cilt yabancı dilde yazılmış bütün makalelerin Türkçeye kazandırılması. Üçüncü bir şeyin daha yapılması lazım. Türk Dil Kurumunun yahut YÖK'ün başkanlığında veya idaresinde Türkoloji bankasının, bilgi bankasının kurulması lazım. Bütün dünyada Türkoloji ile ilgili çalışmaların buraya yüklenmesi ve bu bilgilerin tasnif edilmesi lazım. Eğer bunlar yapılmazsa biz Türkoloji'de pek fazla adım adıp ilerleyemeyiz.

Elli sene önceki ile bugünkü Türkoloji çok farklı. Bugün çok değerli çalışmalar var. Çok iyi yetişmiş elemanlar var. Ama bunlar yeterli değil. Muhakkak bu üç şeyin yapılması lazım: Ana eserlerin tercümesi, makalelerin ciltler hâlinde tercümesi ve bilgi bankasının, Türkoloji bilgi bankasının kurulması. Başka türlü Türkolojide büyük hamle yapmamız mümkün değil. Düşünebiliyor musunuz, Türk lehçelerine ait Rahmeti Bey'in okuttuğu iki yarım sayfalık eserden başka bilgimiz yoktu. Bugün teknik gelişmiş. Bu da Türkoloji'ye yardımcı bir kaynaktır. Rahmeti Bey bir metin okutacak, kütüphanede tek nüsha var. Sırayla gidip sayfa sayfa kopya ederdik. Ya bugün bilgisayar var, bugün fotokopi makinesi var, her şey kolay bugün. Bir tıklamayla, dünyanın öbür ucundaki bir kütüphanenin kaynak eserlerine ulaşıyorsunuz. Bu kadar nimet önümüzdeyken, artık Türkolojide gerekli çalışmayı yapmazsak nankör sayılırız. Teşekkür ederim.

GÖKTÜRKLERLE İLGİLİ ROMANLAR

Bilge ERCİLASUN

Edebiyat, sanatın en karmaşık dalıdır. Bir taraftan güzel sanatlar içinde yer alır, diğer taraftan hayatla sıkı sıkıya bağlıdır. Gerçek hayattaki bütün değişme ve gelişmeler, yaşanan bütün çalkantılar, edebiyatı yakından alakadar eder. Sosyal, kültürel, siyasî, ekonomik bütün olaylar, çeşitli boyutlarda edebî eserlere akseder, eserlerle ifadesini bulur.

Edebiyatın önemli bir kaynağı da tarihtir. Avrupa'da Romantizmin ortaya çıkmasıyla tarih, özellikle millî tarih, edebiyatçıların dikkatlerini yönelttikleri bir saha olmuştur. Böylece tarihî roman türü ortaya çıkmış ve 19. yüzyılda oldukça popüler bir görünüm kazanmıştır. Fransa'da Alexandre Dumas, İngiltere'de Sir Walter Scott gibi romancılar, yazdıkları tarihî romanlarla büyük bir şöhret kazanmışlar, yeni nesillere kendi tarihlerini tanıtmayı ve sevdirmeyi başarmışlardır. Böylece tarihî roman türü, Avrupa'da, etkisi zaman zaman azalmakla beraber, günümüze kadar gelmiştir.

Türk edebiyatında tarihî roman Namık Kemal'le birlikte görülür. Yazarlar, Türk tarihinin herhangi bir devresini ele alarak ayrıntılı bir şekilde işlemişlerdir.

Konumuzla ilgili sekiz roman tespit ettim. Bu sekiz eserin yedisi, tarihî romandır. Bunlar basılış tarihlerine göre şöyle sıralanabilir:

Abdullah Ziya Kozanoğlu	**Gültekin**	(1928)
	Kolsuz Kahraman	(1930)
Nihal Atsız	**Bozkurtların Ölümü**	(1946)
	Bozkurtlar Diriliyor	(1949)
Dr. Murat Kınıkoğlu	**Bozkırın Efendisi**	(2008)
Âdil Demir	**Altay Kaplanı**	(2009)
	İstemi Kağan'ın Elçisi	(2009)

Üzerinde durulması gereken bir başka roman da Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun **Gönül Hanım** adlı eseridir. Bu roman 1 Şubat 1336/1920-13 Nisan 1336/1920 tarihleri arasında Tasvir-i Efkâr gazetesinde 33 bölüm hâlinde tefrika edilmiştir. Ahmet Hikmet bu eseri 3 Mart 1336/1920 tarihinde tamamlamıştır. Eser Ahmet Hikmet'in sağlığında basılmamıştır. Dr. Fethi Tevetoğlu tarafından hazırlanan ve 1951 yılında basılan **Büyük Türkçü Müftüoğlu Ahmet Hikmet** adlı biyografik eserde özetlenmiştir. Eserin ilk baskısı, 1971 yılında yine Fethi Tevetoğlu tarafından hazırlanarak, Millî Eğitim Bakanlığı 1000 Temel Eser serisinde yayınlanmıştır.

Bu romanda 1917 Eylülünden başlayarak Orhun vadisine doğru yapılan kurmaca bir gezi anlatılır. Ahmet Hikmet bu romana o yıllarda Türkoloji alanında yeni bulunan Orhun Abideleri ile ilgili bütün bilgileri koymuştur.

Romanda Orhun Abidelerinin Ahmet Hikmet tarafından yapılan günümüz Türkçesine ilk çevirisi görülmektedir. [1]

"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında Âdemoğlu kılınmış. Onların üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş." (Ahmet Hikmet 1971: 91).

[1] Bu konu, tarafımdan ele alınmış ve 1985 yılında İstanbul Üniversitesinde yapılan Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresinde etraflıca incelenmiştir. Bunun için bakınız: Bilge Ercilasun, "Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Abideleriyle İlgili Romanı: Gönül Hanım", Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 1985.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 349-355

"Türk'ün kara halkı düşünmüş! Devletli bir kavim idik. Devletimiz şimdi nerede? Kime devlet kazandıralım. Kağanı olan bir millettik. Kağanımız bugün nerede? Hangi kağan için çalışalım?" (Ahmet Hikmet 1971: 92).

Gültekin ile **Kolsuz Kahraman** adlı romanlar, Atatürk devrinde yazılmışlardır ve Atatürk'ün tarih tezine uygun niteliktedirler. Yazar, devamlı olarak Göktürk devri ile hâlihazır arasında paralellik kurar. Kozanoğlu, yaşanan olaylarda ve kullanılan üslupta kurduğu bu benzerlikler vasıtasıyla, yeni nesilleri bilgilendirmeye ve eğitmeye uğraşır, aynı zamanda hem Türk tarihini öğretmeye, hem de Atatürk'ün yaptığı devrimlerin felsefesini açıklamaya çalışır.[2]

Bozkurtların Ölümü ile **Bozkurtlar Diriliyor** adlı romanlar, kısaca **Bozkurtlar** diye bilinir. **Bozkurtların Ölümü'**nde 622-630 yılları arasında vuku bulan olaylar anlatılır. **Bozkurtlar Diriliyor** romanında 679 yılından başlayarak İlteriş Kağan'a kadarki olaylara yer verilmiştir.

Bozkurtların Ölümü ve **Bozkurtlar Diriliyor,** canlı ve gerilimli eserlerdir. Atsız, günümüzle münasebet kurmaz. Olayları, mümkün olduğu kadar devrine uygun bir şekilde vermeye gayret eder. Devrin tarihî atmosferini canlandırmaya, yaşamaya ve yaşatmaya çalışır. [3]

Tarihî romanlar üzerinde Prof. Dr. İnci Enginün'ün yönetiminde, Hülya Argunşah tarafından bir doktora tezi yapılmıştır. **"Türk Edebiyatında Tarihî Roman (Türk Tarihi ile İlgili)"** başlığını taşıyan bu çalışmada Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun ve Nihal Atsız'ın romanları da dâhil olmak üzere Türk edebiyatındaki tarihî romanlar kronolojik bir sıra içinde incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bunun için bu yazıda bu dört roman üzerinde durulmayacaktır.

Burada kısaca bahsedilecek olan eserler, 2008 ve 2009 yıllarında kaleme alınmış bulunan üç romandır. Bunlardan ilk ikisi kısaca tanıtılacak, üçüncüsü biraz daha ayrıntılı olarak işlenecektir.

Âdil Demir tarafından yazılan **Altay Kaplanı** 310 sayfadır. Eserin tam adı **Altay Kaplanı-Göktürklerin Doğuşu-Altın Kabzalı Kılıç** şeklindedir. Olaylar on bir yaşında bir çocuk ağzından anlatılır. Oba beyinin küçük oğlu olan bu çocuğun adı Cebe'dir. Cebe, bey çocuğu olduğundan Çinliler tarafından kaçırılır. Romanda Bumin Kağan ile İstemi Kağan tarafından Göktürk Devletinin kuruluş hikâyesi anlatılır. Eserde Türk destanlarına ve efsanelerine yer verilmiş, eski Türk hayatına ait bazı sahneler (Atalar Obası'nda demir dövme gibi) anlatılmıştır.

Serinin ikinci kitabı, **İstemi Kağan'ın Elçisi** adını taşır. 435 sayfalık olan bu hacimli eserde İstemi Kağan zamanı konu edilmiştir.

Bu romanlar, Aptullah Ziya Kozanoğlu ve Feridun Fazıl Tülbentçi tarzının devamı niteliğindedir. Yani gençlere hitap eden bir roman dizisidir. Maceraya dayalı ve eğitim amaçlı olan bu eserlerden birincisi 2009 yılının Ocak ayında, ikincisi ise aynı yılın son aylarında basılmıştır. Bu da, bunun bir roman serisi olduğunu, kısa zamanda romanların devamının çıkacağını göstermektedir.

Romanların yazarı Âdil Demir 1953 yılında Kocaeli'de doğmuştur. Bakırköy'de ve Aksaray'da oturmuş, Pertevniyal Lisesini bitirmiştir. Hâlen Şişli'de oturmaktadır. Kastaş Yayınevi adına Dünya Klasiklerinden tercümeler yapmaktadır. Âdil Demir, gençliğinde Kozanoğlu'nun romanlarını okuduğunu ve bu romanların onda yarattığı büyük tesirin ömür boyu devam ettiğini, özgeçmişinde belirtmektedir.

---

[2] **Gültekin** ve **Kolsuz Kahraman** adlı romanların tahlili için bakınız: Hülya Argunşah 1990 (basılmamış doktora tezi).

[3] **Bozkurtların Ölümü** ve **Bozkurtlar Diriliyor** adlı eserlerin tahlili için bakınız: Hülya Argunşah 1990 (basılmamış doktora tezi).

Üzerinde duracağım diğer romanın yazarı Dr. Murat Kınıkoğlu, 1955 Malatya doğumludur. Orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Ankara Tıp Fakültesine girmiştir. Kalp ve iç hastalıkları uzmanı olan Kınıkoğlu, hâlen Akşam gazetesinde tıp konusunda köşe yazıları yazmaktadır.

Bozkırın Efendisi adlı roman, Doğan Kitap tarafından 2008'de İstanbul'da basılmıştır. 547 sayfalıktır. Büyükçe boyda, küçük puntolu, yani oldukça hacimli bir eserdir.

Romanda 627 yılından itibaren geçen olaylar anlatılmaktadır. Göktürk Devleti yıkılmıştır. Yin Dağlarından Gobi Çölüne kadar uzanan bütün Orta Asya, Çin İmparatorunun kontrolüne girmiştir.

Roman 52 bölümden meydana geliyor. Her bölümün başında bir vecize bulunmaktadır. Bu söz, o bölümün ana fikrini belirtir. Birkaç örnek verelim:

"Ağaca dayanma bükülür, suya dayanma dökülür" (Kınıkoğlu 2008: 11),

"Derdi çeken bilir, ağuyu içen bilir" (Kınıkoğlu 2008: 56),

"Düştün mü bir kez arka, ya kuzgun kapar ya karga" (Kınıkoğlu 2008: 162).

Türk boyları bozkırda dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. T'ung-kuan Kalesi derebeyi olan Kara Hiuan'a her sene ağır vergiler vermektedirler. Şehirde olan Türkler ise köle olarak ağır işlerde çalışmaktadırlar. Çin İmparatoru, Kara Hiuan'a elçi gönderir ve ondan bozkırda Rit Nizamı'nın uygulanmasını ister ve bir de tapınak yaptırmasını emreder. Bu ise, Kara Hiuan'ın kayıtsız şartsız Çin İmparatoruna bağlanması demektir. Hâlbuki Kara Hiuan bunu istememektedir.

Romanda olaylar bir kehanete dayanır ve bu kehanet etrafında gelişir. Kehanet, bozkırda kıl çadırda doğacak bir çocuğun prensesi öldürmesi diye ifade edilir. Bu kehanet zamanla bütün bozkırdaki insanlar arasında yayılır ve Çin, Moğol, Türk herkesi etkiler. Sonunda kehanetin uydurma olduğu ortaya çıkar. Fakat artık olaylar, kehanet doğrultusunda ilerlemiş, kehanetin önemli bir bölümü gerçekleşmiştir.

Romanda kehanet, pek çok yerde leit-motif olarak kullanılmıştır.

Kehanet romanın birçok yerinde bazen aynen, bazen de özetlenerek, tekrarlanır.

"Altayların eteklerinde, güneyde

Kara kıl çadırda bir bebek doğacak.

Kara kuş çocuğa işaret koyacak.

Sizin istediğiniz onda

Onun istediği sizde olacak."

……..

"O kara çadırda doğan çocuk seni (Prensesi) öldürecek."

.....

"Bozkırın askerleri

Karıncalar gibi tırmanacaklar surlardan yukarı.

Burçlardan aşağı kanlar akacak." (Kınıkoğlu 2008: 32, 314, 340).

Yukarıda da belirtildiği gibi, romanda üç farklı yerde bu şiirli ifade aynen tekrarlanmaktadır. Bazen de buradaki fikir tekrarlanır. Bu, romandaki en önemli leit-motiftir.

Romanda başka leit-motifler de görülmektedir. Bunlardan biri de bozkırdaki Türk obalarının birleşeceği, bir bayrak altında toplanacağı motifidir. Bu durum, önce konuşulur, ağızdan ağıza yayılır, romanın sonunda gerçekleşir.

Roman, iç içe geçmiş pek çok olaydan meydana gelir. Temel olaylar arasında Yada Taşının ele geçirilmeye çalışılması da bulunmaktadır. Yada Taşı, Begrek Handadır. Pek çok insan bu taşı ele geçirmek ister. Bunun için Türk obalarına casuslar, ajanlar yerleştirilir.

Romanda, Türk boylarının birbirlerine düşmeleri, aralarında yaptıkları çekişmeleri, gerilimli ve başarılı bir şekilde, ustaca anlatılmıştır.

Romanın en önemli taraflarından biri, kötülüğün baskın ve hâkim bir unsur olarak ele alınmasıdır. Yazar hem olaylar, hem de karakterler vasıtasıyla, kötülüğü çok iyi işlemiştir. Çin Prensesi Orbay, Cüce Yang-li, Vali Er Samır, Kenjeke Kadın, Salur Alp kötü, hain, zalim tiplerdir ve romanda çok canlı olarak tasvir edilirler. Bunlar gittikleri her yere kötülük taşırlar. Bu yüzden romanda ihanet, kıskançlık, yalancılık, hainlik somut bir şekilde karşımıza çıkar.

Romanda kötülüğün bir sembolü de Kurday Kuş'tur. Derebeyi Kara Hiuan'a ait olan Kurday Kuş, romanda çok canlı tasvir edilmiştir. Kurday Kuş'un sebep olduğu feci olaylar, romanda oldukça çarpıcı bir şekilde anlatılır. Romanda Kurday Kuş'un her şeyi bilmesi, her bilinmezi çözmesi ve anlaşılabilir hâle getirmesi, sevmediği, düşman olduğu insanlara saldırarak gözlerini çıkartması gibi dehşet verici birçok olay vardır. Bu sahneler, okuyucuyu etkileyici bir şekilde anlatılmıştır.

Romanda kötülüğün bütün şekilleri görülmektedir. Oyunlar, pusu kurmalar, hileler çok canlı ve ayrıntılı olarak anlatılır. Menfaat hesapları, makam ihtirasları, korkaklıklar, riyakârlıklar, misyoner çalışmaları, her devirde, her yerde uygulanan ve geçerliliğini koruyan küçük ve gündelik hesaplar, küçük menfaatler uğruna toplumun değerlerini satma, ideallerden vazgeçme gibi, bugün bile rastlanan ayak oyunlarını yazar romana çok iyi yerleştirmiştir. Bu yüzden olay, tarihte geçmesine rağmen evrensel ve güncel bir nitelik taşır.

Romanda, üzerinde durulan bir konu da, büyücülüktür. Kurday Kuş, Kenjeke Kadın, Prenses Orbay düşmanlarına büyü yaparlar ve Şamanlar, bu büyüleri çözmekte çoğu zaman etkisiz kalırlar.

Romanda kötülüğe karşı duranlar ve bu konuda etkili olanlar Şamanlardır. Şamanlar, romanın önemli tipleridir. Şaman Argıl, Şaman Dalluci, Destancı Çu-Şu gibi karakterler, etkili ve yönlendiricidirler. Olayları yönlendirmekte ustadırlar.

Romanın çok kalabalık bir şahıs kadrosu bulunmaktadır. Bu, tarihî romanların birçoğunda görülen bir özelliktir. Yine de olaylar, belli şahıslar etrafında gelişmektedir.

Bahsedilmesi gereken bir diğer konu, romanın başında görülen ve Çin İmparatoru tarafından bozkırda benimsenmesi emredilen Rit Nizamı'dır. Rit Nizamı'na göre, Çinli misyonerler bozkırda yavaş yavaş Çin kültürünü ve inançlarını yayacaklardır. Bu düzen bozkırdaki beylerin, yani idarecilerin çok hoşuna gider ve benimsenir. İdarecilerin tavırları romanda şöyle anlatılıyor:

"Bozkırın acımasız şartlarında ayakta kalmakta zorlanan küçük Asya beylikleri için Rit Nizamı kurtarıcı olmuştu. Hemen hepsi misyonerlerin yanlarında getirdikleri hediyelerin cazibesine kapılmıştı. Özellikle beyler yeni düzeni çok sevmişti. Rahipler, beylerin ve zengin sürü sahiplerinin gücüne ve yetkilerine karışmadıkları gibi, onların toplum içindeki yerlerini daha da sağlama alacak konuşmalar yapıyorlardı." (Kınıkoğlu 2008: 356).

Fakat Rit Nizamı'nın getirdiği şartlar arasında, yaşamakta oldukları millî kültürün yavaş yavaş değişmesi ve ekonomik güçlerinin yavaş yavaş Çinlilerin eline geçmesi de vardır. Bunu idareciler fark etmezler veya mühimsemezler. Bunun sonucu, bozkırdaki düzenin zaman içinde

Çinliler lehine değişmesi, yani Türklerin sahip oldukları maddî ve manevî değerlerin veya vasıtaların Çinlilerin eline geçmesi gerçeği bulunmaktadır.

"Rit Nizamı'nı kabul eden beyler yeni düzenin kendilerine sunduğu avantajlara o kadar alıştılar ki, yaşam tarzlarının gittikçe değiştiğini ve ürettikleri her şeyin küçük bir bedel karşılığı Çin'e gittiğini fark etmediler. Değiş tokuş ve ticaret şartları her geçen gün biraz daha Çinlilerin lehine değişmeye başladı." (Kınıkoğlu 2008: 357).

Çinli rahiplerin asıl istediği şey, Türklerin inançlarının değişmesidir.

Bu da romanda şöyle belirtilir:

"Rahiplerin önemli bir misyonu da bozkır insanının inançlarını değiştirmekti. Halka Gök-Tengri'nin esasında Hükümdar Kao-Tsung'dan başka biri olmadığı düşüncesini aşılamaya çalışan misyonerler değişik boylardan toplanan fakir çocukları yakın şehirlerde açılan tapınaklarda eğitiyor, her türlü ihtiyaçları karşılanan gençler birkaç yıl içinde tanrı imparator ve Rit Nizamı'na inanan sadık ve saygılı askerler haline geliyorlardı. Hepsinden kötüsü; daha önce törenin yasakladığı afyon ve uyuşturucunun serbestçe kullanılır olmasıydı." (Kınıkoğlu 2008: 357).

Romanda Rit Nizamı'nın yetiştirdiği yeni nesil karşısına, Şamanların yetiştirdiği ve eğittiği çocuklar ve gençler konulmuştur. Romanın sonunda bozkırdaki Türkler birleşerek Çin düzenini yıkarlar. Roman bu çatışma üzerine kurulmuştur.

Romanda üzerinde durulan bir konu da eğitimdir. Yazar romanın pek çok yerinde eğitim meselesi üzerinde durur. Gelecek nesil kavramının önemini vurgular. Olayları ve bilgiyi geleceğe taşıyan en önemli karakter, destancı Çu-Şu'dur. Destancı Çu-Şu çocuklara alfabeyi öğretir, onların okuyup yazmalarını sağlar. Ayrıca onlara kimlik ve ümit aşılayan bir takım destanî ve millî bilgiler de verir. En önemlisi de, kehanetin Çu-Şu tarafından çocuklara anlatılmasıdır. Destancı Çu-Şu, kehaneti bir efsane gibi çocuklara anlatırken onlara Türklerin geçmişi hakkında da bilgiler verir, onların millî şuur kazanmalarını ve geçmişle geleceği bir bütün hâlinde düşünmelerini sağlar.

Roman aynı zamanda bilimsel bir nitelik de taşımaktadır. Yazar eserin sonuna bir kaynakça koymuştur. Üç sayfalık bu kaynakçada sahanın pek çok etkili ve önemli isimleri bulunmaktadır: Muharrem Ergin, Eberhard, Jean Paul Roux, Rene Grousset, Lev Nikolayeviç Gumilev, Bang, Denis Sinor, Halife Altay, Akmataliyev, Abdülkadir İnan, Faruk Sümer, Bahaeddin Ögel gibi…

Romanda bağımsızlık teması işlenmiştir. Bunun için yazar birlik olma ve güçlü olma gibi iki temel olgu üzerinde durmuştur. Türklerin bağımsız olmaları lâzımdır. Bunun için birlik olmalıdırlar ve kuvvetli olmalıdırlar. Ancak bu takdirde bağımsızlıklarını kazanabilecekleri, romanda tekrar tekrar belirtilir.

Romanın sonunda bu birliğin sağlandığı görülür. Bir araya gelen Türkler, bir ordu kurmuşlardır. Bu ordunun, *"İl Kağan'dan bu yana bozkırın gördüğü en büyük Türk ordusu olduğu"* ifade edilir ve *"Sarınehir'i"* geçerek *"Yin-ch'uan şehri surlarına doğru"* yaklaştığı belirtilir (Kınıkoğlu 2008: 498).

Artık bozkırdaki Türkler bir araya gelmiştir. Bu durum romanda şöyle belirtiliyor:

"Kehanet gerçekleşmiş, bozkırdaki tüm uluslar aynı bayrağın altında bir araya gelmişti. Töles boyları büyük orduya onar bin süvari ile katılmışlardı. Bugut, Ezgil, Ediz boyları beşer bin askerin yanında alevli oklar da getirmişlerdi. Hun-yü marangozları büyük mancınıklar yapmış, Kırgızlar surlara tırmanmak için uzun merdivenler hazırlamışlardı." (Kınıkoğlu 2008: 499).

Romanda üzerinde durulması gereken bir başka konu, olay örgüsünün Ergenekon Destanı ile benzeşmesidir. Yazar romandaki olaylarla Ergenekon Destanı arasında sık sık benzerlik ve

parallellik kurar ve Ergenekon destanını hatırlatır. Romandaki bozkırda yaşayan bütün Türk boylarının birleşerek bir liderin önderliğinde Çin ordusuna karşı yürümesi ve bağımsızlığını kazanması olayı, Ergenekon destanındaki Türklerin çoğalması ve bir Bozkurdun önderliğinde birleşerek ve kapalı bir alandan çıkarak dünyaya yayılmasına benzetilerek anlatılmaktadır.

Romanda vurgulanan bir başka konu, Aşina boyunun üstünlüğü ve savaşçılığı meselesidir. Göktürkler yenilince Aşina boyunun ordusu dağıtılmış, onların ordu kurmalarına ve askerlik yapmalarına izin verilmemiştir. Romanın sonundaki kurtuluş da, yine Aşina boyunun toparlanması ve savaşması sayesinde gerçekleşir. Bu fikir romanda destancı Çu-Şu tarafından şöyle ifade ediliyor:

"Aşina boyu han boyudur, liderler buradan çıkar" (Kınıkoğlu 2008: 71).

Romanda iyi ve ayrıntılı olarak işlenen bir tema da, gaflettir. Özellikle yönetici durumda olan beylerin aldırmazlığı, umursamazlığı ve bilgisizliği, bütün yönleriyle ortaya konulmuş ve çeşitli olumsuz sonuçlarına da dikkat çekilmiştir. Begrek Alp, Bey Manguri gibi gafil ve her şeyden habersiz beylerin yüzünden Türk boylarının başına gelenler anlatılmıştır.

Romanda işlenen önemli temalardan biri de millî kimliğin kaybedilmesi veya yabancılaşmadır. Bu olgu, Aytmatov'un romanlarında *"Mankurtluk"* kelimesiyle ifade edilir. Juan Juanların esirlerin kafatasına ıslak deve derisi geçirmeleri gibi, Teko Alp de Prenses Orbay'ın gözlerine bakınca büyülenir ve şuursuz bir şekilde kendisine emredileni yapar. Bu durum romanın bir yerinde somut bir şekilde ifade edilir. Prenses, Teko Alp'e şöyle bir emir verir:

"Git ve elini ateşe sok" (Kınıkoğlu 2008: 371)

der. Teko Alp kendisinden isteneni gözünü kırpmadan yapar, yani gider ve elini ateşe sokar. Ayrıca Prensesin emrinden çıkamaz ve Aytmatov'un eserlerinde sık sık rastlanan Mankurt tipler gibi annesini tanımaz, hattâ onu düşman gibi görür.

Romanda işlenen bir tema da, vatan sevgisi ve vatan hasretidir. Romancı sık sık vatan sevgisi konusuna değinmiş ve vatan kavramının önemine işaret etmiştir. Romanda vatanını ve sevdiklerini bırakmak, terk etmek, büyük ve affedilmez bir kusur, bir günah olarak gösterilmiştir. Romanın baş karakterlerinden biri olan Aybars, bir kadına duyduğu aşk yüzünden vatanını terk etmiş, fakat hayatı boyunca derin bir vatan hasreti çekmiştir. Romanın birkaç yerinde onun yaşadığı duygular tasvir edilmiştir. Aybars'ın ruhu bu yüzden derin bir ıstırap çeker. Bu yüzden Aybars sık sık Altayların karlı zirvelerine bakarak vatanını düşünür. Hayal eder. Çünkü onun vatanı Altayların arkasındadır. Romanda, Aybars'ın ruhunun çektiği acıyı ancak *"Altayların karlı zirvelerine bakarak"* azaltabildiği ifade edilir (Kınıkoğlu 2008: 48).

Romanda çeşitli Türk inançlarına yer verilmiştir. Bunların bazıları bozkır kültürü ile ilgili inançlardır (Kımız içmek, avlanmak, kartal beslemek gibi). Bazıları da Türk toplulukları arasında bugün bile yaygın olarak devam eden inançlar ve uygulamalardır: Kımız içmek, avlanmak, kartal beslemek, uğursuzluğa karşı boynunda muska taşımak gibi…

Romanda olaylar iyi kurulmuş, iyi kurgulanmıştır. Olay örgüsü ustaca düzenlenmiştir. Olayların gerilimli, zaman zaman nefes kesici, heyecanlı bir boyutta anlatıldığı görülmektedir. Tasvir ve anlatım güçlü ve sürükleyicidir. Rahat okunan bir romandır. Yazarın akıcı bir üslubu vardır. Eserde akıcı, kolay anlaşılır bir dil kullanmıştır. Bu eserin, ayrıntılı, gerilimli ve bütün özellikleriyle kuvvetli bir tarihî roman olduğu söylenebilir.

Sonuç

Argunşah, çalışmasının sonunda tarihî romanların baskı sayılarına bakarak birtakım tespit ve değerlendirmeler yapıyor. Atatürk devrinde tarihî romanların çok basıldığını, yani gençler tarafından bu romanların okunduğunu, bu durumun Atatürk'ten sonra da devam ettiğini, fakat 70'li 80'li yıllardan itibaren artık baskı yapılmadığını söyleyerek son yıllarda televizyon, internet gibi teknolojik araçların okumayı azaltmış olabileceğini belirtiyor. Aradan 20 yıl geçti. Bu yirmi yılda şartlar değişti ve bir Türk Dünyası doğdu. Seyahatler başladı. Bilgi akışı oldu. İnsanlar seyahat ederek Orta Asya coğrafyasını gördüler ve tanıdılar. Bu, onları tarihe yöneltti ve tekrar geçmişe ilgi duyulmaya başlandı. Birtakım yeni yazarlar, hattâ çok farklı mesleklerden olan, çok farklı birikimler taşıyan birtakım yazarlar, Orhun Âbidelerinin zengin dilinden etkilenerek eski Türk tarihine ilgi duydular. Bu merak ve ilgi ile araştırmalar yapıp edebî eserler meydana getirmeye başladılar. Ben bundan sonra bu alanda daha çok eser verileceğine inanıyorum. Bunun örneklerini de görmekteyim.

Kaynakça

Argunşah, H. (1990). "Türk Edebiyatında Tarihî Roman (Türk Tarihi ile İlgili)", İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi.

Atsız, N. (1992). *Bozkurtların Ölümü*, İstanbul: Baysan Yayınları.

Atsız, N. (1992). *Bozkurtlar Diriliyor*, İstanbul: Baysan Yayınları.

Demir, Â. (2009). *Altay Kaplanı-Göktürklerin Doğuşu*, İstanbul: Kastaş Yayınları.

Demir, Â. (2009). *İstemi Kağan'ın Elçisi*, İstanbul: Kastaş Yayınları.

Ercilasun, B. (1997). "Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun Orhun Âbideleriyle İlgili Romanı: Gönül Hanım" (Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler II: Türk Edebiyatı, İstanbul Üniversitesi 1985), Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1, Ankara: Akçağ Yayınevi.

Kınıkoğlu, M. (2008). *Bozkırın Efendisi*, İstanbul: Doğan Kitap.

Kozanoğlu, A. Z. (1981). *Gültekin*, İstanbul: Atlas Kitabevi, 16. baskı.

Kozanoğlu, A. Z. (1978). *Kolsuz Kahraman*, İstanbul: Atlas Kitabevi, 14. baskı.

Müftüoğlu, A. H. (1971). *Gönül Hanım*, baskıya hazırlayan Dr. Fethi Tevetoğlu, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1000 Temel Eser.

Tevetoğlu, F. (1986). *Ahmet Hikmet Müftüoğlu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KÖKTÜRKÇE NASIL BİR DİLDİR?

Ahmet Bican ERCİLASUN

Aşağıda ses bilgisi ve ses bilimi, biçim bilgisi, söz dizimi, söz varlığı ve tarihî geçmişi açılarından Köktürkçenin özellikleri maddeler hâlinde verilmiştir. Elbette bunların çoğu bilinen özelliklerdir. Ancak burada kuş bakışı, nesnel ve yoğun bir çalışma yapılarak Köktürkçenin tarihî ve yaşayan Türk lehçeleriyle dünya dilleri arasındaki yeri ortaya konulmak istenmiştir. Ses bilgisi ve ses bilimi, biçim bilgisi, söz dizimi bölümlerinde Muharrem Ergin ve Talat Tekin'in metinlerinden, Tekin'in gramer çalışmalarından, Marcel Erdal'ın kelime yapımı ve gramer çalışmalarından, Ercilasun'un Türk Dili Tarihi'nden yararlanılmıştır. Dünya dilleri bağlamında Greenberg'in evrensel dil bilgisi kuralları ile diller hakkındaki genel bilgiler göz önünde bulundurulmuştur. Söz varlığı bölümünde, yukarıdaki çalışmalardan da yararlanılmakla birlikte Hatice Şirin User'in son çalışması esas alınmıştır. Tarihî geçmiş bölümünde Doğan Aksan'ın ölçüt ve görüşlerine kısaca dokunulmuş ve bazı yeni ölçütler ortaya konulmuştur.

Ses Bilgisi ve Ses Bilimi Açısından Köktürkçe

1. Sekiz veya dokuz ünlü, on dokuz ünsüz vardır. ***c*** sesi ile diş-dudak ünsüzleri ***v, w, f***'nin bulunmayışı; ***ń***'nin varlığı karakteristiktir.
2. Uzun ünlülere sahiptir.
3. Ünlülerde kalınlık-incelik (art-ön), düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik, kısalık-uzunluk karşıtlığı vardır.
4. Ünsüzlerde tonlu-tonsuz karşıtlığı vardır; ancak tonlu-tonsuz uyumu söz konusu değildir.
5. Ünsüzler, dudak (labial), diş eti (alveolar), ön damak (palatal) ve arka damak (velar) ünsüzleridir. Diş-dudak (labiodental), şaklama (click), kıvrık dil ucu (retroflex), küçük dil (uvular), yutak (pharyngeal) ve gırtlak (glottal) ünsüzleri yoktur.
6. Patlayıcı (tonlu, tonsuz) ve akıcı ünsüzler vardır. Sızıcı ünsüzler çok azdır **(*s, ş, z*)**.
7. Geniz (nazal) ünsüzleri vardır; fakat geniz ünlüleri yoktur.
8. ***o, ö, ė,*** kelimenin ilk hecesinde; diğer ünlüler kelimenin her yerinde bulunabilir.
9. Bütün ünsüzler kelime içinde ve sonunda bulunabilir. Birçok ünsüz kelime başında bulunamaz.
10. Açık ve kapalı hecelere sahiptir.
11. Ünsüz birikmesi (cluster), belirli ünsüz çiftlerine mahsus olarak sadece hece sonunda mümkündür.
12. Kalınlık-incelik uyumu vardır.
13. Kısmi bir düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır; yardımcı ünlüler ve bazı ek ünlüleri bu uyuma girer.
14. ***l-r*** dili değil ***ş-z*** dilidir.
15. Kelime başı ***h->ø-*** gerçekleşmiştir; ***hadak*** değil ***adak*** dilidir.
16. ***Antag (< anı teg), bödke (< bu ödke), buçegü (< bu üçegü)*** gibi örneklerdeki ünlü düşmesi ve ünlü birleşmesi bazı ses olaylarının yaşanmakta olduğunu gösterir.

Biçim Bilgisi Açısından Köktürkçe

1. Sondan eklemeli bir dildir. Ön ve iç ek yoktur.
2. Kelime kökleri ve sonları sabittir; kök ünlüleri değişmez; kelimeler bükülmez.
3. Yeni kelimeler, sona gelen eklerle veya analitik yolla yapılır.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 357-361

4. Ögeler arası ilişkiler; sona gelen eklerle, son takılarla (çekim edatlarıyla) veya kelime sırasıyla sağlanır.
5. Tanımlık (artikel) yoktur. Belirlilik, bağlamdan çıkarılır; nesnelerde ve tamlayanlarda ise ekle sağlanır.
6. Gramatikal cinsiyet ve bunun gerektirdiği uyumlar yoktur.
7. İkilik yoktur. Çokluk, -kişilerle ilgili isimler dışında- yoktur; dolayısıyla ögeler arasında sayı uyumu da söz konusu değildir. Çokluk, bağlamdan anlaşılır.
8. İsim ve fiil kökleri ayrıdır; isim kökü aynı zamanda fiil kökü, fiil kökü aynı zamanda isim kökü olamaz.
9. Fiil tabanları teklik ikinci şahıs emiri ifade eder; bunun dışında kullanımları yoktur. Kullanılabilmek için isim yapım, sıfat-fiil, zarf-fiil veya kip eklerinden birini almak zorundadırlar.
10. Başlıca kavramları oluşturmak için, yeter sayıda yapım eki vardır. Bazı yapım ekleri donmuştur. Bazı yapım ekleri de birleşiktir.
11. Sıfatlar ve zarflar için ayrı ekler yoktur; nitelik ve nicelik isimleri söz dizimindeki görevine göre sıfat veya zarf olabilir. Eşitlik ve vasıta hâli ekleri kalıplaşarak sıfatlar (***azça, bunça***) ve zarflar (***ança, barça, edgüti, katıgdı, kopın***) oluşturabilir.
12. Fiillerden geçici sıfatlar ve zarflar oluşturan (sıfat-fiil, zarf-fiil) eklere sahiptir; bunların mevcudiyeti söz diziminde önemli rol oynar.
13. Teklik ve çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahsı gösteren şahıs zamirleri sistemi vardır; çokluk üçüncü şahıs için çokluk işaretleyicisi yoktur. Yönelme hâlindeki teklik birinci ve ikinci şahıs zamirinin ünlüsü değişmiştir.
14. Fiilde çatıyı (dönüşlülük, işteşlik, edilgenlik, ettirgenlik) sağlayan eklere sahiptir.
15. Fiillerde olumsuzluk son ekle (***-mA***) sağlanır.
16. Teklik ve çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahsa aitliği gösteren iyelik sistemi vardır. Sistem, son eklerle oluşturulmuştur. Çokluk üçüncü şahısta çokluk işaretleyicisi yoktur.
17. Yalın, yükleme, yönelme, bulunma-çıkma, eşitlik, vasıta, yön hâllerinden oluşan hâl sistemi vardır. Yalın hâl ile yükleme hâli eksizdir; diğer hâller eklerle sağlanır. Bulunma-çıkma hâli için tek ek vardır.
18. Yükleme hâlindeki ögede (nesnede) belirlilik-belirsizlik vardır. Belirsizlik sıfır ekle, belirlilik son eklerle sağlanır. Nesneyi belirli yapmak için kullanılan ekler; isim, zamir ve iyelik ayrımı yapar.
19. Fiillerde teklik ve çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahısları gösteren şahıs sistemi vardır. Sistem son eklerle oluşturulmuştur. Üçüncü şahıslar sıfır eklidir. Çokluk üçüncü şahısta çokluk işaretleyicisi de yoktur. Bilinen geçmiş zaman kipindeki şahıs ekleri sentetikleşmiştir; geniş-şimdiki zaman ve gelecek zaman kiplerindeki şahıs ekleri ise analitik yapılarını açıkça muhafaza etmektedirler. Anıtlarda öğrenilen geçmiş zamanın sadece üçüncü şahıslarına rastlanır. Emirde ise kip ve şahıs ifadesi aynı ekte mündemiçtir.
20. Bilinen geçmiş, öğrenilen geçmiş, geniş-şimdiki zaman, gelecek zaman ve emir kiplerinden oluşan bir kip ve zaman sistemi vardır. Geniş ve şimdiki zaman ayrılmamıştır. Şart, istek ve gereklik kipleri yoktur. Şart kavramı, zarf-fiil ekiyle; gereklik kavramı analitik yolla (muhtemelen ***kerek*** sözü ile); istek kavramı ise emir kipiyle ve muhtemelen bazı enklitiklerle sağlanmaktadır. Ayrıca ***er-*** "olmak" fiiliyle yapılan ve uzak geçmiş, öğrenilen uzak geçmiş, sürekli geçmiş, olmamış gelecek gibi kipler oluşturan analitik yapılar da vardır.
21. İsim ve fiillerde evet-hayır sorusu, enklitik kaynaklı ***-mu, -gU*** ekleriyle yapılır.

22. Sayı sistemi onludur; ancak ***yigirmi, otuz, kırk, elig*** kelimeleri ***iki, üç, tört, biş*** kelimelerinden bağımsızdır. Köktürkçede çokluk eki olmadığı için sayıların belirttiği isimler de çokluk biçimine girmez.

Söz Dizimi Açısından Köktürkçe

1. ÖTY sıralıdır. Vurgulanmak istenen öge yükleme yaklaştırılabilir.
2. Sıfat-isim, tamlayan-tamlanan sıralıdır.
3. Ön takı (pre-position) yoktur; son takılı (çekim edatlı – post-positional) bir dildir.
4. İsim cümleleri, doğrudan isimlerle (ad, sıfat, zamir), ***bar, yok*** sözleriyle veya ***er-*** fiilinin çekimiyle kurulur. Fiil cümleleri, kiplerle oluşturulur. İsim ve fiil cümlelerinin sonunda ***-mu, -gU, kanı*** gibi soru ek ve kelimeleri; ***erinç, Ok, kök, ne*** gibi pekiştirme ve şüphe enklitikleri bulunabilir.
5. Cümleler art arda sıralanır; ***ulayu, azu*** gibi cümle bağlayıcıları çok sınırlıdır. Art arda sıralanan cümleler ortak ögelere sahip olabilir; yani önceki cümlede ifade edilen bir öge sonraki cümle(ler)de tekrarlanmayabilir.
6. Ki'li birleşik cümle yoktur; başka dillerde ***ki*** vb. bağlaçlarla birbirlerine bağlanan cümleler Köktürkçede sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleriyle yapılan geçici sıfatlar ve zarflar yoluyla tek cümle hâlinde ifade edilir.
7. Bağlaç bakımından zayıf (***artukı, yeme***), çekim edatları (son takılar) bakımından zengin (***asra, üze, kisre, ötrü, birle, sayu, teg, üçün, tegi, tapa, tip, tiyin***) bir dildir. Bu durum, bağlama gruplarının az, edat gruplarının çok olması sonucunu doğurur.
8. Sayı grubu karakteristiktir. Birler hanesini gösteren sayı önce, onlar hanesini gösteren sayı sonra söylenir; onlar hanesini gösteren sayı önceki onluğa değil, içinde bulunulan onluğa ait sayıdır (***biş otuz = 25***). Ancak bağlaçla oluşturulan ara sayılar da başlamıştır: ***otuz artukı tört, kırk artukı yeti.***

Söz Varlığı Açısından Köktürkçe

1. Üç büyük anıtta farklı kelimelerin sayısı 840'tır. Bunlardan 147'si, yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Özel isimler çıkınca kalan kelime sayısı 693'tür (Ercilasun, 2006, s. 187). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı'na ait on anıt ve yazıtı inceleyen Hatice Şirin User, on anıt ve yazıttaki kelime sayısını, özel isimler hariç, 917 olarak tespit etmiştir. Kelimelerin farklı anlamları dikkate alınınca on anıt ve yazıtta kelime sayısı 1517'ye çıkmıştır (User, 2009, s. 421). Ancak anıtlarda anlatılanların devlet yönetimiyle ve idarecilerin millet için yaptıklarıyla sınırlı olduğunu; dolayısıyla söz varlığının da sadece bu konularla ilgili bulunduğunu hatırda tutmak gerekir.
2. User'in çalışmasındaki 917 kelimeden 612'si isim, 305'i fiildir. Ayrıca 218 özel isim vardır (User, 2009, s. 421).
3. Anlam farkları da dikkate alındığında fiil sayısı 305'ten 528'e çıkar. Bunların 151'i (% 28,1) temel fiiller, 160'ı (% 30,3) devlet yönetimi ve savaşla ilgili fiillerdir (User, 2009, s. 422). Anıtların konusuyla ilgili fiillerin çokluğu dikkat çekicidir.
4. Anlam farkları dikkate alındığında cins isimlerin sayısı 612'den 773'e çıkar. 773 kelimenin 203'ü dil bilgisi ögeleridir (User, 2009, s. 423). Dil bilgisi ögelerini çıkardığımız zaman geriye kalan 570 cins isimden 235'i (% 41) devlet, siyaset, halk, savaş, unvan, ticaret, yoksulluk-zenginlik, cenaze konu ve kavramlarıyla, yani anıtların konusuyla ilgilidir ve bunların çokluğu da dikkat çekicidir.
5. Anıtlar, ilgili bulunduğu devlet yönetimi konusunda zengin ve gelişmiş kavramlar içerir. İşte bunlardan bazıları. Bağımsızlık: ***illig / kaganlıg bodun er-, taşık-.*** Bağımlılık: ***kör-, içik-, ilsire- / kagansıra-.*** Kanun yapma: ***törü it- / yarat-.*** Devleti muhafaza etme: ***il tut-.*** Ebedî devlet: ***beŋgü il.*** Yüksek yöneticiliklere tayin: ***yabgug/ şadıg bir-.*** Teşkilatlanmak: ***itinü yaratınu u-.*** Hâkimiyet kaynağı: ***Teŋri kut bir-, Teŋri töpüsinte tutup yügerü***

kötür-. Sosyal devlet: ***yalıŋ bodunug tonlug, çıgań bodunug bay kıl-.*** Nüfus politikası: ***az bodunug üküş kıl-.*** Millî birlik: **biriki bodunug ot sub kılma-.** Anlaşma yapmak: ***tüzül-.*** Uluslar arası ticaret: ***arkış tirkiş ıd-***. Karmaşa, anarşi, kaos: ***bulgak, bulganç*** (Ercilasun, 2007, s. 134-139).

Tarihî Geçmişi Açısından Köktürkçe

1. Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk bengü taşlarındaki yüksek seviyeli ve sanatlı anlatım Köktürkçenin işlenmiş bir dil olduğunu gösterir. Bir dilin işlenmiş olabilmesi için uzunca bir zamana ihtiyaç bulunduğu açıktır.
2. Doğan Aksan anıtlardaki soyut kavramları, eş anlamlılık, çok anlamlılık, ileri ögeler ve söz sanatlarını inceleyerek Köktürk yazı dilinin "çok daha eskiye, birkaç bin yıl öncesine uzanan gelişmiş bir dil niteliği" taşıdığı sonucuna ulaşmıştır (Aksan, 2000, s. 142). Aksan'a göre, 900 kelimeye yaklaşan söz varlığı içinde soyut kavramların oranı % 33 dolaylarındadır (Aksan, 2000, s. 47). On anıt ve yazıtı inceleyen Hatice Şirin User, cins isimlerdeki soyut kavramları % 34,9 olarak tespit etmiştir (User, 2009, s. 423).
3. Çin kaynağı Pei-ts'i-şu'ya göre Çin imparatoru Hov-çu, birçok dil bilen Liu Şi-ts'ing'den, Nirvana-Sutra'yı Tu-kyu diline çevirmesini istemiştir. Çin imparatoru 576 yılı civarında bu tercümeyi Köktürk hükümdarı Tapar Kağan'a armağan etmiştir (Liu, 2006, s. 594). Demek ki anıtlardan 150-160 yıl önce Nirvana-Sutra gibi soyut kavramlı, dinî-felsefi bir eser Köktürkçeye çevrilebiliyordu. Daha o dönemde Köktürkçe gelişmiş bir yazı dili olmalıdır.
4. Köktürk metinlerinde donmuş ekler vardır. ***Yogun, kalın*** kelimelerinde ***-n, baz, boguz*** kelimelerinde ***-z, kısıl, inel*** kelimelerinde ***-l, egri, yazı, katı*** kelimelerinde ***-I*** ekleri donmuştur. Sonraki dönemlerde de bu eklerle yapılmış türevlere çok az rastlanması onların donmuş olduğunu gösterir. Eklerin işlekliğini kaybedip donması da uzun zaman gerektiren bir olgudur.
5. Köktürk metinlerinde kalıplaşmış ekler de vardır. ***Barça*** zarfında ***+ça*** eşitlik eki, ***başlayu*** cümle bağlayıcısında ***-u*** zarf-fiil eki, ***sayu*** ve ***tapa*** çekim edatlarında ***-u, -a*** zarf-fiil ekleri, ***kopın*** zarfında ***-n*** vasıta hâli eki kalıplaşmıştır. Ek kalıplaşması için de uzun zamana ihtiyaç olduğu açıktır.
6. Köktürk metinlerinde birleşik ekler de vardır. ***-tUr-*** ettirgen çatı eki ***-t-*** ile ***-Ur-'***un; ***+Ad-*** isimden fiil yapma eki ***+A-*** ile ***-d-'***nin; ***-pAn*** zarf-fiil eki ***-p*** ile ***-An'***ın birleşmesiyle oluşmuştur. Kökenleri tartışılan ***-TI*** görülen geçmiş, ***-TaçI*** gelecek zaman eklerini de bunlara katabiliriz. Birleşme yoluyla yeni eklerin ortaya çıkması için de zamana ihtiyaç vardır.
7. Yukarıdaki veri ve tanıklar Köktürk yazı dilinin uzun bir tarihî geçmişi olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Aksan, D. (2000). *En Eski Türkçe'nin İzlerinde*, İstanbul.

Ercilasun, A. B. (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2007). *Makaleler – Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (yayına hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*, Wiesbaden.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.

Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*, Ankara.

Greenberg, J. H. (2008). "Anlamlı Dil Unsurlarının Diziminde Görülen Bazı Evrensel Dilbilgisi Kuralları", *Dil Araştırmaları*, sayı 3 (Güz), ss. 63-86, Ankara.

Liu, M. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (çevirenler: Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), İstanbul.

Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.

Tekin, T. (1995). *Orhon Yazıtları – Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul.

User, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları – Söz Varlığı İncelemesi*, Konya.

ONGİN YAZITI

Marcel ERDAL

İngilizceden Çeviren ***Semih TEZCAN***

Ongin yazıtı 1891 yılında Moğolistan'da, Ongi nehrine dökülen Tarimal Çayı kıyısında N. M. Yadrintsev tarafından bulunmuş, W. Radloff tarafından 1895 ve 1896'da üç estampaja dayanarak yayımlanmıştır.[1] H. N. Orkun'un[2] yayımı Radloff'unkine dayanmaktadır. Sir Gerard Clauson, yayını[3] için Radloff'un yayımladığı estampaj fotoğraflarını gözden geçirmiştir. Bu çalışma, Türkoloji'nin 20. yy.ın ilk yarısında gerçekleştirdiği büyük ilerlemelere ve bu yazıt konusunda başkalarının öne sürdüğü düşüncelere dayanması bakımından Radloff / Orkun yayımından üstündür; öte yandan Clauson'un okuyuş önerilerinin birkaçı asılsız varsayımlara dayanmaktadır. Talat Tekin[4] Ongin yazıtını işlerken genellikle Clauson'ın düşüncelerini benimsemiş, birkaç noktada yeni düşünceler getirmiştir. 1969 PIAC toplantısında E. Tryjarski, Ongin abidesini 1962'de yaptığı bir ziyarette parçalanmış, birkaç parçaya ayrılmış halde bulduğunu, ancak 1969'da kendisine yazıt alanı yakınında bulunan parçaların fotoğraf ve çizimlerinin gönderildiğini, bu parçaların 1-4. ve 9-12. satırlara ait olduğunu anlatır,[5] bildiriler kitabında yazıtın iki mükemmel (fakat anlaşıldığına göre üzerinde rötuş yapılmış) fotoğrafını da yayımlar. G. I. Ramstedt, bu yazıtı 1909'da gidip görür; ancak ziyaretinin sonuçları 1911 ve 1949'da Fince olarak yayımlandığı için Clauson ve Tekin tarafından kullanılamamıştır. Ramstedt'in bu yazıt üzerine yaptığı araştırmaların başka bir dilde yayını ise ancak 1973 ve 1978'de gerçekleşir. Bu yayınların hepsi E. Voytov'un bir bildirisine ekli kaynakçada bulunur, o bildiride bu konuya ilişkin daha başka malzeme de verilmiştir.[6] Voytov, buluntu alanına gitmiş, orada gördüklerini ayrıntılı olarak tasvir etmiş, yazıtın bir çevirisini yapmış ve tarihsel bağlamını tartışmıştır. L. Bazin[7] ve V. Rybatzki[8] bu yazıt hakkında bazı önemli görüşlerini dile getirmişlerdir. Yazılı taşı son inceleyen, bir Japon heyeti olmuştur.[9] Bu heyetten Takashi Ōsawa'nın raporu, yazıt üzerinde bugün artık pek az şeyin görülebilmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Bu raporda yazıt üzerindeki metin hakkında (Japonca olarak) bazı önemli notlar da yer alır. M. Dobrovits, 2000[10] ve 2005[11] yıllarında yayımladığı iki bildiride, Ongin Yazıtı'nın

---

[1] Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg, 1895.

[2] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* cilt.1. İstanbul, 1936.

[3] Gerard Clauson, "The Ongin Inscription". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957: 177-192 s. ve iki fotoğraf.

[4] Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*. Mouton: Bloomington, 1968.

[5] Edward Tryjarski, "Zur neueren Geschichte des Ongin-Denkmals". G. Hazai & P. Zieme (yayımlayanlar), *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagund der PIAC 1969 in Berlin.* Akademie-Verlag, Berlin 1974, 629-630 s. Tryarski bu bildirisinde, 1962 yılında yaptığı seyahat hakkında da bilgi vermiştir.

[6] E. Voytov, "Onginskiy pamyatnik. Problemı kul'turovedçeskoy interpretatsii". *Sovetskaya Tyurkologiya* 1989,3: 34-50

[7] Louis Bazin, *Les Systèmes chronologiques dans le monde turc ancien.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, 152-161 s.

[8] Volker Rybatzki, "Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions". *Central Asiatic Journal* 44 (2000): 205-292.

[9] Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, *Provisional Report on Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998.* The Society of Central Asian Studies: Osaka 1999. Buluntu yeri üzerine bilgi (Akio Katayama ve Takashi Ōsawa) s.126 ve dev., metin (Takashi Ōsawa) 129-136. s.lar.

[10] M. Dobrovits, "Ongin yazıtını tahlile bir deneme". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, 2001: 147-150.

içeriği, tarihlendirilmesi ve tarihsel önemi üzerinde durur. Yazıtı kısa bir süre önce kaybettiğimiz Árpád Berta 2004 yılında işlemiştir.[12] Yazıtın tümünü son olarak işleyen Erhan Aydın olmuştur.[13] Ongin yazıtının okunuşundaki bazı sorunlara Hatice Şirin User[14] de değinmiştir.

Bu yazıt üzerine yapacağım değiniler, sıraladığım bu malzemenin tümüne dayanmaktadır. Bunlardan başka Vilhelm Thomsen'in asistanı Kurt Wulff'un notlarından yararlandım. Thomsen, bir Türk runik yazılı metinler derlemi yayımlamayı planlamıştı. Bunun için asistanını, mevcut çizim ve estampajların dokümantasyonunu yapmak üzere 1925-26'da Leningrad ve Helsingfors'a göndermişti. Thomsen, 1927 Ocak ayında Wulff'un topladığı malzemeyi değerlendirmeye girişti, ancak aynı yılın Mart ayında hastalandı, Mayısta da vefat etti. Wulff'un Ongin yazıtına ilişkin notları iki defterde bulunmaktadır. (Şehirleri bugün kullanılmakta olan adlarıyla anacak olursak) bu defterlerden biri, St. Petersburg, öteki de Helsinki'de bulunan malzemeye ait notları kapsamaktadır. Defterler bugün Kopenhagen Üniversitesinde muhafaza edilmektedir. Danimarka Orta Asya Derneği (Danish Central Asia Society) bunları internet sitesine koymuştur. 1970-73 yılları arasında ve ondan birkaç yıl sonra daha kısa bir süre içerisinde ben bu malzemeyi ve ayrıca hocam Iben Raphael Meyer'in notlarını görmek ve kullanmak olanağına sahip olmuştum. Wulff, bütün işaretlerin resmini çizmiş, bunların her birinin biçimi, büyüklüğü, ne derecede açıklıkla görülebildiği, nasıl okunabileceği ve nasıl anlaşılabileceğine ilişkin ayrıntılı açıklamalar vermiştir.

Yazıtın, Clauson ve Tekin tarafından "front" {ön yüz} diye nitelenmiş olan, Ōsawa'nın doğu yüz dediği yüzüne Wulff "kuzey yüzü", yazıtın Clauson ve Tekin tarafından "right" {sağ yüz} diye nitelenmiş olan, Ōsawa'nın kuzey dediği yüzüne Wulff "batı yüzü" der. Ben bu konuda Ōsawa'ya uyacağım. Yön hususunda ya Yadrintsev yanlış bilgi vermiş ya da taşın yönü sonradan değiştirilmiştir. Bu iki dikey ve Clauson ile Tekin tarafından "supplementary" {ekleme} olarak nitelendirilmiş olan bir yatay yazıt dışında Wulff, taşın "doğu" dediği, bizim "güney" diyeceğimiz yüzünde altı satırlık bir yazıt kalıntısı da görmüştür.

Benim Yazıtların Türkçesi hakkındaki genel fonetik yorumlamam diğerlerlerinden farklıdır. Bu hususta ilkelerimi *Grammar of Old Turkic* {Eski Türkçenin Grameri} başlıklı çalışmamda açıklamış bulunuyorum. Örneklendirecek olursam, Clauson'un *eçü:miz*, Tekin'in ise *äčümiz* yazdığı yerde ben, *(ä)çüm(ü)z* yazıyorum, çünkü bu eki, Eski Uygurcada olduğu gibi runik yazılı metinlerde de dörtlü uyuma giren eklerden sayıyorum. Bunun gibi birçok başka meselede de Eski Uygurcayı göz önünde bulunduruyorum**. s** yerine ş yazmakta tereddüt etmiyorum, çünkü bu yazıtta s ile ş pek nadir olarak birbirinden ayırt edilmiş ve çoğu kez s^2 arka sıra ünlüleri yanında kullanılmıştır.

Metin

Ongin yazıtını bizce şu şekilde okumak gerekmektedir.

D1 (ä)çüm(ü)z : (a)pam(ı)z Y(a)ma : q(a)γ(a)n : tört b^2ul(u)ŋ(u)γ : (e)tm(i)ş : yıγm(ı)ş : y(a)y(ı)m(ı)ş : b(a)s^2m(ı)ş : ol q(a)n yo^oq : $bolt^u$qda : k(e)srä : (e)l yitm(i)şi : ç(ı)γ(a)ñ … q(a)z[γ](a)nm(a)d^2(ı)[m(ı)z] : (e)l(lä)$d^{ü}$k (e)l(i)n :

---

[11] M. Dobrovits, "The Tölis and Tarduš in Old Turkic inscriptions". Stéphane Grivelet ve başkaları (yayımlayanlar), *The Black Master. Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on his 70th Birthday*. Harrassowitz, Wiesbaden 2005: 33-42.

[12] Berta Árpád, *Szavaimat jól halljátok … . A türk és ujgut rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged, 2004, 207-225.

[13] Erhan Aydın, "Ongi yazıtı üzerine incelemeler". *İlmî Araştırmalar* 25 (2008): 21-38.

[14] Hatice Şirin User, *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi.* Konya, Kömen 2008. "Yorum ve İncelemeler" s. 98-101, Metin ve Kaynaklar s. 468-9.

D2 q(a)γ(a)nl(a)d^{2u}q : q(a)γ(a)n(i)n : ıçγ(ı)nı ıdm(ı)ş : Türk bod(u)n : öŋrä : kün : toγs^{2}(u)q(ı)ŋa : k(e)srä : kün : b(a)ts^{2}(ı)q(ı)ŋa : t(ä)gi : b(e)ryä : t(a)vγ(a)çqa : q^{1}ız(ı)l : y^{2}ışqa t](ä)gdi … q …: ol: q^{1}z oγl(i)n : ök

D3 (a)lp : (ä)r(i)n : b(a)lb(a)l q^{1}s^{2}dı : Türk bod(u)n : (a)tı y^{o}q : bolu : b(a)rm(ı)ş (ä)rti : Türk bod(u)n : yitm(ä)z(i)n : t(e)y(i)n : yul(u)γ (ä)rm(ä)z(i)n : t(e)y(i)n : üzä : t(ä)ŋri : t(e)r (ä)rm(i)ş [

D4 Q(a)pγ(a)n : (E)lt(e)r(i)ş q(a)γ(a)n : (e)l(i)ŋä q^{1}l(ı)nt(ı)m : (E)l (E)tm(i)ş y(a)vγu : oγlı : (E)şv(a)ra T(a)mγ(a)n çor yoγı in(i)si B(i)lgä : (E)şv(a)ra : T(a)mγ(a)n : t(a)rq(a)n yoγl(a)t(dı)m : b(e)ş : y(e)tm(i)ş : (ä)ç(i)m : (a)tım … oγl[

D5 bo T(a)vgaç : (a)ra : yırya ^{O}t (tä)g Oγ(u)z : (a)ra : y(e)ti (ä)r(ä)n : y(a)γı : bolm(ı)ş : q(a)ŋ(ı)m : b(a)γa t(ä)ŋr(i)k(ä)n : y(ä)n : (a)nta : yor(ı)m(ı)ş : es(i)g : küç(ü)g : b(e)r[m(i)ş] … t(a)rduş : bolt^{u}qd[a ...

D6 t(ä)ŋr(i)k(ä)nkä : is(i)g : b(e)rt(i)ŋ : t(e)y(i)n : y(a)rl(ı)q(a)m(ı)ş : s^{2}(a)d : (a)t(ı)γ : (a)nta: b(e)rm(i)ş : bolt^{u}qda : toq(u)z Oγ(u)z ^{O}t-(tä)g y(a)γı (ä)rm(i)ş : b(ä)d^{ü}k : (ä)rm(i)ş : t(ä)ŋr(i)k(ä)n : yor[ımış … b](ä)d^{ü}k b(i)z : biz

D7 y(a)v(ı)z : b(a)t biz: (a)z(ı)γ ük(ü)ş(ü)g : k^{ö}ört(ü)g : ertä : sül(ä)l(i)m : t(e)r (ä)rm(i)ş : (a)mtı : b(ä)gl(ä)r(i)m-ä t(e)r (ä)rm(i)ş : b(i)z : (a)z b(i)z t(e)y(i)n : q^{o}or[qm(a)t(ı)n] yorıy(ı)n : t(e)p

D8 q(a)ŋ(ı)m s^{2}(a)d : (a)nça : öt(ü)nm(i)ş : t(ä)ŋr(i)k(ä)n : (a)lt(ı)m … : (a)nta : y(a)vl(a)q : b(i)lm(ä)zkä : …

K1 Q(a)m(ı)l : b(a)l^{1}q(q)a : t(ä)gd(i)m : q^{o}rl(a)d(ı)m : (a)lt(ı)m : süsi : k(ä)lti : q(a)r(a)s(i)n : y^{2}(ı)γd(ı)m : süŋ(ü)ş[düm] b(ä)gi : q(a)çdı [o]γuz bunça : (e)sig b(e)[r]m(ä)[d]^{ü}k …

K2 k(ä)l(i)r (ä)rt(i)m(i)z : (ä)kin (a)ra : ^{O}t-(tä)g y(a)γı : bolm(ı)ş : t(ä)gm(ä)çi m(ä)n : t(e)y(i)n : s^{2}(a)q(ı)nt(ı)m : T(ä)ŋri B(i)lgä q(a)γ(a)nqa : s(a)q(ı)n(ı)p : (e)s(i)g küç(ü)g : b(e)rs(i)g(i)m : b(a)r (ä)rm(i)ş (ä)r(i)nç : t(ä)gd^{ü}k(i)n : … (a)lm(ı)ş … (a)γd(ı)m (ä)vkä : t(ä)gd^{ü}k(ü)m ur(u)şı …: y(a)γı : k(ä)lti b(a)l^{1}q b(a)sa …

K3 t(ä)g(i)p : in(i)mä : oγl(u)ma : (a)nça : ütl(ä)d(i)m : q(a)ŋ yor(ı)p : (e)lt(e)r(i)ş : q(a)γ(a)nqa : (a)dr(ı)lm(a)d^{u}q : y(a)ŋ(ı)lm(a)d^{u}q : t(ä)ŋri bilgä : q(a)γ(a)nta : (a)dr(ı)lm(a)l(ı)m : (a)zm(a)l(ı)m : t(e)y(i)n : (a)nça : ütl(ä)d(i)m : (i)lg(ä)rü : b(a)r(ı)γma : b(a)rdı : ker[ü bar](ı)γma : b(a)rdı : ül(ü)g (a)nt(ı)qa : (e)s(i)g küç(ü)g : b(e)rt(i)m : (a)dr(ı)lur(ı)nt[a …] t(ä)gd(i)m

K4 üzä : t(ä)ŋri : (ä)rkl(i)g (e)ls(i)r(ä)tm(i)ş : y(i)t[ürmiş] … k^{ü}üçl(ü)g : (a)l[p q(a)γ](a)n(ı)ma : (a)dr(ı)lu b(a)rd(ı)ŋ(ı)z : bilgä : (a)t(a)ç(ı)m : yoγ(u)ŋ : q^{o}r(a)γ(ı)ŋ(ı)n : q(a)zγ(a)nt(ı)m : [.]l(ä)yü t(ä)ŋri […]ç : kirür (ä)rt(i)m (ä)dgü : (a)t(a)ç(ı)m :

Yatay1]qa bit(i)gl(i)g t(a)ş(ı)γ
Yatay2]d(ı)m b(ä)ŋigü
q(a)[ŋ
Yatay5 çb^{2} q[…]ur
Yatay6]ra : mq : (ä)dgü

Yatay3](ı)m : (a)t(a)ç(ı)m
Yatay4] (a)t(a)ç(ı)m (a)d[rıltıŋ

Yatay7 (a)t(a)ç(ı)m

G1]$b^1ŋl^1$m : $r^2k^2n^2ŋ$A (a)nta kört(ü)m
G2 (a)t(a)ç(ı)m … to^oq(ı)d(ı)m(ı)z : (ä)ç(i)m buyla
G3 $g^2l^2r^2t^2$m : $k^2s^2r^2$ … l^1t^1

G4]b^2Ig^2[…] : $k^2üt^2$. : ü
G5 $d^1.d^1..y^1Ir^1g^1…k^1$
G6 $g^1.r^2.n^2$

Notlar

Yazıtın birinci cümlesi (D1) şöyledir: (ä)çüm(ü)z : (a)pam(ı)z **y^1mA** : q(a)γ(a)n : tört b^2ul(u)ŋ(u)γ : (e)tm(i)ş : yıγm(ı)ş : y(a)ym(ı)ş : b(a)s^2m(ı)ş :

Şimdiye değin, burada harf çevriminde **y^1mA** şeklinde görülen kelimenin sonundaki ünlünün I olduğu kabul edilmiştir, oysa Wulff ve Thomsen bunun A olduğundan emindiler. Bu kelimede *-mA* ekinin bulunduğu farzedilebilir, bu ek Eski Türkçe Kelime Türetimi (OTWF) başlıklı çalışmamda,[15] paragraf § 3.109'da ele alınmıştır. Kelime *ayma* 'denilen' veya *ayama* 'saygı gösterilen' okunabilir; *apamız ayma kagan* okunduğu takdirde 'atamız denilen kağan' diye, *apamız ayama kagan* okunduğu takdirde ise 'atalarımızın saygı gösterdiği kağan' diye anlaşılabilir. Fakat dikkatimizi, Bibliotheque Nationale'de muhafaza edilmekte olan 'ms. Pelliot 1283' no.lu, 8. yüzyıldan kalma Tibetçe yazmada faaliyetleri anlatılmış olan Abuġ Çor ('Bug-čhor) hükümdarı Jama Kağan'a (*Žama Khagan*) da yöneltebiliriz. Bu belgenin Türkçe çevirisini Semih Tezcan 1972'de Ankara'da sunduğu bir bildiriye eklemiştir.[16] Söz konusu Tibetçe metinde, Basmıl, Karluk ve Uygurların bir araya gelerek Abuġ Çor'u yendikleri anlatılır. Buradan Abuġ Çor ('Bug-čhor) boyunun, Orhun Yazıtlarında anlatılan Türk Devleti'nin en önemli boyu, çekirdek boyu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Tibetçe belgedeki üç veriden birincisinde, Jama Kağan'ın (*Žama Khagan*) adı *Žama Moŋan Khan* olarak geçer. Bu, Bugut yazıtında Moġan Ḳaġan (*mwγ'an γ'γ'n*) diye zikr edilen hükümdar olmalıdır. Bumın Ḳaġan'ın oğludur, 553-572 arasında Birinci Türk Devleti'ni yönetmiştir. Marquart, Malov, Clauson hatta son yıllarda Rybatzki ve Şirin User yazıtımızın **y^1mI** okunmuş olan kelimesini 'Bumın' veya 'İstemi' şekline sokmaya çalışmışlardır. Fakat bu hem imkânsız, hem lüzumsuzdur. Bumın ve İstemi ilk Türk devletini kurarlar, ancak Moŋan Ḳaġan 19 yıl gibi uzun bir müddet hüküm sürerek bu devleti güçlendirir ve devamlılığını sağlar. Hükümdarlığı Çin'in zayıf bir devrine düşen Moŋan Ḳaġan'dan sonra tahta geçen kardeşi Taspar Ḳaġan sadece 9 yıl hüküm sürmüş, Çin'e ve Budizm'e yaklaşmıştır.

Yukarıda verilen birinci cümledeki ilk fiili Radloff, Orkun ve Tekin *kısmış* okumuşlardı. Clauson ise, estampajlarda bir **t^2** gördüğünü yazmış, kelimeyi *etmiş* okumuştu; bunu Şirin User ve Aydın da kabul eder. Thomsen ve Wulff'un notları, *etmiş*'i kanıtlamaktadır. Üçüncü fiili araştırmacılar *yay-* okumuş, 'dağıtmak' anlamına gelen *yañ-* fiilinin ñ > y ses gelişmesiyle oluşmuş geç bir şekli sanmışlardır. Bir Mani metninde de bulduğumuz *yayı-* 'bozmak' fiiline Erdal 1991: 685'te değinilmiştir; türemeleri de vardır. /ñ/ fonemi en geç runik metinlerde bile hiç bir zaman /y/'ye dönüşmez.

İkinci cümle şöyle okunmalıdır: ol q(a)n yo^oq : $bolt^uqda$: k(e)srä : (e)l yitm(i)şi : ç(ı)γ(a)ñ … q(a)z[γ](a)nm(a)d^2(ı)[m(ı)z

Kopenhagen'daki notlara göre *el yitmiş*'ten sonra "*ıçġınmış*" yoktur, Radloff ve Orkun yayımlarında bulduğumuz "ḳaçışmış" da yoktur; *ḳaçış-* için en eski veri Al-Kāşġarī'de bulunur, Eski Türkçede 'kaçmak' kavramı için genellikle kullanılan fiil *tez-mek*'tir. Wulff burada *ç(ı)γ(a)ñ*

[15] Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 2 cilt. Harrassowitz: Wiesbaden, 1991.

[16] Semih Tezcan,"VIII. yüzyıldan kalma 1283 numaralı Tibetçe el yazmasında geçen Türkçe adlar üzerine". *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunular Bildiriler (Ankara …1972)*. Ankara, 1975, s. 299-308.

sözcüğünü görmüş, ondan önceki **I**'yi ise *el yitmiş*'e bağlamıştır. Bundan sonra bir kısmı D1, bir kısmı D2 üzerinde bulunan şu cümle gelir:

(e)l(lä)d^{ü}k (e)l(i)n : D2 q(a)γ(a)nl(a)d^{2u}q : q(a)γ(a)n(ı)n : ıçγ(ı)nı ıdm(ı)ş :

ellädük elin kelimeleri yalnız Wulff ve Thomsen tarafından görülebilmiştir, bu kelimeler, KT D6-7'de bulunan ellädük elin ıçgınu ıdmış, kaganladuk kaganın yetrü ıdmış deyimine işaret etmektedir, orada milletin (veya Semih Tezcan'a göre ülke topraklarının) ve hükümdarın elden çıkması aynı deyimle ifade edilmiştir. *ıçyını ıdmış*'da gördüğümüz zarf-fiil ünlüsüyle yardımcı fiil ünlüsü arasındaki ses benzeşmesi için bkz. Erdal 2004:[17] 257.

D2'de Clauson ve başkalarının *beriyä tavγaçqa, yırıya yış[qa t]ägi* okuduğu kelimelerin yerinde Wulff ve Thomsen b(e)ryä : t(a)vγ(a)çqa : q^{ı}ız(ı)l : y^{2}ış[qa t](ä)gdi sözlerini gördüklerini kaydetmişler, *kızıl* yerine *yırya* okumanın imkânsız olduğunu, ayrıca metinde *tägi* zarf fiilinin değil, *tägdi* şeklinin bulunduğunu belirtmişlerdir. Günümüzde, Çin'deki en tanınmış Kızıl Dağ, Ürümçi yakınındaki 1391 m. yüksekliğindeki dağdır. Altay dağlarının tam güneyine rastlayan ve gerçekten kızıl olan bu dağ Türk İmparatorluğunun güney sınırında bulunmuş olabilir.

Satırın sonundaki kelimeleri Wulff ve Thomsen'den başka hiç bir araştırmacı okuyamamıştır. ḳ^{ı}z oγl(ı)n^{2} biçiminde ön sıraya özgü **n** işaretinin bulunması, bunun 'oγlan … ärän' değil de 3. kişi iyelik eki + belirtme durumu eki olduğunu göstermektedir. Wulff D3'teki *qısdı* sözcüğünü **q^{ı}l^{2}dı** (yani *qıldı*) okumanın da büsbütün imkansız olmadığını kaydeder.

Doğu yüz, 3. satırın devamında harf çevrimi **y^{1}wl^{1u}q (ä)rm(ä)z(ü)n** biçiminde yapılmış olan iki kelimeyi, Clauson "yo:luk ermezün", Tekin ise "yuluq ärmäzün" okumuştu. Ancak Wulff ve Thomsen dördüncü harfin **^{u}q** olmadığını, s^{2}, i/ı veya r^{2} okunabileceğini belirtmektedir. Ben burada *yul(u)ġ* okumayı ve KB 52'de Peygamber hakkında *yuluġ kıldı malı, teni canını* 'malını, vücudunu, canını feda etti', 85'te ḫaḳan ... *kolsa canım yuluġ* 'hakan ... isterse canım feda olsun' dendiğini hatırlatarak cümlenin "Türk halkı rehin olmasın" şeklinde anlaşılmasını öneriyorum.

D4'te hatırasına Ongin Yazıtı dikilmiş olan kişinin, yani b(i)lgä : (e)s^{2}b(a)ra : t(a)mγ(a)n : t(a)rq(a)n'ın adı geçmektedir. Bu sözneden sonra gelen, Clauson ve Tekin'in (a)ym(a)γl(ı)γ okumuş oldukları kelime gölge kelimedir. Wulff ve Thomsen, burada Clauson ve Tekin'in gördüğü işaretler yerine **y^{1}wγyt^{1}m** okumuşlar, bu işaretlerden ikinci, dördüncü ve altıncısının okunuşlarının şüpheli olduğunu kaydetmişlerdi. Ben, bu kelimeyi yoγl(a)t(dı)m şeklinde okumayı öneriyor, cümleyi "Bilge Eşbara Tamġan Tarḳan için yoğ töreni, yani matem töreni yaptırdım" diye anlıyorum.

Bu satırın Wulff ve Thomsen tarafından b(e)ş y(e)tm(i)ş : (ä)ç(i)m : (a)tım … wγl^{1} şeklinde okunan son kelimelerini Radloff görememişti, bu yüzden bu kelimeler Clauson ve Tekin'in yayımlarına da girmemiştir. Fakat Japon dokümantasyonuna göre bunlar yazıt üzerinde hâlâ görülebilir durumdadır: Ōsawa, *aymaγlıγ beš yetmiš äčim [at]ım* şeklinde yazı çevrimi yapmış, bunu "65 of my elder brothers (uncles) and my nephews (or grandsons, or cousins) who belong to the same tribe" {Benim, aynı boya mensup 65 ağabeyim (amcam) ve yeğenim (veya torunum, kuzenim)} diye tercüme etmiş, "who belong to the same tribe" {aynı boya mensup} söznesiyle *"(a)ym(a)γl(ı)γ"* kelimesini karşılamak istemiştir. Ancak, Ōsawa bu kelimenin yalnız üçüncü işaretini açıkça tanıyabildiğini, ötekileri ancak belli belirsiz görebildiğini yazar. Gerçekte *aymaḳ*, kimi Türk dillerinde ancak geç dönemlerde görülen Moğolca bir alıntıdır, bu yazıtta yoktur.

Doğu yüz, 5. satırın başlangıcı şöyledir: bo[18] t(a)vgaç (a)ra : y(ı)rya … oγ(u)z : (a)ra : y(e)ti (ä)r(ä)n : y(a)γı : bolm(ı)ş; belli ki (herhalde yazıtın silinmiş kısımlarında adları geçen) *bu*

[17] Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*. Brill: Leiden 2004.

[18] Çoğu araştırmacı bu zamiri *bu* okur, oysa *bo* okunması gerekir; bkz. M. Erdal ve C. Schönig: "Frühtürkisch *bo* oder *bu* ?". *Ural-Altaische Jahrbücher,* N.F. 9 (1990): 71–76.

Çinlilerden ve kuzeydeki Oğuzlardan bahsedilmektedir. Radloff, **t^{1}b^{1}g^{1}ç** kelimesinden sonra **d^{1}A** harflerini görmüş, bu okuyuşu Clauson ve Tekin tarafından da benimsenmişti; Wulff ise burada **r^{1}A** işaretlerini görür. Satırın başındaki **b^{1}w :** kelimesini Clauson keyfi olarak değiştirip *b(a)sa* biçimine sokar, bu tutumunun gerekçesini şöyle açıklar: "*bu:* 'this' … is quite inappropriate (and) *basa:* 'then' is the right length and fits the context"{*bu:* 'bu' buraya hiç uygun düşmüyor, *basa:* 'sonra' ise yazıttaki yere sığmakta ve metin bağlamına yakışmaktadır. Cümlede *Tavġaç ara* 'Çinliler arasında' denildiğine göre bu pasajda Çinlilerin belli bir kesiminden söz edilmekte, *bo* zamiri bu kesime gönderme yapmaktadır.

Doğu yüz, 5. satırın sonu şöyledir: es(i)g : küç(ü)g : b(e)r[m(i)ş] g^2 … t(a)rduş : bolt^{u}qd[a … . Buradaki ikinci kelime, yayımlarda k^{2}üçn^2 biçiminde yer alır, fakat Wulff'a göre dördüncü harfin g^2 olması *küç+üg* okuyuşunu mümkün kılmaktadır. Radloff, *tarduş boltukd[a* kelimelerini görmediği için bunlar onun yayımına dayanan araştırmacılarda da eksiktir. Fakat Wulff bunların oldukça belirgin biçimde okunabildiğini kaydeder. Dobrovits 2005'e göre Küli Çor (veya Köl İç-çor) Yazıtı Tarduş kavmi, Ongin Yazıtı ise Tölis kavmi tarafından diktirilmiştir. Ne var ki, Tölis özel adı, yazıtın okunabilen yerlerinde hiç geçmemekte, oysa Tarduş adı en azından bu pasajda görülmektedir. Tarduş kelimesinden önce hiç okunamayan, tahribe uğramış bir boşluk olduğu göz önünde tutulursa, yazıt üzerinde (tıpkı KT D13 = BQ D12'de olduğu gibi) *[tölis] tarduş* adlarının bir arada bulunmuş olabileceğini düşünmek mümkündür.

Doğu yüz, 6. satırda düşman Oğuz'un *b(ä)d^{ü}k* olduğu söylenmektedir, Clauson ve Tekin bu kelimeyi 'güçlü' diye çevirmişlerdi. Bu satırın sonundaki, yazıtı daha önce işleyenlerin yayımlarında bulunmayan b^2]d^{2ü}kb^{2}z : b^{2}yz kelimeleri yapı bakımından Türkiye Türkçesinin "*Büyüğüz, biz.*" cümlesine tekabül eder. Daha da uygun olan tercüme "*Büyük olan biziz*" olacaktır, çünkü bu sözlerin, saldırı başlamadan önce kağan tarafından ordunun moralini yükseltmek için söylenmiş olduğu bellidir; bu amaç, bundan sonraki satırda da görülür.

Doğu 7'deki k^{ö}ört(ü)g 'gördün' kelimesinden sonraki harfleri hem Radloff hem de Wulff **Ir^{2}t^{2}I** şeklinde görür ama Wulff, buradaki ikinci harfi (yani **r^2**'yi) "usynl. i dyb beskadigelse" yani 'açık seçik değil, epeyi tahrip olmuş' diye tasvir eder. Clauson ise bunun yerine "**r^2[s^{2}g^2]t^{2}I**" okumayı teklif edip *är+sig+ti* 'cesurca' tercümesini önerir. Clauson'un **Ir^2** işaretlerini keyfi olarak **r^2[s^{2}g^2]** 'e dönüştürmesini Tekin'in kabul etmiş olması yadırgatıcıdır,[19] fakat Clauson'un çevirisini benimsememiştir; gramerinde ve kitabın dizininde *ersigti* 'cesurca' kelimesi de yoktur. Erdal 1991: 70-72 ve Erdal 2004: 330'dan anlaşılacağı üzere *+sIg* ekinden sonra *+tI* ekinin getirilişi Eski Türkçe kaynaklarda karşımıza çıkmaz; yazıtta **r^2**'yle **t^2**'nin arasına iki harf sokmak mümkün değildir. Buna rağmen Aydın 2008: 36 bu "rekonstrüksiyonu metne uygun" bulmaktadır. Ben, **I** ve **A** harflerinin benzerliğini düşünerek kelimeyi *ertä* 'erkenden' okumayı öneriyorum.

Bu satırın sonunda Radloff k^{o}or[km(ı)ş kelimesini okumuş, bu okuyuşta Orkun onu takip etmiştir. Clauson "Bu mutlaka yanlıştır, birinci harf açıkça **y^1**'dir, bu sözcük *yo:rımış* veya buna benzer bir şey olmalıdır" derse de Tekin soru işareti koyarak *qorq[malïm* yazar. Wulff, açık bir şekilde hem Radloff'un gördüğünü, hem de Clauson'un yazdığını, q^{o}or[q …] yorıy(ı)n sözlerini okur ve "korkmadan (?) yürüyeyim" şeklinde tercüme etmeyi önerir. Benim teklifim bu öneriye dayanmaktadır. Wulff'un bu kelimelerden sonra belli belirsiz gördüğü **Il^{1}p** harfleri, tep 'diye' kelimesinden artakalmış izler olabilir.

Doğu yüz, 8. satırda anısına bu yazıt dikilmiş olan, kendisinden *teŋriken* diye söz edilen kişinin ağzından söylenenlerin çoğu pek iyi anlaşılmıyor. Satırın sonunda]n^1 : (a)nta y(a)vl(a)q : b(i)lm(ä)zkä : t^1. okunabilmektedir, ancak sonraki **y^1** veya **n^{1}l^1** veya **wl^1** veya **k^{1}l^1** harfleri kesin olarak okunamamaktadır. Clauson'un estampajlarda gördüğünü yazdığı **s^2** harfi mümkün olsa da Tekin'in ('to be driven' tercümesiyle dizine de aldığı) "*tas[ulmazun*" okuyuşu söz konusu olamaz:

[19] Bu okuyuşu Dobrovits 2005: 36 da da görüyoruz.

Eski ve Orta Türkçe'de *taşu-* 'taşımak' şeklinde bir fiil kullanılmış olsa da (OTWF 478) kaynaklarda bunun edilgen tabanı geçmez.

Kuzey yüzü, 1. satır da iyice bölük pörçük durumdadır. Bu satırın Clauson'da **^{w}qn^{1}l^{1}d^{1}m** Orkun'da ise **^{w}qwn^{1}l^{1}d^{1}m** biçiminde bulunan dördüncü kelimesinin yazı çevrimi, "*kon^{u}ld^{ı}m*", "*ko:nuldum*" veya "*qunladïm*", **t^{2}k^{2}** (veya **y^{2}**)**l^{1}d^{1}m** biçimlerinde yapılmışsa da bunlardan anlam çıkmamaktadır. Benim önerdiğim *kor+la-* 'zarar görmek' fiili şimdiye kadar kaynaklarda karşımıza çıkmamışsa da Al-Kāşġarī'nin verdiği *korlan-* fiili Kazakça ve Kırgızcada bugün de kullanılmaktadır; Al-Kāşġarī *korlan-* fiilinin anlamını 'bir nesnenin kaybı yüzünden acınmak' olarak vermiştir.

Wulff'un notlarına göre kuzey 1. satırın sonunda, Clauson ve Tekin'in yayımlarında bulduklarımız değil, kendisinin açıkça gördüğü o]γuz bunça (e)sig b(e)[r]m(ä)[d]^{ü}k 'Oğuz, bunca hizmeti vermemiş' kelimeleri bulunmaktadır; bunlar KT D10 = BK D9'daki *bunça esig küçüg bertükgärü* söznesini hatırlatır.

Kuzey yüzü, 2. satırdaki *täŋri* kelimesini Tekin 'sacred' {kutsal} şeklinde çevirir, Aydın ise *täŋri bilgä kagan* kelimelerinin tümünün "kağan unvanı ve adı" olduğunu yazar. Wulff, bu satırdaki t(ä)gd^{ü}k(ü)m kelimesinden sonra wr^{1}l^{2}I, bundan sonra da pek belirgin olmayan bir ^{ı}q okumuştur, bunlardan bir anlam çıkmaz, fakat **l^{2}** harfinin **ş** harfine oldukça benzediğini anımsatalım.

Bu satırın sonunda Wulff'un görmüş olduğu y(a)γı : k(ä)lti b(a)l^{ı}q b(a)sa 'düşman geldi, şehirleri basarak' kelimeleri, diğer yayımların hiçbirinde bulunmaz.

Kuzey yüz, 3. satırdaki ikinci *ütl(ä)d(i)m*'den[20] sonra metin Wulff'a göre (i)lg(ä)rü : b(a)r(ı)γma : b(a)rdı : k(e)r[ü bar](ı)γma : b(a)rdı şeklinde okunmalıdır. Özellikle KT D24, BK D20'deki *ilgärü barıγma bardıy, qurıyaru barıγma bardıy* cümlelerini anımsatan *ilgerü* ve *kerü* kelimelerinin okunuşunda hiç şüphe yoktur. *ança ütlädim*'den sonra Ōsawa da (i)lg(ä)rü b(a)r(ı)γma b(a)rdı, kes^{2}[sözcüklerini gördüğünü yazmıştır (bkz. Moriyasu & Ochir 1999: 133). Böyle olduğu halde Berta 2004: 219 ve Aydın 2008: 27 bunu kabul etmemişler, Radloff'un eski okuyuşu olan ... *ança ötledim kerü barıgma bardı* okuyuşunu korumuşlardır. Buradaki anlatım, Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının yankısı gibidir. Ōsawa'nın **ki(s)[r](a)** olarak okuduğu, yani **r**'sini hiç görmediği, **s^{2}** ve **A**'sını ise hayal meyal gördüğü, benim ker[ü şeklinde yazdığım kelimede Wulff da k^{2}I'den sonra "belki (muligvis)" **r^{2}A** gördüğünü yazmaktadır. Yani tek fark üçüncü harfin s^{2} veya r^{2} olmasındadır ve Ōsawa'nın teklifi de mümkündür. Ancak Köl Tegin yazıtında *ilgärü Qadırqan Yışqa tägi*'ye zıt olarak *kerü Tämir Qapıγqa tägi* dendiğini görüyoruz (D2). *kesrä* ise bu yazıtta (D2) ve Bilge Kağan yazıtında (G13) *öŋrä*'nin karşılığı olarak önümüze çıkmaktadır.

Benim *ül(ü)g (a)nt(ı)qa*[21] okuyuşum, (Clauson'un metinden çıkardığı, Tekin'in ise çıkarmadığı) l^{2} işaretinin yazıtta gerçekten bulunuyor olmasına ve ikinci kelimedeki /n/'nin önceki yayınlarda olduğu gibi n^{2} değil, n^{1} olmasına dayanıyor. Clauson notlarında, buradaki ilk dört harfin *ö-gen* 'düşünen', *öl-gen* 'ölen' veya *ög-gen* 'öven' şeklinde anlaşılabileceğini yazarsa da bunların hiçbirini tatmin edici bulmaz. Ayrıca, bugün son derece yaygın olan *-gAn* sıfat-fiil ekinin Eski Türkçe'de canlı bir ek olarak hemen hemen kullanılmadığını da hatırlatmak istiyorum (Erdal 1991: 386-387, Erdal 2004: 290-291). Tekin'in herhalde Sibirya Türk animistlerinin en büyük tanrısı Ülgen'in adından esinlenerek metne yerleştirdiği *ülgän* 'büyük, yüce' sıfatı da Eski Türkçe'de yoktur. *ül(ü)g (a)nt(ı)qa*'nın '(kendi) payıma düşene ant içerek' şeklinde anlaşılmasını

[20] Kelime, Brāhmī yazısıyla yazılmış birçok veride, *ü* ile yazılmış olduğu için öteki araştırmacıların "*ötlädim*" okuyuşu yerine *ütlädim* kabul edilmelidir.

[21] İkinci kelimenin *ant+ıq-* fiilinin *antıq-a* şeklindeki zarf-fiili olduğunu düşünüyorum, fakat *ant* ile bunun üzerine getirilmiş datif eki (*ant+qa*) olması da mümkündür.

öneriyorum. Bu satırın son üç kelimesi (bunlar öteki yayınlarda bulunmaz) açıkça okunabilmekteyse de bu kelimelerin buradaki bağlam içerisinde yorumlanması güçtür.

Araştırmacılar, 12 hayvanlı takvime göre bir tarihleme içerdiğini düşündükleri N4'ün ilk kısmını anlayabilmek için büyük çaba harcamışlardır, bu tarihi bazıları (Radloff, Orkun, Dobrovits 2005) ejder yılı, bazıları da (Clauson, Tekin, Bazin, Dobrovits 2001) koyun yılı olarak belirlemiştir. Wulff ve Thomsen'in notlarına bakılırsa, burada tarihleme yoktur. Onlar, Tekin'in *üzä täŋri qoń yïlqa yetinč ay küčlüg alp qaγanımda adrïlu bardïŋïz* okuduğu kısmı metinde verdiğimiz şekilde okumuştur. Bu satırda okudukları ilk üç kelime BK N12'deki *üz[ä täŋ]ri ärklig[* ... ile karşılaştırılabilir. Radloff'un gördüğünü sandığı **l²üi**, eğer orada bulunmuş olsaydı bile, bu Çince 'ejder' anlamına gelen ve Türkçeye bir alıntı olarak girmiş olan terim olarak yorumlanamazdı, çünkü runik imlâya göre bir kelime içinde iki ünlü işareti arka arkaya gelemez. Dobrovits 2005: 40, kendisi bunu daha önce ifade etmiş olduğu halde, bu imlâ geleneğini göz önünde tutmamıştır. Üstelik söz konusu kelime (yani *lu* / *ulu* < Çince *lung*) runik metinlerde her zaman **l¹** ile yazılır. Estampaj fotoğrafında **qwñ** kelimesini gerçekten *gördüğünü* söylemiş olan tek kişi Clauson'dur, Berta dâhil diğerlerinin yaptığı sadece ona uymak olmuştur.

Satırın ortalarındaki kelime bütün yayınlarda *qaγanımda* şeklinde yer almış bulunmakta ise de Thomsen and Wulff bunu *qaγanıma* olarak görmüşlerdir; *adrıl-* fiili datif ile de lokatif ile de bağlanabilir, nitekim önceki satırda her iki hal ekiyle kullanılmış olduğu görülür.

Satırın devamında şu kelimeler okunabilmektedir: yoγ(u)ŋ : q^{o}r(a)γ(ı)ŋ(ı)n :
q(a)zγ(a)nt(ı)m :

İkinci kelimenin ilk harfi Radloff ve Orkun tarafından **l¹** okunmuştur, fakat **l¹** ile **^{w}q** işareti birbirlerine oldukça benzer. Clauson, herhangi bir açıklama vermeksizin bu kelimenin sonundaki iyelik ve belirtme durumu eklerini *+ıŋ+nı* biçiminde yazmış, Tekin de ona uymuştur. Oysa Radloff ve Wulff (ve *-ŋin qazγantım* okuyuşuyla Ōsawa!!), burada Erdal 2004: 185'e göre beklenen morfem sıralanışının (*+ıŋ+ın*) bulunduğu hususunda mutabıktırlar.

Radloff ve Orkun q(a)zγ(a)nt(ı)m sözcüğünü yukarıdaki gibi yazmışlardır, Wulff ilk iki harfi seçemez, ama diğerlerini]γntm olarak yazar. Nihayet Ōsawa da (**z** harfini biraz zor gördüğü kaydıyla) kelimeyi aynen q(a)zγ(a)nt(ı)m şeklinde verir. Clauson sırf semantik nedenlerden dolayı bu okuyuşu reddeder, kelimeyi "*ko:[rıdı]m*" biçimine sokar, **qo:rıdım** "I set apart"{tahsis ettim} okumayı önerir. Ne var ki *qorı-* 'korumak, muhafaza etmek' fiili için Eski Türkçede tanıklar bulunmaz. Belki bu sebeptendir ki, Tekin Clauson'un önerisini "*qu[rad]ım*" "I celebrated" {tören düzenledim}'e çevirir. Tekin'in dizininde "*qura-*" yer alır ve bu kelime için 'to gather, organize, perform' {toplamak, düzenlemek, icra etmek} karşılıkları verilmiştir. Oysa *quvra-* fiili (*qura-* değil, *quvra-*!) 'bir araya gelmek' anlamını taşır, 'toplamak, bir araya getirmek' anlamına gelen kelime *quvra-t-* fiilidir. Berta, Şirin User ve Aydın burada da Ōsawa'ya inanmayıp Clauson ve Tekin'in hiç bir şeye dayanmayan önerisini tercih ederler.

N4 satırının sonu şöyle okunmaktadır:]ç : kirür (ä)rt(i)m: (ä)dgü : (a)t(a)ç(ı)m Radloff satırın son kısmını göremediği için öteki yayınlarda sadece *kirür ärti* bulunur.

Yatay doğrultuda yazılmış olan "ek" yazıtın en tartışmalı yeri, 1.4'ün sonunda ve 1.5'in başında yer alan, Radloff ve Orkun tarafından *lü yılqa* olarak okunmuş olan kısımdır. Clauson, 1.4'ün son harfini **m** olarak gördüğünü söylemiş olduğu halde, Tekin "lü [yïlqa]" okuyuşunu değiştirmemiştir. Wulff sonuncu harfi okuyamamıştır, fakat sonuncudan önceki harfin **d¹** olduğunu söyler. Buna göre bu kelime *]d(ı)m* okunmalıdır, bu herhangi bir fiilin 1. kişi geçmiş zaman biçimidir, demek ki bir tarih değildir.

Bütün bütüne okunmaz hale gelmiş olan 6. satırın sonuna doğru Wulff, Radloff ve Clauson *(ä)dgü* kelimesini okunabildiği hususunda birleşirler, fakat Radloff ve Wulff bu kelimeden sonra

k[1] harfini gördüklerini yazarlar (Tekin, bu noktada Radloff'a uymuştur), Clauson ise bu harfin **ç** olduğunu söyler.

Wulff, yazılı taşın doğu tarafının estampajlarını da görüp okumuştur, ötekiler ise doğu tarafından hiç söz etmemiştir. Wulff, yazıtın doğu yüzünde, beş veya altı satır boyunca çok sayıda işaret okuyabilmiştir, ancak bunların anlaşılır bir metin oluşturacak biçimde birleştirilemediğini söyler.

Kopenhagen'da bulunan malzemenin yazıt metnini daha iyi anlamamıza yarayan noktalarını göz önüne sermiş bulunuyorum.

Radloff, bu yazıtı 7. yüzyıla tarihlemiş, runik yazılı yazıtların en eskisi olduğunu düşünmüştü. Bazin, yazıt metninde geçtiğini kabul ettiği "koyun yılı"nın 719 yılı olduğunu düşünmüş, yazıtı 720'ye tarihlemişti. Rybatzki 2000: 209'a göre "gerek paleografik (yani yazı özellikleriyle ilgili), gerekse onomastik (yani özel adlarla ilgili) sebeplerden dolayı bu yazıt, Uygur Bozkır Kağanlığı dönemi başlangıcına ait olmalıdır. Bazı … hususlar, bu yazıtın Uygur Kağanlığının ilk yıllarına, belki 744 veya 756 yılına tarihlendirilmesini desteklemektedir" der.[22] Rybatzki, bu iddiasını üç sebebe dayandırır: Bunlardan birincisi, **m** harfinin biçiminin Orhon yazıtlarındaki "standard biçim"den oldukça farklı olması,[23] ikinci sebep, oniki hayvanlı takvimin kullanışta bulunması, üçüncü sebep de *teŋriken* unvanının sıkça kullanılmış olmasıdır. Bunlardan **m** harfinin biçimi hakkında şunu söyleyebiliriz: Farklı yazılış, yazıcının başka bir ekolden yetiştiğini, yani yazıyı başka bir ustadan öğrendiğine işaret edebilir, fakat bunun yazıtın yaşı, tarihlenmesi ile ilgisi olması gerekmez. Oniki hayvanlı takvime (pek sık olmamakla birlikte) Orhon Yazıtlarında da başvurulmuştur ve – yukarıda değinildiği üzere – bu takvimin Ongin Yazıtında kullanıldığı büsbütün şüphelidir. Hükümdardan *teŋriken* (< **teŋri qan*) diye söz edilmesi çok ilgi çekicidir, ancak bunun da yazıtın tarihi ile ilgisi yoktur: Rybatzki, bu sözcüğün, Uygur Kağanlığı çağına delalet ettiği fikrini Radloff 1895: 255 ve Klyaştornıy ve Tryjarski[24] 1990: 66-67'den almış olsa gerek. *Teŋriken* sözcüğünü Arkahnen yazıtında da bulan Klyaştornıy ve Tryjarski, Radloff'un düşüncesine uyarak o yazıtı Uygur Kağanlığına bağlamışlar, Türk Kağanlığı yazıtlarında bu sözcüğün yerine *tengriteg* kullanıldığını yazmışlardır. Ancak, *teŋri teg* anlamı 'tanrı gibi' olan bir sontakı grubudur; türemiş bir sözcük değildir. Bu bakımdan *teŋriken* sözcüğünü kullananlar, bir kişi hakkında *teŋri teg* deme imkânını kaybetmiş olamazlar. Dobrovits, bu yazıtın Uygur Kağanlığı döneminde değil, Orhun Türk Devleti döneminde, bu devletin ileri gelen kişilerinden biri için dikilmiş olmasını muhtemel görür. Dobrovits'e göre Ongin yazıtı, Köl Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarından birkaç yıl sonra meydana getirilmiş olmalıdır; onun yaptığı açıklamaları kabul etmemek için herhangi bir sebep göremiyorum: Bu yazıt, frazeolojisi ve dilbilimsel özellikleri bakımından adı geçen iki yazıta (pek) yakındır. Yazıtta, Aydın'ın (2008: 22) belirttiği gibi, "hem Köl Tegin'in doğu yüzünün tepeliğinde bulunan dağ keçisi damgası, hem de yılanı andıran son damgasının bulunması", onu Uygur Kağanlığına bağlamamızı imkânsız kılmaktadır.

Çeviri

Ongin yazıtından elimizde kalanların çevirisi şöyle olmalıdır:

---

[22] "For paleographic as well as onomastic reasons the inscription might belong to the beginning of the Uigur Steppe Empire. Several … facts could support a dating to the first years of the Uigur Empire, probably 744 or 756."

[23] "differs considerably from the 'standard form' used in the Orxon inscriptions".

[24] Sergey G. Klyaştornıy ve Edward Tryjarski, "An improved edition of the Arkhanen inscription". *Rocznik Orientalistyczny* XLVII (1990): 65-68.

D1 Atamız ceddimiz Yama Kagan (yeryüzünün) dört tarafını düzenlemiş, bir araya getirmiş, bozguna uğratmış, yenmiş. O hükümdar öldükten sonra toplumdan yitenler yoksul (oldu) ... kazanmadık. Toplum toplumluğunu,

D2 hüküm süren hükümdarını yitirivermiş. Türk milleti doğuda güneşin doğduğu yere, batıda güneşin battığı yere ulaşıp güneyde Çine, Kızıl Dağ'a ulaştı. (Düşman, Türk halkının) kız ve

D3 oğlanlarını, kahramanlarını *balbal* haline soktu. Türk milletinin adı yok olmaya yüz tutmuştu. Yukarıdaki Gök Tanrı, Türk milleti yitmesin, rehin olmasın diyecek olmuş.

D4 Ben, Kapgan ve Elteriş Kaganın toplumunun üyesi olarak dünyaya geldim. El Etmiş Yavgu'nun oğlu, Eşvara Tamgan Çor Yogı'nın kardeşi, (babamın,) Bilgä Eşvara Tamgan Tarkan'ın cenaze törenini düzenlettirdim. Altmış beş amcam, yeğenim, [...] oğul[larım ...

D5 Bu Çinliler arasında ve kuzeydeki, ateş gibi olan Oğuz (kavmi) arasında yedi kişi düşman olmuş. Babam Bağa Hazretleri'nin tarafına o zaman yürümüş, hizmetini ver[miş]. ... Tarduş olduğunda

D6 "[Bağa] Hazretleri'ne hizmet verdin" diye buyurmuş. Orada (ona) Şad unvanını verdikten sonra Tokuz Oğuz ateş gibi düşmanmış, uluymuş, İlahi hazretleri yürü[müş ... "U]lu olan biziz.

D7 Halimiz kötü. Azı çoğu gördün; savaşa erken çıkalım" dermiş, "şimdi, beylerim!" dermiş. "Azız diye korkmayıp yürüyeyim!" deyip,

D8 Babam Şad, şöyle arzetmiş: "İlahi hazret, aldım ... Orada kötülük bilmeyene ...

K1=9 Kamıl şehrine ulaştım, zarar gördüm (ama) aldım. Ordusu geldi, ahalisini bir araya topladım, savaştım. Beyi kaçtı. Oğuz bunca hizmeti vermemiş …

K2=10 Gelirdik. İkisinin arasında ateş gibi düşmanlık çıkmış. 'Katılmayacağım' diye düşündüm. Meğer kutsal, anlayışlı (*bilge*) kaganı düşünüp hizmetimi verecekmişim. Ulaştığını ... almış ... yukarı çıktım. Eve ulaşmamın savaşı ... Düşman geldi, şehirleri basarak ...

K3=11 Gidip kardeşime, oğluma şöyle öğüt verdim: "Baba(m) öne çıkıp Elteriş Kağan'dan ayrılmamış, onu yanıltmamış. (Biz de) kutsal anlayışlı (*bilge*) kagandan ayrılmayalım, doğru yoldan sapmayalım." Diye öğüt verdim. Doğuya giden gitti, batıya giden gitti, ben, payıma düşene ant içerek hizmetimi verdim, ayrıldığı zamanda ... ulaştım.

K4=12 Her şey yukarıdaki göğün elinde; o (bizi) toplumdan yoksun kılmış, (sizi) kaybettirmiş. Güçlü kahraman kağanımdan ayrılıp gittiniz. Anlayışlı (*bilge*) babacığım, cenaze törenini (yaptım), kabrini kazandım ... Gök ... girerdim, iyi babacığım.

Yatay1]ye yazılı taşı

Yatay2]dim ebedi

Yatay3 babacığım

Yatay4 babacığım ayrıldın

Yatay6 iyi peder

Yatay7 babacığım

G1 orada gördüm

G2 babacığım ... vurduk. Ağabeyim Buyla

TÜRK DİLLERİ BİRLEŞMESİNİN OLUŞUMU VE YENİDEN DOĞUŞU: İKİ ÇAĞIN ALTIN RÜYASI

Jale GARİBOVA

Dil Birleşimi Üzerine Pantürkizm

Pantürkizm kelimesi akıllara ilk önce Türk halklarının tek bir millet olarak birleşmesini öne süren siyasal harekatı getiriyor. Oysa Pantürkizm lengüistik bir harekat olarak oluşmuş ve oluştuğu mekanda, yani Rusya'da, Türk halklarının dil ve kültürel birliği fikrine dayanarak gelişmiştir. Bu fikir sonradan Rusya sınırları dışında siyasileşmiş ve Türk halklarının birliğinden daha fazla belirli grupların siyasal çıkarlarına yönelik bir harekata çevrilmiştir. Bu nedenle de, Pantürkizm'in kültürel ve siyasal taraflarını ayırmak amacıyla siyasal ve lengüistik Pantürkizm terimlerini kullanacağız. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra siyasileşmiş Pantürkizm ve 2. Dünya Savaşı sonrası Türkçülük hareketi bu bildirinin sınırları dışında bırakılmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında iki farklı bölgede Çarlık Rusyası ve Osmanlı İmparatorluğu'nda aydınlar arasında Türkçe ve Türk dilleri üzerine belirli düşünceler yer almaya başlamıştır. Bu düşüncelerin dinamik gelişimini ve belirli aşamalarda belli inisiyatifler şeklinde oluşmasını Türk aydınlarının milli devletçilik ve milli uyanış meyilleri ve sosyal yurtseverlik teşebbüsleri etkilemekteydi. Öte yandan, bu türlü düşünce ve inisiyatiflerin de XIX. yüzyılda Türk halklarının dil birliği ideasının oluşmasını, bunun ardından XX. yüzyılın başında Türk halkları içerisinde milli kurtuluş harekatının artışını ve daha sonra siyasal Türkçülüğün gündeme gelmesini ve çağdaş dönemde Türk halkları arasında kültürel birlik ve integrasyon meyillerinin güçlenmesini etkilemiş olduğunu vurgulamak gerekiyor; zira her iki imparatorlukta aydınların dil üzerine düşüncelerinin amacı dil birliği fikrinin sonraki sürecinde yer alan amaçlardan gayet farklı olmuşsa da, çağdaş inisiyatiflerin de ana odağı olan Türk kimliği bir tanım gibi söz konusu olan düşünceler ve inisiyatiflerin, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan dil üzerine münazaraların sonucu olarak ortaya konmuştur.

Lengüistik Pantürkizm fikrinin gelişmesinde başlıca iki aşama vardır. Bunlardan biri 1880'lerden Sovyet devrinin ilk yıllarına kadar olan döneme, diğeri Sovyetler Birliği sonrası döneme tesadüf ediyor. Her iki aşamada dil birliği ideasının gelişmesi basın ve eğitim reformlarından ve Türk halklarının siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda birbirlerine yaklaşma sürecinden faydalanmıştır.

Her iki aşamanın amaç ve görevleri birbirine benzer olmasına rağmen, bunlar arasında mevcut dönemin realiteleri açısından belirli objektif farklar da bulunmaktatır. Mesela, birinci aşamada kısa bir dönem sürecinde olmuş olsa bile, Türk halklarının siyasi birliği gündeme gelmiş, ikinci aşamanın başlıca amacı Türk halkları arasında kültürel yaklaşma olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan, eğer birinci aşamada birleşme inisiyatiflerinin Türk halklarının eğitimi, Türk edebi dilinin yaratılması ve Türk dilli matbuatın gelişmesi meyilleri ile bağlı olduğunu görüyor isek, ikinci aşamanın ana noktasının Türk halklarının milli uyanışından ve belirli anlamda derusifikasyon meyillerinden kaynaklanan bir kültürel yaklaşma süreci olduğunu görmekteyiz.

Türk Dil Birliği Fikrini Gerçekleştiren Ön Şartlar

Ortak Edebi Dil Lengüistik Pantürkizmin Fikir Membaı Gibi

Lengüistik Pantürkizm, her şeyden önce, Türk dilleri arasında bulunan yakınlık ve karşılıklı anlaşmadan kaynaklanmış ve tarih boyunca bir kaç defa çeşitli şekilde meydana çıkan ortak Türk dili fikrini siyasi kampanyalar dışında, sadece lengüistik düzlemde öne sürülmesini sağlamıştır.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 373-384

Lengüistik Pantürkizm oluşturma potansiyelinin bulunduğu diğer bir gerçeklik de Türklerin İslam dinini kabul ettikten sonra divan edebiyatına dayanan ortak bir edebi dil geliştirmeleri olmuştur. Türklerin yazı ve edebi dil geleneklerinin İslam öncesi dönemlere kadar gittiği bilinmektedir. Ancak özellikle İslamiyetin yayılmasının ardından Arap yazısının kabul edilmesi Türklerin gerek dil, yazı, gerekse edebi düşünce alanlarında gelişmeleri için önemli rol oynamıştır. Kur'anı-Kerim'in ve saray gelenekleri çerçevesinde elit düzeye yükselmiş Fars şiirinin yaratılmış olduğu Arap yazısı yalnız fonksiyonel açıdan değil, aynı zamanda sembolik etki gücü olan bir sistem gibi de değerlendiriliyordu. Arap yazısının böyle bir sembolik güç taşıması bu yazıyı kullanarak yaratılmış edebiyatın oluşturduğu edebi dilin, Türkler içerisinde daha sonralar ıcoğrafi mesafelerden ve emperyalist meraklardan doğan parçalanma meyilleri meydana çıkana kadar Türkleri birleştiren ilk güçlü amillerden biri olmasına neden olmuştur. Elbette, Türk lehçelerinin fevkinde duran, Arap ve Fars dillerinin güçlü etkisi altında olan ve esasen elit tabakaların kullandığı Divan edebiyatının dili olarak oluşmuş bu edebi dilin Türk toplumlarının tüm tabakalarına sirayet ettiği söylenemez. Ancak bu dil orta asırlarda Türk aydınlarını ve ediplerini bir araya getirmiş ve onların kullandığı ortak edebi dil olarak mevcut olmuştur. Hatta Türk dilleri Batı ve Doğu olmakla iki esas kola ayrılarak mühim farklar tezahür ettirmeye başladıktan sonra bile, örneğin, XIV. yüzyılda, Divan edebiyatı ve onun dili her iki kolu temsil eden Türklerin edebiyat ve sanat alanında ortak şekilde kullandığı bir dile çevrilmiştir. Anadoluda Necati'nin, Azerbaycan'da Fuzuli'nin ve Maverünnehir'de Nevai'nin üç farklı bölgede konuşulan Türk dilleri veyahut lehçeleri arasında Divan edebiyatına dayalı vahit bir edebi dil köprüsü kurmaları da tesadüf olmamıştır (Tanpınar, 2006, s. 19). Bu nedenle de, Divan edebiyatının ve onun geliştirdiği dilin Türk halklarının dil birliği fikrinin oluşturulmasında güçlü etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Dil Üzerine Düşünceler

Türk dil birliği fikrinin haklı olarak Rusya'da 1880'li yıllarda sosyal-liberal hareket olarak meydana çıkması fikri öne sürülmektedir. Bu fikrin Rusya'da oluşmasını sağlayan objektif şartlar mevcut idi. Ancak çok az vurgulanan bir ön şart daha vardı: bu da aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk dili ve edebiyatı üzerine aydınların oluşturduğu düşünce ve münazaralar idi. Osmanlı aydınlarının dil üzerine tartışmalarının amaç ve hedefi farklı olsa da Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Türklere ulaşılması fikri hafif şekilde olsa bile, ilk defa Osmanlı aydınları tarafından ileri sürülmüştür. Mesela, Ahmet Vefik Paşa Çağatay lehçesi üzerine bir araştırma yapmıştı. Şemsettin Sami Türk dilleri arasındaki farkın Güney ve Kuzey Alman dilleri arasındakı farktan daha fazla olmadığını vurgulamıştı (Akçura, 2006, s. 124). Rusyadaki dil inisiyatifleri Osmanlı dil düşüncelerinden doğan fikirleri tam olarak yansıtmamasına rağmen, Rusya aydınlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle İstanbul'da yer alan münazaralardan faydalandıkları kuşkusuz. Bu fikir Türk halklarının dil birliği fikrinin ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'na daha yakın olan bölgelerde, yani Azerbaycan'da ve Kırım'da meydana çıkmasında sübut buluyor (Atabaki, 2000, ss. 43-44; Landau 1995, ss. 3-24). Yusuf Akçura, 1904 yılında yazdığı "Üç Tarzı Siyaset" adlı eserinde, "milletçilik fikri Rusya'da öncelikle İstanbul'a daha yakın olan ve İstanbulla daha sık ilişkileri olan Kafkasya ve Kırım Türkleri arasında yer almaya başlamıştır" diye belirtmiştir (Akçura, 2006, 96). Türk dili ve edebiyatı ile ilgili münazaraların yer aldığı ve fikirlerin geliştiği İstanbul şehrini daha sık ziyaret etme imkanı bulan Azerbaycan Türkleri ve Tatarlar bu gelişmelerden, doğal olarak, daha fazla faydalanıyor, ve bu onların Rusya dahilinde de dil stratejisi oluşturmalarını sağlıyordu (Saray, 2003, s. 48). Tüm bu olayların bir ilginç tarafı da Osmanlı tecrübesinden kaynaklanan Rusya Pantürkizmi'nin daha sonraki dönemlerde Rusya'nın Türk aydınları tarafından yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na - bu defa siyasileşmiş şekilde - "ihraç" edilmesi olmuştur. Örneğin, Pantürkizm'in ideoloji esasları Kazan Tatarlarından olan Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yazdığı "Üç Tarzı Siyaset" eserinde oluşturulmuştu. Azeri Ali Bey Hüseyinzade "Türkeşme, İslamlaşma, Avrupalaşma" tezi ile

siyasal Türkçülüğün esasını koymuş ve önerdiği fikirleri ile Ziya Gökalp'in Türkçülükle ilgili düşüncelerini etkilemiştir.

Lengüistik Pantürkizm'in Rusya'da Gerçekleşmesi

Pantürkizm Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk aydınlarının XIX. yüzyılda Çarizm'in Ruslaştırma siyasetine tepki olarak ortaya çıkan milletçi-maarifçi hareketin sonucu idi. Rusya'nın XVI. yüzyılda başlayan Türk topraklarında yerleşme siyaseti Rusya'nın demografik yapısını değiştirmişti. 1897 yılında Çarlık Rusyası'nda nüfusun yüzde 11'i Müslümanlardan (Landau, 1995, s. 7), bu Müslümanların büyük çoğunluğu da Türklerden ibaret idi. Nüfusun dil, din ve kültür açısından farklı olan ve de merkezden pek uzakta olan bu kısmının yönetilmesi için ayrıca bir siyaset gerekiyordu. Tabii ki, her şeyden önce bu siyaset Türklerin özellikle kendi dillerinde eğitim görerek milli kimlik hislerini geliştirmelerini engellemeye yönelecekti. Rusya dahilinde birleşik bir toplum şeklinde yaşayan Türklerin milli uyanışı onların daha ileride tek bir millet olarak birleşme sağlamaları ihtimalini Çarizm'in gözleri önüne seriyordu. Bu nedenle de, Türklerin kendi dillerinde eğitim görmeleri Rusya'nın çıkarlarına uygun değildi. Türkler ve genellikle Müslümanlar askeri ve administratif hizmet dışında bırakılıyorlardı. Eğitim dışında kalma ihtimali az olan elit tabakanı ise Çarizm Ruslaştırma siyaseti uygulamakla kendi tarafına çekmek için çaba gösteriyordu. Çarizm'in Rusya'da Türklerin yaşadığı bölgelerde açtığı Rus-Tatar okulları bu okullarda eğitim gören Türklerin Çarlık Rusyası için memurlar hazırlamak amacını güdüyordü. Çarizm'in açtığı bu okullar "misyoner" siyaset güttükleri için Türk milletçileri tarafından tenkit ediliyordu.

Yerli dillerin ve kültürlerin baskı altına alınması, doğal olarak, Türk aydınlarını endişelendirmeye ve onları dil ve kültür meseleleri etrafında toplamaya başlamıştı. 1875 yılında Azerbaycan'da ilk Türkdilli gazete olan "Ekinçi" çıkarılmaya başladı. Azerbaycan ve Tatar maarifçileri alfabe ve okul reform teşebbüslerine girmişlerdi (Hostler, 1993, ss. 97-99). Azerbaycan Türklerinin ve Tatarların maarifçilik çabaları sonraki aşamalarda lengüistik Pantürkizmi oluşturacaktı. Ancak bu maarifçilerin tümünün lengüistik Pantürkizm fikrinin oluşmasında ve sağlanmasında direkt olarak önemli rol üstlenmeleri veya çaba gösterdikleri pek söylenemez. Pantürkizm'in siyasi bir inisiyatif değil de, daha fazla maarifçi bir fikir ve sosyal vatanseverlik çabası olması Türk aydınlarının ve maarifçilerinin tümünün birleşme ideasının hayata geçmesi için yeterince gayret göstermemelerinde sübut buluyor. Zira, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Rusya'da orataya çıkan lengüistik Pantürkizm'in esas gayesi ortak edebi Türk dilinin oluşturulması olsa da bu dil Türklerin birleşmesinden daha fazla Türklerin eğitilmesi ve bunun sonucunda sosyal refahlarının artmasına yönelecekti.

Rusya'da ortaya çıkan Pantürkizm'in özelliklerinden biri de, onun İslam ve modernizmi birleştirmesi idi. Rusya'da yaşayan Türklerin yüzde doksanı Müslüman ve Rusya Müslümanlarının da yüzde doksanı Türklerden ibaret idi. Rusya dahilinde yaşayan Müslümanlara ait sosyal-kültürel problemler çoğunlukla Türklerin problemleri olduğu için, Türk aydınları çoğu zamanlar Türk birliği fikrini İslam birliği ile birleşik bir şekilde ileri sürüyorlardı. Pantürkizm ve Panislamizm çoğu zaman bir şekilde aynı faaliyet platformu gibi meydana çıkıyor ve Türk maarifçilerinin programında Pantürkizm ve Panislamizm eşit terimler olarak kullanılıyordu. Öte yandan, Rusya'nın Türk aydınları ve maarifcileri, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyette olan Genç Osmanlılar gibi (Kinross, 1995, ss. 504-505), İslam dininin maarifçi ve reformist geleneklerine dayanarak, bu gelenekleri önerdikleri modernist reformlerle birleştirmeğe çalışıyorlardı. Bu nedenle de, Rusya aydınlarının dini fanatizmden doğan Müslüman cehaletini eleştirmelerine rağmen, onların düşüncelerinde İslam ve modernizm zıt anlamlar olarak yer almamıştı.

Türk Dil Birliğinin Gelişmesini Engelleyen Etkenler (Sovyet Dönemi Öncesi)

Söz konusu olan dönemde Rusya'nın Türk aydınlarını düşündüren esas problem, Rusya dahilindeki Türklerin sosyal sorunları olduğu için, lengüistik Pantürkizm'in Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Türkleri kapsama niyetinde olması pek söylenemez. Öte yandan, Osmanlı Türkiyesi'nde de Tanzimat ve Tanzimat sonrası dönemlerde meydana çıkan Türkçülük harekatının merkezine, aslında Osmanlı İmparatorluğu ve onun dışında yaşayan Türkler değil, Osmanlı vatandaşları konmuştu. Her iki imparatorlukta yer alan istisnalar dışında, her bir imparatorluk dahilinde geliştirilmiş temel strateji genel olarak bu imparatorlukta yaşayan vatandaşlara yönelik kurulmuştu.

Rusya'da Yaranmış Lengüistik Pantürkizmin İki Cephesi

Lengüistik Pantürkizmi 1880 yıllarında başlatan Kırım Tatar maarifçisi ve reformisti İsmaıl Gaspıralı Bey olmuştur. Sonradan bu harekat Azerbaycan Türklerinin ve Kırım ve Kazan Tatarları'nın bazı siyasi ve maarifçi gruplarının üyeleri (örneğin, Hasan Ayvazi Bey, Ahmet Kemal, Ali Huseyinzade Bey, Yusuf Akçura) tarafından farklı bir cepheden de öne sürülmeye başlamıştır. Biraz farklı, ama birbiriyle keskin rakabette ve çelişkide bulunmayan bu iki cephe dahilinde lengüistik Pantürkizm ideası aşağı yukarı 30 yıl sürecinde, bazen düzenli olmasa da, devamlı bir şekilde yer bulmuştur. Her iki cephenin temsilcileri ortak Türkçenin Osmanlı/İstanbul lehçesi üzerinde geliştirilmesini destekliyorlardı. Ancak, Gaspıralı Türk dillerinin veya lehçelerinin birleştirilmesi fikrini Osmanlı/İstanbul standartının sadeleştirilmesi ve "Türkleştirilmesi" üzerine oturtmuşsa da, sayfalarında fikirlerini sundukları Fuyuzat dergisinin adıyla "Fuyuzatcılar" gibi tanınan diğer cephenin temsilçileri Osmanlı/İstanbul standartının herhangi bir değişikliğe uğramadan ortak edebi dil olarak kabul edilmesinde ısrar ediyorlardı.

Tabii ki, her iki cephenin temsilcileri o zamanlarda Rusya sınırları dahilinde Türkdilli matbuatın standart dil normalarına dayanmaması ve bunun Türkleri maariflendirmek yolunda zorluk yaratmasından dolayı endişeleniyorlardı. Ortalığa atılmış esas soruysa "Matbuat hangi dilde çıkarılmalı?" sorusuydu. Oluşturulması önemsenen ortak edebi dil Türkler için hem de ortak eğitim dili olarak kullanılacak ve bu yolla Türklerin maariflenmesi sorunu da belirli bir anlmada çözülecekti.

Türk dil birliği fikrinin uygulanmasına engel olan nedenlerden başlıcası yarandığı ilk anlardan lengüistik Pantürkizm'in ideologlarının pozisyonlarında bazen yer alan düzensizlik ve bazen de dil birliği ideasının aslında kendi kendine değil, daha genel ve daha sosyal amaçlara hizmet etmesiydi. Mesela, Gaspıralı için dil birliği aslında Türklerin daha küresel sosyal sorunlarını çözecekti. Gaspıralı Türk dil birliğini okul reformuna, maariflenmeye ve de Türklerin veya Müslümanların Rusya'ya sosyal-kültürel integrasyonuna doğru giden bir yol olarak görüyordu. Gaspıralı Çar Rusyasına hizmette bulunan bir memur olarak Rusya Türklerini Rusya'dan ayrılmış durumda göremiyordu veya görmek istemiyordu. (Şu pozisyonda Gaspıralının hakikaten hangi hislere ve düşüncelere sahip olması (onun siyasi oyun oynamış olması mı veya Çarlık Rusyasına sadakat göstermiş olması mı) ile ilgili çeşitli fikirler mevcuttur, ancak konu bu bildirinin dışında bırakılmıştır). Fakat Rusya Türklerinin Osmanlı Türkleri ile siyasi değil de sosyal-kültürel birliği bile Gaspıralı'nın ilgi çerçevesinde değildi (Gasprinski, 1993, s. 46). O'nun İstanbul standartını ortak dil için esas olarak öne sürmesinin başlıca nedeni bu standartın Güney Kırım'da kullanılan Bahçesaray lehçesine pek yakın olmasındaydı desek belki yanılmayız. Araştırmalar ve Gaspıralı'nın kendi çıkışları onun Rus dilini Türkçeden daha mükemmel bildiğini gösteriyor. Hatta Gaspıralı araştırmacıları arasında, Gaspıralı'nın Rusya Türklerinin birliği derken tüm Rusya Türklerini değil yalnız Kırım Tatarlarını aklında tuttuğu düşüncesi oluşmuştur. Gaspıralı'nın Rusya istilası sonrası sosyal nüfuzunu ve zenginliğini kaybetmiş ve birleşerek Ruslara tepki göstermek ve sonuçda sosyal egemenliklerini berpa etmek isteğinde olan Kırım aristokrasisinin sesini duyurmak niyetinde olması da mümkündür. Lazzerini

diyor ki, "Orta Asya Türkerinin lehçesi Kazan Tatarlarının lehçesinden ve bunların her ikisi Güney Kırım (Bahçesaray) lehçesinden gayet farklı olduğu için, Gaspıralı, Bahçesaray lehçesine pek yakın olan İstanbul lehçesine dayalı dil birliği fikrini önerirken öncelikle Kırım Tatarlarının birliğini düşünmüş olmalıydı." (Lazzerini, 1973, s. 211). Hatta bu nedenle Gaspıralı'yı öne sürdüğü fikirlerinde samimi olmamakla suçlayanlar da olmuştur (Khalid, 1998, ss. 213-214). Dikkati çeken diğer bir mesele de Gaspıralı'nın "Rusya Türkleri" yerine daha fazla "Rusya Müslümanları" kelimesini kullanmış olmasıdır.

Anti-Rus ruhlu Fuyuzatçılar da dil birliği fikrini Rusya Türklerinin sosyal problemlerinin çözülmesi üzerine oturtmuşlardı. Fakat bu sosyal meselelerin çözülmesi o zaman hala tam siyasileşmemiş Osmanlıcılık meyli, yani bütün Türklerin Osmanlı Türkiyesi çevresinde en azından kültürel olarak birleşmesi ideolojisi çerçevesinde ileri sürülüyordu. Pantürkizm'in Osmanlı sınırları içerisinde siyasileşmesinde ve İstanbul'da bir çok Türkçülük merkezlerinin oluşturulmasında Osmanlıya muhaceret etmiş Fuyuzatçıların (mesela Ali Huseyinzadenin Bey) önemli bir rol üstlenmeleri de tesadüf olmamıştır. Gaspıralıdan farklı olarak, Fuyuzatçılar için dil birliği sosyal sorunların çözülmesinden daha fazla Osmanlı dil standartının ve genellikle dilde, edebiyatta, matbuatta ve eğitimde Osmalı tavrının tesbit edilmesine eriştiren bir yoldu. Eğer Gaspıralı dil birliği fikrini pratik adımlarla (mesela, fonetik esaslı okuma sistemi yaratmakla) gerçekleştirmeğe çalışıyor ve bunun için edebi standarta belirli bir biçimde sadelik getirilmesini istiyorsa da Fuyuzatçılarca, edebi standart dokunulmaz idi - bu standart ne kadar zor olsa bile, ona yetmek için insanlar gayret göstermeliydiler. Ali Hüseyinzade Bey Hayat gazetesinde bu mesele ile ilgili şöyle yazıyordu: "Bizim gazetemizin dilini sadeleştirmek veya cemaatimizin kendi ana dili olan Türkçeyi öğrenmesi mi gerekiyor?" (Hüseynzadə, 2007, s. 38). Osmanlı lehçesi Fuyuzatçılar için yüksek inteleğin, ince zevkin ve elit düşüncenin simgesi idi. Tabii, Fuyuzatçıların şu görüşleri yüksek derecede tabakalaşmış Osmanlı toplumunun özelliklerinden kaynaklanmıştı. Fuyuzatçıların edebi dille ilgili matbuatta sergiledikleri söylem de bu türlü meyilleri yansıtıyordu. Örneğin, Ahmet Kemal yazıyordu: "..... Dünyada hiç bir zaman, hiç bir milletin edebiyatı, lisani-edebisi tamamen çoban, ekinçi lisanı olmamıştır ve olamaz. Evet! Avam igaz için böyle sade menzumeler yazılmalıdır. Lakin dühai-şiir her zaman avamın derrakeyi-idrakına tenezzül edemez". (Kamal, 1907, s. 11). Fuyuzatçıların dil birleşimi fikri bir kaç makamda tüm Türklerin siyasal birliğini de kapsamış olmalıydı. Mesela, Hasan Sabri Ayvazi yazıyordu: "Lisanımız birleşmeyince, yekdiğerimizi anlamak, birbirimize melhem olmak mümkün olmayacağı gibi, ittihad ve ittifakın da temel tutması mümkün olmayacaktır" (Yüksel, 2006, s. 425). Ama Fuyuzatçıların lengüistik narsisizmi onların Türk dil birliğinin karşısında duran real sorunların kaldırılmasında olumlu bir çaba göstermelerini veya fikir ileri sürmelerini (mesela, Türk lehçelerinin birbirinden kaynaklanması fikrinin öne sürülmesi, Osmanlı lehçesinin sadeleştirilmesi yolu ile daha geniş sosyal tabakalara eliştirilmesi) engelliyordu.

Partikülerist Meyiller

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Rusya'nın Türk maarifçileri kendi faaliyetleriyle lengüistik Pantürkizm'in oluşmasını etkilemiş olsalar da, Türk aydınlarının yalnız belirli bir kısmı edebi dilin Osmanlı standartı üzerinde kurulması fikrini destekliyordu. Azerbaycan'ın ve diğer Türk topraklarının Rusya'ya ilhak edilmesinin ardından Çarizm'in teşebbüsleri ile yaratılmış Rus veya Rus-Tatar okullarında eğitim almış aydınlar içerisinden Rusya meyilli ve Rus edebiyatının ve matbuatının etkilediği yazarlar, matbuatçılar ve maarifçiler yetişmişti. Bunların yanı sıra Rusya hükümetine hizmet edenler de vardı ve doğal olarak bu zümreden olan aydınların edebiyat ve matbuat vasıtasıyla halkın daha geniş tabakalarını tesir altına almak imkanları vardı. Kırımlı'nın fikrince, Rus okullarında eğitim görerek Türk edebi dilinde yazmayı beceremeyen gençler partikülerizmi güçlendiriyorlardı (Kırımlı, 1934, s. 75). Müslümanlar için açılmış Rus-Tatar okullarında eğitim Rus dilinde veriliyordu, lakin yerli memurların hazırlanması amacını güden bu okullarda yerli Türk dillerinin öğretilmesi de mahdut çerçevede sağlanmaktaydı. Ancak Türk

dilleri Gaspıralı'nın yazdığı ortak Türk dili kitabı üzere değil, yerli lehçeler hedefe alınarak öğretiliyordu. Bu yerli lehçelerin eğitim sistemine girmesi onların tedricen matbuata ve edebiyata dahil olmasına ve bunun sonucu olarak her bir Türk lehçesinin ayrıca edebi dil gibi gelişmesine neden olmuştu. Tabii, Orta Asya'dan Kara Deniz sahillerine dek geniş bir arazide birbirinden gayet farklı olan Türk lehçeleri mevcut idi ve bu lehçelerin edebiyata ve matbuata getirilmesi ayrı ayrı Türk edebi dillerinin yaranmasına neden olmakla bir taraftan Gaspıralı'nın, diğer taraftan ise Fuyuzatçıların öne sürdükleri ortak edebi Türk diline olan ihtiyacı yok ediyordu. Partiküleristler bunun yanı sıra Gaspıralı ve Fuyuzatçıların küçücük farklarla öne sürdükleri edebi dil teşebbüslerine sert tepki göstererek Gaspıralı'nın "köylü dili" diye adlandırdığı bir lehçede "realist" edebiyat oluşturmaya başlamışlardı. Gaspıralı'nın bu eleştirisine Azerbaycan realist yazarlarından olan Hagverdiyev şöyle yanıt vermiştir: "Gaspıralı ne derse desin.... Öncelikle, ben eserlerimi köylü dilinde yazmamışam. Ancak köylü dilinde yazmış olsam bile, şöyle gerekiyormuş demek..... Biz sade insanlar için yazıyoruz. Eğitimli insanların nasihatlarımıza ihtiyacı yok...." (Kengerli, 2004, s. 27).

Orta Asya'da da Türkistan Türkçesinde edebiyat ve matbuat oluşturulmaya başlıyordu. Türkistan Türkçesi edebi standart olarak geliştikce Bahçesaray ve Osmanlı lehçelerinin etkisi altında ortaya çıkmış edebiyat eleştirilmeye başladı. Yerli Türk lehçelerinde yaranmış edebiyat Rus bürokrasisi tarafından tedricen desteklenmeye başladı. Gaspıralı'nın Türk dili dersliği Kırım'ın sınırları dışında yasaklanmış ve Rus misyonerleri tarafından ayrı-ayrı Türk lehçelerinde ana dili derslikleri yazılmaya ve basılmaya başlanmıştı.

Edvard Lazzerini ortak Türk dili fikrinin Kazan Tatarlarından olan maarifçiler tarafından da olumlu şekilde desteklenmediğini söylüyor. Lazzerini bunu, her şeyden önce, Gaspıralı'nın öne sürdüğü ortak Türk dilinin Kırım Tatarlarının ve kısmen de Azerbaycan Türklerinin lehçelerine yakın olmasına rağmen, Kazan ve Orta Asya Türkleri tarafından kolaylıkla anlaşılmamasına bağlıyor. Artık 1900'lü yıllarda Kazan aydınları içerisinde anti-Türk hisleri yer almaya başlıyor. Azerbaycan'da da, partiküleristler tarafından geliştirilen edebiyat ve matbuat halkın milli kimlik hissinin ve milli şuurunun gelişmesini etkiliyordu. "Molla Nasreddin" ve bu türlü dergilerin teşebbüsü ile Azerbaycan Türklerinin ortak Türk edebi dilinden uzaklaşarak konuşma lehçesi esasında oluşmakta olan bir edebi dilin ve bu dilde yaranan edebiyatın etkisi altına düşmesi süreci başlanmıştı.

Özellikle bu süreç gelecekte ayrı ayrı Türk halkları içerisinde partikülerist zeminde milli kurtuluş mücadelesinin başlanmasını ve bu türlü milletçilik hareketlerinin Türklerin yaşadığı ayrı ayrı bölgelerde devletçilik sistemlerini oluşturmasını da sağlayacaktı. Örneğin, önceleri genel Türkçülük pozisyonunda dayanan, daha sonralar ise partikülerist milletçiliğini geliştiren Mehmet Emin Resulzade'nin ve diğerlerinin faaliyeti sonucu olarak 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin yaratılması mümkün olmuştur (Balayev, 2009, s. 66).

Ortak Türk Dili İnisiyatifleri ve Yeni Dil Politikaları

Bolşevik Milli Siyaseti ve Türklük Anlamı

Ortak Türk dili fikri Rusya İmparatorluğu dağıldıktan sonra da mevcudiyetini devam ettirmekteydi. 1917 devriminden sonra Bolşevikler Çarlık Rusyası'nın varisleri olmadıklarını bir de kendilerine ait milli siyasetileri ile göstermeye çalışıyorlardı. Kısa süre içerisinde olsa da, bolşevikler yerli halkların milli kimliklerinin korumasına olanak tanımaya karar vermişlerdi. Bolşevik Rusyası hatta Orta Asya Türkleri de dahil, bazı halklar için "dil kuruculuğu" işlerini de başlatmışlardı. Öte yandan, milli siyaset merkezden uzak bölgelerde endüstrileşmeyi hayata geçirmek açısından önemli idi. Aynı zamanda, Lenin "Ruslaştırma" siyasetinin ertelenmesini Rusya İmparatorluğu'ndan yeni kurtulmuş halkların ve milletlerin itibarını kazanmak yolu olarak görüyordu.

Bolşevikler Türkdili halklar için çizdikleri "millet kuruculuğu" planlarını 1924-1936 yıllarında Türkistan halkları arasında sınır belirlenmesinde de kullanmışlardı. Bunun sonucu olarak sonradan Orta Asya gibi tanınacak Türkistan yeni sınırlar boyunca bölündü. 1924-1936 yıllarında önce Türkmenistan ve Özbekistan, sonra Tacikistan ve Kazakistan ve nihayet Kırgızistan ayrıca devletler şeklinde kuruldu. Ancak bu sınır belirlenmesi milletler, etnik gruplar ve diller arasında doğal olmayan sınırlar oluşturmuştu. Bunun ardından ise, bu sınlırlar dahilinde insanlar için suni diller ve milli mensubiyetler oluşturulmuştu (Fierman, 2006, ss. 80-82).

Fierman bu milli kuruculuğun diğer bir nedeninin de olduğunu söylüyor: Bolşevikler topluluk halinde yaşayan Türk halklarının birleşmesinden ve yeni yendikleri Pantürkizm'in ve Panislamizm'in yeniden meydana çıkmasından korkuyorlardı. Bu nedenle de onlar Türk halklarının kendi doğal kimlik hislerini mahvederek, bunun yerine suni milli mensubiyetler oluşturuyorlardı. Sovyetlerin eli ile yaratılmış bu suni milli mensubiyet modelleri Türk halklarını tarihsel geçmişlerinden ve genel kimlik hislerinden koparmaktaydı; kendi geçmişlerinden uzaklaştıkça da, bu halklar tarihlerini unutarak edindikleri yeni milli mensubiyet, milli kimlik ve milli diller için bolşeviklere minnettarlık hissediyorlardı .

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı

Bolşeviklerin Sovyetler Birliği'nde yaşayan halkların milli kimliklerini ilk on yıl süresince Ruslaştırma siyaseti ile sınırlamaması 1920'li yıllarda bir çok Türk aydınlarının Türkçülük fikirlerini açık şekilde ileri sürmelerine de neden olmuştu. Bunun sonucu olarak, 1926 yılının Şubat ayında Bakü'de 1. Türkoloji Kurultayı düzenlendi ve bu kurultayda ortak Türk dili meselesi değişik açılardan öne sürüldü. Ancak Sovyet döneminde Türkiye Türkçesi gündemden çıkarılmış ve meseleler Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının konuştukları diller açısından tartışılıyordu. Zaten Sovyet dil siyaseti de bu meselenin bu biçimde meydana çıkmasına katkı sağlamıştı. Bir kaç meselede (mesela, yeni alfabe meselesinde, dil normalarının ve terminolojinin oluşturulması açısından) Sovyet Türk ülkeleri Türkiye'den gayet ileride idi. Azerbaycan'da Latin alfabesi 1922 yılından itibaren kullanılmaya başlanmış, Kazanlılar Arap alfabesini reformize etmişlerdi. Azerbaycan'da ve diğer Türk dilli ülkelerde alfabe ve terminoloji komiteleri tesis edilmiş ve faaliyete başlamışlardı. Öte yandan, siyasi ve ideolojik açıdan Türkiye Türkçesini önermek korkuluydu. Kırım Tatar Türkoloğu Bekir Çobanzade 1929 yılında şöyle yazıyordu: "İstanbul lehçesinin egemenliğine gelince, bu boş bir fantazidir. .... Bugün Sovyetler Birliği'nin Türk halkları okulların, yayınların ve kültürel kurumların gerek sayısı, gerekse de kalitesi açısından Türkiye'den çok fazla ileridedirler (Çobanzade, 1929, s. 199).

Türkoloji Kurultayı zamanı Türk dil birliği meselesi 4 açıdan müzakereye sunulmuştu: alfabe, ortografi kuralları, edebi dil standartı ve terminoloji. Bazı tepkilere ve karşı gelmelere rağmen, bir kaç uğur da edinilmişti. Mesela, terminolojinin oluşturulmasında tüm Türk dilleri için ortak olan terimlerin kullanılmasına karar verilmişti. Eğitim düzleminde de, Türk dillerinin yerli lehçelerine ait kelimelerin ilk okul ders kitaplarına, belirli bir dil grubu için ortak olan kelimelerin ise orta okul ders kitaplarına dahil edilmesine karar verilmişti. Latin alfabesine dayalı Yeni Ortak Alfabeye geçiş kampanyası uygulanmaktaydı. Lakin, Sovyetler'in eli ile düzenlenmiş bu yeni birleşim kampanyası aslında zamanın paradoksuydu. Türkoloji Kurultayı'nın asıl amacı Türkçüleri taker taker gün yüzüne çıkararak onları sonradan mahvetmekti. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1921 yılında düzenlediği X. Kurultay'da Pantürkizm'in burjuva milletçiliği gibi damgalanmasının (Landau, 1995, s. 75) ardından Moskova 1926 yılında Türk milletçilerini yüze çıkarmak amacıyla Bakü Türkoloji Kurultayı'nı düzenlemişti. 1926 yılında, Olağanüstü Haller Komitesi'nin Başkanı ve sonradan Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreteri olmuş Mir Cafer Bağırov Moskova'yı Azerbaycan'da Türk dil birliğine meyillerin olması ve bunun ileride Türkiye ile yakınlığa yol açabileceği hakkında bilgilendirmişti. (Babayev, 2006, s. 181). Nerimanoğlu'nun ve Ağakişiyev'in söyledikleri gibi, Sovyet siyasetçilerinin eli ile Türkoloji

kurultayının geçirildiği sarayda insanlığın kanlı faciasının yeni sayfaları yazılıyordu (Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2005, ss. 6-7). 1937-1938 yıllarında Türkoloji Kurultayı'na katılanların büyük bir çoğunluğu amansız tazyiklerin ve baskıların kurbanı oldular. Babayev'in söylediği gibi, soruşturma notları bu insanların baskı altında birbirinin yüzüne bakarak birbirine karşı ithamlarda bulunmaya mecbur edildiklerini gösteriyor (Babayev, 2006, s. 182).

1937-1938 yıllarında uygulanan baskı ve şiddet politikasının ardından Sovyet Cumhuriyetlerinde "Türk" kelimesini dile getirmek bile korkuluydu. Azerbaycan'da ve diğer Sovyet Türk memleketlerinde Türk köküne istinat eden veya dilinde Türkiye Türkçesinin ufacık bir izi bulunan şairler, yazarlar ve bilim adamları amansız baskılara maruz kalıyorlardı. Orta Asya'da da, 1923-1924 yıllarında Türkistan Cumhuriyeti parçalanarak beş değişik cumhuriyete bölündükten sonra Türkistan ve Türk kelimelerinin kullanılmasına son verildi (Smith and others, 1998, s. 70).

Sovyetler Birliği'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yürütülen Dil Siyasetinin Türk Dil Birliği Fikrine Müdahelesi

Öte yandan, Sovyetler Türk dillerini birbirinden ve Türkiye Türkçesinden uzaklaştırmak için özel bir siyaset yürütmekteydiler. "Temizleme" siyaseti, yani Arap ve Fars kelimelerinin dilden çıkarılması, bir kampanya şeklinde yürütülüyordu. Diğer taraftan, aynı anlamlar için (özellikle terminoloji alanında) her Türk dilinde değişik kelimeler oluşturuluyordu. Mesela, 1932 yılında Alfabe ve Terminoloji üzerine Bakü'de yapılmış konferansta Azerbaycan dilinde terim oluşturulmasında diğer Türk dillerinden kelimeler alınması yasaklanmıştı (Əliyeva, 1996, s.100). Terim oluşturulması sürecinde Rus kelimeleri Türk dillerine hızlı bir şekilde dahil ediliyordu. Yine de, 1932'deki konferansta Türk lisanlarından çıkarılmış Arap, Fars ve Türkiye Türkçesi kelimelerinin yerine Rus kelimelerinin getirilmesi tavsiye ediliyordu. Ama bu süreç Azerbaycan dilinden daha fazla Orta Asya Türk dillerinde yer almaktaydı. Azerbaycan dilinin daha zengin ve daha eski edebi dil gelenekleri vardı ve bu nedenle Azerbaycan dilinde terimler Arap ve Fars kelimelerinin çok yaygın olanlarından da oluşturuluyordu. Örneğin, *hendese* kelimesi Azerbaycan dilinde daha önceden mevcut olduğu için bu kelime bu dilde olduğu gibi kalmış, Orta Asya Türk dillerinde ise bu anlam için *geometriya* kelimesi oluşturulmuştu.

Türk halkları için düşünülmüş Ortak Latin alfabesinin kısa bir zamanda Türk Cumhuriyetleri için değişik versiyonları hazırlanmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesine geçmesinin ardından, Sovyetler, Türk Sovyet Cumhuriyetleri'nin Kiril alfabesine geçmelerine karar verdiler. Her Türk Sovyet Cumhuriyeti için ayrıca bir alfabe tasarısı hazırlandı. Ortografik kurallarla ilgili verilen kararlara bakarsak, burada da Türk Sovyet Cumhuriyetleri'nin gerek birbirinden, gerekse de Türkiye Türkçesinden uzaklaştırıldığını görebiliriz. Mesela, Azerbaycan dilinde *yaprak* ve *toprak* kelimelerinin yazılışı 1928 yılında Bakü'de geçirilmiş ortografik konferansında *yarpaq* ve *torpaq* olarak değiştirilmiş, *ben* kelimesinin *men* gibi yazılmasına karar verilmişti (Aslanov, 1989, s. 80). 1935 yılında Kazak dilinde, 1936 yılında ise Türkmen dilinde ortografi kurallarının Rus ortografisine uygunlaştırılması ile ilgili kararlar verilmişti.

Bunun dışında, Türkiye Cumhuriyeti'nde başlatılmış dil devrimi de, Türk dil birliği fikrinin gerçekleşmesini zora sokuyordu. Araştırmacılar Türk Dil Kurumu tarafından önerilen yeni kelimelerin ve terimlerin Türk dilleri için ortak olmuş Arap ve Fars kelimelerinin ortadan kalkmasına ve sonuçta Türk dilleri arasında uçurumların derinleşmesine neden olduğunu söylemişlerdir (Əliyeva, 1996, s. 97, Lewis, 1999, s.70). Türkiye'deki dil devriminin nedenlerini, siyasal motiflerini, gelişme süreçlerini ve sonuçlarını araştırmak bu bildirinin hedefi değil ve bunlarla ilgili Türkiye'nin bir çok değerli bilim adamları çok zengin araştırmalar yapmışlardır. Ama bununla bağlı bir mesele üzerinde durmak gerekir: eğer Sovyetler Birliğindeki Türk Cumhuriyetlerinin "temizleme" siyaseti 1930'lu yıllırın sonlarına doğru dilin fazla sunileşmesine

yol vermemek amacıyla belli bir noktada durdurulmuşsa da, Türkiye Cumhuriyeti'nde "temizleme" süreci daha uzun müddet devam etmiştir. Mustafa Kemal'in 1936-1937 yıllarında "Türk dilinin çıkmaza sokulmasıyla" ilgili endişesine rağmen, bu süreci durdurmak kolay olmamıştır (Timurtaş, 1965, ss. 18-38). Tabii, bu süreç Türkiye Türkçesinin Sovyetler Birliği dahilindeki Türkçelerden daha farklı olmasına yol açmaktaydı.

Sovyetler Birliği Sonrası Dönemi ve Türk Dil Birliği Fikrinin Yeniden Doğuşu

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra bağımsızlık kazanmış Türk Cumhuriyetlerinde milli uyanış inisiyatifleri içerisinde tarihsel köklere dönüş ve Türk kimliğinin öne sürülmesi meyilleri de yer almaktaydı. Dil, edebiyat, tarih ve kültür üzerine oluşturulan forumlarda Türk dillerinin alfabe, terminoloji, gramer ve diğer alanlarda birleşmesi gündeme getiriliyordu ve bu tarz meseleler hala tartışılmaktadır. Tabii önceki dönemlerden farklı olarak, çağdaş dönemde Türkiye bu inisiyatiflerde daha üstün rol oynamaktadır.

Aşağıda belirtilen meselelerin herhangi biriyle ilgili tam bir fikir oluşturulmuş olmasa da, uzmanların ve Türk dil birliği ideologlarının fikirlerini aşağıdaki gibi gruplaştırmak mümkündür:

1) Türk dillerinden birinin (çeşitli açılardan daha uygun olanının) ortak Türkçe olarak seçilmesi;
2) Türk dillerinin bölgesel gruplar halinde birleştirilmesi ve bölgesel ortak Türk dillerinin (mesela, Oğuz, Kıpçak) oluşturulması;
3) Türk dillerinin hepsinden kelimeler almakla ortak Türk dilinin oluşturulması.

Çağdaş dönemin ortak Türk dili inisiyatiflerinin en önemlisi 1993 yılında Ankara Konferansı'nda Türk dillerine ait tüm özel işaretleri kapsayan 34 harfli ortak Türk alfabesinin yaratılması olmuştur. Bu tasarıyı Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan imzalamışlardı. Bunun ardından özellikle Türkiye tarafından önemli adımların atılması, Türk dillerini ve lehçelerini birleştiren özel bir televizyon kanalının açılması ve Cumhurbaşkanı Gül'ün Azerbaycan ve Orta Asya gezileri zamanın bilim adamları ile ortak dil ve alfabe konusunda görüşler geçirmesi de dikkat çekiyor.

İçinde bulunduğumuz dönemde Türk halklarının kendi aralarında iletişimini kolaylaştırmak ve kültürel birlik teşebbüsleri ve Türk dilli devletlerin siyasetlerinde bu fikrin yer alması ve desteklenmesi ortak Türk dili için iyimser perspektifler açıyor. Ancak bu dönemde de ortak Türk dili fikrini gerçeklikten uzaklaştıran birkaç neden bulunmaktadır:

1) Sovyetler Birliği sonrası döneminde Türk Cumhuriyetlerindeki milli uyanış ve milli kimlik arayışı Türk nüfusunun tüm tabakalarına sirayet etmemiştir. Özellikle de Orta Asya ülkelerinde ama kısmen Azerbaycan'da da Sovyet döneminin yaygın ideolojisinin etkisini hala üzerinde taşıyan ve Sovyet devrinin nostaljisi ile yaşayan insanlar ve gruplar vardır.

2) Yeni Türk Cumhuriyetlerinde milli uyanış tüm makamlarda Türk köklerine dönüş ve Türk kimliğinin öne sürülmesi üzerine oturtulmuyor. Sovyet milli siyaseti sonucunda gelişmiş partikülerist meyiller Türklerin önemli bir çoğunluğunda genel Türk kimliğini gölgede bırakan güçlü lokal milletçilik (mesela Azerbaycancılık, Kazak milletçiliği vs.) modelleri oluşturmuştur. Bu nedenle de bir grup insan her türlü ortak dil veya alfabe düşüncelerini kolaylıkla anlamıyor ve bu tür inisiyatifleri kendi kimliklerini kaybettirecek tehlike gibi görüyorlar.

3) Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından eski Sovyet Türk halkları Türkiye'den olan çeşitli politik ve diğer grupların dikkatini çekmeye başladı. Bu gruplar çoğu zaman Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi siyasetini, Türkiye'deki genel kamuoyunu ve Türkiye'de önemli söz ve fikir sahibi olan bilim adamlarını temsil etmediği için ve Türkçülüğü rasyonel değil daha fazla emosyonel söylemler çerçevesinde tebliğ ettikleri için, onların Türk toplumuna potansiyel etkisi eski Sovyet Türk aydınları tarafından bazen negatif olarak değerlendiriliyordu.

4) Sovyetler Birliği'nin dağılmasının hemen ardından yeni Türk Cumhuriyetleri'nde hakim olan kuvvetler onların ardından hakim olmuş gruplardan ideoloji ve siyaset açısından farklı idiler. Bağımsızlığın ilk yıllarında Türk Cumhuriyetleri'nde hakimiyete daha milletçi ve daha radikal anti-Rus kuvvetler gelmiş idi. Bu kuvvetler için Türkçülüğün herhangi bir tezahürü Sovyet ve Rus etkisini kesin olarak ortadan kaldırmak için bir vasıtaydı. Bu nedenle de onların milli kimlikle ilgili kullandıkları diskur ve çıkardıkları kararlar çoğu zaman emosyonel karakterde olarak belirli grupları, özellikle de Rus dilli grupları endişeye sokuyordu. Rusya ile daha dengeli siyaset yürütmeğe başlamış olan sonraki hakimiyet ise Türk kimliği meselesinde daha rasyonel pozisyon sağlıyordu. Ama şunu da belirtmek gerekiyor ki son yıllarda Türk dilli devletlerin, özellikle de Azerbaycan'ın siyasetinde Türkiye ile ilişkilerin önemi daha da artmıştır, bu ilişkilerin kısa bir müddet sonra daha sık olacağı söylenilebilir.

5) Orta Asya devletleri'nin ve siyasetçilerin Türkiye ile ilişkilere son zamanlarda daha çok önem vermelerine rağmen, ortak Türk dili fikrinin Orta Asya Türkleri arasında hala gereken desteği bulduğu pek söylenemez. Bunun başlıca nedeni ortak dil gibi daha fazla öne sürülen ve doğal olarak ortak dil olma potansiyeli daha güçlü olan Türkiye Türkçesinin Orta Asya Türkleri tarafından (özellikle de Özbekler, Kırgızlar ve Kazaklar tarafından) kolaylıkla anlaşılmamasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan, Rus dilinin hala güçlü etkisi altında olan Kazakistan'da, Kırgızistan'da ve kısmen de Özbekistan'da (Fierman, 1995, s. 575) yerel Türk dillerinin daha çok yaygınlaşması ve bu dillere daha fazla önem kazandırılması gerekiyor. Bu mesele bugün Orta Asya devletlerinin siyasal gündemindedir ve bu ülkelerde ortak Türk dili fikrinin önemsenmesi yalnız yerli Türk dillerinin toplumun hayatında önemli yer almasından sonra sağlanabilir.

Bunların dışında, ortak Türk dilinin gerçekleşmesini engelleyen başlıca neden Rus dilinin hala eski Sovyet Türk hakları arasında iletişim dili olarak kullanılması ve bu dilin sosyal ve kültürel nüfuzunun devam etmesidir. Gerçi eski Sovyet Türklerinin, özellikle Azerilerin, daha genç kuşaklarını temsil edenler arasında Rus dilini önemseyenlerin sayısı azalmaktadır ancak bazı makamlarda Rus dilinin yerini İngilizce tutmaktadır. Herhangi ortak dil fikrinin gerçekleşmesi onun real olarak kullanılmasına bağlıdır. Böyle bir kullanım ise ihtiyaç talep eder. Şu anda bu ihtiyacı Rus dili, belirli makamlarda ise İngiliz dili karşılamaktadır. Bu yüzden, Türk dilli devletler kendi dil siyasetlerinde ortak Türk dilinin rolünü ve görevini belirlemeli ve bunu açık şekilde ifade etmelidirler. Şu anda ortak Türk diline iletişim dili rolü tanımak, Rus dilinin ve İngilizcenin de bu role sahip olabilme şansı nedeniyle yeterli olmayabilir. Ancak ortak Türk dilinin Türk kimliğini tespit etmek ve Türkleri kendi tarihsel kültürlerine, edebiyatlarına ve kaynaklarına ulaştırmak misyonu öne sürülürse ve bunun önemi eğitim ve matbuat aracılığı ile Türk toplumlarına devamlı olarak anlatılırsa ortak Türk dilinin yaşama şansı daha iyi sağlanmış olur. Örneğin, Gaspıralı'nın bir zamanlar öne sürdüğü ve sonradan bazı Türkologların da 1. Türkoloji Kurultayı'nda seslendirdikleri, okulların yukarı sınıflarında ortak Türk dili derslerinin verilmesi fikri çok önemli bir adım olarak Türk gençlerinin kültürel entegrasyonuna iyi bir katkıda bulunabilirdi.

Kaynakça

AKÇURA, Y. (2006). *Türkçülüyün Tarixi*, Bakı: Qanun.

ASLANOV, A. (1989). *Azerbaydjanskiy Yazik v Orbite Yazikivogo Vzaimodeystviya*. Baku: Elm.

ATABAKI, T. (2000). *Azerbaijan. Ethnicity and Struggle for Power in Iran,* New York: I.B. Tauris Publishers.

BABAYEV, A. (2006). *Türksoyun Birlik Səsi*, Bakı: Təhsil.

BALAYEV, A. (2009). *Mamed Emin Rasulzade (1884-1955)* . Moscow: Flinta.

ÇOBANZADƏ, B. (1924). *Türk-Tatar Lisaniyytinə Mədxəl*, Bakı.

FIERMAN, W. (1995). Problems of Implementing Uzbekistan's Language Law. *Nationalities Papers, XXIII,*

No. 3, 573-595.

FIERMAN, W. (2006). On Uzbek "Nationalization". *Anthropology & Archeology of Eurasia, vol. 44, no. 4,*

573-595.

GASPRINSKI, İ. (1993). Russkoe Musulmanstvo. *İsmail Bey Gasprinskiy. Rossiya i Vostok*, Kazan: Fond Zhien, 17-78

HOSTLER, C. (1993). *The Turks of Central Asia,* Westport: Praeger Publishers.

HÜSEYNZADƏ, Ə. (2007). Qəzetimizin Dili haqqında Bir Neçə Söz. *Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş Əsərləri,* Bakı: Şərq-Qərb, 38-41.

KAMAL, Ə. (1907). Müxtəsər Bir Cavab. *Füyuzat No 21; 2 July*, Bakı: Kaspi, 6-14.

KHALID, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform. Jadidism in Central Asia*, Berkley and Los

Angeles: University of Califormia Press, Ltd.

KINROSS, P. (1995). *Atatürk. The Rebirth of a Nation,* London: Phoenix.

KIRIMLI, C. (1934). *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul: Matbaaçılık ve Neşriyat..

KƏNGƏRLI, A. (2004). *İsmayıl bəy Qasprinski*, Bakı: Nurlan.

LANDAU, J. (1995). *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

LAZZERINI, E. (1973). *Ismail Bey Gasprinskiy (Doctoral Dissetation),* University of Washington.

LEWIS, G. (1999). *The Turkish Language Reform*: *A Catastrophic Success,* Oxford: Oxford University Press.

NƏRIMANOĞLU, K.; Ağakişiyev, Ə. (2006). *1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram Materialları,*

Biblioqrafiya və Fotosənədlər), Bakı: Çinar.

SARAY, M. (2003). *Gaspıralı İsmail Beyden Atatürke. Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul: Çantay Kitabevi.

SMITH, G., Law, V., Wilson, A., Bohr, A. and Alworth, E. (ed.) (1998) *Nation-Building in the Post-Soviet*

Borderlands, Cambridge: Cambridge University Press.

TANPINAR, A. (2006). *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TIMURTAŞ, F. (1965). *Dil Davası ve Ziya Gökalp*, İstanbul: Fakülteler Matbaası.

YÜKSEL, Z. *Kırım Tatar Milli Hareketi ve Hasan Sabr Ayvazov*, http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s13/yuksel.pdf.

ƏLIYEVA, X. (1996). *Ortaq Türk Ədəbi Dili Problemi*. (*Filologiya Elmləri Namizədliyi Alimlik Dərəcəsi Almaq üçün Təqdim Edilmiş Dissertasiya*). Bakı.

EDEBİYAT TEORİSİ VE ELEŞTİRİ İHTİYACI

Cafer GARİPER

A. Hamdi Tanpınar (1995: 71-73), 1941'de yayımlanan "Tenkit İhtiyacı" başlıklı yazısında Türk edebiyatının tenkitçiye olan ihtiyacını anlatır, bize tenkit türünün münekkitsiz geldiğini söyler. Tanpınar'ın bu görüşüne aslında edebiyat teorisini ve edebiyat teorisyenine duyulan ihtiyacı da eklemek gerekir. Bugün Türk edebiyatının, edebiyat eserlerinin varlık kazanması ve anlamlandırılabilmesi için gerekli olan teorik donanıma sahip olduğunu söylemek güçtür. Oysa edebiyat eserlerinin varlık kazanması ve anlamlandırılabilmesi için teorik arka plana ihtiyaç vardır. İşte bu noktada edebiyat teorisi ve eleştiri bir ihtiyaç olarak belirmektedir.

Bu bildiride önce Türk edebiyatı araştırma ve incelemeciliğinin durumu hakkında kısa bir değerlendirme yapılmaya çalışılacak, sonra edebiyat araştırma, inceleme ve eleştirisi alanlarında yapılanlara bakış getirilme çabası içinde olunacak, daha sonra yapılması gerekenler üzerinde durulacak, edebiyat araştırma ve incelemesinde edebiyat teorisi ve eleştirisine duyulan ihtiyaç konu edilecektir. Bu değerlendirmeler yapılırken de daha çok akademik çerçevede ortaya konan kalem ürünleri hareket noktası olarak alınacaktır. Sempozyumun, aynı zamanda planlanış şeklini veren, "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" konulu olmasının, böyle bir çerçeve içerisinde bildiri sunmaya yönelttiğini ifade etmeliyiz.

Bugün artık Türk edebiyatı araştırmacılığının ve metinler üzerinde yapılan incelemelerin önemli bir mesafe aldığı görülmektedir. Edebiyat tarihi, biyografi ve monografi ağırlıklı çalışmaların artması sebepsiz değildir. Bunda şüphesiz üniversitelerin artış hızına paralel çizgide araştırmacı sayısının yıldan yıla artıyor, çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezinin yapılıyor olması önemli etki payına sahiptir. Sonuçta akademik çalışma, öncelikle başlangıç aşamasında, hazırlanacak tezlere dayanmaktadır. Bunun yanında özellikle son yirmi yıldır yayınevlerinin ve yayın organlarının gösterdiği artış da araştırma ve incelemelerin artmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte birçok çalışmanın yayımlanma imkânı bulamıyor olmasını dikkatten kaçırmamak gerekir.

Eleştirinin ağırlıklı olarak akademik çalışmanın dışında kalan yazarlar tarafından yürütülmesine karşılık, edebiyat incelemesi daha çok akademik çevreler tarafından yürütülmektedir. Edebiyat metnine dönük çalışmalar, eleştirel incelemeler şeklinde belirmektedir. Bu da aynı metinde eleştiriyle edebiyat incelemesinin üst üste çakışmasını getirmektedir. Bu yazılar teorik arka planla beslendiğinde dikkate değer çalışmalar olarak anlam kazanabilmektedir. Üniversitelerimiz bu konuda edebiyat teorisi ve eleştiriye göre belirli bir seviyeye geldiği söylenebilir.

Edebiyat teorisi ve eleştiri alanına baktığımızda farklı bir durumla karşılaşırız. Türk edebiyatı araştırmacılığı ve metin incelemesi alanlarında gösterilen artışa paralel yönde "edebiyatın ilkeleri, kategorileri, ölçütleri vs. incelemesi" demek olan edebiyat teorisinin (Wellek-Varren 1993: 25) ve kısmen de edebiyat eleştirisinin gerekli altyapıya kavuştuğunu ve geliştiğini söylemek güçtür. Bunun bir bildirinin sınırlarını aşacak şekilde değişik sebepleri ileri sürülerek tartışılabilir. Ancak, burada edebiyat teorisi alanında görülen başlıca problemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Türk edebiyatı araştırmacılığında edebiyat teorilerinin gereğince tanınmıyor olması,

2. Batıda, Batı edebiyatının şartları ve estetik yapısı içerisinde doğan edebiyat teorilerinin Türk edebiyatına uygulanmasında beliren güçlükler,

3. Türk edebiyatının kendi şartları içerisinde estetik dünyasını algılama, yorumlama ve çözümlemeye yönelik edebiyat teorisi yapmakta henüz gerekli çabaya girişilmemiş olması,

4. Edebiyat biliminin teorik zemine oturtularak yapılmasının gerektiği fikrinin yeterince yerleşmemiş olması ve öneminin kavranmaması,

5. Bütün bunlarla birlikte edebiyat teorisinin arka planını kuracak felsefe geleneğimizin olmaması önümüzde önemli bir problem olarak durmaktadır.

Bu problemleri ele aldığımızda şöyle bir durumla karşılaşırız:

1. Türk edebiyatı araştırmacılığında edebiyat teorilerinin gereğince tanınmıyor olması. Son yıllarda Türkçede artış gösteren teorik yayınları gözden kaçırmadan söyleyecek olursak, teorik çalışmalara gidişte hep bir eksikliği yaşamamızın bunda rol oynayan etkenlerden biri olduğu söylenebilir.

2. Batıda, Batı edebiyatının şartları ve estetik yapısı içerisinde doğan edebiyat teorilerinin Türk edebiyatına uygulanmasında beliren güçlükler, edebiyat teorisine dayanan çalışmalar için önemli problem alanları yaratabilmektedir. Aktarma teorik bilgiyle edebiyat eserine yaklaşma çabasında olan araştırmacı, çoğu zaman üzerinde araştırma veya inceleme yaptığı malzemeyi ve eseri teoriye uydurma çabasına girişmekte, bu da bazen maksadı aşan tespit ve değerlendirmelere yol açmaktadır. Kimi zaman bu durum, Umberto Eco'nun söyleyişiyle, aşırı yoruma gitmektedir. Bazen de teori metne uygulanırken *yama* gibi iğreti kalmakta, metinle bütünlüğü sağlanamamaktadır. Çoğu kez bizim tarafımızdan sorgulamadan alınan ve uygulanan Batı edebiyat teorileri üzerimizde baskı oluşturmakta, "emperyalist" sömürü gücünü kurmaktadır (Halman 2004: 23). Bu da aslında Batı karşısında son iki yüz yıldır içine düşmüş olduğumuz zihnî esaretin edebiyat teorisi alanındaki bir uzantısıdır.

3. Türk edebiyatının kendi şartları içerisinde estetik dünyasını algılama, yorumlama ve çözümlemeye yönelik edebiyat teorisi yapmakta henüz gerekli çabaya girişilmemiş olması, başlıca problemlerden biridir. Psikanaliz, yapısalcılık, metinlerarasılık gibi eleştiri anlayışları bütün dünya edebiyatları için geçerlidir. Fakat ayrıntıda kalan alanlarda her edebiyatın kendi ürünlerini kuşatıcı edebiyat teorisine ihtiyaç duyduğu da ortadadır. Bir milletin edebiyatının araştırılması ve incelenmesinde kendi şartları içerisinden doğacak, kendi estetik dünyasını kuşatacak ve ifade edebilecek teorik çalışmalara ihtiyaç vardır. Bir edebiyat ancak bu şekilde daha doğru ve isabetli araştırmalara ve incelemelere kavuşabilir.

4. Edebiyat biliminin teorik zemine oturtularak yapılması gerektiği fikrinin henüz yeterince yerleşmiş olmaması ve öneminin kavranmaması, belki de üstte saydığımız bütün maddeleri de içine alacak genişliğe sahiptir. Bir şeye ihtiyaç duyulmadan onun ortaya konması pek mümkün olamaz. Edebiyat teorisi alanında Türk edebiyatı araştırmacılarının teorik arka planı bir ihtiyaç olarak gereğince gördüklerini söylemek güçtür. Edebiyat teorisi alanında beliren boşlukta akademik çalışmaların edebiyat teorisine dayanması gerektiği fikrine gereğince bağlı kalınarak yapılmamasının rolü büyüktür. Akademik çalışmanın daha ilk aşamasında edebiyat bilimi yapacak kişilere teorinin önemini kavrayacağı ortam hazırlanmamaktadır. Yüksek Lisans, hatta doktora tezlerinin çoğu teorik arka plandan mahrum tezsiz tez şeklinde üniversitelerin ve YÖK'ün raflarında yerini almaktadır. Böyle olunca, daha akademik çalışmanın başında teorik bilgilere dayanmanın gereğini ve yöntemini kavramadan işe başlayan araştırmacı adayları, çoğu kez ömür boyu teoriye dayanmadan çalışmalarını yürütme çabası içinde olmaktadır. Mehmet Kaplan'ın 1950-1970'lerde edebiyat teorisine dayanan çalışmaları ve çabalarıyla sonraki dönem üzerinde yapılacak küçük bir karşılaştırma bile bu konuda problemi daha iyi görmemize zemin hazırlayacaktır.

5. Edebiyat teorisi, felsefi düşünce üzerine kurulur. Felsefe geleneğinin oluşmadığı bir kültür çevresinde edebiyat teorisi yapmanın güçlüğü ortadadır. Fakat üst seviyede felsefe geleneği kuramamış olmak, edebiyat teorisi kurmamanın gerekçesi olmamalıdır. Edebiyat teorisinden kaçış devam ettiği sürece edebiyat eserlerinin gereğince değerlendirilmesi mümkün olmayacaktır.

Bütün bunlar Türk edebiyatı araştırmacılığı ve metin incelemeciliğinin dünyadaki gelişmelerin gerisine düşmesine yol açar. Sonuçta bundan Türk edebiyatı zararlı çıkar. Çünkü ürünleri gereğince değerlendirilmemiş ve tanıtılmamış olacaktır.

Eleştiri alanında da durum edebiyat teorisinden fazla farklı görünmemektedir. Türk edebiyatında belirli bir sistem üzerine kurulan eleştiriyle karşılaşmak güçtür. Bunda edebiyat ve eleştiri teorilerinin gelişmemiş olması rol oynamış görünmektedir. Her şeyden önce eleştiri teorik zemin üzerine kurulmak durumundadır. Edebiyat ve eleştiri teorilerinin gelişmediği ortamda eleştirinin belirli bir sistem üzerine oturmasının güçlüğü belirmektedir. Şimdiye kadar bu güçlüğü aşacak yeterli ve gerekli çabanın gösterildiği pek de söylenemez.

Yazımızın başında da ifade ettiğimiz gibi Tanpınar (1995: 71), "Tenkit İhtiyacı" başlıklı yazısında yaklaşık yetmiş yıl önce probleme eleştirel bir bakış getirerek şunları söylemektedir:

"Avrupa fikir ve sanat âlemi ile temastan sonra memleketimize gelen nev'ilerden biri de tenkittir. Fakat bu geliş hiçbirisine benzemedi. Çünkü öbür nev'iler, meselâ tiyatro, hikâye ve hattâ modern şiir, az çok dram muharriri, romancı ilh… ile yani kendilerini vücuda getiren sanatkârlarıyla beraber geldiler. Hâlbuki tenkit, münekkitsiz geldi. Onu edebiyatımızda bazı ufak tefek numuneleriyle, bazı işaret ve remizleriyle gördük, hattâ çok muvaffak olmuş bazı eserler bile verdi. Hattâ bu eserlerin bir iki sanat veya nev'in üzerinde ciddî birtakım tesirler bile yaptığı oldu. Fakat aramızda münekkit diyeceğimiz muharrir henüz yetişmedi. Ve bence bugünkü edebiyatımızın en büyük zaaflarından biri de budur. Bunu bizde ilk def'a az çok selâhiyetle garp sanat nev'ilerinden bahseden, onların usul ve tatlarını anlatan, kendi eski şiirimiz hakkında fikir ve mütalaa serdeden ve bu suretle belki son derecede iptidaî bir malzeme ile cemiyetimizin zevk ve duyuş tarzında en geniş ihtilâli yapanlardan hiç birini unutmadan söylüyorum. Bu hükmü verirken bir isim, son senelerde sık sık tesadüf edilen feyizli bir isim beni şüpheye düşürüyor. Filhakika haddizâtında büyük bir sanatkâr olan Nurullah Ataç'ın daima en güzel ve hâlis cinsinden bir münekkit olduğunu biliyorum. Fakat şimdiye kadar o kendisini bir an'anenin veya tek bir eserin havasına kapamağı pek az tecrübe etti. Daha ziyade fikirlerinin üzerinde ısrar etti. Ve şüphesiz ki, bu fikirleri yaymakla edebiyatımıza getirdiği şeylerin muhasebesini yapacak olan istikbal onun rolünün zannettiğimizden çok mühim olduğunu gösterecektir. Fakat benim istediğim ve yokluğundan bahsettiğim münekkit Nurullah Ataç'tan daha başka türlü bir münekkittir.

Hâtıraların empresyonist ressamı Nurullah Ataç'tan, bugünün Türkçesine, ince rüzgârların taradığı bir ağaç gibi yumuşak nesrinde istediği şekil ve hassasiyeti veren bu cins muharrirden, zaten onu beklemeyiz. O, Thibaudet'nin sanatkârlara mahsus tenkit diye adlandırdığı nev'in en iyisini yaptı. Fakat daima sevgilerinde mahpus kaldı. Bu sevgilerle pek az aldanmış olmasının da büyük bir meziyet olduğunu ayrıca kaydetmek isterim.

Yokluğundan bahsettiğim münekkit garptaki büyük örneklerin nev'inden olan münekkittir. Bunun yokluğu edebiyatımızın her köşesinde görülüyor. Ve bilhassa roman, hikâye gibi neviler bu yokluktan cidden muzdariptir.

Tanpınar (1995: 73), yazısının devamında hangi tür tenkitçiye ihtiyaç duyduğumuz konusunda,

"Hayatta her şeyde olduğu gibi sanatta da "devam" denen bir kudret vardır. Bu fizyolojide olduğu gibi cemiyet hayatında da, fikir hayatında da esastır.

Benim yokluğundan bahsettiğim münekkit, bu devamı sabrıyla arayacak münekkittir."

demektedir.

Tanpınar'dan hareketle, bugün için de, sanatkârın ürettiği ürünleri değerlendirebilecek, eleştirel dikkatle yerini belirleyecek yeterince nitelikli yazının yayımlandığını söylemek zor

görünmektedir. Bunda şüphesiz bizde eleştiri yazılarının önemli bir tarafıyla deneme yazarlığıyla birlikte yürümesi rol oynamış olmalıdır. Ayrıca Türk edebiyatında eleştirinin tür olarak gelişmemiş olmasının, tezkireleri gözden kaçırmadan söylemek kaydıyla, klâsik edebiyat alanında dikkate değer boşluk yaratmış görünmektedir. Bugün yeni yetişen nesiller klasik edebiyatı anlayamıyorlarsa bunda klasik edebiyatın dili ve hayal sistemiyle araya giren mesafenin yanında klasik edebiyatın kendi içinde tür olarak eleştiri geleneği kuramamış olmasının rolü söz konusu edilmelidir. Bu durum aslında hiç de görmezlikten gelinmeyecek öneme sahiptir. Bugün İkinci Yeni şiiri dünyasını, bize belirli ölçüde de olsa, açıyorsa bunda İkinci Yeninin içerisinden gelişen eleştirinin büyük payı vardır.

Edebiyat teorisi ve eleştirinin zayıf kalma sebeplerinden biri, şüphesiz klâsik edebiyatın bu yolda gerekli alt yapıyı kurmamış olmasıdır. Klâsik edebiyat mensupları, Arap ve Fars belagat kitaplarını kendileri için yeterli bulmuş, Türkçenin bu alanda ihtiyaç duyduğu eserlerin ortaya konması yolunda gerekli çabaya girişmemiş görünmektedirler. 19. yüzyılda klasik edebiyatın çözülüş sürecinde sayısı onu aşan belagat kitabının yayımlanmış olması da fazla bir şey ifade etmez. Yenileşme döneminde teorik alanda Cevdet Paşa (Belâgat-ı Osmaniye, 1881)'nın, Recaizâde Mahmut Ekrem (*Talim-i Edebiyat,* 1882)'in ve Halit Ziya (*Hikâye,* 1893)'nın çalışmalarının devamlılık kazandığı pek söylenmez. 20. yüzyılda edebiyat ve eleştiri teorisi alanında doğan boşluğu çeviri ve aktarmalarla karşılama çabası öne çıkmıştır.

Tanpınar'ın ifade ettiği gibi, bizde eleştiriyi uğraş alanı olarak seçen ciddi eleştiricilerin yetişmemiş olması, eleştirinin sanatkârâne, sübjektif değerlendirmeler şeklinde anlaşılması türün gelişmesinde önemli bir engel oluşturmuştur. Ancak son yirmi, yirmi beş yıl içerisinde bir değişiklik yaşandığı gözlemlenmektedir. Eleştiri, artık kısmen de olsa sayıca az eleştirici kimliğiyle öne çıkan yazarlarca temsil edilme imkânına kavuşmuş bulunmaktadır.

Türkiye'de eleştirinin yeterince gelişmemesinde çeşitli sebepler ileri sürülebilir. Edebiyat teorisinin gelişmemiş olması konusunda saydığımız maddelerin yanında eleştiri alanında şunları da ekleyebiliriz:

1. Eleştiri, bir tarafıyla sevimsiz uğraş olarak görülmüştür. Eleştirinin düşman kazanma sanatı olarak görülüyor olması daha baştan birçok kişinin isteğini kırmaktadır.

2. Ayrıca eleştiri gittikçe yalnızlaşmaya yol açar. Eleştirici, çoğu kez, kendisinden korkulan, korkuyla karışık saygı duyulan yalnız insana dönüşecektir. Buna katlanmayı göze alacak kişi azdır.

3. Eleştirinin bizde daha çok, ilk dikkate değer eleştiricimiz Nâmık Kemal'den itibaren her şeyi olumsuzlamak, kötü yanından görmek (Ebuzziya Tevfik 1897: 1256-1258) gibi yanlış bir zemine oturtulmuş olması gelişiminin önünde engel teşkil edegelmiştir.

4. Eleştiricinin geniş bir bilgi birikimine sahip olması, sistemli ve eleştirel düşünme kabiliyetini taşıması, edebî eserler arasındaki bağı kurabilmesi gibi birçok özelliği kendinde toplanması gerekir. Bu da iyi eleştiricilerin yetişmesinin önünde engel olarak belirmektedir.

5. Eleştirinin roman, hikâye ve şiir gibi yaratıcı etkinlik alanı olarak görülmemesi, sanat eserinin gerisinde değerlendirilmesi, eleştirinin önüne çıkan bir başka engeldir. Bütün bunlar sonunda eleştiri alanında ihtiyaç duyulan kalem sahiplerinin ortaya çıkmasını güçleştirmektedir.

Edebiyat teorisi ve eleştiri alanındaki boşluk hemen eli kalem tutan, isteyen herkesin eleştirme hakkını kendinde bulmasını getirmektedir. Gerçek eleştiricilerin yeterince olmadığı alanda bu gibi kimselerin sesi gür çıkmakta, fakat ciddi hatalara yol açmaktadırlar. Bu tür kişiler edebiyat eseriyle okuyucuyu birleştirmesi, aradaki mesafeyi azaltması gerekirken tersine bu mesafeyi daha da artırmaktadırlar. Şahsi çekişmeler, sevgiler ve nefretler üzerine oturan sübjektif eleştiri, edebiyat eserlerinin, incelemelerin, araştırmaların değerlendirilmesinde hiç de doğru yol değildir. Buna ideolojik bakışa bağlı eleştiriler de eklendiğinde durum içinden çıkılmaz hâle gelir.

Eleştiri alanında akademik çevrelerin yeterli çabaya sahip olduğunu söylemek zordur. Eleştiri, daha çok şairler, roman ve hikâye yazarları tarafından yürütülmektedir. Akademik çevrelerin eleştiriye yönelmemesinin sebeplerinin başında eleştirinin akademik çalışmada geri plana itilmiş olmasının rol oynadığı söylenebilir. Oysa akademik çalışma yapanların bu alana sağlayabilecekleri katkı hiç de küçük olmayacaktır.

Bugün eleştiriye belki de her zamankinden fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü titiz, dikkatli, belirli bir teoriye ve metoda bağlı eleştiri edebiyat eserlerimizin daha iyi belirmesine yardımcı olabileceği gibi edebiyat araştırmacılığımızın da değerlendirmesini sağlayacaktır. Aslında eleştirinin bıraktığı boş alan edebiyat araştırmacılığı için de dikkate değer olumsuzluklar getirmektedir. Edebiyat araştırmalarının değerini bulduğu eleştiri ortamından da önemli ölçüde mahrumuz. Yayın hayatına kavuşan herhangi bir araştırma hakkında eleştirel bakış getiren kalem ürünlerine rastlamak pek mümkün olmuyor. Çoğu araştırma ve inceleme dar çevrelerde sözlü eleştiriyle geçiştiriliyor. Yazma konusunda çekingenlik sürüyor. Böyle olunca akademik çalışmalar, araştırma ve incelemeler de yerini bulmuyor.

Bir yazısında Tanpınar, *sükut suikastına uğradığını* söyler. Abdullah Uçman ve Handan İnci (2008: 42-45, 46-47, 53-55) tarafından hazırlanan "*Bir Gül Bu Karanlıklarda" Tanpınar Üzerine Yazılar* adlı derlemeden hareketle söylersek, onun 1949'da yayımlanan *Huzur* romanı hakkında ölüm tarihi olan 1962'ye kadar sağlığında gazetelerde yalnızca üç tanıtma yazısının yayımlandığı görülüyor. *Huzur* romanının yalnızca Tanpınar'ın değil, bütün Türk edebiyatının önemli romanlarından biri olduğu düşünülürse kendisi hakkındaki tespitinin ne kadar yerinde olduğu anlaşılır. Aslında *sükut suikast*ına uğrayan yalnızca Tanpınar değildir. Tanpınar'la birlikte çok sayıda sanatkâr ve sanat eseri eleştirinin olmadığı ortamda sükût suikastına uğramıştır, uğramaktadır. Daha önce edebiyat araştırmacılığı ve metin incelemesinin belirli seviyeye geldiğini ifade ettik. İşte eleştirinin eksikliği burada da kendini göstermektedir. Yapılan araştırmaları eleştirel bir gözle değerlendiren çalışmaların yeterince gelişme gösterdiği söylenemez. Bir salgın hastalık gibi özellikle üniversiteleri saran intihal konusu artık eleştirinin alanına girmek durumundadır.

İçerisinde bulunduğumuz dönemde, 2004'ten itibaren her yıl üç yüzün üzerinde roman yayımlanmaktadır. Hikâye, şiir ve tiyatro gibi edebî türleri de eklediğimizde rakam daha da yükselmektedir. Fakat bu edebî eserlerin eleştirel bakışla gereğince değerlendirildiğini söylemek güçtür. Tanpınar'ın bakışıyla söylersek eleştirinin gereği gibi görevini üstlenmediği günümüzde, gelecek nesillerin içinde bulunduğumuz dönemin edebiyatı hakkında sağlıklı hükümlerde bulunması zor görünmektedir. Oysa günümüzde yayımlanan edebiyat eserlerinin eleştirel bakışla değerlendirilmesine ihtiyaç vardır. Eleştiri, başlıca şu üç görevi yerine getirecektir:

1. Eleştiri, bugünün edebiyatını anlamamıza yarayacaktır,
2. Edebiyat eserlerinin niteliğinin ortaya konmasına, onun hakkında hüküm verilmesine ve gelenekle bağının kurulmasına yardımcı olacaktır,
3. İleride edebiyat tarihinin yazılmasına katkı sağlayacaktır.

Bu üç madde bile eleştirinin bir edebiyat geleneği için ne anlama geldiğini göstermeye yetecek mahiyettedir.

Burada iki büyük geleneğin, Doğu'nun ve Batı'nın edebiyat teorisi ve eleştiri alanlarında ne yaptığına da temas etmek yararlı olacaktır. Retorikten yola çıkan Batı, sosyolojik eleştiri, tarihi eleştiri, psikanalitik eleştiri, anlatımcılık, alımlama estetiği, yazara dönük eleştiri, esere dönük eleştiri, okura dönük eleştiri, yeni eleştiri, yapısalcılık, metinlerarasılık gibi çok sayıda eleştiri disiplinini ve anlayışı ortaya koydu. Batı'ya karşılık Doğu'nun belâgatten ne çıkardığını sormak gerekecektir. Sanırım verilecek cevap hiç de tatminkâr olmayacaktır. Şüphesiz bu sorunun karşısında cevap alanında beliren boşluk zihin tembelliğimizin göstergesi olmak durumundadır. Medeniyetimizin sormayan, sorgulamayan, kendi üzerine kapanan kısır döngünün içerisine

girmesi başlıca problem olarak belirmektedir (Halman 2004: 22-23). Eleştiri soran ve sorgulayan, zihin tembelliğini aşmış hayat anlayışları içerisinde gelişir.

Edebiyat teorisine dayanan araştırmaların ve dikkate değer eleştiri yazılarının hiç de görmezlikten gelinmeyecek bir kısmının yabancı Türk edebiyatı uzmanlarının ve Batı edebiyatları araştırmacısı akademisyenlerin kaleminden çıkıyor olması konu üzerinde düşünmemizi gerektirecek mahiyettedir. Bu noktada Walter G. Andrews, Victoria R. Holbroog, Berna Moran, Yıldız Ecevit gibi bazı isimlerin çalışmalarını hatırlamamız yeterli olacaktır. Şüphesiz burada Türk edebiyatı araştırmacılarının dikkate değer araştırma ve incelemeler yapmadığı iddiasında değiliz. Bizim söylediğimiz akademik hayatın içinde yer alan Türk edebiyatı araştırmacılarının edebiyat teorisine dayanan araştırma ve incelemede gerekli ve yeterli seviyeye henüz gelmediği, edebiyat eleştirisi alanını önemli ölçüde boş bıraktığıdır.

Sonuç olarak şunu ifade etmeliyiz: Türk edebiyatı, geniş bir edebî eser birikimine sahiptir. İçinde bulunduğumuz zaman diliminde, özellikle düz yazıya bağlı türlerde, tarihinin hiçbir döneminde görülmediği kadar çok eser ortaya konmaktadır. Fakat bu birikimin ve hâlen ortaya konan ürünlerin teorik arka plana dayanan eleştirel dikkatle ele alındığını söylemek güçtür. Geçmiş dönemlere ait eserleri ve bugünün eserlerini değerlendirecek teorik arka plana dayanan makale ve kitaplara; bu eserleri, türün belirleyici özelliklerini gösterecek ve bağlı olduğu geleneğin içerisine oturtarak yargıda bulunacak eleştirilere ihtiyaç vardır. Türk edebiyatı bunu hak etmektedir.

Kaynakça

Ebuzziya, Tevfik (1897). "Muâheze ve Tenkid Kelimelerine Ait İzâhât", Mecmua-i Ebuzziya, nr. 72, 15 Cemazielâhir 1315/ 11 Kasım 1897, s. 1256-1258.

Halman, T. S. (2004). "Türkiye'de Eleştiri ve Özgün Kuramlar", *Edebiyat İlmi ve Problemleri Sempozyumu 23-25 Eylül 2003*, Ankara: Gazi Sosyal Bilimler Araştırma ve Geliştirme Derneği yayını.

Tanpınar, A. H. (1995). "Tenkit İhtiyacı", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Uçman, A-İnci, H. (Haz.), (2008), "*Bir Gül Bu Karanlıklarda" Tanpınar Üzerine Yazılar*, İstanbul: 3F Yayınevi.

Wellek, R. - Waren, A. (1993). *Edebiyat Teorisi*, (Çev. Ö. Faruk Huyugüzel), İzmir: Akademi Kitabevi.

BOYLA VE BAGA UNVANI

Saadettin GÖMEÇ
Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU

Kaynaklar incelendiğinde eski Türk siyasi ve sosyal hayatının tam manasıyla bir düzen içinde yürüdüğü görülür. Onlara kültürsüz ve medeniyete katkısız göçebeler diyenler, ancak Türk tarihini ve kültürünü yeterince bilmeyen kişilerdir. Özellikle konar-göçerlik dediğimiz, Türk tipi hayat tarzının ortaya çıkışı da neredeyse Türk tarihinin başlangıcıyla eşittir.

Türk kültürünün ve tarihinin temel kaynaklarından sayılan Oguz Kagan Destanlarında bu sosyal nizamın ana unsurları, destanî hükümdar Oguz ve yahut da tarihi şahsiyet Börü Tonga (Mo-tun) tarafından belirlenerek, günümüze kadar gelmiştir.

Türklerden haber veren yabancı ve yerli vesikaları incelediğimizde, devlet içerisinde siyasi ve askeri açılardan olmak üzere birtakım rütbe ve unvanların bulunduğunu görürüz. Ülke ve millet hayatından sorumlu kişiler bu rütbeler ve makamlarına göre diğer şahıslardan ayrılmakta idiler.

İşte yukarıda izaha çalıştığımız konuya binaen tarihimizin ve kültürümüzün temel başvuru belgeleri arasındaki Kök Türk Yazıtlarından olan Bilge Kagan Kitabesi[1] ile Tunyukuk Yazıtı'nın I. Taşında[2] bir "Boyla Baga Tarkan" unvan grubuyla karşılaşmaktayız ki, bunların umumiyetle şöyle veya böyle devletin ayguçısı, yani danışmanı, aynı zamanda da veziri Tunyukuk'la ilgisi olduğu sanılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu anıtlarda geçen unvanlar hakkında açıklamalara başlamadan evvel, meşhur Tunyukuk'un kim olduğunu kısaca hatırlamakta fayda vardır.

Doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Tunyukuk'un, kendi adına kazıttırdığı kitabesi ile Çince vesikalardaki birtakım ibarelerden, ailesinin herhangi bir nedenle Çin'e gittiğini ve onun da burada doğduğunu öğreniyoruz. Ayrıca yine Çin kroniklerine baktığımız da Tunyukuk'un Arslanlar, yani Çince yazılışıyla A-shih-te ailesine mensup olduğunu görürüz. Bu hususu biraz açmak gerekirse; İslam öncesi Türk tarihinin kaynaklarında devlet kurucusu iki aile ile karşılaşıyoruz. Bunlardan birisi Börülüler (A-shih-na), diğeri de Arslanlardır (A-shih-te). Arslanlar (Aşite), devamlı Börülülerin (Aşinalar) yanında, onlara yardımcı bir aile olup, büyük bir ihtimalle de Börülülerin (Aşinalar) akrabasıdır. Mogol tarihinde de buna benzer bir şekilde Dürliginler ve Nirunlara rastlıyoruz[3]. Kendi kitabesinde Çin'de dünyaya geldiğini ifade eden Tunyukuk'un[4], bu sözüne binaen onun Çinli olduğunu ileri sürenler var ise de, bunun pek doğruluk payı yoktur. Tunyukuk ölmeden önce, muhtemelen 716-725 yılları arasında Yukarı-Togla vadisinde, Bayan-Çokto'da, Naşela ile ırmağın sağ kıyısı arasında (bugün Moğolların Nalayh diye adlandırdığı bölgede) kendi adına iki parça taştan meydana gelen bir yazıt diktirmiştir. Taşların çepeçevre etrafında Çinli oymacılar tarafından yapılan sekiz tane heykel vardır ki, hepsinin başı kırılmıştır. Burada takriben 150 metre uzunlukta sıralanan balballar da mevcuttur. Bununla beraber, 2001 yılında başkanlığını yaptığımız bir ilmi çalışma heyeti, Tunyukuk Yazıtlarının olduğu yerde jeofizik, harita ve restorasyon faaliyetlerinde bulunmuş;

---

[1] Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney tarafı, 13-15: *Kangım Türk Bilge Kagan olurtukınta Türk amtı beyler, kisre Tarduş beyler, Köl İç Çor başlayu, ulayu şadapıt beyler, öngre Tölös beyler, Apa Tarkan başlayu, ulayu şadapıt beyler bu...Taman Tarkan, Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, ulayu buyruk...İç Buyruk Sebig Köl İrkin başlayu, ulayu buyruk, bunça amtı beyler.*

[2] **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Batı tarafı, 6-7: *Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan birle İl-teriş Kagan boluyın*.

[3] S.Gömeç, "Türklerin ve Mogolların Tarihi İki Boyu", Omeljan Pritsak Armağanı, Sakarya 2007, s. 2.

[4] Bakınız, Tunyukuk Yazıtı, I. Taş, Batı tarafı, 1. satır: *Bilge Tunyukuk ben özim Tabgaç ilinge kılıntım*.

yazıtlar üzerinde koruma tedbirleri uygulamış, anıt mezarlık içerisindeki heykeller buradaki müze eve taşınmıştır[5].

Türk milletinin geleceğinin belirlenmesinde İl-teriş Kagan ile birlikte gördüğümüz Tunyukuk, daha sonra Kapgan ve Bilge devrinde de önemli kararlara imza atmıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri olarak, Bilge Kagan'ın Türk ülkesinde şehirlerin ve Budist mabetlerinin yaygınlaştırılması fikrine karşı çıkmasını, atlı asker ve konar-göçer Türklerin şehirleri savunmalarının zor olacağını ve Budizmin Türk karakterini zayıflatacağını ileri sürmesini, Bilge'nin de onun bu fikirlerini kabul etmesini gösterebiliriz. Tunyukuk'un vermiş olduğu bu karar Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü bu sayede devlet yıpranmamış ve kendinden sonra gelecek olanlara sağlam bir temel bırakılmıştır. O aynı zamanda üstün bir savaş zekâsına da sahiptir[6]. Başında bulunduğu orduların sevk ve idaresi, bunun neticesinde de Kök Türk Kaganlığının ele geçirdiği başarılar, onun ne denli büyük bir komutan olduğunu da gösterir ki, zaten yeniden toparlanış hareketi sırasında Tunyukuk'un Apa Tarkan, yani başkomutan unvanını da taşıdığını biliyoruz[7].

Üç kagana hizmet eden (İl-teriş, Kapgan, Bilge) Tunyukuk'un hatırası öldükten sonra da yaşamıştır. Uygur beylerinden Temür Buka'nın, Çince Uygurların menşei ile ilgili yazıtında[8] onu ve soyunu saygıyla anmışlardır. Kendi aralarındaki çekişmeleri bir kenara bırakacak olursak, herşeye rağmen Tunyukuk Türk milletinin yetiştirdiği en büyük ve en zeki devlet adamlarının başında gelir. İleri görüşlülüğü ve dehâsı sayesinde, zamanında Türk milleti en görkemli günlerini geçirmiştir. Bu yüzden biz Tunyukuk'un kolay kolay unutulmayacak bir kişi olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla Türk milletinin hafızasında şu veya bu şekilde mutlaka yer etmiş olması gerekmektedir. Nasıl ki, meşhur Kapgan Kagan'ın oğlu Tonga Tigin, öldükten sonra unutulmayarak Tonga Alp Er ya da Alp Er Tonga olarak Kaşgarlı Mahmud'daki Afrasyab ile birleştirildiyse[9], Tunyukuk'un da Türk destanlarında yaşadığını zannediyoruz[10].

Şimdi esas konumuza gelecek olursak; ilk önce bu unvan topluluğunun hangi belgelerde geçtiğine bakmakta fayda var ki, evvela "Boyla" unvanını hatırlayalım. Yukarıda da belirttiğimiz üzere evvela Bilge Kagan ve Tunyukuk yazıtlarında karşımıza çıkıyorlar. Sonra bu kelimenin Nagy-szent Miklos'taki bir parçanın üzerinde "Çopan Boyla" şeklinde geçtiği söylenmekle[11] beraber Bulgaristan'ın Preslav şehrinde elde edilen buluntular arasındaki bir yazıda da görüyoruz[12]. Suci Kitabesinde ise "Kırkız oglu men Boyla Kutlug Yargan men"[13], cümlesinde rastlıyoruz. Uygur Mani metinlerinde "Boyla Tarkan" ile "Işbara Boyla" biçiminde yazıldığına

---

[5] S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 202, İstanbul 2003.

[6] S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 17- Bilge Tunyukuk", Orkun, Sayı 69, İstanbul, 2003.

[7] S.Gömeç, Kök Türk Tarihi, 2. baskı, Ankara 1999, ss. 58-59.

[8] "Kök Türklerin meşhur veziri Tunyukuk'un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ettiler. Bunun için de onlar aslen Kök Türk olmalarına rağmen Tunyukuk'un nesillerine de Uygur dediler. Onlar kendi bakanlarının emrinde olarak Selenge Nehrinin yukarı kısımlarında otururlardı. Tunyukuk'un torunları da, kendi atalarının ilk oturdukları yeri hatırlayarak (Selenge Nehrinin çince yazılışının ilk işareti olan) *Hsieh* işaretini aldılar ve bunu kendileri için bir soyadı yaptılar..." (Bakınız, B.Ögel**,** Sino-Turcica, Taipei 1964, s.30-35; B.Ögel, Türk Mitolojisi, C. 1, Ankara 1971, s.79).

[9] Bu hususta bakınız, S.Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı 170, İstanbul 2001, ss. 58-61.

[10] S.Gömeç, "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?", XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, III. Cilt, Ankara 2005.

[11] S.Mladenov, "Zur Erklarung der sogenannten Buela-Inschrift des Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklos", Ungarische Jahrbücher, Band VII, Berlin und Leipzig 1927, s.331-333.

[12] I.V.Venedikoff, "Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi", Belleten, 11/43, Ankara 1947, s.541-544.

[13] Suci Yazıtı, 2-3. satır: *Kırgız oğluyum. Boyla Kutlug Yargan'ım*.

da işaret olunuyor. Ayrıca bu sanı eski Türk Bulgar beyleri de kullandığı gibi, özellikle Uygur dönemi tarihi belgelerini incelediğimizde; 661-663 yılları içerisinde bir vakitte öldüğü sanılan İl-teber Buyan'dan (Po-jun) sonra Uygur kabilesini idare eden oğlunun da Boyla veya Börü unvanını taşıdığını düşünüyoruz. Ayrıca 720'li senelerin Çince kaynaklarına baktığımızda, ismi Köl Boyla (K'u-li P'ei-lo) şeklinde okunabilecek biçimde yazılan, Uygurların ilk hükümdarını görmekteyiz. Yine 765'ten sonra, Çin'deki iç karışıklıklar sebebiyle bu ülkeye destek için giden kuvvetlerin başındaki şahıslardan birinin sanı Çik Alp (C'hieh) Boyla diye geçer[14]. Bu unvan bizim şimdilik bilmediğimiz başka kaynak ve kitabelerde de yer alabilir.

Baga unvanı ise belgelerde Boyla'dan biraz daha fazla anılıyor. Bilge Kagan ve Tunyukuk yazıtlarının haricinde, Ongin Kitabesinde "Kangım Baga Tengriken"[15]; Terhin Yazıtında "Bıla Baga Tarkan" ve "Inançu Baga Tarkan"[16]; yine Uygur dönemine ait Suci Yazıtında "Kutlug Baga Tarkan"[17]; Yenisey (Anaçay) yazıtlarından Kemçik-Cirgak'ta "Baga Ben"[18] ve Kara Bulun II Yazıtında "er atım Baga"[19] şekillerindeki unvanlarda rastlıyoruz.

Bu unvan grubunun bir devamı olan Tarkan da kitabelerde sıkça görülür. Bunlardan bazıları ise şunlardır: çok bilinen Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tunyukuk yazıtlarını bir kenara tutacak olursak; Ongin Kitabesinde "Işbara Tamgan Tarkan" ve "Işbara Tarkan"[20]; Köl İç Çor Yazıtında "Apa Tarkan"[21]; Terhin Kitabesinde "Inançu Baga Tarkan", "Tokuz Yüz Er Başı Ulug Tarkan", "Bıla Baga Tarkan", "Bilge Kutlug Tarkan", "Bilge Tarkan" ve Ongı Tarkan"[22]; Sevrey Taşı'nda "Köl Tarkan"[23]; Suci Yazıtı'nda "Kutlug Baga Tarkan"[24]; Aru Han Kitabesi'nde "Köl Tarkan"[25]; Elegeş III Yazıtı'nda "Beg Tarkan Bilge Tirig"[26]; Uybat I Yazıtı'nda "Çabış Tun Tarkan"[27] ve Uybat III Yazıtı'nda da "Tarkan Sangun"[28] biçiminde kazınmıştır.

Bununla birlikte, umumiyetle araştırmacıların pek çoğu Boyla için sadece bir unvandır der. Boyla unvanı hususunda Clauson meşhur sözlüğünde; Hunlar çağından kalma olabileceğini söylerken, manasına şüpheyle bakmak gerektiğini ve kagana yakın bir rütbe olduğunu vurgular[29]. Bizden evvel bu konuda bir makale kaleme alan Semih Tezcan, sözlüklerdeki buyla kelimesi ile fiilinden yola çıkarak, boga ve develerin burunlarına tutturulan çubuk ve kagnı arabalarının bir aksamı ile ağaçtan yapılma çivi gibi anlamlar üzerinde yoğunlaşıp; buradan göçebe boyların ve ordunun hareketlerini düzenlemekle görevlendirilmiş kişi sanıdır[30], diyor. Ayrıca bu unvanın değişik bir söylenişi herhalde Macarlarda sıkça karşımıza çıkan Yula kelimesidir ki, Macar ve

---

[14] E.Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux, Petersburg 1903, s.92-93; S.Tezcan, "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), 1977, Ankara 1978, s.53-54; S.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara 2000, s.46.

[15] Ongin Kitabesi, Ön taraf, 5. satır.

[16] Taryat-Terhin Yazıtı, Batı tarafı, 6. satır; Kuzey tarafı, 2. satır

[17] Suci Yazıtı, 3. satır.

[18] Kemçik-Çirgak Yazıtı, 4. satır.

[19] Kara Bulun II Yazıtı, 3. satır.

[20] Ongin Kitabesi, Ön taraf, 4. satır ve buradaki taş balbalların 1.'sinin üzerindeki unvan.

[21] Köl İç Çor Yazıtı, Batı tarafı, 1. satır.

[22] Taryat-Terhin Yazıtı, Batı tarafı, 6, 8. satır; Kuzey tarafı, 2, 5. satır;

[23] Sevrey Yazıtı, 5. satır.

[24] Suci Yazıtı, 3. satır.

[25] Aru Han Kitabesi, 1. satır.

[26] Elegeş III Yazıtı, 3. satır.

[27] Uybat I Yazıtı, 3. satır.

[28] Uybat I Yazıtı, Sol taraf, 2. satır.

[29] O.Pritsak, Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden 1955, s.18; S.G.Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s.385.

[30] Tezcan, a.g.m., s.57-63.

Hazar devlet teşkilatına göre; askeri işlerin dışındaki meselelerle ilgilenen memurdur[31].

Kısmen biz de bu görüşü destekliyoruz. Ama bizim dikkat çekmek istediğimiz bir husus; Dede Korkut Hikayelerindeki "boy boylamak, soy soylamak" deyimidir. Bilindiği gibi meşhur Korkut Ata, umumiyetle her anlattığı destanın sonunda "boy boylar, soy soylar" ve bu da ilim adamlarınca destan düzmek şeklinde algılanmaktadır. Fakat biz bu deyimin altında çok daha derin bir mananın yattığını düşünüyoruz. Dede Korkut, "boy boylar, soy soylar" iken hakkında bilgi sunduğu kabilenin de meşrulaştığını ortaya koymaktadır. Artık bu tarihten itibaren söz konusu sülale, geçmişi tarihi destanlara da dayandırılan, nizamı ve sosyal yapısı bütün bir millet tarafından tasdiklenen siyasi bir kurum hüviyetini de kazanmaktadır. Dolayısıyla araştırmacılar burada "boylamak" fiilinin üzerinde biraz daha fazla durmalıdır.

Dede Korkut sıradan bir kişi değildir. Bütün Oguz'un, hatta bütün Türk milletinin bilgesidir. Bu açıdan baktığımızda, Türk toplumunun veya Oguz'un tamamına yön veren, onun sosyal ve siyasi teşkilatlanmasına aracı olan bir şahsiyettir. Biz öyle düşünüyoruz ki, boyla sanıyla boylamak fiili arasında bir ilişki vardır. Bu yüzden boyla unvanını taşıyanın, halkın bütün fertleri tarafından sayılan ve sevilen bir kişi olmasının yanı sıra, bu san da çok yüksek bir mertebe olmalıdır. Elbette ki kagan, katun, yabgu ve şad derecesinde değildir. Bu kişiler, herhalde bir bütünü meydana getiren kabilenin parçaları olan aile ve urugların sayıları ile mevkilerinin belirlenmesinde en önemli görevi üstlenen şahıslardı. Meseleye bu bakımdan yaklaştığımızda, boyla sadece bir ailenin veya boyun idarecisi değil, aileler ve uruglar üzeri bir kişi olmalıdır. Nitekim Tunyukuk da öyle değil midir?

Baga unvanına gelecek olursak; Rasonyi, Macar kralının adına Hırvatistan'ı idare eden valilerin kullandığını söylerken; Clauson ve Tezcan'ın kurbaga ile kaplumbaga kelimelerindeki bagaya işarette bulunması ilginçtir[32]. Ancak biz baga unvanı konusunda da farklı düşünüyoruz. Her şeyden önce baga, boyla sanından sonra geliyor. Bu çok açıktır. Dolayısıyla siyasi, askeri veya sosyal teşkilatta boyla unvanının altındadır.

Kök Türk dönemi belgelerini incelediğimizde üç yazıtta[33] karşımıza bir Altı Bag Bodun diye siyasi birlik çıkıyor ki, biz esasen buradaki "bag" üzerinde duracağız. Tarihi bilgileri hatırlayacak olursak; batıda On Okların başında bulunan Tardu'nun 603 yılında ölümünden sonra, yerine torunu Çor Alp (Ch'u-lo) Yabgu geçmişti. Çor Alp Yabgu batıdaki birçok kabileyi kendine bağlamıştı. Bu arada kendisine karşı bir komplo yapmalarından korktuğu bazı kabile başbuğlarını öldürttü. Bundan dolayı Tölös boylarının önemli bir kısmının ayaklandığını görüyoruz ve isyan eden altı Tölös boyu Altı Bag Bodun'u meydana getirdiler. Bunlar; Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugu ve Apa İsilerdir. Çin kaynaklarında da bunların Kök Türkler aleyhine birleştikleri kayıtlıdır[34]. Bu ittifakın 627 senesinde Sır Tarduşlarla beraber Kök Türk Devletine karşı, fırsatını bulup, ayaklandıklarını da biliyoruz. Uygurların başını çektiği bu Altı Bag Bodun'un muharip gücü yüzbin civarındaydı ve 627'de, dünya yaratıldığından beri Türk tarihinde pek görülmemiş ilginç bir olay daha yaşanmıştı. Yazın tam ortasında kar yağmaya başladı. Ürünler mahvoldu, hayvanlar kırıldı. Çin kaynakları bu sırada beş güneş aynı anda doğdu, üç ay birden göründü

[31] M.I.Artamonov, Hazar Tarihi, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.444.

[32] Clauson, a.g.e., s.311; Tezcan, a.g.m., s.68-69.
Belki buna bağlı olarak Bagatur unvanındaki bagayı da akla getirmek mümkündür.

[33] Uyuk-Tarlak Yazıtı, 2. satırında, El Togan Tutuk isimli bir şahsın, Altı Bag Bodun'un elçisi olduğunu görüyoruz. Kemçik Kaya-Başı Yazıtı 5. satırında ise; "*Altı Bag içerisinde iyilerden biriydim*" diyen, "Külüg Çigşi Beg" adında birisiyle karşılaşmaktayız. Bay Bulun II Yazıtı, Arka taraf, 1. satırında da, Altı Bag Bodun'un gücünden söz edilir.

[34] S.Gömeç, "Altı Bag Bodun", Türk Kültürü, 31/358, Ankara 1993; S.Gömeç, Kök Türk Tarihi, 2. baskı, Ankara 1999, ss. 27-28.

diyorlar[35]. İnsanlar yiyecek bir lokma ekmeğe, bir yudum kımıza muhtaç oldular. İşte böyle bir zamanda onlar isyan etmişlerdi.

Bütün bu menfî olaylar, Kök Türk kabilelerinin birer birer ayrılmalarına sebep oldu. Esasında İllig (İl) Kagan'ın tabisi durumundaki Sır Tarduşların İrkin (Erkin) unvanını taşıyan Inanç'larının yanına giderek ona bağlandılar. Sır Tarduşların Inanç'ı Çin İmparatoru'ndan da aldığı siyasi destekle, Ötüken'in merkezinde otağını kurup, Altı Bag Bodun'u da kendi tarafına çekti. Bu arada tesirleri Togla Nehrinden İrtiş'e kadar uzanan Sır Tarduşlar, ne yazık ki bağımsız harekette bulunmayı akıllarına getirmiyorlardı. Bu onların kendilerine güvenmediklerinin de işaretiydi. Halâ Börülülerin manevi nüfuzundan korkuyorlardı. Ayrıca Çin İmparatorluğu boş durmuyor, Kök Türklere karşı harbe hazırlandığı sırada, casusları vasıtasıyla Türk ülkesinin içine düştüğü vaziyet hakkında malûmat topluyordu. İhanetlerin boyutu o derece büyüktü ki, Altı Bag Bodun da Çin'e teslim olmağa geldi (629)[36]. İster günümüzün, ister geçmişin sosyal şartları içerisinde değerlendirilsin, böyle bir hareket kesinlikle ma'zur gösterilemez. Kök Türk tarihi dönemindeki bu olaylar hususunda daha fazla detaya girmek istemiyoruz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için "Kök Türk Tarihi" adlı çalışmamıza bakılabilir. Ayrıca İyme I Yazıtı, 6. satırda da "eki baglıg" diye anılan ittifakla karşılaşmaktayız ki, bunun mahiyetinin de araştırılması gerekir.

Altı Bag Bodun'un ismindeki "bag" bize açıkça bir siyasi birliği, yani federasyonu göstermektedir. Türkçedeki karşılığı da, bugün kullandığımız şekliyle bağlamak fiiliyle alakalıdır[37]. Dolayısıyla bu terim kaplumbaga veya kurbaga gibi hayvanların ismindeki baga ile ilgili olmaz.

Tarkan ise herhalde başlangıçta sadece askeri bir rütbeydi, ama sonradan siyasi unvan biçiminde de kullanıldı. Şimdilik Tarkan unvanının etimolojisi ve manasını başka bir çalışmamıza bırakmak istiyoruz.

Bütün bunların yanı sıra Tunyukuk'un ayrı, Boyla Baga Tarkan'ın farklı bir şahsiyet olduğunu ileri sürenler varken; bu san vezir Tunyukuk'un bir unvanıdır, diyenler de mevcuttur. Mesela B. Ögel, Tunyukuk ile Boyla Baga Tarkan iki ayrı kişidir der. Boyla Baga Tarkan'lığın farklı bir görev olduğunu söyleyen M.Mori ise, Tunyukuk'un bu vazifeyi ifa ettiğini vurgular[38]. Elbette herkesin görüşüne saygı göstermek gerekir, ama biz de bu konuda M.Mori gibi düşünüyoruz. Bizim kanaatimize göre Tunyukuk Yazıtındaki, "*Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan birle İl-teriş Kagan boluyın*" cümlesindeki, *birle* (ile) bağlacı akılları karıştırmaktadır.

Sonuç olarak; Bilge Kagan ve Tunyukuk kitabelerinde zikredilen boyla ve baga sanları siyasi teşkilat yapısıyla ilgilidir. Boyla vazifesindeki kişi, doğrudan devletin merkezine bağlı, halkın kabile düzenini sağlayan memurdur. Ama boyla unvanını taşıyan bu şahıs boy başkanı olamaz diye bir kural yoktur. Baga da bunun gibi, birkaç kabilenin birleşmesinden ortaya çıkan siyasi teşkilatın başıdır.

---

[35] J. M. Deguignes, Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-î Umumisi, C. II, İstanbul 1924, s.359-364, 431, C. III, s.16; Chavannes, a.g.e., s.24-25; M.T.Liu, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I-II. Buch, Wiesbaden 1958, s.141, 193-194, 359; L.N.Gumilev, Drevniye Tyurki, Moskva 1967, s.196; Ö.İzgi, "Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyaseti", I. Türkoloji Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1980, s.198; J.T.Chang, T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Doktora Tezi, Taipei 1968, ss. 47-48.

[36] Bakınız, Gömeç, a.g.e., ss. 30-31.

[37] G.Doerfer, Türkische und Mongolische Element im Neupersischen, Vol. 2, Wiesbaden 1975, s.254; İbni-Mühennâ Lûgati, Haz. A.Battal, 2. baskı, Ankara 1988, s.15; El Harezmi, Mukaddimetü'l-Edeb, Haz. N.Yüce, Ankara 1988, s. 96.

[38] M.Mori, "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. 5, İstanbul 1973, s.89; B.Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 3. baskı, İstanbul 1988, 645-646.

Kaynakça

Artamonov, M.I., *Hazar Tarihi.*

Chang, J.T., *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi: Taipei.

Chavannes, E. (1903). *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*: Petersburg.

Clauson, S.G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: Oxford

Deguignes, J.M. (1924). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, C. II: İstanbul.

Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Element im Neupersischen*, Vol. 2:

Wiesbaden

El Harezmi. (1988). *Mukaddimetü'l-Edeb*, Haz. N.Yüce: Ankara

Gömeç, S.G. (1999). *Kök Türk Tarihi,* 2. baskı: Ankara.

Gömeç, S.G. (2000). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*: Ankara.

Gömeç, S.G. (2001). "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 170: İstanbul.

Gömeç, S.G. (2003). "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 202: İstanbul.

Gömeç, S.G. (2003). "Türk Tarihinin Kahramanları: 17- Bilge Tunyukuk", *Orkun*, Sayı 69, İstanbul

Gömeç, S.G. (2005). "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III. Cilt: Ankara.

Gömeç, S.G. (2007). "Türklerin ve Mogolların Tarihi İki Boyu", *Omeljan Pritsak Armağanı*: Sakarya.

Gumilev, L.N. **(**1967). *Drevniye Tyurki*: Moskva.

İbni-Mühennâ Lûgati. (1988). Haz. A.Battal, 2. baskı: Ankara.

İzgi, Ö. (1980). "Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyaseti", *I. Türkoloji Kongresi Tebliğleri*: İstanbul.

Liu, M.T. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II. Buch: Wiesbaden.

Mladenov, S. (1927). "Zur Erklarung der sogenannten Buela-Inschrift des Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklos", *Ungarische Jahrbücher*, Band VII: Berlin und Leipzig.

Mori, M. (1973). "A-shih-te Yüan-Chen ve Tonyuquq", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 5: İstanbul.

Ögel, B. (1964). *Sino-Turcica*: Taipei.

Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. baskı: İstanbul.

Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*, C. 1: Ankara.

Pritsak, O. (1955). *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*:Wiesbaden.

Tezcan, S. (1977). "Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*

Venedikoff, I.V. (1947). "Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi",

Belleten,11/43:Ankara.

GÖKTÜRK YAZISINDA RESİM GÖSTERGELERİNİN TESPİTİ YÖNTEMLERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE

Viktor G. GUZEV

Eski Türk Runik yazısı, 1720-1722 yılları arasında, Yukarı Yenisey havzasında D.G. Messerschmidt ile Ph.J. Tabbert-Strahlenberg tarafından bulunmuş olup uzun zaman bilinmeyen ve esrarengiz kitabeler olarak kaldı. Bunun deşifre edilmesi, ancak 1889 ve 1891 yılında Kuzey Moğolistan'da, Orkun nehri vadisinde gazeteci ve gezgin Nikolay Mihaylovitş Yadrintsev tarafından üzerinde "Sibirya" runlarıyla yazılmış büyük yazıtların kazılmış olduğu taşların (yani Kül Tigin, Bilge Kağan ve Ongin Abidelerinin) bulunması sayesinde mümkün oldu. Üstelik 1890 ile 1891 yıllarında N.M.Yadrintsev'in izlerinden organize edilen – biri Fin, diğeri Rus – iki ekspedisyon, birer Orhon yazıtları atlası yayımladı.

25 Kasım 1893'te Danimarka dilbilimcisi Vilhelm Thomsen yazıtların okunuşu için "anahtar" keşfetmiş; bunu izleyen 1894 yılının Ocak ayında Sankt-Petersburg'da akademisyen F.W. Radloff bunların bütün tercümesini yayımlamıştır.

Bu önemli olaylara ilâve olarak Bayan Yelizaveta Nikolayevna Klements 1897'de Kuzey Moğolistan'da Tonyukuk yazıtını da buldu.

Göktürk yazısının deşifre edilmesinden ve okunmasından sonra yazıtların çok yönlü incelenmesi başladı.

Şimdiye kadar yazının kökeni ile kuruluşu sorunlarına büyük önem verilmektedir. 1993 - 2009 yılları arasında sayın Prof. Sergey G. Klyaştornıy ile bendeniz ortaklaşa yaptığımız araştırma ve çalışmalarda Göktürk yazısının **kendiliğinden doğma, yani** otokton kökenli olduğu görüşünü esaslandıran toplam olarak 17 delil sunulmaktadır.[1]

Burada şunu vurgulamak gerekir ki, kavrayışımızı geliştirmek, geçen yüzyılın ortasında D. Diringer, E. Doblhofer, H. Jensen, J. Friedrich ve diğerlerin eserleri ile temsil edilen dünya yazıları tarihinin temelinde[2] yazı teorisinin (*gramatolojinin*) doğuşunun etkisinde mümkün oldu. Bu teori, I. Gelb, I.M. Dyakonov, L.R. Zinder'in çalışmalarında geliştirilmiştir.[3]

Tahminen 7. yüzyılın ortasında meydana gelmiş olan Göktürk yazısının millî olduğu görüşünü en güçlü şekilde ispatlayan delil, şüphesiz: run göstergeleri arasında resim göstergelerinin de bulunmasıdır. Bunların ilk olarak farkına varan Vilhelm Thomsen oldu.[4] Söz konusu yazının vasıflarına ilişkin "ünsüzler dualizmi (ikiciliği)" kavramını ortaya atan Ye.D.

---

[1] Makalelerimiz, Almanca, İngilizce, Rusça ve Türkçe (Türkiye Türkçesi) yayımlanmıştır. Türkçe olanları şunlardır: Viktor G.Guzev - Sergey G. Klyaştornıy, "Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıldönümü Dolayısıyla)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 1993*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, ss. 27-33; Viktor G.Guzev, "Göktürk Yazısının Otokton Menşei Varsayımını Geliştirme Denemesinin Bazı Sonuçları", *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, ss. 461-465; Viktor G.Guzev, "Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 2000*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001, ss. 211-220. Ortaklaşa yazdığımız "Ulu Bozkırın Eski Yazısı" adlı makalemiz ise 2009 yılında Rusça yayımlanmıştır: Viktor G.Guzev - Sergey G. Klyaştornıy, "Drevnyaya pis'mennost' Velikoy stepi", *Tyurkologiçeskiy sbornik 2007-2008*, Moskva: «Vostoçnaya literatura» RAN, 2009, ss. 146-176.

[2] Bu alanda en önemli eser: Johannes Friedrich, "Geschichte der Schrift unter besonderer Berücksichtigunug ihrer Geistigen Entwicklung", Heidelberg: Carl Winter Universtätsverlag, 1966.

[3] Bu alanda en önemli eser: I.J. Gelb, "A Study of Writing. Revised Edition". Chikago & London, 1974. [Bu eserin birinci basımındaki, yazarı tarafından yazılmış olan önsöz, Haziran 1951 tarihlidir]

[4] Thomsen V. *Samlede Afhandlinger. Tredje Bind*. København, 1922. pp. 78-79.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 397-402

Polivanov da, 𐰴 / ok/, 𐰃 /aj/ ve 𐰇 /äs/ resim göstergelerini tahlil etti.[5] Aynı soruna Ahmet Cevat Emre ve A. Mahmutov da değindiler.[6]

I. Gelb'e göre "Söz, ses yansımasından geliştiği gibi yazı da gerçek nesne veya canlı varlık biçimlerinin yansıtılmasından doğdu. Her bir yazının temelinde resim bulunur. Buna, aşikâr bir şekilde, sadece bütün çağdaş ilkel yazıların resim karakterleri değil, Eski Doğunun, örneğin, Sümer, Hitit, Çin gibi tüm büyük yazı sistemlerinin başlangıçta tamamen resim yazısı olmuş olduğu, tanıklık eder."[7]

Resim göstergelerinin tespiti yöntemleri şöyle sıralanabilir:

1) nesne veya hareketin resmetme yoluyla temsili;

2) metindeki işaretin, onun resmedebilme özelliklerine dayanılarak, doğrudan doğruya kelime niteliğinde kullanılması;

3) göstergenin temsil ettiği sesler zincirindeki belirli bir ünlü sesin belirli bir ünsüz sese (ünlü + ünsüz) ya da hecenin çevrilmesi yöntemiyle belirli bir ünsüz sesin belirli bir ünlü sese (ünsüz + ünlü) sabit bir şekilde bağlanışı;

4) yazıtın deşifre edilmesi sonucunda elde edilen kelimenin sesler terkibinin, run işaretiyle tam olarak hangi nesne veya hareketin resmedilmiş olduğunu apaçık şekilde göstermesinden yararlanma yöntemi.

Sözkonusu yöntemlere dayanılarak Eski Türk metinlerinde 18 kadar resim göstergesinin (piktogramın) bulunduğu esaslandırılabilir. Resim göstergelerinin var olması, Eski Türk Runik Yazısının semasiografik, yani *yazı öncesi* evrim aşamasını da geçirdiğine delalet eder. Yazı teorisine göre semasiografik (yazı öncesi) araçlar olan resim işaretleri, dil ile ilişkili değildir ve dolayısıyla her bir dildeki metinlerde kullanılabilir. Bu savı sergilemek ve yazının bazı resim işaretlerinin yazı öncesi evrim dönemiyle bağıntısını kesmiş olmadığını göstermek amacıyla aşağıdaki örneklerde run işaretleri hem Göktürk örneklerinde, hem de Türkiye Türkçesindeki çevirmelerinde yerlerinde bırakılmıştır.

𐰚 (1)

äkinti Yšbara Jamtar boz 𐰚+yg /at+yg/ binip tägdi; ol 𐰚 /at/ anta ölti; üçinç Jägin Silig bägiŋ kädimlig toryg 𐰚 /at/ binip tägdi. Ol 𐰚 /at/ anta ölti. (KT, b, 33) «İkinci defa Işbara Yamtar'ın boz 𐰚+ına (at+ına) binip geldi; o 𐰚 (at) orada oldü; üçüncü kez Yegin Silig beyin eyerli doru 𐰚+ına binip geldi; o 𐰚 orada oldü»;

Bu türk budunka jaryklıg jagyg kältürmädim, tögünlig 𐰚+yg /at+yg/ jügürtmädim (Ton 54) «Bu Türk halkı üzerine silâhlı düşman getirmedim, teçhizatlı 𐰚 (at) yürütmedim».

𐰃 (2)

jetinç 𐰃 /aj/ (K III) «yedinci 𐰃 (ay)»;

---

[5] E.D. Polivanov, "İdeografiçeskiy Motiv v Formatsii Orhonskogo Alfavita", Byulleten' *Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Taşkent, 1929, № 9, ss. 177-181.

[6] A.C.Emre, "Sur l'origine de l'alphabet vieux-turc (dit alphabet runique de Siberie)", İstanbul, 1938; F. Mahmutov, "Kak Voznik Drevnetyurskiy Alfavit". İssledovaniya po Tyurkologii, Alma-Ata, 1969, ss. 141-147.

[7] I.J.Gelb, "A Study of Writing", p. 27.

besinç 𐰃 /aj/ (BK G10) «beşinci 𐰃 (ay)»;[8]

tokuzynç 𐰃 /aj/ (KTb) «dokuzuncu 𐰃 (ay)»;

onunç 𐰃 /aj/ (BK G10) «onuncu 𐰃 (ay)»[9]

män 𐰃 /aj/ artuky tört kün [ol]urup bitidim (Bilge Kagan Güney Batı Yüzü) «ben bir 𐰃 (ay) ve dört gün oturup yazdım»[10]

𐰴 (3)

Kül tegin 𐰴+ig /äb+ig/ bašlaju ky[d]tymyz (KTb 48) «Kül Tigini 𐰴+in (evin, karargâhın) başkanlığında bulunsun diye bıraktık»;

ol sabyg äsidip kaganım bän 𐰴+gärü /äb+gärü/ tüsäjin tedi (Ton 30) «o sözü işidip kağanım, ben 𐰴+e (eve) ineyim, diye söyledi"»;

𐰴+in /äb+in/ barkyn jylkysin julmadym (Moyun-çor 14) «𐰴+lerini (evlerini) ve at sürülerini zapt etmedim»;

äkin sü 𐰴+dä /äb+dä/ ärti (Moyun-çor 32; Bilge Kagan 32) «ikinci ordu 𐰴+de (evde) idi»

𐰚 (4)

Kaŋym kagan jeti jegirmi 𐰚+in /är+in/ tašykmiş (KTb 11) «Babam kağan on yedi 𐰚 ile (er ile) sefere çıkmış»;

Ulug İrkin azkyńa 𐰚+in /är+in/ täzip bardy (KTb 34) «Ulu İrkin azıcık 𐰚 ile (er ile) kaçıp gitti».[11]

𐰇 (5)

jarykynta jalmasynta jüz artuk 𐰇+yn /ok+yn/ urty. (KTb, 33) «(Kül Tigini) zırhından, kaftanından yüzden fazla 𐰇 ile (ok ile) vurdular».[12]

bir ärig 𐰇+yn /ok+yn/ urty (KTb 36) «bir eri 𐰇 ile (ok ile) vurdu».[13]

𐰉 (6)

atyg 𐰉ka /y+ka/ ajur ätimiz (Ton 27) «atlarımızı 𐰉+lara (ağaçlara) bağladık»

𐰉 /y/ bar baş (Ton 26) «𐰉+larla (ağaçlarla) kaplı tepe»;

[8] Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara, 2008, s. 68.
[9] Tekin T. Orhon Yazıtları, s. 68.
[10] Tekin T. Orhon Yazıtları, ss. 68-69.
[11] Tekin T. Orhon Yazıtları, s. 33.
[12] Tekin T. Orhon Yazıtları, s. 33.
[13] Tekin T. Orhon Yazıtları, ss. 33-34.

𐰃+da /y+da/ kabyşalym temiş (Moyun-çor 22-23) «“𐰃+da (ormanda) birleşelim!” — diye söylemiş».

𐰆/ok, uk, ko, ku/; 𐰴 /yk, ky/ “iğ” (7) ; 𐰇 /ök ük kö kü/, 𐰃 /iç/ “içmek” (8), göstergelerinin vasıflarından biri, işaretin temsil ettiği sesler zincirindeki belirli bir ünlü sesin belirli bir ünsüz sese (ünlü + ünsüz) ya da hecenin çevrilmesi yöntemiyle belirli bir ünsüz sesin belirli bir ünlü sese (ünsüz + ünlü) sabit bir şekilde bağlanışı; bunlar diğer “ünlü” göstergeleriyle normal durumlarda kullanılmaz. Birinci ve dördüncü yöntemlerin sayesinde bu göstergelerden ikisinin, yani 𐰴 /yk, ky/ “iğ” ile 𐰃 /iç/ “içmek” işaretlerinin, resim mahiyeti pek muhtemel, 𐰆/ok, uk, ko, ku/ işaretininki ise kuşkusuz olduğundan ötürü dördüncü, yani 𐰇 /ök ~ ük/ işaretinin de piktogram olması varsayımı temelsiz değildir (9).

İçinde bir nokta bulunan varyantına da sahip olan 𐰚 /ant/ işareti (10),[14] *ant, ant içmeyi* simgeleyen resim göstergesi olabilir.[15] Ünlü Kazan bilgini, Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi N.İ. İlminskiy'in bir Kazak âdeti üzerine bildirdiğine göre «Eski zamanlarda Kırgızlar, “yalan söylüyorsa ya da suç işlemişse orada defnedilen kişi onu öldürsün” sözüyle mezarın etrafında üç devir yaparak her hangi bir evliyanın mezarı üzerinde ant içerlermiş». [İz materialov N.İ. İlminskogo (N.I. İlminskiy'in malzemelerinden). Orenburg, 1897, s. 69][16]

Bunun dışında, yazıtların deşifre edilmesi sonucunda run işaretiyle temsil edilen kelimelerin hangi varlık veya hareketin resmedilmiş olduğunu gösteren ses terkibine dayanarak, biraz daha az güvenle olsa da şu dokuz işaretin de resmetme mahyeti ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır: 𐰋/ag/ “ağ” (11) , 𐰢 /art/ “dağ geçidi” (12) , 𐰔 /as/ (< saç) (13), 𐰉 /äs/ (< süŋü “mızrak”) (14), 𐰃 /äl ~ älig/ “el” (15), 𐰀 /än/ “iniş”) (16), 𐰋 /äş/ (< äşik) “kapı, eşik” (17), 𐰾 /am ~ äm/ “vulva” (?) (18).

Yukarıda anlatılanlarımdan çıkacak sonuçlar şunlardır:

1) Eski Türk Runik Yazısının geçirdiği ilk evrim aşamalarının ilki, semasiografik, yani *yazı öncesi* dönemdir,

2) bütün kendiliğinden doğma yazı sistemleri gibi *kelime yazısı* (logografik) aşama ile başlamıştır;

3) göstergelerin kelime olarak (logografik) kullanılışında

(a) en ilkel resmetme kelime yazısıyla (logografisiyle)

(b) sesli (fonografik) kelime yazısı arasında fark gözetmek gerek, birincisinden ikincisine geçiş seslileştirme süreciydi: bir kelimenin ses biçimi aktarma yoluyla diğer sesçe eşit (sesteş, homonim) veya yakın olan kelimelerin ya da kelime kısımlarının yazılışı için uygulanırdı: 𐰉 (at) «at» (hayvan) > 𐰉 (at) «ad» (KTb 25) (ad: isim), 𐰉 (at) + 𐰆 (ok) > tok (*bodun bogazy **tok** erti* (Ton 8) «halkın karnı tok idi»), 𐰃 (aj) + 𐰆 (ok) > jok (*türk bodun aty küsi **jok** bolmazun tejin* (KTb 25) «Türk halkının adı sanı yok olmasın diye») v.s.; 4) kitabelerin meydana geldiği dönemde aynı gösterge hem kelime, hem de hecemsi bir fonem kesiti, hem de ayrı bir fonem temsil etmeye muktedirdi.

Kanaatimce sıralanan örnek ve sonuçlar, Eski Türk Runik yazısının bütün kendiliğinden doğma yazılara özgü doğuş, evrim ve oluşma yolunu katetmiştir.

---

[14] Bk.: Vasil'yev D.D. *Graficheskiy Fond Pamyatnikov Tyurskoy Runicheskiy Pis'mennosti Aziatskogo Areala (Opıt Sistematizatsii).* M. 1983. Tablo № 33, s. 145.

[15] Yudahin K. K. *Kirgizsko-Russkiy Slovar'*. Moskva, 1965, s. 57 «ант»

[16] Bk., *Materialı* L.F. Ballyuzeka, 1871, *Turgayskaya Oblast' Hozhdenie Prisyagayuscego Vokrug Mogilı.* // *Materialı po Kazahskomu Obıchnomu Pravu*. Ç. 1. Alma-Ata, 1948, s. 173.

Eski Türk Run Yazısının Silabaryumu

(VII.-IX. yüzyıl)

𐰀 /a/, /ä/ (hece ve fonem)

𐰁 /ab/ (hece, kelime), /b/ (fonem)

𐰉~𐰋 ev resmi, äb (kelime), /äb/ (hece), /b/ (fonem)

𐰍 /aγ/ (hece), /γ/ (fonem)

𐰏 /äg/, /g/

𐰓 /ad/, /d/

𐰔 /äd/, /d/

𐰖 /az/, /äz/, /z/

𐰃 nebat, ağaç resmi (?), ï (kelime (?)), /ï/, /i/ (hece ve fonem)

𐰇 ay resmi, aj (kelime), /aj/, /j/

𐰆 /äj/, /j/

𐰴 /aq/, /q/

𐰚 /äk/, /k/

𐰞 iğ resmi (?), ïq (kelime (?)), /ïq/, /q/

𐰺 ok resmi, oq (kelime), /oq/, /q/

𐰸~𐰼 /ök/, /k/

𐰋 /al/, /l/

𐰽 /äl/, /l/

𐰾 /alt/, /lt/

𐰠 /am/, /äm/, /m/

𐰣 /an/, /n/

𐰢 /än/, /n/

𐰭 /aŋ/, /äŋ/, /ŋ/

𐰯 ant simgesi, /ant/ (kelime (?)), /nt/

𐰤 /anč/, /änč/, /nč/

𐰆 /o/, /u/ (hece ve fonem)

𐰇 /ö/, /ü/ (hece ve fonem)

𐰉 /ap/, /äp/, /p/

𐰺 /ar/, /r/

𐰼 insan resmi, är (kelime), /är/, /r/

 /as/, /aš/, /s/, /š/

 /äs/, /äš/, /s/, /š/

 /äs/, /äš/, /s/, /š/

  at resmi, at (kelime), /at/, /t/

 /ät/, /t/

 /ač/, /äč/, /č/

 "içmek" eyleminin simgesi (?), /ič/, /č/(?)

 /art/, /rt/ (?)

HOLLANDA'DA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARINDA YENİ PERSPEKTİFLER: LEİDEN ÜNİVERSİTESİNDE TÜRKOLOJİ

Çimen GÜNAY ERKOL

Hollanda'da Türkoloji araştırmalarının tarihi 1700'lü yıllara uzanmaktadır ve bu tarihin epeyce uzun bir dönemi bugün Avrupa Şarkiyatçılığının belkemiğini oluşturan çalışmalar ile iç içe geçmiştir. Hollanda, tarihi boyunca, gerek Türkoloji alanında gerekse daha geniş bir şekilde ifade edecek olursak Şarkiyat alanında önemli çalışmaların yürütüldüğü bir ülke olmuştur. Kuruluş sürecinde, Şarkiyat alanındaki çalışmalarının temel amacı İslam'ı sorgulamak ve bu sorgulamanın sonucunda da Hıristiyanlığın İslam'dan üstün olduğunu kanıtlamaktı. Bu alanda yapılan çalışmaları yekpare bir bütün olarak değerlendirmem eleştiri konusu olabilir; alandaki çalışmaların kendi içlerinde ayrıldıkları kimi noktalar olduğunu kabul etmekle birlikte, İslam'ı sorgulama ve açık veya örtük bir şekilde Hıristiyanlıkla kıyaslama amacının ortak bir amaç olarak göze çarptığını söylemekte ısrarcı olacağım. Türkoloji alanında ilk çalışmaları yapanlar da Şarkiyatçılar olduğu için, Türkolojideki çalışmalar da bu amaçtan etkilenmiştir. Hollanda'da Şarkiyatçılığın kuruluşu aşamasından sonraki dönemlerde, Şarkiyat çalışmaları, İslam'ı sorgulama ve yanlışlama amacından göreceli olarak bağımsızlaştı. 1960'larda Hollanda'ya göç eden işçiler ile birlikte Hollanda'da Türk dili ve kültürü ile ilgili çalışmalara duyulan ilgi arttı ve bu yeni dalga ile Amsterdam, Nijmegen, Tilburg, Utrecht ve Leiden gibi üniversitelerde Türkoloji alanında çok önemli çalışmalar yürütüldü. Ben bu bildiride bu çalışmalardan söz edeceğim ve Hollanda'daki Türkoloji bölümlerinin birer ikişer kapandığı günümüz koşullarında, Türkoloji araştırmalarını ayakta tutabilmek için neler yapılabileceğine değineceğim.

Hollanda'daki Şarkiyat araştırmaları üzerine yazdığı ve 2002 yılında *Doğu-Batı* dergisinde yayımlanan inceleme yazısında Dr. İsmail Hakkı Kadı, Hollanda Şarkiyatçılığının tarihini 17. yüzyıldan günümüze dek ele almış ve Hollanda'da Şarkiyat çalışmalarının yerleşmesinin temelinde yatan dinamikleri, ülkenin içinden geçtiği tarihsel süreçle eşzamanlı bir şekilde değerlendirmiştir (Kadı, 2002). Dr. Kadı'nın makalesi, bu bildirinin temelini oluşturan, Hollanda'da Şarkiyatçılığın doğuşu ve Türkolojinin bu alandan bağımsızlaşması gibi konuları incelediği için, ben bildirimin girişinde, bu makaleye referansla bir değerlendirme yapacağım. Daha sonra, Dr. Kadı'nın daha çok Şarkiyatçılık alanında tuttuğu tartışmayı Türkolojiyi öne çıkartacak şekilde güncellemeye ve Leiden Üniversitesi'ne odaklanarak Türkoloji alanındaki çalışmalar hakkındaki tartışmaları derinleştirmeye çalışacağım.

Leiden Üniversitesi, Hollanda Cumhuriyeti'nin İspanyol tahtından bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından, bağımsızlığın bir sembolü olarak 1574 yılında kurulmuştur ve kısa sürede hem Hollanda özelinde hem de Avrupa genelinde akademik araştırmaların en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Dr. Kadı'nın makalesinde belirttiği gibi, Leiden'da Şarkiyat araştırmalarına yer verilmesinin arkasında, diğer Avrupa üniversitelerinin Şarkiyat bölümlerinde olduğu gibi, İslam'ı araştırma ve yanlışlama amacı bulunmaktadır (Kadı, 2002, s. 87). Hollanda'da Şarkiyatçılığın İslam merkezli gelişmesinde, çok büyük bir Müslüman nüfusa sahip olan Endonezya'nın, 1800'lü yıllarda Hollanda'nın sömürgesi haline gelmesinin de payı vardır. Bununla birlikte, Hollanda devletinin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde görevlendirmek üzere tercümanlara ihtiyaç duyması da ülkede Şarkiyat bölümü kurulmasında ve araştırmaların teşvik edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Dr. Kadı, 1598'de Leiden'da yayınlanan *Emendatione Temporum* adlı kitapta Rumca, Latince, İbranice, Arapça ve Farsça kaynakların yanı sıra Türkçe kaynakların da kullanıldığını söylemekte ve kitabın yazarı Josephus Justus Scaliger'in Leiden Üniversitesi'nde Türk diliyle ilgilenen ilk şahsiyet olarak kabul edilebileceğini iddia etmektedir (Kadı, 2002, s.88). Bir dilbilimci olan Scaliger, 1593'te Leiden'a gelmiş ve on üç yıl boyunca üniversitede çalışmalarını

yürütmüştür; ancak, kendisi Türkoloji ile özel olarak ilgilenen bir araştırmacı değildir. Zaten bu dönemde Leiden Üniversitesi'nde sırf Türk dili ve tarihiyle ilgilenen bir kürsü de henüz mevcut değildir. O yıllarda, bu alandaki çalışmalar Arapça ve Farsça ile birlikte, Doğu dilleri kürsüsüne bağlı olarak yürütülmekteydi.

Dr. Kadı, Scaliger'den sonra, 1603'te Amsterdam'da yayımlanan kitabında bazı Türkçe kelimelere rastladığımız seyyah ve astronom Frederik de Houtman'ı ele almaktadır. Houtman'ı da Türkoloji araştırmaları için bir ilk kabul edip edemeyeceğimiz de tartışmalı bir konudur. Dr. Kadı'nın Hollanda'da Türk dili ile ilgili ilk çalışmayı yapan şahıs olarak andığı Houtman, yaptığı seferlerden birinde Sumatra'da esir alınmış, hapiste kaldığı sürede Malay dilini öğrenmiş ve 1603'te Hollanda'ya döndüğünde bu dille ilgili bir kitap yazmıştır. Kitabında Malay dilindeki Türkçe ve Arapça bazı kelimelerden söz eden Houtman, Türkçe konusuna özel bir ilgi göstermediği gibi, çalışmalarını da bu konuda derinleştirmiş biri değildir.

1612'de Hollanda'nın Osmanlı İmparatorluğu'na gönderdiği ilk konsolos Cornelis Haga'nın, İstanbul'a geldiğinde Osmanlı makamlarıyla iletişim kurabilmek için zamanın Kaptân-ı Derya'sı Halil Paşa'nın kendisinin hizmetine verdiği Venedikli bir tercümandan istifade etmek durumunda kaldığını biliyoruz (Kadı, 2002, s. 87). Dolayısıyla, Hollanda'daki üniversitelerde şarkiyat ve özel olarak Türkoloji konularında bazı çalışmaların başlamasına, kitaplar yazılmaya başlanmasına karşın, bu dönemde henüz iki ülke ilişkilerinde rol oynayacak nitelikli elemanlar yetiştirilmesi konusunda başarı sağlanmamıştır diyebiliriz. Cornelis Haga'nın görevi sürecinde Hollanda devleti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sürekli diplomatik ilişkilerin kurulması, Türkçe üzerine uzmanlaşmış kişilere duyulan ihtiyacı arttırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ile Hollanda arasında gelişen ilişkilere karşın, Hollanda üniversitelerinde Türkolojiye bir kürsü ayrılmamış olmasının bir nedeni, Hollanda'da Şarkiyat çalışmalarının ana kavşağında Arapçanın olmasıdır. Arapçanın bu merkezi rolünün arkasında Kuran'ın dili olması yatmaktadır; Avrupalı Şarkiyatçılar İslam'ı daha iyi anlayabilmek için Arapçaya önem veriyorlardı. Diğer Doğu dilleri konusundaki çalışmalar hep Arapça üzerine olan çalışmaların gerisinde kalmıştır. Dr. Kadı da Leiden'da Arapçanın daha fazla önemsendiğini belirtmektedir. (Kadı, 2002, s. 95).

Bu özel ilgi, Türkoloji alanını da etkilemiştir. Leiden'da Doğu dilleri kürsüsünde profesör olan Thomas Erpenius (1584-1624) ve Erpenius'un öğrencisi olan Jacobus Golius (1596-1667), diğer Doğu dillerinin yanı sıra Türkçe üzerine de araştırmalar yapmış; ama en önemli eserlerini Arapça sahasında vermişlerdir. Erpenius 1624'te öldüğünde Kuran'ın Latince çevirisi üzerinde çalışmaktaydı. Golius aynı zamanda matematikçidir; René Descartes onun öğrencisi olmuştur. Her iki araştırmacının da Osmanlı İmparatorluğu ile gelişen ilişkilerin yarattığı diplomatik tercüme alanında faaliyetlerde bulunarak Hollanda parlamentosuna hizmet verdikleri de bilinmektedir (Kadı, 2002, s. 89).

Dr. Kadı'nın makalesinde, Erpenius-Golius çizgisinin nasıl devam ettiği de tartışma konusu edilmektedir. Golius'un 1667'de ölümünün ardından Arapça kürsüsü uzun yıllar boş kalmıştır. Golius'un öğrencisi Levinus Warner'dır (1619-1665) ve aslen Alman olan Warner, 1644'te İstanbul'a yerleşmiş ve 1647'den sonra ise Hollanda elçiliğinde tercümanlık görevine getirilmiştir. 1648'de Leiden Üniversitesi'nin kendisine İbranice profesörlüğü teklif etmesine karşın İstanbul'da kalmayı tercih eden Warner, 1655'te Hollanda'nın İstanbul maslahatgüzarlığını üstlenmiş, daha sonra da elçiliğe yükseltilmiş ve bu görevi ölümüne kadar yürütmüştür. Değindiğim isimler arasında Warner'ı farklı kılan, Leiden Üniversitesi Kütüphanesindeki Doğu koleksiyonunun onun adıyla anılmasıdır. Warner, Doğu koleksiyonuna binden fazla el yazması katmıştır; bu nedenle bu koleksiyon, *Legatum Warnerianum* (Warner'ın Mirası) olarak anılmaktadır. Şu anda Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Doğu koleksiyonunda 30.000 el yazması ve 200.000 basılı kitap bulunmaktadır.

Levinus Warner'ın mezarının İstanbul'da olduğu sanılmaktadır. Bu mezarı bulmak için Feriköy'deki Protestan mezarlığında ufak bir araştırma yapan Leiden Üniversitesi profesörlerinden Alexander de Groot, Warner'in kardeşi ve Hollanda'nın Atina konsolosu olan Frederik Warner'in mezarını bulmuş; Frederik'in mezar taşında abisinin yanına gömüldüğüne ilişkin bir not olmasına karşın Levinus Warner'ın mezarına ulaşmak mümkün olmamıştır (Hamilton ve diğer, 2005, ss. 183-184).

Levinus Warner'ın Leiden'daki yıllarında yürütülen önemli çalışmalardan biri İncil'in Türkçeye tercüme edilmesidir. Bu projenin Jacobus Golius'un yönetiminde, Levinus Warner tarafından yürütülmesi düşünülmüş; ancak Warner'ın gerekli zamanı ayıramaması nedeniyle proje sekteye uğramış ve gecikmelerden dolayı finansal destek kesilince sona ermiştir. Müsvedde şeklindeki Türkçe İncil Leiden Kütüphanesinde bulunmaktadır. Döneme damgasını vuran diğer çalışmalar Kütüphaneye getirilen el yazması eserlerin kataloglanması için yürütülen projelerdir.

1859'da Leiden Üniversitesinde Farsça ve Türkçe okutmanlığı kurulmuş ve Şarkiyat alanındaki çalışmalar yeniden canlılık kazanmıştır. Bu yıllarda, Doğu dilleri ve kültürleri üzerine yürütülen araştırmalarda Avrupa'daki Müslümanlar da ilgi konusu olmuştur. İspanya'da İber yarımadasındaki Kuzey Afrika kökenli Müslümanlar üzerine çalışmalar yapan Reinhart Pieter Anne Dozy (1820-1883) bu konuda anılması gereken ünlü isimlerden biridir. Aslen Fransız olan Dozy, 1861'de yayımlanan *Histoire des Mussulmans d'Espagne, jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110)* adlı yapıtı ile alanda önemli bir yer edinmiştir.

Leiden Üniversitesindeki el yazmaları üzerine geliştirilen kataloglama projeleri çeşitli aralıklarla yürütülmüş ve günümüze dek uzanmıştır. Örneğin, Dr. Jan Schmidt, Leiden Üniversitesinde ve Hollanda'daki diğer kütüphanelerdeki Türkçe ve içerisinde Türkçe notlar bulunan diğer dillerdeki el yazmalarını kataloglamaktadır. Bu çalışması, unutulmuş kimi metinleri de gün ışığına çıkarmaktadır. Son on yılda, Hollandalı seyyahlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan ziyaretler sırasında yazılan ve bu döneme kadar Hollanda arşiv ve kütüphanelerinde belli belirsiz varlıklarını sürdürmüş olan metinler gün ışığına çıkmıştır.

1885'te Doğu Dilleri Kürsüsünde daha sonra Selçuklular üzerine çeşitli çalışmalar da yapacak olan ve aslen İbranice profesörü olan Martinus Theodorus Houtsma (1851-1943) Leiden'de görev yapmıştır. Houtsma'dan boşalan yere H. D. van Gelder atanmıştır. 1889'da, Müslüman olmayanlara izin verilmediği halde Mekke'ye hacca giden ilk Batılılardan olan Şarkiyatçı Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) Leiden'da çalışmaya başlamıştır. 1921'de Johannes Hendrik Kramer (1891-1951) görevi devralmıştır. Bu yıllar, Orhun yazıtlarının bulunması ile Türkolojide önemli bir canlılığın yaşandığı yıllardır. Bu araştırmacılar da Türkçe veya Türk kültürü üzerine odaklanmamış, Şarkiyatçı kimliğinin gerektirdiği şekilde, çalışmalarını Doğu dilleri ve kültürlerine yaymışlardır.

Türkçe, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ile birlikte Doğu dillerinin arasından sıyrılmaya başladıysa da, Türkolojinin Hollanda'da resmen bir ana bilim dalı olarak kabul görmesi 1960 yılını bulmuştur. 1960'da Utrecht Üniversitesine atanan Avusturyalı Karl Emil Oskar Jahn'ı ilk Hollandalı Türkoloji profesörü Henry Franciscus Hofman takip etmiştir. Leiden'da ise Barbara Fleming göreve getirilmiştir. Hofman'ın emekliye ayrılmasından sonra bu kadro Arapça uzmanı olan Frederick de Jong'a verildiğinden, Utrecht'teki Türkoloji profesörlüğü kadrosu sona ermiş oldu. Barbara Fleming'in yerine Leiden'da Erik-Jan Zürcher göreve gelmiştir ve kendisi halen bu görevdedir.

Bu bildiri için ayrılan kısa sürede, Leiden Üniversitesindeki tüm Şarkiyatçı veya Türkolog araştırmacılara değinmek veya yürütülen her çalışmayı anmak ne yazık ki olanaklı değil. Ancak, çizdiğimiz tarihsel çerçeve, alandaki gelişmeler hakkında bir fikir veriyor. Görüyoruz ki, tarihsel süreç, dil çalışmaları veya tercüme üzerine yoğunlaşan, tarama-derleme projelerinin ön planda olduğu bir çalışma pratiğine sahip bir araştırma anlayışından, disiplinlerin ayrıldığı ve

özerkleştiği, her disiplinde o disiplinin kuralları ile geliştirilen, ancak farklı disiplinler arasındaki diyaloğun da önemsendiği bir yaklaşımı benimseyen bir başka araştırma anlayışına dönüşümü zorunlu kılmıştır. Bugün artık çeviride veya diplomaside görevlendirilecek uzmanların yetiştirilmesine yönelik olarak gerçekleştirilen bir Türkoloji pratiğinin çok uzağındayız. Türkolojide bu konularda destek sağlanmaya devam edilmesine karşın, ilgi artık bunlarla sınırlı tutulmamaktadır.

Leiden'da yapılan çalışmaların bu tarihsel sürecin sonucu olarak nasıl dönüştüğüne değinerek günümüzde Hollanda'daki Türkoloji çalışmaları hakkında genel bir çerçeve daha çizmek istiyorum. Hollanda'da Türkolojiye olan ilgi, 70'li yılların ortasından sonra, yani üniversitelerde Türkoloji alanına giren ilk çalışmaların yapıldığı zamandan yüzyıllar sonra, hızla artmaya başladı. İlginin artmasında 60'lı yıllardan itibaren çalışmak için Hollanda'ya gelen Türklerin rolü büyüktü. Servis sektöründe Türkçe bilen, Türk kültürü hakkında bilgi sahibi olan Hollandalılara ihtiyaç doğduğu için Türkçe eğitimi ilgi çekici olmaya başladı. Hollanda'da doğan, göçmen ailelere mensup Türk gençlerinin ana dillerini daha iyi öğrenebilmek, kültürlerini daha etraflıca tanıyabilmek için üniversitelerdeki Türkoloji eğitimine ilgi göstermesi de, Türkolojinin üniversite düzeyinde kabul görmesinde önemli bir unsurdur. Ayrıca, Türkiye'nin AB üyeliği müzakerelerini yürütüyor olması, bu konudaki çalışmaların ve ikili işbirliklerinin iki ülke dilini konuşan yetişmiş bireylere ihtiyaç duyması da Türkolojiye olan ilginin artması için önemli bir gerekçedir.

Tüm bu gerekçelere karşın, Hollanda üniversitelerinde Türkolojinin durumu son yıllarda acı bir tablo göstermektedir. 60'lı yıllardan 90'lı yılların başına kadar Hollanda'da Amsterdam, Nijmegen, Tilburg, Utrecht ve Leiden gibi pek çok üniversitede ilgi gören Türkoloji, bugün sadece Utrecht ve Leiden üniversitelerinde bulunmaktadır. Amsterdam, Nijmegen ve Tilburg'da yıllarca yardımcı ders olarak verilen Türkçe bugün kaldırılmış, Utrecht'te ise 1960'tan beri ana bilim dalı olan Türkoloji, 2006 yılından itibaren sadece yardımcı ders olarak verilmeye başlanmıştır. Utrecht Üniversitesi yönetimi, 2006 yılı başında Farsça ve Türkçe ana bilim dallarını kaldırma kararı almıştır. Arapçanın ise son yıllarda dünyada gördüğü yoğun ilgiden dolayı tek başına ana bilim dalı olarak devam ettirilmesine karar verilmiştir. Ancak, üniversite yönetimine yöneltilen yoğun itirazlar sonucu Türkçe ile ilgili karar kısmen geri çekilmiş, Türkçenin ana bilim dalı olarak olmasa bile yardımcı ders olarak kalması kararlaştırılmıştır. Kısacası, bugün Hollanda'da ana bilim dalı olarak Türkoloji öğrenimi yapmak isteyen öğrenciler için, Leiden Üniversitesinden başka bir alternatif bulunmamaktadır.

Arapçayı üniversitede bir anabilim dalı olarak tutmak ancak Türkçe ve Farsçayı, Arapça kadar gerekli görmemek konusundaki tavır, ilk Şarkiyatçıların İslam'ı anlamak ve yanlışlamak amacıyla yürüttükleri araştırmalardaki tavrı anımsatıyor. Avrupa'da İslam'ın Arapça olmadan anlaşılamayacağını düşünmek doğru bir akıl yürütme yolu olsa da, bu tavır, Şarkiyatçı geçmişin günümüzdeki araştırmalara nasıl sirayet ettiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Eğer söz konusu olan İslam'ı anlamaksa, bugün özellikle Avrupa'dan bakıldığında, İslam'ın Türkçe olmadan anlaşılabileceğini düşünmek çelişkili bir tavır değil midir?

Leiden Üniversitesi bugün Hollanda'da Türkoloji alanında diploma veren tek okul konumundadır. Yapılan araştırmalar dinden siyasete, pek çok farklı alana açılmaktadır; disiplinlerarası çalışmaların teşvik edilmesi, Leiden'daki Türkoloji çalışmalarını bugünün koşullarında Türkolojiden beklentilere cevap vermek adına daha donanımlı kılmaktadır. Leiden Üniversitesi Türkoloji bölümünde, İstanbul Bilgi Üniversitesi ile ortak olarak bir Avrupa Çalışmaları yüksek lisans programı ve Sabancı Üniversitesi ile ortak olarak bir Türkiye Çalışmaları yüksek lisans programı yürütülmektedir. Leiden'da edebiyat, siyaset ve tarih gibi alanlarla iç içe geçen kültürel araştırmalar, Türkoloji çalışmalarında verimli bir yeni çalışma alanı olarak görülmektedir ve genç araştırmacılar bu alana yönelmektedir. Diğer bir deyişle, Türkoloji Türk dilinin veya edebiyatının incelenmesinden ibaret bir alan olarak görülmemekte, Türk

kültürünü kuşatan disiplinlerarası bir yapı olarak kabul edilmektedir. Kadın çalışmaları, sosyoloji, hukuk gibi pek çok ilgi alanı, bugün Leiden Üniversitesi'ndeki Türkoloji bölümünde Türkçe, Türk kültürü ve edebiyatı üzerine yürütülen disiplinlerarası araştırmalara ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle son yıllarda tamamlanan doktora tezlerinde Türkoloji alanında yürütülen araştırmaların disiplinlerin iç içe geçtiği bir atmosferin ürünü olduğu açıkça görülmektedir.

Tarama, arşiv, dizin, tercüme ve koleksiyon çalışmaları Türkolojinin gelişmesi için sürdürülmesi zorunlu olan çalışmalardır. Ancak bu çalışmalar, metinlere, dile ve bir bütün olarak kültüre yenilikçi bir bakış atmak için yeterli değildir. Leiden'da Türkoloji eğitimi, tarih, politika, uluslararası ilişkiler, ekonomi, iletişim vb. konularda da bilgi sahibi olmayı gerektiren bir programla yürütülmektedir. Bu disiplinlerarası iletişim önemsenmelidir. Bunun yanı sıra, Avrupa'daki Türk nüfus, entegrasyon sorunları, Avrupa Birliği müzakerelerinde yaşananların da bir sonucu olarak, dil-edebiyat-kültür araştırmalarında kimlik sorunları ön plana çıkmaktadır. Örneğin, Avrupa'da Türk olmakla ilgili bir araştırma, ülkedeki göçmen Türk nüfus ve göçle ilgili deneyimler nedeniyle, çağdaş Alman etnik kimliği ile ilgili sorulara cevap ararken de kullanılabilecek önemli bir destek konumundadır. Avrupa'da Türk kimliğinin giderek daha kritik bir konum kazanacağını düşünüyorum; bu nedenle, Türkolojinin kimlik sorunları ile ilgilenmesini çok önemsiyorum. Avrupa Birliğinin sosyal bilimler alanında verdiği fonların önemli bir kısmı Avrupalılık kavramı üzerine yapılan çalışmalara gidiyor; Türkoloji neden bu konularda bir şeyler söylemesin? Bu tip fonlar alabilmek, çalışmalara destek bulabilmek, yetersizlikler nedeniyle birer ikişer kapatılan Avrupa'daki Türkoloji bölümleri için önem taşımaktadır. Türkolojiyi ayakta tutacak taze fikirlere ve bu fikirlere ulaşmamızı sağlayacak yollara ihtiyacımız var.

Kaynakça

Hamilton, A. ve diğer. (2005) *The Republic of Letters and the Levant*, Leiden: Brill.

Kadı, İ. H. (2002) Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları. *Doğu Batı Dergisi*, 2002 (20), 85-113.

DİL MALZEMELERİ BAKIMINDAN TÜRK SOSYAL HAYATININ EVRİMİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER (*GÖKTÜRKLERDEN OSMANLILARA*)

Abdullah GÜNDOĞDU

6-12. yüzyıllar arasına yayılmış Türk Runik alfabesi ile yazılı olan *Orhon-Yenisey-Talas* Yazıtlarının dili, Türkoloji çalışmalarında *"Eski Türkçe"* başlığı altında toplanır. Türk dilinin en erken yazılı belgelerini de üreten ve Eski Türkçenin ilk evresinde yer alan[1] *"Orhon Dönemi"* aynı zamanda tüm Türk dilli halkların ortak geçmişini oluşturur. *Oğuz Türkçe*si konuşan Batı Türklerinin Göktürklerle olan dil, kültür, edebiyat, soy bağlantıları *Barthold* ve *S. G. Klyashtorny* gibi Türkologlar tarafından kuvvetle vurgulanır. *Asıl Türkler* olarak Oğuzları gören Barthold, Batı Türklerini Göktürklerinin doğrudan varisi sayar ve Göktürkleri *Türk-Oğuzlar* diye tanımlar[2]. Hemen burada belirtelim ki onun çalışmaları *Türk Tarihçilik Okulu'*nun dayandığı *Hun- Göktürk- Uygur- Karahanlı- Selçuklu-Osmanlı* çizgisinin önde gelen referanslarından biridir[3]. Bu siyasi çizgi aslında göçebelik veya göçerevlilikten konar-göçerliğe ve oradan da yerleşik tarım toplumuna giden Türk Sosyal hayatındaki binlerce yıla yayılan evrimin de ifadesidir.

Orta Asya'yı kendine özgü kılan her şeyden önce ekonomik niteliği idi. Tarım ekonomilerine dayanan uygarlıklar tarafından kuşatılmış olan Orta Asya "*yetersiz su miktarı, ürünün yetişme mevsimlerinin kısalığı, toprak sorunları ve çetin arazi*" gibi fizikî-coğrafi engeller nedeniyle tarımın gelişmesine uygun değildi[4]. Bununla birlikte, Türkistan'ın "*çegara*" denen bozkırın yerleşik uygarlıklarla hudut teşkil ettiği kıyı şeridindeki bazı bölgelerinde sınırlı da olsa ziraat yapılmaktaydı. Fakat bu genel ekonomik eğilimler içinde marjinal kalmıştır[5]. Orta Asya'da güçlü ve merkezi siyasal oluşumlara izin veren biricik bölge olan bozkırın geniş düzlükleri, ancak hayvancılığa uygundu. Zaten, bugüne kadar da bozkır hâlklarının en önemli uğraşısı geniş kapsamlı hayvancılık olagelmiştir. Hayvancılığa dayanan ekonomik model ise *"otun ve suyun takip edildiği",* göçebe veyahut asgari yarı göçebe bir toplum yapısını gerekli kılıyordu ki bu yapıları Osmanlı tahrir kayıtlarında olduğu gibi *göçerevli* ve *konargöçer* diye adlandırıyoruz.

Göktürk çağında Orta Asya tarihinde batı kavimlerinin etkinliğinin arttığından söz etmek mümkündür. Bu durum, Göktürkler gibi merkezi bir bozkır imparatorluğunun sağladığı güven ortamında batıdaki tüketim toplumlarının beklentilerine uygun cazip mallar üreten Doğu ile Batı

---

[1] F. Sema Barutcu Özönder, "*Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz*", *Türkbilig,* 2002/3: 203-210.

[2] "*Türk kelimesi Avrupa'da yalnız Selçuk ve daha sonra Osmanlı Devleti'ni kuran ve esasen Orhon Türkleri gibi Oğuz neslinden gelen kavim için kullanılıyordu*" V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, hazırlayan K. Y. Kopraman, İ. Aka, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2006, s. 24, O, Hunlar dağıldıktan sonra da Doğu kalanlarının Doğu Türkistan ve Çin'de müstakil olarak siyasi varlıklarını sürdürmüş olduklarını belirttikten başka, Hunlarda, Oğuzlarda (Türkmen) ve diğer Orta Asya Türk kavimlerinin 24 boya bölünmesinden bahisle 24 sayısının Hunların siyasi hayatındaki ifade ettiği anlam ile Merv Türkmen topluluklarından Teke kabilesinde Toktamışlılar ve Otamışlılardaki 24'er başkan mevkisi ile karşılaştırır. Wilhelm Barthold, Türk – Moğol Ulusları Tarihi, tercüme Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 2, 8, 11.

[3] Batı Türklüğünü Asya'daki kökenlerinden koparmaya çalışan anlayışlar, Türkoloji ve tarih çalışmalarının tabi akışı sayesinde gözden düşmüş, bugün Türk halklarının tarihine süreklilik ve bütüncüllük açısından bakmak zorunlu hale gelmiştir. Bu noktada hocamız Bahaeddin Ögel'in Türk Kültür tarihini Hunlardan Osmanlılara uzanan bir çizgi halinde işlemeyi gerekli gören ve bunu kitabının alt başlığına taşıdığı görüş ve tutumunun (Türk Kültür Tarihine Giriş-Hunlardan Osmanlılara) bir dönem yadırganmış olduğunu hatırlatmak isterim. Bu yaklaşım Fransız tarihçi Jean-Paul Roux'un kitabının alt başlığı ile bir anlamda örtüşmektedir (Türklerin Tarihi -Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl).

[4] Robert N. Taaffe, "Coğrafi Ortam", Erken İç Asya Tarihi, İletişim Yayınlan, İstanbul, 2000, s.41.

[5] Denis Sinor, *"Giriş: İç Asya Kavramı",* Erken İç Asya Tarihi, İletişim Yayınlan, İstanbul 2000, s. 14.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 409-414

arasında kervan ticaretinin gelişmesi ile ilgili bulunuyordu kuşkusuz. Doğu-Batı ticaretin tam anlamıyla gelişmesi, Sasanîlerin ve Çinin III- VII. yüzyıllar boyunca gösterdiği büyük çabadan fazla olarak Göktürk İmparatorluğu'nun görkemli bir şekilde bozkırı doldurmasını beklemiştir. Türk hâkimiyetinde VI. yüzyıldan başlayarak ticaretle uğraşan Soğdakların etkinliğini artırdığını görüyoruz. VII. yüzyılda İran ve VIII. Yüzyıl başında Türkistan'ın İslâm imparatorluğunun bir parçası hâline gelmesi Doğu ve Batı ticari anlamda tam anlamıyla bütünleşmiştir [6].

Türk Kağanlığı 582 tarihinden itibaren siyasi anlamda *Doğu* ve *Batı* olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. Bu bölünme daha sonra Batı Türklüğü ve Doğu Türklüğü ayrışmasının da temelini oluşturacaktır. Kendilerini *On Ok eli*, yani *On Ok Devleti* diye de tanımlayan Batı Türk kağanlığı, Doğu Türk Kağanlığı'ndan belirgin bir şekilde ayrılmıştı. Doğuda göçebe hayat tarzı geçerli olmasına rağmen, Batıda yaşayan ahalinin önemli bir kısmı yerleşik düzene geçmişti ve çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraşmaktaydı. Bundan başka Batı Türk Kağanlığı'nın sosyal yapısı tamamıyla nevi şahsına münhasır bir gelişme kaydetmişti. Bu sosyal yapıyı, Doğu Türk Kağanlığı'nın sosyal yapısı ile karşılaştırdığımızda, feodal ilişkilerin bariz bir gelişimi olarak niteleyebiliriz. Batı Türk Kağanlığı'nın erken Orta Çağ şehircilik ve çiftçilik kültürü, Büyük İpek yolu güzergâhı üzerindeki *Yedisu, Cungarya, Doğu Türkistan* ve *Kuzey Çin*'de çok daha önceleri kendi ticaret ve ziraat kolonilerini kurmuş bulunan Soğdakların iştirakiyle meydana gelmişti" [7].

Türklerin batıya göçlerinde ekonomik çekim yanında doğularında bulunan güçlü Moğol kavimlerinin baskısı da etkili olmuştur. Bu mücadeleler sonucunda Türklerin Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar zamanında merkezleri *Ötüken*'in içinde bulunduğu *Orhon* bölgesi, 9. yüzyıldan sonra Moğolların eline geçmiştir. Uygur sonrası dönemde Türk tarihinin odağı artık daha batıya kaymıştır[8]. Türklerin Moğolistan'dan uzaklaştırılmalarının sonuçlarından biri, Onların Müslüman kültürüne yaklaşmalarıdır. İslâmi dönemde Orhon (Ötüken) bölgesinin yerini Balkaş Gölü'nün de batısında *Sığnak, Yesi* gibi Sır Derya Boyları almıştır. Buralar İslâm'ın Türk hâlklarına sirayet ettiği manevî merkezler olması yanında yerleşik dünya ile temasta bozkırın üssü durumundaydı.

Orta Asyalı yarı göçebelerin yaşadığı bölgelerde, pek çok köy ve şehir bulunuyordu. Büyük şehirlerin ve ziraat bölgelerinin yakınında yaşayan Türk göçerlerinin yerleşip hemen ziraat hayatına geçmeleri çok çabuk oluyordu. Moğolistan ve Altayların kuzeyinde köylü- yaylacı bir hayat düşünmek oldukça zordur. Bununla beraber Altaylar ile Orhun bölgesinde ve ayrıca Yenisey'in yukarı bölgelerinde gelişmiş bir ziraat hayatı olduğunu biliyoruz. X. yüzyılda Tanrı Dağları üzerindeki Türk şehirlerinde ve daha ileri örneklerini Sır-Derya boylarındaki Oğuz şehirlerinde gördüğümüz şehir- yayla hayatı yalnızca Batı'daki Müslüman Oğuzlarda birdenbire ortaya çıkmış bir şey değildir. Bunun paralellerini doğudaki gayrimüslim Türklerde de görülmektedir[9]. Kaşkar ülkesinin Türkleşmiş yerleşik köy halkına "kençek" adı veriliyordu[10].

IX-XIII. yüzyıllar arasında Oğuz boylarının oturdukları coğrafi bölgenin sınırlarına dair tartışmalar olmakla birlikte, X. yüzyılda Oğuz göçerlerinin Balkaş civarından Doğu Ural bölgesine kadar yayıldıklarını biliyoruz. Yine bu dönem de Oğuz ve Türkmen boylarında hayvancılık ve sosyal düzene ilişkin ortak nokta bunların ana meşguliyetinin göçebe hayvancılık olduğu yönündedir. Sır Derya ve Aral civarındaki bölgede oturan Oğuz gurupları bilhassa hayvancı idiler. Oğuz boyları, hayvancılık dışında ziraat, balıkçılık, zanaat ve ticaretle de ilgilenmişlerdi. *S. P. Tolstov, Barthold ve Yakubovskiy*'in görüşlerine karşılık X. yüzyılda ve XI. yüzyıl başarında Sır-Derya bölgesi şehir nüfusunun önemli bir kısmının Oğuzlardan teşekkül

---

[6] W. Barthold, a.g.e., s. 9.
[7] S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, ss. 104-105.
[8] Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. O. Karatay, Karam Yay., Ankara 2002, ss. 151-154.
[9] Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, ss. 38-51.
[10] Kaşkarlı, DLT, II, 277.

ettiğini açıklamaktadır. Ona göre, Yengikent, Cend ve diğer şehirlerin ahâlisini "Müslüman kolonistler" değil, yerel Oğuz toplumu oluşturuyordu [11].

Oğuzlar Ön Asya'ya göçtükten sonra bilhassa Anadolu'da yaylak ve kışlak şeklinde bu konargöçer hayat tarzlarını daha gelişmiş olarak devam ettirdiler. Bu hayat tarzında hayvancılık ve ziraat birlikte yürümüştür. Ancak zaman içerisinde hayvancılık tarafı ağır bastığı bir konargöçerlikten ziraat tarafı ağır basan bir iktisadiyata evrilmişlerdir. Buna karşın Anadolu Türklerinde hayvancılığın genel iktisadiyat içindeki ağırlığı varlığını korumuştur. Bizim *Şer'iye Sicilleri*nde yaptığımız araştırmalarda Orta Anadolu'da 19. yüzyılda bile ziraat ve hayvancılığın umumi iktisadi faaliyete oranı kıyaslandığında hayvancılığın önemli bir yer işgal ettiği bu şekliyle hâlâ uzak geçmişine daha yakın bir durumda olduğunu söylemek mümkündür.

Türkler, Ön Asya'da bozkırlı geleneklerini korumakla birlikte hayat tarzlarını bu yeni tavattun ettikleri ülkeye uydurdular. "Toprak mülkiyeti yapısı Selçuklu ülkesinde Bizans ve İslâm ülkelerindekinden farklıydı. Buralarda toprakta devlet mülkiyeti ile özel mülkiyet ayrımı vardı. Oysa bozkırların hayvancı Türkleri, uzun süre toprağın bir kişinin özel mülkü olmasını anlamakta güçlük çektiler. Onlar hayvancı iktisadiyatın gereği toprağı bölünmez sayıyorlardı, onlara göre toprağın sahibi ancak devlet ya da hükümdar olabilirdi. Bu telakki Tımar sisteminin temeli olan İkta sistemini doğurmuştur."

Yerleşik hayata geçmiş Türklerin kendilerinden önceki yerleşik ahali ile karışmaları tamamıyla doğaldır. Zamanla bu bölgelerde Türkçe galip geliyordu. Böylece ortaya çıkmış olan şehirli Türk unsurların dili bugün olduğu gibi o gün de fonetik özellikle bakımından özgün hâlinden ayrılıyordu. Bu durum bilhassa Batı Türklerinin dillerinde kendini fazlasıyla gösterecektir. Oğuzların konuştuğu Türkçe her ne kadar fonetik bakımdan özgün hâlinden daha büyük bir ayrışmayı yaşamış olsa da diğer Türk lehçelerinden daha farklı bir biçimde özgün Türkçe ile olan bağını canlı tutmasını bilmiştir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse Bugün Avrupa'ya, Kıbrıs'a, Irak'a, Azerbaycan'a ve Anadolu'ya yayılmış olan Oğuz Türkçesi konuşan Batı Türkleri ile Göktürk kurbiyetinin en kuvvetli göstergelerinin başında dil hususiyetleri gelir. Söz konusu dil hususiyetleri aynı zamanda tebliğimizin başlığında vurguladığımız Türk Sosyal hayatındaki evrime de işaret eder.

Diller, onu konuşan kavimlerin tarihi serüvenini, maruz kaldığı etkileri, eğilim ve yönelimlerini üzerinde taşırlar. Diller o kadar belirleyicidirler ki çoğu kere bir milletin tarihini etnisiteden değil de dil üzerinden yapmak çoğu kere tercih edilen bir yöntemdir. Tarihî gelişmeler dil malzemesi ile desteklendiği zaman daha aydınlatıcı olacağı muhakkaktır. Türk toplumsal yapısındaki uzun yüzyıllara yayılan evrimi incelerken de dil malzemelerinin tanıklığına başvurmak bu bakımdan yardımcı olacaktır.

Anadolu ağızlarında ve Eski Anadolu Türkçesinde, Batı Türklerinin Göktürklerle kuvvetli bağını ortaya koyan, yığınla dil malzemesi bulmak mümkündür. Diğer Türk lehçelerine nazaran Türkiye Türkçesinde çok yaygın kullanılan *"tanık olunmayan -mişli geçmiş zaman*" bu hususiyetlerin önemlilerindendir. Bu geçmiş zaman kalıbı Yazıtlarda *körmiş, olurmış, ermiş, ıdmış, birmiş* örneklerinde olduğu gibi yoğun bir kullanım alanı bulmuştur. Bir diğer hususiyet olarak "kendi" dönüşlülük zamirini görüyoruz[12]. Orhon Yazıtlarında "*Tokuz Oguz bodun kentü*

---

[11] S. G. Agacanov, Oğuzlar, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, ss. 60-62.

[12] "*kendi* kelimesinin etimolojisi şimdiye kadar tam olarak yapılmış değildir. DLT'te kendi: *"zat, nefs, kendisi"* olarak izah edilir. Çeşitli incelemelerde Türk dillerinde dönüşlü zamirlerin başlangıç temeli vazifesini gören; bod, boy, poy, poz kelimeleri üzerinde durulur. Aynı kökten gelen bu kelimelerin hepsi *beden, öz, kendi* anlamındadır. Türkoloji edebiyatında kendi kelimesinin muhtevası hakkında dört tahmin yapılmıştır. Malov, kendi kelimesini "göbek" anlamında olan "***kin"*** kelimesi ile ilgili olduğunu ileri sürmüştür. S. E. Malov Eski Türk Anıtları M.L. 1951, s. 343. Ubryatova kendi kelimesini "mülk" anlamında olan kend'den (kendi< kend) çıkarır. E.İ. Ubryatova, Yakut Dilinde kiene Yardımcı ismi,

budunum erti", (IŞ4); "*kendü yanıldıg*" örneklerinde olduğu gibi yaygın bir şekilde kullanılır. Bugün ise Doğu Türk lehçelerinde kullanılmayıp sadece Türkiye Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak kullanılıyor olması ilginç bir durumdur. Doğu Türk lehçelerinde bugün yine Yazıtlarda kendi dönüşlülük zamirinin müteradifi olarak kullanılan *"öz"* dönüşlülük zamiri yaşamaktadır.

Doğu Türkleri ile Batı Türkleri arasındaki ayrışmanın temelinde iktisadi faaliyetlerdeki farklılaşma bulunur. Batı Türkleri yaşadıkları coğrafi çevrenin sunduğu imkânlara uygun olarak davar yetiştiricisiydiler. Davar yetiştiriciliği ikili yaşam biçimine uygundu. Bu bakımdan Batı Türklerinde konar-göçerlik yaşam biçimi esas olmakla birlikte belli bir nispette ziraat da görülmekteydi. Doğu Türklerinin iktisadiyatının temelini ise at yetiştiriciliği oluşturmaktaydı. At çobanları bozkır feodal tabakalaşmasının üst basamağında yer alan Bozkır aristokrat zümresini oluşturmaktaydılar. Bu durum Bozkır feodal tabakalaşmanın anlaşılmasında da temel bir konudur. Bozkır feodalizminin ananeleri, at çobanları arasında daha sert bir biçimde tatbik edilmekte idi. Bu da göçebe temayüllerin bunlar arasında daha güçlü olmasına neden olmuştur[13]. Uygurlara elçi olarak giden *Wang Yen-te*'nin anlattıklarına göre; Uygur kağanı, elçinin yemesi için hemen bir at ile bir koyun kestirmiştir. Ayrıca, onun beylerin at eti ve fakirlerin de koyun, ördek ve kaz yemeleri ile ilgili verdiği bilgiler de konumuz açısından önemlidir. At eti başlangıçta bütün Türklerde baş sırayı tutan bir yiyecek idi. Koyun eti ise Karabodun'ın yani sıradan halkın beslenmesinde esas teşkil ediyordu. Müslüman oğuzlarda, at bu önceliğini kaybetmiş ve onun yerini koyun ve sığır almıştır[14]. Bugün Türkiye'den ata yurtlarına seyahat eden Türkleri en şaşırtan şeylerin başında Orta Asya Türklerinin at eti yiyor olmaları gelir. Batı ve Doğu Türkleri arasındaki bu farklılaşmayı dinî mülahazalarla izah etmek yanlıştır. Bu durumu yine dil malzemeleri üzerinde de izleyebiliyoruz. Oğuz boylarından başka eski ve yeni bütün Türk lehçelerinde herkesin bildiği yırtıcı hayvanının adı börü veya böri olduğu hâlde Oğuzlar buna kurt demeyi tercih etmişlerdi. İşte Batı Türklerinde *"böri"* sözünün tabu hâline gelerek daha zararsız *"kurt"* sözü ile değiştirilmesi de yine bu yaşam biçimleri ile alakalıdır. Böri at çobanlarından daha çok davar çobanları için bir felaketti. Yine Batı Türklerinde dil farklılaşmasının tipik bir örneği olan *"yok (yoh)"* sözünün tabu olarak *"hayır"* sözüyle değiştirilmesinde de yine bu sosyal evrimin getirdiği yaşam biçimleri ile alakalıdır. Ancak ziraat iktisadiyatına geçmiş Batı Türkleri

---

Sovyet Akademisi Neşriyatının B. A. Gondlevsiy nüshası, M. 1953, s. 290. Türk dilcilerinden Besim Atalay kendi kelimesinin muhteviyatında iki unsur görür: Kend~kendi (nefs, öz)+i (3. kişi iyelik eki). Besim Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İst. 1942, s. 238. J. Deny gramerinde *kendi* kelimesini "müstakim olan, halis, muhlis, öz olan" anlamında *"köndük"* kelimesinden çıkarmaktadır. J. Deny, Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, İst. 1941-1945, s.239. Biz tebliğimizin hazırlık safhasında kendi sözünün Soğdça şehir anlamına gelen "kend" sözünden geldiği düşüncesindeydik. Hatta bu sözün dönüşlülük zamiri olarak kullanılmasının da Göktürk çağında vuku bulduğunu ve bugün yalnız Batı Türklerinde yaygın olarak görülen bu durumun, Batı Türklerinin şehir hayatına daha yakın olmaları ile ilgili olduğunu sanıyorduk. Ancak, bu görüşümüzü değiştirdiğimiz için tebliğimizin başlığını da ilk önerdiğimiz biçimden farklı bir şekilde hazırladık. Ebul Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk'te "iş başa düştü" anlamında *"Zarur boldı ol sebebdin özimiz ayıtduk Türkning misli turur öksüz öz kendigin özi kiser tigen*" diye ifade ettiği yani, *"öksüz kendi göbeğini kendi keser"* şeklinde Türkî bir atasözünü örnek verir. Burada köbek bağı anlamına kullanılan kendik, köndük sözü kendi sözünün etimolojisinde *S. E. Malov*'un görüşünü doğrular niteliktedir. Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Desmaison neşri, s. 2; Şeyh Süleyman, "Kendik: göbek, nâf, iç, mağz, miyân, orta yer kendiği Mekke-i Mükerreme" şeklinde izah eder. Şeyh Süleyman Efendi, Lügat-i Çağataî ve Türkî Osmanî, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1298, s. 255.

[13] Barthold, Berezin ve Vladimirtsov gibi Rus araştırıcıların Gizli Tarih'te Cengiz'in at çobanlarına Camuka'nın da koyun çobanlarına gidişi ile ilgili yaptıkları tartışmalar bozkırın aristokrasinin teşekkülü ve bu zümrenin devlet kurmadaki rolü için bkz.B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi, Çev. Abdulkadir İnan, TTK Yayınları, Ankara 1987, ss. 128-132.

[14] Ögel, a.g.e., s. 51.

çok sık kullanılan yok sözünü, "yokluk, kıtlık" çağrıştıracağı korkusuyla Arapça olumlu bir anlam taşıyan "hayır" sözü ile değiştireceklerdir [15].

Bu örneklerin sayısı çoğaltılabilir. Yine benzer bir farklılaşma yardımcı fiillerde de kendini gösterir. Dillerin arkaik dönemlerinde daha çok *öznel* yapılardan oluşan bu yardımcı fiiller zaman içerisinde yaşanan sosyal evrime bağlı olarak *nesnel* yapılardan oluşmaktadır. *Kılmak, yasamak (casav) eyitmek, etmek* örneklerinde olduğu gibi Eski Türkçede ve bugünkü Doğu Türkleri lehçelerinde bu yapı büyük oranda korunmuştur. Bugün Türkiye Türkçesinde en yaygın bir biçimde kullanılan "yapmak" yardımcı fiili diğer Türk lehçelerinde kullanılmaz. Bu sadece Batı Türklerine özgü bir durumdur. *DLT*'de *"örtmek, kapamak, kurmak"* anlamlarında kullanılan *"yap-"* fiil kökü yerleşik temayülleri ağır basan Oğuz Türklerinde sosyal hayatlarındaki evrimin bir sonucu olarak *"et-, kıl-"* filleri yerine yardımcı fiil olarak kullanılır olmuştur. Bilindiği gibi Türkler şehir veya kente "*balıq"* derlerdi. O da yapışkan kıvamda olan çamur ve balçıktan imal edilen kerpiç evleri ifade etmek için kullanılmaktadır[16]. Batı Türklerinin yerleşik hayata daha mütemayil olmalarının diğer bir göstergesi de kapı sözüdür. Bu söze de Göktürk çağında tesadüf etmekle birlikte yalnız Batı Türklerinde aynı anlamıyla yaşaması ilginçtir. Kapı kavramı, Türkiye Türkçesi dışındaki bütün Türk dillerinde *"eşik, esik, kiriş, kiris"* gibi kelimelerle karşılanmaktadır. Bu sözler göçebe veya konar-göçer hayat tarzının sonucudur ve yurt, çadır şeklindeki bir yaşam mekânının müştemilâtını ifade eder. Ancak kapı daha muhkem binalar, kaleler (*Temirkapıq*), taş veya kerpiçten evlerin müştemilâtıdır ki bu da ancak daha yerleşik bir hayat tarzını gerektirir. Orhon Yazıtlarında *Belh* şehri ile *Semerkand* arasındaki ünlü bir dağ geçidini için kullanılan bu özel isimde *"Temir kapıg"* şeklinde geçer[17]. Kapıg sözü DLT'te yerleşik hayatın kökleştiği bir toplu yapısını işaret edecek *"Kapka ve kapuğ"* şeklinde örneklendirilir[18]. Bu bakımdan bu sözün Batı Türklerinde bu şekilde kullanılması anlaşılır bir durumdur.

Batı Türklerinin bin yıla yayılan hayvancı iktisadiyattan ziraatçı iktisadiyata geçişleri Osmanlı örneğinde olduğu gibi Ön Asya'da dünyanın en büyük köylü imparatorluklarından birini kurmaları ile sonuçlanmıştır. Doğu Türkleri için bu dönüşüm Sovyet Kolhozlaştırma döneminde kısa bir sürede ve çok trajik bir biçimde hayata geçirilmek istenmiştir. Sonuç itibariyle Türk kültürü ve sosyal hayatı her iki iktisadiyatın üzerinde şekillenmiştir.

---

[15] Abdulkadir İnan, Makaleler I, TTK yayınları, Ankara 1998, ss. 625-627
[16] Talat Tekin, a.g.e., balıg= balçık
[17] (KT D 2= BK D 4), Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1988, s. 70, not 37.
[18] *"Kapuğ eriğ edhakın kısdı, açık kapuğ"*.

Kaynakça

Agacanov, S. G. (2003). *Oğuzlar*, Selenge Yayınları: İstanbul.

Atalay, B. (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*: İstanbul.

Barthold. V. V. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, hazırlayan K. Y. Kopraman, İ. Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Barthold. V. V. (2006). *Türk – Moğol Ulusları Tarihi*, tercüme Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Deny, J. (1941-1945). *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi*, Çeviren: Ali Ulvi Elöve: İstanbul.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Desmaison neşri,

Golden, P. B. (2002).*Türk Hâlkları Tarihine Giriş*, Çev. O. Karatay, Karam Yayınları: Ankara.

İnan, A. (1992). *Makaleler I*, TTK yayınları: Ankara.

Klyashtorny, S. G. T. İ. (2004). *Sultanov, Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge yayınları: İstanbul.

Malov, S.E. (1951). *Eski Türk Anıtları* M.L..

Ögel, B. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Özönder, F. S. B. (2002). "Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz", *Türkbilig*, /3: 203-210.

Roux, J.-P. *Türklerin Tarihi -Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*.

Sinor, D. (2000). *"*Giriş: İç Asya Kavramı*", Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları: İstanbul.

Şeyh Süleyman Efendi. (1298). *Lügat-i Çağataî ve Türkî Osmanî*, Mihrân Matbaası: İstanbul.

Taaffe, R.N. (2000). "Coğrafi Ortam", *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları: İstanbul.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.

Ubryatova, E. İ. (1953). *Yakut Dilinde Kiene Yardımcı İsmi*, Sovyet Akademisi Neşriyatının B. A. Gondlevsiy nüshası, M.

Vladimirtsov, B. Y. (1987). *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, Çev. Abdulkadir İnan, TTK Yayınları: Ankara.

KÜL TIGIN VƏ BILGƏ KAĞAN DASTANLARININ ŞE'RI

Tofiq HACIYEV

Orxon-Yenisey kitabələrinin yaradıcılıq forması ilə bağlı türkologiyada və bilavasitə orxonşünaslıqda müxtəlif suallar var. Ən ciddilərindən biri, göründüyü kimi, kitabələrin bədii, ya qeyri-bədii olması məsələsidir ki, dastanların təhlili boyu buna cavab aldıq.

Başqa böyük sual budur: kitabələr, yə'ni bu dastanlar nəsrdir, yoxsa şe'r?

İ.V. Stebleva qeyd-şərtsiz bu fikirdədir ki, kitabələr şe'rdir. Hətta şe'rin ritmik təzahürünü də rus şe'r poetikasındakı terminologiya ilə yamb və anapest tipi sayır[1].«Tonyukuk salnaməsi»ni də «Kül tiqin» və «Bilqə kağan» dastanlarının şe'r tipindən ayırmır. Bu da təbiidir: əvvələn, həmin dövr elmi əsərlərinin mənzum yazılması adi hal idi; ikincisi, «Tonyukuk salnaməsi»ndə, ümumiyyətlə, obrazlı dil iştirak edir. İ.Stebleva mətnləri misralara bölür və bu misraları bitkin fikir bildirmək prinsipi ilə düzür. Bu bitkin fikirdən hər biri ümumi fikir zəncirində ritmik fasilələr yaradan poetik-semantik parçalardır. Həmin parçalar qrammatik üslubiyyata görə abzasa, poetik anlayışa görə bənd məzmununa uyğundur.

Kitabələrin dili təntənəlidir. Başqa qəbirüstü yazıları da İ. Stebleva həmin ölçülərlə misralaşdırır[2] və bunlar da həqiqətən Orxon-Yenisey kitabələrinin dil nümunəsinə – şe'r dili normasına uyğun gəlir. Bu da göstərir ki, emosiyanın (qəbirüstü yazılar – epitafiyalar hüzn, kədər bildirməklə, təbii ki, emosiya ifadə etmiş olur) dili mənzum olmuşdur. Qədim insanda nəsr dili elə şəkil almır ki, intonasiyasında üslub məzmunu duyulsun. Qədim insanın nəsr dili onun gündəlik, adi danışığıdır. Adi danışıqdan fərqlənmək üçün dil mütləq şe'rə çevrilməli imiş. Görünür, qədimdə ilk üslubi intonasiya ixtisaslaşması şe'r dilinin müəyyənləşməsi kimi üzə çıxır.

Kitabələrin bədii ədəbiyyat və mənzum nümunələr olması, təbii ki, hər şeydən əvvəl, dili, dilindəki bədii xüsusiyyətləri, dastan dilinə məxsus sintaksisi, dilin şe'rə məxsus əlamətləri ilə səciyyələnir. Əlamətlərinin təhlili bu dilin mənzumluğunu qəti şəkildə təsdiqləyir.

Aydındır ki, şe'r dili konkret texniki göstəricilərlə müəyyənləşir. Həmin göstəricilər bunlardır: ritm – xüsusi pauzalı intonasiya, ahəng – yayvari semantik tələffüz dalğaları, əlaqəli sintaktik bölümlər (misralar), səs düzümləri (hecalar), səslərin melodiya uyuşmaları (alliterasiya, qafiyə) və ümumiyyətlə, dili adi danışıqdan fərqləndirən başqa ahəng-intonasiya ünsürləri.

Əlbəttə, «şe'r, yoxsa nəsr?» sualına cavab vermək üçün kitabələrin dilini konkret örnəklər əsasında təhlil etmək gərəkdir. İ.V.Stebleva fikrini ümumi şəkildə belə ifadə edir: «Orxon əsərlərinin bədii konstruksiya vasitələrinin bütöv küllü budur: mə'na paralelliklərində ritmdən ustalıqla istifadə, alliterasiya sistemi çərçivəsində evfonik variasiyalar, ahəngdarlığın (evritmin) yüksək dərəcədə nizama salınması, məcazların əlvanlığı – bütün bunlar qədim türk poemalarını öz dövrünün şedevrləri saymağa imkan verir. Onların müəllifləri, şübhəsiz, böyük şairlər olublar»[3]. Əlbəttə, «şe'r, yoxsa nəsr?» sualına cavab vermək üçün kitabələrin dilini konkret örnəklər əsasında təhlil etmək gərəkdir.

1. **Şe'r dilimiz üçün səciyyəvi ilkin qədim xüsusiyyətlərdən biri paralelizm deyilən təkrar tipidir**. İntonasyon təkrar yolu ilə yaranan periodiklik ritm faktoruna çevrilir. Bu şəkildə təkrar funksional məzmun daşıdığı üçün sintaktik paralelizm sayılır. Bir misal:

[1] И.В.Стеблева. Поэзия тюрков VI-VIII веков. M., 1965, стр. 12-26
[2] Orada, s. 95-102
[3] İ.V.Stebleva. Göst.əsər, s. 68

Kamuğı	Cəmisi
Biş otuz süledimiz	İyirmi beş yürüş etdik.
Üç yigirmi sünüşdimiz (Klt.Şrq.18) [4]	On üç dəfə döyüşdük.

Eyni sintaktik qəlibin təkrarı deyilişdə harmoniya yaradır. Aşağıdakı misalda da eyni vəziyyət görünür – obyektlə bağlı leksik sistemdə müəyyən dəyişiklik gedir, ancaq sintaktik biçim eynən qalır:

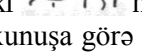
Ten$_1$ri küç birtük üçün	Tanrı güç verdiyi üçün
Akan$_1$ım kağan süsi	Atam kağanın ordusu
Böri teq ermis,	Qurd tək olub,
Yağısı	Düşməni
Kon teq ermis (Klt.Şrq.12)[5]	Qoyun tək olub

Əlbəttə, paralelizm daha geniş anlayışdır, fonetikanı da, lüğəti də, morfologiyanı da əhatə edir. Adətən, fonetik paralelizm alliterasiya, assonans, qafiyə və başqa adlarla, leksik parallelizm təkrar, rədif və qeyri adlarla tanınır. Morfoloji paralelizm isə, ümumiyyətlə, diqqətdən kənardır. Sintaktik qəliblər daha həcmli və diqqətçəkən olduğu üçün, bir qayda olaraq, sintaktik paralelizm daha çox təhlil predmetidir. Bu verdiyimiz misallardan birincidə morfoloji paralelizm də var. Məsələn: süle+di+miz, sünüş+di+miz. Gələcəkdə qədim qafiyə tipi kimi belə nümunələrdən danışılacaq. Yaxud ikincidə sintaktik təkrarın içində leksik paralelizm də özünü göstərir: böri **teq ermis**; kon **teq ermis**.

Paralelizmin müxtəlif növlərinə aid kitabələrdə yüzlərlə nümunələr var, yeri gəldikcə bunlardan danışılacaqdır.

2. **Kitabələrin misra düzümündə heca sayı mühüm funksional poetik yük daşıyır**. Əlbəttə, müasir heca şe'rindən köklü şəkildə fərqlənir. Həm misraların heca həcminə görə, həm də eyni hecalı misraların müntəzəmliyinə görə ciddi ayrılma görünür. Ümumiyyətlə, kitabələrdə bütöv dastanın, ya bütöv bir nəğmənin eyni heca ilə yazılmış olmasından söhbət gedə bilməz. Hətta 6-8 misranın ardıcıl olaraq eyni hecalı olmasına da rast gəlinmir. Yeganə bir nümunə var ki, «Kül tiqin» dastanında bir bənddə misranın dördü də eyni, səkkiz hecalıdır. Bu yeganə bəndi tədqiqatçılardan İ.V.Stebleva ilkin görmüş, qeydə almışdır[6]. Həmin bənd budur:

Kanım İlteriş kağanığ,	– 8	Atam İlteriş kağanı,
Öqim İlbilqe katunığ	– 8	Anam İlbilqə xatunu
Ten$_1$ri tepesinte tutıp	– 8	Tanrı yüksəkdə tutub,
Yöqerü götürmis erinç.	– 8 (Klt.Şrq.11)[7]	Yuxarı götürmüş yəqin.

Əvvələn, daş sətirdəki hərflərini S.Malov **kanım**, H. Namik isə **akanım**[8] şəklində oxumuşdur. Yə'ni ikinci oxunuşa görə birinci misra 9 heca olmuş olur. İkincisi, bu səkkiz hecalı misraların heç biri müasir 8 hecanın təkt bölümünə uyğun gəlmir. Hazırda 8 heca 4+4 prinsipi ilə gedir. Burada isə ilk 2 misra 5+3, o biri ikisi 6+2 bölgüsündədir – bu təkt ölçüsü Orxon kitabələri üçün səciyyəvidir. Çünki bu dövr azhecalı misraların toplanıb çoxhecalı misralar düzəltməsi dövrüdür. Əksər hallarda misraların düzülüşündə bərabərhecalılıq prinsipi gözlənmir. Ancaq sıralanmada misra həcmli sintaqmatik vahidin olması vacibdir. Fikrimizi misalla aydınlaşdıraq:

---

[4] Hüseyin Namik. Eski Türk yazıtları. Ankara, 1994, s. 36-37
[5] Hüseyin Namik. O. Eski Türk yazıtları. Ankara, 1994, s. 34-35
[6] И.В.Стеблева. Поэзия тюрков VI-VIII веков. М., 1965, стр. 19
[7] С.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр. 29
[8] Hüseyin Namik. Eski Türk yazıtları, s. 34

Akanım kağanka	– 6	Atam kağana
Başlayu	– 3	Başda
Biz kağanuğ	– 4	Biz kağan olmaqla
Balbal tikmis	– 4	Balbal tikmis,
Ol törüde üze	– 6	Hakimiyyətin başında
Eçüm kağan	– 4	Əmim kağan
Olurmıs	– 3 (Klt.Şrq.16)[9]	Oturmuş.

O cəhət də var ki, bir-birinin qonşuluğundakı misralar heca sayına görə bir-birinə yaxın olur. Məsələn, belə:

Ten$_1$ri yarlıkaduk üçün	– 8	Tanrı rəhm etdiyi üçün
İlmiqiq ilsiretmis	– 7	Dövlətlini dövlətsiz qoymuş.
Kağanlığığ	– 4	Kağanlığı
Kağansıratmıs,	– 5	Kağansız qoymuş,
Yağığ baz kılmıs	– 5 (Klt.Şrq.15)[10]	Yağını itaətə gətirmiş.

Misraların heca saylarının ardıcıllığına diqqət yetirin: 8-7-4-5-5. Üçdən doqquza qədər rəqəmlər Orxon şe'rinin işlək misra hecalarının sayıdır. Bu misralardan hər biri uyğun misraların sisteminə girə bilər. Misralar bərabərhecalı olmasa da, hər misra həcminin öz ritmi – dil melodiyası var. Həmin qeyri-bərabər ritmlərin məcmusu özünəməxsus ritmlər məcmusu yaradır – bu toplu bə'zən nazik, bə'zən simfonik, bə'zən solo, bə'zən xor sədası verə bilir.

Bütün bunlarla yanaşı, Orxon dastanlarında misraların heca uyğunluğuna, hətta bərabərliyinə cəhd olunduğunu göstərən üslubi işlər görüldüyü aşkar müşahidə edilir. Əyanilik üçün bir örnəyə diqqət yetirək:

İlliq budun ertim,	– 6
İlim amtı kanı?	– 6
Kağanlığ budun er-	– 6
tim, **Kağan**ım kanı?[11]	– 6

Bu misraların poetexnik quruluşu paralelizm fiquru əsasında müəyyənləşib. Həmin paralelizm məntiqinə görə, birinci sualdakı (ilk iki misrada) **amtı** (indi) sözü ikinci sualda da (sonrakı iki misrada) gəlməli idi: … kağanım **amtı** kanı? Ancaq **il** (dövlət) bir, **kağan** ikihecalı olduğu üçün ikinci misra dördüncüdən iki heca az olacaqdı. Heca bərabərliyi üçün zərflik dördüncü misrada işlənmir və «Dədə Qorqud kitabı»nda soylama deyilən məqamlardakı kimi burada da şe'r intensivləşdiyi üçün misraların dördü də altı hecalı olur.

3. **Alliterasiya**. Bilindiyi kimi, alliterasiyanı qədim türk şe'rinin əsas, hətta çox vaxt ilkin melodiya yaradan vasitəsi sayıblar. Bu məsələyə mübahisəçi kimi qatılmadan ancaq onu deyirik ki, Orxon şe'rində alliterasiya müşahidə olunur. Sıx deyil, amma var. Alliterasiyanın aydın ifadə olunduğu bir neçə örnəkdən biri budur:

Türk **k**ara, **k**amuğ budun	Türk qara camaatı, bütün xalq
Ança timis:	Belə demiş:

[9] Yenə orada, s. 36-37
[10] Hüseyin Namik. Göst.əsər. s. 36-37
[11] Mütləq inamına görə, bu şe'rlər sazın (qopuzun) müşayiəti ilə getdiyindən misralarda heca bərabərliyi üçün söz misralar arasında bölünmüşdür (bu barədə irəlidə konkret danışılacaq. Həm də bununla bağlı «Dədə Qorqud» şe'rinin təhlilində danışmışıq).

İlliq budun ertim,	Dövləti olan xalq idim,
İlim amtı kanı?	Dövlətim indi hanı?
Kağanlığ budun ertim,	Kağanı olan xalq idim,
Kağanım **k**anı? (Klt.Şrq.9)[12].	Kağanım hanı?

Burada həm üfüqi (daxili) (**k**ara-**k**amuğ, **k**ağanım-**k**anı), həm də şaquli (**il**liq-**il**im, **kağan**lığ-**kağan**ım) alliterasiya işlənir. O da diqqəti çəkir ki, bir səs yox, bir neçə səs alliterasiləşir.

Elə hallar olur ki, alliterasiya misraaşırı gəlir, deyək ki, birinci-üçüncü, ikinci-dördüncü və s. Burada olan kimi:

Bilqe kağan ermis,	Müdrik kağan imiş,
Alp kağan ermis.	Alp-igid kağan imiş.
Buyurukı yeme	Buyruq adamları da
Bilqe ermis erinç,	Müdrik imişlər yəqin,
Alp ermis erinç (Klt.Şrq.3) [13].	İgid imişlər yəqin.

Hesab edirəm ki, **erinç** (yəqin ki) modal sözü məhz **ermis** (imiş) xəbərlik göstəricisi ilə üfüqi-daxili alliterasiya yaratmaq üçün işlənmişdir. «Dədə Qorqud kitabı»nda müqayisə et: **yerdən yuca** – halbuki **yuca** demək kifayət idi, sadəcə alliterasiya üçün «yerdən» ona qoşulub şe'rliyi, melodiyanı qabardır.

Belə hallar da olur ki, birinci-dördüncü və ikinci-üçüncü misralar alliterasiləşir:

Bir turukı ermis,	Bir dayanacaq imiş,
Anun barmus.	Anıya (Anıçayına) getmiş.
Anar yatup,	Orada gecələməyə
Bir atlığ barmıs	Bir at yolu qalır –
Tiy**in** (Tony. 24)[14]	Demiş.

Dördüncü misrada yenə daxili alliterasiya var: **b**ir – **b**armıs.

4. **Qafiyə**. Orxon şe'rindəki qafiyə bugünkü anlayışda və bugünkü tipdə görünmür. Alliterasiya ilə rəqabətdə onun mövqeyi də kəskin seçilmir. Ancaq hər halda: 1) onu türk şe'rində alliterasiya ilə birlikdə eyni dərəcədə başlanğıc saymaq daha münasib görülür; 2) Orxonda həqiqətən qafiyə var. Çox az halda olsa da, bu qafiyə müasir tipinə uyğun gəlir. Belə:

Başlığığ yüküntürmis,	Başlını baş əydirmiş,
Tizliqiq sökürmis. (Klt.Şrq.2)[15]	Dizlini diz çökdürmüş.

Burada kamil qafiyə işlənmişdir: **yüküntür** – **sökür** (yüküntür – yükün – «baş əymək», «səcdə etmək», **sökür** – sök- «çök-» fe'llərindən olub, tə'sirliyə və icbara keçmişdir). Ancaq əksərən qafiyə aqlütinativ dil olan türkcənin morfoloji imkanları ilə alınır – paralelizm zamanı misraların sonunda sözlərin qəbul etdiyi eyni şəkilçi qafiyə rolunu oynayır:

Tün udu**sıkım** kelmedi,	Gecə yuxum gəlmədi
Küntüz olur**sırım** kelmedi. (Tony.12)[16]	Gündüz oturmağım gəlmədi.

Misralarda təkrar olunan I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi qafiyə əvəzidir.

[12] Hüseyin Namik. Göst.əsər. s. 33
[13] Hüseyin Namik. Göst.əsər. s. 31
[14] Yenə orada, s. 108-109
[15] Yenə orada, s. 28-29
[16] Hüseyin Namik. Göst.əsər. s. 104-105

5. **Söz sırası**. Orxon kitabələrinin dilində ideal qrammatika var. Bu ideal keyfiyyət söz sırasında da görünür. Subyekt-predikat, tə'yin-tə'yinlənən, fe'l-obyekt münasibətləri leksik vahidlərin düzülüşünü tə'min edir. Sözlər elə yerbəyer olunur ki, hətta bugünkü qrammatik şəkilçilərin hələ olmadığı həmin dövrdə həmin münasibətlər məhz düzülüş sistemi ilə rahatca oxunur. Hər cümlə üzvü öz yerinə mıxlanır və aqlütinativ əlamətindən də qabaq qrammatik mə'nasını məhz silsilədəki yeri, cümlə sistemində tutduğu mövqeyi ilə təqdim edir. Orxon dilində bugünkü şe'r dili üçün səciyyəvi olan sərbəstliyi görmürük. Təbii ki, bu şe'r dili sərbəstliyində, birinci növbədə, söz sırası nəzərdə tutulur. Maraqlıdır ki, Orxon dili bu ciddi, bir qədər də sərt qrammatikası ilə öz yetkin şe'riyyətini ifadə edir. Orxonun dilində şe'riyyətin ən ağır yükü **intonasiyanın** üzərinə düşür.

Bununla belə, Orxonun dilində söz sırasının normal qrammatik tə'yinatdan kənara çıxdığı hallar görünür, olduqca azdır, ancaq var. Bu, təbii ki, şe'r dili olmaqdan gəlir. Mə'lum olduğu kimi, türk cümləsinin sonuncu üzvü xəbərdir. Xəbər türk cümləsinin yekunudur, xəbərdən sonra cümlə üzvü, hətta cümlə üzvü olmayan bir qrammatik vahid gəlməsi qanun pozulması deməkdir. Qanun pozulursa, dil bu qanunsuzluğa, istisnaya yol verirsə, deməli, qanundan vacib olan bir məqsəd izlənir. Deməli, qanun pozulmaya bilmir. Deməli, bu pozulma ilə nə isə çox güclü bir şey qazanılır. Bu, dilin əvəzsiz qazancıdır – dil emosional effekt qa zanır, daha intensiv-sürəkli şe'riyyət qazanır. Bu qazanc o qədər zəruri olacaq ki, gələcəkdə dil bu pozquntunu qanuna mindirəcəkdir; şe'r dilində söz sırasının müəyyən əndazə daxilində qrammatik çərçivədən çıxması qrammatikada bir paraqrafla bəraət qazanacaq və bu qanunsuz qanuna ad veriləcək: **inversiya**. Bu qanunsuz qanunun Orxon şe'r dilində ilk nümunələrinə, əlbəttə, son dərəcə az miqdarda rast gəlirik. Məsələn, fe'li bağlama tərkibi, cümlənin fe'li xəbərinin zərfliyi xəbərdən sonra gəlir:

Neke tezerbiz, *üküs tiyin*?	Biz niyə qaçaq, (düşmən) çoxdur deyə?
Neke qorqur biz, *az tiyin* (Tony, 38-39)[17].	Biz niyə qorxar, azıq deyə?

Postpredikativ mövqedə ən çox rast gəlinən qəlib **erinç** (yəqin) modal sözü ilə müşahidə olunur:

Anta kisre inisi	Orada sonra kiçik qardaşı
Kağan bolmıs **erinç**.	Kağan olmuş yəqin.
Oğlı da	Oğlu da
Kağan bolmıs **erinç**.	Kağan olmuş yəqin
Anta kisre inisi	Orada kiçik qardaşı
Eçisin teq	Ulusu kimi
Kılınmaduk **erinç**.	Yarıtmayıb yəqin.
Oğlı kanın teq	Oğlu atası kimi
Kılınmaduk **erinç**.	Yarıtmaz olub yəqin.
Biliqsiz kağan	Biliksiz kağan
Olurmıs **erinç**.	Olubmuş yəqin.
Yablak kağan	Fərsiz kağan
Olurmıs **erinç**.	Olubmuş yəqin.
Buyurukı yeme	Vəzir-vəkilləri də
Biliqsiz **erinç**,	Biliksizmiş yəqin,
Yablak ermis **erinç** (Klt.Şrq.5)[18].	Fərsiz imiş yəqin.

[17] Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр. 63

Bu modal söz vasitəsilə, görünür, dastan təhkiyə qəlibi formalaşırmış. Ümumiyyətlə, bu parça leksik, morfoloji və sintaktik paralelizmə tipik bir nümunədir. Bu, aşkar şe'r qəlibidir. Dastan təhkiyə – şe'r dilinin mükəmməl faktıdır. Sonralar **ki** bağlayıcısı yarananda bu modal söz «yəqin ki» şəklini alıb predikatdan önə keçəcəkdir.

6. **Təzad**. Şe'rdə mənzərə-portret yaradılması ilə emosional tə'sir, bir növ, tə'limdəki əyani vəsaitin işini görür. Və Orxon şe'rinin dili göstərir ki, bu üsul şe'rin bütün varlığı dövründə olub. Mənzərə əşyəvi-fiziki və ruhi-gözə görünməz ola bilir. Onun, mənzərənin təqdimində qarşılaşdırma, üz-üzə qoyma, təzad çox effektiv tə'sir bağışlayır. Təzad lövhələrinin canlandırılmasında leksik material kimi antonimlər istifadə olunur:

Üze kök ten$_1$ri,	Yuxarıda göy tanrı,
Asra yağız yir.	Aşağıda boz yer
Kılınktıkta	Yarandıqda
Ekin ara kisi oğlı	İkisinin arasında insan oğlu
Kılınmış (Klt.Şrq.1)[19].	Yaranmış.

Burada poetik fon yaradılmasında **üze** (üstdə) və **asra** (altda) sözlərinin antonimliyi mühüm rol oynayır. Təbii ki, misraların heca bərabərliyi (5 heca) ritmik faktor kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, ancaq təzad şe'r effektini qabardır. Çox qəribədir ki, iki hüdud (üst-alt) kontur kimi cızıldıqdan sonra hadisənin yeri göstərilir: «ikisinin arası». Lövhənin müstəvisi, məkanı, insan oğlunun doğulduğu məskən bütöv mənzərəyə çevrilib təqdim olunur. Göründüyü kimi, bu, xalis rəssam işidir. Bu rəssamlıq nəsr üçün, salnamə üçün yox, şe'r üçün gərəkli estetik hazırlıq bazası-zəminidir. Orxon dastanlarının dili belə poetik mənzərələrlə zəngindir.

7. **Orxon şe'rində ləffü nəşr**. Tə'yinlə tə'yinlənənin, fe'llə-hərəkətlə obyektin kənar məsafədən əlaqəsini göstərən bu poetik fiquru, adətən, ərəb şe'rinin tə'siri kimi qiymətləndiriblər. Vaxtilə «Dədə Qorqud kitabı» şe'rinin əsasında mən bu hadisəni türk şe'rinin öz faktı kimi şərh etmişdim[1]. Bunun bünövrəsini, sintaktik zəminini Orxon şe'rində görürük. Dastanın baş sualını ifadə edən misraları bir də örnək gətirək:

İlliq budun ertim,
İlim amtı kanı?
Kemke iliq kazğanırmen? –
Tir ermis.
Kağanlığ budun er –
tim, kağanım kanı?
Nə kağanka isiq – küçüq
Birürmen? – ter ermis

Bu şe'r ləffü nəşr üstündə qurulmuşdur – bu şəkildə:

İlliq budun ertim,
İlim amtı kanı?
Kağanlığ budun er –
tim, kağanım kanı?
Kemke iliq kazğanırmen? –
Tir ermis.

[18] Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр. 29
[19] Hüseyin Namik. Göst. əsər. s. 29

Nə kağanka isiq – küçüq
Birürmen? – tir ermis.

Beşinci misra ikincinin, yeddinci-səkkizinci misralar dördüncünün cavab-nəticəsidir. Gələcəkdə həmin qəliblə Füzuli birinci-üçüncü və ikinci-dördüncü misraları misraaşırı şəkildə bir-birinə bağlayacaqdır:

Dəryalərə yetsə ləm'eyi-tab,
Səhralərə düşsə qətreyi-ab,
Dəryalər olurdu cümlə səhra,
Səhralar olurdu cümlə dərya.

8. **Orxon şe'rinin dastan sintaksisi**. Yuxarıda parçada kitabənin üçüncü, dördüncü və yeddinci, səkkizinci (transformasiya olunmuş variantda beşinci – səkkizinci) misraları öz sintaksisinə görə xalis dastan dilinin örnəyidir. Bu sintaksis «Dədə Qorqud kitabı»ndakı «aydır» – «dedi» qəlibinin müqabilidir. Nə qədər qəribə görünsə də, bunun geniş – təfərrüatlı bir nümunəsi «Tonyukuk» salnaməsindədir. Görünür, dastanlara məxsus bu epik-təhkiyə modeli salnamənin təsviri üslubu üçün doğma olduğuna görə burada ondan istifadə edilmişdir:

Katun yok bolmış erti,	Xatun ölmüşdü,
Anı yoğlatayın **tidi**.	Onu dəfn edim dedi.
Sü barın$_1$ **tidi**.	Ordu ilə gedin dedi.
Altun yışda olurun$_1$ **tidi**.	Altun meşəsində oturun dedi.
Sü başı İnal kağan	Ordu başçısı kimi İnal kağanla
Tarduş şad barzun **tidi**.	Tarduş şad (titul) varsın dedi.
Bilqe Tonyukuk ban$_1$a aydı:	Müdrik Tonyukuk mənə dedi:
Bu süq elit **tidi**.	Bu əsgəri çatdır dedi.
Kıyınığ könlünçe ay,	Tənbihlərini könlüncə söylə,
Ben san$_1$a ne ayayım **tidi**.	Mən sənə nə deyim dedi.
Kelir erser,	Gəlsələr,
Köq ökülür.	Çoxalır (əsgərlər artar)
Kelmez erser,	Gəlməsələr
Tılığ sabığ alı	Dil (əsir) tutub, mə'lumat al,
Olur tidi (Tony. 31-32)[20].	Otur dedi.

«Dədə Qorqud kitabı»nın «Bəkil oğlu Amran boyu»ndan müqayisə edir:

Aydır:

Oğul, oğul, ay oğul!
…Alaca atlı
Şöklü Məlik
Qatı pusmuş.
Pusduğundan
Qara dağlara
Duman düşmüş.
Yatdığı yerdə

[20] Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр. 63

Bəy Bəkili tutun, – **demiş**.
Qarusundan
Ağ əllərün bağlan, – **demiş**.
Qan alaca ordusunı
Çapın, – **demiş**.
Ağca yüzli qızunu, gəlinüni
Yesir elən, – **demiş**.

Görünür, bu qəlib türk dastan dili ən'ənəsi imiş və sonralar da davam etmişdir. Qırğızların «Manas»ından:

Tukumu jok ötöm – dep,	Övladsız ölləm, – dedi,
Tuyaksız kanday ketem – dep,	Dırnaqsız necə gedim, – dedi.
Jalqız kuu başım bar,	Yalqız təkcə başım var,
Dajım kimqe jetem – dep…	Ah-zarım kimə yetər, – dedi…
…Tırqoottuk, saqa neti? – dep,	…Tırqootlar, sizə nə? – dedi,
Tırmaktay bolqon kunanım,	Üç yaşlım – köhlənim
Say tulparqa jetti – dep,	Bütün çaparları ötdü, – dedi,
Kötörmölöy köçqün – dep,	Kömək edin ona – dedi
Köp tırqoot kanday öldün? – dep[21].	Tırqootlar öldülərmi? – dedi.

Kırım-tatar dastanlarından «Edigey»də eyni sintaksisi görürük:

– Pek çok akça bersen$_1$ – dey,	Çox artıq pul verirsən, – deyir,
Men onı zeeç beçip öldürertep,	Mən onu zəhər verərək öldürərəm,
– dey,	– deyir.
– On bin$_1$ kümüş berermen	On min gümüş verərəm,
Sen onu barıp öldür, – dey,	Sən onu gedib öldür, – deyir,
Qart Edigeni çağır, – dey.	Qoca Edigeni çağır, – deyir.
Xanın batırı sensin, – dey.	Xanın igidi sənsən, – deyir.
Xan özü san$_1$a bal bere,	Xanın özü sənə bal verir,
İç sen xanın$_1$ balın, – dey[22]…	İç sən xanın balın, – deyir…

Orxon-Yenisey kitabələrinin dili orijinal, yetkin məcazları, kamil şe'r dilinə məxsus məcazları ilə diqqəti çəkir. Bu məcazlar dilin təkcə leksik yox, həm də emosional-psixoloji zənginliyinə dəlalət edir. Bir nümunə:

Tabğaç, Oğuz, Kıtan –	Tabğaç, Oğuz, Kıtan$_1$–
Bu üçeçü kabısır,	Bu üçü birləşsə,
Kalmaçı biz:	Belə vəziyyətdə qalasıyıq:
Özü içi taşın	İçimizi dışarı
Tutmuş teq biz.	Tutmuş kimi oluruq.
Yuyxa erikliq topla –	Yuxa ikən toplamaq
ğalı uçuz ermis.	(qatlamaq) asan imiş.

[21] Manas. Moskva, 1984, str. 12, 65
[22] Türkiye Dışındakı Türk edebiyatları antolojisi, № 13, Kırım Türk-Tatar edebiyatı, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 67

Yinçqe erikliq	İncə ikən (qırmaq)
Üzqeli uçuz.	Üzmək asandır.
Yuyka kalın bolsar,	Yuxanı, qalın olarsa,
Toplağuluk alp ermiş.	Bükmək ərlik imiş.
Yinçqe yağın bolsar,	İncə yoğun olarsa,
Üzqülük alp ermiş (Tony. 12-13)[23]	Qırmaq ərlik imiş.

Bu misralarda sanki müəllif türkcə ilə sehrkarlıq edir, – «oyun çıxarır». «Sirrini açmaq» mə'nasında «içini bayıra tutmaq» məcazı, frazemi adi dil faktı deyil. Bu, psixologiyanın dilin içinə hopmasıdır. Bu dil müdriklik suyuna çəkilib. **Yuxa, incə, üzmək** sözləri VIII əsrdə bugünkü müstəqil mə'naları ilə yanaşı, bugünkü siqlətdə və bugünkü aydınlıqda fəlsəfi məcazilik nümayiş etdirir. Min üç yüz il əvvəl deyilir ki, yuxa qalınlaşırsa, incə yoğunlaşırsa, yə'ni adi məsələ sərtləşirsə, onun öhdəsindən ancaq və yalnız ər olan kəs gələ bilər. Burada türkün dil qüdrəti ilə fiziki yenilməzliyi bütövləşir. Dil türkün qürurunu gen-bolluğu ilə özünə sığışdırır; demir ki, yuxa qalınlaşanda onun öhdəsindən gəlmək olmaz. Deyir ki, öhdəsindən hər adam gələ bilməz, yalnız ər olan, igid olan bu işi aşırar. Bu ər, bu igid türkdür, deməli, o bu işi görəcəkdir. Dil etnik-psixoloji əminliyi çox sadəliklə çatdırır. Ona görə sadəliklə ki, o, mükəmməldir, fikri ifadə etmək üçün əziyyət çəkmir. Türkün VIII əsrdə yaratdığı kamillikdəki yazılı dastanların dili belə olmalı idi. O dastanları hər düşüncə yarada bilməzdi, o düşüncə ancaq bu dilin sahibinin ola bilərdi, o düşüncə məhz bu dillə ifadə olunardı. Bu dastanların kamilliyini tə'min edən məhz türkcəmizin qüdrətli mükəmməlliyi və ipək zərifliyindəki gücüdür.

[23] Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр. 61-62

BALTAM'IN BALKAN TÜRKOLOJİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Tacida ZUBÇEVİÇ - HAFIZ

Balkanlar, Türk kavimleriyle meskûn en batı bölgedir. Bu bölgede birçok göçler vuku bulup düğümlenmiş, tabakalaşmıştır.

Bilindiği gibi 3. ve 4. yy. Hun ve Avar kabileleri ve daha sonradan Pomak, Yörük, Türkmen, Kıpçaklar, Balkan topraklarına yerleşmiş, Balkanlarda daha önce uygarlıklar kurmuş topluluklarla her alanda karşılıklı etkilenmelerde bulunmuşlardır. 14. yy.ın sonuna doğru Balkanlar Osmanlı idaresi altına girmiştir. Osmanlılar, ilk dünya Türkologlarına, özellikle tarihçilerine göre dünyada en hoş görülü imparatorluk olarak tanınmaktadır. 15. yy.dan sonra bu bölge halklarının kültür, dil, edebiyat, sanat, tarih, gündelik yaşam tarzı, gelenek görenek şekilleri büyük ölçüde ortak özellikler taşımaya başlamış, bir takım siyasi ve dini olumsuz şartlarına rağmen bu nitelikler günümüze dek devam etmiştir.

Karlofça Anlaşması kararıyla Osmanlı Devleti'nin çekildiği bölgelerden Türkler, önce Balkan Yarımadası'nın güneyine, daha sonraları anayurtları olan bugünkü Türk topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Balkanlarda, Türklerin adlandırdıkları Rumeli'de, büyük bir uygarlığın somut belirtileri kalmıştır. Macaristan'dan başlayarak İstanbul'a kadar, Balkan uygarlık tarihinin incelemesi, Türkoloji araştırmalarına sıkça bağlıdır.

Bu gerçeği Avrupa ülkeleri Balkan ülkelerinden yüzyıllar önce anlamıştır. Bilindiği gibi Avrupa'daki ciddi ve sistematik Türkoloji araştırmaları 17. yy.ın ikinci yarısında başlamış, o dönem Avrupa aydınlarından büyük ilgi görmüştür. Alman şairi Goethe heyecanını, Fransız yazarı Victor Hugo'nun ilgisini, Hammer von Purgstal, Gibb, Tomson, Gjula Nemet ve Radlof 'un araştırmalarını anmamak mümkün değildir.

Balkanlardaki Türkoloji araştırmaları 19. yy.ın ikinci yarısında başlamaktadır, ancak 20. y.y.ın başlarında ilk Türkoloji bölümleri kurulmaya başlanmıştır. 1924 Belgrad (kurucusu Prof. Dr. Fehim Bajraktareviç), 1932 Zagreb, (kurucusu Prof. Dr. Aleksandar Olesnicki), 1954 Sarajevo (kurucusu akademik Nedim Filipoviç), 1973 Priştine (Şarkiyat Bölümü çerçevesinde Türk dili ve edebiyatı da okutulmaya başlandı, ancak 1988 yılında Priştine Üniversitesinde Prof. Dr. Nimetullah Hafiz'ın kurduğu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bağımsız olarak çalışmaya başlamıştır). Saydığımız bu Türkoloji bölümlerinde bugüne kadar çok ciddi araştırmalar yapılmıştır. Fakat 50'li yıllardan başlayarak, Balkan ülkelerinde Balkanoloji ve Ulusal Tarih Enstitülerinde, Türkoloji araştırmaları, ülkelerin kendi ulusal ve siyasal amaçları doğrultusunda yapılmaya başlanmıştır. Böylelikle Balkan ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına önem vermekle sahte evraklara dayanarak düşünceler oluşturulmuş, Balkan halkları birbirine karşı düşmanlık beslemeye başlamış, bu düşmanlık zaman zaman büyük çatışmalara, hatta soykırımlarına yol açmıştır. Balkan topraklarında bu son 20 yıl içerisinde olagelen gerginlik ve iç savaşlar bunu en iyi kanıtlamaktadır.

İşte, bu nedenlerden Balkan ülkelerindeki gerçekçi Türkoloji araştırmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bir yandan henüz gerektiği gibi ve gerektiği kadar araştırılmamış, belki de hiç el değmemiş Balkan halklarının tarih ve kültür tarihi kaynaklarının ne kadar zengin olduklarını göstermek, diğer yandan son yıllarda büyüyen düşmanlığın ne kadar anlamsız olduğunu bilimsel verilerle ispatlamak, Balkan Türkologlarının başlıca görevidir. Böyle çalışmalara destek sunabilmek ve katkıda bulunmak, mesleğimiz ve insanlığa karşı bir görev, bir borç bilerek biz, Prof. Dr. Nimetullah Hafız ile bendeniz Tacida Hafız, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezini kurduk.

Kısa adı BAL-TAM olan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Türkoloji alanındaki tüm Balkan halklarının uygarlaşma sürecindeki gelişmesine katkı sunan Türklerin önemli

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 425-428

bulgularını içeren zengin Türkoloji kaynaklarını gün ışığına çıkarmak, bilimsel yöntemelerle araştırmak, araştırmaların neticelerini dünya bilimine, kamuoyunun hizmetine sunarak, Balkanolojinin önemli ayağını oluşturan Türkolojiye katkıda bulunmak amacıyla, eski Osmanlı kültür merkezi ve tarihi bir kent olan Prizren'de, 2000 yılının Mart ayında bağımsız, bir bilim - araştırma kurumu olarak kuruldu.

Balkan Türkoloji çalışmalarını tek bir merkez çatısı altında toplayarak, daha etkili ve verimli çalışmalar sağlamak, bilgi alışverişini hızlandırmak, genç araştırmacıları özgür ve yaratıcı birer birey olarak yetiştirmek; bilim yoluyla olumlu, yıkıcı değil, yapıcı, kanıtlanmış bilimsel sonuçlar ortaya çıkartmakla, Balkan halkları arasında yıkılmış olan köprüleri tekrar inşa etmek, yeniden dostluklar kurmak ve güçlendirmek; dolayısıyla, dünyanın ve insanlığın daha güzel olabilmesi için evrensel mücadelelerle dünya barışına katkıda bulunmak, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin başlıca amaçlarıdır.

Merkezin başlıca ödevleri, Balkan ülkelerinden tarih boyunca yaşayan Türk ulusunun, maddi ve manevi kültürünü ve bu kültürün bu topraklarda yaşayan diğer halkların yaşam ve yaratıcılıklarını etkilemesini saptamak, Türklük biliminin tüm Balkan ülkelerindeki kültür ve toplumsal gelişmelerinde yardım etmesini sağlamak, bilimsel araştırma çalışmalarının daha yüksek düzeye ulaştırmasına özen göstermektir. Bu doğrultuda Balkan ülkelerinde ve Balkan ülkeleri dışında bilimsel kurumlarla işbirliği yapmak; bilimsel araştırma alanında belgesel ve tanıtım çalışmalarını örgütlemek ve ilerletmek; bilimsel çalışma sonuçlarını yayımlamak ve bilim ile kültür dünyasına sunarak Türklük bilimine katkıda bulunmaktır.

Merkez organlarında tüm Balkan ülkelerinden, hatta Balkanların dışındaki ülkelerden birer temsilcisi, tüm Balkan ülkelerinde ise resmi temsilcilik ve temsilcileri vardır.

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin etkinlikleri, *bilimsel araştırmalar, uluslararası bilimsel toplantılar, eğitim, kütüphanecilik-arşivcilik ve yayıncılık* olarak özetlenebilir.

1. Bilimsel Araştırmalar

Bilimsel araştırmalar Merkezin temel etkinliklerinden biridir. Bunlar *Tarih, Filoloji, Edebiyat, Halk Bilimi ve Sanat* bölümlerinde gerçekleştirilmektedir. Çalışmalar yıllık ve beş yıllık planlanmış projeler halinde sürdürülmektedir. Projeler Merkezde ve Merkezin yurt dışı temsilciliklerindeki üyeleri ve oluşturulmuş bilim grupları tarafından oluşturulmaktadır.

2. Uluslararası Bilimsel Toplantılar

BALTAM'ın düzenlemiş olduğu uluslararası bilimsel toplantıları, Türkoloji ve yan disiplin alanlarını kapsamakta, bu çerçevede Balkan Türkolojisine, Balkanoloji çalışmalarına ve insan bilimlerine katkı sunmakta, bunula birlikte bu coğrafyada, toplumsal hareketlerin daha iyi anlaşılmasına hizmet etmektedir.

Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu'nun Kosova, Bosna Hersek, Karadağ ve Hırvatistan'da olduğu gibi Balkan ülkelerinde düzenlenmesinin amacı, buralarda çok zengin Türkoloji kaynaklarını gün ışığına çıkarmak, Türkoloji çalışmalarını hareketlendirmek, Balkan Türkolojisi üzerine çalışmalarını sürdüren kurum ve kuruluşların yaptıkları çalışmalara katkıda bulunmaktır. Bu sempozyumun uzun vadeli amaçları ise Orta Asya'dan gelip Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupa coğrafyasının çeşitli bölgelerine yerleşen ve uygarlıklar kuran Türklerin Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Osmanlı sonrası dönemleri ile ilgili maddi ve manevi mirasını bilimsel yöntemlerle araştırmak, değerlendirmek ve belgelenmiş sonuçları yayın aracılığıyla bilim dünyasına kabul ettirmektir. Bununla birlikte Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupa ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına önem vermekle, ortak tarihi ve kültürel değerleri ön plana çıkarmakla bölge halklarını istikrara kavuşturmak, birbirlerine olan güveni ve dostluğu yeniden güçlendirmek ve bilimsel gerçeklerle dünya barışına katkıda bulunmaktadır.

BAL-TAM, belirlenmiş amaçları doğrultusunda şimdiye kadar dört büyük Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'nu başarıyla düzenlenmiştir. BALTAM'ın örgütlediği uluslararası sempozyumların her biri başka bir Balkan ülkesinde düzenlenmektedir. Bu sempozyumların birincisi Eylül 2001 Prizren-Kosova'da, ikincisi Eylül 2002 Mostar-Bosna-Hersek'de**,** üçüncüsü 2003 Kotor-Karadağ'da düzenlenmiştir. Bu sempozyumların dördüncüsü IV. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu adı altında, 2007 yılında Hırvatistan Cumhuriyeti'nin başkenti Zagrep'de gerçekleştirilmiştir. Bundan sonra da sadece Balkan Türkoloji araştırmaları değil, daha geniş coğrafya Türkoloji araştırmalarını kapsayacak bu **s**empozyumların konusu geleneksel olarak **"Güney-Doğu Avrupa'da Tarih Boyunca (Osmanlı öncesi, Osmanlı ve Osmanlı sonrası) Türk Uygarlıkları ile Diğer Uygarlıklar Arasında Etkileşimi"**dir. Tarih, Uygarlık Tarihi, Dil, Edebiyat, Felsefe, Sanat Tarihi, Müzikoloji ve Halk bilimi seksiyonlarında çalışmalarını sürdürmektedir. Sempozyumun ev sahipliğini yapan ülkelere göre her zaman onlara özgü konulu bir seksiyona yer verilmektedir.

Sempozyum'un resmi dilleri Türkçe, İngilizce ve sempozyumun düzenlendiği söz konusu Balkan ülkesinin resmi dilidir.

BALTAM, bu sempozyumlarla tarafsız ve objektif değerlendirme yapan Balkan Türkologlarının sözü geçen konuların, gerçekçi bir tavırla, enine boyuna araştırılıp irdelenmesi, belgelenmesi ve elde edilen kanıtlanmış bilimsel sonuçları dünya bilimine ve kamuoyuna yayın yoluyla kabul ettirmeyi hedeflediği başarıya ulaşmıştır. Her ülkede düzenlenen bu sempozyumlar Türklük Bilimi alanında bir ilkini oluşturmuştur. Geniş yankılar uyandırarak bütün bu ülklelerde Türklük Bilimi çalışmalarını hareketlendirmiştir.

3. Yayıncılık

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin yayıncılık çalışmaları, *Dil, Edebiyat, Tarih, Halk Bilimi, Özel Yayınlar, Sempozyum Bildirileri, Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri* adı altında yedi yayın dizisi halinde gerçekleştirilmektedir. Kitap yayıncılığı çerçevesinde Balkan Türkolojisiyle ilgili Balkan dillerinin tümünde özgün çalışmalar yayımlanmaktadır. BAL-TAM Yayınlarından bugüne kadar gün yüzünü görmüş kitap sayısı 20'nin üzerindedir.

Bunun yanı sıra, uluslararası kaydı Paris'de yapılan, "BALTAM-TÜRKLÜK BİLGİSİ"adı altında, hakemli, altı aylık (Mart, Eylül) bilim dergisi çıkmaktadır. BAL-TAM TÜRKLÜK BİLGİSİ dergisi, Türkoloji ve yardımcı disiplinlerinin tüm alanlarında yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Bu dergi Avrupa'da ve özellikle Balkanlarda Türkçe dilinde yayımlanan tek Türklük bilimi dergisidir. Dergide tarih, dil, edebiyat, eğitim, halk bilimi, sanat, kütüphanecilik, müzikoloji, derleme tarama alanlarından özgün yazılara ve Türklük bilimi ile ilgili yayın ve olaylara yer verilmektedir. Dergimize daha önce herhangi bir yayın organında yayımlanmamış olan özgün çalışmalara, bilim ve araştırma alanlarında gerçekleşen farklı proje sonuçlarına öncelik tanınmaktadır. Bunun yanı sıra tanınmış, ad yapmış Türkologların portrelerine ve bibliyografyalarına da özellikle yer verilmektedir. Dergide yayımlanan bilimsel yazılar uluslararası hakemli bir dergi söz konusu olduğu için akademi çevrelerinde ve bilim enstitülerinde yüksek puan sağlamaktadır.

Bugüne kadar derginin on iki sayısı geniş bir okur kitlesine ulaşmış, ilgiyle takip edilen ve aranan bir dergi haline gelmiştir.

4. Öğretim

BAL-TAM'ın Kosova ve diğer Balkan ülkelerinde ilkokul Türkçe öğretiminden başlayarak yüksek öğretim seviyesine kadar eğitim gelişmelerini yakından takip etmektedir. Özellikle yüksek öğretim söz konusu olunca, merkezimiz yeni nesillerin yetişmesi, kendini geliştirmesi, araştırma çalışmalarında desteklenmesi hususunda gerekli imkân ve yardımlarını esirgememektedir.

Bugüne kadar kendi imkânlarımızla yetiştirdiğimiz kadro sayısı göz önünde bulundurulursa bu yöndeki başarımız tamdır.

5. Kütüphanecilik ve Arşivcilik

BAL-TAM 40 bine yakın kitap, el yazmalar ve arşiv belgeleri koleksiyonunu içeren çok zengin bir kütüphaneye ve arşive sahiptir. Kütüphanede Türkoloji ve yardımcı disiplinler alanlarında araştırmalar, yüksek lisans ve doktora tezleri yapmak isteyen adaylara, kaynak temini konusunda eşsiz olanaklar sunmaktadır. Bu kütüphanede yurtiçi ve yurtdışı olmak üzere Almanya, Türkiye ve Balkanların değişik ülkelerinden 15 kadar genç akademisyen yüksek lisans, doktora ve değişik araştırmalarını gerçekleştirmişlerdir. Merkezimiz yeni bir proje çerçevesinde, uzman bir ekiple BALTAM kütüphanesinin kataloğunu hazırlayıp yayımlamayı ve bilim çevrelerinin hizmetine sunmayı planlamaktadır.

***

Bu yıl Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezinin (BAL-TAM) kuruluşunun 10. yıldönünümüdür. Bugüne kadar çalışmalarını tamamen kendi öz imkanlarıyla sürdüren Merkezimiz, içerisinde bulunduğu koşullar göz önünde bulundurulursa, yürütmüş olduğu etkinliklerin sayısı, düzeyi ve nitelikleri büyük başarısının kanıtıdır. Dolayısıyla BALTAM hedeflediği amaçlara büyük oranda erişmiştir.

Bununla kalmamış diğer ülkelere de örnek olabilecek öncü Merkez haline dönüşmüştür. Örneğin bugün Türkiye'nin Edirne, İstanbul, İzmit, Bursa, İzmir, Adana, Muğla, Samsun, Ankara gibi şehirlerinde bu ve buna benzeri merkezleri kurulmuştur. Ancak bu girişimlerden kimileri, Balkanların değişik üniversite kürsülerinde ve bilim merkezlerinde 90 yıldır verilen bilimsel çabaları yok saymaları, elde edilen sonuçları değersiz nitelendirmeleri, küçümsemeleri ve bu merkezlerin çalışmalarını göz ardı etmeleri gerçekten üzücüdür. Bu tutumu sergileyen kimi girişimlere, resmi makamlardan sunulması gereken destek de esirgenince, yüzyıla yakın bu köklü bilimsel geleneğin etkinliklerini gölgelemekte ve hak etmediği bir muamele içerisinde bırakmaktadır. Yanı sıra yeni yetişen genç Türkologlarımızı hayal kırıklığı içerisinde bırakmakta, heveslerini, azimlerini ve çabalarını olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Dolayısıyla, yeni kurulan bu merkezlerden, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dışında, ne herhangi bir işbirliği teklifi gelmekte, ne de Merkezimiz gerçekleştirdikleri etkinliklerden haberdar edilmektedir. Bu yerden huzurunuzda Hacettepe Türkiyat Araştırma Estitüsüne işbirliği teklifi için teşekkürlerimizi ve sevgilerimizi sunarım.

BALTAM ana ülkede varolan ve yeni kurulacak olan benzeri kuruluşları desteklemekte ve onların çalışmaların teşvik etmektedir. Arzumuz, ileride Balkan Türkolojisiyle ilgili gerçekleştirilecek projelerin Merkezimizle koordineli bir biçimde, işbirliği halinde gerçekleştirilmesidir.

KOSOVA'DA TÜRKÇE EĞİTİM TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Nimetullah HAFIZ

Kosova'da Türkçe öğretimin uzun bir geçmişi vardır. Bu konu ile ilgili bilgi edinmek için Türk ulusunun Kosova topraklarına ayak basmasının geçmişine uzanmak gerekir. O dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesine kadar, öteki bölgelere kıyasla herhangi bir fark arz etmeden öğretim Kosova'da da aynı düzeyde sürdürülmüştür. Bu nedenle Kosova'da Türkçe eğitimi 1) Osmanlı Hâkimiyetinde, 2) İki Dünya Savaşı Arasında ve 3) İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Kosova'da Türkçe Eğitim olmak üzere üç ana bölümde ele almaya, Türk dilindeki eğitimin kuruluş ve gelişmeleri hakkında kısaca bilgi vermenin daha yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

I. Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Kosova'da Türkçe Eğitim

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Kosova'da Türkçe eğitim, Türk ordularının bölgeye hâkimiyetiyle başlar. Bu eski dönemlerdeki Türkçe eğitimle ilgili kimi belgelere dayanarak bilgi sahibi olmaktayız. Örneğin, tanınmış Prizrenli Türk şairi Sûzî (öl. 1524) bir vakfiyesinde Prizren'de bir cami ve bununla birlikte bir odalık medrese ve bu medrese kitaplığına "Tezkiret'ül-Evliya" ile birlikte daha birkaç yazma eser vakfettiğini zikretmektedir. Ondan sonra Prizren'de Sinan Paşa ve Gazi Mehmet Paşa'nın birer medrese daha inşa ettikleri ve bu medreselerin yüzyıllarca çalışmalarını sürdürdükleri bilinmektedir. Daha sonraları Türk dilindeki okullar Kosova'nın hemen hemen tüm şehirlerinde, hatta büyük köylerinde bile açılıp eğitimlerine devam etmişlerdir. XIX. yüzyılda salnamelerin yayımlanmalarıyla Kosova'da Türkçe eğitimin kurumlarıyla nasıl ve hangi okullar ve bu okullarda kimlerin hocalık yaptığını, öğrenci sayılarının bilgilerine ulaşılmıştır. Aynen bu salnamelere dayanarak Kosova'da, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türk dilindeki okulların, 1896 yılında, Okullar Yasası'nın yayımlanması ile başladığını görmekteyiz. Bu tarihten sonra ilk olarak okullar, devlet nezaretinde ve belirli plân ve programlarla, sırf dinî okullardan ayrıldığını, kız öğrencilerinin de var olan erkek okulları düzeyinde, ayrı kız okullarına yazılmalarının mümkün olduğunu görmekteyiz. Başlangıçta, bunların sayısı, erkeklere nazaran, pek kabarık değildi. İlk öğretmenleri genellikle Kosova Vilâyeti dışından gelen özel hocalar idi, daha ileride İstanbul, Edirne, Selanik ve daha sonraları Üsküp'te yüksek öğrenimlerini bitirmiş olan yerli eğitim hocaları eğitimde görev almışlardır. Öğretmenlik görevini, genellikle müderrisler ya da medreseyi bitiren hafızlar ve imamların yürüttükleri bilinmektedir.

Öğrenci sayısının çok olduğu okullarda, öğretmenden başka "kalfa" ya da "halife" diye adlandırılan yardımcı olan öğretmenler de yapmışlardır. "Kalfa"lar adıyla anılanlar ise, daha yaşlı ve çalışkan olan ve bir öğrenci gurubuyla çalışan öğrencilerdi. Bu okullarda elifba, Kur'an, ilmihal... gibi dersler, daha sonraları ise, özellikle şehirlerde az çok coğrafya ve tarih dersi de öğretilmiştir.

1 Eylül 1869 tarihinde çıkartılan eğitim yasasında, bu okullar, yeni yapılanma içerisinde yeni okullar kapsamına dâhil edilmiş ve eğitim - öğretim bakımından kimi değişmeler hakkında kanunlar çıkarılmıştır. Fakat 1872 yılına kadar Kosova'da bu reformlar büyük sayılabilecek değişmelere yol açmamıştır. 1872 yılından sonra köy okulları bir aşamaya kadar şehir okulları düzeyine erişmiş, aynı derecede tecrübeli öğretmenler de bu okullara getirilmiştir.

Priştine'de 1885 yılında yayımlanan, *Salname-i Vilâyet-i Kosova'*ya göre bu okullarda 773 öğrencinin bulunduğu, öğretmen gelirlerinin 9936 kuruş olduğu, çalışmalarına başlayan 9 okulda toplam olarak 332 öğrencinin ders aldığı bilinmektedir. Salnamede Ortodoks okulları hakkında da kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Liplan'daki okulda 48, Dobrotin'deki okulda 26, Guşteritsa'daki

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 429-435

okulda 15, Graçanitsa okulunda 15, Aşağı Nerodimle'deki okulda 12 Ortodoks, Yanova'daki okulda ise 39 Latin (Katolik) öğrencilerinin kayıtlı oldukları bilgisine sahibiz.

İpek kazasında 1886 yılındaki bilgilere göre, on kadar mektep bulunmakta idi. 1900/1 yılı salnamesindeki daha kesin bilgilere göre, buralarda erkeklere yönelik eğitim verilen 16 mektep, kız çocuklara yönelik eğitim hizmeti veren l okulun çalıştığı kayıtlı bulunmaktadır.

Mitroviça kazasının, 1896 yılında, şehirde iki, Banitsa köyünde bir okulun bulunduğu, Yakova kazasında ise 14 erkek okulunun 1051 erkek öğrencisi ve 4 kız okulunda ise 358 kız öğrencisinin öğrenim gördüğü bilinmektedir.

Vıçıtırın kazasının iki mektebinden birinde 164 erkek, diğerinde ise 57 kız öğrencinin okuduklarını görmekteyiz. Fakat 1900/1 yılından önceki salnamelerde bu okullar hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir.

Prizren sancağında var olan 9 okulda 523 erkek ve 737 kız, çevresindeki köylerde ise 20 mektepte 670 erkek ve 28 kız öğrencisinin okuduğu kayıtlı bulunmaktadır.

Gilân kazasına gelince, şehir içinde Cami-i Atik "Mahalle Mektebi" adını taşıyan bir kız mektebinin bulunmasıyla, Priştine'de ise İptidaiye okulunun ancak 1883 yılında kurulmasıyla ilgili kayıtlar vardır. Fakat 1896 yılına ait bilgilere göre Vilayet'teki sibyan ve iptidai mekteplerinde reform yapılması için, ilk kez Kosova Vilâyeti'nde bir komisyonun seçildiği ve 5-10 üyeden oluşan bu Komisyon okullarla ilgili reform yapılmasına ait kararı aldığı zikredilmiştir. Bu değişmeler hem öğrencilere, hem de okulların çalışma yöntemlerine oldukça yararlı yenilikler getirdiği bilinmektedir. Bu değişmelerin önemli özelliklerinden biri de bu reformlar kapsamına köy okullarının da dâhil edilmesidir.

Komisyon, gereksinmeleri ve noksanlıkları dikkate alarak, gereken talimat ve tavsiyelerde bulunuyordu. Eğitim ve öğretim konusuyla ilgili esas kanun, öngörülen reformlarla birlikte Vilâyet Basımevi'nde basılıyordu. Bunun bir nüshası Komisyona, diğerleri ise öğretmenlere takdim ediliyordu. Bu reformların sonucu önemlidir. Köylüler, mevcut okulları yenilemeye, kapanık olanları da yeniden açmaya giriştiler. Ondan sonra, okulları olmayan kimi köylerin ahalisi, büyük emek ve özverileriyle yeni ilkokullar inşa etmeye başlamışlardır. Eğitim sorunlarının çözümlenmesiyle yükümlü olan komisyonun ve yönetim organlarının sayesinde belirli amaca ulaşıldığı da ortaya çıkmıştır.

1886 yılındaki belgelere dayanarak Priştine'nin iptidaiyesinde öğretmenlerin sayısı bir hayli artmıştı. Bura kızlarına özel olarak iptidaiye okulu da aynı yıl içerisinde kurulmuştu. 1887 salnamesindeki yazılara göre, her iki iptidaiyede öğretim üyeleri aynıdır. Birincisinde öğrenci sayısı 207'den 282'ye yükseldiği, kız iptidaiyesinde ise, o zamanlarda 130 öğrencinin bulunduğu görülmektedir.

1900/1 yılındaki bilgilere göre, Gilân'da ve Gilân Kazası köylerindeki mekteb-i iptidaiyeler gözonüne alınırsa Türk dilindeki okullarda 45'i öğrencinin bulduğu bilinmektedir.

Mitroviça'ya gelince, bu kazada bir iptidai mektebin rüştiye binasına yerleştirilmiş olduğu ve bu okulda 1900/1 yıllarında öğrenci sayısının 216'ya yükseldiği söz edilmektedir.

Vıçıtırın kazasında ise 1896 yılının kayıtlarına göre erkek öğrencilerine bir, kız öğrencilerine ise iki özel iptidai mektebin bulunduğu da bir gerçektir.

1896 Kosova Salnamesi'ne göre Prizren Sancağı'ndaki dört iptidai mektebinin çalıştığı hakkında bilgiler kayıtlı bulunmaktadır.

Osmanlı Hâkimiyeti İmparatorluğu döneminde, özellikle din derslerini öğreten, hukukçu yetiştiren ve aynen gelenekçi yöntemlerle yönetilen sibyan mekteplerinden ve medreselerden farklı olarak Kosova'da rüştiyeler laik niteliğini taşıyan biricik devlet okullarıydı.

Derece itibariyle rüştiyeler, şimdiki ortaokulların veya liselerin alt sınıflarına eşitti. Bu okullarda eğitim gören öğrenciler, genellikle alt dereceli memuriyet mesleği için hazırlanıyorlardı. Bu okullardan mezun olan öğrenciler, bir üst dereceli okullarda öğrenimine devam edebilirlerdi.

1863 yıllarında rüştiyelerde öğrenim süresi beş yıl devam ediyordu, ancak 1869'da Eğitim ve Öğretim Yasası'yla rüştiyelerin öğrenim süresi dört yıla indirildiğini de görmekteyiz.

Sibyan veya iptidai mekteplerinden mezun olan çocuklar rüştiye okullarında eğitim görmeye hak kazanıyorlardı. Bu okullarda Türkler, Arnavutlar ve Müslümanlar öğrenim görmüşlerdir, fakat XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başlangıcında Sırpların da öğrenim görmeye başladıklarını da görmekteyiz. Tedrisat Türkçe olduğundan Sırpların, zamanla, bu okullara karşı ilgisi azalmaya başlamıştır. Tüm bu rüştiyelerin inşaat ve bakım masraflarını Vilâyet Makamları, başta "'Maarif Sandığı" karşılıyordu.

1896 yıllarında, Osmanlı Devleti dâhilinde okullarla ilgili *Kanun-i Esasiye* yayınlanır. Bu kanun gereğince, nüfusu büyük olan yerlerde ve tüm kasabalarda rüştiyelerin kurulması öngörülür. Bu rüştiyelerde, Müslüman ahalisinin olduğu gibi, öteki ahalinin çocukları da öğrenim görebilmişlerdir. Gerçi, Hıristiyan ahalisi için de rüştiyelerin kurulması öngörülmüş ise de bu husus düşünüldüğü gibi gerçekleşememiştir. Ancak bu rüştiyeler (kız ve erkek öğrencilerine mahsus karma rüştiyeler) XX. yüzyılın başlangıcında hizmete verilmiştir. Bu okulların programlarında Arap, Fars ve Fransız dili yanında bir de ilk olarak resim dersi öngörülmüştür.

Priştine'de 1871 yılında ilk rüştiye kurulmuştur. Bu okulun binasını inşa ettiren Abdurrahman Paşa'dır. 1882/3 öğretim yılında burada 105 öğrencinin öğrenim gördüğü bilinmektedir. Aynı yılda Vıçıtırın kazasında da ilk rüştiye kurulmuştur. O yılda bu okulda 38 öğrenci öğrenim gördüğü zikredilmektedir. Gilân'da ise ilk rüştiye 1877 yılında kurulmuş ve bu okul 1912 yılına dek bir sürü öğrenci yetiştirmiştir. Mitroviça'da ise 9 dersaneli yeni rüştiye binası inşa edilmiş ve iptidaiye ile birlikte çalışmalarını sürdürmüştür. Aynı XIX. yüzyılın sonlarında İpek'de de bir rüştiye kurulduğu, Yakova'da ise 1886 yılında rüştiyenin inşa edildiği ve o yılda burada 120 öğrencinin öğrenim gördüğü bilinmektedir. Prizren'de de bir rüştiyenin kurulduğu ve o yılda 85 öğrencinin öğrenime devam ettikleri görülmektedir.

II. İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Kosova'da Türkçe Eğitim

Osmanlıların Balkanlardan gidişinden, yani, 1912 yılından 1944 yılına kadar, diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi, Kosova'da da Türk varlığıyla birlikte Türk kültürünü yok etme çabaları gittikçe hız almaya başlamıştır. Yüzlerce cami, hamam, kervansaray, tekke, türbe, çeşme ve daha nice nice Osmanlı mimari ve kültür eseri tahribat görüp yok olmuştur. Bu amaçla Türkçe eğitimi de en düşük seviyeye düşürülmüştür. Bu dönemde korunan kimi medreselerde, cami mekteplerinde, az sayıda rüştiyelerde ve idadiyelerde Türkçe eğitim yapıldıysa da, bu Türk halkının gereksinmelerini karşılayamamıştır.

III. İkinci Dünya Savaşından Sonra Kosova'da Türkçe Eğitim

A) Kosova'da İlk Türkçe Eğitimin Başlangıcı

1944 yılının sonlarında Eski Yugoslavya'nın Makedonya Cumhuriyeti'nde Türk dilinde ilkokul eğitimi başlamıştır. Kosova'da yaşayan Türk halkına ise azınlık olarak, ana dilinde öğrenim görme olanağı sağlanmamıştır. Öğrenim görmek isteyen bura Türk halkı ancak 1912 yılından 1945 yılına kadar Sırp dilinde, 1945-1951 yıllarında ise Arnavut dilinde öğrenim görme mecburiyetinde kalmıştır.

20 Mart 1951 yılında Kosova Ulusal Kurumunun III. oturumunda, Kosova'da yaşayan Türk halkının kendi ana dilinde öğrenim görme hakkı verilmesiyle Türk okullarının açılması kararı da alınmıştır.

Bu karardan sonra 1951/52 öğretim yılında Türkçe okullarının açılmasıyla birlikte Kosova'da yaşamakta olan Türk halkının varlığı da tanınmıştır. Böylelikle aynı yılda Kosova'nın tüm kasaba ve Türklerin yoğun yaşadığı Mamuşa, Vulçitrin, Dobruca ve Yanyevo gibi köylerde birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar Türk dilinde çok sayıda öğrencinin öğrenim gördüğü sınıflar açılmıştır. O döneme kadar bura halkın yetiştirdiği aydınlar ise bu sınıfların ilk Türk öğretmenleri olarak görev yapmışlardır.

Öğretmenlik eğitimi görmemiş olan bu tür öğretmenlere ilk olarak Üsküp'de "Nikola Karev" öğretmen okulunda, daha sonra Priştine'de özellikle Türk öğretmenlerine öğretmen kursları açılmıştır. Nitekim, 1953-1958 yılları arasında çoğu öğretmenlerin Türkiye'ye göç ettiklerinden dolayı, azalan kadro nedeniyle Türk eğitimlerinde bir duraksama yaşanmış ve bu yüzden Kosova'daki kimi fakültelerde Türk dilinde açılması gereken bölümlerin açılmaları gerçekleşememiştir.

B) Türk Dilinde İlk Öğretmen Okulunun, Daha Sonra Yüksek Pedagoji Okulunun Açılışı

1964/65 öğretim yılında, Türk Okullarına öğretmen kadrosunu yetiştirmek amacıyla ilk olarak Prizren'de 1964/65 okul yılında bir öğretmen okulu açıldı. Birkaç yıl Türk okullarına öğretim kadrosu bu okuldan yetiştirildi. Zaman geçtikçe eğitimde yapılması gereken yenilikler amacıyla dört yıllık öğretmen okulu yerine, iki yıl daha eklenerek "Yüksek Pedagoji Okulu" adıyla yeni bir eğitim okulu da çalışmalarına başlar başlamaz, Türk halkı da bu durumdan yararlanarak, öteki Sırp ve Arnavut dillerinde olduğu gibi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü açtılar ve böylece bu bölümde de, birkaç yıl içinde, çok sayıda öğretmen kadrosu yetiştirildi. Böylece bu Yüksek Pedagoji Okulu'nda Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü de açılmıştır. Fakat fakültelerde Türkçe eğitimin yapılması yönünde, bütün çabalara karşın, fakülte seviyesinde bir Türkoloji bölümünün açılması yine neticesiz kalmıştır. Başka branştaki fakültelere devam etmek isteyen Türk öğrencileri, ancak, daha çok Sırpça Belgrat, Zagrep, Saraybosna, Lyublyana, Subotitsa, ve Üsküp; çok azı ise Arnavutça Priştine Üniversitelerindeki fakültelerine devam etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

C) Kosova'da Şarkiyat Bölümünün Açılışı

Yüksek Pedagoji Okulu Türk dilinde açılan sınıfların ihtiyaçlarını karşılayamadığı gerekçesiyle Yüksek Pedagoji Okulu yerine dört yıllık bir Türkoloji bölümünün açılması düşünülmeye başlandı. Bu yüzden 1972/73 öğretim yılında Yüksek Pedagoji Okulundaki Türk Dili ve Edebiyatı bölümü kapatılarak, aynen Priştine Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde dört yıllık Türk Dili ve Edebiyatı bölümünün açılması beklenirken, Şarkiyat bölümü açıldı. Şarkiyat bölümünün kurucusu Süreyya Yusuf ile birlikte Prof. Dr. Hasan Kaleşi idi. Bölümün o dönemdeki kadrosu Türk ve Arap dili ve edebiyatı için 4 görevliden ibaretti. Bu bölümde Sırp dilinde pedagoji, sosyoloji, savunma, yabancı dil, Sırpça, Arap dili I. II. III. IV.; Arap edebiyatı I., II., III., IV., Osmanlıca I., II. ve edebiyat kuramı; Türk öğrencilerine ise Türkçe, Türk dili I., II., III., IV.; Türk edebiyatı I., II., III., IV.; dersleri veriliyordu. Bu bölümde anadilleri Sırpça, Makedonca, Boşnakça, Arnavutça ve Türkçe olan tüm öğrencilere 4 yıl iki dile ve iki edebiyata hâkim olmaları güçlük yarattığı için, Türkoloji ile uğraşmak isteyen Türk öğrencilerinin çoğu bu karşılaştıkları güçlükler yüzünden bu bölümü bitirmeden eğitimi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

D) Kosova'da Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün Açılışı

Bir yandan her alandaki liselere Türk dili ve edebiyatı hocası, Türk dilinde yayın yapan gazete, radyo ve televizyonlara gazeteci, diğer yandan ise şirket veya müesseselere tercüman kadrosu yetiştirmek gerektiği için Arnavut ve Sırp uluslarına olduğu gibi, Türklere de kendi başına eğitim verecek bir Türk dili ve edebiyatı bölümünün kurulması için 8 yıl mücadele verdikten sonra, bu amaca ancak 1988 yılında kavuşuldu. 1988/89 öğretim yılında Türk dili ve edebiyatı kürsüsü (bölümü) açıldı ve o yıl kürsünün 3 hocası vardı. Bir yıl sonra dersler çoğaldıkça Üsküp Filoloji Fakültesinden 2 hoca daha angaje edildi. Bir yıl sonra 2 asistan da bu bölüme alındı ve böylece gereken tüm boşluklar doldurulmuş oldu. Bu bölümde yabancı dil 1, pedagoji, savunma ve korunma, sosyoloji gibi dersler Sırpça öğretiliyordu. Türk dili I. II. III. IV., Türk edebiyatı, I. II. III. IV.; Osmanlıca I.II. genel edebiyat kuramı, Türk dili tarihi, Türk halk edebiyatı ve Türk lehçeleri (diyalektleri) gibi öteki dersler Türk dilinde verildi. Kürsünün ilk açılış yılında 25 öğrenci kaydını yaptırmıştı. Öteki yıllardaki öğrenci sayısı daha çoğalmaya başladı.

Priştine'deki Türk dili ve edebiyatı kürsüsünün dış memleketlerle de işbirliği ve bağlantıları vardı. Kürsünün bir görevlisi Almanya'da Aleksandar Humbolt Vakfi'nın 2 yıllık burslusu oldu. Almanya'dan da bir Türkolog gelerek doktora tezini bu kürsüde savundu. Türkiye ile bağlar gittikçe genişledi. Bölümün birkaç öğrencisi Türkiye'ye gidip İstanbul Üniversitesi Türk dili ve edebiyatı bölümünden mezun oldu. Onların bir kaçı Prizren'nin ortaokullarında Türk dili ve edebiyatı hocası olarak çalışmaya başladılar. Bir yerli öğrencimiz İstanbul Üniversitesi Türk dili ve edebiyatı bölümünde tezini savunduktan sonra bu bölüme döndü. Bölüme birkaç yıl art arda Türkiye'den gelen birkaç öğrenci de kaydını yapmıştır. Aralarında 2 öğrenci bu bölümü bitirip Türkiye'ye yine döndü. Diğerleri ise Kosova olaylarından dolayı birinci, ikinci veya üçüncü yılda bölümü terk etmişlerdir.

Kosova'da Türk dilinde eğitim, öğretim gittikçe ilerleyip gelişmiştir. Bura Türk halkının resmi temsilcisi Türk Demokratik Birliği Partisi (bugün ise Kosova Demokratik Türk Partisi), Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı ile işbirliği sayesinde bağ kurarak 1991 yılından başlayarak her yıl Kosova Türk öğrencilerine devlet burslusu olarak 30 kadar kontenjan sağlamaya başladı. Kimi kayıtlara göre 1992/93 öğretim yılında 12, 1993/94 öğretim yılında 31, 1994/95 öğretim yılında 11, 1995/95 öğretim yılında 17, 1996/97 öğretim yılında 28 Türk öğrencisi Türkiye üniversitelerine gönderilerek burs sağlanmıştır. Türkiye'de yetişecek olan bu öğrenciler Türkoloji dışında boş kadro yerlerinin gereksinimlerini karşılayıp dolduracaktır. 1999 yılında Kosova olaylarından sonra Türkiye Cumhuriyeti ile bu tür eğitim işbirliği bir gelenek haline gelerek, geldiğimiz aşamada 100 öğrenci T.C.'nin burslusu olarak T.C. üniversitelerinde eğitim görmektedir.

E) Kosova'da Türk Dilinde Yüksek Lisans ve Doktora

Kosova olaylarından sonra Türkoloji kürsüsü çalışmalarını aynı şekilde sürdürmeye çalıştıysa da, bir buçuk yıllık zaman dilimi içinde bir sürü güçlüklerle de karşılaşmıştır. Fakat bir buçuk yıllık bir mücadeleden sonra kürsüde çalışmalar eski durumuna dönmüştür. Tüm Avrupa üniversitelerinde olduğu gibi Priştine Üniversitesinde de, 1999 yılında Bolonya'da imzalanan anlaşmaya göre, yeni eğitim sistemi uygulaması kararı alınmıştır. Böylelikle bu yıldan itibaren Priştine Üniversitesinde eğitim gören tüm fakülte öğrencileri 3 yıllık temel eğitimden sonra daha iki yıl aralıksız, yüksek lisans eğitimine de devam edebilecek ve bunu bitirdikten sonra da "mastır" diplomasına sahip olabileceklerdir. Devam olarak daha 3 yıllık doktora eğitimini de sürdürebileceklerdir.

2001/2002 öğretim yılında bu anlaşmaya göre yeni programlar hazırlanıp yürürlüğe koyulmuştur. Yeni programa göre Türk dili ve edebiyatı bölümü'nde birinci yılda şu derslerin

yapılması öngörülmüştür: Türk dili I (Sesbilgisi) (2+2), Türk edebiyatı I (İslam'dan önce Türk edebiyatı) (2+1), Türk uygarlığı (1+0), Genel dilbilgisine giriş (2+0), Türk halk edebiyatı (1+1), Genel edebiyat kuramı (1+0), Yabancı dil (1+1), Arnavut dili (1+1), mecburi ve ayrıca birer sömestre çocuk edebiyatı (2+2), Psikoloji (2+0), Gazeteciliğe giriş (2+2), Enformatik (1+1) ve kütüphanecilik (1+1) dersleri seçmeli olarak alınmıştır. Bu 4 seçmeli dersten 2 dersi öğrenci kendi seçip sınava girmeye mecburdur.

Elimizde mevcut olan bilgilere göre Priştine Üniversitesi Türk dili ve edebiyatı kürsüsünde 1999/2000 eğitim yılında 17, 2000/2001 öğretim yılında 23 ve 2001/2002 okul yılında 42 öğrenci kaydını yaptırmıştır. Bu öğrencilere eski yıllardan kalan öğrencileri de katmış olursak, bu kürsüde öğrenci sayısı 80'i bulmuştur. Durum günümüzde de bu şekilde devam etmektedir.

F) Günümüzde Kosova'da Yabancı Dil ve Dünya Dili Olarak Türkçe Eğitim

Kosova'nın "Gora" adlı bölgesinde nüfus sayısı yaklaşık 100.000'i aşan Goralılar veya Torbeşler olarak adlandırılan Slavlaştırılmış Pomaklar da yaşamaktadır. Bunların anadilleri Sırpça, Makedonca ve Bulgarca karışımından oluşan bir Slav dilidir. Bunların çoğu kendilerini Türk hissetmektedirler ve "Biz o ulustanız ama o ulusun dilini bilmiyoruz" demektedirler. 50 yıl öncesine dek yaşlı "Goralılar Türkçeyi iyi konuşanlar idi. Bu nedenle 2001 yılında Goralıların çoluğu çocuğu Türkçeyi öğrenme hevesine kapıldı ve böylece Prizren'de bulunan BAL-TAM'ın (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi) girişimiyle, Priştine Üniversitesi Filoloji fakültesi Türk dili ve edebiyatı bölümü işbirliğiyle Gora'nın Brod ve Restelica köylerinde I. sınıftan VIII. sınıfa dek öğrencilere iki grupta Türkçe kursu açılmış ve haftada iki-üç defa Türk dili dersi verilmişir. Bu öğrencilerin yaşlarına göre Türkiye'den yabancılara Türkçe öğretmek için basılan kitaplar kullanılmıştır. Bu kurslar bir yıl sürmüştür.

Tito Yugoslavyası döneminde Türk dili bir dünya dili olarak kabul ettirilmeye çalışılmış ve nihayet bu hedefe Priştine Üniversitesine tüzüğüyle resmiyet kazandırılarak varılmıştır. Böylece başka bölümlere kayıtlı olan öğrencilerin kimileri İngilizce, Almanca, Rusça, Fransızca ve Arapça yerine dünya dili olarak Türkçeyi seçme hakkına sahiplerdi. 2001/2002 okul yılı için yeni plan ve programlar hazırlanırken, söz dünya dillerine geldiği sırada, Türk dilinin geniş alanda konuşulduğu durumu gözönüne alınarak Türk dili de dünya dili olarak kabul edilmiştir. Priştine Üniversitesinde dünya dili seçimi her öğrencinin eğitim seçimine bağlıdır.

Kaynakça

Asimov, M. (1981). "Kosova Salnamelerinde Yazıldığına Göre Kosova Vilâyetindeki Mektepler", Çevren, sayı 30, 27-37.

Asimov, M. (1977). "'Kosova Vilâyeti'nde İptidaiye Okulları", Çevren, sayı 35, 55-66.

Džurıć, H. (1965). "*Skolske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini*", Beograd: 1800-1876,

Ergin, O. *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Cilt 1, 2,.

Hafız, N. (2001). "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kosova'da Eğitim", Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi, İsnabul, 12-15 Nisan 1999, 103-108.

Hafız, N. (1999) "Yugoslavya'da Türkçe Öğretim (Üniversite Düzeyinde)", "Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, Bildiriler, Ankara, 245-250.

KOSOVA VİLÂYETİ SALNAMESİ, 1885.

KOSOVA VİLÂYETİ SALNAMESİ, 1886.

KOSOVA VİLÂYETİ SALNAMESİ, 1887.

KOSOVA VİLÂYETİ SALNAMESİ, 1896.

KOSOVA VİLÂYETİ SALNAMESİ, 1898.

Redzepagıç, J. (1968). "*Razvoj prosvete i skolstva albanske narodnosti na teritoriji danasnje Jugoslavije od 1918. Godine*", Pristina.

Şemin, R. (1973). "*Eğitim ve Öğretim Problemlerimiz*", İstanbul.

Unat, F. R. (1964). "*Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*", Ankara.

ŞUMNU ÜNİVERSİTESİNDE TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI

Nazmiye HASANOVA

"Türk demek, dil demektir. Millet olmanın en önemli özelliklerinden birisi de dildir. Türk Milleti'ndenim diyen insanlar, her şeyden önce ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır. Tükçe konuşmayan bir insan, Türk kültüründen ve Türk toplumundan olduğunu ileri sürerse buna inanmak doğru olmaz"(M. K. Atatürk).

Bulgaristan Türkleri, XIX. yüzyılın Türkiyesinin Tuna ve Edirne vilayetleri Türkleri olarak 1877-1878 Rus-Türk Harbi sonuçlanmasıyla Bulgaristan devleti sınırları içerisinde en büyük azınlık olarak varlıklarını sürdürmeye mahkum oldular (Şimşir, 1986, s.17). Kaderleri, artık İstanbul'a değil, Sofya'ya bağlı olacaktır. Bu tarihten günümüze kadar 132 yıl kendi kültürlerini koruma ve geliştirme çabalarında bulunmaktadırlar. Bu zaman içerisinde birçok Bulgar hükümeti (rejimi) gelip geçer, kimi liberal, kimi faşist, kimi sosyalist, kimisi de demokratik yönden bu azınlığa farklı yaklaşımlarda bulundu.

Bulgaristan Türklerinin kaderinde hiç önü ardı kesilmeyen göçler vardır. Beşer yıl veya en fazla onar yıl arayla kapanmamış yaralar yeniden tazelenir, insanı ta canevinden vurmaya devam eder. Yıllarca Türklere karşı uygulanan art düşünceli tutumlar son merhalesine erer, tüm insanlık adına yüzkarası olan bu "soya dönüş süreci" ardında onulmaz yaralar bırakır. Milli kimliği olmayan bir ulusun milli kültürü de yoktur.

Totaliter rejimin darbesine uğramış olan Bulgaristan Türkleri, önce ana dili eğitiminden (1972), daha sonraları Türkçe basın ve radyodan, nihayet Türk adlarından (1984-1985) mahrum edildiler (Acaroğlu, 1999, ss. 76-89). Karanlıklar içinde geçen 5 yıldan sonra 1989 Mayısında zorunlu göç başlatılınca Türkiye'ye 310 bin Bulgaristan Türk'ü göç etmek mecburiyetinde kalır. Aslında, Bulgar hükümetinin niyeti tüm Türkleri bu topraklardan arındırmaktır. Bu göçün sonucu geride kalanlar için hiç de iç açıcı değildir. Yüzlerce Türk aydınının, bunlar içinde öğretmen, mühendis, doktor, hemşire, sanatçı, şair, yazar vb. göç etmesiyle bu yerler boş kalır. Geride kalanlar yeniden kendi aydınlarını yetiştirmeye çaba gösterirler. Bu dönemde Türklerin kurdukları Hak ve Özgürlükler Hareketi, önce gizli, daha sonraları (1990) da legal olarak faaliyete geçer. Hareket'in teşebbüsüyle Türkler, adlarını geri almak, dinî, politik ve kültürel haklarına yeniden kavuşmak için mücadele ederler.

Şumnu şehri, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda yer alan bir kültür merkezidir. Şehrin coğrafi konumu stratejik önem taşıdığından dolayı tarihsel gelişmesinde büyük rol oynar. VII. yy.ın ikinci yarısında (681) bu topraklarda yurtlarını kuran Tuna Bulgarları, iki yüzyıl sonra bu yörede Hristiyanlığı kabul edip (başkent - Preslav kasabası) Hristiyanlık eğitimiyle ilgili "Preslav Ekolü" (IX-X.yy.) faaliyet göstermeye başlar.

Daha sonra, Osmanlı döneminde de Şumnu, İmparatorluğun Rumeli topraklarında büyük ün kazanmış bir kültür merkezi olarak tanınır. Tuna Vilayeti'nin bu ünlü şehrinde ve yöresinde 86 Sıbyan mektebi (1875) bulunur. 1894-1895 yıllarında Şumnu ve yöresinde 294 ilkokul, 325 Türk öğretmeni ve 15 507 Türk öğrencisi vardır. Bulgaristan Devleti'nin Çarlık döneminde Şumnu'da 1919'da Türk Öğretmen Okulu (Darül-Muallimin) ve uzun süre açılması uğrunda uğraşılan Nüvvap Okulu (Medresetün-Nüvvap) 1922'de Türk gençlerine kapılarını açar. (Şimşir, 1986, ss. 28 - 64).

Bulgar halkı, Osmanlının hoşgörülü tutumlarından faydanarak 500 yıl Osmanlı döneminde kilise okullarında kendi çocuklarının eğitimini rahatça sürdürür. XIX. yüzyılın ilk yarısında Şumnu'da Bulgar kızları için ilk kilise okulu (1828) ve daha sonraları ilk senfoni orkestrası (1850) ve ilk Okumaevi (1856) burada açılır (*bg.wikipedia.org/wiki/Шумен*).

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 437-450

Bu bağlamda, Şumnu Piskopos Konstantin Preslavski Üniversitesi, uzun yılların kültür ve eğitim geleneklerinin ürünüdür. Burada açılan İlk Pedagoji Kursu (1879), daha sonraları Öğretmen Enstitüsü (1919) oldu. 1964'te açılan Sofya Üniversitesi Eğitim Fakültesinin Şumnu Şubesinde Bulgarca, Rusça, Tarih, Matematik, Fizik, Kimya, Biyoloji ihtisaslarıyla birlikte Türkçe ve Coğrafya ihtisası da vardı.

Şumnu'da Türkçenin akademik bir düzeyde okutulması 1964'te başlayıp kısa bir süre sonra 1972'de sona erdi. Şube, Bakanlıkça 1971'de Yüksek Pedagoji Enstitüsüne dönüştürüldü (1972'de var olan ihtisaslardan sadece Türkçe ve Coğrafya ihtisası kapatıldı, Kuzeydoğu Bulgaristan'da Şumnu, Razgrad, Tırgovişte, Rusçuk, Silistre, Dobriç ve Varna illeri ilkokul, rüştiye ve liselerde ana dili Türkçenin okutulması da kaldırıldı.). Böylece Türkçe için 20 yıllık karanlık bir dönem başladı.

1989'da uygulanan zorunlu göç, Türkçe öğretmen kadrosunu da Türkiye'ye götürdü. 1990 -1991 yılları Türkler için özgürlük ve hak davası yürütmekle önemlidir. Etnik kimliklerinin geri verilmesi ana dilinin uygulanmasına yol açtı. Bu durum karşısında Bulgar hükümeti ana dili meselesini çözmekle ilgili söz konusu Bölümün açılmasına müsaade buyurdu. Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsü Beşeri Bilimler Fakültesi, Rusça Bölümünün bünyesinde bir sektör olarak yer alan Türkçe Bölümü 1992 yılının Eylül ayında Türk azınlığına hizmet vermek için açıldı.

Hak ve Özgürlükler Hareketi'nin Şumnu Milletvekili, Türkçe Okutmanı Mehmet Beytullah'ın girişimiyle o dönemin Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsü Rektörü Vladimir Şkodrov'un rızası ve Eğitim Bakanlığının izniyle 1992'de Türk Filolojisi ve Rusça-Türkçe İhtisası yalnızca Türk öğrencileri için değil, tüm vatandaşlar için kapılarını açtı. Türkçeye karşı Türk, Bulgar ve Pomaklar büyük ilgi göstermektedirler. Türk Filolojisinin örgün öğretimine 55, açık öğretimine 80; Rusça-Türkçe ihtisası örgün öğretime 30, açık öğretime 25 öğrenci; 1993-1994 ders yılında Türk Filolojisi örgün öğretime 33, açık öğretime 20 öğrenci, Rusça-Türkçe ihtisası örgün öğretime 20 öğrenci kabul edildi. Bu rakamlar sonraki ders yıllarında örgün öğretimde 20, açık öğretimde 15, Rusça-Türkçe ihtisasında tek örgün öğretimde 10-15 dolayında olmuştur. Daha açılışında örgün öğretime 1 Bulgar, 1 de Pomak asıllı öğrenci kayıt oldu. Onlar Türkçeyi sıfırdan başlayarak dilimizi yabancı dil olarak öğrenerek iş hayatında bu dili değerlendirmeye başladılar.

20 yıl aradan sonra Şumnu'da yeniden Türkçe okutulmaya başlanmasıyla Türkolojinin gelişmesinde yeni bir safha açıldı. Bulgaristan'da Türkolojinin gelişmesi XIX. Yüzyılın sonlarında başlamıştır. (Yenisoy, 1997, s. 24; Yenisoy, 2003, ss. 150-162)

Bölümün açılışı birçok problemleri ortaya koydu. Yeni açılan ihtisasların normal çalışmaları için akademik kadroya ve üniversite düzeyinde kitaplara ihtiyaç vardı. Bölümün oluşmasında Sofya Üniversitesi Türkoloji Bölümü öğretim elemanlarından destek istenildi, bu yönde onların katkıları büyüktür. Türkçe teorik disiplinleri Sofya Üniversitesi kadroları, doçent ve profesörler tarafından karşılandı. Yarım kadrolu olarak görevlendirilen bu öğretim üyeleri şu dersleri okuttular: Çağdaş Türk Dilbilgisi, Türkolojiye Giriş, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, Diyalektoloji derslerini Profesör Emil Boev; Eski Türk Edebiyatı, Yeni ve En Yeni Türk Edebiyatı, Çeviri Kuramı ve Türk Folkloru derslerini Doç. Dr. Vera Samarcieva; Türkiye Tarihi ve Ülke Bilgisi derslerini Prof. Dr. Elena Grozdanova; Osmanlıcayı Doç. Dr. Mariya Kalitsin, Tarihî Türk Dili'ni Doç. Dr. Katerina Venedikova, Osmanlı Diplomasisi ve Paleografisi'ni Doç. Dr. Stefan Andreev ve Türk Edebiyat Bilimi dersini Mihail Yançev okuttular. Daha sonraları bu ders kaldırıldı.

Bulgarca teorik disiplinler "Uvod v obştoto ezikoznanie" 'Genel Dilbilime Giriş', "Uvod v literaturnata teoriya" 'Edebi Kurama Giriş', "SBKE i Ezikova kultura" 'Çağdaş Bulgarca ve Dil Kültürü', "Metodika na prepodavaneto" 'Dil ve Edebiyat Yöntembilimi', "Etnologiya" 'Halkbilimi' dersleri Bulgarca olarak okutulmaktadır.

Uygulamalı Türkçe dersleriyle ilgili ilk yıllarda Şumnu Şubesi Eğitim Fakültesinde (1964-1972) de görev almış olan emekli okutmanlar Mehmet Beytullah, Hilmi Embiyev ile İbrahim Hasanov, geçici bir zaman için görevlendirilmişlerdi. İki üç yıl içinde Bölüme konkurla seçilen yerli kadrolar getirildi. Bunlar, Sofya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunları Haşim Akif ile Resmi Şerif, Sofya Üniversitesi mezunu Nazmiye Hasanova ve Şumnu Yüksek Pedagoji Enstitüsü mezunu Emine Halil'di.

Uygulamalı Türkçe dersleriyle ilgili öğrencilerin elinde hiçbir Türkçe ders kitabı olmadığından dolayı, okutmanların konferanları ve Sofya Üniversitesinde okutulan ders kitaplarının kopyelerinden faydalanılır. Daha sonraki yıllarda Türkiye'den getirtilen kitap ve sözlüklerle ve ülkede basılan kitaplarla ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılır.

Prof. Dr. Emil Boev hariç, diğer Sofyalı öğretim elemanları burada kısa süre için çalıştılar. Vera Samarcieva'nın yerine Prof. ve Filoloji Bilimleri Devlet Doktoru İbrahim Tatarlı ve daha sonraları Bulgar Bilimler Akademisinde görev alan Doç. Dr. Yordanka Bibina görevde bulundu. Bölümümüzde Türk Edebiyatının okutulması problem yaratmaktadır, çünkü bu alanda Prof. Dr. İbrahim Tatarlı'dan başka Türk Edebiyatı üzerine doktora savunmuş akademisyen yoktur. Prof. Dr. İbrahim Tatarlı, emekli olduğundan dolayı görevden ayrıldı. Öğrencilerimizin edebiyatla ilgili eksikleri olmaması için Bölümde çalışanlar Türkiye'den uzman getirtme kararını aldılar. Nitekim, uzun uğraşılardan sonra Edirne - Trakya Üniversitesinden Dr. Esat Can konuk okutman olarak son iki yıldır Şumnu Üniversitesi Türkçe Bölümünde Türk Edebiyatı konferansları okutmaktadır.

1997'de, Bölüm ilk mezunlarını vermeye başlayınca akademik kadro sorunu da çözümlenmeye başladı. Mezun olanlardan, öğretim elemanı seçme sınavlarını başarıyla kazananlar arasında Meryem Salim, Menent Şükriyeva, Embiye Kâzimova ile Bülent Kırcali asistan olarak Bölüme atandılar. Bu genç asistanlar (Arş. Gör.) Türk Dili, Türk Edebiyatı ve Türk Dil Tarihi ve Tarihî Dilbilgisi ile ilgili doktora tezleri hazırlamaktadırlar. 2007'de Meryem Salim, Tarihsel Türk Dilbilgisi üzerine Sofya Yüksek Denetim Komisyonu önünde doktorasını başarıyla savundu. 2008'de Yrd. Doç. Dr. Haşim Akif, Türk Dilinin Enstrümantal Sesbilimi üzerine hazırladığı doçentlik tezini başarıyla savunarak Bölümün yerli kadroları arasında ilk doçent oldu ve Bölüm Başkanı seçildi. Böylece 2008'den sonra Sofyalı kadrolar artık bölümden ayrıldı, onların yerine yerli öğretim elemanları teorik dersleri okutmaya başladılar.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1992'de yeni açılan Türk Filolojisi ve Rusça-Türkçe İhtisası önce Rusça Bölümünün bir sektörü olarak faaliyet göstermeye başladı. Yerli kadroların Yeterlilik dereceleri olmadığından dolayı, başka Bölüm bünyesinde çalışmak zorundaydı. 2002 yılından itibaren Bölümümüz, Fakülte kapsamında müstakil bir bölüm statüsü kazandı. Bölüm Başkanı, Ukrayna asıllı Doç. Dr. Tatyana Çalıkova'nın yönetimi altında Bölümün birçok sorunları birer birer çözümlenmeye başladı. Öncelikle yerli kadro sorunu gündeme geldi. Bununla beraber ihtisasın eğitim planında yeni disiplinler yer aldı, çağdaş yöntemlere önem verildi. Bunlar, Etnolengüistik, Etnopsikolengüistik, Kültürbilimi, Tekstolengüistik dersleri olmak üzere Bulgarca okutulmaktadırlar. Son yıllarda bu interdisipliner derslerle ilgili birçok mezuniyet tezleri de hazırlanmaktadır.

Bölümde, ders ve çalışma kitaplarının hazırlanması ve bilimsel araştırmalar üzerinde çalışmalar üniversite projeleri kapsamında yapılmaktadır. Bölüm hocalarının birlikte çalıştıkları konularla ilgili birçok kitaplar yayınlandı.

Şumnu Üniversitesinde Türkçeyle ilgili doktora yapmak çok zordur. Öncelikle bilimsel yöntem sorunu ön plana çıkmaktadır. Bu sorun Türk Cumhuriyetlerinde çoktan çözümlenmiş olmasına rağmen, bizler bu konuda ilk adımları atmaktayız.

Doktora tezleri:

Meryem Salim: *XIX–XX. Yüzyılın Başlarında Türkçenin Sesbilgisi Gelişimi (Yazılı Belgelere Dair),* Bilimsel Yönetmen Doç. Dr. Katerina Venedikova.

Embiye Kâzimova: *Çağdaş Türkçede Eylemsilerin Durumu Üzerine,* Bilimsel Yönetmen Prof. Dr. Emil Boev.

Bülent Kırcali: *Çağdaş Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı,* Bilimsel Yönetmen Prof. Dr. İvan Dobrev.

Menent Şükriyeva: *Bulgaristan Türklerinin Edebiyatı,* Bilimsel Yönetmen Doç. Dr. Vera Samarcieva.

Vejdi Hasan: *Ömer Nefi –Hayatı ve Eserleri,* Bilimsel Yönetmen Prof. FBDD İbrahim Tatarlı.

Nevriye Çufadır: "Митологеми на съдбата и смъртта в епоса Книгата на Деде Коркут" (*Dede Korkut Kitabında "Kader"ve "Ölüm"ün Mitolojik Birleşimleri)* Bilimsel Yönetmen Doç. Dr. Tatyana Çalıkova.

Bölümümüzde açılışından bu yana Türkoloji çalışmaları dil, edebiyat, folklor ve kültürbilim alanına yönelik sürdürülmektedir. İlk Çalışmalar ilk mezuniyet tezleriyle başlamıştır. Bu hususta ilk Türkoloji çalışmalarını Prof. E. Boev ile Doç. Dr. Vera Samarcieva bilimsel temellere ve saha çalışmalara yönelik başlattılar. Aşağıda verilmiş olan konular, bu dönemde saha araştırmalarının çok önemli olduklarını göstermektedir. İlk yıllarda tez konuları Çağdaş Türk Dili, Türk Edebiyatı, Türk folkloru, yerel ağızlar ve Osmanlıcayla da ilgili olup daha sonraki yıllarda etnolenguistik ve etnokültürel konular ele alınmaya başlandı. Türk dili, Türklerin dünyayı algılamasının aynasıdır. Dilimizin kavramsal ve anlamsal boyutlarının zengin ifadelerle dile getirilmesi son dönem Türkoloji çalışmalarını kapsamaktadır. Aynı zamanda Türkçe-Bulgarca ilişkisi karşılaştırmalı olarak araştırılmaktadır.

2008-2009 ders yılının ikinci yarısında Erasmus Programı kapsamında Türk Filolojisinden Türkiye üniversitelerine 4 öğrenci ve 1 doktora hazırlayan öğretim elemanı gönderilmiştir. 2010'un başlarında Şumnu Ünversitesi Rusça-Türkçe ihtisasından 9 kız öğrenci Edirne-Trakya Üniversitesinde öğrenim görmektedirler. Bu hususta öğrencilerimizin Türkiye'yi seçmeleri doğru karardır. Burada dillerini geliştirme imkanlarından geniş ölçüde yararlanmış ve Türk yaşamını yakından tanımış olacaklardır.

Türkçe Bölümü öğrencilerinin daha başarılı ve verimli çalışmaları için Bölüm Kütüphanesi kuruldu. Bu hususta genel olarak Türkiye'deki Türk Diliyle ilgili müesseseler yardımını esirgemedi, yıllardır kendi yayınlarını Bölümümüze ulaştırmaya devam etmekteler. TDK, AKM, TKTB başta olmakla beraber, Trakya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Hocaları (1999-2000) ve öğrencileri de kendi kitaplıklarından Şumnu Üniversitesi Türkçe Bölümü öğrenci kardeşlerine dil ve edebiyat kitapları hediye ettiler. Diğer üniversiteler ve üniversite hocaları da kitaplar sunmaktadırlar. Bu yönde Bölüme kitap ve eğitim araçları sağlayanlar arasında Türkiye Cumhuriyeti Burgaz Başkonsolosluğunun da büyük payı vardır. Bu hususta adları geçen tüm müessese ve üniversite hocalarına sonsuz şükranlarımızı buradan iletiriz.

Türkçe Bölümü öğretim elemanları üniversitede, yurtta ve dış ülkelerdeki bilimsel etkinliklere katılmakta. Ayrıca açılışından bu yana 5 uluslararası sempozyuma katılmış, bunların 4'üne ev sahipliği yapmıştır:

1) 1998'de Ankara Folklor Araştırmaları Kurumu, Trakya Üniversitesi (Edirne) ve Şumnu Üniversinin iş birliğiyle "I. Uluslararası Bulgaristan Türk Folkloru Sempozyumu" Şumnu'da düzenlendi.

2) 2001'de Ankara Folklor Araştırmaları Kurumu, Trakya Üniversitesi (Edirne) ve Şumnu Üniversinin iş birliğiyle "II. Uluslararası Bulgaristan Türk Folkloru Sempozyumu" Edirne'de düzenlendi.

3) 2002'de Türk Filolojisinin X. yıl dönümüyle ilgili "Doğu-Batı Bağlamında Türk Dili ve Türk Kültürü Uluslararası Sempozyumu" Şumnu'da düzenlendi.

4) 2005'te "Doğu – Batı Bağlamında Budunsal İlişkiler ve Kültürler Arası İletişim"başlığı altında Uluslararası Sempozyumu, Şumnu Üniversitesinde düzenlendi.

5) 2008'de "Türkçenin Balkan Kültürleri Etkileşimindeki Yeri" başlığı altında uluslararası sempozyum, Şumnu Üniversitesinde düzenlendi.

Son 20 yıl içerisinde Türkiye-Bulgaristan arasındaki dostluk, kültürel, ekonomik ve turizm ilişkilerinin gelişmesiyle Bulgaristan'da birçok Türk şirketleri faaliyete açıldı. Böylece Türkçeye karşı duyulan ilgi gittikçe arttı ve Türkçe yabancı dil olarak aktüellik kazandı. Bununla ilgili son yıllarda birçok Bulgar öğrenci bu ihtisası tercih etmekte, mezun olunca da Türk-Bulgar şirketlerinde görev almaktadırlar. Bu hususta Bölümümüz, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine yönelik yeni bilişim teknolojilerinin yardımıyla yeni metotlar üzerine çalışmalarını sürdürmektedir. Bununla ilgili Rus Akademisyen Prof. Dr. Genadiy Maklakov'la beraber çalışmalar yapılmaktadır. Bu bilim adamının bu yönde yardımı büyüktür.

Sonuç olarak Şumnu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki Türkoloji Çalışmalarıyla ilgili şunlar söylenebilir: 1. Buradaki Türkoloji çalışmaları çok zor objektif koşullar altında gerçekleşmektedir. (Burada Bulgaristan'da Türkçe ana dili eğitimi problemleri, Bulgaristan halkının sosyal durumu, üniversitelerdeki maddi sıkıntılar, ayrıca bölüm olarak sıfırdan başlatılması gibi daha birçok sebepleri sayabiliriz.) 2. Başlatılmış olan saha çalışmaları tüm Türklük adına çok önemlidir ve bunların devamı sürdürülmelidir (bu konu yalnız Bulgaritan Türklerini değil, Balkanlar ve Türk Dünyasıyla da ilgilidir). 3. Türk kültürünün diğer kültürlerle etkileşimi alanında çalışmalar neticesinde ortak ve farklı yanları açıklamaktadır. 4. Türkoloji, Türkçenin yabancı dil olarak eğitiminin sorunlarını çözmeye yöneliktir.

Bulgaristan Türkleri, daima Türklüğe, Türk diline önem vermiş bir toplumdur. Anadolu'dan bu topraklara yerleşmiş, Anadolu kültürünü buralarda da devam ettirmişlerdir. Tarihinde ünlü bilge ve bilim adamlarının var oluşu, Türk milletinin bilim ve eğitime büyük önem verdiklerinin bir göstergesidir. Bu geleneklere dayanarak bizler, Bulgaristan Türkleri olarak Türk bilinci ve Türk kültürü davasını gelecek nesillere aktarmak görevini üstlenmişiz. Böyle kutsal bir görevi Şumnu Türkleri kendilerine ödev bilmekte ve uzun yıllar bu yönde uğraşılarını esirgememektedirler.

Şumnu Üniversitesi Türkçe Bölümü, uzun uğraşılardan sonra hak ettiği yeri almak için daha yoğun ve akademik çalışmalarını sürdürmeye azimle devam etmektedir.

Başlangıçtan günümüze kadar mezuniyet tezi konuları:

Nurcihan Şabanova: Romanıt "Zübük" na turskiya pisatel Aziz Nesin. (*Aziz Nesin'in "Zübük" Romanı)* 1997.

Sema Mustafova: Venets Köyü Türk Ağzı, 1997.

Metin İsa Ahmet: Kapitan Petko Köyü Türk Ağzı, 1997.

Kahri İbrahim Hasan: Folklorıt na selo Yasenkovo(*Yasenkovo Köyü Folkloru*), 1997.

Vijdan Vejdi Ferhat: Vırbak Köyü Türk Ağzı, 1997.

Vejdi Mehmet Hasan: Zvegor Köyü Türk Ağzı, 1997.

Baise Veysal Ali: Nasionalno-osvoboditelnata borba na turskiya narod v romana na Halide Edip Adıvar "İzgaryaşta mıka" (*H. E. Adıvar'ın "Ateşten Gömlek" Romanında Milli Kurtuluş Savaşı*), 1997.

Emiliya Miziyska: Novi Pazar Yöresi Voyvoda Köyü Türklerinin Yaşamı, Gelenek , Görenek ve Ağızları, 1997.

Meryem Necip Salim: Morfologiçeski, sintaktiçeski i leksiçeski osobenosti na anonimen Osmanski rıkopis ot XV vek (*XV. yy. Anonim El Yazmasının Dilbilimsel Özellikleri*), 1998.

Nahide Ahmet Mustafa: Persiyski i arabski slovoobrazuvatelni konstruksii v osmanski administrativno-upravlenski termini (*Osmanlı Dönemi İdari Terimlerinde Arapça ve Farsça İzafetler*), 1998.

Bülent Kırcali: Folklorıt na selo Venets(*Venets/ KöklüceKöyü Folkloru*), 1998.

Güner Mustafova Hasanova: Tırgovişte'ye Bağlı Draganovets (Bolukısı)Köyü ve Yöresi Türk Ağızlarının Tipolojisi, 1999.

Venan Şakirov: Jivot, deynost i tvorçestvo na Sabahattin Ali. Analiz na romana "Dyavolıt, koyto e vıtre v nas" (*Sabahattin Ali'nin Yaşamı ve Yaratıcılığı. "İçimizdeki Şeytan" Romanı*), 2000.

Sevilcan Ramis Halil: Cağdaş Türkçede Yardımcı Eylem ve Çeşitleri, 2000.

Hatşce Şaban Mehmet: Doğu Rodoplarda Maniler, 2000.

Neziha Niyazi Hasan: Çağdaş Türkçede Yardımcı Söz Bölükleri, 2000.

Ridvan Mehmet: Şumnu İline Bağlı Tsarev Brod Köyünün Tatarları ve Dilleri, 2000.

Nebaet Mehmedova Hüseyinova: Detskite igri i zabavleniya pri bılgarite i turtsite v selo Todor İkonomovo (*Todor İkonomovo Köyündeli Türk ve Bulgar Çocuk Oyunları*), 2003.

Vijdan Vejdi Halil: Timarevo Köyünde Türk ve Bulgarların Dil Özellikleri, 2003.

Sevgül Hüseyinova: Tipologıya na turskiya govor v selo Gorsko selo, obştina Omurtag (*Omurtag Belediyesine Bağlı Dağ Köyü Ağzı*), 2003.

Hasan İsmail Osman: Slivo Pole Köyü Tatarlarının Yaşamı, Maddi ve Manevi Kültürü, 2003.

Fatme, Hüseyin Aliosman: Provadı Çingenelerinin Türk Dili Uygulamaları, 2003.

Fatme Süleymanova: Leksika, svırzana sıs zemedelskata kultura v selo Zagoriçe, obştina Kaolinovo (*Kaolinovo'ya Bağlı Zagoriçe Köyü Tarımla İlgili Sözcükler*), 2003.

Memiş Süleyman Merdan: Yürütsite i tatarite v Rumeliya, spored izsledvaneto na Gökbilgin *(Gökbilgin'in Araştırmasına Göre Rumeli'ndeki Tatarlar ve Yürükler*), 2003.

Desislava Manolova Metodieva: Proizhod na Prabılgarite – istoriografski obzor (*Protobulgarların Menşei*), 2004.

Aysel Ahmet Ahmet: Ezik i pismo na Dunavskite prabılgari (*Tuna Bulgarlarının Dili ve Yazısı*), 2004.

Diana Marinova Kirova: Prosemikata kato element na neverbalnata komunikasiya i neynoto otrajenie v turskata idiomatika i kultura (*Türkçe Deyimlerde Beden Dili*), 2005.

Ayla Kasim Mustafa: Kontseptualizasiya na parite v turskiya folklor (*Türk Halkbiliminde "Para" Kavramı ve Anlamı*), 2006.

Sabriye Rafet Ahmet: Mistiçnata filosofiya v poezıyata na Nazım Hikmet. Poemata "Şeyh Bedrettin Simavi, sin ns kadiyata ot Simavna" (*Nazım Hikmet'in Şiirinde Mistik Felsefe. Simavnalı Kadı Efendinin Oğlu, Şeyh Bedrettin Simav*i), 2008.

Cahide Alieva Tahsinova: "Kamık"ıt v etnokulturata na turtsite (*Türk Kültüründe "Taş"Kavramı*), 2008.

Sinan Hikmetov Tahsinov: Zoomorfizım v sveştenıya koran i turskata mitologiya (*Türk Mitolojisinde ve Kur'anda Hayvanlar Alemi*), 2008.

Nazmiye Mehmet Hasanova: Kontseptıt "Razstoyanie" v turskata idiomatika (*Türkçede "Mesafe" Kavramı ve İnsan İlişkilerindeki Mesafe*), 2008.

Necmi Hüseyin Mehmet: Strukturirane na "Az-prostranstvoto" v turskata etnokultura (*Türk Kültüründe "Ben"in Yeri*), 2009.

Günan Ali Mustan: Refleksiya na lübovta i strategii na lübovnata ınteraktsiya v romana "Çuçuligata" ot R. N. Güntekin i "Bezsmırtniçe" ot Y. Kemal *("Çalıkuşu" ve "Ölmezotu" Romanlarında Aşkın Yankısı ve Karşılıklı Aşk Stratejisi*), 2009.

Aylin Saffet Adil: Kontseptıt "Sıdba" v turskata etnokultura (*Türk Kültüründe "Kader" Kavramı*), 2009.

Desislava Petrova Çerneva: Lingvokulturen analiz na kontsepta "Vreme*"* (*"Zaman" Kavramının Dilbilimsel ve Kültürel Analizi*), 2009.

Üliya Torosyan: Kontseptualizatsiya i stereotipi na mırzela v turskata, ruskata i bılgarskata etnokultura (*Türk, Bulgar ve Rus Kültürlerinde "Tembellik" Sözcüğünün Kavramsal Yönü ve Stereotipleri*), 2009.

Şterü Atanasov Aleksiev: Çovekıt i negovoto bitie v poeziyata na N. F. Kısakürek (*N. F. Kısakürek'in şiirlerinde İnsan*), 2009.

Bölüm hocalarının çalışmaları:
Kitaplar

A. Ders Kitapları:

Akif, H., (1998). *Haritada Anadolu. Seçki.* Türk Dil ve Kültür Derneği Yayınları. 269 s.

Akif, H., (1998). *Türk Yazınından Seçmeler. Türk* Dil ve Kültür Derneği Yayınları. 335 s.

Akif, H., (1998). *Türk Yazınından Seçmeler.* Türk Dil ve Kültür Derneği Yayınları. 360 s.

Akif, H., (1998). *Türk Yazınından İki İnci.* Türk Dil ve Kültür Derneği Yayınları. 176 s.

Akif, H., (2007). *Türkçenin Uygulamalı Sesbilimi.* Şumen: Şumnu Ep. Konst. Preslavski Üniversitesi Yayınları.

Akif, H. ve kolektiv., (1992). *İlk Okul Türkçe Ders Kitabı.* (IV. Sınıf). Eğitim ve Kültür Bakanlığı, ss. 128-135.

Akif, H., ve başkaları, (1995). *İlköğretim Türkçe Ders Kitabı.* (V. Sınıf). Eğitim ve Kültür Bakanlığı yayınları.

Boev, E. ve Samarcieva, V. (1992). Sbornik s tekstove po turski ezik za II kurs – türkologiya. (Örnekleriyle Türkçe Metinler Derlemesi II sınıf Öğrencileri İçin) Sofya.

Embiev, H. (2006). *Türk Atasözleri.* Sofya: Viktoriya Drug.

Embiev, H. (2007). *Türk Bilmeceleri.* Sofya: Viktoriya Drug.

Halil, E., Hasanova, N., Salim, M., (2003). *Türkçenin Biçim Bilgisi ve Tümce Bilgisi,* Şumnu Üniversitesi Yayınları.

Halil, E., Hasanova, N., Salim, M., (2009*). Biçim Bilgisi ve Tümce Bilgisi*, V. Tırnovo, Faber Yayınları.

Kâzimova, E., (2004). *Bulgarca Yayınlarda Türkçedeki Eylemsiler Sorunu ve Durumu Üstüne*. İstanbul.

Kolektiv, (2004). Rusko – bılgarsko- turski i bılgaro – rusko- turski reçnik za biznesmeni. (*Bulgarca – Rusça – Türkçe ve Rusça – Bulgarca – Türkçe İş Dünyasi Sözlüğü)* Şumen: Şumnu Üniversitesi Yayınları.

Kolektiv, (2006). Ruski i turski ezik v delovata sfera. (*İş Dünyası İçin Rusça ve Türkçe)* Şumen: Şumnu Üniversitesi Yayınları, s. 384.

Kolektiv, (2007). Fonetiçna interferentsiya pri tipologiçno razliçni ezitsi. Vokalni sistemi. (*Türkçe, Bulgarca ve Rusçada Gözlenen Fonetik Etkileşimler - I. Bölüm. Karşılaştırmalı Sesbilgisi İncelemelerinin Sorunları ve Metodları. Ünlüler Sistemi.).* Şumen: Şumnu Piskopos Konstantin Preslavski Üniversitesi Yayınları.

Kolektiv, (2007). Lingvistiçni studii po türkologiya. Cilt 1. (*Türkoloji Makaleleri – Cilt I*) Şumen: Şumnu Piskopos Konstantin Preslavski Üniversitesi Yayınları.

Kolektiv, (2009). Lingvometodiçeski aspekti na çujdoezikovoto obuçenie s ızpolzwane na novi informasionnı tehnologii. (*Yeni Bilişim Teknolojileriyle Yabancı Dil Eğitiminin Dilbilimsel Metodları)* VelikoTırnovo, Faber Yayınları.

Kolektiv, (2009). Lingvistiçni osnovi na natsionalno orientiran uçebnik po çujd ezik na bazata na novi informatsionni tehnologii (*Yeni Bilişim Teknolojilerin Bazında Ulusal Yönelmeli Yabancı Dil Kitabının Temel Dilbilimi*), Şumen.

Kolektiv, (2007). *Rus Dili Söyleyiş Öğretimi.* Piskopos Konstantin Preslavski Üniversitesi Yayınları, Şumen.

Samarcieva, V. (1994). *Türkçe-Bulgarca Deyimler Sözlüğü.* Sofya.

Şükriyeva, M.; Mehmet, F. ve Halil, E. (2000). (*Dilbilgisi Alıştırmaları, I. Bölüm*) Sofya.

Şükriyeva, M.; Mehmet, F. ve Halil, E. (2007). Dilbilgisi Alıştırmaları, II. Bölüm. Şumen: Himera Yayınevi.

Tatarlı, İ. (1960). *Antologiya. Seçki.* Sofiya: Narodna Prosveta Yayınevi.

Tatarlı, İ. (1964). *Antologiya. Seçki.* Sofiya: Narodna Prosveta Yayınevi.

Tatarlı, İ. (1973). *Eski Türk Edebiyatı. Metinler*. Sofya: Nauka i İzkustvo Yayınevi.

Tatarlı, İ.; Mollov, Rıza (1968). *Hüseyin Rahmi'den Fakir Baykurt'a Kadar Türk Romanı*. Sofya: Vatan Cephesi Milli Saveti Yayınevi.

Tatarlı, İ.; Cambazov ve Pınarcıev (1957). *Edebiyat Metinleri. Sınıf 11.* Sofya.

Tatarlı, İ. (1966). Turski Kultovi cgradi i nadpisi v Bılgariya.(*Bulgaristan'da Türk İbadet Yapıtları ve Yazıtları)* Sofya: Nauka i İzkustvo.

Tatarlı, İ. (2004). Hudojestveni metodi i literaturni napravleniya v novata turska literatura v neyniya naçalen stadiy na formirane. (*Yeni ve En Yeni Türk Edebiyatında Sanat Yöntemleri ve Edebiyat Akımları*) Sofya: Favorit – AM.

Tatarlı, İ. (2005). *M. K. Atatürk, Yeni Türkiye, Balkanlar ve Dünya.* Sofya.

Tatarlı, İ. (2003). *Bulgaristanda Halk Kültürü ve Edebiyatının ana Sorunları.* Sofya.

Tatarlı, İ. (2006). *Celâleddin Rumî Mevlânâ.* Sofya.

Tatarlı, İ. (2006). *Dünya Edebiyatı Bağlamında Türk Edebiyatı*. Sofya.

Tatarlı, İ. 2009). Pravata na çoveka, na natsiite ı na maltsinstvata. *İnsan, Ulus ve Azınlıklar Hakları*. Sofya.

Venedikova, K., (1998) "Bılgarite v Mala Aziya България̀те в Мала Азия от древността до наши дни"*(Küçük Asya'daki Bulgarların Geçmişi ve Bugünü). Stara zagora / Sofya.* 490 sayfa, XVI стр.; Болгары в Малой Азии с древности до наших дней. Историко – филологическое исследование. Ст. Загора, София, 1998, 490 стр., XVI стр. илл. (Рез на русс. язык); The Bulgarian in Asia Minor – from Ancient times till today. Historical philological research. St. Zagora, Sofia, 1998, 490 p., XVI p. ill. (summary in English). ISBN 954-8638-12-6

Venedikova, K., (2003) Българи, арменци и караманци в Средновековна Мала Азия. (Ortaçağların Küçük Asya'sında Bulgar, Ermeni ve Karamanlılar) - И. К. "Огледало". София 124 стр. ISBN 954-90846-9-8

Venedikova, K. ve Gergova, D. (2007). Демир Баба Теке. Българският Ерусалим. (Demir Baba Tekkesi) Издателство Агató Publishers. София 114 стр., с ил. Книгата е спечелила конкурса на Министерството на културата "Помощ за книгата". Demir Baba Shrine - Bulgarian Jerusalem. Agató Publishers. Sofia 2007. 114 p., ill. Co-author Diana Gergova. (In Bulgarian. With summary in English.) The Book has won the competition (contest) of the Ministry of Culture "Help (Support) for the Book" İSBN 978-954-8761-77-2.

B. Sempozyum Bildiri Kitapları:

1. (1999). Турският фолклор в България (*Bulgaristan Türk Folkloru).* Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. Şumen: Şumnu Üniversitesi Yayınları.
2. (2004). *Doğu –Batı Bağlamında Türk Dili ve Türk Kültürü.* Jübile Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. Şumen: Şumnu Üniversitesi Yayınları.
3. (2004). *Türkçenin Dünü, Bugünü ve Yarını.* Ulusal Sempozyumu Bildirileri. Şumen.
4. (2005). *Doğu – Batı Bağlamında Budunsal İlişkiler ve Kültürler Arası İletişim*. Şumen: Piskopos Konstantin Preslavski Üniversitesi Yayınları.
5. (2009). *Türkçenin Balkan Kültürleri Etkileşimindeki Yeri*. Jübile Uluslararası Sempozyumu Bildirileri. V. Tırnovo: Faber yayınları.

Makaleler

Akif, H. (2007). Реализация на звучност~беззвучност в говора на с. Щерна, община Джебел, Кърджалийска област.(Şterna Köyü Ağzında Ötümlülük-Ötümsüzlük Olayı) *Лингвистични студии по туркология, Т. I.* Университетско издателство „Епископ Константин Преславски", 2007.

Akif, H. (2007). Гласните на говора в с. Щерна, община Джебел, Кърджалийска област. (Şterna Ağzı Ünlülerinin Özellikleri) *Лингвистични студии по туркология, Т. I.* Университетско идателство „Епископ Константин Преславски", 2007.

Akif, H. (2009). Комбинаторни и позиционни промени при съгласните в говора на с. Щерна. (Şterna Köyü Ağzındaki Ünsüzlerde Pozisyon Değişimi) *Годишник на ШУ „Епископ Константин Преславски"* – Университетско издателство „Епископ Константин Преславски" 2009.

Akif, H. (2007). Хармония в анкарския вариант на говорната норма (по данните на акустичен анализ). (Konuşma Normun Ankara Variyantındaki Uyumu) *Места на всекидневието и градското пространство в Югоизточна Европа.* Изд-во на Института по балканистика. 2007.

Akif, H. (2009). Çok Budunlu Sınıflarda Yabancı Dil Öğretimi Amaçlı Ses Bilimsel Dizgelerin Karşılaştırmalı İnceleme ve Çözümlemeri. *Multikultarizm in Education. Uluslararası Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*- 10 Haziran, 2009, İsparta, Türkiye.

Bibina, Y. (2009). Из историята на българо-турските отношения (60-те-70-те години на XX в.) (XX. Yy.ın 60-70'li yıllarında Bulgar – Türk İlişkileri) Общите *граници на разбирателството. България и Турция партньори в XXI век. – IMIR*, 2009, с. 127 – 135.

Bibina, Y. From the History of the Bulgarian-Turkish Relations (1960я and 1970s.) *In: Common Borders of Understanding. Bulgaria and Turkey – Partners in the 21st Century. IMIR,* 2009, ss.135-143.

Bibina, Y. (2007). Кафето и кафенето в турската култура. (Türk kültüründe Kahve ve Kahvehaneler) „*Кафене „Европа". Изд. Дамян Яков,* София, 2007, стр. 7-17. (Coffee and coffeehouse in Turkish Culture)

Bibina, Y. ve Bl. İvanova. (2009). Tarih Boyunca Bulgar ve Türk Kültürel Etkileşim Yönleri. *İn: 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri,* Ankara, 2009, İSBN 978-975-16-2149-6 (3. c Tk), Cilt III, ss. 1387-1392.

Bibina, Y. (2007). Bulgarian Translations of Omar Khayam. *In: Medeniyet ve Klasik.* 2007, pp. 145-168

Bibina, Y. (2008). Представата за Родопите в пътеписи на западни пътешественици, XVI-XIX (Batılı Seyahatçılarının seyyahnamelerinde rodop Dağları) *Сб. Рудозем и околностите му – археология, етнография и история*. Том 1, София, 2008, стр. 242-257.

Bibina, Y. (2007).”Турските преходи на XX век” (Türkiye'nin XX. Asır Geçitleri) *„Общувания с Изтока", Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Стоянка Кендерова,* .София, НБКМ. 2007 г.

Çalıkova, T. ve Maklakov, Г. Ю. (2009). Принципи за създаване на мултимедийни обучаващи среди за дистанционно обучение. (Uzaktan Eğitim için Multimedya Eğitim Ortamı Oluşturma Prensipleri) *Турският език и Балканско културно взаимодействие. «15-години специалност Турска филология в ШУ"*. Изд-во Фабер: В. Търново, 2009.

Çalıkova, T. (2008). Интердисциплинарният подход в учебния план на специалността „Турска филология"(Türk Filolojisi Bölümünün Ders Planında İnterdisipliner Yöntemi) *Многообразие без граници. Варна,* 2008., с. 341-348.

Çufadar, N. (2009). Кут и Кадер – Жизнената сила и Предопределението. (Yaşam Kaynağı ile Alın Yazısı olarak "Kut ile Kader") *„Епископ-Константинови Четения – 2009",* Професии и професионалисти 21- 22.05.09, Şumnu Üniversitesi Bilimsel Bildiriler Günü.

Çufadar, N. (2009). Kaderin Mitolojik Birleşimleri ve Kişileştirmeleri ("Korkut" Antroponimi Yorumlama Denemesi), *Uluslararası sempozyum „Multiculturalism in Education"Bildirileri. Süleyman Demirel Üniversitesi,* Isparta – Türkiye, 2009.

Çufadar, N. (2009). Kaderin Tasavvurları ve Teizim ve İslâm'da Kadının Rolü. 2.Cılt. *The 5th International Balkan Education and Science Congress. Trakya Üniversitesi*, Edirne-Türkiye, ss. 261-263.)

Çufadar, N. (2009). Dede Korkut Kitabı'nda Korkut Atanın Kimliği ve bu Eserin Değeri. *Турският Език и Балканското Културно Взаимодействие,* Издателство Фабер, ВеликоТърново, 2009, ss. 335-347.

Halil, E. (1999). Tırgovişte Yöresinde Türklerin Mutfak Kültürü. *Bulgaristan Türk Folkloru Sempozyumu Bildirileri*, Şumnu Üniversitesi Yayınları, 1999.

Halil, E. ve Mehmet, F. (2001). XX. Yüzyılın Başlarında Şumnu'da Hıdrellez Kutlamaları. *Bulgaristan Türk Folkloru,* Ankara, 2001, ss. 61 – 64.

Halil, E. (2004). Kadı Burhanettin'in Dili. *Doğu-Batı Bağlamında Türk Dili ve Türk Kültürü Uluslararası Sempozyum Bildirileri,* Şumnu Üniversitesi Yayınları, 2004, ss.123 – 131.

Halil, E. (2004). Türk Filolojisi Öğrencilerinin Yazılı Anlatımda Yaptıkları Hatalar Üzerine. *Türkçenin Dünü, Bugünü ve Yarini Bildiriler Kitabı.* Şumen, 2004, ss. 83-92

Halil, E. (2009). Bulgar Sofrasında Türk Kültürü. *сб. материали от Юбилейната международна конференция на катедра "Турски език и литература"* (04- 08 юни 2008 Шумен), Велико Търново, 2009, ss. 35 -43.

Halil, E. (2009). Bulgar Sofrasında Türk Mutfağı. *VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri / Cilt IV Ankara,* TDK Yay., 2009.

Hasanova, N. ve Koleva, K. (2003). "Балканска менталност - паралели и конфронтации" (*Balkanlara Ait Bakış Açısı – Benzerlik ve zıtlık*) *Балкански идентичности - IV част,* София, 2003, стр. 122-128.

Hasanova, N. (2004). Ortaçağların İlk Türkçe Kitabı "Kutadgu Bilig" ve onun Yazarı Yusuf Has Hacip. *Türkçenin Dünü, Bugünü ve Yarini Bildiriler Kitabı.* Şumen, 2004, ss. 31-35.

Hasanova, N. Tırgovişte İli Draganovets (Bolukısı Köyü) Ağzında Kalıplaşma Olayı. *Sempozyum Bildirileri*, Şumnu, 2004, ss.118 – 122.

Hasanova, N. (2006). Името - идентичност, характер и традиция. Турска антропонимия. (Enokültürel Açıdan ve Gelenek Olarak Türk Kişi Adları) *сборник посветен на 70-годишнината на доц. Мария Михайлова-Мръвкарова,* София, 2006.

Hasanova, N. (2007). Şumnu Yöresi Çocuk Oyunları ile Türk Dünyası Çocuk Oyunlarının Benzerlikleri. *I . Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri (*9 -15 Nisan 2006, Çeşme – İzmir, Türkiye) Ankara, 2007, S. 1083 – 1089.

Hasanova, N. (2007). Manilerde Türk Kadınının Yaşamı. *"IV. Uluslararası Türk Dünyası Maniler Sempozyumu,* Fethiye -Türkiye (6 – 8 Kasım 2006, Ankara, 2007, ss. 324 – 332).

Hasanova, N. (2009). Bulgaristan Köy Seyirlik Oyunlarında Türk Kültür Etkileşimi. *VI.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* / Cilt IV, (21-26 ноември 2005, Анкара - Турция), Анкара, 2009.

Hasanova, N. (2009). Bulgar Mevsimlik Oyunlarında Türk Kültürü. *Jübile Sempozyumu Bildirileri* (04- 08 юни 2008 Шумен), Велико Търново, 2009, стр. 43-51.

Kâzimova, E. (2004). Въпросът за инфинитните глаголни форми в учебниците по турски език в Република Турция. (Türkiye'deki Ders Kitaplarında Eylemsi Sorunu Üzerine) *сб. материали от Националната конференция "Турският език- минало, настояще и бъдеще"*, гр. Шумен, 2004.

Kâzimova, E. (2004). Турските деепричастни форми в българския превод на романа "Чучулигата" на Решат Нури. (R. Nuri'nin "Çalıkuşu" Romanındaki Ulaçlar.) *сб. материали от международния симпозиум "Турският език и турската култура в контекста на диалога Изток – Запад"* (26 –28 октомври 2002, Шумен - България), Шумен 2004.

Kâzimova, E. (2007). Инфинитните глаголни форми в сродни езици. (Akraba Dillerde Eylemsiler) Лингвистични студии по туркология, Т. I. Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", Шумен 2007.

Kırcalı, B. (2004). Турски фолклорни мотиви от с. Венец – Шуменско. (Şumnu İli Venets /Köklüce/ Köyü Folklorondan Motifler) *Сборник доклади от научна конференция "Турският език – минало, настояще и бъдеще".* Шумен, 2004, с. 123-138.

Kırcalı, B. (2005). Към въпроса за класификацията на турските говори в България. (Bulgaristan Türk Ağızlarının Tasnifi Üzerine) *Сборник доклади от международна научна конференция "Междуетнически контакти Изток – Запад – интеркултурна комуникация"*. Шумен, 2005, с. 77-82.

Kırcalı, B. (2004). vb. Учебни програми по майчин турски език за I-IV клас – задължително избираема подготовка.(Ana Dili Türkçe – I-IV Sınıf Ders Programları) *AzBuki*, Sofya, 2004, Sayı 17.

Kırcalı, B. (2006). Фонетични особености на съгласните в турския говор на с. Череша – Бургаско (Burgaz İli Çereşa Köyü Ağzının Fonetik Özellikleri). *Сборник посветен на 70-годишнината на доц. Мария Михайлова-Мръвкарова.* София, 2006.

Kırcalı, B. (2009). Türkçede Zamanların yapıları ve Anlamları Üzerine. *Türkçenin Balkan Kültürleri Etkileşimdeki Yeri, Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (04-08 Haziran 2008 г.), Şumnu, 2009, ss. 94-139.

Salim, M. (2004). Фонетични особености но анонимен османски ръкопис от XV век. (XV. yy. Anonim Osmanlı El Yazmasının Sesbilimsel Özellikleri.) *Сб. материали от научна конференция "Турският език и турската култура в контекста на диалога Изток - Запад"* - Шумен, 2004, с. 434 - 442.

Salim, M. (2004). Проблеми на правописа и писмената система на турския език през XIX в. и началото на XX век. (XIX-XX. yy.ın Başlarında Türk Yazı Dilinin İmla Sorunları) *Сб. материали от научна конференция "Турският език и турската култура в контекста на диалога Изток - Запад"* - Шумен, 2004, с. 427-433.

Salim, M. (2010). Midhad Sadullah Sander'in Usul-ü Tahrir ve Kitabet Dersleri Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme. *Сборник, посветен на 70-годишнината на доц. Мария Михайлова-Мръвкарова.* София. 2010.

Salim, M. (2007). Основни фонетични промени при съгласните в османотурския език през XIX и началото на XX век (XIX-XX. yy.ın Başlarında Osmanlıcada Ünsüzlerin Özellikleri) (възоснова на писмени източници). *Лингвистични студии по туркология, Т. I.* Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", Шумен 2007, с. 143-163.

Salim, M. (2009). Османската калиграфска школа в Шумен през XIX век. (XIX. yy.da Şumnu'da Osmanlı Hat Ekolü) *Сборник материали от национална научна конференция "Шумен и шуменци в националната история"*, Шумен 10-11 май 2007 г. по случай 150 години музейно дело в Шумен, Велико Търново, 2009, (в съавторство с М. Левкова), с. 213-216.

Şükriyeva, M. (2003). Творчеството на Саит Фаик Абасъйанък. (S. F. Abasıyanık'ın Öyküleri) *сб. материали от Международния симпозиум "Турският език и турската култура в контекста на диалога Изток-Запад"*, ШУ, 2003.

Şükriyeva, M. ve Avramova, V. (2003). Концептосфера на думата "земя" в български, руски и турски език. (Türk, Bulgar ve Rus Kültüründe Kavram ve Anlam Boyutunda "Yer"). *сб. материали от Международния симпозиум "Турският език и турската култура в контекста на диалога Изток-Запад"*, ШУ, 2003.

Şükriyeva M.; Halil, E. (2005). Концептите «огън» и «вода» в българския и турския език. (Türkçede ve Bulgarcada Anlam ve Kavram Boyutlarıyla "Ateş" ile "Su") *сб. Конференция с международно участие "Междуетнически контакти Изток-Запад интеркултурна комуникация*", ШУ, 2005, с. 124-130.

Şükriyeva, M.; Halil, E. (2004). Турските думи в българските фразеологизми, (Bulgarca Değimlerde Türkçe Sözcükler) *сб. Турският език - минало, настояще и бъдеще,* София, 2004, с. 47- 50

Şükriyeva, M. (2009). Türkçeye Girmiş İngilizce Kelimeler. *сб. "Турският език и балканското културно взаимодействие",* Юбилейна международна конференция на катедра "Турски език и *литература" –Шумен, 2009.*

Venedikova, K. (2009). Elmalı Baba Tekkesinde Yazıtlar *III. Uluslararası Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu.*– Hacı Bektaş Veli`nin Tarihsel Kimliği, Düşünceleri ve Etkileri. 30-31 Ekim 2009 Gazi Üniversitesi – Ankara.

Venedikova, K. (2009). За Шумен и шуменци през османско време. – Шумен и шуменци в националната история.(Osmanlı Döneminde Şumnu ve Şumnulular) *Материали от Национална научна конференция, Шумен, 10-11 май* 2007 г., по случай 150 години музейно дело в Шумен. Министерство на културата. Институт по история при БАН. Община Шумен. РИМ Шумен. Велико Търново 2009, 34-57. ISBN 978-954-92081-3-9.

Yankova, V. (2008). Омуртаг като „град на спомена". (Omurtag Kasabası – Anılar Kasabası) *Юбилейна научна конференция, Исторически музей, гр. Омуртаг*, юни, 2008 (под печат)

Yankova, V. (2009). Към въпроса за българо-турските фолклорни взаимодействия: Джамал/Камила. (Bulgar-Türk Folklorunka İkili Etkileşim: Cemal / Kamila) *Научен сборник, посветен на установяването на дипломатически отношения между Република Турция и Република България.* Анкара, 2009.

Yankova, V. (2009). Култът към Баллъ баба във всекидневието на хората в Шуменско. (Şumnu Yöresi Halkın Güncel Yaşamında Ballı Baba Kültü.) *Всекидневието: места, памет, езици.* Издателство „Фабер". Велико Търново. 2009:127-1

Yankova, V. (2009). Из непубликуваното наследство на Ст. Чилингиров „Турски приказки". (St. Çilingirov'un Yayımlanmamış Yazılarında "Türk Masalları") *Шумен и шуменци в националната ни история.* Шумен.

Kaynakça

Acaroğlu, M. T. (1999). *Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şimşir, B. N. (1986). *Bulgaristan Türkleri.* Ankara: Bilgi Yayınları.

Yenisoy, H. S. (hzl.) (1997). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi,* C. 8, Bulgaristan Türk Edebiyatı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yenisoy, H. S. (2003). Sofya Üniversitesi ve Açılışının 50. Yıl Dönümünde Türk Filolojisi. *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi,* 2003/16, 150-162.

bg.wikipedia.org/wiki/Шумен

bir kişi : y(a)ŋ(ı)ls(a)r : og(u)şı : bod(u)nı : bişükiŋä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş VE *in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oglı : k(a)ŋın : bilm(ä)z : (ä)rti* İBARELERİ ÜZERİNE

Alimcan İNAYET

1. *bir kişi : y(a)ŋ(ı)ls(a)r : og(u)şı : bod(u)nı : bişükiŋä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş* (KT G 6; BK K 4)

Bu ibare üzerinde epeyce tartışma olmuştur. Başlangıçta "*Bir kişi hataya düşse, onun soyunun ve halkının….sına kadar gitmezlermiş"* (Thomsen, 2002: 165), *"Bir insan yanılsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış"*(Ergin, 1970: 2), *"Bir kişi yanılsa soyu, kavmi bisükine (?) kadar ilerlemez imiş"* (Orkun, 1987: 25), *"(öte yandan) bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş"* (Tekin, 1988: 5)[1] şeklinde çevrilen bu ibare 1993 yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından *"bir kişi yanılsa (Çinliler), kabilesine, milletine, evine, eşiğine varıncaya kadar kıyı yapmazmış"* şeklinde düzeltilmiştir. (Ercilasun, 1995: 88). Ancak Prof. Dr. Geng Shi-min Ahmet Bican Ercilasun'un açıklamasını tatminkâr bulmamış, "kıd-" fiiliyle ilgili daha farklı yorum getirmiştir. Ona göre, bu fiil Kazakçadaki "kıy-" fiiline benzer. Kazakçada bu fiil "esirgemek" (吝惜), "sempati göstermek" (同情), "acımak", "şefkat göstermek" "merhamet etmek" (怜悯)anlamlarına da gelmektedir. O hâlde, bu ibare *"Bir kişi yanılsa, onlar kavmine bile, hatta beşikteki bebeklerine bile acımazlarmış"* diye çevrilebilir. (Geng Shi-min, 2005: 142). Geng Shi-min söz konusu ibareyi son olarak "一人有错，连其族人，人民，后辈都不饶恕" *(Bir kişi yanılsa, kavmi, halkı ve nesillerini dahi affetmezler imiş."* şeklinde çevirmiştir. (Geng Shi-min, 2005: 118). Bu ibarenin farklı şekillerde anlaşılmasına "kıd-" fiilinin anlamındaki belirsizlik neden olmuştur.

Şincang Yaşlar-Ösmrüler Neşriyatı tarafından 1989 yılında Urumçi'de yayımlanan "Kedimki Uyğur Tili Luğiti" nde "kıt-", "kıtığ", kıdığ", kıdığsız", "kızığ", "kıy" sözcükleri için yapılan açıklama söz konusu ibaredeki "kıd-" fiilinin anlaşılmasında bir yarar sağlayabilir. Luğet'te bu sözcükler şöyle açıklanmaktadır:

> *kıt* ["Kül" < Kül Tigin Yazıtı] *kaldurmak* "bırakmak"
>
> *kıtığ* ["Ut" < Kedimki Uyğur Tili Yadikarlıklırı] *kırğak, çet, kır, yaka, kaş* "kıyı, kenar"
>
> *kıdığ* ["May" < Maytiri Simit] *kırğak;* ["ik" < İkki Tikining Hikayesi] *boy, çegra, kır* "kıyı, hudut, kenar"
>
> *kıdığsız* ["Al" < Altun Yaruk] *kırsız, çegrasız* "kenarsız, sınırsız"
>
> *kızığ* ["TTD" < Türkiy Tillar Divani] *kırğak: Arığ kızığı – erik kırğığı* "kenar", arkın kenarı"
>
> kıy ["Ut" < Kedimki Uyğur Tili Yadikarlıklırı] 1. *çegra, kır, boy* "sınır, kenar, kıyı"; 2. *rayon* "bölge" (Kedimki Uyğur Tili Luğiti, 1989: 326, 329, 333)

Bu tabloya göre, "kenar, sınır, hudut" anlamındaki "kıtığ", "kıdığ", "kızığ", "kıy" sözcüklerinin aynı kökten, "bırakmak" anlamındaki "kıt" sözcüğünün farklı bir kökten geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla **"***bir kişi : y(a)ŋ(ı)ls(a)r : og(u)şı : bod(u)nı : bişükiŋä : t(ä)gi :*

[1] Talat Tekin'in "Orhon Yazıtları" adlı eserinin 2003 yılı baskısından yeni Uygur Türkçesine yapılan çevirisinde bu ibare şöyle aktarılmıştır: *(yene bir tereptin) bir kişi xatalaşsa, (uniñ) uruqi,, xelqi, hetta böşüktikisinimu ayap qoymaydiken* "(Öte yandan) bir kişi hata yaparsa, (onun) uruğu, halkı, hatta beşiktekine de acımazmış." (Tekin, 2009: 41)

kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş" ibaresi "Bir kişi yanılsa, kavmi, halkı ve nesillerini dahi bırakmazlarmış" şeklinde de çevrilebilir.

Aslında bu ibare Çin tarihinde "族刑" diye bilinen ceza yöntemini yansıtmaktadır. Çincede "株连九族", "灭族" gibi terimlerle de ifade edilen bu ceza yöntemine göre, bir kişi suç işlerse, suçluyla birlikte dokuz sülalesi yok edilmektedir. Buradaki dokuz sülale baba sülalesinden 4, anne sülalesinden 3, hanım (eş) sülalesinden 2 aileyi gösterir. Çin'de bu ceza yöntemi milattan önceki dönemlerde "üç sülale" (baba anne, kardeşler ve hanımları, yani baba sülalesi, anne sülalesi ve hanım eş sülalesi)'yi kapsayacak şekilde uygulanmış, Qin Shi-huang dönemi (M.Ö. 221 - M.Ö.206. yıllar) nde kapsamı "dokuz sülale"ye çıkarılmıştır. Han (M.Ö. 206 – M. S. 220. yıllar) ve Tang döneminde (M.S. 618 – 907. yıllar) bu ceza belli esaslara bağlanmış, kapsamı devlete suikast düzenleyen ve ihanet edenlerle sınırlı tutulmuştur. Ming ve Qing döneminde (1616-1911) kapsamı tekrar genişletilen bu ceza yöntemi 1905 yılında ancak iptal edilebilmiştir. Çin'de binlerce yıldır uygulanan bu ceza, kan bağına dayanan, birbirlerini denetleme, ihbar etme sorumluluğu olduğu halde, bu sorumluluğu yerine getirmeyen ailelere uygulanan toplu cezalandırma yöntemidir. Bu ceza yönteminin suçlu yakınlarının intikam alma olasılığını ortadan kaldırma, cezanın caydırıcılığını artırma, başkalarına ders verme amacıyla uygulandığı ifade edilmektedirler.[2]

Söz konusu ibareye yansıyan bu gelenek "kıd-" fiilinin işaret ettiği anlamın "öldürmek", "yok etmek" olduğunu gayet açık göstermektedir. Ancak "öldürmek", "yok etmek", *kıd-* fiilinin doğrudan anlamı değil, işaret edilen mecazi anlamıdır. Sorun "kıd-" fiiliyle işaret edilen "öldürmek" anlamının sözcüğün temel anlamı olarak algılanmasından kaynaklanmıştır. Eğer "kıd-" fiili "bırakmak" şeklinde anlamlandırılırsa, sorun çözülmüş olacaktır.

2. *in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oglı : k(a)ŋın : bilm(ä)z : (ä)rti* (KT D21; BK D18)

Bu ibare bugüne kadar Prof. Dr. Geng Shi-min dışında kimsenin dikkatini çekmemiştir. Geng Shi-min bu ibareyi çevirirken *"Burada ülkenin büyüklüğü kastedilmiştir."* diye not düşmüştür. Bu açıklamadan ülke topraklarının çok geniş olduğunu, kardeşlerin birbirlerinden, oğulların babalarından çok uzak bölgelerde yaşadıklarını anlıyoruz. Açıklama mantıklı gibi gelse de, yeterli ve tatmin edici değildir.

Aslında bu ibarenin yer aldığı metin bağlamı şöyledir:

(i)lg(ä)rü] : k(a)d(ı)rk(a)n : yı[ş(ı)g : (a)şa] bod(u)n(u)g : (a)nça kont(u)r[t(u)m(ı)z : (a)nça itd(i)m(i)z] : kur(ı)g(a)ru :k(ä)ŋü t(a)rb(a)nka : t(ä)gi : türk : bod(u)n(u)g : (a)nça kont(u)[rt(u)]m(ı)z : (a)nça itd(i)m(i)z : ol ödkä : kul : kull(u)g : küŋ : küŋl(ü)g : bolm(ı)ş : (ä)rti : in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oglı : k(a)ŋın : bilm(ä)z : (ä)rti : (a)nça k(a)zg(a)nm(ı)ş : (a)nça itm(i)ş : il(i)m(i)z : [törüm(i)z : (ä)rti " (BK, D. 17, 18)

"ileride (yani doğuda) Kadırkan ormanının ötesinde halkı yerleştirdik ve örgütledik; geride (yani batıda) Kengü-tarban'a (ya da – tarman'a) kadar Türk halkını yerleştirdik ve

[2] 贾丽英 (Jia Li-ying), 秦汉时期族刑论考 (Qin Han Hanedanlığı Dönemindeki Sülale Cezalandırma Yöntemi Üzerine), 首都师范大学学报(社会科学版) Journal of Capital Normal Universityn (Social Sciences Edition), 2008 年第2 期 (Sayı 2, 2008); 狄世深 (Di Shishen), 我国古代刑法中的身份探究 (Ülkemizin Eski Ceza Hukukundaki Kimlik Soruşturması Üzerine), 贵州文史丛刊 2005年 第3期 (Sayı. 3, 2005); 霍存福 (Huo Cun-fu)，复仇，报复刑，报应说， Fuchou Baofuxing Baoyingshuo, (İntikam, İntikam Alma Cezası, Karşılık Doktrini), 吉林人民出版社 (Jilin People's Publishing House)，2005，s. 121 - 128

örgütledik. O zamanlar köleler kölelere, cariyeler cariyelere sahip olmuştu; küçük kardeş ağabeyini bilmezdi, oğul babasını bilmezdi. Böylesine kazanmış ve örgütlenmiştik; bu bizim devletimizdi, kurumlarımızdı" (Thomsen, 2002: 141-143).

"Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarban'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi. Kardeşler ağabeylerini bilmez idi, oğullar babalarını bilmez idi. Onca zengin, onca gelişmiş devletimiz vardı" (Tekin, 1988: 43).

"Doğuda Kingan dağlarının ötesine (kadar) halkları öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarban'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. O zamanda kul kullu, cariye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi (Not: Burada devletin büyüklüğü kastedilmiştir). Kurduğumuz devlet ve töremiz böyleydi" (Geng Shimin, 2005: 156).

Burada geniş topraklardan, örgütlü halktan, efendi olan kul ve cariyelerden, zengin ve gelişmiş bir devletten bahsedilmektedir. Böyle düzenli ve töresi olan bir toplumda küçük kardeşin büyük kardeşini bilmemesi, oğlunun babasını bilmemesi ne anlama gelir?

Bu ibarenin anlaşılması için önce küçük kardeş ile büyük kardeş, oğul ile baba arasındaki sembolik ilişkiyi anlamamız gerekir. Çin tarih kaynalarına göre, Hun döneminde Hun hükümdarı ile Han (Çin) hükümdarı arasında güç bakımından eşit koşullar oluştuğunda ağabey kardeş antlaşması yapılmakta, güç dengesi bozulduğunda söz konusu ilişki bozulabilmektedir.[3] Çin hükümdarları prenseslerini eş olarak verdikleri hükümdarları oğlu olarak görmekte, onların devletlerini saraya bağlı vasal devletler olarak kabul etmektedirler.[4] Güç bakımından zayıf düşen bazı Hun hükümdarlarının Çin imparatorlarının kızlarıyla evlenmeden de imparatoru baba olarak kabul ettikleri görülür.[5] Ayrıca Çin impatorları kendine tabi bölgelerde yaşayan tüm insanları oğulları olarak görmektedir.[6] Buradan anlaşıldığı gibi, küçük kardeşle büyük kardeş, baba ile oğul arasındaki ilişki akrabalık ilişkisi değil, hakimiyet ile tabiyet, yöneten ile yönetilen arasındaki bağlılık ilişkisidir. Bunlar arasındaki ilişkilerin bozulması bağlılık ilişkisinin kopması demektir. Bu bakımdan "küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi" ibaresi ülke topraklarının genişliğini değil, ülkenin, halkın bağımsızlığını, özgürlüğünü ifade eder. Ayrıca, bu ibarenin "idi oksuz" ibaresi gibi birbirlerine bağlı olmayan, hür, özgür, teşkilatsız bir toplumu ifade etme ihtimali de bulunmaktadır. Çünkü KT'de de benzer bir bağlam söz konusudur:

tört : bul(u)ŋ : kop : y(a)gı (ä)rm(i)ş : sü sül(ä)p(ä)n : tört : bul(u)ŋd(a)kı : bod(u)n(u)g : kop (a)lm(ı)ş : kop b(a)z : kılm(ı)ş : b(a)şl(ı)g(ı)g : yük(ü)nt(ü)rm(i)ş : tizl(i)g(i)g : sökürm(i)ş : ilg(ä)rü : k(a)d(ı)rk(a)n : yışka t(ä)gi : kirü : t(ä)m(i)r k(a)p(ı)gka t(ä)gi : kont(u)rm(ı)ş : (e)kin (a)ra : idi oks(u)z : kök : türk : <iti> : (a)nça : ol(u)rur (ä)rm(i)ş : (KT, D1, 2,3)

"Dünyanın dört bucağında çok düşmanları varmış, ama ordu ile sefere çıkıp dünyanın dört bucağındaki çok halkı köle etmişler, yola getirmişler, onlara baş eğdirmiş, diz çöktürmüşler;

[3] Han Hanedanlığı Tarihi, Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s.13-15, 32
[4] Liu Mau-tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 74-75
[5] Han Hanedanlığı Tarihi, s. 35-36
[6] Liu Mau-tsai, age., s. 69

ileride (yani doğuda) Kadırkan ormanına, geride (yani batıda) Demir Kapı'ya yerleştirmişler. Öylesine uzak bu ikisi (iki uç nokta) arasında Göktürkler ***egemence*** *uzanıyorlarmış"* (Thomsen, 2002: 127-129).

"Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında **pek teşkilatsız** Gök Türk öylece oturuyormuş." (Ergin, 1970: 4)

"Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep (itaati altına) almış, hep muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş. İleri (şarkta) Kadırkan ormanına kadar, geri (garpte) Demir Kabıya kadar (Türk milletini) kondurmuş. (Bu ülkelerin) ikisinin arasında ***sahipsiz ve teşkilatsız*** *Gök Türkleri tanzim edüp böylece otururlar imiş"* (Hüseyin Namık Orkun, 1987: 29-30).

"Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kadırkan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında ***pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan)*** *Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş"* (Tekin, 1988: 9).

Thomsen "idi oqsız köktürk" ibaresi ilgili uzun bir açıklamadan sonra şöyle bir çeviri teklif etmişti:: "İkisi (bu iki sınır) arasında, onlar (yani iki kağan), efendisiz (=hükümdarsız, kağansız) ve oksuz (okla gösterilen örgütsüz) Göktürkleri, öylece (= o bölgede) düzene sokup otururlarmış (hüküm sürerlermiş)" (Thomsen, 2002: 338).

Dikkat edecek olursak, burada Gök Türklerden "egemence", "pek teşkilatsız", "sahipsiz ve teşkilatsız", "pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan)", "efendisiz (=hükümdarsız, kağansız)", "oksuz (okla gösterilen örgütsüz)" diye bahsedilmektedir. Burada anlatılmak istenen durum ile *in(i)si [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oglı : k(a)ŋın : bilm(ä)z : (ä)rti* ibaresinin ifade ettiği durum arasında paralellik bulunmaktadır. Bize göre, her iki ibare hür, bağımsız, özgür bir toplumu ifade etmektedir.

Sonuç olarak Orhon Yazıtlarında hala anlaşılmayan, açıklamayı bekleyen bir çok ibare, deyim ve sözcükler bulunmaktadır. Bildirimizde açıklamaya çalıştığımız ibareler dışında yine "tengr yir bulgamak", "ateş su kılmak", "otça borça" gibi deyimler de bulunmaktadır ki, bunların açıklanmasında Çin kültürünün etkisinin de gözönünde bulundurulması gerekmektedir.

Kaynakça

Ehet, Ablimit, Dildar, Memtimin (1989). *Kedimki Uyğur Tili Luğiti, Şincang Yaşlar*-Ösmrüler Neşriyatı, Urumçi.

Ercilasun, Ahmet B. (1970). "Bir Kişi Yañılsar Oğuşı Bodunı Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş (KT, G, 6=BK, K,4) İbaresi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten,* Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1995

Ergin, Muharrem (1970). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.

Orkun, Hüseyin Namık (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Shimin, Geng (2005). 古代突厥文碑铭研究 (Eski Türk Yazıtları Araştırmaları), Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, Pekin,

——. (2002). 若干古代突厥词的考释 (Bazı Eski Türkçe Kelimeler Hakkında Açıklama)，民族语文， 年， 第 4 期.

Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

——. (2009). *Orhon Abidiliri*, Türkçeden Çevirenler: Erkin Ariz, Abdubesir Şüküri, Milletler Neşriyatı, Pekin.

Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve Yayıma Hazırlayan: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

KÖKTÜRKÇE METİNLERDEKİ ÜÇÜNCÜ ŞAHIS ÖZNELİ ARDIŞIK CÜMLELERDE ÖZNE BAĞLANTILARI VE BELİRSİZ ÖZNELİ CÜMLELER

Leylâ KARAHAN

Giriş

Metinler, anlam bütünlüğü olan dil yapılarıdır. Bu bütünlük, çeşitli anlam çağrışımları, leksik ve gramatikal birimler ve ortak cümle ögeleri ile sağlanır.

Ortak ögeler, bir metin içinde art arda sıralanmış cümlelerin hepsinde genellikle bir dil birimi hâlinde yer almaz. Bu ögeler tekrar edilmese de sistem, alıcıyı bu ögelerden haberdar eder. Pratikte daha az çaba sarf etme ihtiyacı, estetikte de tekrarın yaratacağı üslup zaafından kaçınma endişesi ile yapılan bu tasarruf, iletişimi engellemez.

Bir metinde en sık görülen ortak öge, öznedir. Bunun sebebi, Türkçede geçişsiz-edilgen fiilli cümleler ve bazı özel yapıların dışında her cümlede özne bulunmasıdır. Öznenin bulunduğu ancak bir gösterge olarak yer almadığı cümlelerde öznenin varlığı, yüklemin taşıdığı ekli veya eksiz şahıs kavramından anlaşılır. Birinci ve ikinci şahıs eklerinin işaret ettiği *ben/biz, sen/siz* özneleri, konuşan(lar)ı ve dinleyen(ler)i temsil eder. İletişim ortamında bunların kimlikleri bellidir. Üçüncü şahıs/şahısları işaret eden *o/onlar* öznesi ise adı geçen(ler)i temsil eder. Adı geçen(ler)in *kim/ne'*liği hakkındaki bilgi, önceki cümlenin yapısında ya doğrudan veya çeşitli gönderimlerle yer alır.

Bu bildiride, Köktürkçe metinlerdeki üçüncü şahıs özneli ardışık cümlelerde öznelerin bağlantı düzeni incelenecek ve bu düzene bağlı olarak araştırıcılar tarafından öznesi farklı şekillerde yorumlanan bir cümle üzerinde durulacaktır. Örnekler Köl Tigin ve Tonyukuk Yazıtlarından alınmıştır.

Köktürkçe metinlerde, ardışık cümleler arasındaki üçüncü şahıs özne bağlantıları, birbirinden farklı şu görünümleri sergiler:

1. Ortak öznenin ardışık cümlelerin ilkinde bir gösterge olarak yer aldığı, sonraki cümle veya cümlelerde tekrar edilmediği yapılar. [1]

Örnek:

*Anda **anyıg kişi** ança boşgurur ermiş: (**Anyıg kişi)** Irak erser yablak agı birür, yaguk erser edgü agı birür tip ança boşgurur ermiş (KT-G-7).*

Bu örnekte, birinci cümlenin öznesi *anyıg kişi*'dir. İkinci cümlenin yüklemi, *o* öznesini işaret etmekte, *o* öznesinin "*kim*"liği de birinci cümleden anlaşılmaktadır. Yani ikinci cümlenin öznesi de *anyıg kişi*'dir.

Aşağıda iki veya daha fazla cümle arasındaki özne bağlantısının bu şekilde sağlandığı örnekler verilmiştir:

***Tokuz Oguz bodun** kentü bodunum erti. **(Tokuz Oguz bodun)** Tengri yir bulgakın üçün yagı boltı (KT-K-4).*

*Tabgaç kaganda **İsiyi Likeng** kelti. **(İsiyi Likeng)** Bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti (KT-K-12).*

---

[1] Bu bağlantı şekli, Köktürk Yazıtlarının metin dil bilimsel yapısının incelendiği Subaşı Uzun 1995'te "özne eksiltili" başlığı altında işlenmiştir (1995, s. 87). Ayrıca Alyılmaz 1994'te "işaretsiz şahıs zamirlerinden oluşan özneler" den söz edilmiştir (1994, s. 148).

Eçim kagan *olurupan Türk bodunug yiçe itdi, igit[t]i.* ***(Eçim kagan)*** *Çıganyıg [bay kıltı,* ***(Eçim kagan)*** *azıg üküş kıltı] (KT-D-16).*

Köl Tigin *ol süngüşde otuz yaşayur erti.* ***(Köl Tigin*** *) Alp Şalçı [ak]ın binip oplayu tegdi.* ***(Köl Tigin)*** *İki erig udu aşuru sançdı (KT-K-2).*

Türk bodun *kanın bulmayın Tabgaçda adrıldı,* ***(Türk bodun)*** *kanlandı.* ***(Türk bodun)*** *Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi (1T-B-2).*

Taşra yorıyur tiyin kü eşidip ***balıkdakı*** *tagıkmış,* ***tagdakı*** *inmiş,* ***(Balıktakı, tagdakı)*** *tirilip yitmiş er bolmış (KT-D-12).*

Tabgaçgı begler *Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş. (****Tabgaçgı begler)*** *Elig yıl işig küçüg birmiş. (****Tabgaçgı begler)*** *İlgerü kün togsıkda Bökli kaganka tegi süleyü birmiş. (****Tabgaçgı begler)*** *Kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş, (****Tabgaçgı begler)*** *Tabgaç Kaganka ilin törüsin alı birmiş (KT-D-7-8).*

Türk kara kamag bodun *ança timiş: (****Türk kara kamag bodun)*** *İllig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimke ilig kazganur men tir ermiş. (****Türk kara kamag bodun)*** *Kaganlıg bodun ertim, kaganım kanı, ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş. (****Türk kara kamag bodun)*** *Ança tip Tabgaç kaganka yagı bolmış. (****Türk kara kamag budun)*** *Yagı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş (KT-D-8-9-10).*

2. Ardışık cümlelerden birinin veya birkaçının öznesinin farklı olduğu yapılar. Öznesi farklı olan cümle veya cümleler, ardışık cümlelerin arasında bulunur ve diğer cümlelerin ortak özneleriyle bağlantısı gramatikal ve/veya leksik bir gönderim ile sağlanır.

Örnek:

Üç küreg[2] kişi *kelti.* ***Sabı*** *bir:* ***(Üç küreg kişi)*** *Kagan sü taşıkdı, On Ok süsi kalısız taşıkdı tir (1-T-K-9).*

Bu örnekte, birinci ve üçüncü cümlenin öznesi ***üç küreg kişi****'*dir. İkinci cümlenin öznesi olan ***sabı***'nın diğer cümlelerle bağlantısı iyelik eki ile sağlanmıştır.

Aşağıdaki örneklerde, ortak özneli cümleler arasına bir veya daha fazla farklı özneli cümle girmiştir:

Ança olurur erkli Oguzdından ***küreg*** *kelti.* ***Küreg sabı*** *antag:* ***(Küreg)*** *Tokuz Oguz bodun üze kagan olurtı tir (1T-G-1-2).*

Türgiş kaganda ***küreg*** *kelti.* ***Sabı*** *anteg:* ***(Küreg)*** *Öngdin kagangaru sü yorılım timiş,* ***(Küreg)*** *yorımasar bizni, kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaçan [n]eng erser bizni ölürteçi kök timiş (1T-K-5-6).*

Ol sabı eşidip ***kaganım*** *ben ebgerü tüşeyin tidi.* ***Katun*** *yok bolmış erti.* ***(Kaganım)*** *Anı yoglatayın tidi.* ***(Kaganım)*** *Sü barıng tidi,* ***(Kaganım)*** *Altun yışda olurung tidi.* ***(Kaganım)*** *Sü başı İnel Kagan Tarduş şad barzun tidi.* ***(Kaganım)*** *Bu süg ilt tidi.* ***(Kaganım)*** *Kıyınıg könglüngçe ay. Ben sanga ne ayayın tidi.* ***(Kaganım)*** *Kelir erser kür ökülür, kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi (1-T-K-6-7-8).*

Umay teg ögüm katun kutınga ***inim Köl Tigin*** *er at buldı.* ***(İnim Köl Tigin)*** *Altı yigirmi yaşınga eçim kagan ilin törüsin ança kazgandı.* ***(Biz)*** *Bir otuz yaşınga Çaça sengünke süngüşdümüz. (****İnim Köl Tigin)*** *Ang ilki Tadıgıng Çorung boz [atıg binip tegdi.* ***Ol at*** *anda] ölti.* ***(İnim Köl Tigin)*** *İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi.* ***Ol at*** *anda ölti. (****İnim Köl Tigin)*** *Üçünç Yigen Silig beging kedimlig torug at binip tegdi.* ***Ol at*** *anta ölti. (****İnim Köl Tigin)***

[2] "*küreg"* okunuşu için bkz. (Erdal, 1991, s. 196).

*Yarıkında yalmasında yüz artuk okun urtı, (**İnim Köl Tigin**) yüzinge başınga bir ok t[egürmedi ...] (KT-D-31-32-33).*

3. Ardışık cümlelerin ilkindeki herhangi bir ögenin diğer cümlelerde ortak özne olduğu yapılar. Bu yapılarda özne bağlantısı, leksik gönderimlerle sağlanmıştır.

Örnek:

(*Ben*) *[Tört bulungdakı] bodunug kop baz kıltım, yagısız kıltım.* ***(Tört bulungdakı] bodun)*** *Kop manga körti işig küçüg birür (KT-D-29-30).*

Bu örnekte birinci cümlede nesne görevi yapan ***tört bulungdakı bodun*** kelime grubu, ikinci cümlenin öznesidir.

Örnek:

*(Biz) Antag ödke ökünüp **Köl Tiginig** az erin irtürü ıtımız. **(Köl Tigin)** Ulug süngüş süngüşmiş. **(Köl Tigin)** Alp Salçı ak atın binip tegmiş. **(Köl Tigin)** Kara Türgiş bodunug anta ölürmiş. **(Köl Tigin)** almış (KT-D-40).*

Bu örnekte de birinci cümlenin nesnesi olan isim, diğer cümlelerin ortak öznesidir.

Örnek:

***Kaganıma** ötünüp sü iltdim. Şantung b[alıkka] taluy [ögüzk]e tegürtüm. **(Kaganım)** Üç otuz balık sıdı (1TD-1-2).*

Bu örnekte ise birinci cümlede yer tamlayıcısı görevi yapan isim, ikinci cümlenin öznesi olmuştur.

4. Ardışık cümlelerin ilkindeki herhangi bir ögenin bir parçasının diğer cümlelerde ortak özne olduğu yapılar. Bu yapılarda da özne bağlantısını sağlayan, leksik gönderim ögeleridir.

Örnek:

***Tabgaç bodun sabı** süçig, agısı yımşak ermiş. **(Tabgaç bodun)** Süçig sabın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. **(Tabgaç bodun)** Yaguru kondukda kisre anyıg bilig anta öyür ermiş. **(Tabgaç bodun)** Edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş. **(Tabgaç bodun)** Bir kişi yangılsar uguşı bodunı bişükinge tegi kıdmaz ermiş (KT-G-5-6).*

Bu örnekte, birinci cümlenin öznesi, ***Tabgaç bodun sabı*** isim tamlamasıdır. Diğer cümlelerin ortak öznesi ise bu isim tamlamasının tamlayan unsuru olan ***Tabgaç bodun***'dur.

Örnek:

*Bu yirde olurup **Tabgaç bodun birle** tüzültüm. **(Tabgaç bodun)** Altun kümüş işgiti kutay bungsuz ança birür (KT-G-4-5).*

Bu örnekte ***Tabgaç bodun birle*** edat grubunun isim unsuru, diğer cümlenin öznesi olmuştur.

Örnek:

*Tengri küç birtük üçün **kangım kagan süsi** böri teg ermiş, **(kangım kaganın) yagısı** kony teg ermiş. **(Kangım kagan)** İlgerü kurıgaru sülep ti[r]m[iş], **(kangım kagan)** kubrat[mış] (KT-D-12-13-14).*

Bu örnekte, birinci cümlenin öznesi bir isim tamlamasıdır. Tamlamanın tamlayan unsuru ikinci cümlenin öznesi olmuştur.

Köktürkçe metinlerdeki ardışık cümleler, üçüncü şahıs özne bağlantıları bakımından yukarıda anlatılan dört bağlantı şemasına genel olarak hem şekil hem de anlamca uygunluk gösterir. Ancak bazı örneklerde yüklemin işaret ettiği üçüncü şahıs özne, önceki cümle veya cümlelerin öznesiyle anlam bakımından uyumlu görünmemektedir. Nitekim bu durum, metin aktarmalarını da etkilemiş, metin üzerinde yapılan çalışmalarda bu cümlelere farklı farklı anlamlar verilmiştir. Bir örnek üzerinde durmak istiyorum:

***[Kangım kagan** ança ilig] törüg kazganıp uça barmış. Kangım Kaganka başlayu Baz kaganıg balbal tikmiş (KT-D-16).*

Birinci cümlenin öznesi ***kangım kagan'***dır. İkinci cümlenin yüklemi, üçüncü şahıs özneyi, yani *o/onları* göstermekte, ancak önceki cümle/cümlelerde bu zamirin *kim*'liği hakkında bir bilgi olmadığı için yüklem tarafından yapılan gönderimin anlamca değeri bulunmamaktadır. Burada problem olan husus, Baz Kağanı balbal olarak dikenin veya dikenlerin kim olduğudur.[3] Bu cümle araştırıcılar tarafından bugünkü Türkçeye şu farklı şekillerde aktarılmıştır:

M. Ergin: *Babam kağan öylece ili töreyi kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş* (1970, s. 7).

Bu aktarmada, ikinci cümlenin öznesi belirsizdir.

T. Tekin: *Babam hakan öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş* (1988, s. 13).

Bu aktarmada ikinci cümlenin öznesi *amcam hakan* kabul edilmiştir. Hâlbuki önceki cümlelerde öznenin *amcam hakan* olduğunu gösteren gramatikal ve leksik bir gönderim yoktur.

V. Thomsen: *Babam kağan (devlet ve?) kurumlar için bunca şey yaptıktan sonra ölüvermiş Babam kağan (cenaze alayının?) başında Baz Kağan matem törenini(?) yönetmiş* (1995, s. 98).

Bu aktarmada, aslında nesne olan *Baz kagan* özne kabul edilmiştir ki bu, hem anlam bakımından hem de *Baz kagan* ögesi yükleme hâli eki taşıdığı için söz dizimi bakımından mümkün değildir.

H. Namık Orkun: *Babam hakan bu kadar ülke (ve) türeyi kazandıktan sonra uçu vermiş (ölü vermiş). Babam hakana Baz hakanı birinci balbal dikmiş* (1987, ss. 36-37).

Bu aktarmada -tam anlaşılmamakla beraber- özne ya *Baz hakanı* kabul edilmiştir ki bu bağlama uygun değildir, ya da bu kelime grubu nesne olarak düşünülmüştür. O takdirde cümlenin öznesi belirsiz görünmektedir.

E. Şükürlü: *Han atam bu geder el birliyini, hökmranlıgı elde edip ölmüş. Baz Hanın (simasında) Han atamın şerefine baş daşı galdırmışlar* (1993, s. 234).

Bu aktarmada ise ikinci cümlenin yüklemi, çokluk eki ile *kaldırmışlar* şeklinde aktarılmış ve *onlar* öznesine gönderme yapılmıştır.

Görüldüğü üzere bu cümle ile ilgili yapılan aktarmalar birbiriyle uyumlu değildir. Bu uyumsuzluğun sebebi nedir ve cümle bugünkü Türkçeye nasıl aktarılmalıdır?

***[Kangım kagan** ança ilig] törüg kazganıp uça barmış. Kangım Kaganka başlayu Baz kaganıg balbal tikmiş* örneğinde ikinci cümledeki öznenin anlaşılması için şu iki sorunun cevabına ihtiyaç vardır:

1. İkinci cümlenin yüklemi teklik 3. şahıs özneyi mi, yoksa çokluk 3. şahıs özneyi mi işaret etmektedir?

[3] Baz Kağan'ın kimliği ve ölüm tarihi konusundaki tartışmalar için Ekrem, 2008'e bakınız.

Köktürkçede çekimli fiiller çokluk eki almaz. Çokluk, bağlamdan anlaşılır. Fiiller, Uygurcadan itibaren çokluk eki almaya başlamıştır (Erdal, 2004, ss. 137, 232; Grönbech, 1995, s. 50). Köktürkçe metinlerde öznenin çokluk olup olmadığının yüklemden anlaşılması mümkün değildir. *Kangım Kaganka başlayu Baz kaganıg balbal tikmiş* cümlesinde *tikmiş* fiili teklik bir özneyi yani *o* öznesini işaret etseydi, *o*'nun kimliği hakkında önceki cümlelerde bir bilginin bulunması gerekirdi. Böyle bir bilgi metinde yoktur.

Türkçede fiillerde çokluk üçüncü şahsı belirleyen sadece *-lAr* eki değildir. Yüklem olan fiiller, çokluk eki almadan da çokluk bir özneyi işaret edebilir. Yani fiillerde morfolojik çokluk yanında, söz dizimsel yapıların belirlediği bir çokluk şahıs kavramı vardır. Çokluk bir özne, yüklem çokluk eki almasa da yüklemin çokluk olarak algılanmasını sağlayacaktır.

Köktürkçede çekimli fiiller çokluk eki almadığına göre *tikmiş* fiili ek almadan da çokluk bildirebilir. Bu durumda, cümlenin öznesi *onlar* olabilecektir. Yani ikinci cümlenin yükleminin çokluk 3. şahıs özneyi işaret ettiği kabul edilebilir.

2. İkinci cümlenin öznesi *onlar* ise, *onlar* kimdir?

Bu sorunun cevabını vermek için Türkçe söz diziminin çeşitli araştırmalarda işaret edilen bir özelliğini hatırlamak gerekmektedir. Deny 1921'de Türkçede çokluk üçüncü şahıs bildiren fiillerin öznelerinin belirsiz de olabileceği belirtilerek "*Teklifimi kabul etmediler*" cümlesi örnek olarak verilir (1921, s. 780). Ahmet Cevat Emre'nin Türkçe Sarf ve Nahiv'inde *belirsiz özne* ile ilgili şu açıklamalar bulunmaktadır: "*Umumiyet ve müphemiyet fikriyle cem-i gaaip şahsında irat olunan bir fiil ile teşkil edilen kaziyelerde kezalik müsnedü'n-ileyh metrûk olur: Her Çarşamba günü burada Pazar kurarlar (İnsanlar, ahali takdirindeki müsnedü'n-ileyh metrûktür),* (Sağol vd., 2004, s. 240). Kononov, 1956 da *"Ağlamayan çocuğa süt vermezler, Çok iyi okuduğunu, büyük adam olacağını söylüyorlardı* (1956, s. 1032) gibi yüklemi çokluk (nadiren teklik) üçüncü şahıs geçişli fiil olan cümlelerde öznelerin *belirsiz şahıslı* özneler olduğuna işaret edilmiştir. Ediskun, çekimli fiillerin çokluk üçüncü şahısları ile kurulan bazı fiil cümlelerinde bir öznenin varlığının düşünüldüğünü, sezildiğini ama konuşma veya yazıda açıkça gösterilmediğini belirterek *Züğürlüğün adını zariflik koymuşlar, Ham meyveyi kopardılar dalından, beni ayırdılar nazlı yârimden* örneklerini verir (2003, s. 334). Akerson ise "*Kapıyı açtılar"* cümlesindeki özne-yüklem ilişkisini yorumlarken, çokluk ekinin belli belirsiz çokluk üçüncü şahıs özneye gönderme yaptığını, kapının aslında kendi kendine açılmadığını, ama açanlar her kimse bunların konuşmacıyı yani cümleyi kuran kişiyi hiç ilgilendirmediğini belirterek bu anlamı konuşma ortamıyla ilişkilendirir (2000, s. 134). Özneyle ilgili bu özelliğin sadece Türkiye Türkçesinde olmadığı, diğer Türk lehçelerinde de görüldüğü Yavuzarslan, 2004'te verilen örneklerden anlaşılmaktadır (2004, s. 3269). Yukarıda verilen cümle örnekleri, *Teklifim kabul edilmedi, Ağlamayan çocuğa süt verilmez, Çok iyi okuduğu, büyük adam olacağı söyleniyordu vs.* şeklindeki edilgen yapılara denk düşmektedir.

Bu açıklamalar ışığında *Kaganka başlayu Baz kaganıg balbal tikmiş* cümlesinin öznesi gramatikal olarak *onlar* görünmekle beraber *onlar* öznesinin önceki cümle/cümlelerde işaret edilen özne ile ilgisi olmadığı ve *onlar* öznesinin belirsiz şahısları karşıladığı söylenebilir.[4] Yapılan aktarmalar içinde hem cümlelerin yapısı hem de cümlelerin taşıdığı bilginin gerçekliği bakımından en isabetli olanının Şükürov'un Azerbaycan Türkçesine yaptığı *Han atam bu geder el birliyini, hökmranlıgı elde edip ölmüş. Baz Hanın (simasında) Han atamın şerefine baş daşı galdırmışlar* aktarması olduğu görüşündeyim. Buna göre ***[Kangım kagan*** *ança ilig] törüg kazganıp uça barmış. Kangım Kaganka başlayu Baz kaganıg balbal tikmiş* cümleleri Türkiye

[4] Johanson 1977'de değinilen "öznenin belirliliği ve belirsizliği", öznenin söz dizimindeki yeri ile ilgili tanımlamalardır ve bunlar "*Sokakta köpek yatıyor - Köpek sokakta yatıyor"* cümleleriyle örneklendirilmiştir (1977, s. 79). Bildirimizde sözü edilen ise çokluk üçüncü şahıs özne belirsizliğidir.

Türkçesine *Babam Kağan, ili, töreyi öylece kazanıp vefat etmiş. Babam kağana önce Baz Kağanı balbal olarak dikmişler* şeklinde aktarılmalıdır.

Sonuç

Köktürkçe metinlerdeki üçüncü şahıs özneli ardışık cümlelerde özne bağlantıları, yapı ve anlam bakımından genel olarak düzenlidir. Ancak anlam bakımından bu düzene aykırı görünen cümlelerde öznenin *belirsiz şahıslı özneler* olabileceği ve cümleleri böyle anlamak ve böyle aktarmak gerektiği dikkatten uzak tutulmamalıdır. Köktürkçe metinlerdeki bazı cümlelerde hâlâ öznenin ve işaretsiz çokluk kavramının yol açtığı farklı aktarmalar bulunmaktadır.

Kaynakça

Akerson, F. E. (2000). *Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual.

Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Çelik, M., Özsoy, A. S. (Baskıda) Türkçe Tümcelerde Belirlilik ve İletişimsel Sözce Bakış Açısı *(L. Johanson'un "Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Suppl. III: 2. 1186-1203. başlıklı makalesinin çevirisidir.*)

Ediskun, H. (2003). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ekrem, E. (2008). Baz Kağan Meselesi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.5, S.1, 47-64.*

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Vol.1, Wiesbaden.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden-Boston.

Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Grönbech, K. (1995). *Türkçenin Yapısı* (M. Akalın, Çev). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Johanson, L. (1977). Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen, *Satz, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Suppl.III: 2, 1186–1203.*

Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka,* Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şükürlü, E. (1993). *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*. Bakı: Maarif Neşriyatı.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Thomsen, V. (1993). *Çözülmüş Orhun Yazıtları* (V. Köken, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uzun, L. S. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metin Dilbilimsel Yapısı*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Yavuzarslan, P. (2004). Türkçe ve Tatarcada Cümle Semantiği Açısından Öznesiz Edilgen Yapılar. *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 3163-3174.

KÖKTÜRKÇE *İDİ OKSUZ* ÜZERİNE

Ceval KAYA

1. Giriş

Bu bildiride Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak metninde geçen ve anlamlandırılması sorunlu olan *idi oksuz* ibaresi üzerinde durdum.

2. Sorun

Sorunlu ibare, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında şu şekilde geçmektedir:[1]

KT D 2-3: *(e)kin (a)ra* ***idi oks(u)z*** *kök türük (a)nça ol(u)rur (e)rm(i)ş*

BK D 4: *(e)kin (a)ra* ***idi oks(u)z*** *kök türük ItI(NÇ)A ol(u)rur (e)rm(i)ş*

Bu cümlede şu sorunlar var:

• *idi oksuz*.
• *kök türük*.
• *ItI(NÇ)A*.

Ben bildirimde *idi oksuz* üzerinde durdum. Ancak, öteki iki sorun üzerinde de çok kısa olarak görüşümü belirttim.

3. Yapılan Çalışmalar

İlgili ibare üzerinde şimdiye kadar yapılan okuma ve anlamlandırma teklifleri şöyle tasnif edilebilir:

3.1. Okuma Teklifleri:

• *idi uksız* (Radloff, 1894, s. 5; Melioranskiy, 1899, s. 64).

• *idi uksus* (Radloff, 1897, s. 131).

• *idi oksız* (Thomsen, 1896, s. 97-98; 1916, s. 21; Orkun, 1936, ss. 29-30; 1941, s. 51; Turan, 1945, s. 318; Tekin, 1968, s. 232; DTS, 1969, s. 370a; Clauson, 1972, s. 41b; Tekin, 2000, s. 148; Bazin -).

• *idi oksuz* (Ergin, 1970, ss. 51, 61; Gabain, 1974, s. 273; Ercilasun, 1985, s. 72a; Tekin, 1988, s. 25; Tuna, 1993, s. 81; Tekin, 2000, s. 221; Erdal, 2004, s. 345; User, 2009, ss. 177, 307).

3.2. Anlamlandırma Teklifleri:

• "efendisiz ve hanedansız" (Radloff, 1894, s. 5).

• "egemence" (Thomsen, 1896, s. 129).

• "hüküm süren soylu hanedanları olmayan" (Radloff, 1897, s. 131).

• "ne hükümdarları (?), ne de kulları (?) bilmeyen" (Melioranskiy, 1899, s. 64; DTS, 1969, s. 370a).

• "efendisiz/kağansız/sahipsiz ve teşkilatsız/örgütsüz" (Thomsen, 1916, s. 338; 1924, s. 99; Orkun, 1936, ss. 29-30; 1941, s. 51; Turan, 1945, s. 318).

• "pek/hiç teşkilatsız/örgütsüz" (Tekin, 1968, s. 160; Ergin, 1970, s. 4, 18; Clauson, 1972, s. 41b; Ercilasun, 1985, s. 72a; Tekin, 1988, s. 25; 2000, s. 148; User, 2009, ss. 177, 307; Bazin -).

• "soyu (?) tamamıyla alt boylara (?) ayrılmayan" (Clauson, 1972, s. 95b).

[1] Transkripsiyonu yaparken yazıtların en son Alyılmaz tarafından tespit edilen orijinal metnini kullandım (Alyılmaz, 2005, s. 127).

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 463-467

• "üniter" (Tuna, 1993, s. 81).

• "hiç kesintisiz" (Erdal, 2004, s. 345).

Thomsen, Radloff, Melioranskiy, Clauson'un ikinci yorumu, Tuna ve Erdal'ın yorumları hariç tutulursa öteki yorumların iki noktada toplandığı görülür:

• "efendisiz ve örgütsüz".

• "hiç örgütsüz".

4. Yorum

4.1. İbarenin imlasında sorun yoktur. İçinde hem kalın (o, k, s) hem de ince (d) işaretler bulunduğu için, tek kelime gibi yazılsa da, gerçekte iki kelimeden ibaret olduğu kesindir: *idi* ve *oksuz*. İkinci kelimenin ekindeki yazılmayan ünlünün düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre /u/ olacağı açıktır. Çünkü, {+sXz} yokluk eki eski Türkçede her iki ünlü uyumuna da bağlıdır (Tekin, 2000, s. 86; Erdal, 1991, s. 131). Böylece, ibarenin okunuşu *idi oks(u)z* biçiminde kesinleşmiş olur.

4.2. İbarede asıl sorun anlamlandırmadır. Çünkü, ibareye verilen manalar bağlama uymamaktadır:

> *Başa geçen kağanlar (Bumın Kağan ve İstemi Kağan), ülkede yönetimi ele alıp töre hakimiyetini kurduktan sonra dört taraftaki düşmanlar üzerine yürümüşler. Göktürk hakimiyetini tanımak istemeyenlere zorla baş eğdirmişler. Zor kullanarak boyun eğdirdikleri boyları, tekrar baş kaldıramasınlar diye dağıtarak ülkenin en doğusundaki Kadırkan ormanından en batısındaki Demirkapı'ya kadar her tarafa iskân etmişler. Yani ülkede birliği ve iç barışı sağlamışlar.*
>
> ***Kadırkan ormanı ve Demirkapı arasındaki idi oksuz Göktürkler öylece yaşarlarmış.***
>
> *Çünkü, o kağanlar ve onların beyleri bilgili ve cesurmuş.*

Böyle bir bağlamda Göktürkleri nitelendiren bir ibare olan *idi oksuz*'un olumlu bir anlam vermesi gerekir. Hâlbuki Thomsen'in ilk yorumu ile Tuna'nın yorumu dışındakilerde hep olumsuz anlamlandırma söz konusudur: "sahipsiz ve örgütsüz", "hiç örgütsüz".

İbaredeki *idi* kelimesi başlangıçta "sahip" anlamındaki kelime sanılmıştır. Ek almamış olmasına rağmen eki varmış gibi, yani *idisiz oksuz* "sahipsiz (ve) örgütsüz" olarak anlaşılmıştır. Eski Türkçede "sahip" anlamındaki *idi* ile aynı imlaya sahip bir *idi* daha vardı. Bu kelime olumsuz fiil veya sıfatları nitelendirip pekiştiren bir zarf idi ve "hiç" anlamına geliyordu. (Tekin, 1968)'den itibaren ibaredeki *idi* kelimesi "hiç" biçiminde anlamlandırılmaya başlanmıştır: *idi oksuz* "hiç örgütsüz".

İbaredeki *idi* kelimesinin "hiç" biçimindeki manalandırılmasında artık uzlaşılmış gibidir.

4.3. İbarenin ikinci kelimesi olan *oksuz*, anlamlandırma açısından hâlâ tam olarak halledilmiş değildir. Thomsen'in ilk yayınındaki "egemence" ve Tuna'nın "üniter" şeklindeki manalandırmaları iyidir. Fakat ibarenin ardında saklı olan asıl anlamı tam olarak açıklamaktan uzaktır.

Cümlede *oksuz* sıfatı *kök türük* tamlamasını nitelendirmektedir. Nasıl *kök türük*? *oksuz* olan *kök türük*. *ok* kelimesinin hâkimiyet altına girmiş toplulukları gösterdiğini, yani "kabile, boy" anlamını da taşıdığını biliyoruz (Gabain, 1974, s. 349b). Bundan hareketle, *oksuz* kelimesine "kabile düzeni olmayan, örgütsüz" anlamı verilmiştir: "örgütsüz Göktürk(ler)". Fakat, Bumın ve İstemi kağanlar, gerçekte ülkeyi düzene sokuyorlar, birliği sağlıyorlar, töreyi hâkim kılıyorlar. Başka bir ifadeyle düzensizliği ortadan kaldırıyorlar ve Göktürkleri örgütlü hale getiriyorlar. Bu

bağlamda, *oksuz* kelimesine "örgütsüz" anlamı vermek bağlama uymuyor. Zaten takip eden *türük* kelimesi "dürülmüş, düzene sokulmuş, örgütlenmiş" demektir: < *tür-ü-k* (Turan, 2004).

Tuna ise, *ok* kelimesini "eyalet, idari bölge" olarak düşünmektedir. Çünkü, bağımsızlık öncesi (630-680) Çinliler Göktürkleri 6 eyalet halinde yönetiyorlarmış. Bu durumda *oksuz* "eyaletsiz, bir bütün halinde, tam birlik halinde, tekdüze, üniter" anlamına gelmektedir (Tuna, 1995, s. 79).

Tuna'nın görüşü tutarlı gibi görünüyor. Ancak, burada şu zorluklar vardır. Birincisi, *ok* kelimesinin "yönetim bölgesi" anlamı bilinmiyor. İkincisi, burada birinci Göktürk devletinin ilk kuruluş yılları söz konusudur ve baştaki kağanlar, bağımsızlığı Çinlilerden almamışlardır. Üçüncüsü, *idi oksuz*, metinde halkı, yani insanları nitelemektedir. Hâlbuki "eyaletsiz, bir bütün halinde, tam birlik halinde, tekdüze, üniter" manası, insanlar için değil de, ülke ve devlet için daha uygundur.

Benim *oksuz* kelimesiyle ilgili olarak biraz farklı bir görüşüm var:

oksuz kelimesinin kökünün, birçok araştırıcının da vurgulamış olduğu gibi, *ok* olduğunda şüphe yoktur. Bu *ok*, yay ile atılan ve silah olan oktur. Sadece Türklerde değil, başka kültürlerde de *yay* hâkimiyet[2], *ok* ise bağlılık sembolüdür. Çünkü, oku sevk eden ve onu yönlendiren yaydır. Ok, yaya tabidir. Eski Türklerde de ok bağlılık sembolüdür. Yay, hâkimiyeti, dolayısıyla hükümdarı temsil eder. Türk hükümdarı, hâkimiyeti altına almak istediği boylara ve topluluklara ok göndererek, onları kendisine tabi olarak görmek istemiştir (Turan, 1945).

Ok, mecazi olarak "bağlılık" demek ise, *oksuz* da "bağsızlık, hürriyet, bağımsızlık" anlamına gelir. Böyle bir mana bağlama daha uygun düşmektedir. Çünkü devletin hâkimiyet alanı en geniş sınırlara kadar götürülmüştür. Bütün Türk olan ve olmayan topluluklar devlete katılmıştır. Merkezî otorite kurulmuştur. Baş eğmeyenler, bir daha isyan edemesinler diye dağıtılıp ülkenin uzak köşelerine iskân edilmiştir. Bu noktadan sonra ülkenin iki uç noktası arasındaki halk, yani örgütlenmiş (dürülmüş) olan halk, hiç kimseye bağlı olmadan, vassal olmadan, ama sadece merkezî otoriteye bağlı olarak, tamamıyla hür, tam bağımsız olarak yaşamaya başlamışlardır.

idi oksuz ibaresinin "hiç bağsız, tamamıyla hür, tam bağımsız" anlamında olduğunu düşünüyorum.

5. Başka Sorunlar

5.1. *kök türük* ibaresindeki *kök*, "mavi" anlamındaki *kök* mü? Mavinin, doğunun sembolik rengi olduğu, dolayısıyla da *kök türük* ibaresinin doğu Türk(leri)ni gösterdiği düşünülüyor. Bu ibare, yazıtlarda sadece bir yerde geçmektedir. Devletin kuruluşunda görev alan ilk kağanların başarılı çalışmaları anlatılırken "Doğu Türkleri" anlamında geçen ibare bağlama hiç uygun düşmüyor. Çünkü, Göktürklerin doğu ve batı diye ikiye ayrılmaları 580'li yıllardadır. Henüz ikiye ayrılmamış olan devlette, devletin ve ülkenin yüceltildiği yıllar anlatılırken bölücü bir ifade olan "doğu Türk'ü" bana mantıklı görünmüyor. Acaba, *kök türük* "doğu Türk'ü" demek ise, batı Türk'ü, yani *ak türük* kim oluyor? Böyle bir adlandırma var mı? Göktürkler, Hazar ve Karadeniz üzerinden Avrupa'ya doğru yürüyen Türklerden haberdar mıydılar?

5.2. Bilge Kağan yazıtında, Köl Tigin yazıtındaki (NÇ)A kelimesine paralel olarak ItI(NÇ)A bulunmaktadır (Alyılmaz, 2005, s. 127).

Burada, *iti*, yani "düzene sokarak" anlamında bir zarf fiil düşünülebilir. *kök türük* ise, *it-* fiilinin nesnesi olmaktadır: "Göktürkleri düzene sokarak". Ancak, bu durumda cümlenin öznesi

[2] Mesela, Bisütun yazıtında I. Dara elinde hâkimiyet sembolü olan yay ile resmedilmiştir (Wiesehöfer, 2003, ss. 35, 36, 38).

belirsiz hale gelmektedir. Kim yaşarmış? Kağan(lar). Bu noktada Köl Tigin yazıtı ile Bilge Kağan yazıtı arasında büyük farklılık oluşmaktadır. *idi oksuz, kök türük* tamlamasının niteleyicisidir. Bu niteleme ile, *kök türük* daha da belirli hale getirilmiştir. Eğer *kök türük, it-* gibi bir fiilin nesnesi olsaydı, sonunda mutlaka yükleme hali eki bulunurdu: *kök türüküg*.

Bence, her iki yazıttaki cümlede de özne, *kök türük*'tür. Bilge Kağan yazıtındaki ilave kısımda, *ança* kelimesi ile aynı veya benzer anlamı veren başka bir kelime söz konusu olabilir. Fakat, bu kelime nedir?

türük kelimesi ile *ItI(NÇ)A* yazıtta bitişik yazılmış. Yani, *türükitinçe*. Acaba bu bitişik yazımı şöyle çözebilir miyiz? *türükit ince*. Buradaki *türükit*, *türük* kelimesinin {+t} ile yapılmış çokluk biçimidir (< *türük+i+t* "Türkler"). *ince* "öylece".

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ortak metindeki farklılıklar, anlamı değiştirmeyecek ve grameri bozmayacak alternatif ifadelerdir. Bu, Yolluğ Tigin'in bir tasarrufudur (Şen, 2006). Ben, bu farklılıkları yaratan sebebin, dil dışı olduğunu ve satırı doldurarak yazıtta bloklama sağlamak için yapıldığını iddia etmiştim (Kaya, 2009).

6. Sonuç

1. *idi oksuz* "hiç bağsız, tamamıyla hür, tam bağımsız" anlamındadır.
2. İlgili cümle şöylece okunup anlamlandırılmalıdır:

(e)kin (a)ra ***idi oks(u)z*** *kök türük (a)nça ol(u)rur (e)rm(i)ş* "İkisi arasında tamamıyla hür Göktürkler öylece yaşarlarmış."

7. Kaynakça

Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay.

Bazin, L. (-). Une particule meconnue dans les inscriptions paleo-turques. || Eski Türkçe Kitabelerde Anlaşılmamış Bir Edat. çev. O. Şahin. (Yayımlanmamış).

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

DTS. (1969). V. M. Nadelyaev-D. M. Nasilov-E. R. Tenişev-A. M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.

Ercilasun, A. B. (1985). Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri. *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri.* Tarih·Antoloji·Ansiklopedi, 1, 37-184.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. A Functional Approach to the Lexicon, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden·Boston: Brill.

Ergin, M. (1970). *Orhun Âbideleri,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

Gabain, A. v. (1974). *Alttürkische Grammatik,* Wiesbaden: Otto Harrassowitz. || *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. M. Akalın. Ankara, 1988: Türk Dil Kurumu.

Kaya, C. (2009). Orhon yazıtlarının dikilişiyle ilgili yeni sorunlar. *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni.* Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009. (Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü ve Türk Dil Kurumu). (Yayımlanmamış bildiri).

Melioranskiy, P. M. (1899). *Pamyatnik' v' çest' Kyul' Tegina*. s' dvumya tablitsami nadpisey. S.-Peterburg'.

Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları*, 1. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Orkun, H. N. (1941). *Eski Türk Yazıtları*, 4. İstanbul: Türk Dil Kurumu.

Radloff, W. (1894). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Erste Lieferung: Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Text, Transschription und Übersetzung. St. Petersburg.

Radloff, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. St. Petersburg.

Şen, S. (2006). Yolluğ Tigin Ne Kadar Unutkandı? *Journal of Türkish Studies*, 30/3, 175-180.

Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.

Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları,* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi.

Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,* Helsingfors. || *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Orhon ve Yenisey yazıtlarının çözümü ilk bildiri. Çözülmüş Orhon yazıtları. Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf. Turcica. çev. V. Köken. Ankara, 2002: Türk Dil Kurumu.

Thomsen, V. (1916). *Turcica.* Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie, Helsingfors: Société Finno-Ougrienne. || *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Orhon ve Yenisey yazıtlarının çözümü ilk bildiri. Çözülmüş Orhon yazıtları. Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf. Turcica. çev. V. Köken. Ankara, 2002: Türk Dil Kurumu.

Thomsen, V. (1924). Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* 78, 121-175. || Moğolistandaki Türkçe Kitabeler. çev. R. H. Özdem. *Türkiyat Mecmuası*, 3, 1935, 81-118.

Tuna, O. N. (1995). Ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş (KT, D, 2-3) İbaresi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1993, 77-81.

Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten*, 35, 305-318.

Turan, Z. (2004). "Türk" kelimesinin Aslı. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 2, 2953-2971.

User, H. Ş. (2009). *Köktürk Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.

Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers Tarihi*. çev. M. A. İnci. İstanbul: Telos.

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ РУНИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ И ИХ АВТОРЫ

С.Г. КЛЯШТОРНЫЙ

Одним из важнейших компонентов духовной культуры любого народа является его историческая память. Овладение письменной культурой как правило влечет за собой письменную фиксацию различных проявлений исторической памяти. С известными оговорками, касающимися неполноты письменного выражения собственной истории в любом архаическом социуме, зафиксированная историческая память определяет временную глубину самой культурной традиции. Вместе с тем, именно в исторической памяти социума таятся в какой-то степени стертые и мифологизированные стереотипы, определяющие пути поиска истоков культурного наследия.

Наиболее важными памятниками древнетюркской культуры являются тюркские рунические памятники Монголии, Южной Сибири и Восточного Туркестана, памятники, обладающие двумя существенными для историка и неоспоримыми достоинствами — автохтонностъю и аутентичностью. Однако, в какой мере рунические тексты являются носителями исторической памяти?

Уже в конце XIX—начале XX в. выдающиеся востоковеды своего времени, В. В. Бартольд и И. Маркварт, первыми исследовали с этой позиции тюркские памятники, выявили содержащуюся в них значительную долю историографической информации, сопоставили с иными группами источников и очень высоко оценили памятники как источник важных сведений, касающихся истории самих тюрков и созданных ими государств [1]. Были четко определены три основные группы эпиграфических текстов, достаточно насыщенных историографической информацией. Это, прежде всего, собственно тюркские памятники Северной Монголии (орхонские памятники), затем немногочисленные, тогда, в начале XX в., памятники уйгурской эпохи, найденные там же, где и тюркские, и, наконец, историографически наименее информативные из-за трудностей датирования, енисейские памятники древних кыргызов. Начавшиеся в 60—70-е гг. прошлого века дискуссии о жанре памятников и их ценности как исторических источников так и не смогли поколебать уже сложившуюся высокую историографическую оценку рунических текстов. Более того, новые открытия древнетюркских памятников, связанные главным образом с полевыми исследованиями Советско-Монгольской историко-культурной экспедиции (1969—1990 гг.), принесли неожиданные результаты, касающиеся письменной фиксации исторической памяти у тюркских народов древности. Немало было сделано и в изучении енисейской эпиграфики.

Успехи изучения древнетюркской письменности к шестидесятым годам XX в. создали ощущение известной завершенности историографической обработки этой сравнительно небольшой группы текстов. Между тем именно сенсационные результаты начального периода выявили такие труднейшие аспекты историко-культурной оценки памятников, решение которых оказалось надолго отложенным.

Остановимся лишь на некоторых из возникших загадок и тех открытиях, которые способствовали их разрешению.

Тюркский каганат возник на территории Монголии в 551 г. и, распространившись от Хинганских гор до Керченского пролива, стал первой евразийской империей, просуществовавшей восемьдесят лет. Каганат был разрушен в 630 г., в период максимальной экспансии Танской империи, но через пятьдесят лет возродился и просуществовал еще пятьдесят лет. Все обнаруженные до недавнего времени на территории каганата памятники относились ко второму периоду его существования, к 20—30 гг. VIII в. Следовало ли, исходя из этого факта сделать вывод, что Первый каганат не знал ни письменности, ни историографической традиции? Что обычай устанавливать в поминальных комплексах тюркской знати стелы с историко-биографическими текстами возник лишь в эпоху Второго каганата? Такой вывод делался. Приведем мнение выдающегося знатока тюркской археологи Л. Р. Кызласова, опубликованное им в 1965 г.: “Установка вертикальных стел с надписями (у курганах в рядах и одиночно) никогда не

практиковалась алтайскими тюрками-тугю и другими племенами, входившими в Первый Тюркский каганат" [2]. И тогда никаких прямых доказательств иной альтернативы не было. А через три года была обнаружена стела с согдийским текстом, которую по месту находки, я назвал Бугутской, стела, оказавшаяся частью погребального комплекса четвертого тюркского кагана Таспара [3]. По своему типу и содержанию стела совершенно подобна появившимся через сто пятьдесят лет орхонским памятникам. Бугутская стела была установленная в 582 г. Среди событий, датированных по двенадцатилетнему циклу, там упомянуто и об учреждении в каганате буддийской сангхи.

Теперь несомненно, что Первый каганат знал и обычай установки стел с надписями при княжеских погребениях, и календарь, и свою историографическую традицию, а идеологическая жизнь тюркского социума в VI в. отнюдь не была примитивной. Вместе с тем, употребление здесь согдийского языка и письменности указывает, по крайней мере, на то, что великолепная культура и образованность Средней Азии была для тюрков явлением достаточно обычным и привычным.

Другая историко-культурная проблема связана с ареалом распространения тюркского рунического письма. Почти все найденные памятники концентрировались в центральных районах Северной Монголии и являлись составной частью княжеских поминальных комплексов. Исходя из этого, следовало бы признать, что письменная культура в Тюркском каганате была достоянием узкой аристократической группы, а территория её распространения была очень ограничена.

Во время полевых работ в Монголии в 70—80-х гг. докладчик, имея в виду необходимость поиска бесспорных материалов для решения проблемы, осуществил целенаправленные рекогносцировки в Хангайской горной стране, Хэнтэе, Монгольском и Гобийском Алтае, в котловине Больших озер и в Южной Гоби. В ходе рекогносцировок было установлено, что руническая письменность была распространена и активно использовалась во всей зоне обитания древнетюркских племен. А отсутствие профессионализма в исполнении мелких наскальных надписей указывает на значительное число людей, владевших письмом и использовавших его в обыденной жизни. В сравнении с раннесредневековой Европой можно считать Тюркский каганат страной сплошной грамотности.

Обратимся теперь к другой группе памятников, к памятникам Уйгурского каганата. До 60-х гг. XX в. их было известно всего два — Карабалгасунская надпись и надпись из Могон-Шине-Усу. В ходе работ СМИКЭ были открыты еще три крупных памятника разной степени сохранности [4]. Какова их историографическая составляющая?

Две стелы, открытые в Хангайской горной стране, были названы мной по долинам рек, где были установлены, Терхинской и Тэсинской, Они были сооружены в 753 и 762 гг. Историографические разделы обеих надписей, судя по сохранившейся части, достаточно близки по содержанию и главная идея этих разделов казалось бы парадоксальна — уйгурские каганы восьмого века, правившие в Монголии и Туве, считали себя наследниками и преемниками древних вождей, которые возглавляли огуро-огузские племена евразийских степей за сотни лет до них. И оба уйгурских государя, Элетмиш Бильге и Бёгю, которым посвящено повествование, сочли нужным напомнить об этом своим соплеменникам и своим подданным в высеченных на камнях декларациях. Они возвеличили тех, кто возглавлял племена и создавал Эль — кочевую империю, и они осудили тех, кто разрушал Эль в междоусобных и межплеменных войнах. Память уйгурских историографов охватила несколько эпох созидания и разрушения Элей, включая события более чем двухсотлетней давности. В начальных строках их повествования история слилась с мифом о сотворении и легендами о каганах-основоположниках. Время повествования определяется упоминанием общего кагана тюрков и огузов, Бумына, т. е. серединой VI в., а пространство событий — вся евразийская степь.

Итак, первыми памятниками тюркской письменности стали камнеписные эпитафийные тексты. Однако эпитафиями крупнейшие из этих текстов являлись только по первому целевому назначению. Не менее важной для их авторов была иная цель – восстановив событийный ряд, связанный с усопшим героем, оплакав и прославив его в

безудержном панегирике, изложив свою политическую и этическую оценку событий, сформулировать, прямо или косвенно, свое социальное кредо и свою политическую философию, убедить «слушателей» в безусловной и безупречной правдивости и правильности своих утверждений и своих оценок.

Обычно в древнетюркских рунических памятниках повествование ведется либо от лица покойного героя надписи, либо оно анонимно. И в том и в другом случае подлинный творец текста никак не проявляет осознание своей роли в его создании, не обозначает своего авторства.

Однако, три случая из множества других показывают, что фольклорная традиция неосознанного авторства уже не была всеобщей – речь идет о памятнике Тоньюкука, двух Кошо-Цайдамских текстах (надписи в честь Кюль-тегина и Бильге-кагана) и надписи в честь Кули-чора.

Пространная надпись Тоньюкука (62 строки длиною в 160-170см) написаны от лица самого героя, но не им самим – в 58-й строке сообщается, что надпись написана по приказу Тоньюкука: «Я, мудрый Тоньюкук, приказал написать [эту надпись] для государства тюркского Бильге-кагана». Но стиль надписи отнюдь не эпитафийный – это яркий литературный текст, полный нескрываемых полемических суждений, диалогов, притч и поговорок. Само повествование столь эмоционально и непринужденно, столь явно приближается к родившемуся через много веков жанру автобиографии, что делает наиболее вероятным предположение о фиксации в тексте подлинной речи самого Тоньюкука.

Большая часть повествования в обоих Кошо-Цайдамских памятниках ведется от имени Бильге-кагана и в надписях несколько раз подчеркнуто заявлено, что все сказанное и записанное – его «подлинная речь», которую высекли на камне китайские резчики. Но трижды в надписи Кюль-тегина и один раз – в надписи Бильге-кагана названо другое имя творца надписей: «Столько много надписей написавший я, племянник Кюль-тегина, Йоллыг-тегин, это написал. Двадцать дней просидев (за работой), на этот камень (это) все я, Йоллыг-тегин, написал» (памятник в честь Кюль-тегина). «Надпись Бильге-кагану, я, Йоллыг-тегин, написал… Я, племянник тюркского Бильге-кагана, Йоллыг-тегин, проведя (за работой) месяц и четыре дня, покрыл надписями и украсил» (памятник в честь Бильге-кагана).

Член каганского рода и его герольд, Йоллыг-тегин был, как он сам заявляет, автором многих надписей, пожалуй, первым известным нам по имени писателем, писавшим на тюркском языке. Это он своей рукой нанес на камень (процарапал или написал тушью) текст надписей, высеченный затем китайскими резчиками. Ему принадлежали также не сохранившиеся надписи на стенах заупокойных храмов. Несомненно, что памятник как литературное произведение и образец древнетюркской письменности был написан им. Однако вряд ли стоит преувеличивать самостоятельность политического мышления Йоллыг-тегина и приписывать исключительно ему разработку тех политических взглядов, которые отражены в памятниках. Йоллыг-тегин писал то, что соответствовало мыслям, словам и действиям его сюзерена и родича – Бильге-кагана; недаром все политические формулировки изложены от лица Бильге-кагана, с указанием, что резчики не исказили его «речи».

Кошо-Цайдамские надписи являются крупнейшими памятниками древнетюркской рунической письменности. Их значение для древнетюркской филологии и истории невозможно преувеличить. Наблюдения, сделанные при изучении этих двух текстов, давно уже стали нормативными, а сами памятники превратились в своеобразные эталоны, с которыми сравнивают чуть ли не все другие рунические надписи.

Третий случай самообозначения автора камнеписного текста отмечен в надписи в честь Кули-чора (надпись из Ихе Хушоту): «Я, Бинтир, столь много надписей написал и о том, чего я сам не знал, и о том, что я сам знал и помнил. Надпись Кули-чору я (тоже) написал». Автор надписи ссылается на какую-то информацию, устную или письменную, о событиях, которые он не знал или не помнил. Такого рода констатация, пока единственная в древнетюркских текстах и она, возможно, свидетельствует о наличии историографической традиции и о существовании людей, которые эту традицию сохраняли.

Очевидно, что в трех отмеченных случаях проявилось разное ощущение или осознание авторства. Это осознание никак не связано исключительно с реальным

начертанием (вырезанием или иным обозначением) знаков письма, но оно прямо касается процесса создания текста. Тоньюкук диктует исполнителю (резчику?) свою речь, насыщенную экспрессивными и полемическими оборотами, создающими неповторимый стиль изложения, и, по существу, является единственным творцом текста.

Йоллыг-тегин долго и тщательно готовит текст для резчика-исполнителя, сам его наносит на поверхность стелы, не врезая в камень, сам украшает стелу некоторыми символами-рисунками. Он пишет о себе как о создателе текста, указывая даже количество затраченных дней. И, однако, считает главным в своей работе точную передачу «сердечной речи» своего сородича и сюзерена Бильге-кагана.

Не исключено, что политическая философия Бильге-кагана если не ментально, то вербально и литературно формируется именно Йоллыг-тегином, а его заявление о своем немалом и долгом труде над текстом прозрачно свидетельствуют о его собственном авторском вкладе.

И совершенно осознанно и недвусмысленно заявляет о своем авторстве профессиональный панегирист – историограф, подвизавшийся при дворе Кули-чора Тардушского. Возможно, Бинтир – типологически знаковая фигура древнетюркского придворного интеллектуала, одного из тех грамотеев, чьими усилиями создавались и поддерживались полулегендарные представления о героях минувших поколений и формировались образы участников актуальных коллизий. Этот сложный сплав соперничающих повествований и оценок отдаленного и недавнего прошлого, запечатленный на фоне жестких межклановых, политических, военных и социальных столкновений, имперских амбиций и сепаратистских устремлений, делал авторов древнетюркских эпитафий глашатаями и судьями их мира.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Подробнее об изучении древнетюркских рунических памятников и их историографической оценке в специальной литературе см.: *С.Г.Кляшторный* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., «Наука», 1964. С. 5-17; *С.Г.Кляшторный, В.А.Лившиц*. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии // Археология и этнография Монголии. Новосибирск, «Наука», 1978, С. 37-70.

2. *Л.Р. Кызласов*. О датировке памятников енисейской письменности // Советская археология, 1965, № 3. С. 43.

3. *С.Г.Кляшторный,. В.А. Лившиц.* Новая согдийская надпись из Монголии (предварительное сообщение) // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока, Л., 1969. С. 51-55; *С.Г.Кляшторный, В.А.Лившиц*. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Т.X, М., 1971. С. 121-146; *S. Klyashtornyj, V. Livshic*. The Sogdian inscription of Bugut revised || Acta Orientalia Hungarica T. XXVI, 1972. C. 63-102.

4. *С.Г.Кляшторный, В.А. Лившиц*. Сэврэйский камень // Советская тюркология, 1971, № 3. С. 106-112; *S. Klyashtornyj, V. Livshits.* Une inscription inédited torque et sogdienne: la stèle de Sevrey (Gobi Méridionale) // Journal Asiatique. T. 259, 1972. C. 11-20; *С.Г.Кляшторный*. Терхинская надпись. Предварительная публикация // Советская тюркология, 1980, № 3. С. 82-95; *S. Klyashtornyj*. The Terkhin inscription // Acta Orientalia Hungarica. T. XXXVI, fasc. 1-3, 1983. C. 335-366; *С.Г.Кляшторный*. Тэсинская стела. Предварительная публикация // Советская тюркология, 1983, №. 6. С. 76-90; *S. Klyashtornyj*. The Tes inscription of the Uigur Bögü Qaghan // Acta Orientalia Hungarica. T. 39. 1985, fasc. 1. C. 137-156; *С.Г.Кляшторный* Надпись уйгурского Бёгю-кагана в Северо-западной Монголии // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. М., «Наука», 1987. С. 19-37.

ESKİ TÜRK RUNİK ANITLARI VE ONLARIN YAZARLARI

S.G. KLYAŞTORNIY

Rusçadan Çeviren ***Eyüp BACANLI***

Herhangi bir halkın manevî kültürünün en önemli unsurlarından biri onun tarihî hafızasıdır. Yazılı kültürü edinme, bilindiği üzere, tarihî hafızanın çeşitli tezahürlerinin yazılı kaydını da beraberinde sürükler. Kendi tarihinin yazılı ifadesinin eksikliğiyle ilgili bilinen koşullar altında, her tür arkaik toplumda, kayıt altına alınan tarihî hafıza, kültürel geleneğin zamansal derinliğini de tayin eder. Bununla birlikte, özellikle toplumun tarihî hafızasında kültürel mirasın köklerinin araştırılması yolunu belirleyen silik ve mitolojikleşmiş stereotipler bir ölçüde gizlenirler.

Eski Türk kültürünün en önemli anıtları, Moğolistan, Güney Sibirya ve Doğu Türkistan'daki Türk runik anıtlarıdır. Bu anıtların yerlilik ve otantiklik şeklinde, bir tarihçi için iki esaslı ve tartışılamaz başarısı vardır. Ancak, runik metinler, acaba hangi ölçüde tarihî hafızanın taşıyıcıları konumundadır?

XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında dönemin şarkiyatçılarının öncüleri olan V. V. Barthold ve İ. Marquart, Türk anıtlarını ilk defa bu nazarla incelediler, onlarda içerilen önemli tarihî bilgilerin payını ortaya koydular, diğer kaynakların gruplarıyla karşılaştırdılar ve anıtları, Türklerin ve onların kurduğu devletlerin tarihiyle ilgili önemli malumatların kaynağı olarak çok önemsediler. Eski Türk runik anıtlarının ve özel edebiyatta onların historiyografik değerinin incelenmesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Klyaştornıy, 1964, ss. 5-17 ve Klyaştornıy & Livşits, 1978, ss. 37-70. Epigrafik metinlerin üç temel grubu, historiyografi malumatıyla yeterince doyurucu bir şekilde belirlenmişti. Bunlar, öncelikle Kuzey Moğolistan'daki ilk Türk anıtları (Orhun abideleri), ardından XX. asrın başlarında yine Eski Türk Bölgesinde bulunan Uygur dönemine ait az sayıdaki anıt ve nihayet, eski Kırgızların bıraktığı ve tarihlendirme zorlukları yüzünden historiyografiye çok az katkı sunan Yenisey anıtlarıdır. Geçen asrın 60'lı 70'li yıllarında anıtların tarihî kaynak olarak janr ve kıymeti hakkında başlayan tartışmalar, runik metinlerin çoktan teşekkül eden yüksek historiyografik değerini, elbette sarsamamıştır. Dahası, Eski Türk anıtlarına dair, esasen Sovyet-Moğol tarihî ve kültürel araştırma gezileri (1969-1990) sırasındaki yeni buluşlar, eski Türk halklarının tarihî hafızasının yazılı saptamasına ilişkin umulmadık sonuçlar getirmiştir. Yenisey epigrafi etütleri sırasında da az şey yapılmamıştır.

XX. asrın 60'lı yıllarına doğru eski Türk yazıtları incelemelerindeki başarılar, bu göreceli olarak küçük metin grubunun historiyografi malzemelerinin tamamlandığına dair bir kanaat oluşturdu. Bu arada, bilhassa başlangıç döneminin sansasyonel sonuçları, anıtların tarihî ve kültürel değerinin, çözümü uzun süre ertelenen en zor yönlerini de ortaya çıkarmıştır.

Öyleyse, hiç olmazsa, ortaya çıkan bilmecelerden bazıları ve onların çözümlenmesine imkân veren buluşlar üzerinde duralım.

Türk Kağanlığı Moğolistan coğrafyasında 551 yılında kuruldu ve Xingan dağlarından Azak Denizi'ndeki Kerç Boğazı'na kadar genişleyerek 80 yıl boyunca varlık gösteren ilk Avrasya İmparatorluğu haline geldi. Kağanlık, Tang İmparatorluğu'nun en geniş topraklara ulaştığı dönemde 630 yılında yıkıldı ama 50 yıl sonra tekrar dirildi ve 50 yıl daha varlık gösterdi. Kağanlık bölgesinde yakın zamanlara kadar tüm bulunan anıtlar onun ikinci mevcudiyet dönemiyle yani VIII. asrın 20'li ve 30'lu yıllarıyla ilgilidir. Bu olgudan hareketle I. Kağanlık'ın ne yazıyı ne de historiyografi geleneğini bildiği çıkarsamasını yapmak gerekir miydi? Yani Türk önderlerinin tarihî-biyografik içerikli abidevî taşlar dikme geleneği sırf İkinci Kağanlık devrinde mi ortaya çıkmıştır? Nitekim böyle bir çıkarsama yapılmıştır. Türk arkeolojisinin mümtaz bilgini L. R. Kızlasov'un bu hususta görüşüne yer verelim: "Kurganlarda sıra sıra veya tek başına yazıtlı dikey taş tespiti, İlk Türk Kağanlığı sınırları içindeki Altay Türkleri-Tugyular ve diğer

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu
3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 473-477

kabileler arasında asla uygulanmamıştır" (Kızlasov, 1965, s. 43). Ve o zaman başka bir alternatifin doğrudan hiçbir kanıtı da yoktu. Fakat aradan üç yıl geçince Soğdca metin içeren ve bulunduğu yerden dolayı benim Bugut adını verdiğim bir bengü taş keşfedildi. Bengü taşın, dördüncü Türk kağanı olan Taspan'ın cenaze kompleksinin bir parçası olduğu ortaya çıktı (Klyaştornıy & Livşits, 1969, ss. 51-55; 1971a, ss. 121-146; 1972a, ss. 63-102). Tür ve muhteva bakımından bengü taş, kendisinden 150 yıl sonra beliren Orhun Abideleriyle tamamen benzerdir. Bugut Kitabesi 582 yılında dikilmişti. Orada oniki hayvan takvimine göre tarihlendirilen olaylar arasında kağanlıkta Budist cemaati ihdası da anılmaktadır.

Şimdi hiç şüphemiz yok ki Birinci Kağanlık, prens cenazeleri sırasında yazılı bengü taş dikme âdetini, takvimi ve kendi tarihini yazma geleneğini biliyordu ve VI. asırda Türk toplumunun ideolojik hayatı hiç de ilkel değildi. Bununla birlikte, burada Soğd dili ve yazısının kullanılması en azından şunu gösteriyor ki Orta Asya'da muhteşem bir kültür ve eğitim Türkler için yeterince sıradan ve alışılmış bir olgu idi.

Diğer bir tarihî-kültürel problem de Türk runik yazısının yayılma bölgesiyle ilgilidir. Neredeyse bulunan bütün anıtlar Kuzey Moğolistan'ın merkezî yörelerinde yoğunlaşmıştı ve prenslik yadigârı komplekslerin terkip unsuru idi. Buradan hareketle, Türk Kağanlığı'ndaki yazılı kültürün dar bir aristokratik çevrenin başarısı olduğunu ve bunun yayılım alanının da hayli sınırlı olduğunu kabul etmek gerekirdi.

70'li-80'li yıllarda Moğolistan'daki saha araştırmaları sırasında raportör, sorunun çözümü için, tartışmasız malzemelerin aranması gerekliliği düşüncesiyle Hangay sıradağlarında, Hente'de, Moğol ve Gobi Altayları'nda, Büyük Göllerin deresinde ve Güney Gobi'de amaca yönelik istikşaflar (açınsamalar) gerçekleştirmiştir. İstikşaflar sırasında runik yazının eski Türk boylarının meskûn olduğu tüm bölgeye yayıldığı ve aktif olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Ama kayalar üzerindeki küçük yazıların icrasında bir profesyonelliğin olmaması önemli sayıdaki insanın yazıya hâkim olduğunu ve günlük hayatta kullandığını gösteriyor. Erken Ortaçağ Avrupasıyla karşılaştırınca, Türk Kağanlığı'ndaki nüfusun yüzde yüz okuryazar olduğunu varsaymak mümkündür.

Şimdi de anıtların bir diğer grubu olan Uygur Kağanlığı anıtlarına dönelim. XX. asrın 60'lı yıllarına dek onlardan sadece ikisi malumdu: Karabalgasun yazıtı ve Mogon-Şine-Usu'dan gelen yazıt. Sovyet-Moğol Araştırma Gezileri (SMİKE) sırasında üç büyük anıt daha farklı sağlamlık düzeylerinde açığa çıktı (Klyaştornıy & Livşits, 1971b, ss. 106-112; 1972b, ss. 11-20; Klyaştornıy, 1980, ss. 82-95; 1983a, ss. 335-366; 1983b, ss. 76-90; 1985, ss. 137-156; 1987, ss. 19-37). Peki, bunların historiyografisi nasıl teşekkül etmiştir?

Xangay Dağlık Ülkesi'nde açığa çıkarılan iki bengü taş, benim tarafımdan dikildikleri ırmak vadilerine göre Terhin ve Tesin olarak adlandırılmıştır. Bunlar 753 ve 762 yıllarında yükseltilmiştir. Her iki yazıtında da tarih yazımıyla ilgili bölümlerini, korunan bölümlerini dikkate alırsak içerik olarak birbirine yeterince yakındır ve bu bölümlerin temel fikri paradokslu gibi görünmektedir. Sekizinci yüzyılın Moğolistan ve Tuva'da hüküm süren Uygur kağanları kendilerini, onlardan önce yüzlerce yıl boyunca Avrasya bozkırlarına hükmeden Ogur-Oğuz eski önderlerinin varisleri ve halefleri olarak görüyorlardı. Ve kendisine hikâye ithaf edilen Eletmiş Bilge ve Bögü adlı her iki hükümdar da bunu kendi boydaşlarına ve tebaalarına oyulmuş taş bildirgelerde hatırlatmayı gerekli görmüşlerdir. Onlar boyları yöneten ve El Göçebe İmparatorluğu'nu kuranları yücelttiler ve yine onlar El'i boylar arası iç savaşlarla yıkanları yargıladılar. Uygur historiyograf uzmanlarının hafızası El'in kurulması ve yıkılmasıyla ilgili birkaç devri kapsıyordu ki bunlar arasında iki yüz yıldan daha önceye giden olaylar da vardı. Onların hikâyesinin daha ilk satırlarında tarih, yaratılışa dair destanla ve büyük kağanlara dair efsanelerle iç içe geçmektedir. Hikâyenin zamanı Türk ve Oğuzların umumî kağanı olan Bumın'ın yad edilmesiyle, yani VI. asrın ortalarıyla biçimlenmektedir. Olayların yayılımı ise

bütün Avrasya bozkırıdır.

Böylece, Türk yazısının ilk anıtları, taşa yazılı olan kitabeler olmuştu. Ancak, en büyük bengü taşlar sadece mezarlara taş dikmek amacıyla yapılmamıştı. Onların yazarları için daha az önemli olmayan bir başka amaç vardı. Bu amaç da merhum kahramanla ilgili olaylar dizisini yeniden kurup, arkasından gözyaşı döküp, durmaksızın methiyeler düzüp, olaylar karşısında kendi siyasi ve etik değerlendirmesini ortaya serip, doğrudan veya dolaylı olarak kendi sosyal amentüsünü ve siyasi felsefesini belirtmek ve dinleyicileri kendi iddia ve değerlendirmelerinin doğruluğu ve gerçekliğine kayıtsız şartsız inandırmaktı.

Eski Türk runik anıtlarında hikâye genellikle ya yazıttaki merhum kahramanın ağzından aktarılır ya da anonim tarzda… Gerek birinci gerekse ikinci durumda metnin hakiki yazarı, metnin kuruluşunda kendi rolünün benimsenmesi için hiçbir tezahür göstermez.

Bununla birlikte, diğer pek çokları arasında üç durum göstermektedir ki benimsenmemiş yazarlıkla ilgili folklorik gelenek daima genel bir kural değildi. Burada, elbette, Tonyukuk anıtından, Kül Tegin ve Bilge Kağan onuruna yazılan iki Koşo Tsaydam metninden ve Kuli Çor onuruna yazılan metinden söz ediyoruz.

Tonyukuk'un tafsilatlı yazıtı (160-170 cm'de 62 satır uzunluğunda) kahramanın kendi ağzından yazılmıştır, ama bir kısmı bunun dışındadır, çünkü 58. satırda yazıtın Tonyukuk'un emriyle yazıldığı haber verilmektedir: "Ben bilge Tonyukuk, Bilge Kağan'ın Türk devleti için [bu yazıtın] yazılmasını buyurdum". Ama yazıt hiç de mezar kitabesi tarzında değildir, tam aksine polemikli hükümlerini, diyaloglarını, muammalarını ve atasözlerini saklamayan, bütünüyle edebî bir metinle karşı karşıyayız. Hikâyenin kendisi o kadar emosyonel ve tabiidir, kendisinden çok asır sonra doğan otobiyografi janrına o kadar sarahatle yaklaşmaktadır ki metindeki söylevin bizzat Bilge Tonyukuk'a ait olduğu tespit ve tahminini yapmak hiç de zor değildir.

Her iki Koşo-Tsaydam anıtındaki hikâyenin büyük kısmı Bilge Kağan'ın adıyla anlatılır ve yazıtlarda bütün söylenenlerin ve yazılanların Çinli hakkâklar tarafından taşa oyulan "kendi söylevi" olduğu hususu birkaç kez altı çizilerek belirtilir. Ama Kül Tegin yazıtında üç kere ve Bilge Kağan yazıtından bir kez, yazıtın yaratıcısı olarak diğer bir isim telaffuz edilir: "O kadar çok yazıt yazdım, ben Kül Tegin'in yeğeni Yollıg Tegin, bunları yazdım. Yirmi gün boyunca (işin başında) oturup bu taşa ben Yollıg Tegin yazdım" (Kül Tegin onuruna dikilen anıt). "Bilge Kağan yazıtını ben Yollıg Tegin yazdım… Ben Türk Bilge Kağan'ın yeğeni Yollıg Tegin bir ay ve dört gün geçirip taşa yazıyla bezedim ve donattım" (Bilge Kağan onuruna dikilen anıt).

Kağan soyunun üyesi ve onun asilzadesi Yollıg Tegin, kendisinin de ifade ettiği gibi pek çok yazıtın yazarıydı ve ihtimal ki Türkçe yazan yazar adlarına göre de bize ilk malum olandı. Bunu o, kendi eliyle taştaki yazıta geçirdi (kazıdı veya Çin mürekkebiyle yazdı). Daha sonra da Çinli hakkâklar taşı oydular. Ayrıca, yok olan ahşap türbelerin duvarlarındaki yazıtlar da ona aitti. Şüphesiz ki edebî bir eser ve eski Türk yazısının numunesi olarak anıt, onun tarafından yazılmıştı. Ancak, Yollıg Tegin'in siyasi düşüncelerinin orijinalliğini abartmak ve anıtlara yansıyan siyasî görüşlerin salt onun tarafından geliştirildiğini isnat etmek doğru olmayacaktır. Yollıg Tegin, hükümdarı ve akrabası olan Bilge Kağan'ın düşüncelerine, sözlerine ve hareketlerine karşılık gelen şeyleri yazmıştı. Hakkakların onun söylevini tahrif etmediğine işaret edilerek bütün siyasi mülahazalar Bilge Kağan'ın ağzından ortaya serilmiştir.

Orhun (Koşo Tsaydam) yazıtları Eski Türk runik yazısının en büyük anıtlarındandır. Ama, buna bakarak eski Türk filolojisi ve tarihi için onların önemini abartmak imkânsızdır. Bu iki metnin incelenmesi sırasında yapılan gözlemler, çoktan temel haline gelmiştir. Ve Koşo Tsaydam anıtları neredeyse bütün diğer runik yazıtların kendileriyle karşılaştırıldığı orijinal en iyi örneklere dönüşmüştür.

Taş yazılı metin yazarının kendisini belirttiği üçüncü olay ise Kuli Çor onuruna dikilen (İxe Xuşotu'da bulunan) yazıtta haber verilmektedir: "Ben, Bintir, o kadar çok yazıt yazdım, bazılarını kendim bile bilmezdim ve bazılarını kendim de biliyordum ve hatırlıyordum. Kuli Çor yazıtını (da) ben yazdım". Yazıtın yazarı, kendisinin bile bilmediği ve hatırlamadığı olaylar hakkındaki şifahî veya yazılı olan bir bilgiye atıf yapmaktadır. Bu tür bir kayıt, eski Türk metinlerinde şimdilik tektir ve o, muhtemelen historiyografya geleneğinin varlığına ve bu geleneği koruyan insanların mevcudiyetine delalet etmektedir.

Yukarıdaki her üç olayda da farklı yazarlık duygusu ve özümsemesi olduğu aşikârdır. Bu özümseme asla salt yazıdaki işaretlerin gerçek çizimiyle (oyulması veya başka bir kodlamasıyla) bağlantılı değildir; doğrudan metnin yaratılması süreciyle ilişkilidir. Tonyukuk, icracıya (hakkâka), duygusal ve polemik araçlarla dolu ve sözün benzersiz sitiliyle kurulan kendi söylevini dikte etmektedir ve aslında, metnin tek müellifidir.

Yollıg Tegin uzun süre ve titizlikle metni hakkâk-icracı için hazırlamakta, bengü taşın yüzeyine taşı oymaksızın kendisi geçirmekte, kendisi bazı semboller ve resimlerle süslemektedir. O, hatta metin için harcanan gün sayısını bile belirterek kendisi hakkında metnin kurucusu olduğunu yazmaktadır. Fakat kendi işinde en önemli şeyin kendi hısımı ve hükümdarı olan Bilge Kağan'ın samimî söylevini net bir şekilde aktarmak olduğu kanaatindedir.

Bilge Kağan'ın siyasî felsefesinin zihinsel olmasa bile sözlü ve edebî olarak özellikle Yollıg Tegin tarafından biçimlendirilmiş olması da olasılık dışı değildir. Ve onun, metin üzerindeki kendi büyük ve uzun süreli emeği hakkındaki açıklaması onun şahsî yazarlık katkısına apaçık delalet etmektedir.

Tarduş Kuli Çor sarayında faaliyet yürüten profesyonel bir methiyeci ve müverrih olarak Bintir de kendi yazarlığını, bütünüyle içselleştirmiş olarak ve sarahatle belirtmektedir. Muhtemelen Bintir, Eski Türk saray entelektüelinin tipolojik olarak önemli bir figürü, gayretleriyle geçmiş nesillerin kahramanları hakkındaki yarı efsanevî tasavvurları biçimlendiren ve destekleyen ve aktüel mücadelelerin katılımcılarının numunelerini oluşturan okuryazarlardan biriydi. Rekabet eden hikâyelerin bu karışık alaşımı ve boylar arasında acımasız siyasî, askerî ve sosyal çatışmaların; imparatorların izzetinefisleri ve ayrılıkçı yönelimlerin fonunda canlandırılan uzak ve yakın geçmişin değerlendirilmesi, eski Türk kitabelerinin bu yazarlarını, o dünyanın münadileri ve yargıçları haline getirmiştir.

Kaynakça

Kızlasov, L. R. (1965). "O datirovke pamyatnikov yeniseyskoy pis'mennosti", *Sovyetskaya Arxeologiya* 3.

Klyaştornıy, S. G. (1964). *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii sredney Azii*. Moskva: Nauka.

Klyaştornıy, S. G. (1980). "Terxinskaya nadpis'. Predvaritel'naya publikatsiya", *Sovyetskaya Tyurkologiya* № 3.

Klyashtornyj, S. (1983a). "The Terkhin inscription", *Acta Orientalia Hungarica* 36/1-3.

Klyaştornıy, S. G. (1983b). "Tezinskaya stela. Predvaritel'naya publikatsiya", *Sovyetskaya Tyurkologiya* №. 6.

Klyashtornyj, S. (1985). "The Tes inscription of the Uigur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Hungarica* 39/1.

Klyaştornıy, S. G. (1987). "Nadpis' uygurskogo Bögü-kagana v severo-zapadnoy Mongolii", *Tsentral'naya Aziya. Noviye pamyatniki pis'mennosti i iskusstva*. Moskva: Nauka.

Klyaştornıy, S. G. & Livşits, V. A. (1969). "Novaya sogdiyskaya nadpis' iz Mongolii (predvaritel'noye soobşçeniye)", *Pis'mennıye pamyatniki i problemı istorii kul'turı narodov Vostoka*. Leningrad.

Klyaştornıy, S. G. & Livşits, V. A. (1971a). "Sogdiyskaya nadpis' iz Buguta", *Stranı i narodı Vostoka* 10. Moskva.

Klyaştornıy, S. G. & Livşits, V. A. (1971b). "Sevreyskiy kamen'", *Sovyetskaya Tyurkologiya* № 3.

Klyashtornyj, S. & Livshic, V. (1972a). "The Sogdian inscription of Bugut revised", *Acta Orientalia Hungarica* 26.

Klyaştornıy, S. G. & Livşits, V. A. (1972b). "Une inscription inédited torque et sogdienne: la stèle de Sevrey (Gobi Méridionale)", *Journal Asiatique* 259.

Klyaştornıy, S. G. & Livşits, V. A. (1978). "Otkrıtiye i izuçeniye drevnetyurkskix i sogdiyskix epigrafiçeskix pamyatnikov Tsentral'noy Azii", *Arxeologiya i etnografiya Mongolii*. Novosibirsk: Nauka.

17-18. YÜZYIL TÜRK MİNYATÜRLERİNDEKİ KADIN GİYSİLERİNDE YAKA VE KOL FORMU ÖZELLİKLERİ

Fatma KOÇ, Emine KOCA, Beyhan PAMUK

1. GİRİŞ

Ekolojik koşulların toplumsal ve kişisel değer yargılarının, törelerin, kültürel ve ekonomik koşulların biçimlendirdiği giyim kuşamın, tarih boyunca geniş kültürel ve sanatsal işlevler yüklenmiş olduğu görülür. Her ulusun kendine ait giyim tarzını oluşturan giysiler çok fazla değişikliğe uğramadan, pek çok kuşak tarafından uzun yıllar kullanılmış, her ulusun tarihsel evrimi farklı olarak gelişmiş, bu gelişim giysilerine de yansımıştır. Oldukça zengin bir giyim kültürüne ve bir o kadar da giysi çeşitliliğine sahip olan Türk giyim-kuşamı Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde birçok kültürü etkilediği gibi, farklı kültürlerden de etkilendiği görülmektedir. Ancak geleneksel giyim kültürü temel hatlarını bozmadan etkinliğini sürdürebilmiştir.

Osmanlı Padişahları, vezirleri kültürel zenginliğin önemini benimsemiş, sanatla yakından ilgilenmişlerdir. Osmanlı'da sanat denilince öncelikle akla minyatür sanatı gelmektedir. Padişahların ve paşaların katıldıkları savaşlar, misafir kabulleri, düğün ve sünnet şenlikleri, padişahların av, cirit, ok atmadaki hünerleri, ordu alayları, padişah portreleri nakkaşların resimlemek için seçtikleri konuların başında gelmiş ve minyatürler tarihi bir belge niteliği kazanmıştır.

Kanuni döneminde başlayan tarihi konuların işlenmesi ve devletin resmi tarihini belgeleme niteliği alması, klasik döneminde Türk minyatürüne ana karakterini kazandırmış, 17. yüzyılda minyatür sanatı bir yandan geleneksel üslubu sürdürürken öte yandan albüm resmi birdenbire büyük bir önem kazanmıştır. Hiçbir metne bağlı olmayan tek tek figürlerin ya da günlük hayatla ilgili konular ve çeşitli tipte insanlar giyim özelliklerini belirtmeye özen gösterecek biçimde işlenmiştir (Atasoy, 2010).

Osmanlı minyatür sanatının son parlak dönemi olan 18. yüzyılda (And, 2002: 33) daha önceki dönemlerde topluluk içinde yüzü peçeli, saygılı bir duruş içinde çok az sayıda yer alan kadın, artık özgür bir duruşla yer almaya başlamıştır. Kadının özgürlüğü, duruşundan giysilerindeki en küçük ayrıntıya kadar resmedilmiş olan Levni ve Buhari'nin minyatürlerinde açıkça görülmektedir.

Bir toplumun kültürel kimliğinin belirlenmesinde ilk sıralarda sanatsal ve kültürel miraslar yer almaktadır. Geleneksel sanatlar ve bunların içerisinde önemli bir yeri olan giyim-kuşam kültürü yapıldıkları dönemin yaşam biçimlerini, görüşlerini, estetik anlayışlarını dolayısıyla bulunduğu toplumun dünya görüşlerini yansıtmaktadır (Koç ve Pamuk, 2002, s. 1).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu güçle paralel olarak, özellikle Batı ülkelerinin Türk kültür ve sosyal yaşantısına olan ilgilerinin yanı sıra, Türk kıyafetlerinin zenginliğine olan hayranlıkları pek çok kaynakta yer almaktadır. Özellikle kadın kıyafetlerinin görsel zenginliği, çeşitliliği, ev içinde ve dışında farklılık göstermesi merak konusu oluşturmuştur. Osmanlı kadın giyimine ait bilgiler yerli ve yabancı kaynaklarda yer alan yazılı materyallerle beraber, resim, minyatür vb. görsel materyallerden de elde edilmektedir. Ancak, resim sanatında kişinin resmedilmesinin 18.yy.dan sonra yaygınlaşmış olması ve gerek kadınların mahremiyeti, gerekse inançlar doğrultusunda kadın giyimine yönelik görsel bilgileri elde edebilmek açısından minyatür resimleri önemli birer kaynak oluşturmaktadır.

1.1. Minyatür Sanatı

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan minyatür sanatı, yazma eserlerde anlatılan olayları görselleştirme üzerine yapılan ve resim sanatının bir çeşidi olan "kitap resim sanatıdır".

Önceleri daha çok süsleme amaçlı olan minyatür resmi, sonraları tarihi gerçekçiliği içeren birer belgesel eserler olarak Türk resim tarihinde yerlerini almışlardır (Mahir, 2005).

Minyatür sanatı, yapıldığı dönemde yer alan cülus, kuşatma, sefer, şenlikler vb. tarihi olayların yanı sıra dönemin örf ve adetlerini, giyim kuşam biçimlerini, şehirlerin topoğrafik özelikleri, padişah portreleri gibi birçok konuda görsel bilgi sunarak belgelenmesini sağlamıştır (Çetin, 2002, s. 2). Özellikle Osmanlı- Türk minyatürlerinde padişah portreleri, saray hayatı, muharebe ve muhasalara ait sahneler, tarihi konulu kitapların resmedilmesi için oluşturulmuştur. Bu nedenle padişahlara ait önemli olayların belgelendirilmesinde kullanılması ayrıca kullanılan malzemelerin özellikleri nedeniyle, minyatür sanatı sarayın koruması altında gelişmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Türk sanatının her dalında olduğu gibi minyatürlerde de büyük bir gelişme ve zenginlik görülmektedir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet'in himayesi altında gelişme imkânı bulan minyatür sanatı, Kanuni Sultan Süleyman zamanında olgunluğa ulaşmıştır. Kanuni devrinde daha da gelişen minyatür sanatında Nigari ve Nakkaş Osman gibi büyük üstatlar yetiştirilmiştir. 17. yy.da Nakkaş Hasan, Şahnameci Talikzade, Nadiri ve Nakşi; 18. yy.da renk vuran anlamına gelen Levni, ayrıca Abdullah Buhari, Matrakcı Nasuh, Nakkaş Osman bu sanat kolunun en büyük isimlerindendir (Uçak, 2002; Çetin, 2002).

17. yy. minyatür geleneğindeki tasvirler arasında kıyafet albümleri yer almaktadır. Temelinde Batılıların Türkler hakkında bilgi edinme istekleri yer alması ile İstanbul'a gelen yabancılar için figür resimleri olarak yapılmış ve resimler kıyafet albümüne yerleştirilmiştir (Eray ve diğ., 2002). Mahir'e (2005) göre kıyafet albümlerinde yer alan minyatürlerde, dönemin padişah ve saray çevresindeki kişilerden sokak satıcısına kadar farklı meslekler, farklı kültür ve inançlardaki kişilerin, kadın ve erkek kıyafetlerinin belgelenmesi bakımından önem taşımaktadır. Resmedilen figürlerin arka plandaki fon boyanmadan bırakılmış, izleyenin dikkati tasvir edilen kişinin sosyal statüsünü belirleyen kıyafete çekilmeye çalışılmıştır. Belgeleyici nitelikteki minyatürler, Osmanlı kültürünün birçok alanında olduğu gibi giyim kuşam alanına da ışık tutmaktadır.

18. yüzyıl Osmanlı sanat dünyasında büyük değişikliklerin ve atılımların yaşandığı bir dönem olarak dikkati çeker. Dolayısıyla bu yüzyılda yeni bir sanat ortamı, hayatı ve anlayışının yeşermiş olması önemlidir (Renda 1977: 16-17). Osmanlı minyatür sanatının etkinliğini sürdürdüğü 17 ve 18.yy. aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğunda meydana gelen siyasal olaylar devleti dışa açılmaya, daha doğrusu Batı'ya yöneltmeye zorlayınca sosyal yaşantı ve sanatta değişikliklerin belirginliğini görmek mümkündür (Şahin, 1991, s. 43). Bu değişim içerisinde giyim-kuşam özellikleri geleneksel yapıyı koruyarak kendi oluşturduğu biçimleri kullanmıştır.

1.2. Osmanlı Dönemi Kadın Giyimi Genel Özellikleri

Osmanlı İmparatorluğu döneminde insanların farklı özelliklere göre tanımlanmasında giyim-kuşam şekilleri önemli bir görsel iletişim dili olarak kabul edilirken, toplumsal hiyerarşinin korunmasında temel unsurlardan birini oluşturmuş, hazırlanışına, tasarım zenginliğine, kumaşın cinsine ve süslemesine önem verilmiştir (Koca, 2009, s. 64).

Osmanlı dönemi kadın giyimi incelendiğinde, giysi zenginliğinin ve çeşitlenmesini sağlayan en önemli unsurlardan birisi "katlı giyinme" geleneğinin olmasıdır. Koç'a (2009) göre Orta Asya'da doğa ve yaşam koşullarının zorunluluğu olarak kullanılmaya başlayan katlı giyim geleneği Osmanlılarda devam etmiştir. Osmanlıda geliştirilen iç mekânların, fazla güneş almayan ve yaz-kış serin olan, ısınma sistemi yetersiz yerler olması, Türk giysilerine kendine özgü özellik kazandıran, katlı giyim geleneğinin oluşmasındaki en önemli nedenler arasında söylemek mümkündür. Önceleri ihtiyaç olarak kullanılan katlı giyinme geleneği, daha sonraki dönemlerde giyinme biçimi ve süsleme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Döneminde görüldüğü üzere Türk kadın giysilerinin, ana unsurları altta çok geniş, belden büzülerek toplanan, paçaları bazen tasmalı, bazen büzgülü bilek üzerinden ayak üstüne dökülen şalvar, şalvarların üzerine ise bürümcükten veya ipekten gömlekler, bu giysilerin üzerine ise farklı şekillerde biçimlendirilmiş entariler ve bu entarilerin üzerine giyilen üstlüklerden oluşmaktadır. Giysilerde benzer özellik gösteren basit kesim biçimleri iki veya dört kat üst üste giyilerek kullanılmıştır. Türklerde genellikle giysilerin takım oluşturmasında temel üç katman bulunmaktadır (Koç, 2009, s. 86):

1. Şalvar ve gömleklerden oluşan iç giyimler,
2. Entari, (iç entari- hırka, dış entari) kaftan ve cepkenlerden oluşan dış giyimler,
3. Ferace ve dış kaftanlarından oluşan üst giyimler.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Giyim, bulunduğu toplumun inanç, kültür, yaşam tarzını üzerinde barındıran, diğer topluluklara görsel mesaj iletebilen bir araç olarak, geleneksel toplumlarda kişinin içinde bulunduğu sosyal statü, estetik anlayışı, işlevine ait özelliklerini yansıtmaktadır. Bu nedenle, geçmişe yönelik bilgilerin elde edilmesinde kültür mirasları içerisinde önemli bir faktördür.

Türkler yüzyıllar boyunca geleneksel giyim kuşam tarzını genel özelliklerini bozmayacak şekilde küçük farklılıklarla şekillendirmiştir. Osmanlılarda, geleneksel giyim anlayışında giysilerin biçimsel özellikleri kültürel normlara bağlı kalarak uzun yıllar değişime uğramadan varlığını sürdürebilmiştir. Ancak zaman içerisinde kültürel etkileşim, sosyal yaşantılardaki farklılıklar, giysilere yönelik kanun ve yasalar gibi gelişmeler geleneksel giysilerin değişimini gerekli kılmış ve bu değişimler özümsenerek yeniden yorumlamıştır. Geleneksel giysilerdeki bu değişim, giysilerin yeniden inşa edilmesi şeklinde oluşmamış, temel normlara bağlı kalınarak giysinin estetik özellikleri ve ayrıntılarında oluşmuştur. 17. yüzyıldan itibaren başlayan yenileşme hareketleri (bu konuda Batı normları önemli derecede etkili olmuştur) önce teknoloji ve sanayide görülmüş daha sonra kültür, yaşam tarzı ve dönem giysilerinin kumaşlarının kalitesinden, desen özelliklerine kadar birçok özelliği de etkisi altına almıştır. Söz konusu değişim minyatür sanatındaki figürlerin üzerindeki giysilerin özelliklerine de yansımıştır.

Dönemin kültür ve yaşam tarzını belgeleyici unsurlarından biri olarak düşündüğümüz minyatür sanatı, dönemin giyim-kuşam kültürü ve kültürel değişimin izlenmesinde oldukça önemli eserler arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada, 17 ve 18. yy.da toplumsal ve kültürel değerlerin değişiminden etkilenen Osmanlılarda tarihi belge niteliği taşıyan minyatürlerdeki kadın figürleri incelenmiştir. Figürler üzerindeki giysilerin biçimsel özelliklerinin belirlenmesi ve giysi formunu belirleyici faktörlerden yaka ve kol formlarının dönemin giyim anlayışı doğrultusunda analiz edilerek, dönemler arasında karşılaştırılarak, sistematik bir düzende senteze gidilerek belgelendirilmesi sağlanmıştır.

2.1. Araştırma Metodolojisi

Nitel araştırmalarda veri toplama yöntemlerinden biri olan, doküman incelemesi ile yapılan araştırmanın verileri, 17. ve 18.yy.lar da Osmanlı minyatürlerinde yer alan kadın figürlerine ait giysi formları ve döneme ait giysi özelliklerini açıklayan yazılı materyaller ve bu materyallerde yer alan görsel çalışmalar incelenerek elde edilmiştir. Araştırma kapsamına, giysi yaka ve kol formlarının incelenmesine uygun olan, 17. yy.a ait 7 minyatür resimde 21 kadın figürü ve 18.yy.a ait 13 minyatür resimde 16 kadın figürü incelenmiştir. Kadın figürlü minyatür eserlerin özellikle 17. yüzyılda daha az olması eserlerin seçiminde sınırlayıcı olmuştur. Araştırma kapsamına alınan minyatür eserler; ulaşılabilen görsel ve yazılı materyallerden elde edilen, farklı yaka ve kol formları belirlenebilen kadın figürlerinden dilim örneklemesi yöntemi ile belirlenmiştir. Dönemde

ev içerisinde giyilen iç gömlek, iç entari veya hırka, entarilere ait yaka, yaka açıklığı ve kol formları araştırma kapsamına alınmıştır.

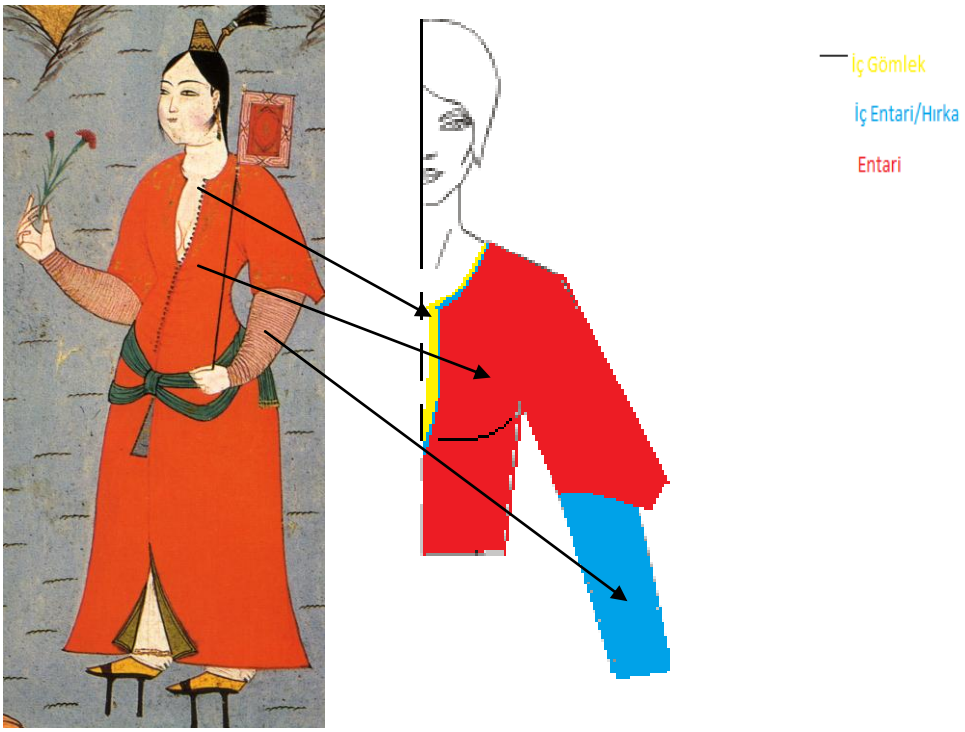
Türk giysilerinin önemli bir unsuru olan katlı giyim özelliği taşımasından dolayı, çizim ve renklendirme tekniği kullanılarak giysi parçaları belirlenmiş ve genel olarak giysi tasarım özellikleri açıklanmıştır. Hazırlanan gözlem formu doğrultusunda, minyatürlerdeki kadın figürlerine ait giysilerin yaka, yaka açıklığı ve kol formları incelenmiştir. Uzman görüşü alınarak ve alan bilgileri doğrultusunda hazırlanan gözlem formlarından elde edilen veriler, dönemin giysi özellikleri hakkında literatür taraması ile edinilen bilgiler doğrultusunda araştırmacılar tarafından yorumlanmıştır.

3. Bulgular ve Yorum

Araştırma kapsamına alınan 17. ve 18. yüzyıllara ait minyatürlerdeki kadın figürleri incelenerek giysi parçaları ve genel olarak giysi tasarım özellikleri aşağıda sunulmuştur.

3.1. 17. Yüzyıl Osmanlı Kadın Giyimi

17.yy.da kadınların ev giysileri geleneksel özelliklerini korumaya devam ederken, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücüne koşut olarak, özellikle saray halkı ve varlıklı hanımların gösterişli giysileri tercih ettikleri yerli ve yabancı sanatçıların resimlerinden ayrıca yazılı kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Geleneksel giyim tarzında ev içerisinde kullandıkları giysiler incelendiğinde üst bedene sırasıyla; ince ve şeffaf kumaşlardan hazırlanmış iç gömlek, üzerine farklı desenler kullanarak dokunmuş iç entari veya hırka, en üste nakışlarla süslenmiş entari giydikleri görülmektedir. Alt bedende ise şalvar kullanılmaktadır. Üste giyilen entarinin yaka çevresini süsleyen sim işlemelerinin giyenin statüsüne göre çoğaldığı görülmektedir. Şekil 3 'de 17. yüzyıla ait I. Ahmed Albümü'nde yer alan minyatür, dönemin giyim tarzına örnek oluşturmak amacıyla teknik çizimle görsellenmiştir.

Şekil 3. Ahmed Albümü TSMK B 408

Araştırma kapsamına alınan 17. yüzyıla ait minyatürler aşağıda sunulmuş ve kadın figürlerinin giyim tarzları yaka, yaka açıklığı ve kol formu açısından incelenerek tasarım özellikleri açısından yorumlanmıştır.

17.Yüzyıla Ait Kadın Figürleri

Şekil 4.TSMK B. 408

Şekil 5.TSMK H. 2132

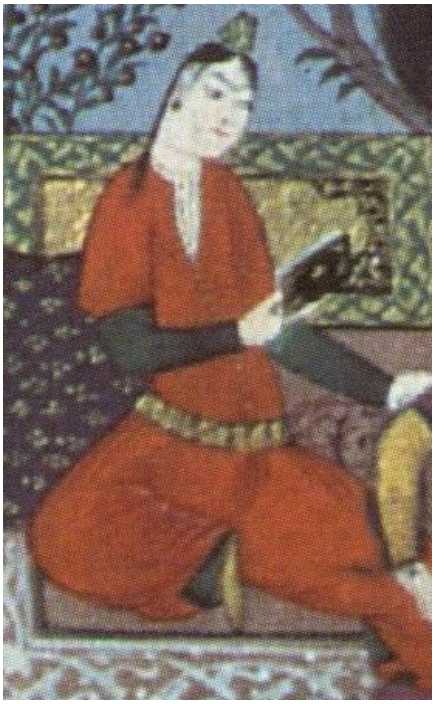
Şekil 6.TSMK B.408 y.19a

Şekil 7. TSMK B.408 y.19a

Şekil 8. TSMK B.408 y.19a

Şekil 9.TSMK B.408 y.14a

Şekil 10. TSMK B.408 y.14a

Şekil 11. TSMK B.408 y.14a

Şekil 12.TSMK B.408 y.14a

Şekil 13.TSMR R.816 y.104a

Şekil 14.TSMR R.816 y.104a

Şekil 15.TSMR R.816 y.104a

Şekil 16. TSMR R.816 y.104a

Şekil 17. Anonim

Şekil 18. Anonim

Şekil 19. Anonim

Şekil 20. Anonim

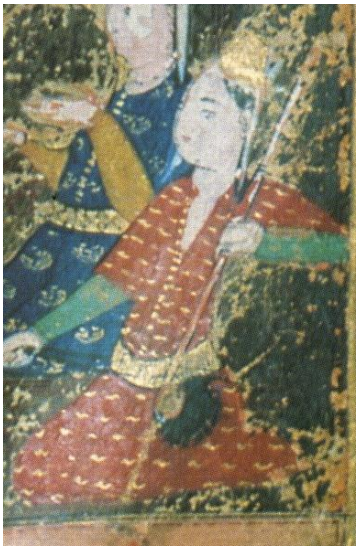
Şekil 21.İÜK T.1975 y.206a

Şekil 22.İÜK T.1975 y.206a

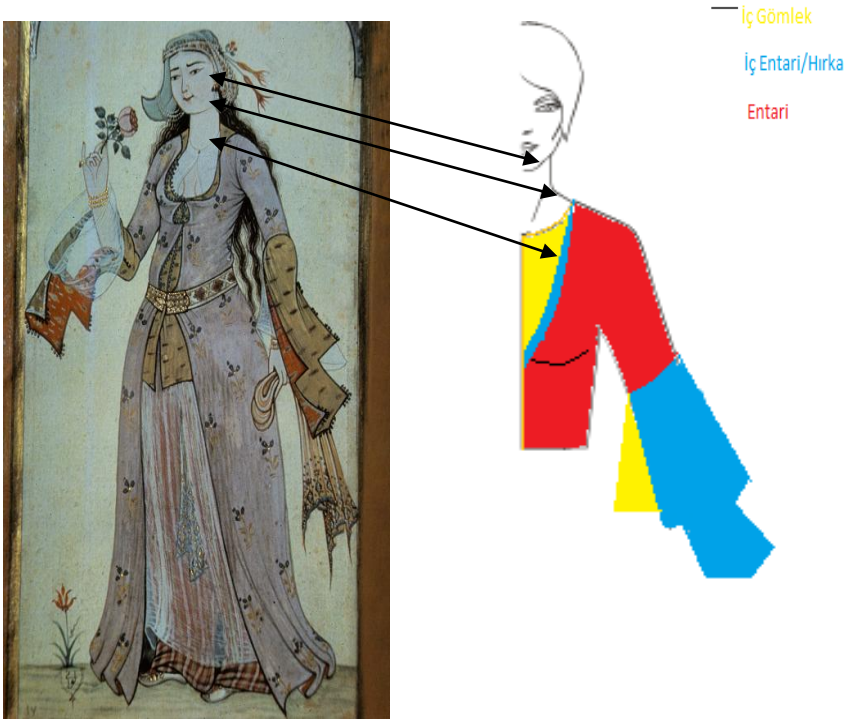
Şekil 23.İÜK T.1975 y.206a

Şekil 24.İÜK T.1975 y.206a

3.2. 18. Yüzyıl Osmanlı Kadın Giyimi

18. yüzyılda kadınların ev giysilerinde, klasik giyim tarzının yanında, yeni beğenilerin ön plana çıktığı görülmektedir. Osmanlı nakkaşlarının minyatürlerinde, Türk çarşı ressamlarının çizimlerinde ve dönemde Avrupa'dan gelen yabancıların anlatımlarından yola çıkarak, 17. yüzyıla oranla giyim tarzlarındaki formların çeşitlenerek zenginleştiği belirlenmiştir. Dönemin ünlü nakkaşlarından Levni'ye ait Şekil 25'de görülen Karanfilli Hanım minyatüründeki kadın figürün şeffaf iç gömlek, kısa iç entari ve uzun entariden oluşan üç katlı giyimini, iç gömleğin altına giydiği çizgili şalvar ve beline taktığı kemer tamamlamaktadır.

Şekil 25. Karanfilli Hanım TSMK H. 2164. y. 8b

Araştırma kapsamına alınan 18. yüzyıla ait minyatürler aşağıda sunulmuş ve kadın figürlerinin giyim tarzları yaka, yaka açıklığı ve kol formu açısından incelenerek tasarım özellikleri açısından yorumlanmıştır.

18. Yüzyıla Ait Kadın Figürleri

Şekil 26. TSMK H 2164

Şekil 27.TSMK H.2164 y.15a

Şekil 28.TSMK H.2164 y.11a

Şekil 29.TSMK H.2164 y.8b

Şekil 30.TSMK H.2164

Şekil 31.TSMK H.2164 y.15b

Şekil 32. TSMK H.2164.y.-18a

Şekil 33.TSMK H.2143 y.10a

Şekil 34. İÜK T9364 Y12a

Şekil 35. İÜK T 9364 y.12a

Şekil 36.TSMK Y.Y.1042

Şekil 37.İÜK T 5502 y.142a

Şekil 38 İÜK T 5502 y.142a

Şekil 39. İÜK T 5502 y.142a

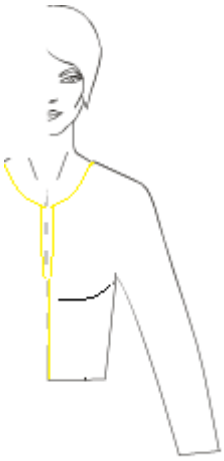
Şekil 40.TSM H 2143,y.11a

Şekil 41.TSM H.2164

Araştırma kapsamına alınan 17. ve 18. yüzyıla ait minyatürlerdeki kadın figürlerinin giyim tarzları yaka, yaka açıklığı ve kol formu açısından incelenerek teknik çizim özellikleri tablo şeklinde aşağıda sunulmaktadır.

Tablo 1: 17. Ve 18.Yüzyıl İç Gömleğe (İç Göynek) Ait Yaka-Kol Formlarının İncelenmesi

17.YÜZYIL	18.YÜZYIL
İÇ GÖMLEK Yaka Formları - Oyuntulu yaka, - Ön ortası göğüs hattına kadar açık, - Ön ortası göğüs altından sonra birleşmektedir Kol Formu -Çizimlerde kol formu görülmemektedir.	İÇ GÖMLEK Yaka Formları -Boyun çevresini saran oyuntulu yaka, -Yaka ucu tek düğme ile boyunda birleştirilmiş, -Ön ortası göğüs hattına kadar açık, - Ön ortası göğüs hattından sonra birleşmektedir. Kol Formu - Kol boyu kaftanın altından görünecek kadar uzun, - İç gömleklerin kol ağzı geniş kesimdir.
	

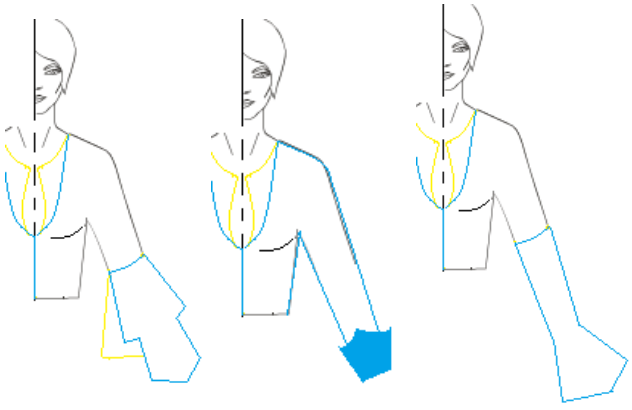
Tablo 1'de araştırma kapsamına alınan minyatür eserlerden 17. yüzyıla ait resimlerdeki kadın figürlerinde iç gömleğin oyuntulu yaka ve ön ortasının göğüs hattına kadar açık olduğu belirlenmiştir. Üzerindeki giysilerden dolayı iç gömleğin kolları minyatürlerde görülmemektedir. Ayrıca bu dönemde araştırma kapsamına alınan minyatür resimlerindeki iç gömleklerin, 18. yüzyıl minyatürlerine oranla daha az belirginleştiği görülmektedir.

Osmanlı kadın giyiminde üst bedene ilk olarak iç göynek (gömlek) giyilmektedir. İç giyimin önemli parçasını oluşturan iç göynek şeffaf, ince dokunmuş pamuklu veya ipekli kumaştan yapılmaktadır. İç gömlek ile ilgili olarak Gürtuna'nın (1999) eserinde yer verdiği Della Valle'nin aktarımında iç gömlek; oldukça seyrek dokunmuş, şeffaf, bol kesimli bir tür gömlek olarak tanımlamaktadır. Bu iç gömlek göğsün hemen altından iliklenen bir düğmeyle kapanmaktadır. Hırkayla birlikte giyildiğinde iç gömleğin kolları gereğinden uzun olmaması için katlandığı da ifade edilmektedir. Çağman (1993) 17. yüzyıla ait bir kadın portresinin anlatımında beyaz, çok bol olmayan, şeffaf, derin V yakalı bir gömlek giydiği şeklinde yorumlamaktadır.

Tablo 1'de araştırma kapsamına alınan 18.yüzyıl minyatürlerinde iç gömleğin yakaları, boyun çevresini saran oyuntulu yaka biçiminde, yaka ucu tek düğme ile boyunda birleştirilmiş olarak resmedilmiştir. Ön ortası göğüs hattına kadar açık olup, ön ortası göğüs hattından sonra birleşmektedir. Döneme ait iç gömleklerin kol formları incelendiğinde, kol boyu görünecek kadar uzun resmedilmiş ve giysinin kol ağzı geniş kesim olarak belirtilmiştir.

Lady Montegu'nun Türkiye mektuplarında anlatıldığı üzere, ziyaret ettiği bir hanımın beyaz sim kenarlı, ince tül gömleğinden açık boynunun güzelliğinin belli olduğunu anlatmaktadır. (Çetin, 1995, s. 212) Ayrıca dönemin ressamlardan Van Mour albümlerinde de kadınlar V yakalı, sırma dokulu şeffaf gömlek giydikleri görülmektedir. Araştırma kapsamına alınan Levni'ye ait kadın figürlerinde iç gömleğin tek düğme ile boyunda birleştiği görülmektedir. Döneme ait kaynaklar incelendiğinde iç gömlek boyun kısmında altın veya değerli taşlardan yapılmış düğme ile iliklendiği belirtilmektedir.

Tablo 2: 17. ve 18.Yüzyıl İç Entari-Hırka'ya Ait Yaka-Kol Formlarının İncelenmesi

17.YÜZYIL	18.YÜZYIL
İÇ ENTARİ/HIRKA Yaka Formu -Oyuntulu yaka, -Ön ortası göğüs altına kadar açıktır. Kol Formu - Kol boyu uzun (bileğe kadar) , - Kol formunun görülen bölümü kolu sarmaktadır.	İÇ ENTARİ/HIRKA Yaka Formu -Oyuntulu veya dik yaka, -Ön ortası göğüs hattına kadar açık, - Ön ortası göğüs hattından sonra birleşmektedir. Kol Formu -Bilek hizasında veya bilek boyunu geçmiş uzunluktadır, -Kol boyu bilek hizasında olanlarda kol kapağı çalışılmıştır. -Kol boyu bilek hattından uzun olanlar üçgen formunda uzatılmıştır.
	

Tablo 2'de araştırma kapsamında incelenen 17. yüzyıla ait minyatürlerdeki kadın giyiminde iç gömleğin üzerine giyilen iç entari/hırkanın oyuntulu yaka ve N göğüs hattına kadar açık olduğu belirlenmiştir. Giysilerin kol formu incelendiğinde kol boylarının bileğe kadar uzun olarak resmedildiği görülmektedir. Ayrıca kol formunun görülen bölümü kolun şekline göre biçimlendirilmiştir.

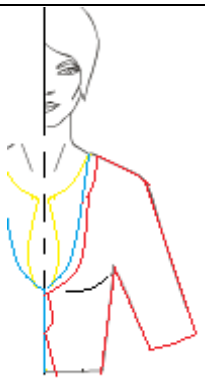
1618 tarihli British Museum Mundy Albüm'ünde yer alan ve kolaj tekniğiyle hazırlanmış iki resimde hırkaların (iç entari) boyu kalçalara kadar indiğini ve kollarının uzun olarak resmedildiği belirtilmektedir (Gürtuna, 1999, s. 24).

18. yüzyıl minyatürlerinden araştırma kapsamına alınan eserlerdeki kadın giyimlerinde iç entari/hırkaların oyuntulu veya dik yaka formunda, ön ortasının göğüs hattına kadar açık ve göğüs hattından sonra birleşmiş olarak resmedildiği görülmektedir. Araştırma kapsamında incelenen iç entari/hırkaların kolların bilek hizasında veya bilek boyunu geçmiş uzunlukta olduğu belirlenmiştir. Kol boyu bilek hizasında olanlarda kol kapağı görülmektedir ve kol kapakları genel olarak geniş oranlarda resmedilmiştir. Kol boyu bilek hattından uzun olan iç entari/hırkaların ise çeşitli biçimlerde üçgen formunda uzatılmış olarak resmedildiği görülmektedir.

18. yüzyıl Osmanlı kadın giyimi ile ilgili yazılı kaynaklar incelendiğinde, iç entari veya hırkaların kol yenlerinin eli kapatacak biçimde uzadığı ve yaka açıklığının genişlediğini belirtmektedir (Tezcan, 1988; Çetin, 1995) Araştırma kapsamında yer alan minyatürlerde 17. yüzyıla ait kadın giyiminde iç entari/hırkaların yaka ve giysi boylarına yönelik ayrıntılı çizimler belirlenememiştir. Ancak 18. yüzyıl minyatürlerinde iç entari/hırkaların yaka ve giysi boyu görülebilecek şekilde resimlendirilmiştir. Çünkü bu giysilerin üzerine giyilen entarilerin kullanım şeklinde ön ortadan kapaması göğüs altı ve bel hizasında birleşmektedir. Ayrıca entarinin yaka formundaki dekolte alta giyilen iç entari/hırkanın yaka biçimlerinin görünmesini sağlanmaktadır.

Koç (2009) çalışmasında hırkaların içlerinin genellikle farklı kumaş ile astarlandığını ve bu özelliğin kol yırtmaçlarından ve kıvrılan uçlardan açıkça görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca hırkaların ön açıklıkları birit ilikli düğmelerle kapatılmış, U biçiminde açılmış yakalar göğüs dekoltesini cömert bir şekilde ortaya çıkardığını belirtmektedir.

Tablo 3: 17. Ve 18.Yüzyıl Entariye Ait Yaka-Kol Formlarının İncelenmesi

17.YÜZYIL	18.YÜZYIL
ENTARİ Yaka Formu - Boyun çevresini saran Oyuntulu yaka, -Ön ortası göğüs hattı veya göğüs altına kadar açık, -Ön ortasında birit-düğme şeklindedir. -Birit-düğme göğüs altında düğmelenerek kalçaya kadar devam etmektedir. Kol Formu -Kol boyu dirsek hattına kadar, -Kol ucu, kol ortasında üçgen şeklinde biçimlendirilmiştir.	ENTARİ Yaka Formu -Oyuntulu yaka, -Ön ortası göğüs altına kadar açık, -Göğüs hattında tek düğme, bel hattında tek düğme ile birleştirilenler bulunmaktadır. Kol Formu -Giysi kol boyu dirsek hattında veya bilek hizasında, -Kol formunu koruyacak genişliktedir.
	

Kadın giysilerinden iç entari veya hırkanın üzerine giyilen entari ile ilgili elde edilen veriler Tablo 3'te yer almaktadır. Araştırma kapsamında 17. yüzyıla ait minyatür eserlerdeki entari yakaları incelendiğinde, boyun çevresini saran oyuntulu yakaların, ön ortası göğüs hattına kadar açık birit-düğme şeklinde resmedilmiştir. Birit-düğme ön ortasında tamamen

kullanılmasına rağmen göğüs hattına kadar açık olup göğüs hattından düğmelenerek kalçaya kadar devam etmektedir. Döneme ait entarilerin kol formları incelendiğinde kol boyu dirsek hattına kadar resmedilmiştir. Entarilerin kol ağzı, dirsek hattında kol ortasında üçgen şeklinde biçimlendirilmiştir.

Araştırmada yer alan, 18. yüzyıla ait minyatürlerdeki kadın giysilerinden entariye ait yaka formları incelendiğinde giysilerin oyuntulu yaka şeklinde, ön ortası göğüs hattına kadar açıktır ve göğüs hattında ve bel hattında olmak üzere tek düğme ile birleştirilerek resmedildiği belirlenmiştir. Entarilere ait kol formları incelendiğinde, kol boyu dirsek hattında veya bilek hizasında olacak şekilde ve kol formunu koruyacak genişlikte resmedildiği görülmektedir. Araştırma kapsamındaki bazı entari örneklerinde kol boyu bileği geçecek şekilde ve kol yırtmaçlı olarak resmedildiği belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında incelenen eserlerde görüldüğü üzere, entarilerin yakalarının 18. yy.da daha da oyulduğu ve göğüs dekoltesinin açıldığı görülmektedir. Çetin'in (1995) çalışmasın da belirttiği üzere 1747'li yıllarda göğüs dekoltesinin iyice arttığı, entarinin geniş U yakaların açıkta bıraktığı göğüslerin ince şeffaf iç gömleklerle kapatıldığını belirterek, Rafael tarafından resmedilmiş minyatürlerde göğüs dekoltesinin göğüs altına kadar indiğini belirtmektedir.

4. Sonuç

Araştırma bulgularından elde edilen sonuçlar aşağıda belirtilmiştir.

- Her iki dönem minyatürlerinde iç gömleğe ait yaka formları benzerlik göstermektedir. Ancak 18. yüzyılda incelenen figürlerde iç gömleklerin yaka formları, 17. yüzyıl kadın figürlerinde yer alan iç gömleğin yaka formuna göre daha belirgin görülmektedir. Bunun nedenleri arasında iç gömleğin üstüne giyilen iç entari/hırka ve entari yakalarının daha oyuntulu olarak resmedilmesidir. Bu da dönemin göğüs dekoltesini daha çok ortaya çıkardığını göstermektedir.

- 17. yüzyıl minyatürlerinde iç gömleğin kol formu belli değildir, iç gömlek kolu iç entari/hırkanın altında kalmaktadır. Ancak, 18. yüzyıl kadın figürlerinde iç gömleğin uzun ve geniş kollu olduğu üst giysilerin altından görülecek kadar belirginleştirildiği görülmektedir.

- Araştırmada iç entari/hırka olarak incelenen giysilerin yaka formlarında değişiklik görülmektedir. 17. yüzyılda oyuntulu yakaların, göğüs dekolteleri belirgin olsa da ön ortalarının biçim özellikleri düz olarak resmedilmiş ve iliklenmemiş bir göğüs dekoltesi biçimi verilmiştir. Fakat 18. yy. minyatürlerinde iç entari/hırkanın yakası oyuntuludur ve dekoltesi genişletilmiştir. Oyuntulu yaka "U" şeklinde resmedilerek giysinin yaka formu iç gömlek ve dış entari arasında görülmektedir. Giysi çeşitliliği ve katlı giyimin ön planda olduğu Osmanlı kadın giyiminde yaka formları genel olarak incelendiğinde göğüs dekoltesinin ön planda olduğu görülmektedir. Kadınların ev içinde giyimlerinde sergiledikleri cinsellik ve estetik anlayışlarının yanı sıra 18. yy.da kadınların sokak giyimine getirilen kısıtlamalara ters orantılı olarak göğüs dekoltelerinin derinleştirildiği görülmektedir.

- Dönemlere ait giysi kol formu incelendiğinde 17. yy.da iç entarinin kolu bileklere kadar uzanmaktadır ve entarinin kol boyu, altına giyilen iç entarinin kumaş ve kol biçim özelliğini gösterecek şekilde dirseklerde çizilmiştir. Entarinin kol ağzı, kol ortasında üçgen oluşturacak biçimde çizilmiştir. Bu kol formu 18. yy.da farklı şekillerde değişim göstermektedir. Araştırma kapsamında ele alınan bazı örneklerde iç entari/hırkanın kolları elin üzerini kapatacak kadar uzun, geniş ve iç gömleğin kollarını gösterecek biçimde yırtmaçlıdır. Uzayan kol yenlerinin kenarları şekillendirilerek resmedilmiştir. Bazı örneklerde ise kol ağzına kol kapağı yerleştirilerek resmedilmiştir. Dış entarinin kol boyu, dirsekte bitecek kadar kısa veya el üzerini yarılayacak biçimde uzun resmedilmiştir. Uzayan kol ağızları için yırtmaç ve üçgen biçim verilerek çizilmiştir.

- Dönemlere ait entari çizimleri incelendiğinde yaka ve kol biçimi, ön orta kapama şekline göre farklılıklar göstermektedir. 18. yüzyıla ait entari çizimlerinde yaka oyuntusu genişlemektedir ve ön orta kapaması göğüs, bel gibi hatlarda tek düğme kapama olarak belirtilmektedir.

-Araştırmada elde edilen veriler sonucunda 17. ve 18. yüzyıllara ait minyatür resimlerindeki geleneksel giysi formlarına ait yaka ve kol formlarında değişmeler belirlenmiştir. Her iki dönemde giysiler dönemin geleneksel giyim anlayışına uygun olarak resmedildiği yazılı materyallerden elde edilen bilgiler doğrultusunda belirlenmiştir. Ancak minyatür resimlerindeki giysiler karşılaştırıldığında belirlenen dönem itibariyle değişimlere uğramışlardır. 17. yüzyıla ait örneklerde yaka ve kol formlarında çeşitlilik görülmezken, 18. yüzyıla ait giysilerin özellikle kol formlarında çeşitlilik belirlenmiştir. Bu döneme ait giysilerin yaka oyuntularının derin ve geniş resmedilmesi göğüs dekoltesine vurgu yapıldığını göstermektedir.

Kaynakça

And, M. (2002). *Osmanlı Tasvir Sanatları I. Minyatür,* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

Atasoy, N. (2010). Minyatür Sanatı**,** *Osmanlı Araştırmaları*, http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501124 (Eriş.Tar.10.04.2010).

Çağman, F. ve Tanındı, Z. (1979). *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, İstanbul.

Çetin, A. (2002). *Türk Minyatür Sanatı İçerisinde Ömer Faruk Atabek'in Yeri ve Günümüze Tekniğinin Yansıması*, Ankara; Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

Çetin, Ö.H. (1995). *Kıyafetli Albüm ve Kitaplardaki Osmanlı Kıyafetlerinden Bazı Örnekler*, Ankara; Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

Eray, F., Aras, E. ve Öztürk, Z. (2002). Osmanlı Döneminde Minyatür Sanatının Önemi, *Vakıf ve Kültür Dergisi,* Nisan 2002(2). 100-104.

Gürtuna, S. (1999). *Osmanlı Kadın Giysisi*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Basımevi

Koca E. (2009). 18. Ve 19.Yüzyıl Osmanlı Erkek Modası, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kış 2009 (7). 63-81.

Koç F. (2009). 18. Yüzyıl Minyatür Sanatında Osmanlı Kadın Modası, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Kış 2009 (7). 82-98.

Koç, F., Pamuk, B. (2002). Geleneksel Türk Giyim Kuşamının Derlenmesi ve Belgelendirilmesinde Uygulanacak Bir Dokümantasyon Denemesi, *Türkiye'de Halk Bilim Müzeciliği ve Sorunları Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, 12-13 Aralık, Ankara.

Mahir, B. (2002). *Osmanlı Minyatür Sanatı*, İstanbul; Kabalcı Yayınevi.

Renda, G. (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara.

Tezcan, H. (1988). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılında kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma, *Sanat Dünyamız*, Temmuz 1988 (37). 45-51.

Uçak, D. (2002). *Türk Minyatür sanatının Öğretilmesi ve Yaşatılmasında Sanat Eğitiminin Rolü ve Önemi,* Ankara; Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.

KIRGIZ KONUŞMA DİLİ VE TÜRK DİLLER TARİHİNE AİT DİL ÖZELLİKLERİ

Kadirali KONKOBAEV

Çağdaş konuşma dilinde Kırgızlar tarafından kullanılan fonolojik, morfolojik ve söz varlığı özellikler:

1.Ses özellikleri:

1) **g // y:** ağıl // ayıl
2) **ç // st (ı):** çöp // st(ı)öp; çalğı // st(ı)alğı; çeçek // st(ı)est(ı)ek
3) **a // ı:** çakır // çıkır; kaçır // kıçır
4) **y // d:** ayak // adak; ayuu // adık
5) **y // z:** ıyık // ızık < caz // cay; < Isık-Köl; Isık-Ata
6) söz içinde **s // z:** törösö // törözö; karasa // karaza; asel // azel; esen // ezen
7) **g // k:** göop // köop; görünöt // körünöt; gelip // kelip; gişi // kişi
8) **p // b:** padışa // badışa; piyaz // biyaz // miyaz
9) **ə** ünlü sesi: məyli; bəkisə
10) **eski uzun ünlüler:** haarı; aaç; aaltı; böörü; tooğuz
11) **yeni uzun ünliler: uğ(k) // uu:** çuk // çuu; too; suu; töö; küü
12) **əə uzun ünlü sesi:** məələ; bəəri; bəəri
13) **diftonglar:** tağ > taw > tow> too; bağ > baw > bow > boo; bağır > bawır > bowur > boor; ağır > awır > owur > oor v.s.

2. Morfoloji özellikleri:

1) **-dık // -dırık:** çımındık // çımıldırık
2) **-çan // -çık:** çubalçan // çubalçık
3) **-day // -daka:** anday // andaka
4) **-ğak // -uk:** kurğak // kuruk
5) **-aak // -ak -aanak:** kaçaak // kaçak // kaçaanak baskaak // basaanak
6) **-keek // -eenek:** içkeek // içeenek cutkaak // cutaanak
7) **-ğak // -aanak:** culğak // culaanak
8) **-çe // -ilçe:** cengçe // cengilçe
9) **-doo // -dat:** ımdoo // ımdat // ındat
10) **-dıy // -dıyış:** ıldıy // ıldıyş v.s.

3. Söz varlığı özellikleri:

Ceembay Mukambaev'in Kırğız Dilinin Dialektoloji Sözlüğü Kırğız ağızlarında kullanılgan 32 000 sözü kapsamıştır: çider kişen tuşmoo çilği caaz celdik çıpta linçe müşök çirki kirğook çoop çöyçök çoko ini ükə ükö çoynok maypar mayrık çovot kezek iret novat teşe çot çoron kors çüp çığ ket çıraylık suluu çıpçan tez bat ıkçam ıldam aldıraş çuk bek bışık çülğür suzğuç bitçe piçe birtke delengit şok çılçık balçık çıkçıt çıkıy çımçuur kıçkaç attiş çıraş celim v.s.

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 497-502

2007-жылдын 17-июну. Аксы району, Кичи-Ак-Жол кыштагы. 79 жашта. Уруусу: саруу

Алмакүл эже: "Кызжибек" дастаны

Бир казак элинин картайып калганда көрүнгөн Базарбай экен атасы, а апасы Камка экен. Картайып баласыз өтөт экенбиз деп жүрүп, жүрүп, анан кийин бир бала **төрөзө,** атын эли Төлөгөн коюптур, Төлөгөн коюптур. Бир жакшы той берип, жакшынакай сөзүн айтып, казактарың гөөп, танзасына түшүп, **ыраза** жакшынакай болуп жашап калгандан кийин, бир он, он беш жылдан кийин дагы бир бала гөрүнөт экен. Анын атын Сансызбай коюшат экен. Ошентип жүрсө байагы бала он төрт, он беш, он алтыга киргенде базарга гелип, анан бир cawдагерге, илгери cawдагер дечи лек. Байагы cawдагер гишиден сураптыр: кайзыл жер жакшы, кайзы эл жакшы, ушуну айтып берзеңиз дезе, оппоо, шунча гыдырып, cawдагерлик гылып жүрүп, бәр йокко барганда, мындай геп укпадым эле, эми сурап калдың айтайын дептир. Көкжайык, Акжайык деген жер бар. ..... Кемпирлери сулуу, тим эле бири-биринен сулуу, балдары андан, чалдары андан. Сен жигит болзоң, бардык дүнүйөгө жетиштүү болзоң ошерден гыз ал дептир, тапшырмам ушу дептир. Анан ээ, болптур деп анан эми имне гылам, кой, ушу кишинин айтканын аткарайын деп, әбдән чириген бай экен, алыскы жолго жүрө турган жерине жылкыларын бөлө баштап, токсон жигит алат экен бөлүп. Анан бир беш миңби, беш жүзбү билбейм, ушундай бөлүп атканда, эл да, сенин балаң жылкыларың бүтүн эле айдап бир мамлекетке барат экен, ошо йактан кыз алат экен. Койчу, байагы кәмпир өзүбүздүн эле бадышабыздын кызын алзын, өз элибизде эле калзын, жетейин деп анан бир чуwукту алып жөнөйт экен, үкезин, бала, генже баласын ээрчитип жөнөзө гелет экен. Ээ, бала сен эмне ушундай кылазың, бадышанын эле кызын ал, өз элиңде жат ай, картайганда гөрүндүң, муногу дүнүйөнү гим гүтөт, паланды кылазынбы дезе, э, кете бер наракка. Ошондо айтат дейт балазы:

Минген атым аласан,

Синден туулган баламын.

Карбай кетти карагым деп

Кангүн болуп йыглама

Мен жайыктан келгиче

Тапшырдым оой, атам, энем Аллага, деп, деп балазы ошенткенден кийин апазы айтат дейт:

Имген атың алазан

Кал дегенде калазан

Кал дегенде калбазаң

Анаңдын тилин албазаң

Бир кыз үчүн кетти деп

Карагым, дос-душманың күлмейми

ошентип апазы айтса, болбой коюптур. Болбой койгондон кийин, ээ, кантейин

Өзөндүн көркү тал болот

Жигиттин көркү мал болот

Кетер болзоң карагым,

Жоргоңдон тандап кырк жорго ал деп, мәйли эми кетсең деп әнән багың ачылсын деп әнән имне гылат. Ошондо анан кийин мнеwәлә деп отуруп калат экен эми.

Өзөндүн көркү тал болот

Жигитти көркү мал болот

Кетер болсоң карагым,
Жоргоңдон
Сансызбай болсо жаш иди
Сүйөнүп кимге барабыз
Алда кантейин
Бадыша кызын албадың
Өс элиңде жүрбединң
....
Төлеген шондо сүйледи
Сүйлөгөндө бу деди
Имген атым аласан
Синден туулган баламын
Кангүн болуп йыглама
Мен жайыктан келгиче

Тапшырдым оой, атам, энем Аллага, деп, өлбөй аман-эзен жашап тур деп кете берген экен токсон жигитин алып, канча жылкызын алып. Эми ошондон жүрүп отуруп, отуруп.

Токсон жигит бөлөдү
Өңгөсүн элге кайтарып
Төлөгөн азайын көсдөй жүрдү эми
Тал сегиз гүн жол жүрүп
Ас кана эмес мол жүрүп
Сунда жеткен турбайбы
Ар жайыктын четине
Кунан аты годукту
Гөлдүн тартып бурукту
Шашке маал болгондо
Гөчкөн илге жолукту
Сунда бир гөчкө жетеди
Гийгениң алтай гырмызы
Оң голунда шакеги
Оң голунда салазы
Ушундай болуп тубулар
Адамзаттын балазы
Ушу кен деп Кызжибек
Жетип келди кашына
Жибек эмез деген соң
Онан да өтүп жөнөдү
Тагы капты бир гөчкө
Гөч алдынан караза
Бир гыс гетип барады

Чытырма көйнөк этинде
Нур сөөлөтү бетинде
Жаркыратып маңдайын
Айрып койгон гөкүлдү
Ушу кен деп Кызжибек
Жетип гелди гашына
Жибек эмес деген соң
Онан да өтүп жөнөдү
Белезтен ашып желеди
Ойго түшүп геледи
Тагай кашты бир көчкө
Гөч алдынан караза
Бир гыс кетип барады
Он гыс нөкөр гашында
Өзи он төрт жашында
Үч кызы бар кашында
Алтындан гамчы голго алып
Бул дүйнөнү гең салып
Буралып гетип барады
Жүн соккондой теңселип
Таза налуу кырк нарга
Жибектен аркан тарттырган
Ушу кен деп Кызжибек
Жетип гелди гашына
Жибек эмес деген соң
Онан да өтүп жөнөдү
Тагы кашты бир гөчкү
Гөч алдынан караза
Бир гыс гетип барады
Кара жорго имгени
Кара торко кийгени
Эки гөзү сурмалуу
Бу сыяктуу паризат
Гыс исдеген Төлөгөн
Жолдон сыра гөргөнү
Ушу кен деп Кызжибек
Жетип гелди гашына
Жибек эмес деген соң
Онан да өтүп жөнөдү
Тагай кашты бир гөчтү
Гөч алдында караза

Орто бойлуу дембилче
Алтындан гем сал деңгече
Сыпатына караза
Мурунку гысдан өзгөчө
Алтын чыны кезедей
Эки гаштын аразы
Сымга тарткан гүмүштөй
Оң голунун салазы
Ушундай болуп тувулар
Адамзаттын бир гызы
Ушу кен деп Кызжибек
Жетип гелди гашына
Жибек эмес деген соң
Онан да өтүп жөнөдү
Алиги болгон каршыга
Асил гылып гүлөдү
Тагы кашты бир гөчкө
Гөч алдынан караза
Бир гыс кетип барады
Эки түйә жүк арткан
Казан алув түйә нарга
Жибектен аркан тарттырган
Әсәмдиктин барында
Бу жәәндан арттырган
Бул дүйнөдө гең салып
Буралып кетип барады
Сексен түйә үстүндө
Алтындан жалаң орногон
Әспәнә гилем бар
Жибектен гүлүн тордогон
Ак бетинде гир-чув жок
Айдың көлдүн сувундай
Эки көзү жалтылдайт
Бадышанын алтын тувундай
Сүйлөгөн сөзи маанилүв
Әвзәр-кевзәр сувундай
Ушу кен деп Кызжибек
Жетип гелди гашына
Жибек эмес деген соң
Онан да өтүп жөнөдү
Тагы кашты бир гөчкө

Гөч алдынан караза
Бир байбиче нур жүсдүw
Гөчтү тартып барады
Гөч алдында байбиче
Эки түйә казаны
Кызыл алтын сандыгы

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR

NOTLAR